

Бібліотечка "Часи козацькі"

НОКІ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ

ВИПУСК

27

Київ-2018

Науково-дослідний центр “Часи козацькі”
Українське товариство охорони пам’яток історії та культури
Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПШ
Історико-культурна асоціація “Україна–Туреччина”
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України
Інститут археології НАН України

**НОВІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ПАМ’ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

**Збірник
наукових статей**

Випуск 27

Київ – 2018

Рекомендовано до друку
Вченою радою Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК
(протокол № 4 від 17 травня 2018 р.)

Редакційна колегія:
Титова О.М. (відповідальний редактор)
Біляєва С.О., Виноградська Л.І., Гоменюк В.М., [Івакін Г.Ю.],
Константинов В.О., Моця О.П., Сенченко Н.М., Супруненко О.Б.,
Терпиловський Р.В., Франчук В.Ю.

Адреса редакції:
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19,
тел./ф.: (044)280-78-79; e-mail: ukrtopik@gmail.com

Видання зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 16328-4800Р від 02.02.2010 р.)

З М І С Т

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Моця Олександр (Київ) Аналіз Петром Толочком історичного поступу предків сучасних українців у середньовічні часи і тогочасні археологічні реалії	8
Мисько Юлія (Київ) Археологічні пам'ятки XVII – XVIII ст. на території Києво-Печерської лаври за матеріалами Археологічної карти НКПІКЗ	14
Толкачов Юрій, Осадчий Руслан, Пономаренко Віталій, Колосов Юрій, Починок Ельвіра, Чміль Леся (Київ) Пізньюсередньовічна пам'ятка с. Лісники	20
Козюба Віталій, Чміль Леся (Київ) Нові археологічні пам'ятки ранньомодерного часу в Києві	27
Шерстюк В'ячеслав (Полтава), Прядко Олександр (Переяслав-Хмельницький) Городище козацької доби в смт. Оржиця Полтавської області	33
Харлан Олександр (Дніпро) Стара козацька січ в урочищі Шуровському: до питання локалізації	40
Івакін Всеволод, Чміль Леся, Павленко Сергій (Київ), Переверзєв Сергій (Біла Церква), Починок Ельвіра (Київ) Матеріали XVII–XIX ст. з археологічних розвідок 2016–2017 р. на території Вишгородського та Іванківського районів Київської області	47
Чміль Леся, Козюба Віталій, Борисов Артем (Київ) Нові археологічні пам'ятки XVII–XVIII ст. на Київщині	59
Борисов Артем, Коломієць Сергій, Павленко Сергій (Київ) Комплекс укріплень часів середньовіччя в середній течії р. Ірпінь (між с. Жорнівка та с. Дзвінкове Київської області)	64
Векленко Віктор, Філімонов Дмитро (Дніпро) Археологічне закриття козацької Самарі XVI – XVII ст.	71
Брель Ольга, Діденко Яніна (Чигирин) Стародавнє козацьке місто Крилів	79
Ягодинська Марина (Тернопіль) Дослідження східного бастиону Бережанського замку	87
Осадчий Євген (Суми) Укріплення Краснопільської фортеці за даними картографічних джерел XVII–XVIII ст.	89
Прядко Олександр (Переяслав-Хмельницький) Укріплення XVIII ст. поблизу с. Келеберда на Черкащині	91
Михайлова Анастасія (Київ) Матеріальна культура українських козаків XVI–XVIII ст.	96
Нечитайло Павло (Хмельницький), Чекановський Андрій (Київ) Нові знахідки керамічних люльок для куріння тютюну з розкопок у м. Городок Хмельницької обл. у 2017 р.	104
Томашевський Андрій, Павленко Сергій (Київ) Особливості пізньюсередньовічної кераміки історичної Овруцької волості	108

Старенький Ігор, Нечитайло Павло (Кам'янець-Подільський) Колекція гудзиків з розкопок 2016 року на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському.....	110
Вілінов Юрій, Шишков Сергій (Запоріжжя) Середньовічні кам'яні важки з району с. Златопіль Запорізької області.....	113
Чигирик Наталія, Лищенко Алла (Чигирин) Монетний скарб XVII ст., знайдений на Чигиринщині.....	116
Шерстюк В'ячеслав, Коваленко Михайло (Полтава) «Скарб» солідів сер. XVII ст. з околиць Великих Сорочинців на Полтавщині.....	119
Векленко Віктор, Салуха Марина (Дніпро) До питання про трансформацію запорозьких натільних хрестів.....	125

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ластовський Валерій (Київ) Дмитро Байда-Вишневецький і Черкаси: міфи в історіографії.....	135
Куштан Дмитро (Київ–Черкаси) Михайло Пономаренко: «Скільки років Черкасам?».....	139
Ярмошик Іван (Житомир) Українські козаки в польсько-московській війні 1618 р.....	145
Кришан Акаш (Київ) Між Варшавою, Москвою і Батурином: правобережний козацький гетьманат та Запорізька Січ у 1684-1689 рр.....	149
Луняк Євген (Ніжин) Коліївщина очима Клода-Карломана де Рюльєра.....	153
Мірущенко Олександр (Запоріжжя) Конформізм та пасіонарність запорозької старшини у 1764-1775 рр.....	160
Бартош Алла (Київ) Прапор козацького полковника у збірці шведського музею. (Атрибутація та реконструкція подій).....	162
Кузьменко Анастасія (Київ) Історія зародження характерництва.....	167
Демедюк Марія (Київ) Бойове мистецтво козаків: історія та сучасне відродження.....	173
Губочкін Микола (Переяслав-Хмельницький) Кропивна козацька: історіографія та джерела.....	181
Жуковський Мирослав (Нікополь) Уходи Черкаського замку в середині XVI ст. в районі Базавлуцько-Томаківського межиріччя.....	186
Шараф-Уралі Олександр, Деркач Олег (Миколаїв) Історія Андріївського острова, що на Південному Бузі.....	195
Панченко Володимир (Київ) Печатки міст Правобережної України XVIII століття в колекції документів Олександра Чоловського (фонди Відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаніка).....	201

Сенченко Наталія (Київ)	
Церковні пам'ятки Супрасльського Благовіщинського чоловічого монастиря (XVI – XVIII ст.)	204
Руденко Володимир, Василенко Андрій (Чернігів)	
Чернігівський Троїцький Іллінський монастир доби Гетьманщини за результатами археологічних досліджень	209
Михеснюк Наталія (Чернігів)	
Моніторинг температурно-вологісного режиму Катерининської церкви.....	214
Пільтяй Наталія (Батурин)	
Покровська церква Батурина у 1902 р. (на основі Клірових відомостей)	222
Брежак Олена (Київ)	
Пам'ятки, що ми втратили. Церква в ім'я Зачаття Святої Анни в с. Лишня Макарівського району.....	224
Нукало Надія (Чернігів)	
Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря: історія будівництва та відродження.....	229
Варивода Аліна (Київ)	
Священницьке облачення у богослужінні українських православних монастирів XVIII ст.	232
Попельницька Олена (Київ)	
Статуя Феміди та барельєф «Архангел Михаїл» з будівлі київського магістрату у зібранні Національного музею історії України.....	236
Мироненко Тетяна (Київ)	
Вкладна дарохранительниця 1762 р. козаків Романа Шекери і Василя Кукси у зібранні Національного музею історії України	242
Походзяча Олена (Київ)	
Портрети польської шляхти з родинної колекції Браницьких.....	249
Берест Юрій (Охтирка), Осадчий Євген (Суми)	
Сталевий нагрудник з колекції Охтирського краєзнавчого музею	253
Задунайський Вадим (Львів)	
Місце кинджала у військово-прикладному бойовому мистецтві козаків початку XX ст.: причини, зміст і наслідки.....	255
Ратушна Марія-Анна (Київ)	
Види зброї і військового спорядження козаків XVII ст.	262
Майнгардт-Гоголь Наталія, Шпаковський Сергій (Хмельницький)	
Пам'яткоохоронна робота відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області (за результатами інвентаризації об'єктів культурної спадщини у 1981-2016 рр.).....	267
Чайка Володимир (Збараж)	
Збараський замок XVII століття як об'єкт Національного заповідника «Замки Тернопілля» та центр популяризації історії козацької доби	274
Зборовський Анатолій (Ірпінь)	
Невідома могила на Поліссі.....	278
Хоменко Павло (Київ)	
Історія фортифікації НІАМ «Київська фортеця»	279
Семко Дмитро (Київ)	
Культурно-освітнє життя Київщини на сторінках «Київських єпархіальних відомостей» другої половини XIX – початку XX ст.	283

Філіпова Ганна (Київ)	Кілька штрихів до образу князя О.Д. Меншикова у сприйнятті сучасників.....	290
Фещенко Марія (Київ)	Політична діяльність Юрія Немирича.....	295
Булаєвська Наталія, Гоменюк Валентина (Київ)	Подвижник і меценат української культури Є.Х. Чикаленко та його київські адреси.....	301
Рева Лариса (Київ)	Джерела самобутності Павла Полуботка.....	309
Якубова Тетяна (Київ)	Матеріали про українське козацтво у виданнях фонду літератури польською мовою відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ.....	316
Стахурська Анастасія (Ніжин)	Лялька-мотанка у сучасних музейних колекціях України.....	319

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Андрієнко Ліля (Київ)	Мовне життя Києво-Могилянської академії в культурно-історичному контексті Бароко.....	325
Гончаренко Аліна (Київ)	До історії походження назв українських страв.....	329
Єфименко Ірина (Київ)	Назви козацьких поселень Слобожанщини (на матеріалі ойконімів Харківської області).....	336
Іваненко Олександр (Київ)	Із кримських етимологій: Кайгадор – Provato – Киїк-Атлама.....	341
Лазаренко Олеся (Франкфурт-на-Одері)	Літературні студії доби Козацтва у науковому доробку Вікторії Петрівни Колосової (до 95-річчя від дня народження).....	345
Марченко Тетяна (Київ)	Назви спадків в українській мові (за матеріалами пам'яток XIV – XVIII ст.).....	350
Москаленко Лілія (Київ)	Сотенна старшина в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683–1750 pp.).....	354
Матвійшин Ярослав, Якубова Тетяна (Київ)	Розмаїта діяльність козакофіла Вацлава Жевуського (1785–1831).....	365
Радкевич Галина (Київ)	Географічний простір українських народних дум та історичних пісень.....	374
Осінчук Юрій (Львів)	Апостол апракос повний (Бибельський Апостол).....	379
Яценко Ніна (Київ)	Козацька термінологія у романі Миколи Вінграновського «Северин Наливайко». 384	
Яцій Василь (Київ)	До походження українських антропонімів (на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”). XII ¹	387

ТЮРКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Білясва Світлана, Фіалко Олена (Київ)	
Вироби зі скла з Османських фортець Північного Причорномор'я	392
Пивоваров Сергій (Київ), Калініченко Віталій, Ільків Микола (Чернівці)	
Чорнильніці-каламари з матеріалів досліджень Хотинської фортеці	398
Яшная Ольга (с. Опошное Полтавської області)	
История реставрации кровли Большой ханской мечети (Бинок Хан-Джами) в г. Бахчисарай	401
Пашаева Валида (Эрзурум)	
Следы древней культуры ткачества на исторической территории Азербайджана (до нашей эры)	407
Казаніна Вієла (Мінск)	
Апісанне артэфактаў матэрыяльнай культуры казакаў у беларускім познетрадыцыйным фальклоры	414
Федорук Андрій (Чернівці)	
Походження, чисельність та організаційна структура підрозділів бойових слонів Османа II у Хотинській війні 1621 р.	425
Позняков Денис (Хотин)	
Османські військові підрозділи на території Хотинської нахії у XVIII-XIX століттях: структура, чисельність, дислокація, символіка	431
Ковалець Тарас (Чернівці)	
Маловідомі козацькі й татарські конфесати із часів Жванецької кампанії 1653 року	440

ГІПОТЕЗИ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Ковальський Юрій (Миколаїв)	
Руси і козаки	448
Петровський Анатолій (Південноукраїнськ)	
Невідома Січ	451
Титова Олена (Київ)	
Актуальні проблеми охорони культурної спадщини України та роль наукової громадськості в їхньому вирішенні	462

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Олександр Моця (Київ)
завідувач відділу
давньоруської та середньовічної
археології Інституту археології НАН України,
доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України

Аналіз Петром Толочком історичного поступу предків сучасних українців у середньовічні часи і тогочасні археологічні реалії

Питання етнічної історії сучасних українців продовжують являтися цікавою і вельми актуальною темою досліджень, але, на жаль, іноді приводять окремих авторів до не досить обґрунтованих із наукового боку або навіть фантастичних гіпотез. І це слід цілком логічно пояснити: «Надзвичайна складність етногенезу на нашій території виключає можливість пошуку єдиного народу – предка для сучасних українців. Ми не можемо вибирати в давній історії, що є кращого, й оголошувати своїм, а на решту явищ не звертати уваги або великодушно уступати іншим народам. Все, що відбувалося в межах України впродовж тисячоліть, є «наше», і, так чи інакше, генетично успадковане українським народом. При усіх міграціях і навіть військових катаклізмах не зафіксовано жодного факту повної зміни етносів на території майбутньої України. Якась частина населення завжди лишалась жити на своїх предковічних місцях і саме вона, хай і в зміненому етнічному вигляді, була гарантом збереження історичної пам'яті, культурного і життєдіяльного генофонду регіону. Так, упродовж тисячоліть різноетнічні давні народи, зливаючись і розпадаючись, поступово витворювали сучасну етнокультурну карту Східної Європи, в тому числі й України» [10, 5].

У цьому відношенні середньовічні часи стали одним із історичних періодів, коли нове слов'янське утворення вийшло на історичну арену, повноцінно заявило про себе вже у середині I тис. н. е., а потім почало ділитися на окремі гілки й розвиватися за власними «програмами». У Східній Європі із венедекско-склавінсько-антської єдності дали виділилися поляни, древліани, сіверяни та інші угруповання, які в кінці того ж тисячоліття утворили Київську Русь, населену автохтонами під назвою «руси» та дежкими іншими етнічними групами. Але деталі їхнього розвитку, як і їх нащадків, й нині викликають певні суперечки, котрі необхідно розглядати виключно із наукового боку, а не під впливом політичної кон'юнктури (навіть із цілком патріотичних причин). Однією з таких робіт являється праця П.П. Толочка «Від Русі до України», у котрій він цілком обґрунтовано викладає своє бачення цього динамічного процесу від часів функціонування державних структур Русі, а вірніше – Руської землі, й до Української козацької держави [9, 15–32].

Та викладені ним факти писемних джерел бажано співставити з археологічними реаліями. Це цілком логічно: матеріальна основа кожної спільноти повинна у цілому співпадати із її ідеологічною надбудовою, і зокрема, з етнічним розвитком, котрий знаходить відображення в самоназві конкретного народу. Звичайно, поняття «у цілому» не тотожне розумінню «повному». Зокрема, це можливо продемонструвати на прикладі того, що поховальний обряд відображає реальне життя із запізненням на два-три покоління [7, 163].

Тож спочатку зупинимося на найбільш досліджених часах існування першої держави східних слов'ян, котрі вже традиційно іменуються Київською Руссю, а сучасники називали це утворення «Русь» або «Руська земля». За свідченнями літописців XII–XIII ст., поняття Русі або Руської землі виступає у двох значеннях. Перше – широке – стосується усього державного простору, а друге – вузьке – позначало лише південну частину східнослов'янських

земель, тобто Київщину, Чернігівщину та Переяславщину. Практично всі пізні літописні повідомлення локалізують Русь у вузькому значенні цього терміну в районі Середнього Подніпров'я: між басейнами Десни на північному сході, Сейму та Сули на сході, Росі й Тясмину на півдні, Горині – на заході. Сама ж назва «Русь», незалежно від її походження, за періоду східнослов'янської етнополітичної та культурної консолідації була тотожною назві «слов'яни». «А слов'янський народ і руський єдиний», – зазначав літописець.

Протягом X–XII ст. на політичній карті Русі утворилося близько 15 великих земельно-князівств, із яких п'ять – Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Володимир-Волинська та Галицька розміщувалися в основному в межах сучасної України. Але розвиток Русі був перерваний монголо-татарами у 1237–1241 рр. [9, 15–22]. Даний період східнослов'янської історії у порівнянні з іншими дослідженими достатньо ґрунтовно, хоча існують і деякі маловивчені питання. Тут лише коротко слід зупинитися на його загальній характеристиці, котра, зокрема, представлена на сторінках фундаментальної колективної монографії, головним редактором та автором кількох розділів якої являється П.П. Толочко [3, 215–657]. Без жодного сумніву, зміни в східнослов'янському середовищі кінця I – перших століть II тис. н. е. носили глобальний характер – адже якраз тоді відбувався перехід від первіснообщинного ладу до епохи цивілізації. І з цього шляху у своєму розвитку предки сучасних українців вже ніколи не сходили.

Характеристику матеріальної культури розглянутої доби слід розпочинати із міста, котре являло собою найважливішу структуру державності, а на перших порах, по суті, рівну їй. Адже існує достатньо підстав стверджувати, що головною містотворчою силою на початковому етапі давньоруської історії була якраз політична влада. Становлення урбаністичних форм життя на Русі не відбувалося за єдиною соціологічною схемою. Процеси ці були багатоманітними й різновекторними. Умовно можна виокремити три основні шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодалний і державний. Визначилися вони приблизно в один час, але зумовлювалися різними умовами розвитку й зіграли неоднакову роль у соціально-економічній історії давньоруського міста. Перший шлях виявився фактично-тупиковим, оскільки зумовлювався не стільки внутрішніми, скільки зовнішніми причинами. Торговельно-ремісничі центри занепали й припинили своє існування наприкінці X – на початку XI ст. у зв'язку із припиненням функціонування трансєвропейської торговельно-економічної спільноти. Два інші вищенаведені шляхи являли собою природну еволюцію нових соціальних форм життя, зумовлену потребами розвитку самого місцевого суспільства.

За розмірами, а отже, і за кількістю населення давньоруські міста можна розділити на чотири групи. Серед першої із них, звичайно, виділяється Київ (360–380 га). До другої слід відносити Новгород-Сіверський (30 га) та інші населені пункти площею від 10 до 50 га; до третьої ті, де укріплена площа дорівнювала 2,5–10 га; а до четвертої – дрібні містечка площею від 1 до 2,5 га. Більшість міст основою свого економічного розвитку мала сільськогосподарське виробництво, ремесло і торгівлю. Аграрно-феодалні міста були у всіх давньоруських землях, але найбільше їх знаходилося у лісостеповій смузі, що мала родючі землі й порівняно високу густоту населення. У цілому ж міста розглянутого європейського регіону являли собою соціально-економічні, політичні й культурні центри, де зосереджувалися вищі матеріальні й духовні надбання автохтонів. Впродовж усієї історії вони найтісніше були пов'язані із сільськогосподарським виробництвом, котре забезпечувало їх поступальний розвиток, являлися осередками ремесла і торгівлі, державної влади й управління.

Більш низький рівень у градації населених пунктів займали феодальні двори-замки, котрі, як правило, будувалися у густозаселених місцях, мали потужні укріплення й призначалися для захисту майна та особи господаря від нападу як зовнішніх ворогів, так і внутрішніх феодалів-суперників. Площа таких замків порівняно невелика (до 1 га), а їх внутрішнє планування зумовлювалося потребами феодального двору. Частина будівель становила єдиний комплекс житлових, господарських і оборонних споруд. Вони розташовувалися по периметру валу й органічно з'єднувалися із фортечними стінами. Прикладом такого замку може бути городище Княжа гора біля Канева.

Близькими за розмірами являлися оборонні фортеці на державному порубіжжі. Але зовсім оригінальним у цьому відношенні виявилася система так званих Змійових валів, що складалася із 23 поздовжніх валів, об'єднаних у 9 оборонних ліній.

Але основною частиною поселень являлися неукріплені селища, де й проживала подавляюча більшість тогочасного люду. Основним типом, за топографічним розміщенням, являвся прирічковий, характерний як для лісової, так і для лісостепової смуг. До нього ж приймає й мисовий тип, коли топографія поселення пристосовувалася до особливостей місцевості.

У безпосередньому взаємозв'язку з розвитком планувальної структури здійснювався й соціально-історичний розвиток давньоруського села: вже в X–XI ст. відбувається формування дворів, що набуває поширення у XII ст. на усій території Південної Русі. Але разом із збільшенням площі садиб зменшується їх чисельність і формуються тип малодвірних поселень. Одні із найранішніх сільських садиб-дворів відкрито на селищі «Криниці» на Чернігівщині. За різноманітним виявленням під час розкопок матеріалом його слід відносити до князівських поселень.

Якісний прорив у давньоруський час відбувся і на рівні промислового виробництва. Провідною галуззю ремесла являлася чорна металургія, котра разом із землеробством становила основу економічного розвитку країни. Асортимент виробів із заліза включав близько 150 назв, у тому числі 22 знаряддя праці, 46 ремісничих інструментів, 16 видів зброї, 37 предметів домашнього начиння, 10 наборів кінської зброї й спорядження вершника, 19 прикрас. Давньоруське слово «кузнец» означало також і ремісника, який працював із кольоровими металами. Ремісники з обробки золота, срібла, міді досягли високої майстерності і володіли всіма видами обробки, відомими у середньовічні часи: литвом, волочінням дроту, сканню і філігранню, зерню, емаллю, технікою свинцевих і олов'яних відливок. Високою технологічною досконалістю відзначаються перегородчасті емалі. Слід також відзначити, що галуззю, тісно пов'язану з виробництвом емалей, являлося склоробство. Та наймасовішу продукцію поставляло на ринок гончарне виробництво. Розвивалися й інші ремесла (обробка кістки, дерева, каміння та інші).

Пов'язаними із власне археологічними реаліями являються знахідки, котрі свідчать про розвиток торгівлі та грошовий обіг у розглянутий час.

Не можна забувати і про пам'ятки архітектури, котрі, в першу чергу, створювалися із дерева – укріплення міст і замків, житлові та господарчі споруди. Та думка про те, що кам'яне будівництво на Русі виникло лише з прийняттям християнства, нині заперечується не тільки ранніми літописними повідомленнями.

Але у 40-х роках XIII ст. давньоруська цивілізація зазнала краху внаслідок навали орд хана Батия, і предки сучасних українців вступили в нову фазу свого розвитку. Безпосередньо після цього, незважаючи на формальне визнання Золотою Ордою великокнязівського статусу Києва, він, як єдиний політичний центр для всіх давньоруських земель, все ж перестав існувати. На півдні Русі визначилися три адміністративно-політичні утворення, котрі опинилися під протекторатом монгольських ханів: Київське, Чернігово-Сіверське та Галицько-Волинське князівства. Особливо міцним являлося останнє із названих, котре відіграло визначну роль у боротьбі із завойовниками. Тоді й з'явилася назва «Мала Русь», навколо значення котрої і нині існують певні суперечності. Частинною науковців-непрофесіоналів з даної тематики, а особливо краєзнавців та представників широкого загалу, слова «Мала Росія» і «малорос» розглядаються як щось меншшартичне порівняно із «Великоросією» та «великоросом», як таке, що принижує національну гідність сучасних українців.

Але ж термін «Мала Русь» або за грецькою транскрипцією – «Мала Росія» етимологічно пов'язаний не з розмірами країни, а з її територіальною основою. Він рівнозначний терміну візантійського імператора Константина Багрянородного «Внутрішня Русь». Така географічна орієнтація має глибокі античні корені і є характерною не лише для східних слов'ян. Той самий Багрянородний у трактаті «Про управління державою» ще в середині X ст. говорить про «Внутрішню Персію», «Малу Іспанію». Широковідомими є також назви «Мала Греція», «Мала Польща», «Внутрішня Франція», що в усіх випадках означала

корінну етнічну територію країни, тобто її центральну зону. Сама назва «Мала Русь» як і «Велика Русь» з'явилася ще на початку XIV ст. Обидві були вигадані греками. Вони згадують у грамоті Царградського патріархату 1303 р., за якою утворювалася окрема Галицька православна митрополія, а також в імператорській буллі Іоанна VI Катакузена від 1347 р., якою вищеназвана митрополія була скасована.

Взагалі ж становище Південної Русі у розглянуті століття було дуже складним, оскільки вона опинилася у сфері інтересів трьох могутніх на той час країн – Золотої Орди, Великого князівства Литовського та Польщі. Звичайно, боротьба на три фронти не могла бути успішною. Але серед різних «зол» литовське було найбільш «м'яким» – адже населення країни на 90% було руським (тобто слов'янським). Литовський великокняжий уряд надав підкореним землям порівняно широку автономію і при цьому проголосив ліберальне політичне кредо: «Ми старовини не руйнуємо, а нового не впроваджуємо».

Але термін «Русь» ще тривалий час продовжує широко використовуватися у різних документах не на рівні звичної історичної рефлексії, а як назва конкретної країни. Лише після переяславського акту 1654 р. у документах та на сторінках історичних творів назва «Мала Русь» набуває значного поширення. Поступово такий термін зі сфери літературно-духовної перейшов у державно-політичну. Він фігурує у гетьманських універсалах та листах, а також у звітах московських послів про переговори із Богданом Хмельницьким та його оточенням [9, 22–28]. Складна історична ситуація знайшла своє відображення і в археологічних реаліях, хоча у цілому вдається прослідкувати й загальний прогрес у розвитку матеріальної культури [6; 2, 106–109; 5, 132–137; 4, 101–136; 11, 12–29].

Звертаючись до золотоординських старожитностей, слід відзначити, що у цьому об'єднанні поєднувалися два різні культурні й господарчі світи: степовий кочівників-скотарів й осілий володарів сільськогосподарських земель із їх містами. Вони мало були пов'язані економічно – їхній зв'язок тримався лише силою деспотичної влади ханів. Кочова ординська знать, ставши панівним прошарком суспільства у поліетнічній державі, зазвичай звільнялася від безпосереднього управління завойованими територіями, залишаючи там старий бюрократичний апарат. Внаслідок цього та враховуючи відставання завойовників у соціально-економічному розвитку від осілих народів, монголи не могли порушити їхній економічний фундамент, а лише намагалися пристосувати його до своїх потреб.

На сучасних українських теренах вчорашні номади все ж поступово осідали на землю, про що зокрема свідчать поховальні пам'ятки в межах сучасної Полтавської обл. А на Дніпровському Правобережжі нині відомі аналогії так званих степових міст, котрі не мали укріплень. Найбільш північне із них досліджується на Кіровоградщині біля с. Торговиця. Найбільш значне у пониззі Дніпра місто – «Орду», відоміше в літературі як Кучугурське городище, знаходиться в урочищі Великі Кучугури в кількох десятках кілометрів від Запоріжжя. Місто являлося столицею Мамаєвої Орди, де карбувалася власна монета. Воно відіграло значну роль у міжнародній транзитній торгівлі – однієї із характерних ознак економіки в імперії Чингісхана та його нащадків.

Говорячи ж про рівень розвитку матеріальної культури землеробів-автохтонів у післямонгольські часи, слід відзначити її спадковість у відношенні до давньоруських часів. Багато із характеристик попередніх зняряд не змінилося, а розвиток інших «витікав» із давньоруських форм. У той же час візмичаються нові прогресивні зрушення: подальше збільшення долі наземного домобудівництва, покращення сільськогосподарських зняряд, і у першу чергу орних, як і передових видів озброєння. У відношенні останніх слід говорити про заміну лука на арбалет, районованому використанні меча (на півночі) та шавлі (на півдні), приміненні катапульта, а потім і гармат, шпор із коліщатками (замість гострого шипа), поступовому кам'яному будівництву оборонних споруд (особливо на турецькому та польському прикордонні).

Конкретним прикладом розвитку населених пунктів у ці непрості часи може бути Київ – давня столиця східнослов'янської держави, котра суттєво постраждала у часи навали орд Батия. Та місто і XIII–XVI ст., після його розорення у 1240 р., продовжувало своє існування

і ніякої перерви у його побуті чи зміні населення не відбулося. Хоча саме життя стало менш інтенсивним й відповідало новій ролі Києва у новій реальності. У цей час, але поступово, стара «руська» термінологія із «малоруською модифікацією» починає використовуватися із новою самоназвою даної території – «українською». Хоча жоден із серйозних істориків не має сумнівів у початковому територіально-географічному характері цієї назви. Зокрема слід вказати на те, що в XII–XIII ст. Русь Україною не називалася. А аналіз контексту статей 1187, 1189 і 1213 рр. Іпатієвського літопису, де зустрічається слово «Україна», переконливо свідчить, що у тих випадках йшлося про окраїнні території Переяславського, Галицького та Волинського князівств. Термін «Україна» у тих повідомленнях вказує не на власну назву якоїсь певної території, а лише на її прикордонний характер.

Тож слід ще раз повернути: численні випадки вищезгаданих назв в актових документах тих часів незаперечно свідчать про їхній географічно орієнтований характер. Незважаючи на те, що у ряді випадків слова ці написано з великої літери, вони не були власними географічними, і тим більше політичними, назвами. Не випадково, майже завжди вони містять у словосполученні пояснювальні слова: «Литовська Україна», «Смоленська Україна», «Малоросійська Україна», «государеві українські міста» тощо. Аналіз південноруських літописів, як і актових документів, свідчить про те, що серед численних «оукраїн», котрі з'являлися та зникали відповідно до змін політичної карти Східної Європи XV–XVII ст., одна із них поступово набувала конкретного географічного змісту. Йдеться про землі колишніх Київського, Чернігівського та Переяславського князівств, котрі лежали по обох берегах Дніпра і були окраїною відносно Польщі і Литви, Росії та Степу, де повласними господарями були Кримський ханат та його покровителька Туреччина.

Термін «Україна» у значенні конкретної землі постійно починає фігурувати у документах часів Богдана Хмельницького, хоча його держава офіційно носила назву «Військо Запорозьке». Та численні факти на сторінках тогочасних літописів й актових документів переконливо свідчать, що протягом XVII–початку XVIII ст. відносно нова назва поступово набуває значення конкретного географічного поняття, рівнозначного назвам інших південноруських земель: Волинь, Поділля, Запоріжжя, Червона Русь, Сіверія, Покуття. Доводиться, проте, визнати, що процес цей у XVII–XVIII ст. не мав завершення, а тому назва «Україна» часто супроводжувалася уточнювальними словами: «Малоросійська», «Козакурська», «Козацька». Переважного поширення даний термін набув тільки у XIX–на початку XX ст. [9, 28–31]. Але це вже тема іншого самостійного дослідження [8, 339–391].

Звертаючись до характеристики матеріальної культури часів Української козацької держави, слід констатувати, що у цьому відношенні наробок маємо набагато більше, ніж до післямонгольського та литовсько-польського періодів, про які мова йшла вище. На підтвердження цього, окрім узагальнюючих праць, підготовлених на основі писемних джерел, вже маємо і перше окреме археологічне узагальнення [1].

Звичайно, ознакою козацької епохи являються Січі Низового Дніпра, котрі розміщувалися нижче порогів, і кількість котрих дорівнювала восьми. Вони по черзі споруджувалися у різних місцях впродовж другої половини XV–XVII ст., але першою являлася Хортицька («городок» або замок Д. Вишневецького). Кожна із Січей являлася фортецею, оточену з усіх боків валом, висотою інколи понад 10 м з глибоким ровом перед ним. З боку Дніпра вони, як правило, омивалися його річищами, де стояв їхній флот і приставали купецькі кораблі. Перед валом споруджувалися «вовчі ями». А десь поблизу знаходилися один чи два цвинтарі. За суспільним устроєм, Запорозька Січ являлася своєрідною «козацькою республікою», а її Кіш, за написаним статутом, був своєрідним лицарським орденом на зразок західноєвропейських. У свою чергу, Січ являлася військово-адміністративним центром, своєрідною столицею великого козацького територіально-державного утворення, до складу котрого входили окремі округи, що називалися паланками – невеликі укріплення, де зосереджувалася військово-цивільна адміністрація округи.

Серйозною і повсякденною турботою населення України за козацької доби, як і сусідніх держав, являлася охорона їх південних кордонів від нападів татар і турків. У цій бага-

товіковій боротьбі головну роль найчастіше відігравала якраз Запорозька Січ – саме вона приймала на себе перші удари під час наскоків кримських і ногайських татар. А тому, окрім вищезгаданих центрів – січей та паланок – до системи оборонних ліній входили редуту й сторожові вежі. Перші із названих стояли уздовж кордону на відстані 10, 20, 30 км один від одного. Поблизу цих форпостів споруджувалися дозорні вежі і так звані «фігури», останні звичайно три. Вишки і фігури виставлялися на підвищеннях, найчастіше мабуть на вершинах курганів.

У козацькі часи розвивалися різні ремесла, іноді досить характерні лише для даного періоду. Серед них слід назвати таку галузь як селітроваріння, що було пов'язано із великим попитом на порох для вогнепальної зброї. Взагалі рушниці і пістолети стали відносно новою ознакою – у попередні часи широко використовувалися лише гармати. Із таким виробництвом були пов'язані так звані «майдани» – в першу чергу розкопані для цього стародавні кургани, земляний вміст котрих і являвся основою для виготовлення пороху (77,4% селітри, 9,6% сірки і 13% дерев'яного вугілля). Окрім того, у цей час шабля повністю витіснила із використання стародавній меч. «Візитівками» стали й різноманітні кахлі та люльки (останні були запозичені із східного світу).

Відбулися суттєві зміни і в архітектурі, де провідним мистецько-стильовим напрямом наприкінці XVI–XVIII ст., як і у багатьох країнах Європи, стало бароко, характерними ознаками котрого були урочистість, піднесеність, динамізм і мальовничість форм, багата значна символіка. В Україні цей стиль отримав самобутній національний вияв, відмінний від будівельного мистецтва інших народів.

Підводячи підсумки вищевказаному, слід констатувати, що розвиток матеріальної та духовної культури автохтонного населення у давньоруські, золотоординські, литовсько-польські та козацькі часи в цілому проходив в рамках тогочасних цивілізаційних структур у складі самостійних або ж іноземних державних організацій. При цьому зміна у самоназвах вітчизняної спільноти – «Русь», «Мала Русь», «Україна» – певною мірою теж відображала таку еволюцію й кінцеву перемогу останньої із них на внутрішній та міжнародній арені вже на етапі Українського Ренесансу XIX ст.

Джерела та література

1. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. – К., 1997. – 336 с.
2. Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV вв. – К.: Наук. думка, 1982. – 120 с.
3. Давня історія України. – Т. 3.: Слов'яно-Руська доба / ред. кол. П. П. Толочко [та ін.] – К., 2000. – 695 с.
4. Сльников М. В. Золотоординські часи на українських землях. – К.: Наш час, 2008. – 176 с. – (Сер. «Невідома Україна»).
5. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). – К., 1996. – 272 с.
6. Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII-XV вв. – Л.: Наука, 1976. – 104 с.
7. Ляпушкін І. І. Славяне Восточної Європи накануне образования древнерусского государства (VIII – первая половина IX в.). Историко-археологические очерки. – Л.: Наука, 1968. – 190 с.
8. Моця Олександр. Українці: народ і його земля (етапи становлення). – К.: Стародавній світ, 2011. – 640 с.
9. Толочко П. П. Від Русі до України: вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. – К.: Абрис, 1997. – 398 с.
10. Толочко П. П. Вступ // Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С. 3-5.
11. Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.): науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2011. – 144 с.

Юлія Мисько (Київ)
провідний науковий співробітник
науково-дослідного сектору археології НКПШЗ,
кандидат історичних наук

Археологічні пам'ятки XVII – XVIII ст. на території Києво-Печерської лаври за матеріалами Археологічної карти НКПШЗ

Археологічне вивчення території Києво-Печерської лаври триває понад століття. За цей час накопичено значну інформаційну базу, пов'язану як з власне стаціонарними розкопками, так і з розвідковими, архітектурно-археологічними та спелео-археологічними обстеженнями, археологічним наглядом за проведенням земляних робіт у лаврському заповіднику. Відповідно, на сьогодні якісне опрацювання і подальший аналіз отриманої інформації неможливі без сучасного картографування. У 2017 р. це завдання було успішно вирішено авторським колективом науково-дослідного сектору археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (НКПШЗ) шляхом створення у системі автоматизованого проєктування AutoCAD (розробка компанії Autodesk) Археологічної карти [7, 30]. Головне її завдання полягало у систематизації наявних археологічних джерел з метою висвітлення специфіки історичного розвитку різних ділянок Заповідника та його найближчого оточення (буферної зони). Основою для Карти послужив план топоїзюмки 2005 р. території НКПШЗ та Києво-Печерського монастиря, на якому нанесені основні наземні пам'ятки та трасування печерних ходів Дальніх, Ближніх і Варязьких печер. Джерельною базою роботи стали наукові звіти про археологічні дослідження, у нечисленних випадках їхньої відсутності були використані польові матеріали і наукові публікації за результатами досліджень.

При опрацюванні звітів та публікацій добиралася інформація, необхідна для нанесення графічної позначки та складення опису: автор, рік і місце дослідження, хронологія, глибина і стратиграфія, виявлені археологічні об'єкти та основний отриманий матеріал. Загалом на карту нанесено 301 ділянку (локацію), зображення кожної з яких (мінімальний розмір для демонстрації – 1,5×1,5 м) відповідає її польовому вигляду – траншея, шурф, розкоп. Різномасштабні горизонти маркуються різними кольорами: енеоліт (кінець III тис. до н.е.) – темно-коричневим; ранній залізний вік (IV–VI ст. до н.е.) – світло-коричневим; давньоруський час (XI–XIII ст.) – червоним; XIV–XVI ст. – синім; XVII–XVIII ст. – зеленим; XIX–XX ст. – жовтим. Колір багатощарового об'єкта визначається найранішим зафіксованим хронологічним періодом. Для зручності користування дві останні цифри року досліджень позначають нумерацію зображених об'єктів, яка на карті відповідає номеру інформації про ділянку. Місця, що неодноразово вивчалися і мають складну стратиграфію, виділені окремо у збільшеному масштабі, що дає можливість показати всі досліджені локації та зафіксовані об'єкти різних хронологічних періодів. Це, наприклад, Успенський собор (Рис. 1), церква Спаса на Берестові (Рис. 2) [7, 31–32]. На основі цієї електронної Археологічної карти вже створений друкований варіант, який готується до публікації.

Серед численних аспектів використання Карти перспективною є можливість її застосування для історико-архітектурних реконструкцій території Києво-Печерської лаври (КПЛ) різних періодів, включаючи окремі напрями (фортифікація, водогін, майстерні тощо). Нам видається важливим залучення цього джерела також і для виокремлення і систематизації пам'яток XVII–XVIII ст., яким традиційно менше приділяється увага при археологічному вивченні. Задля розуміння їхніх кількісних та якісних характеристик нами була створена зведена таблиця археологічних пам'яток з культурним шаром або артефактами цього періоду, яка включає культурні, цивільні, фортифікаційні та інші об'єкти, а також поховання, із зазначенням автора, часу і місця досліджень.

Загалом, без печерних пам'яток, на території КПЛ нараховується 157 вивчених з 1947 р. по 2016 р. подібних ділянок з одним або декількома об'єктами (культурними нашаруваннями чи знахідками). Це 36 локацій з поховальними об'єктами; 16 локацій, на яких вивчалися частини культові споруд; 64 ділянки з цивільними об'єктами житлового або господарсько-побутового призначення; 30 ділянок з фортифікаційними об'єктами та 11, які можна віднести до категорії «інших» (в основному, це гідротехнічні конструкції). Науковці, які займалися їх вивченням у різні роки (як окремишим, так і в складі багато-

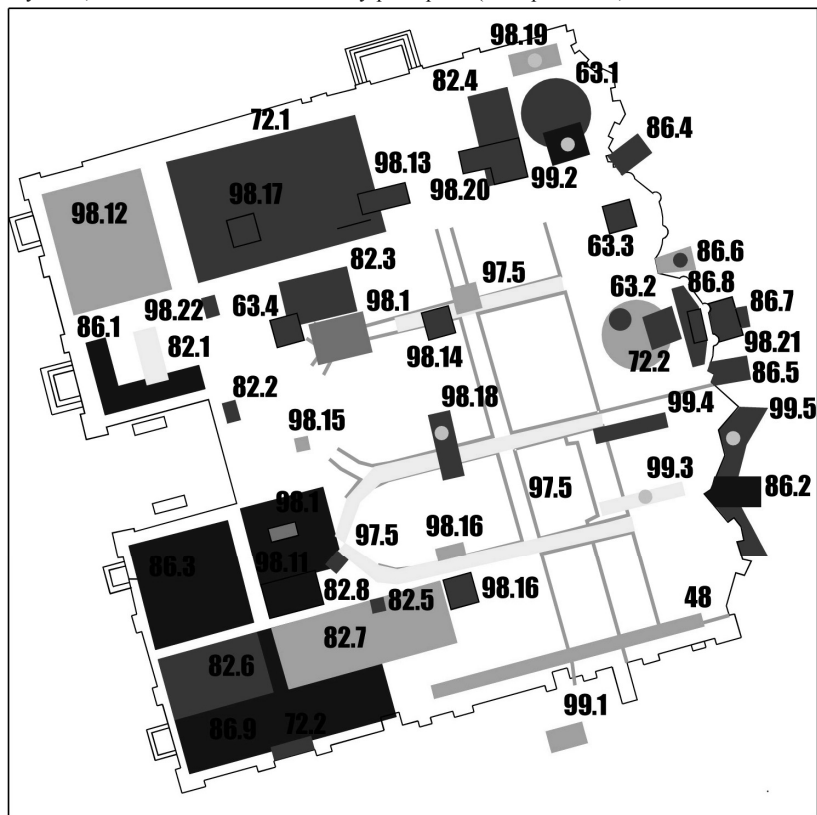

Рис. 1. Досліджені ділянки на території Успенського собору.

шарових пам'яток) – Самойловський І. М. (1947 р.), Богусевич В. А. (1951 р.), Кілієвич С. Р. (1961 р.), Харламов В. О. (1982 р., 1984 р., 1986 р., 1988 р., 1989 р., 1991 р., 1992 р.), Чайка В. В. (1983 р.), Загребельний О. М. (1989 р.), Сиром'ятников О. К. (1990 р., 1991–1994 рр., 1996 р., 1997 р.), Івакін Г. Ю. (1992 р., 1998 р.), Стрихар М. М. (2001 р.), Балакін С. А. (1999–2015 рр.), Тараненко С. П. (2016 р.). Є локації, які досліджувалися планово та неодноразово (наприклад, Успенський собор, Троїцька надбрамна церква, церкви Спаса на Берестові та Всіх Святих, окремі частини Митрополичого саду, фортифікаційних мурів). З них походить більша кількість об'єктів та матеріалів, хоча їхній хронологічний діапазон часто коливається у широких межах: XV–XVII ст. або XVIII–XIX ст. При розвідковому дослідженні або археологічному огляді за технічними чи аварійними роботами на пізні

культурні шари зверталося менше уваги, вони гірше задокументовані. Нечасто пам'ятки XVII–XVIII ст. ставали об'єктами спеціального археологічного дослідження, адже для вивчення історії КПЛ цього періоду перевага традиційно надається писемним і картографічним джерелам. Тим цікавіше простежити, яким чином вони корелюються із археологічними.

Першість за кількістю розкритих ділянок (25) належить Успенському собору. Тут на 21 ділянці виявлено поховальні об'єкти (частини кістяків з підпідлогових поховань і поховань у склепах; залишки поховальних камер, рештки домовин, одягу, особистих речей

Рис. 2. Досліджені ділянки на території церкви Спаса на Берестові.

небіжчиків). Враховуючи значні руйнування культурного шару через вибух, кількість похованих авторами досліджень достеменно не визначалася, у звітній документації про них часто просто йдеться у множині. Але ймовірні підрахунки свідчать про знахідки решток як мінімум 20 осіб, серед яких ідентифіковані поховання архимандритів Петра Могили, Зосими Валкевича, імеретинського каталікоса Максима. Крім того, ще на чотирьох локаціях досліджені фундаментні кладки стін, відмостка, будівельні матеріали XVII–XVIII ст. Більш конкретна статистика поховань у межах церкви Спаса на Берестові, де на

трьох ділянках виявлені рештки 63 небіжчиків, серед яких є жіночі і дитячі, але вони датуються ширшим хронологічним періодом – XV–XVII ст. Загалом, всі виявлені поховальні об'єкти можуть бути пов'язані з церковними некрополями. Так, до комплексу Воскресенської церкви (п'ять локацій) належали ґрунтові чоловічі поховання (не менше 14) різного ступеню руйнації та сліди окремих могильних ям (Рис. 3). Частина з них датується XVI–XVII ст. і відносилася, ймовірно, до погосту дерев'яної Воскресенської церкви, вона була частково знищена при спорудженні кам'яного храму. Інші, вже з кладовища при кам'яній Воскресенській церкві, зазнали руйнації при будівництві келій Гостинного двору у 1904 р. Є і два неушкоджених поховання у трунах. Крім того, на двох ділянках вивчалися фундаменти цієї церкви за зовнішнім периметром.

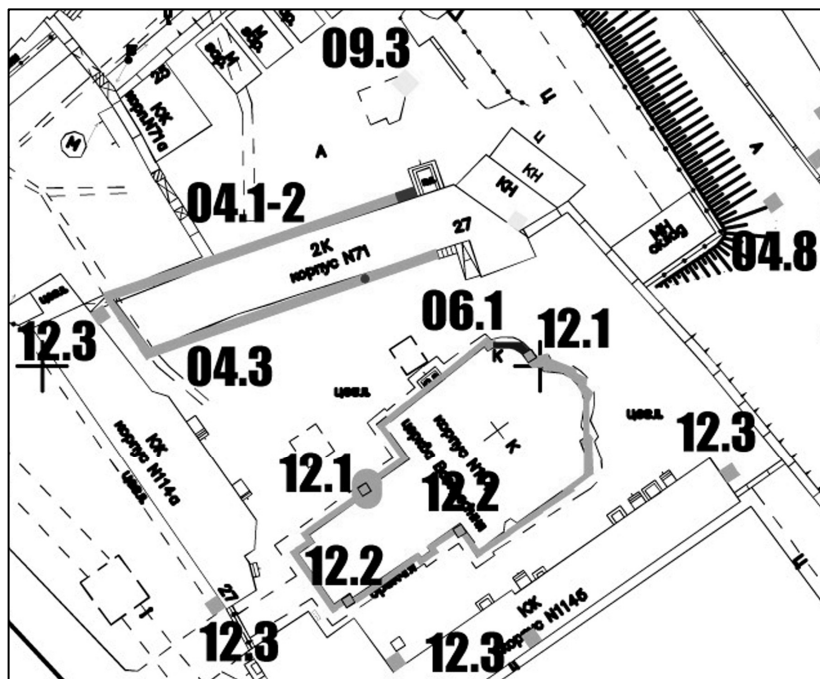

Рис. 3. Фрагмент Археологічної карти із дослідженими ділянками в районі Воскресенської церкви.

Серед інших культових споруд з об'єктами XVII–XVIII ст. – Троїцька надбрамна церква (три локації), Велика лаврська дзвіниця (дві локації), церква Всіх Святих, Микільська та Аннозачатівська церкви (по одній локації). Крім того, поблизу корпусу № 3 на 2 ділянках були відкриті рештки кам'яних підмурків неіснуючої зараз споруди (Рис. 4). Скоріше за все, вони належали багатоярусній дзвіниці з південно-західного боку від Успенського собору, збудованій у 1669–1672 рр. за архімандрита Інокентія Гізеля і, найімовірніше, розібраній наприкінці XVII – початку XVIII ст., коли розпочався процес заміни дерев'яних монастирських споруд кам'яними [6, 98]. Але існує також вірогідність, що ці фундаменти від так і не зведені першої мурованої дзвіниці за проектом архітектора Д.В. Аксамитова, яку передбачалося збудувати замість великої дерев'яної дзвіниці кінця XVII ст. У 1707 р. після смерті зодчого, який встиг тільки закласти підмурки споруди, будівництво було припинено [2, 81–82].

Знайдені цивільні об'єкти часто пов'язані із дослідженням лаврських корпусів, розмишувалися всередині або поруч з ними, іноді передували їм. Це залишки фундаментної та стінової кладок, інших конструктивних елементів, підлоги, пічок. Вони могли бути знищені пожежею чи наступним будівництвом або зберегтися у вигляді підвальних приміщень чи льохів. Часто саме приміщення зводилося у XVIII ст., після руйнівної пожежі 1718 р. Крім того, між корпусами, на території Господарського двору і Митрополичого саду траплялися рештки зруйнованих і не відновлених споруд: цегляна кладка від фундаменту, культурний шар із знахідками кераміки XVII–XVIII ст., а також господарські, сміттєві, вапняна ями. Так, з південного боку корпусу № 21 були розчищені рештки цегляних фундаментів від допоміжних монастирських споруд XVIII–XIX ст., що входили до складу господарської інфраструктури корпусу Соборних старців і були знесені, очевидно, у середині XX ст. [5].

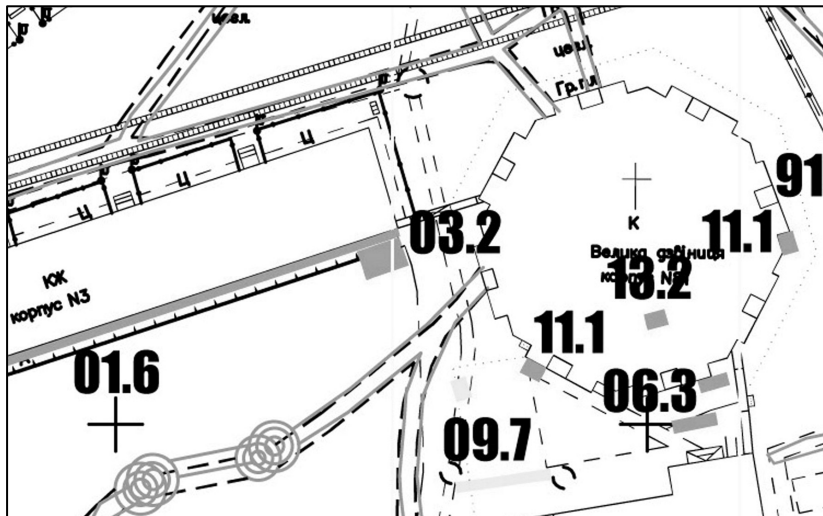

Рис. 4. Фрагмент Археологічної карти з ділянкою (03.2) кам'яних підмурків дзвіниці.

На 11 локаціях період XVII–XVIII ст. засвідчений тільки присутністю відповідного археологічного матеріалу, за допомогою якого можна зробити певні висновки. Показовими в цьому плані є виявлені уздовж північного фасаду корп. № 86 та східного і південного фасадів корп. № 85 (Трапезна церква і палата) кістки тварин, кістки та луска риб; чисельні фрагменти полив'яного та неполив'яного керамічного кухонного посуду, гутного скла (денця штофів); декілька фрагментів віконниць та пічної кахлі XVII–XVIII ст., які можна пов'язати з функціонуванням попереднього монастирського трапезного комплексу XVII ст. на ділянці навпроти (південніше) Успенського собору [3].

Іноді траплялися і неочікувані знахідки: у східній частині давньоруської частини храму Спаса на Берестові, на глибині 1,4 м від підшови фортечного валу був виявлений кут спаленої споруди каркасно-стовпової конструкції першої половини XVII ст. з цегляною пічкою, облицьованою кахлями. У заповненні споруди – численний матеріал, основна маса якого – кухонний та столовий посуд XVII ст. (горщики з покрийками, тарелі, кухлі, глеки, кубки, макітра). Також знайдені фрагменти біло-глиняних люльок із зеленою поливою, округлі фішки, виготовлені з стінок посудин, залізни цвяхи, гачок, ключ, підкова, наконечник стріли, срібні монети Сигізмунда III 1623 і 1626 рр. Будівля за складом знахідок була визначена авторами досліджень як корчма [9].

Щодо об'єктів фортифікації, то значна частина локацій пов'язана з обстеженням фундаментів фортечних (Мазепинських) мурів, на двох ділянках вивчалися підмурки стіни Дебоскета. Поблизу корпусу № 19, під фортечною стіною, на двох ділянках простежені два рови. Перший пов'язаний з фортифікаційними роботами 1679 р., коли козаками І. Самойловича виконувалися роботи з підсилення лаврських укріплень, а другий, менший за габаритами, постав унаслідок поновлення першого після спорудження фортечних мурів КПЛ на зламі XVII–XVIII ст. [1, 66]. Біля Південних воріт досліджені дві локації з монолітним блоком регулярної цегляної кладки – перекладки стіни фортечного муру, реставраційні прикладки (вірогідно, сліди ремонту 1793 р., спричинених землетрусом 1789 р., коли було заново перекладено прилеглі до воріт ушкоджені землетрусом частини Мазепинської стіни) [4]. З різною інтенсивністю вивчалися башта Кушніка, Годинникова, Онуфрійська вежі. Остання обстежена найкраще: на чотирьох локаціях зафіксовані цегляний ростверк, складений на бутовій кладці фундаментів вежі; кладка фундаментів; рештки дерев'яних конструкцій, муровані блоки (можливо, основи вівтаря та жертовника); стінове мурування, розвантажувальна арка в муруванні фундаментів південної стіни; фундаментний рів. У районі Східної брами простежені рештки фундаментів відсутньої нині однієї з двох напівбашт, збудованих разом із мурами Верхньої лаври кінця XVII ст. по обидва боки Південних воріт.

Інші об'єкти XVII–XVIII ст., які потрапили у поле зору археологічного вивчення, – це, в основному, гідротехнічні споруди (знайдені на шести ділянках) включно з колекторним колодязем каналізаційної системи кухні Трапезної. Найбільш цікава знахідка – фундамент і цокольна частина сонячного годинника 1750-х рр. у сквері перед Великою лаврською дзвіницею. Вони складені з цегли на сірому вапняно-піщаному розчині, круглої форми, діаметр фундаменту 3,14 м, цоколя – 2,4 м [8].

Отже, Археологічна карта надає нові можливості вивчення пам'яток широкого хронологічного діапазону, у тому числі малодосліджених археологічних об'єктів XVII–XVIII ст. на території НКПКЗ.

Джерела та література

1. Балакін С.А. Археологічні пам'ятки Лаврського провулку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей. – К.: ХІК, 2003. – Вип. 12. Часи козацькі. – С. 59–67.
2. Балакін С.А. До передісторії Великої лаврської дзвіниці // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 80–83.
3. Балакін С.А. Звіт про результати археологічних досліджень на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2007 р. – КПЛ-А-НДФ-699.
4. Балакін С.А. Звіт про результати археологічних досліджень на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2010 р. – КПЛ-А-НДФ-705.
5. Балакін С.А., Зажигалов О.В., Фінадоріна Д.В. Звіт про результати археологічних досліджень на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2014 р. – КПЛ-А-НДФ-731.
6. Сіткарьова О.В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І.С. Мазепи. – К.: Довіра, 2005. – 196 с.
7. Тараненко С.П., Мисько Ю.В., Зажигалов О.В., Балакін С.А. Створення Археологічної карти Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної наукової конференції (25 травня–3 червня 2016 р.) / НКПКЗ. – К., 2016. – С. 30–32.

8. Харламов В. А. Отчет о раскопках памятника архитектуры начала XII в. Трапезной Киево-Печерского монастыря и о поисках захоронения Д. Щербаківського на территории сквера КПИКГЗ в 1991 г. – НА ІА НАН України, № 1991/2а.
9. Харламов В. А., Гончар В. Н. Отчет об археологических раскопках памятника архитектуры XII в. церкви Спаса на Берестове, проведенных на территории Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника в 1989 г. – НА ІА НАН України, № 1989/29 / КПЛ-А-НДФ № 384.

Юрій Толкачов (Київ)

завідуючий відділу археології Київського обласного
центру захисту та наукових досліджень
пам'яток культурної спадщини

Руслан Осадчий (Київ)

завідуючий відділу науково-облікової документації
та фондової роботи Київського обласного
центру захисту та наукових досліджень
пам'яток культурної спадщини

Віталій Пономаренко (Київ)

науковий співробітник відділу археології
Київського обласного центру захисту
та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини

Юрій Колосов (Київ)

завідуючий відділу історії Київського обласного
центру захисту та наукових досліджень
пам'яток культурної спадщини

Ельвіра Починок (Київ)

молодший науковий співробітник
Інституту археології НАН України,
науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви

Леся Чміль (Київ)

науковий співробітник Інституту археології НАН України,
старший науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви,
кандидат історичних наук

Пізньосередньовічна пам'ятка с. Лісники

Село Лісники Києво-Святошинського району має давню та яскраву історію. Вигідне географічне положення та особливості рельєфу робили цю місцевість зручним місцем для проживання людей в усі часи. Родючі землі, багаті лісові та водні ресурси, що давали змогу займатися рибальством і різноманітними лісовими промислами, наявність заплавлених лук в низинах, що забезпечувала скотарство родючими пасовиськами. Комбінація цих факторів сприяла заселенню даної місцевості з найдавніших часів, тож цілком закономірно, що на території села та в його околицях було виявлено та досліджено археологами низку стародавніх поселень різних хронологічних періодів.

Багатощарове поселення в центральній частині села виявлене В.К. Козюбою, Л.В. Чміль та А.А. Чекановським навесні 2004 р. Під час спорудження церкви ними було зібрано фрагменти різночасової кераміки, про що поінформовано органи охорони культурної спадщини. Пізніше поселення обстежувалося О.Б. Солтисом, О.В. Бряк, В.К. Козюбою та І.А. Готуном. Відвідання пам'ятки у червні 2004 р. дозволило зібрати фрагменти різночасового посуду на відкритих ділянках вздовж території школи. Серед них:

фрагменти вінець гончарних горщиків XV ст., мисок відкритого типу доби пізнього середньовіччя. Влітку 2004 р. було вжито заходів по забезпеченню охорони пам'ятки.

Поселення займає терасу у вигляді мису, із заходу та півдня обмеженого долиною р. Бездня, а зі сходу та північного сходу – струмком. З чіткою фіксацією площі даного поселення та встановленням його меж виникають певні труднощі. Ця територія зайнята будинками сільради, школи, церкви, приватними садибами; значну частину площі заасфальтовано (перехрестя вулиць та центральна площа села). Під час обстеження 2005 р. було з'ясовано лише приблизну площу пам'ятки.

У квітні-травні 2017 р. співробітниками Київського обласного центру захисту та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини було проведено науково-археологічні розвідки на земельній ділянці, призначеній для будівництва дитячого садка, що розташована в центрі села, на площі Родини Грушевських між вул. Вагугіна та пров. Колгоспний загальною площею 0,42 га (Рис. 1).

Підставою для проведення археологічної розвідки стало прокладення на території поселення в 2014 р. траншеї для комунікацій. Під час прокопування траншеї було виявлено людські кістки, залишки цегляної кладки на вапняному розчині та фрагменти кераміки.

На території ділянки була розташована дерев'яна Преображенська церква 1759 р. (перебудована в 1860 р., знищена в 1941 р.), в якій протягом 1836–1851 рр. служив священником Федір Васильович Грушевський, поруч з якою існувало кладовище (за інформацією місцевих жителів, під час окупації там знаходилось 40 німецьких могил). У повоснні роки на місці церкви було збудовано приміщення комори, розібране в 90-ті рр. минулого століття.

На сьогоднішній день поселення частково пошкоджене сучасною забудовою. Для встановлення наявності на даній ділянці культурних нашарувань, поховань, археологічних об'єктів, а також для отримання висновку стосовно можливості забудови даної ділянки було закладено 5 шурфів.

Виявлений у шурфах та зібраний на площі пам'ятки підйомний керамічний матеріал представляє широкий хронологічний проміжок від кінця XVI до XIX ст. Найбільш ранні матеріали походять, переважно, із шурфу №3, але зустрічалися і в шурфах №1 та №2. Переважна більшість матеріалів датуються кінцем XVII – першою половиною XVIII ст. Привертає увагу досить значна кількість пічних кахель та художньої полив'яної і багато декорованої кераміки. Виробництво деяких її видів можна віднести до київських майстерень першої половини XVIII ст. Всі ці матеріали вказують на щільну заселеність цієї території, принаймні з кінця XVI ст. У шурфах №3 та №4 було зафіксовано рештки поховань. При дослідженні у шурфі №1 та №2 було виявлено цегляні муровані кладки на вапняному розчині (Рис. 2). Вірогідно, вони являють собою залишки від розібраної на сьогоднішній день комори, що була побудована на місці знищеної церкви.

Матеріали з поселення в основній своїй масі представлені фрагментами кераміки та скляних виробів (Рис. 3, 4), які відносяться, здебільшого, до часів пізнього середньовіччя (XVII–XVIII ст.).

Керамічний матеріал, виявлений при дослідженні пам'ятки, представлений 23-ма фрагментами вінець горщиків. Здебільшого, вони прямі, без конструктивних особливостей, всередині на шийці мають виражене ребро або виступ. За цими ознаками їх можна датувати в межах XVIII ст. Екземпляри з ребром є більш ранніми – першої половини середини століття, а з виступом можуть бути віднесені до другої половини століття.

З-поміж вінець з конструктивними особливостями слід виділити сіре, задимлене, випалене у відновному середовищі вінце. Воно коротке, потовшене, зовні має ребро, а всередині незначну вигнутість. Такі вінця характерні для кінця XVI – рубежу XVI–XVII ст. Інше коротке вінце, також задимлене, сірого кольору, має защипи та незначний валик на зовнішньому боці. Воно може датуватися першою половиною XVII ст. До цього ж періоду віднесено вінце, що має зовні виражений валик та плавну шийку всередині, та ще два вінця із защипами. Одне з них має зовні незначний валик, а всередині вкрите оранжевою поливою, інше – високе, з лінійним рифленням орнаментом зовні. Виявлено він-

Рис. 1. Загальний план площі родини Грушевських з місцем розташування пам'яток, об'єктів культурної спадщини та шурфів

- Умовні позначення:
- - межі ділянки дослідження
 - - шурф
 - - об'єкт культурної спадщини за видом «історія»
 - - ботанічна пам'ятка природи «Ясень звичайний»

- Цифрами позначено:
- 1-5 – шурфи № 1 – 5;
 - 6 – ботанічна пам'ятка природи «Ясень звичайний»;
 - 7 – пам'ятний знак на місці поховання Ф. Грушевського. Майдан родини Грушевських;
 - 8 – братська могила воїнів Радянської Армії і пам'ятник воїнам-односельцям.

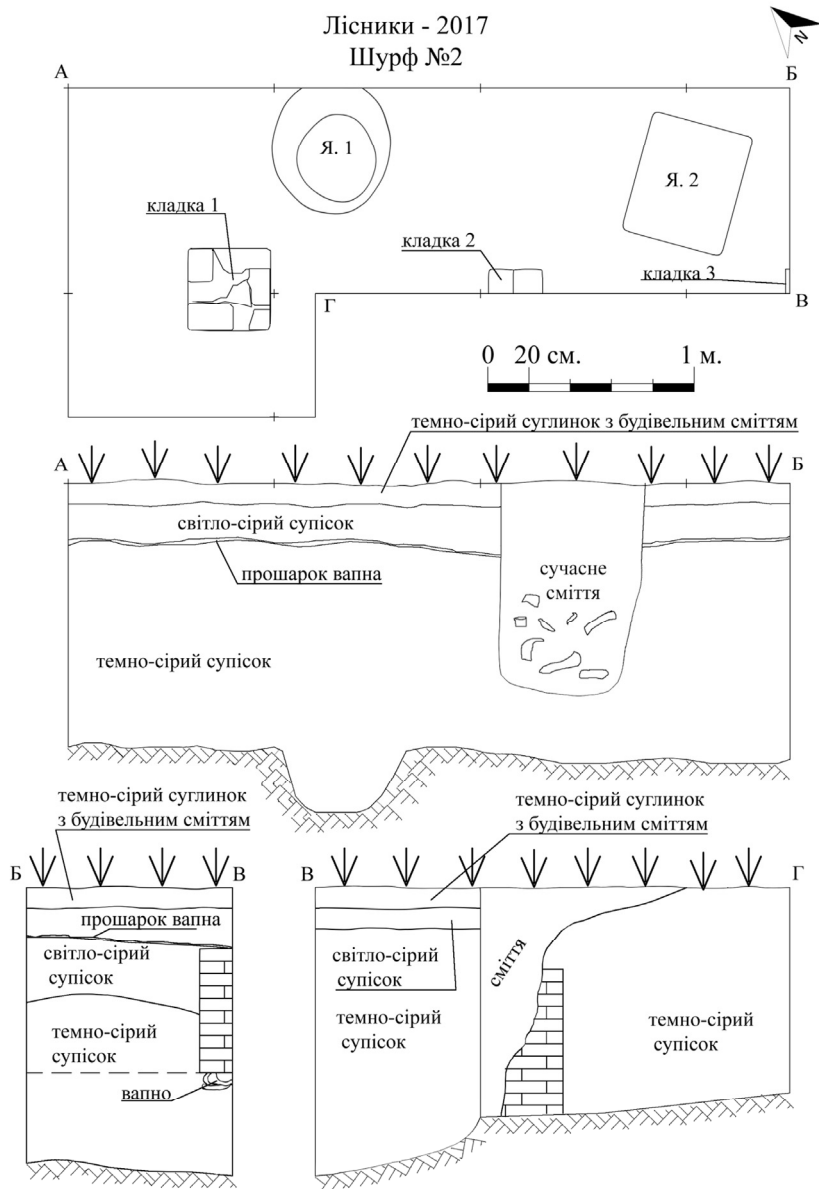

Рис. 2. Шурф №2. План та стратиграфія.

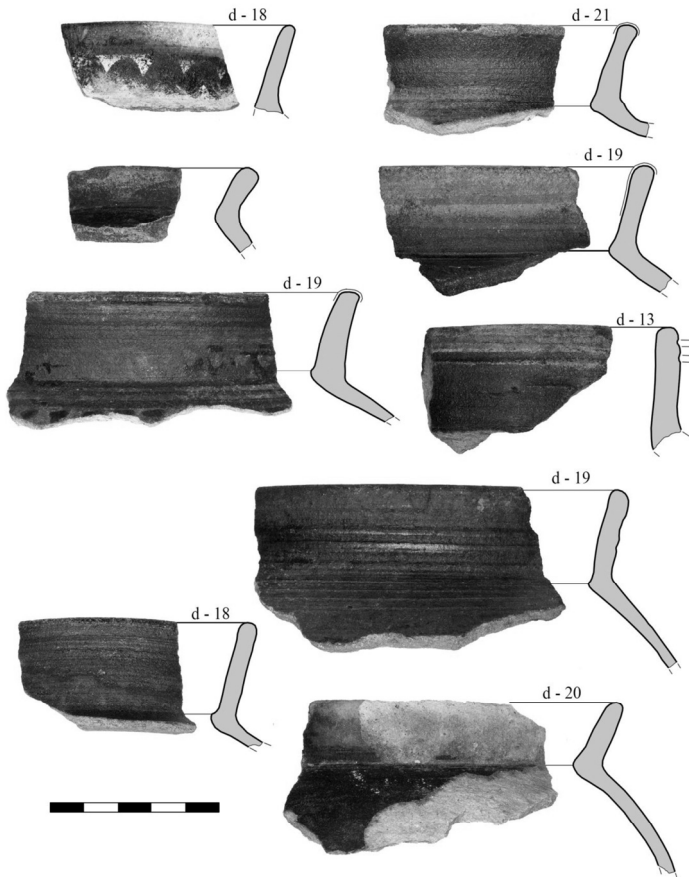

Рис. 3. Фрагменти вінець горщиків XVII-XVIII ст.

це, вкрите зсередини зеленою поливою, яке ззовні має слабо виражений валик, що дозволяє датувати його в межах середини – другої половини XVII ст. Два вінця прямі, без конструктивних особливостей, всередині мають крайкування зеленою поливою, можуть датуватися кінцем XVII – першою половиною XVIII ст. Три вінця задимлені, чорного кольору, з ритованим лінійним орнаментом, можуть бути віднесені до середини – другої половини XVIII ст. Вінце без поливи, зовні прикрашене кількома тонкими смугами опіски, з вираженим ребром на шийці, датується першою половиною – серединою XVIII ст.

Переважає більшість горщиків виконана зі світлих малозалізистих глин та прикрашена опіскою, на одному екземплярі доповнено відбитком орнаментального коліщатка, орнаментована ритованими лініями та лоцніям. Зовнішня поверхня всіх горщиків сильно вкрита кіптявою. Виявлено кілька стінок посудин із опіскою – орнаментациєю, характерною для XVII–XVIII ст. На одній стінці розпис виконано фарбами двох кольорів – рудюю і темно-червоною. Є також кілька задимлених стінок із вертикальним та сігчастим лоцніям.

Денця горщиків мають добре виражені утори, що теж дозволяє віднести їх до XVIII ст. Інші фрагменти – стінки з опискою, ручки можуть відноситись до посуду з широким дагуванням в межах XVII–XVIII ст.

Серед матеріалу також виявлено кілька фрагментів тарілок та мисок. Інтерес представляють дві тарілки, вкриті зеленою поливою та штампованим орнаментом у вигляді кринів та квітки в колі. Посуд з такою орнаментациєю виготовлявся в Києві в урочищі Гончарі-Кожум'яки в першій половині XVIII ст. Не виключено, що ці тарілки також виготовлені у вказаних майстернях з огляду на подібність орнаментів. Три фрагменти тарілок мають вузькі береги та округле вінце-валик, дві білоглиняна із опискою. Ще одна тарілка з білої глини, теж сильно закопчена, має широкі береги і вінце-валик. На одному фрагменті виявлено крайкування зеленою поливою. Спосіб орнаментациї декількох фрагментів встановити не вдалося через сильну кіптяву.

Усі тарілки можуть бути датовані кінцем XVII–XVIII ст., окрім двох фрагментів, що мають полив'яні орнаменти. На одному – це фляндрівка, на іншому – ріжкування. За кольором глини та особливостями декорування ці фрагменти можуть бути віднесені до XIX ст.

Чотири фрагменти належать покришкам – одне пласке денце та два вінця. Це типові для XVII–XVIII ст. так звані миско-кришки із відігнутими назовні широкими вінцями.

Інтерес представляє фрагмент стінки з чотирма пальцевими вдавленнями, та фрагмент масивного заокругленого вінця із темно-зеленою поливою всередині, ймовірно, належить ринці – глибокій мископодібній посудині з трубчатою ручкою для дерев'яного держака. Такі посудини характерні для київської кераміки XVII ст. Ринка з подібними вдавленнями під ручкою відома з київських матеріалів. А вдавлення – аналогічні так званим міткам, які ставились під ручками горщиків і мали магічне значення, що зафіксовано в етнографічних джерелах XX ст.

Ще кілька фрагментів належать макітрам. Вони світлоглиняні, прикрашені опискою по вінцю та ззовні, по верхній частині. Мають широке відігнуте вінце та опуклі стінки, що звужуються до дна. Одна – сіра, димлена, із більш широким відігнутим вінцем, що прикрашене ритованими лініями. Датуються XVIII ст.

Серед матеріалів представлені також декілька фрагментів пічних кахель – без поливи, із рослинно-геометричними орнаментами, виконані в невисокому рельєфі. Знайдено одну

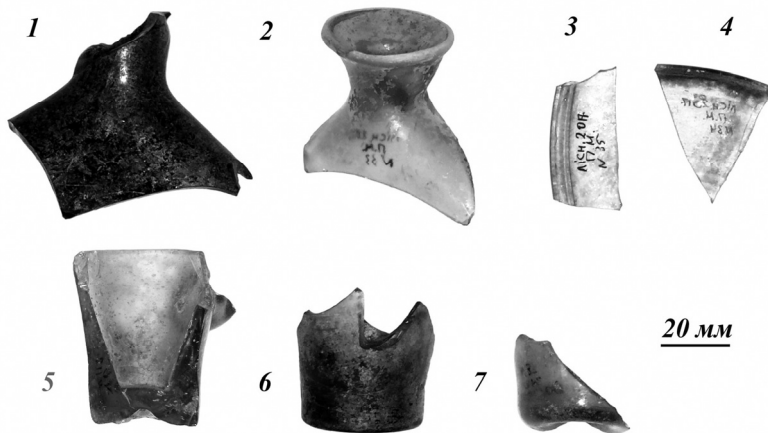

Рис. 4. Фрагменти скляних виробів з пізньосередньовічного поселення Лісники.

лицеву пластину із рельєфним орнаментом та румпою. Також знайдено кілька окремих фрагментів румп. Такі кахлі характерні для XVII – першої половини XVIII ст.

У колекції представлені також фрагменти ручок. Уся кераміка вкладається в широкі рамки датування – XVII–XVIII ст.

Також було знайдено 11 фрагментів скляного посуду та 2 фрагменти круглих віконниць із загнутим краєм та характерними концентричними колами на поверхні (Рис. 4). Особливу увагу привертає фрагмент невеликої посудинки для пиття (чарки) зі скла зеленого відтінку з масивним денцем та відбитою однострічковою ручкою, що походить з шурфа № 3. Діаметр вінця чарки 42 мм, діаметр денця 29 мм, висота 44 мм. Два скляні денця належали невеликим келишкам з діаметрами денець 33 та 35 мм. Фрагменти подібних виробів є характерними знахідками при дослідженні шарів XVII–XVIII ст.

Ще одним характерним виробом вищезгаданого періоду є баклага – плоска скляна посудина з розширеним вінцем та вузьким горлом, яке часто наліплювалось нагаряче у процесі виготовлення посудини [2, 296]. Зазвичай, овальне денце баклаг доповнювалось стрічковим піддоном для надання посудині стійкості, а ребра стінок декорувались невеличкими ручками на плечиках, схожими на ручки амфор київського типу давньоруського часу, та гофрованими стрічками. Під час дослідження пам'ятки було зібрано 5 фрагментів баклаг. Два з них: фрагмент стінки з ознаками наліпленого горла та фрагмент загнутої стінки, – походять з шурфа № 3. Також було знайдено: фрагмент денця з піддоном, горлова частина з вінцем, виготовлена за допомогою закручування скломаси, про що свідчить форма повітряних пухирців у товщі скломаси, а не наліпленням нагаряче. Формування горла і вінця відбувалось за допомогою спеціальних інструментів, що підтверджується відтисками та подряпинами на поверхні виробу. Цікавим є фрагмент верхньої частини баклагі з вузьким високим горлом та відбитим вінцем, виконаний з коричневого скла.

До колекції належить і вінце широкогорлої посудини (глека або кухля) зі слідом від ручки (діаметр вінця 100 мм) та 2 фрагмента гнутих стінок невизначених посудин. Усі вироби було зроблено з прозорого скла різноманітних відтінків зеленої палітри кольорів, яка є характерною ознакою для гутних виробів зазначеного періоду, що існували на прилеглих територіях, окрім баклагі коричневого кольору, яка, скоріш за все, була привезена із західних територій. Скло виробів насичене повітряними пухирцями, що також підтверджує їх походження з місцевих лісових гут XVII–XVIII ст. На фрагментах помітні ознаки вивітрення та розкльовування скла, що також характерні для даної категорії знахідок. На жаль, гутне скло на сьогодні настільки мало вивчене, що неможливо його датувати більш вузько. Також немає чітких доказів про те, чи існувало гутне виробництво у XVI ст. Тому колекції гутного скла потребують уважного вивчення, особливо якщо походять з подібних пам'яток.

Підсумовуючи вище сказане, вважаємо за неможливе будь яке будівництво на даній території без проведення археологічних досліджень. Для запобігання подальшого руйнування багатозарового об'єкту археології під час будівництва, на місці зруйнованої церкви та прилеглою до неї кладовища необхідно спочатку провести повномасштабні археологічні розкопки всієї площі даної ділянки з визначенням археологічних меж, фіксацією та дослідженням архітектурних решток та перепохованням останків небіжчиків.

Джерела та література

1. Готун І.А., Козюба В.К., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Археологічні пам'ятки с. Лісники Києво-Святошинського р-ну // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. // Збірник науков. праць, вип. 8, Київ, ІА НАНУ, 2006.
2. Починок Э.Ю. Чекановский А.А. Стеклянная посуда из раскопок на территориях киевских монастырей XVII-XVIII вв. // Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века. – СПб: Нестор-История, 2015.

Віталій Козюба (Київ)

науковий співробітник Інституту археології НАН України,
провідний науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви,
кандидат історичних наук

Леся Чміль (Київ)

науковий співробітник Інституту археології НАН України,
провідний науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви,
кандидат історичних наук

Нові археологічні пам'ятки ранньомодерного часу в Києві

З 2011 р. одним із авторів провадяться активні археологічні розвідки території Велико-го Києва, тобто, площі міста в його сучасних адміністративних межах. За 5 польових сезонів було виявлено понад 60 нових археологічних пам'яток, серед яких півтора десятка відносяться до XVII–XVIII ст. або містять з поміж інших знахідки цього періоду. Усі вони знаходились у широкій приміській зоні тогочасного Києва і були розташовані, за рідкісним виключенням, на землях київських монастирів.

Кераміку вказаного часу було знайдено на пам'ятках як правобережної частини міста (Пуша-Водицьке лісництво, Жуляни, Китаїв, Мриги), так і на його лівому березі (Тросщина, Бортничі), а також на дніпровських островах (Труханів і Муромець). Ці матеріали, насамперед, пов'язані із численними селами, слободами, хуторами, розташованими довкола міста, значна частина яких відома за писемними джерелами, частина ж потребує в подальшому історичної атрибуції. Ми зупинимось на описі трьох пам'яток, які надали під час розвідок кількісно найбільший матеріал.

Давнє місце с. Тросщина. В західній частині жилмасиву Тросщина існує приватна забудова колишнього села, яке дало назву цьому мікрорайону міста і увійшло до складу останнього у 1988 р. Але забудова села з'явилась тут лише у 1877 р. після надпотужної весняної повені, коли село було переселене на більш високу ділянку заплави Дніпра, щоб зменшити негативний вплив регулярних водопіль. Весняні переселення мешканців Тросщини на це безпечне місце згадано в документі 1714 р.: «...из Троеччины люде навесні збигают под берег для великой воды <...> перед поводом и стоят там аж до (святого) Ныкола, пока вода опадет» [1, 165]. Таким чином, Тросщина кінця XIX ст. вже розташовувалась не на березі відомої протоки Чорторія (Десенка), а за 0,8–1,6 км на схід від неї.

Попереднє місцезнаходження Тросщини фіксує топонім Старе село та картографічний матеріал. На одній із карт Дніпра в районі Києва 1914 р. позначено як нове село, так і місце старого, із відповідним підписом («место, где до 1877 г. было с. Троецино»). На трьохверстовій карті Шуберта можна навіть роздивитись сітку головних вулиць колишнього села. Воно знаходилось, як вже зазначено, на лівому березі Чорторія, за 2 км на південь від витoku протоки з Десни.

Місцевість, де виникла Тросщина («Чурилковское поле при Днепре»), була подарована Свято-Троїцькому Больницькому монастирю київським воєводою Андрієм Немировичем до 1540 р. (дата смерті воєводи). Перша відома згадка села «Троечинны» міститься в універсалі полковника Василя Дворецького від 02.07. 1657 р. [1, 161]. У 1723 р. в селі було 30 дворів посполитих, у 1730 – 36, у 1736 – 37, у 1766 – 30 дворів з 263 мешканцями [2, 58; 3, 102]. Крім того, на Тросщині був монастирський двір і Свято-Троїцька церква, двір священика якої згаданий у ревізії 1723 р. [2, 58]. Село займало зручне місце при впадінні до Чорторія заплавної річечки, сліди русла якої збереглися донині, яка в джерелах XVIII ст. (1704 і 1766 р.) названа Восковицею (Восковидом) [1, 156; 3, 99] (Рис. 1).

На жаль, при спорудженні жилмасиву Тросщина у 1980-х рр. колишнє місце розташування Тросщини було перетворене на кар'єр для видобутку піску, який заповнився водою і зараз має назву затока Доманя. Кар'єр знищив приблизно три чверті площі села, так що

збереглася ділянка площею до 5 га. Вона зайнята городніми наділами, на яких розпочалося приватне житлове будівництво.

Під час розвідки 2012 р. на місці колишньої Троєщини було знайдено понад 50 улаmkів кераміки XVII–XIX ст. (уламки горщиків, глеків, макітер, покришок, мисок і тарілок, кахель), фрагменти виробів із гутного скла. В зачистках зафіксовано культурний шар товщиною 0,2–0,3 м з матеріалами XVIII–XIX ст.

Вінця горщиків – прямі вертикальні або трохи відхилені. Є екземпляри з білої глини, прикрашені смугами опіски, є червоноглиняні з крайкуванням та поливою всередині.

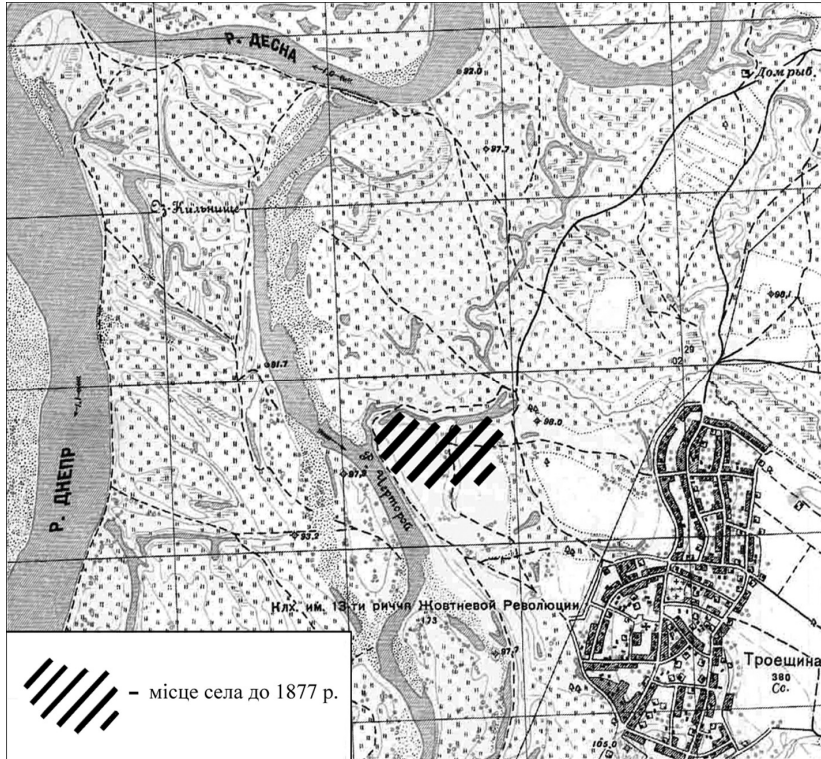

Рис. 1. Схема розташування місця колишнього (до 1877 р.) села Троєщина на карті 30-х рр. XX ст.

Полива зелена та коричнева. Є вінця горщиків димлені з ритованими лініями. Одна посудина має нахилене до середини вінце, можливо, у формі баняка. Вона – чорна димлена, з пролощеними смугами зовні. Трапився великий фрагмент миски із коліччастим зломом і коротким відігнутих вінцем. Макітри мають відігнути вінця різної ширини, у однієї по вінцю є канавка. Деякі екземпляри прикрашено опіскою, один – білим ангобом та ритованою хвилею, інший – смугою опіски та зеленою поливою. Покришка традиційної для XVII–XVIII ст. форми. Тарілки представлені чотирма фрагментами. Один з них – вінце із білої глини, невисоке, із манжетом зовні, всередині вкрите зеленою поливою. Ще один фрагмент – денце зі слідами підполив'яного розпису (ріжкування?). Ще два вінця, виконані із червоної глини, високі вертикальні. Вони мають підполив'яний розпис: на од-

ному – фляндрівка, на іншому – ріжкування (смуги і кружки по верху вінця). Датування матеріалу – XVIII – початок XIX ст. (Рис. 2).

Пам'ятку Тросщина-10 було знайдено у 2014 р. на відстані майже 3 км на схід від жил-масиву. Вона розташована в лісі на піщаній боровій терасі корінного лівого берега Дніпра, на висоті 6 м над дзеркалом озера Алмазне. Останнє – затоплений кар'єр для видобутку піску на місці болота, згаданого під назвою Куричев в універсалі полковника Василя Дворецького 1657 р. [1, 161]. Ця місцина біля озера (болота) Колпит (Ковпит) у XVII–XVIII ст. належала Вигуровщині і згодом – Михайлівському Золотоверхому монастирю.

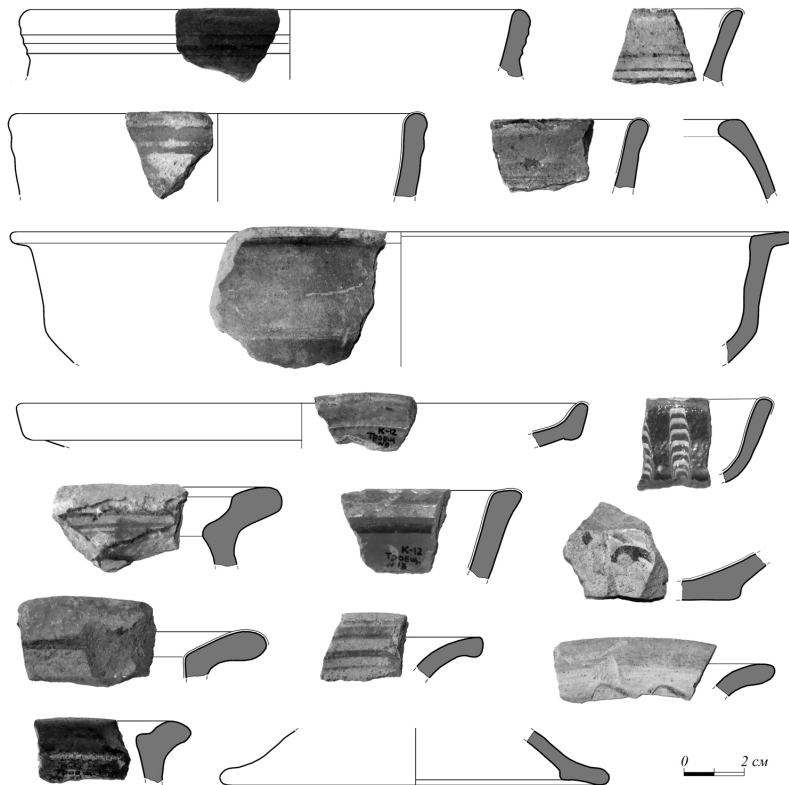

Рис. 2. Керамічні знахідки XVIII–XIX ст. з місця колишнього села Тросщина.

Під час огляду місця пам'ятки виявлено культурний шар товщиною 0,3–0,5 м зі слідами пожежі. Знайдено понад півсотню уламків стінок гончарного посуду (деякі – з опискою), 12 вінець горщиків, 5 вінець макітер, 5 ручок горщиків, денця, уламок покришки. Посуд – з опискою, пролощеним і штапованим орнаментом. Вінця горщиків – прямі вертикальні або трохи відхилені, мають виражене ребро всередині на шийці. Деякі екземпляри з білої глини, прикрашені смугами описки або без орнаменту, інші – сірі димлені з ритованими лініями. Денця горщиків мають утори. Макітри мають вузькі або широкі різко відхилені вінця. Також деякі екземпляри білоглиняні із опискою, а деякі димлені, прикрашені відбитками коліщатка. Фрагменти тарілок виконані з білої глини і

прикрашені штампом і зеленою поливою в одному випадку та червоним розписом і плямами зеленої поливи – в іншому. Миски конічної чи півсферичної форми з округлим чи коротким відхиленим вінцем. Покришки – з боковою ручкою і відігнутих вінцем. Датування керамічного матеріалу вкладається в межі XVIII ст. (Рис. 3).

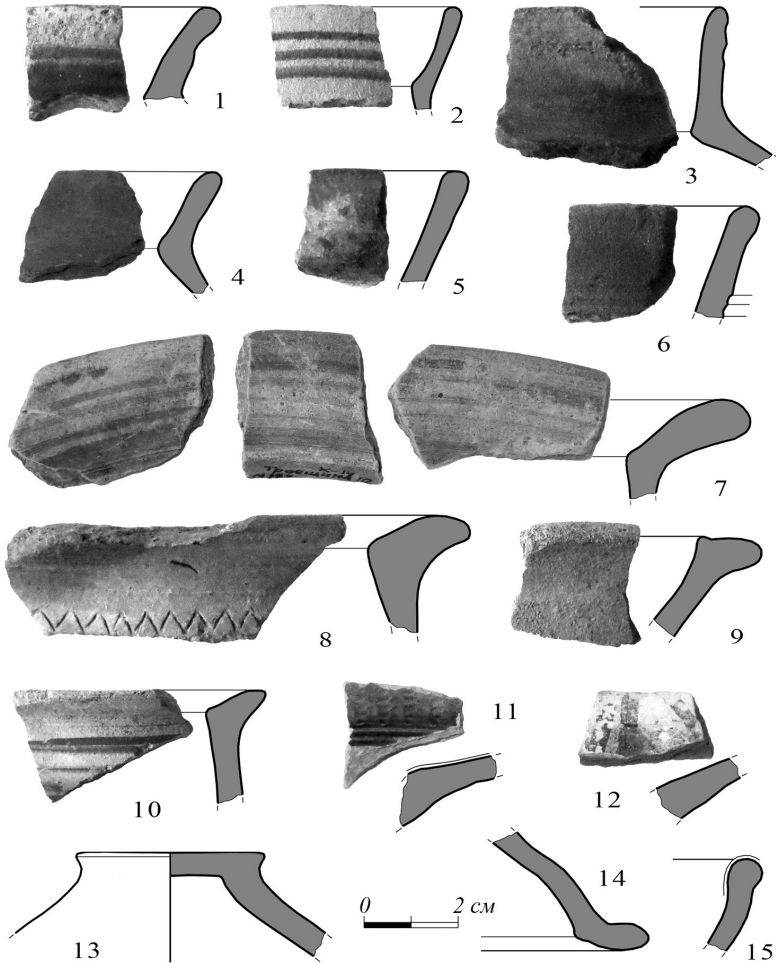

Рис. 3. Керамічні знахідки XVIII ст. з місця колишнього хутора на схід від Тросщини.

Також трапились уламки кахель без поливи, вироби із заліза, фрагменти міцної світло-жовтої цегли, кістки тварин. Орієнтовний розмір пам'ятки – 30x15 м. Вірогідно, на цьому місці у кінці XVII–XVIII ст. був хутір.

Пріорка (Преварка). Землю на північ від р. Сирець на початку XVII ст. отримав київський домініканський монастир св. Миколая. Одна з перших згадок про село Превар-

ка відноситься до 1618 р. [4, 296]. За свідченнями домініканського проповідника Петра Розвидовського, у другій чверті XVII ст. в цьому містечку було дозволено побудувати православну церкву [5, отдел II, 105]. Вважається, що Пріорку разом із іншими землями домініканського кляштору на півночі Києва було передано київському Богоявленському Братському монастирю, з посиланнями на універсал Богдана Хмельницького від 11.01. 1651 р. і підтверджувальну грамоту київського полковника Василя Дворецького від 03.05. 1659 р. Разом із тим у першому з названих документів мова йде про село Мостища і млини на р. Котор, і це надання було пред'явлене гетьману Івану Скоропадському 14.05. 1709 р. при судовому розгляді [5, отдел III, 74-75]. У грамоті Дворецького межі переданого ґрунту конкретизовані – зазначено, що той простягнувся вздовж від річки Ірпеня до озера за селом Преваркою, а впоперек від річки Сирцю до річки Водиця [5, отдел III, 85]. На

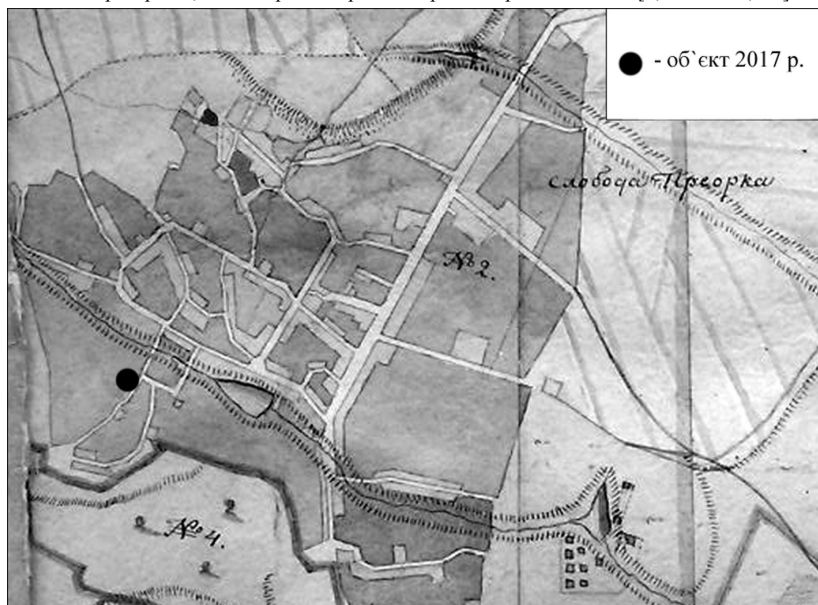

Рис. 4. Київське передмістя Пріорка на плані 1799 р.

нашу думку, згадане озеро за Преваркою є відомим Синім озером. На це вказує карта спірних земель між Києво-Братським монастирем та київським магістратом 1746 р., опублікована Д. Вортманом. На ній позначено східну межу зазначеного володіння, яка проходить від озера (яке має приписку «*Озеро откудова далее не поведено*») на південний схід до Сирцю через «*Поля Бирковские Василевские Бископские и Клеиторные*» [6, 38, мал. 1, 39, мал. 2, 40, 42]. На цій же карті на ґрунті Братського монастиря показана і підписана «*Битая Гостомская и Мостицкая дорога*», назва якої («*Дойтомскою*») замість «*Гостомскою*», тобто, ведучої на Гостомель) попсована в публікації документу 1659 р. [5, отдел III, 85]. Село Преварка не входило до подарованої Братському монастирю частини кляшторної землі, розташовуючись за 2 км на схід від східного краю останньої.

Згідно із Зборівським козацьким реєстром 1649 р., до Київського полку серед інших входила Преварська сотня, яка нараховувала 95 козаків [7, 248], а саме поселення мало статус містечка. Вона перебувала у складі Київського полку протягом всього часу існування останнього. Саме Преварські козацькі сотники стали господарями, спочатку де

facto, а потім і de ure, селища. Наприкінці XVII ст. ним володів сотник Олександр Ісакович (його лист від 1693 р. наводить Самійло Величко у своєму літописі [8, 168-170]), після якого – сотник Прокіп Галицький (був жонатий на вдові Ісаковича), який продав за 500 злотих Преварку київському магістрату [5, отдел III, 133–134]. У 1723 р. Преварка мала 94 двори, у 1736 – 87 [2, 22]. Тут стояла дерев'яна церква Георгія і Дмитрія, на місці якої на початку XX ст. було споруджену цегляну Покровську, що збереглася донині.

Село розташовувалося при дорозі на Вишгород, займаючи схили корінного берега Дніпра, розрізані долиною, по якій протікала річечка Конюшинка або Курячий Брід. Більша частина селища розміщувалась на лівому (північному) березі цієї річечки, частина садиб – на правому березі. За планом Києва 1799 р., у Приорці було понад 25 вулиць та провулків (Рис. 4).

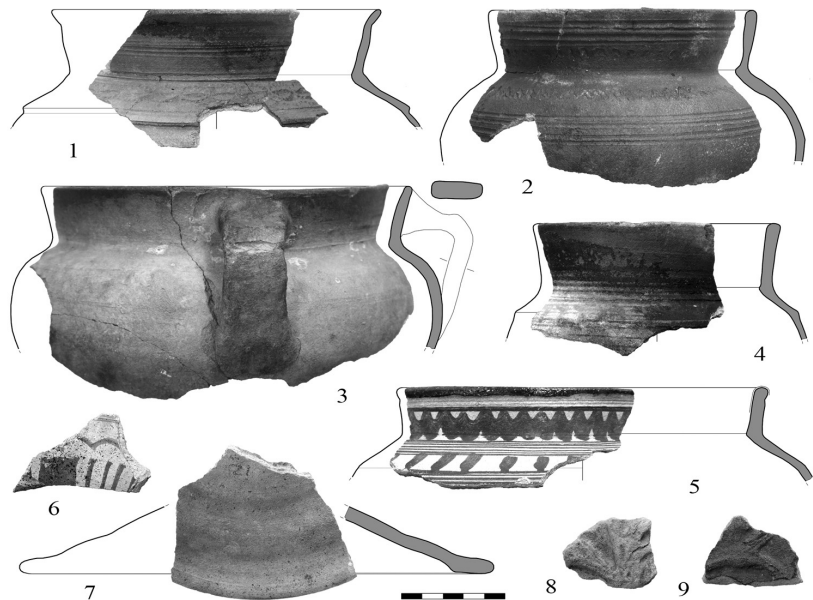

Рис. 5. Керамічні знахідки XVIII ст. з об'єкту на місці колишнього села Приорка.

Восени 2017 р. при огляді будівництва жилмасиву в районі вул. Жашківської був виявлений котлован об'єкта другої половини XVIII ст., який належав до забудови південно-західної частини селища. За планом 1799 р., саме тут проходила одна з вулиць селища (рис. 2), яка вже відсутня на плані Києва 1846 р. Довжина котловану – близько 5 м, глибина – понад 2 м від денної поверхні. При зачистці його заповнення виявлено півсотню уламків кераміки зазначеного часу, яка представлена горщиками, покришками, тарілками, макітрами, кахлями. Горщики мають прямі високі вінця з ребром всередині на місці шийки. На плічках деяких горщиків також є ребро. Є екземпляри з білої та червоної глини, прикрашені опіскою, з крайкуванням, а є сірі димлені з ритованими лініями та відбитком коліщатка. Покришки традиційної конусоподібної форми з відігнутих вінцем. Є фрагмент берега тарілки з опіскою. Також є два дрібних фрагменти кахель з рельєфним рослинним орнаментом. Датування матеріалу можна віднести до другої половини XVIII ст. (Рис. 5).

Територія Великого Києва має значний потенціал для виявлення невідомих пам'яток ранньомодерного часу, які доповнюють і уточнюють свідчення актових джерел.

Джерела та література

1. Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2011. – 559 с.
2. Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв. – Біла Церква, 2012. – 170 с.
3. Мандзюк І. Гоголівська сотня київського полку 1766 р.: Соціально-економічний нарис за матеріалами Рум'янцівського опису // Студії з історії України Науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. – Т. 1. – К., 1926. – С. 91–157.
4. Zrodla Dziejowe. – Warszawa, 1894. – Т. XXI. – 691 с.
5. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – 405 с.
6. Вортман Д.Я. Північно-західні околиці Києва у середині XVIII ст. на картах монастирських володінь // Вісник геодезії та картографії, К., 2015, № 4(97). – С. 38–43.
7. Іржицький В. Київський полк як військова і адміністративно-територіальна одиниця козацько-гетьманської держави // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 4. – С. 245–257.
8. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1855. – Т. 3.

В'ячеслав Шерстюк (Полтава)

завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму Полтавської облдержадміністрації, магістр

Олександр Прядко (Переяслав-Хмельницький)

завідувач науково-дослідного сектору «Археологічна експедиція» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Городище козацької доби в смт. Оржиця Полтавської області

Упродовж 2016 р. в долині р. Оржиця (лівобічна притока р. Сула) та її приток на території Оржицького району Полтавської області авторами було проведено ряд розвідкових обстежень, метою яких був огляд давніх укріплень краю (городищ та змійових валів) та пошук неукріплених поселень, перш за все – давньоруського часу. Деякі з давньоруських та козацьких городищ району (Лукіміське, Тарасівське та Чутівське) вже досить непогано відомі за результатами попередніх досліджень. Тож основна увага була приділена двом малодослідженим укріпленням регіону – Яблунівському та Оржицькому. Останні були відомі до сьогодні виключно як сотенні фортеці козацької доби. Головною метою розвідок було складання планів збережених укріплень, встановлення характеру культурних нашарувань шляхом шурфувань та з'ясування можливої давньоруської історії цих об'єктів.

Дане дослідження присвячене введенню до наукового обігу результатів досліджень на території Оржицької фортеці.

Вперше рештки фортифікації Оржицького городища описав В.Г. Ляскоронский за результатами своїх обстежень на рубежі XIX–XX ст. [10, 444–445]. Зазначений дослідник зазначав, що рештки великого укріплення [укріпленого посаду?] тяжіли до каплички, що розміщувалася на місці старої церкви. Вже на рубежі XIX–XX ст. вал, особливо ділянки укріпленого посаду, був значною мірою зруйнований, особливо зі східного боку, біля дороги. У північній частині знаходився вал довжиною 75 сажнів і при ньому з двох боків широкий рів. Останній, проходячи паралельно валу, потім звертав на північ, обмежуючи зі сходу невелике цотирикутне городище. Це городище було обнесене валами і мало в'їзд з північно-східного боку; проти нього в середині укріплення стояв округлий насип. Довжина городища близько 30 сажнів, ширина дещо менша (Рис.1:3).

На валу із західного боку знаходилося велике спостережне? підвищення. В середині городища знаходилися дві продовгуваті ями. З південного боку, певно, укріплення обмежувалося ровом, що на той час перетворилося в провалля.

Окремі дані були оприлюднені В. Милорадовичем на поч. XX ст. [11, 358]. Останній описує рештки валів Оржиці на поч. XX ст. як такі, що досягали 5 сажнів висоти [бл. 3,5 м], і були широкими в основі; вони розпочиналися біля великого вигону, що був забудований на той час млинами [певно, вітряками]. Посеред валів був проїзд – колишні «чавунні» ворота. Л.В. Падалка у 1905 р. згадує фортецю, точніше її рештки, [17, 74–76, 200–203].

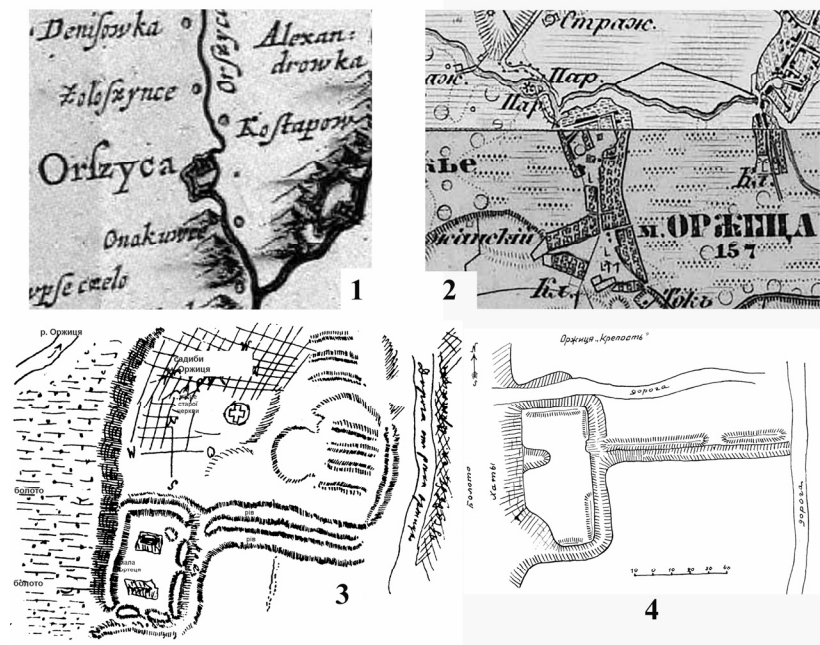

Рис. 1. Оржицька фортеця на давніх картах та планах. 1 – за Бопланом, 1650, 2 – за картою рекогносцировки сер. XIX ст., 3 – за Ляскоронським, 1901, 4 – за Копиловим, 1945.

Залишки Оржицького городища обстежувалися та картографувалися Посульською експедицією на чолі з Ф.Б. Копиловим у 1945 р. під час розвідок у Середньому Посуллі [6, 24–25, ілюстр.]. Дослідник відкидав можливість існування тут давньоруський час, оскільки серед великої кількості кераміки з валів та території городища не було матеріалів раніше XVII ст. Рештки фортеці він локалізував «західніше дороги «Оржица – Лубни» [вул. Центральна], не доходячи школи». Із заходу вона оточена була заплавою р. Оржица, а з півдня та сходу укріплення оточував великий рів метрів 3,5 у глибину та 10 в ширину. Цей рів мав виступ на схід, доходячи якраз до вище згаданого «шляху на Лубни», глибиною 5 м та шириною 8 м. Над ним з північного боку розміщувалися рештки ще одного валу протяжністю 85 м, що мав 3 м висоти та 7 м ширини в підшві.

За Ф.Б. Копиловим, протяжність «кріпості» з півночі на південь становила 70 м, ширина північної сторони – 32 м, південної – лише 17 м. Рештки валів збереглися з південного, північного та східного боків, тоді як із заходу вони були повністю знівельовані забудо-

вою. Вхід-в'їзд фіксувався зі східного боку. Від інших валів та насипів в середині фортеці, що їх описував В.Г. Ляскоронський, на сер. XX ст. вже нічого не лишилося (Рис.1:4).

Чи не востаннє до описуваних у роботі розшуків територія пам'ятки оглядалася О.Б. Супруненьком у 1982 р. [21, 235].

Певний час населений пункт Оржиця мав «давньоруську історію». Так, на думку В.Г. Ляскоронського, літописна «Сожица», біля якої трапилася битва русичів з половцями у 1078 р., в якій перші зазнали поразки і були розбиті останніми на голову, – це власне сучасне смт Оржиця [9, 121, 244]. На підтвердження такої думки слугувало й повідомлення О.Б. Супруненька про виявлення тут в 1982 р. вінця горщика XII ст. [21, 235]. Та як показали останні дослідження, матеріали давньоруського часу в селищі Оржиця, на місці фортеці, відсутні [23]. Тож ще більш вірогідним стає припущення про належність цієї літописної власної назви саме гідроніму [13, 206–207].

На разі наукову аргументацію проходить гіпотеза одного з авторів про давньоруські першокоренні (тобто, осадження більш давніх укріплень з подальшою їх реконструкцією та перебудовою у Новий час) більшості сотенних і полкових містечок Посулля (у певній мірі, ця тенденція пращое і для інших територій), що були першими переселені козацькою колонізацією кін. XVI – поч. XVII ст. Таким чином, наприклад, припускалася наявність потенційного виявлення давньоруських нашарувань на розміщеному неподалік городищі в с. Яблуневе (переселене в 1610-х рр.). Що й було доведено під час цих розвідок.

Оржиця ж була осаджена значно пізніше (1630–1640-і рр., див. нижче), тому тут матеріали давньоруського часу ще до початку робіт знайти, відповідно до гіпотези, було неможливо. Що також підтвердилося на практиці. Таким чином ці дослідження черговий раз підтвердили дівість гіпотези.

Не зовсім зрозуміла й історія заснування Оржиці у козацький період. У першій половині 1620-х рр. зазначений населений пункт ще, скоріш за все, не був осаджений, оскільки «селітряні добра» по р. Оржиця отримують прив'язку до інших наявних до того часу поселень («поблизу містечка Яблонів із х. Золотухи та Остапов») [14, 132, 137]. Не згадується вона і серед населених пунктів у переліку Подимної податі 1631 р. [16, 74–76, 200–203].

Тому видається неправдоподібним, що «Оржищев», згаданий серед інших міст і містечок, звідки походили 5 полонених у 1619 р. під час Московського походу козаків (для порівняння: з Лубен було 4, Пирятина – 11, Канева – 3, Переяслава – 2, Лукомля – 1), є власне Оржицею, як то припускав В. Кривошея [7, 77]. Те ж саме можемо сказати про згадку під 1622 р. жидів-селітроварників з Білої Церкви, Миргорода, Лубен та «Олусе» [1, 624], як раніше припускалося – з Оржиці [22, 24–25]. Це якийсь інший населений пункт.

На початок Хмельниччини Оржиця обліковується серед мастностей кн. Я. Вишневецького, і має 91 господарство (для порівняння: в Лукомлі було 524, Жовнині – 312, Горошині – 107). У 1649 р. вже значиться сотенним центром Кропивненського полку [18, 358], хоча тут вона виступає однією з найменших військових одиниць полку, що також опосередковано свідчить про її пізні заснування.

Отже, точний час осадження Оржиці на разі невідомий і датується широко: 1630–1640-ми рр. Скоріше, все ж можна що дату обмежити саме 1630-ми рр., адже засновані у 1640-х рр. населені пункти, звично, не ставали сотенними центрами у на початку Хмельниччини (1648–1649 рр.), принаймні, на Лівобережжі. На середину XVII ст., судячи з карти Київського воєводства Г. Боплана, Оржицькі укріплення вже склалися із замку та укріпленого посаду [3, 98], класичного набору тогочасної фортеці (Рис.1:1). Головне у плані французького інженеру – взаємне співвідношення розміщення замку (північ) та посаду (південь), що співпадає з нашим планом, і відміною від схем, що наводилися дослідниками вище.

Незважаючи на детальні описи, наявні плани, мусимо констатувати, що тут маємо справу з нечастим випадком, коли давні плани (перш за все, план В.Г. Ляскоронського, схеми якого для інших пам'яток, зазвичай, відрізнялися точністю та детальністю, а також план Ф.Б. Копилова) на сьогоднішній день не можуть бути співвіднесені з теперішньою ситуацією. Зображувані дослідниками об'єкти фортифікації на момент проведення зйомки

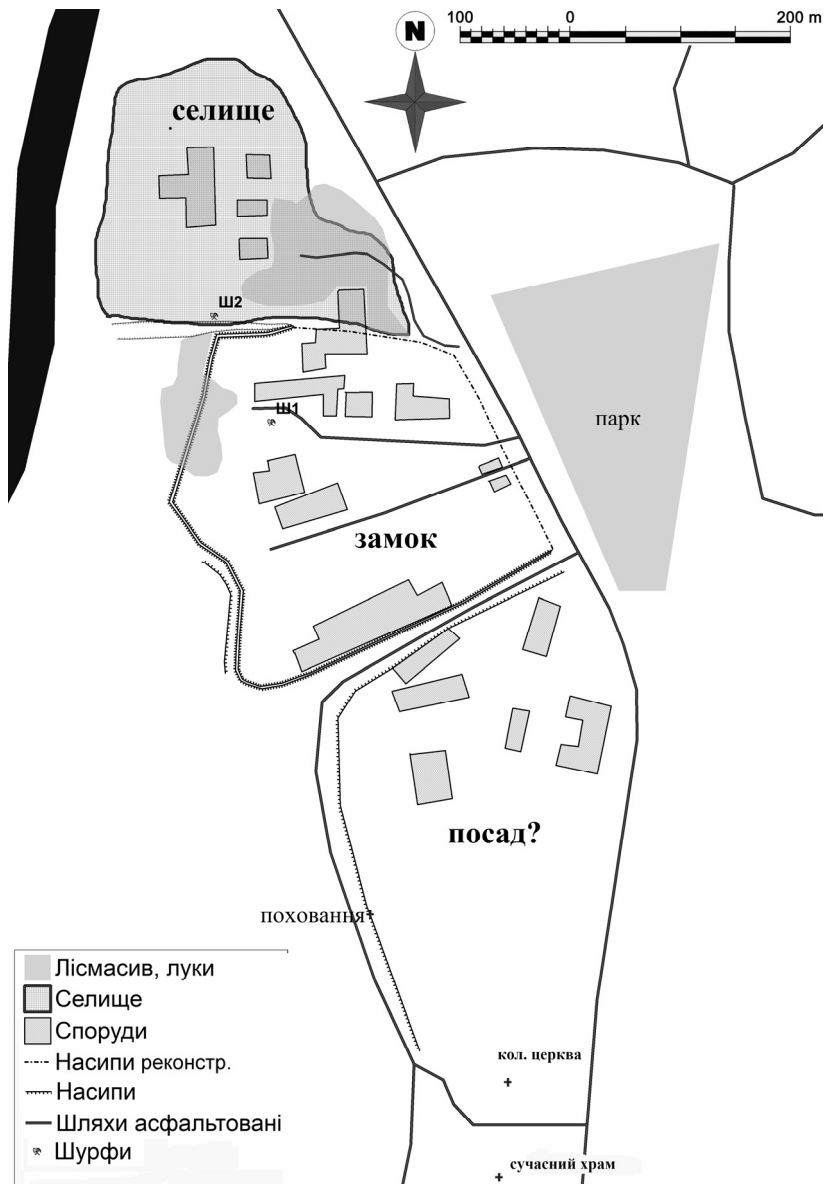

Рис. 2. Оржицька фортеця. Сучасний ситуативний план.

не збереглися. Місце розташування одного з головних орієнтирів із плану В.Г. Ляскоронського – церкви, – локалізується за даними топографічних карт рекогносцировки сер. XIX ст. в південній частині посаду, трохи північніше від сучасного її розташування (відбудована вже у XXI ст.) [19–20] (Рис.1: 2).

Тож можна припустити, що означена конфігурація укріплень з планів дослідників рубежу XIX–XX ст. – першої половини XX ст. відображала рештки фортифікаційних споруд у межах посаду та на південь від нього (при умові, що власне місце розміщення церкви та каплички співпадали), і відображали результати земельних видозмін Нового часу (наприклад, обвалування садиб, мастків тощо). На це вказує й розміри зафіксованого «замку»: 30x>30 м за В.Г. Ляскоронським [10, 444–445], та 70x30x12 м за Ф.Б. Копиловим [6, 24–25], – що не надто вкладається у традиції фортифікації козацької доби.

Саме тому складений новий план укріплення, де зафіксовані найкраще збережені ділянки укріплень замку, не надто схожий на результати обстежень попередників.

Але вже у 1660-х рр. населений пункт Оржиця, «лежачи на шляхах татарських», значиться в числі запустілих і розорених поселень, і в 1672 р. вже не згадується серед сотень, що присягали царю (на відміну від Яблунівської) [2, 69–70]. Опісля цих подій населений пункт вже не відіграє важливої ролі як фортеця у військово–політичній історії Гетьманщини, пізніше втрачаючи й статус сотенного центра. У період ревізій першої третини XVIII ст. вона вже не згадується [4]. У 1764 та 1781 рр. вона належала до Горошинської сотні [5; 15, 134].

Відповідно, втрата адміністративної сотенної функції не могла не позначитися на занепаді фортифікаційних споруд, які, певно, не надто ремонтувалися у XVIII ст. Саме цим можна пояснити такий поганий ступінь їх збереженості.

Місце Оржицького *замку* локалізоване між вулицями Центральною (колишньою Леніна) та Набережною, в північній частині смт Оржиця, на мису корінної тераси правого берега р. Оржиця – правої притоки р. Сула лівобережного басейну р. Дніпро (Рис.2).

На сьогодні тут добре збереглася західна лінія укріплень, досить непогано – південна сторона та північно–західний куток, усі інші – розривні та реконструйовані лише графічно. Форма укріплення – підпрямокутна ламана. У місці найкращого збереження контур має рвані підтрикутні форми, можливо, від решток бастионів, що впевнено у пізньому її походженні. Розміри 194x190 м, площа бл. 3,1 га (рис.2:замок).

Територія замку зайнята промисловими приміщеннями, гаражами, складами тощо, тут знаходиться одне з автотранспортних підприємств. За переказами місцевих мешканців, південну частину замку займає військове кладовище часів Другої Світової війни. Закладений шурф 1 у межах замку показав, що верхні прошарки сильно засмічені побутовим та будівельним сміттям (до 0,60–0,65 м). Нижче відзначені досить нечисленні матеріали виключно XVII–XVIII ст. Що цікаво, знахідок XIX–XX ст. тут взагалі не трапилося. Підстидали культурні нашарування до рівня – 1,0 м окремі знахідки середини XVII ст. (Рис.2: ш1; рис.3:1).

На північ від замку відзначені рештки неукріпленого селища, що займало невеликий підтрикутний мис, закінчення великого півострівного відрогу. Його розміри бл. 2 га (максимальна протяжність 170x155 м). Тут також було проведено шурфування (Рис.2:шурф2), що показало слабку насиченість культурними рештками схилової частини селища. Матеріали з шурфу та підйомні знахідки звідси вже представлені більш пізнішими артефактами – XVIII – XX ст.

Незначні розміри укріплення, нехарактерність існування односкладових (з самим замком) сотенних фортець на Лівобережжі (навіть тих, які мали «пізню» історію) та власне, позначення на карті Боплана двоскладової фортеці, дають підстави вважати територію на південь від «замку» – «укріпленим посадом». Хоча останній вже не містить насипів решток укріплень, і вирізняється лише на півночі та заході підрзаним схилом. Можливо, з півдня межу посаду окреслює давній узвіз, що на разі виражений асфальтованою дорогою. Таким чином, приблизна площа посаду – 4,25 га, розміри – бл. 265x195 м.

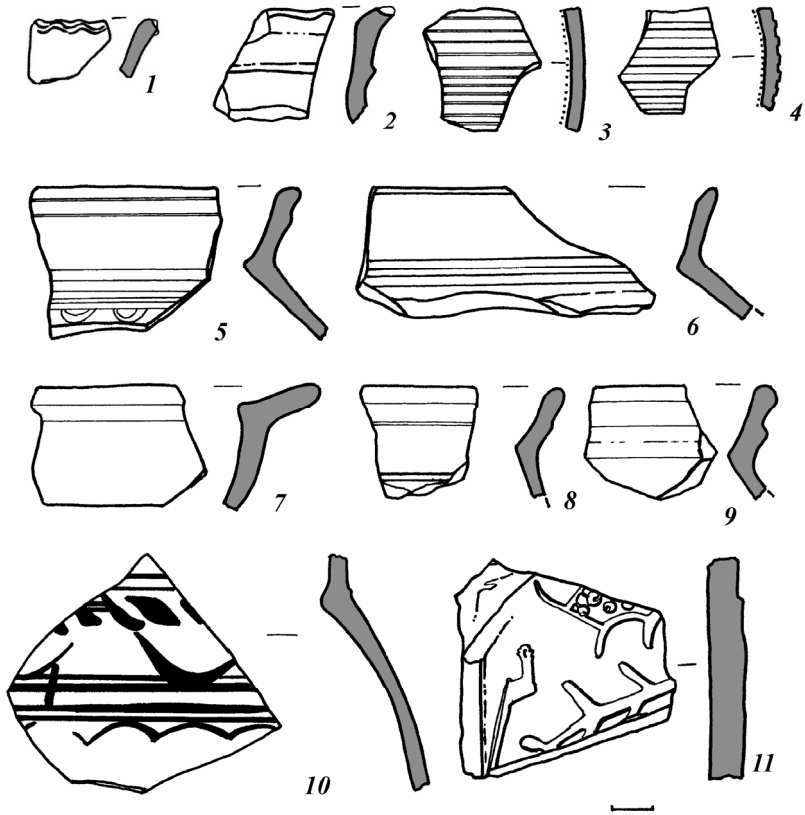

Рис. 3. Кераміка сер. XVII – XVIII ст. із замку та селища Оржицької фортеці.

У західних осіпах схилу було знайдено череп людини, певно, з одного із поховань кладовища Нового часу, не виключено – прицерковного цвинтаря. Сама Преображенська церква у XIX ст. (і, певно, з часу свого зведення не пізніше XVIII ст. [12]) розміщувалася в південній частині цього посаду (рис. 2: кол. церква).

Знахідки з території пам'ятки представлені лише незначними за кількістю матеріалами з шурфів, а більшою мірою – сильно подрібненими фрагментами посуду з селища. Останні репрезентовані нечастими, та все ж присутніми, взірцями посудин сер. – 2 пол. XVII ст. (Рис.3: 2–4). Звісно, переважають зразки гончарної та технологічної кераміки наступних епох (Рис.3: 5–11). Загалом, потужність культурних нашарувань, насиченість знахідками шару та низька чисельність підйомного матеріалу також засвідчує про слабку інтенсивність життя на території колишньої фортеці та її найближчих околиць за козацької доби.

Таким чином, за результатами проведених робіт було складено новий план решток фортифікаційних споруд колишнього сотенного козацького містечка Оржиця, встановлено приблизна дата осадження населеного пункту та зафіксовано відсутність давньоруських нашарувань у межах пам'ятки.

Джерела та література

1. Polska XVI wieku pod względem geograficzno–statystycznym. Tom 10 : Ziemia Ruska. Ukraina. Kijów–Braclaw / Dział II–gl opisane przez A.Jablonowskiego // *Źródła dziejowe.* — Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. — Т. XXI. — 654, 2, 8, LI s.
2. Астряб М. И. Старая Полтавщина и столетняя тяжба Марковичей с Свечками и Пасютами (1720–1827 г.г.) / Астряб М. И. // Труды ПУАК. — Полтава, 1912. — Вып. 8. — С. 49–193.
3. Боплан Г. Л. Описание Украины; [пер. с фр. З. П. Борисюк, ред. пер. А. Л. Хорошкевич, Е. Н. Ющенко] / Гийом Левассер де Боплан. — М. : Древлехранилище, 2004. — 576 с.
4. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. Видає Археографічна комісія Всеукраїнської академії наук. — Том 4. — К. : з друкарні Всеукраїнської академії наук, 1931. — 189 с.
5. Генеральный опис Лівобережної України 1764–1769 pp.: показчик населених пунктів. — К. : ЦДІА УРСР, 1959. — 186 с.
6. Копилов Ф. Б. Звіт про розвідку археологічних пам'ятників в районі Середнього Посуля починаючи від Лохвиці до м. Горошина, в основному по правому березі річки Сули в 1945р. // НА ІА НАНУ. — Спр. 1945/8. — 29 арк., ілюстр.
7. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси з історії козацьких полків: вид. 2–е доповнене / Володимир Кривошея. — К. : Стило, 2004. — 391 с.
8. Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. / А.М. Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Книга одиннадцатая [под ред. А. М. Лазаревского]. — К. : Типография Корчак–Новицкого, 1896. — С. 34–203.
9. Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия : издание второе / монография Василия Ляскоронского. — К. : Типография Н. А. Гирич, 1903. — VII, 422 с.
10. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы / В.Г. Ляскоронского // Тр. XI АС в Киеве 1899 г.; [под ред. граф. П. Уваровой и С.С. Слущкого]. — Т. I. — М. : тип. Г. Ласскера и А. Гегеля, 1901. — С. 405–457.
11. Милорадович В. Средняя Лубенщина / В. Милорадович // Киевская Старина. — 1904. — Октябрь–Декабрь. — С. 54–57, 209–240; 518–539. — С. 216.
12. Мокляк В. О. Оржиця смт, райцентр. Православної церкви (із 1990–х – УПЦ МП) громада. Преображенська церква / В. О. Мокляк, Т. П. Пустовий // Полтавіка: Полтавська енциклопедія. Том 12. Релігія і церква; [гол. ред. О.А. Білоусько]. — Полтава: Полтавський літератор, 2009. — С. 450.
13. Моргунов Ю. Ю. К изучению трасс кочевых набегов на Южную Русь / Ю. Ю. Моргунов // Памятники средневековой археологии Восточной Европы. К юбилею М. Д. Полубояриновой. — М. : Институт археологии РАН, 2017. — С. 201–208.
14. Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине / Ф. Николайчик // Чтения в Историческом обществе Нестора–Летописца. — К., 1900. — Т. XIV. — Отд. III. — С. 84–192.
15. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. / Відп. ред. Сохань П.С. — Київ: Наукова думка, 1989. — 390, 2 с.
16. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы; Издание ПУАК / Л. В. Падалка. — Полтава : тип. Тов–ва Печатного Дела, 1914. — 239 с.
17. Падалка Л. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ.: (Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губ.) / Л. Падалка // Труды ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып. 1. — С. 153–214; 12 черт.
18. Реєстр Війська Запорозького 1649 року; [підгот. до друку О. В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; редкол. : Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін.]. — К. : Наукова думка, 1995. — 592 с.— (Джерела з історії українського козацтва).

19. Ряд XXIV. Лист 11. Военно–топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Киевской и Полтавской. Часть Киев. губ. исправл. по рекогносц. 1859 г. Часть Полтав. губ. исправл. по рекогносц. 1869 г. / Гравир. кон. Чин. Иванов 7–й, 3 пред. и горы Чин. Копьев; Врез. слова Чин. Чайский // Военно–топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. [Карты]. – С.–Пб. : Военно–топографическое Депо, 1863–1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб.л.). – Л. 15.
20. Ряд XXIII. Лист 11. Военно–топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Полтавской. Исправленно по рекогносцировке 1869 г. / Гравир. конт. Чин. Захаров 1–й, 3–й предм. и горы Чин. Раува; Вырез. слова Чин. Прокофьев // Военно–топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. [Карты]. – СПб. : Военно–топографическое Депо, 1863–1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб.л.). – Л. 11.
21. Супруненко О. Б. Археологіяні діяльності першого приватного музею України (Льубенський музей К.М. Скаржинської) / Супруненко О. Б. – К.–Полтава : Археологія, 2000. – 392 с.: іл.
22. Шерстюк В. В. До першовитоків селітроварного промислу на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.) / Шерстюк В. В. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2013 : зб. наук. праць / ред. кол. : Супруненко О. Б., наук. ред., Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф. та ін. – К.–Полтава : Гротеск, 2013. – С. 20 — 30.
23. Шерстюк В. В. Розвідки на території Оржицького району Полтавської області / В. В. Шерстюк, О. О. Прядко // Археологічні дослідження в Україні в 2016: щорічник – зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [Болтрик Ю. В. (гол. ред.)]. – К. : Стародавній Світ, 2018. – С. 207 – 209.

Олександр Харлан (Дніпро)

доцент Придніпровської державної академії
будівництва та архітектури,
кандидат архітектури

Стара козацька січ в урочищі Щуровському: до питання локалізації

У роботі на основі виявлених архівних джерел та пошуково-дослідницьких робіт представлено та введено у науковий обіг невідоме укріплення колишніх Вольностей Запорозьких. Відкритий об'єкт визначається автором як невідома Січ, яка існувала на березі Дніпра в Козацьку добу у Надпорожжі.

Ключові слова: *Стара Козацька Січ, Надпорожжя, Щуровська Січ, урочище Щуровське (Щуровок), р. Дніпро, Верхньодніпровщина, Дніпропетровщина.*

Вивчення військової справи запорозьких козаків, їх методів будівництва та влаштування військових поселень і мобільних таборів є актуальним завданням для науковців. На сьогодні проблемою навіть для фахівців є розуміння та реконструкція не лише особливостей окремих складових Січі (храм, майдан, курінь та інш.), а й їх місця й ролі в загальній структурі цього укріпленого містобудівного утворення. Певна проблема існує з баченням містобудівних структур всіх загальновідомих на сьогодні Січей. Винятком може бути лише Нова Січ, яка завдяки великій кількості виявлених джерел, після відповідних опрацювань має усі перспективи бути найдослідженішою в архітектурно-містобудівному сенсі. Проте, хотілося б торкнутися питання січезнавства, з іншого боку.

В офіційній історіографії існує усталена періодизація існування та розміщення Січей. Однак, іноді виявлені джерела дозволяють звернути увагу на окремі загальновідомі місця на мапі й віднайти нову невідому інформацію про історичні об'єкти, а можливо по новому інтерпретувати джерело і під іншим ракурсом його розглянути. Так сталося під час

часного міста Дніпро). На якій саме ділянці вказаної відстані, що по прямій дорівнює 42,0 км, відбувалися збори запорожців й досі доволі дискусійне питання. Зрозумілим є те, що в часи перебування Боплана в Наддніпрянській провінції продовжувала існувати традиція на вищезгаданому місці - з якихось причин тут відбувалися загальні збори запорожців.

Про перебування козацької громади на Романовому кургані відомо з «Предання о Козарах», записаного П. Кулішем і опублікованого в 1856 р. [6, с. 150].

Феодосій Макаревський в своїй відомій праці «Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII ст.» наводить кілька цитат зі згадкою про Романов курган. Як от: «На Романовом кургані... вони (козаки – О.Х.) жили вільно і безпечно, часто більшими ватагами сходились і съезжались на эти места для общих советов и совещаний, день открытого моления и богослужения; здесь казаки были сильными и крепкими; в неоднократных стычках легко били и побеждали татаров, даже в огромных массах» [4, с. 50].

Романків курган та острів, з такою ж назвою, згадує у своїй праці Д.Яворницький [5, с. 34-35]. Даючи свою прив'язку кургану і відповідно острову до слободи Романково, вчений наводить опис даних об'єктів, вказуючи, що Романків курган – це не один курган, а дванадцять (за його твердженням вони розташовувались колом, утворюючи невеличкий майдан в середині), а острів Романків – то вірогідно Великий острів (у порівнянні з наведеною Бопланом довжиною півмилі і півторає кроків ширини, у Яворницького отримує довжину дві версти (2,13 км – О.Х.) і одну версту ширини (1,06 км – О.Х.¹)). Місце розташування Романового кургану дуже важливе, оскільки на думку Д.Яворницького саме з прив'язкою до нього слід локалізувати одну з давніх культових споруд запорожців².

Містечко Романково і Романківський курган у своїй праці кін. XIX ст. згадував польський дослідник М.Дубецький [13, с. 389-390], вказуючи, що «цей «курган» - це саме старе поселення низовиків і вірогідно, тут була перша їхня Січ, посилюючись на відсутність джерел дослідник вказував на народні перекази, що довгий час зберігали інформацію про «давнє попилице» серед мешканців краю. Він вказував на звичку запорожців збиратись «на раду» на даній місцевості навіть після виникнення Січі за порожистою частиною Дніпра.

На поч. XX ст. відомий дослідник М. Слабченко, посилюючись вже на працю Дубецького приділив увагу Романковому кургану, називаючи його містечком та надаючи йому певного стратегічного значення [9, с. 413] знову звертаючи увагу на невизначені та документально не доведені заповідні оповідання.

З прив'язкою до слободи Романкове місце розташування кургану і острова пізніше розглядали романківський краєзнавець Ф. Сокурєнко (беручи за основу місце розміщення мобільної церкви в районі сучасної вул. Молдавської в Кам'янському) [1; 7, с. 14], дослідник залишків козацьких укріплень П. Мусієнко в 1965 році [8, с. 147], що писав про козацький табір – великий курган в Романково на високому, крутому березі Дніпра. Сучасна дослідниця історії Кам'янського Н. Буланова в своїх працях приділила багато уваги історії села Романкового. Згадки, про те що запорожські козаки проводили на Романковому кургані загальновійськові ради, призвели її до думки, що це є побічним свідченням існування поблизу Романкового кургану укріпленого перевалочного пункту, в якому можна було знайти питну воду, продовольство, свіжих коней [7, с. 12]. Дослідниця, посилюючись на вище згадану працю М. Слабченка, вказує, що Романово і Романов Курган, були фобургами (з французького – не справжнє місто, передмістя) невеличкого укріпленого містечка, обнесеного ровами і посиленого вивезеними вперед охоронними бекетами [10, 55-56]. Ми, вказуючи про сміливість даної заяви, говорили про її не безісторичність при виявленні та опрацюванні відповідних джерел.

Опрацювання низки праць дослідників довело, що місце розташування об'єктів «Романов», «Романов курган» і «Романов острів», про які писав Боплан залишається дискусійним. Також,

¹ Як бачимо, за Яворницьким Романків острів мав приблизно ту ж довжину як і у Боплана, а от ширина збільшилася вдвічі;

² Свято-Миколаївську церкву було збудовано в 1740 р. у часи Нової Січі;

зустрічається низка об'єктів, які використовують дослідники в своїх працях, починаючи з Д.Яворницького і закінчуючи сучасними кам'янськими та романківськими істориками та краєзнавцями – «Романкове», «Романків курган» і «Романків острів», з прив'язкою до відомого сьогодні села Романкового, яке територіально знаходиться зараз у складі міста Кам'янське (історичну назву повернуто недавно, довгий час поселення було відоме під назвою Дніпродзержинськ). Ускладнюється проблема з локалізацією місць розташування антропогенними перетвореннями 1950-1970-х рр., що відбулися на місцях можливої локалізації.

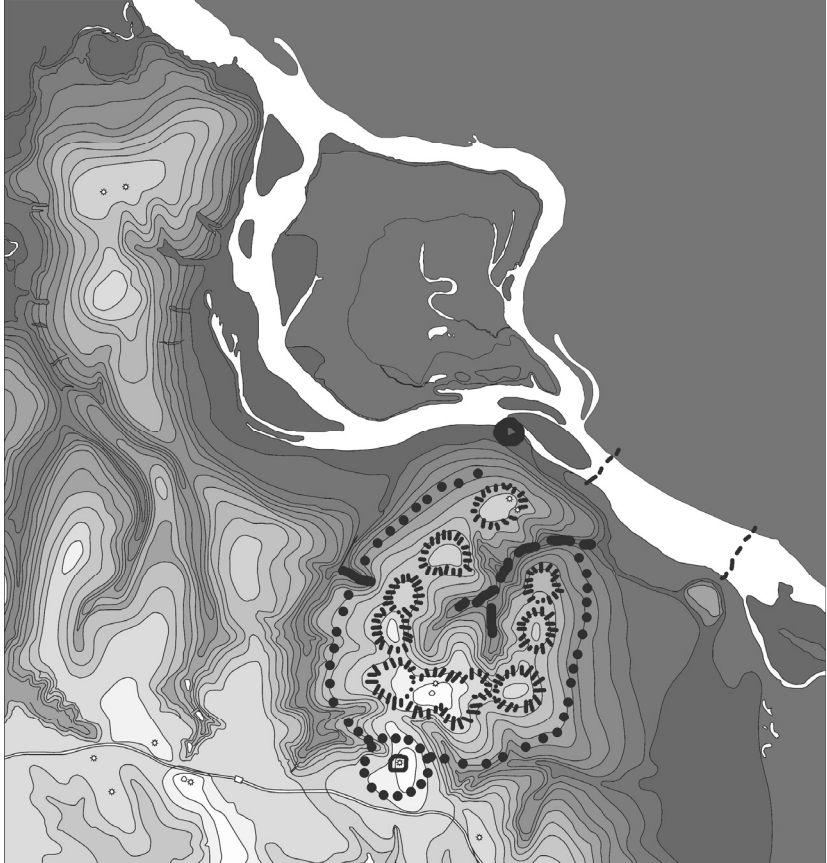
Враховуючи вірогідність варіацій трактування джерел, ми припускали розміщення комплексного об'єкту «Поселення – Пагорб (курган) – Острів» в місці, яке не відоме на сьогодні [1]. Посилаючись на згадані джерела, щодо опису розташування Романкового острова і кургану, ми піднімали питання щодо різного трактування місця локалізації

об'єктів. Спочатку, згадували Боплана, який ведучи мову про Романов пагорб «...Сие место», вказував місце розташування острова «...Ниже находится остров...» [2, с. 17] з можливістю трактування місця локалізації у прив'язці до позначки рельєфу, чи до течії річки. Потім, наводили матеріали Ф. Макаревського, які ним використовувалися при описі місця розташування слободи Шошеновки (Сошеновки), що існувала на березі Дніпра: «...В славных, роскошных и богатых дачах запорожского казачества урочище Щуровка, Щуровок при Днепре, не далеко от знаменитого и для запорожцев вечно-памятного Романова Кургана...» [4, с. 333], в яких дослідник, використовуючи термін «не далеко», в даному випадку не уточнював відстань. Однак, в іншому місці при описі села Петровське, Феодосій об'єднує два вищенаведені топоніми, ніби вони розташовувались поруч: «В 1745-1750 годах на Семенов день, в урочище Щуровке, при Романовом кургане...» [4, с. 199].

В ході проведених нами досліджень сьогодні достеменно відоме місце розташування колишньої слободи Шошиновка (Сошиновка) і урочища Щуровка (Щуровок), тому з врахуванням наведених даних і існуючими в науковій літературі твердженнями відносно місця розташування Романового пагорбу, Романового кургану і острова з такою ж назвою, виникає припущення про ймовірність місця розташування військових рад козаків в місці, яке взагалі не розглядалося досі дослідниками.

Тут в нагоді стає джерело опубліковане нами вперше у вищезгаданій праці (Рис. 2) [1, с. 85-98]. На відомій мапі др. пол. XVIII ст. італійця Річчі Заноні [11, с. 54-56]³ в місці Щуровського урочища на березі Дніпра позначено укріплення під написом «St. Kozac. Sicza» (Стара Козацька Січ) [12]. На даному етапі не маючи відповіді про місце розташування Романкового пагорбу, спробуємо піти від зворотного і акцентувати увагу щодо місця розташування іншого об'єкту що потрапив у поле нашого зору.

Для виконання локалізації ймовірного місця розташування позначеного на мапі Річчі Заноні укріплення спробуємо залучити картографічні джерела XVIII-XX ст., які допоможуть уточнити втрачену містобудівну ситуацію і природний ландшафт до часу виникнення рукотворного Дніпродзержинського водосховища на Дніпрі.

Низка картографічних джерел XVIII, XIX, XX ст. доводять, що місцевість «Романов» (за Бопланом) має доволі виразний рельєф. Берегова смуга Дніпра суттєво змінилася. Фактично всі можливі ділянки мисовидних утворень на яких вірогідно розміщувалася Січ Стара

³ Друкований варіант цієї карти (поч. XX ст.) зберігається у фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею. Карта Заноні відтворює історію краю, допомагає визначити місце розташування різних об'єктів, історичні назви річок, озер та ярів;

козацька на сьогодні опинилася під водою. А таких ділянок за старою картографією було чимало. До стратегічної складової існування комплексного об'єкту під назвою «Романов» (Пагорб (Курган) – Острів – Укріплення (Поселення) вважасмо доцільним додати ще й сакральну складову. Звичка збиратися в певному місці, навіть у час коли тут вже нічого не нагадувало про Січ доводить, що дана територія (об'єкт) являла собою сакральне місце, на якому довгий час існувала традиція зібрання і вирішення важливих питань.

Вивчаючи специфіку рельєфу і враховуючі вище згадані особливості і специфіку об'єкту ми звернули увагу на величезний пагорб на правому березі Дніпра. Його розрізас величезна балка (на мапі XVIII ст. позначена як «Овраг Богін») і майже по правильному колу утворює менші пагорби з курганными групами на найвищих позначках рельєфу. В свою чергу іншими балками даний Пагорб-Гора відмежовується від високого правобережного масиву. Стародавня назва балки, рельєф місцевості дозволяють сконцентрувати увагу дослідників на даний об'єкт в певному ракурсі. До того ж за картографією XVIII ст. один з бусраків (див. на схемі рисунку 3) має назву «Романов»!

З урахуванням вище викладених спостережень і віднайдених джерел на схемі (Рис. 3) пропонуємо своє бачення місця розташування комплексного об'єкту «Романов» з численними складовими, дослідження яких складатиме перспективні вектори пошуку і доведення даної гіпотези на майбутнє.

Місцевість позначена на мапі знаходиться на межі сучасних Верхньодніпровського і Криничанського районів Дніпропетровської області. Зараз на його північно-західному боці розташовується селище міського типу Дніпровське Верхньодніпровського району, а на північно-східному боці селище міського типу Аули Криничанського району.

Величезний дніпровський мис на сьогодні втратив контур берегової лінії, однак збережена конфігурація давніх балок, завдяки яким утворено комплекс пагорбів, що розташовуються майже по колу. Балки Щуровська і Бакуліна⁴ відмежовують пагорб від навколишніх прилеглих пагорбів. Овраг Богін перетинає мисову гору в середині. Товстими крапками виділено коло навколо пагорбів. Саме цей об'єкт Пагорб пропонуємо називати «Романов Пагорб (Гора)».

На схемі добре видно три вказані балки. Окремі пагорби, що йдуть по колу також позначено контуром. До того ж, темними лініями виділено балку «Овраг Богін» і «Романов бусрак» (з західного боку). Товстою чорною крапкою позначено місце вірогідного розташування Старої козацької Січі, яка за нашим баченням являла окрему складову комплексу «Романов» (місце локалізації – колишній «Корбинський кар'єр» на теренах смт Дніпровське). Умовно ми її називасмо Щуровською, оскільки місцина берегової смуги мала історичну назву Щуровське урочище (Щуровок).

Заслужують на увагу місця колишніх переправ через Дніпро, що позначені пунктирно лінією. Це місцевості колишньої слободи Шошиновки і мису в районі сучасного смт Аули. Зокрема говорячи про Аульську переправу слід згадати думку М.Слабченка, який наводив опис містечок-фобургів, згадуючи що політика російського уряду для зломлення значення Січі та її фобуржних містечок, вже віддавна, від 1648 року призвела до заснування городків вздовж Дніпра навпроти запорозьких містечок. І дійсно, згідно з параграфом 20 Коломацьких пунктів, проти Кодака, на р. Самарі, Орелі, Берестовій і Орчику мали побудуватися «городки», а Гетьманщина зобов'язувалася дати для них відповідну кількість людей (Величко, Летопись, III, 50). Саме на лівому березі Аульської переправи було влаштовано Біркусський ретраншемент на березі озера Біркус (зараз під товщею рукотворного водосховища). До того ж, акцентуючи увагу на назву «Аули» слід згадати східну традицію у влаштуванні окремих складових козацьких Січей пов'язаних з торгівлею. Місце розташування в урочищі Щуровому ярмарку на Семенів день (1 вересня) куди приїздили київські купці і кременчуцькі торговці, що скупляли у запорожців скот, рибу позначено на схемі тонкою пунктирно

⁴ Назви балок взято за картографією XVIII ст.

лінією в гирлі «Оврагу Богін». Вірогідним є виникнення назви поселення «Аули» від колишньої торгівельної частини Січі «Гасан-Баші».

Для зручності орієнтування у просторі ми нанесли на схему трасувальну вісь сучасної залізниці.

Таким чином, слід наголосити на існуванні кількох об'єктів відомих з джерел і дослідницьких розвідок. На даному етапі наших спостережень слід розрізнити дві варіації назв комплексного об'єкту – «Романов» і «Романков»! На пропонованій нами схемі мова йде про «Романов Пагорб (Гору)» відомий з праці Гійома де Боплана XVII ст. Саме вказане місце відповідає низці факторів, які дозволяють ототожнювати об'єкт з історичним комплексом де існувала традиція проведення загальних зборів козаків. Завдяки властивостям ландшафту, місцю розташуванню, низці виявлених окремих складових дана територія цілком вірогідно могла використовуватись як певний сакральний простір.

В наслідок антропогенного чинника протягом XX ст. відбулися жакливі зміни довкілля. Після створення Дніпродзержинського водосховища в 1961 р. як правий так і лівий береги втратили величезні території, унікальні за природними особливостями острови зникли під пругом води, велика кількість пам'яток виявлених на швидку руку миттєво стали недосяжними для археологів. Історія виникнення та існування населених пунктів в даній місцевості мало досліджена, більш того пошуки та вивчення ускладнюються новоствореним штучним середовищем, яке не дозволяє навіть уявити колишній природний вигляд місцевості. Тому, навіть після аналізу виявлених джерел їх важко співставити з існуючим середовищем, прослідкувати певні особливості для кращого розуміння.

На сьогодні актуальним є питання дослідження історичних прибережних ділянок, що знаходяться під водою. Для перевірки правильності наших бачень пошуки окремих складових комплексу «Романов» продовжуються. Вже відбулося кілька експедицій істориків і краєзнавців «У пошуках Романового кургану», «В пошуках втраченої Січі», розпочато зйомку документальних фільмів за даними темами. Готується експедиція зі сканування dna русла річки на мисовидних утвореннях. Це дозволить підготувати ґрунт для подальших ретельних досліджень.

Питання про час спорудження та існування Січі потребує ґрунтовнішого дослідження. В нагоді стануть не лише ретельні пошуки нових джерел, а й археологічні дослідження.

Сьогодні в історіографії існують сталі погляди на часи будівництва та існування Запорозьких Січей, їх періодизацію та місця розташування. Проведена розвідка дозволить поглянути під іншим ракурсом на усталену традицію і можливо відновити втрачені на сьогодні дані та доповнити знання про Козацьку добу в Україні і започаткувати нові вектори досліджень для істориків, археологів та краєзнавців.

Джерела та література

1. Харлан О.В. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівних особливостей храмів села Романково // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. № 7. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 85-98.
2. Боплан Г. Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании // Яско-ронский В.Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. I. Описание Украины. II. Карты Украины. – К., 1901. – 44 с.
3. Боплан. Описание Украйны. – СПб.: Тип-я Карла Крайя, 1852.
4. Макаревський Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2000.
5. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 1. – СПб.: Изд-е Л.Ф. Пантелеева, 1888;
6. Кулиш П. Записки о Южной Руси. Т. 1. – СПб., 1856;

7. Буланова Н. Земні силуети віри. Історія церков Кам'янського (Дніпродзержинська). – Дніпропетровськ: «Січ», 2000;
8. Мусиенко П. По местам запорожской славы // Радуга. № 11. Ноябрь. – К.: Изд-во «Радянський письменник», 1969;
9. Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М.Є. Слабченко // Козирев В.С. Матеріали до адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999;
10. Буланова Н.М. Проблема урбогенезису Кам'янського-Дніпродзержинська // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Вип.. 8. – Дніпропетровськ, 2010;
11. Эварницкий Д.И. Карты Украины и Заопрожья и планы р. Днепра // Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905. Т. II. – Москва: Тов-во типографии А.И. Мамонтова, 1908;
12. Karta Granic Polski, y Rossyi, Zawieraiąca Część Południową Ukrainy, y Przeciąg Dniepru, Zacząwszy od Kiiowa, aż do Samary.
13. Дубецкий М. Кодак. Пограничная крепость и ее окрестности. – Варшава, 1900 // Летопись Екатеринославской Ученой архивной комиссии. Вып. II. – Ч. II. – Днепропетровск: Герда, 2015;

Всеволод Івакін (Київ)

старший науковий співробітник Інституту археології НАН України,
кандидат історичних наук

Леся Чміль (Київ)

науковий співробітник Інституту археології НАН України,
кандидат історичних наук

Сергій Павленко (Київ)

молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Сергій Переверзєв (Біла Церква)

завідувач сектору археології ДНЦЗКСТК

Ельвіра Починок (Київ)

молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Матеріали XVII–XIX ст. з археологічних розвідок 2016–2017 р. на території Вишгородського та Іванківського районів Київської області

За термін польових сезонів 2016–2017 рр. авторами були проведені археологічні розвідки на території Вишгородського та Іванківського районів Київської області, окремо слід виділити обстеження на території колишнього Межигірського монастиря XVI–XVIII ст.

1. Археологічне обстеження місця Межигірської фаянсової фабрики. У 2017 р. Вишгородською експедицією ІА НАНУ були проведені археологічні розвідки на території колишньої Києво-Межигірської фаянсової фабрики. У результаті робіт були виявлені численні знахідки, пов'язані з функціонуванням фабрики.

Києво-Межигірській фабриці не бракувало дослідників – істориків, мистецтвознавців, колекціонерів – починаючи з її сучасників. Збереглася також велика кількість джерел для її вивчення: архівних документів та виробів. Але попри таку значну увагу до фабрики, як археологічна пам'ятка, вона майже не вивчалася, оскільки територія Межигір'я з 1935 р. була повністю закрыта. І, отже, практично невідомим залишався матеріальний аспект технології виготовлення межигірського фаянсу.

Археологічні розвідки Ф. Козубовського 1934 р. на території Межигір'я ніякої інформації власне про фабрику не дали, оскільки тоді ще стояли її будівлі, та й дослідників цікавили більш ранні пам'ятки [4; 5, 95–96].

Перші дослідження на цій території, що вже тоді була майже пуста (за винятком однієї будівлі), провів В. Харламов у 1990 та 1992 рр. Йому дозволили зробити декілька шурфів у зв'язку з пошуком «бібліотеки Ярослава Мудрого», оскільки ця тема тоді була активно піднята в мас-медіа. Але проводити повну фото- та графічну фіксацію місця шурфування досліднику не дали, а тому звіт про ці роботи малоінформативний [11]. Тоді були зібрані деякі матеріали, пов'язані з технологією виробництва фаянсу, що зараз зберігаються у Вишгородському історико-культурному заповіднику.

Наступний огляд цієї території був проведений фахівцями Інституту археології та Києвського обласного центру захисту культурної спадщини у лютому 2014 р., одразу після

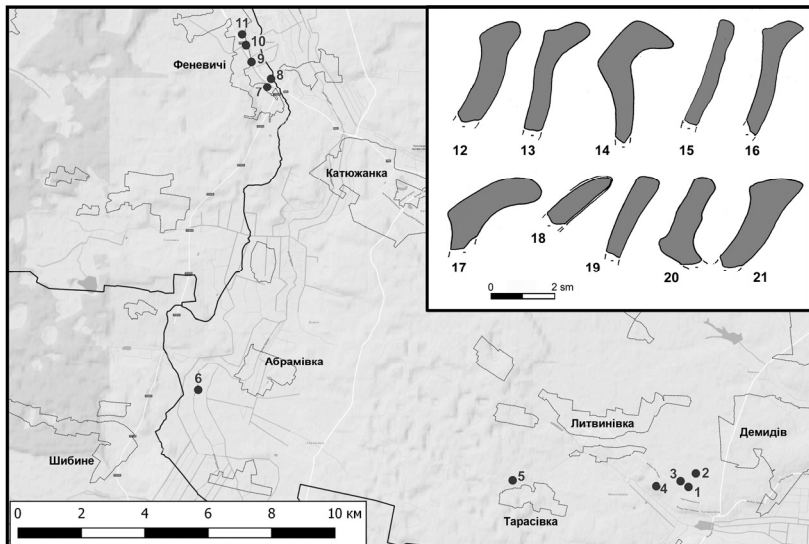

Рис. 1. 1 – фрагмент плану Межигірської фаянсової фабрики після 1811 р.: під № 4 – «обжигательный корпус» (промальовка номерів авторська); 2 – фрагменти капселів і коврів між корінням дерев, східний схил тераси.

відкриття її для громадськості. Тоді ж було виявлено, що знахідки, пов'язані з Межигірською фаянсовою фабрикою, сконцентровані на східному схилі тераси, на якій розташовувався Межигірський монастир, а згодом і Києво-Межигірська фабрика. Ці знахідки являють собою викид з гончарної печі – фрагменти технічної кераміки та напівфабрикатів фаянсових виробів [2, 64–69; 3, 13–15].

У 2017 р. цю терасу було знову обстежено. У 2014 р. вона являла собою рівну площадку зі старими асфальтовими доріжками та окремими насадженнями, вільну від забудови. Зараз тут будується церква, під яку вирито котлован, глибиною до 0,5 м. До цієї глибини культурний шар являє собою суцільний перекоп із будівельним сміттям – цеглою червоного та жовтого кольорів. Червона цегла може відноситись до XVIII ст., жовта – до XIX ст. Одна із жовтих цеглин – лекальна, з однією півкруглою стороною, – можливо, із кладки храму. У цьому шарі зустрічались також невеликі уламки капселів та фрагменти фаянсового білого посуду – переважно, покришок. Знайдено фрагмент вінця полив'яного го-

ршика, що може бути датований XIX ст. Дрібні фрагменти капселів та фаянсу траплялися на всій площі майданчика тераси, але переважно біля кушів – у місцях, де ґрунт був не так давно перекопаний. У північній частині огороженої території межигірського мастку, біля східного підніжжя Виноградної гори, знаходився ґрунт, вивезений з місця будівництва церкви. У ньому зустрічаються такі ж знахідки, як і на верхньому майданчику тераси.

Східний схил тераси також було ретельно оглянуто, і зібрано весь матеріал, що лежав на поверхні, без застосування лопат і без шурфування. Виявлено два місця особливо значної концентрації матеріалу – в 0–10 м на північ та в 20–30 м на південь від кам'яних сходів, що ведуть з верхнього майданчика тераси до долини р. Звонки (Рис. 1. 2).

Було також оглянуто Виноградну гору – місце видобутку фаянсової та капсельної глини, відоме за писемними джерелами. Але зараз вона повністю поросла лісом і ніяких виходів глини і слідів їх добування не помітно.

За планами Києво-Межигірської фабрики можна приблизно визначити місцезнаходження деяких виробничих приміщень. Це майстерня, сушильня, промивальня, капсельна, столярня, приміщення для випалу гіпсу, модельна, глазурня тощо. Біля Спасо-Преображенського собору, недалеко від східного краю тераси знайдено «каменний корпус обжигательных печей», з яким, вірогідно, і можна пов'язати знахідки 2014 та 2017 рр., виявлені на схилі тераси (Рис. 1. 1).

Зібраний під час огляду численний матеріал можна розділити на технічну кераміку та продукцію фабрики.

Технічна кераміка представлена циліндричними коробками великого розміру – це т. зв. *капселі*, в яких випалювалися фаянсові вироби (Рис. 2. 1, 2). Вони виконані з глини жовто-червоного кольору різних відтінків; тісто грубе, містить значні домішки крупних білих включень (вапняк?) та бурого залізняку. Зовні капселі перепалені, темно-коричневого кольору, місцями ошлаковані. Відомо, що вони могли витримати не більше 10 випалів [7, 96]. Вироби мають стінки товщиною від 1,0 до 2,4 см. Розміри найбільш збережених форм: діаметр – від 31 до 46 см, висота середня – 10–11 см, у окремих екземплярів до 17–24,5 см. Окрім круглих є капселі овальної форми. Знайдено 4 капселі малого розміру – діаметром 20–22 см та висотою 3,7–5,5 см. В денці одного з них є отвір, діаметром 0,5 см. Деякі з капселів дуже мілкі – висотою 3,0–3,7 см, можливо, це покритки. Знайдено також денця капселів, вкриті всередині поливою, до якої припечені чисельні дрібні білі шматочки (кварц?). На зовнішньому боці денць двох виробів є припечені фрагменти від інших капселів.

Ще один різновид глиняних коробок – *кокр*. На відміну від капселів він не має дна, вчетверо вищий та має три подвійні ряди отворів трикутної форми [10, 203]. Найкраще збережені форми мають діаметри близько 29, 31, 40, 45 см, неповну висоту до 23 см, товщина стінки – 1,5–1,8 см. Зовні вироби пропечені і частково ошлаковані, а всередині вкриті жовтою чи жовто-зеленою поливою (рис. 2. 3). В стінці зроблено два вертикальні ряди отворів трикутної форми, зі стороною 1,2 см, розташовані в шаховому порядку, у які вставлялися шпильки. Зустрілося кілька фрагментів кокрів із вставленими шпильками.

Всього зібрано кілька десятків фрагментів капселів і кокрів. Аналогічні вироби, але значно менші уламки, були виявлені експедицією В.О. Харламова і зараз зберігаються у Вишгородському історико-культурному заповіднику. Якщо капселі використовувалися для першого випалу фаянсових виробів, то кокри – для другого, глазурного. Полів'яні тарілкі ставилися на шпильки, що вставлялися в отвори кокрів, щоб запобігти стиранню поливи [10, 203]. Для другого випалу полів'яних виробів слугували і капселі з поливою та (кварцевою?) підсипкою [9, 288]. Капселі і кокри ставилися в горн один на одного по кілька штук, утворюючи стовпи – так звані *шхити*. В горн ставилося 30 шхит, кожна з яких мала по 5 кокрів або 20 капселів, тобто всього в горні розміщувалося 150 кокрів або 600 капселів [10, 205].

Знайдені також і шпильки чи штифти – трикутні в розрізі невеликі фаянсові штирі, що вставлялися у отвори капселів (Рис. 2. 8). На них ставився посуд під час випалу в горні. Вони є різних розмірів та форми – зі шляпками як цвяшки і без шляпок. У деяких на одному з кінців вибрана глина на трьох ребрах, внаслідок чого цей кінець тонший за інший.

1

2

Рис. 2. Технічна кераміка: 1, 2 – фрагменти капселів, 3 – фрагмент кофра, 4 – керамічний виріб, 5 – керамічні джуги, 6–8 – фаянсові триніжки та шпильки для розділення полив'яних фаянсових виробів під час випалу.

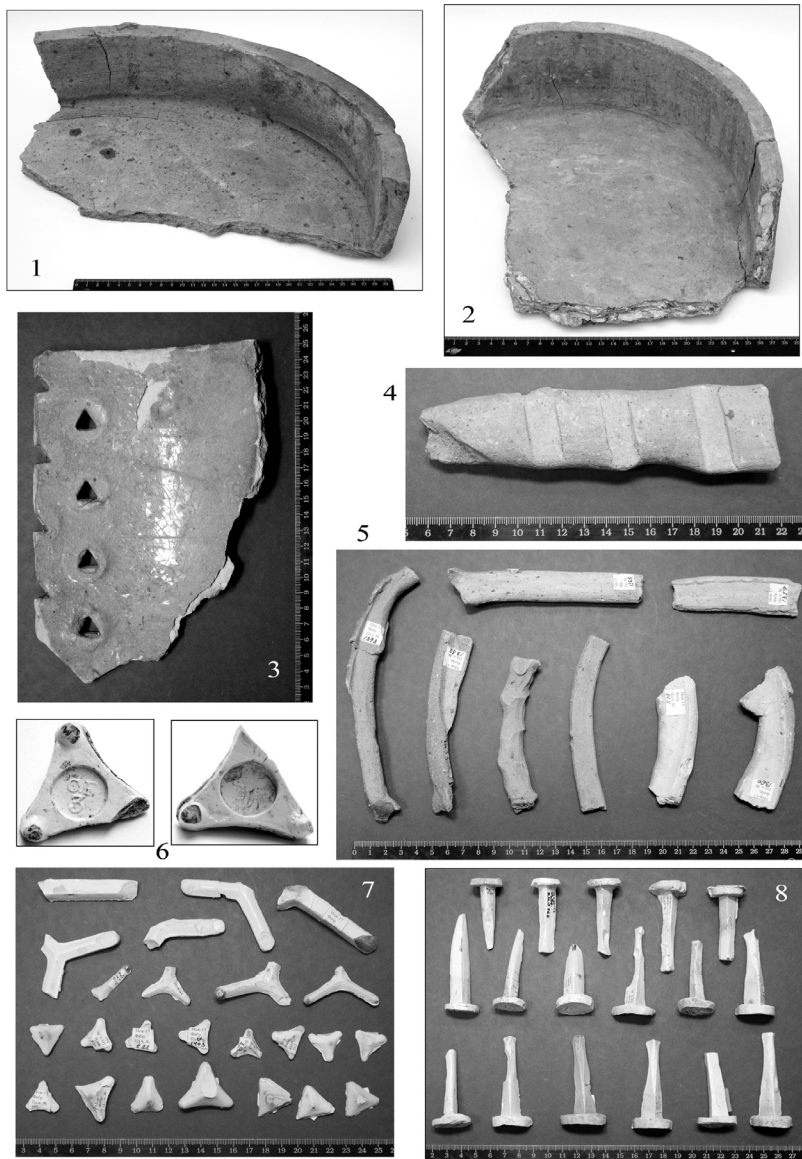

Рис. 3. Фрагменти напівфабрикатів фаянсового посуду (утиль).

Довжина шпильок в середньому 5,0–5,5 см, великих без шляпок – 7,0–10,5 см. Шляпки є круглі, діаметром 2,0–3,0 см, та напівкруглі – розміром 2,0×3,0 см.

Із фаянсової маси виготовлені маленькі триніжки двох різновидів (Рис. 2. 7). Перший – більшого розміру (довжина ніжки – 2,7; 4; 6 см), виготовлений у формі триріжкової фігурки; другий – менший (загальна довжина 2,0–3,3 см), у формі зрізаної пірамідки, що має зі споду три невеликі виступи і кругле заглиблене клеймо діаметром 0,9 см, з написом «CF 2» чи «CF 3», «CF 5» по центру (Рис. 2. 6). Всі ці вироби призначалися для розділення полив'яних виробів під час випалу у капсулях [9, 288].

Знайдено велику кількість керамічних джгутів округлої чи сплющеної в перерізі форми, товщиною 1,3–1,7 см (Рис. 2. 5). Усі вони представлені лише фрагментами, найбільша збережена довжина – 17 см. Ці знахідки мають вигнуту різноманітну форму, але всі нерівні, на деяких є пази по всій довжині. Вироби виконані з більш якісного тіста без грубих домішок, серед них є білоглинняні. Знайдено шматок склесених між собою кількох джгутів, а також глиняний виріб, довжиною 15,5 см і товщиною 3,8×2,5 см із трьома пазами на одному боці, шириною 1,2 см кожен (Рис. 2. 4). Ширина цих пазів відповідає діаметрам джгутів, через це, можливо, даний виріб також якимось використовувався при випалі.

Із фаянсових виробництв XVIII–XIX ст. аналоги всім цим виробам відомі серед пічного припасу другої половини XVIII ст. моравських переселенців у США (Північна Кароліна). Це капсулі з трикутними отворами в три ряди та шпильки до них. Дослідниками відтворено всю зібрану для випалу касету: тарілкі закладались в неї догори дном і клялися на гострі ребра шпильок [20, 228, 246, 247, 302]. Тут же знайдено глиняні джгути. Дослідники вважають, що це були кільця із сиріої глини, якими з'єднували капсулі та кокри під час завантаження в горн [20, 314]. Також аналогічні фрагменти капсулів і шпильки були знайдені під час дослідження гжельських заводів XIX ст. [1].

Досить добре збереглася виробнича кераміка XIX ст. на фаянсових виробництвах у європейських містах. Так, у Франції в музеї кераміки міста Руана зберігаються кокри, датовані XIX ст. [12]. Відоме зображення частини виробничого процесу із застосуванням капсулів на фабриці у м. Кемпер (Франція), що була заснована у 1708 р. [19]. Подібні сучасні капсулі походять з національної мануфактури м. Севра у Франції [Gazettes modernes]. У Британії аналогії знаходимо в музеї кераміки м. Гладстоуна, де відтворено фабрику та виробничий процес XVIII–XIX ст. [14]. Аналогії шпилькам також зустрічаємо у музеї м. Руана [17], а кокрам – у музеї м. Делфт (Голандія) [15].

До невизначених виробів відносяться предмети у вигляді таблетки діаметром 3,2 см, з білої, подібної до фаянсової, маси; фрагменти кераміки із синьою ошлякованою поливою та скляні(?) джгути, що спеклися між собою. Знайдено також кілька шматків керамічних шлаків з поливою(?) різного кольору та розмірів.

Продукцію фабрики можна розділити на готові вироби та напівфабрикати. Останні представлені в знайденому матеріалі в основному гладкими тарілками і блюдами з білої тонкої фаянсової маси без поливи – т. зв. утиль. Зібрано фрагменти від кількох десятків тарілок двох різновидів – мілких, висотою 2,7–3,5 см, та глибших, висотою 4,2–4,4 см. Діаметр мілких – 24 см, лише окремі екземпляри мають діаметри 23 та 24,5 см. Діаметри глибоких тарілок становлять 25 см. Вироби з невеликими піддонами висотою 0,2 см, не мають орнаментів, лише на деяких є борозенка по краю вінець (Рис. 3. 1, 2). Можливо такі тарілкі прикрашались потім пейзажними і сюжетними розписами та друком, оскільки відомі музейні зразки такого типу із зображеннями мають форму і розміри, подібні до знайдених нами посудин. Також кілька фрагментів тарілок мають фестончатий край, іноді доповнений рельєфним орнаментом (Рис. 3. 3). Відомі готові вироби з такими вінцями, також прикрашені друкованими зображеннями. Інтерес представляє фрагмент вінець тарілки-утилю із друкованим рослинним орнаментом, виконаним зеленою фарбою. Він показує технологічну послідовність декорування – перше випалювання – нанесення малюнка – покриття безбарвною поливою – друге випалювання [8, 4]. Відомий також інший спосіб – коли прикрашені друкованими зображення наносилося поверх поливи, і, щоб його закріпити, вироби випалювали-

ся втретє при низьких температурах [10, 204]. Вибір способу декорування залежав від хімічного складу барвника, оскільки деякі фарби втрачають колір при високих температурах [8, 4]. Виходячи з цього, кілька фрагментів виробів із білою поливою можуть бути напівфабрикатами. Але відомі і білі вироби цієї фабрики, тобто, це може бути і готова продукція. Фрагменти кількох глибоких мисок та блюдця також мають гладеньку поверхню і є півфабрикатами білих або друківаних виробів (Рис. 3. 8, 12).

Серед утилю зібрано багато фрагментів виробів різних форм, що мають рельєфний орнамент – це тарілки, миски, вази, корзинки, чашки та ін. Вироби Межигірської фабрики з такими орнаментами і кольоровою (здебільшого зеленою) поливою широко представлені в музейних збірках і є «візитною картою» цього підприємства. Особливо популярними були тарілки з виноградним листям, яких у колекції нараховується кілька десятків фрагментів (Рис. 4. 1). Відомі готові вироби з такою орнаментациєю, вкриті переважно зеленою та блакитною поливою. Знайдено також два фрагменти м'яких блюд, відповідники яким також є серед готової продукції із зеленою поливою (Рис. 4. 2, 3). У колекції представлено кілька мисок і блюд з рельєфним декором (Рис. 3. 9, 10).

Серед інших виробів трапилося багато фрагментів покришок для супниць – утилю та з білою поливою (Рис. 3. 5–7). Одиначними екземплярами представлені келихи, корзинка, сільничка, горщик, чаші (?) (Рис. 3. 4, 11, 13; 4. 4, 6). Відповідник келиху знайдено серед готової продукції з коричневою поливою. Знайдено також багато ручок посудин, в тому числі фігурних. Відповідник ручці-утилю знайдено на супниці з білою поливою (Рис. 4. 5). Вироби з рельєфною орнаментациєю через наявність складного декорування відливалися у формах або формувалися за допомогою форм на станках.

Готова продукція представлена дуже дрібними фрагментами виробів із поливою – зеленою, блакитною, білою, а також із синім розписом. Цікавими є два фрагменти «*гипюрів*» виробів із блакитною поливою, якими славилася Межигірська фабрика. А фрагмент вази із майже чорної маси з темно-коричневою поливою та фрагмент чаші на піддоні з трьохшаровим черепком на зламі потребують уточнення атрибуції. Хоча відомо, що на фабриці проводилися експерименти з кольоровими масами, належність цих двох уламків до фабричного виробництва потребує перевірки та уточнення.

Зібрано значну колекцію клейм на денцях посудин, переважно це відтиснуті написи «КІЕВЪ» і під ними різні цифри (Рис. 4. 8). Подібні клейма характерні для Межигірської фабрики до 1830 р. [6, 272]. Є також два клейма з роком – 185(3?) (обламане) та 1858 (Рис. 4. 9). На одному збереглася частина напису «...ктябрь...», що вказує на місяць виготовлення. На двох тарілках виявлено клеймо «МЕЖИГОРЬЕ», достатньо рідкісне порівняно з набагато більш масовим «КІЕВЪ» (Рис. 4. 7).

Унікальною знахідкою є малюнок на фрагменті денця з клеймом. За зовнішнім виглядом малюнок можна припустити, що це зробила дитина. Малюнок зберігся фрагментарно, тож, очевидно, початково його було розміщено на цілому денці, а вже потім посудина дефрагментувалася. Він виконаний тоненькою чорною лінією, досить примітивний (очевидно, дитина була зовсім малою, дошкільного віку), біля малюнка збереглася писана велика літера Д (початок якогось слова).

Крім виробів, що відносяться безпосередньо до фабричного виробництва, знайдено також фрагменти вінець глиняних горщиків, що можуть датуватися не раніше рубежу XVIII–XIX ст., уламки виробів з гутного та білого фабричного скла, залізу скобу та червоноглиняну фрагментовану люльку, що є, очевидно, імпортом (турецьким?) і теж має аналогії серед подібних виробів кінця XVIII–XIX ст. (Рис. 4. 10–12). Отже, всі ці знахідки є синхронними фабриці і, скоріше за все, репрезентують побут її працівників.

Знайдено також кілька уламків будівельної кераміки. Найбільший фрагмент має неповну ширину 20 см і товщину 3,5 см – можливо, це цеглина. Ще 4 фрагменти відносяться до цегли-межигірки, але нестандартних розмірів – ширина 10, товщина 3,3 см (звичайної межигірка має ширину 7,5–8,5 см, товщину 3 см). Але чи може вона бути віднесена до заводського виробництва, наразі сказати важко – цегла виготовлялася як на заводі при фабриці в

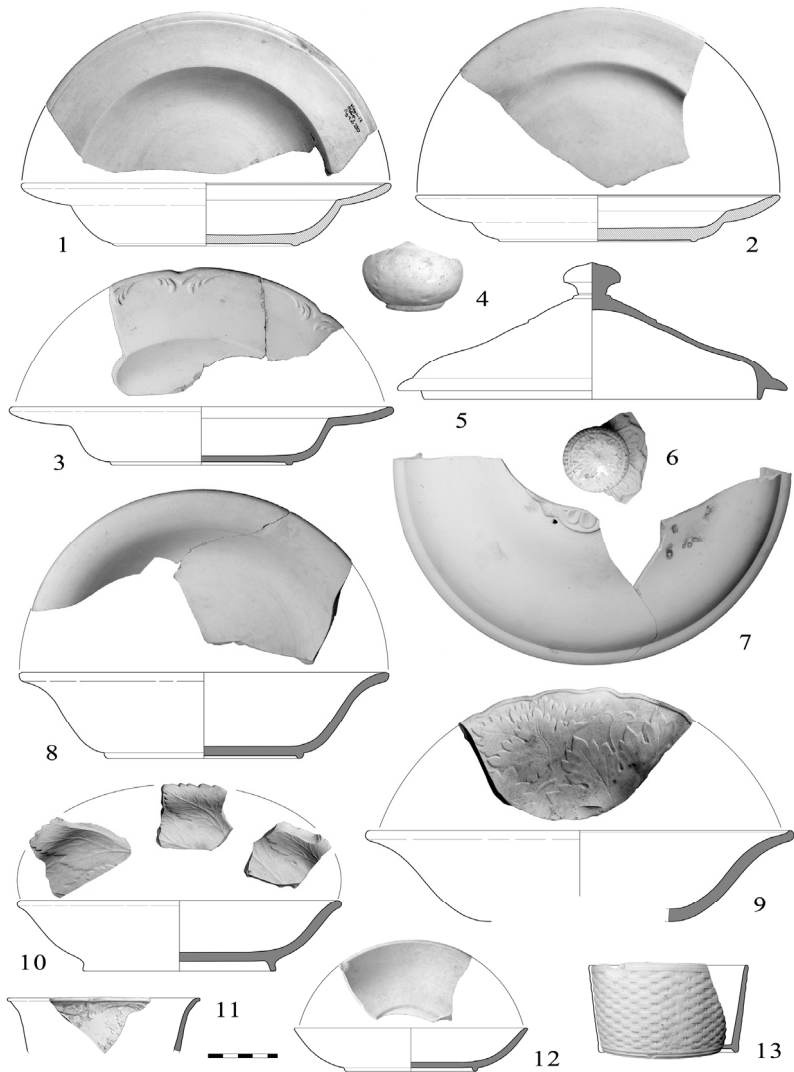

Рис. 4. 1–6 – фрагменти напівфабрикатів фаянсового посуду з рельєфним декором (утиль), 7–9 – клейма на денцях посудин, 10 – керамічна люлька, 11, 12 – фрагменти керамічних, скляних та залізних виробів.

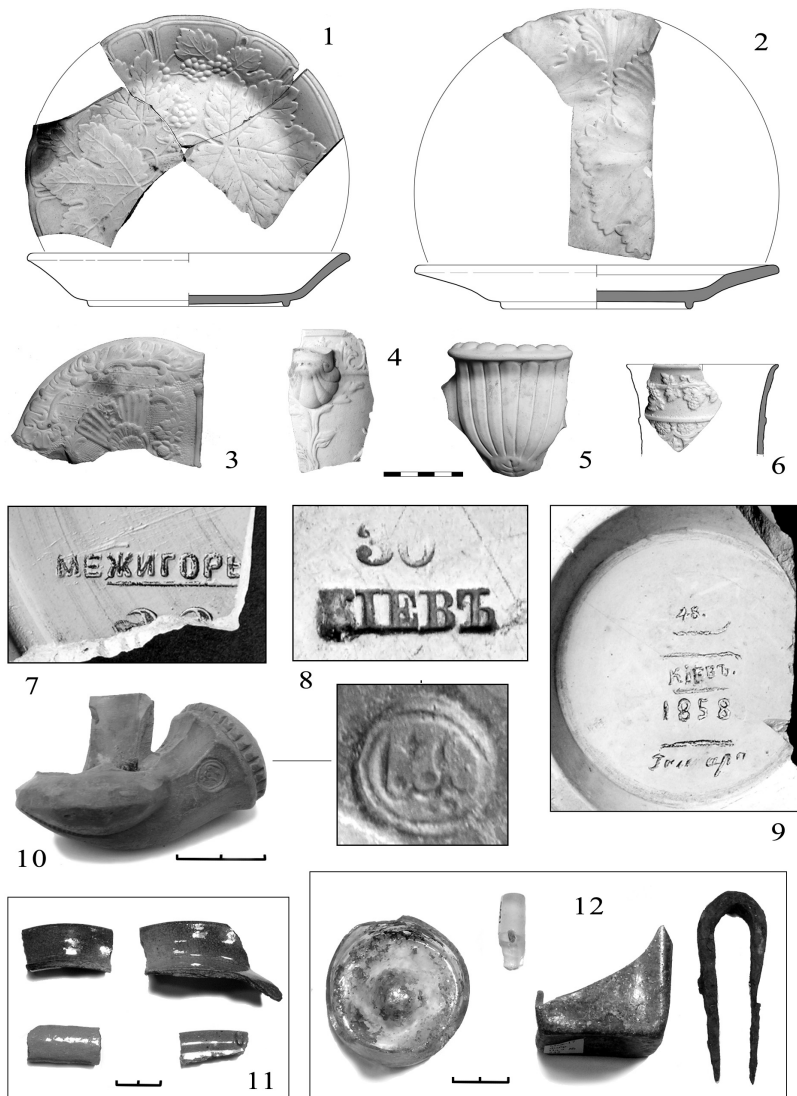

Рис. 5. Пам'ятки з матеріалами XVII–XIX ст. досліджені в ході розвідки:
 1 – Демидів-1, 2 – Литвинівка-Кізка-3, 3 – Литвинівка-Кізка-6, 4 – Литвинівка-Кізка-9,
 5 – Тарасівщина, 6 – Абрамівка-2, 7 – Феневичі-1, 8 – Феневичі-2, 9 – Феневичі-3,
 10 – Феневичі-4, 11 – Феневичі-5; 12–21 – типові профілі керамічних вінець
 з поселень Феневичі – 1–6.

першій половині XIX ст., так і пізніше новопетрівськими гончарами. Фрагменти ще двох цеглин – червоного кольору, шириною 13 і товщиною 6 і 6,5 см, а жовта цеглина шириною 12 см і товщиною 6 см є типовою для київського цегельного виробництва XIX ст. Можливо, це будматеріали монастирських і фабричних приміщень.

У південній частині схилу, на деякій віддалі від скупчень матеріалу зібрано також фрагменти порцелянових виробів із розписом золотом, фаянсових розписаних виробів та глиняних червоних черепків із розписом без поливи. Ці знахідки потребують уточнення атрибуції, адже на цьому місці в кінці XIX–XX ст. існували жіночий монастир, потім керамічний технікум, пізніше – урядові дачі, і ця частина знахідок може відноситись до них. Фрагмент клейма на одному з денечь «фарфор» може вказувати на виробництво радянських часів.

Таким чином, виявлений матеріал дає змогу вперше наочно відтворити технологічні моменти виготовлення продукції на Кисво-Межигірській фаянсовій фабриці, що раніше було майже невідомим.

Незважаючи на зруйнування усіх архітектурних об'єктів цієї території у XX ст., з'ясування відомості на сьогодні зображене та планів Межигірського монастиря та фабрики з картою місцевості дає можливість приблизно визначити місцезнаходження будівель, які існували тут у XIX ст., тобто, дозволяє локалізувати археологічні об'єкти XVII–XIX ст. з прив'язкою до місцевості. А виявлені під час археологічного огляду матеріали підтверджують наявність тут потужного культурного шару часів функціонування фаянсової фабрики. Усе це розкриває значні перспективи подальшого археологічного дослідження пам'ятки.

2. Розвідки в межах Вишгородського та Іванківського районів Київської області. Низка нових пам'яток, які за фрагментами гончарного посуду можна датувати в межах кінця XVII – початку XIX ст., була виявлена в результаті археологічних розвідок у Київському правобережному Поліссі. Між виявлених об'єктів окреслено на підставі поширення підйомного матеріалу та особливостей форм мікрорельєфу.

Поселення «Демидів-1» розташовується на землях Демидівської сільської ради Вишгородського р-ну (Рис. 5. 1). Пам'ятка знаходиться в 2,6 км на захід від південно-західної околиці с. Демидів, в бл. 0,9 км на північний-захід-захід від асфальтного заводу, поблизу переїзду через р. Кізка. Займає піщаний мис надзаплавної тераси правого берегу р. Кізка й частково, своїм північно-східним краєм, виходить в заплаву. Поверхня пам'ятки частково зайнята лісом, частково зруйнована ямами для вибірки піску, в які місцеві мешканці вивозять сміття. Форма пам'ятки неправильна, подібна до овалу, видовженого з південного заходу на північний схід, археологічні матеріали виявлено на площі близько 1,03 га (розміри: бл. 70–80×160 м). Окрім фрагментів кераміки XVII–XVIII ст. на площі пам'ятки знайдені матеріали епохи бронзи – раннього залізного віку.

Поселення «Литвинівка-Кізка-3» розташовується на землях Литвинівської сільської ради Вишгородського р-ну (Рис. 5. 2). Пам'ятка знаходиться в 1,8 км на південний-схід-схід від східної околиці південної частини с. Литвинівка, в бл. 2,2–2,3 км на захід від західної околиці с. Демидів та в бл. 0,9 км на північний-захід від асфальтного заводу. Розташована на надзаплавній терасі лівого берегу р. Кізка, на південному краї лісу. Форма поселення неправильна, подібна до кола, повторює обриси підвищення тераси, археологічні матеріали виявлено на площі близько 0,21 га (бл. 50×55 м). Частково пам'ятка розташована в межах лісу, по краю лісу проходять протипожежні борони й ґрунтова дорога. Поверхня задернована, по площі зафіксовані сліди (ямки) від металодетекторного пошуку мародерів-скарбошукачів. Поряд з керамікою XVII–XVIII ст. знайдені матеріали доби бронзи.

Поселення «Литвинівка-Кізка-6» розташовується на землях Литвинівської сільської ради Вишгородського р-ну (Рис. 5. 3). Топографічно пам'ятка знаходиться в 1,4 км на південний-схід від східної околиці південної частини с. Литвинівка, в бл. 2,8 км на захід від південно-західної околиці с. Демидів, поблизу переїзду через річку. Розташована на надзаплавній терасі лівого берегу р. Кізка. Форма поселення неправильна, подібна до овалу, видовженого з південного заходу на північний схід, археологічні матеріали виявлено на площі близько 0,42 га (бл. 30–55×100 м). Поверхня пам'ятки задернована, част-

ково розташована в межах лісу; по краю лісу проходять протипожежні борони. По площі пам'ятки проходить ґрунтова дорога. Також знайдена кераміка доби бронзи.

Поселення «Литвинівка-Кізка-9» розташовується у землях Литвинівської сільської ради Вишгородського р-ну (Рис. 5. 4). Пам'ятка знаходиться в 0,9 км на південний-південний-схід від східної околиці південної частини с. Литвинівка, в бл. 0,9 км на захід від переїзду через Кізку біля асфальтного заводу та в бл. 1,4 км на схід від східної околиці дачного масиву (що знаходиться між сс. Литвинівка і Тарасівщина); пам'ятка займає високий піщаний мис надзаплавної тераси лівого берег р. Кізка. Форма поселення неправильна, повторює форми мисового підвищення, археологічні матеріали виявлено по кромці мису, на площі близько 1,53 га (бл. 30–90×250 м). Пам'ятки частково розташована в межах лісу й лісової вирубки, що встигла порости молодими деревцями та чагарниками. По краю лісу проходять протипожежні борони, а по площі пам'ятки з заходу на схід проходить ґрунтова дорога. Поселення багатощарове, з матеріалами доби неоліту (?) та епохи бронзи, доби пізнього середньовіччя.

Поселення «Тарасівщина-1» розташовується на землях Тарасівської сільської ради Вишгородського р-ну (Рис. 5. 5). Топографічно розташовується на північно-західній околиці с. Тарасівщина, в близько 200 м на північ від крайніх північних садиб села; займає лівий берег струмка – одного з витоків р. Скоронадки. Форма поселення неправильна, подібна до овалу, видовженого з півночі на південь вдовж струмка, в південній частині межі пам'ятки розширюється на захід вглиб плато. Центральна частина пам'ятки зруйнована самовільним кар'єром та польовою дорогою. Археологічні матеріали епохи бронзи – раннього залізного віку та XVII–XVIII ст. виявлені на площі близько 0,7 га (бл. 40–70×150 м).

Поселення «Абрамівка-2» розташовується на землях Абрамівської сільської ради Вишгородського р-ну (Рис. 5. 6). Пам'ятка знаходиться в близько 0,8 км на північний-захід від кладовища, що розташоване на південно-західній околиці с. Абрамівка та в бл. 0,4 км на схід від основного русла р. Здвиж. Займає північно-західну частину високого дюноподібного підвищення в заплаві правого берега р. Здвиж. Форма поселення подібна до неправильного овалу, орієнтованого із заходу на схід. Нечисленні археологічні матеріали доби бронзи – раннього залізного віку та пізнього середньовіччя виявлено на площі близько 0,46 га (бл. 40×115 м).

Поселення «Феневиці-1» розташовується на землях Феневицької сільської ради Іванківського р-ну (Рис. 5. 7). Пам'ятка розташована в південно-східній частині села, в бл. 1,6 км на північний-захід від мосту через р. Здвиж та в бл. 200 м на північ від шосе Київ – Чорнобиль. Топографічно знаходиться на площі корінної надзаплавної тераси лівого берега р. Здвиж, на узбіччі лісу. Форма поселення подібна до овалу, археологічні матеріали виявлено на площі близько 0,34 га (бл. 110×70 м). Поверхня поселення частково задернована, частково зайнята присадибнимигородами. Знайдені матеріали доби бронзи – раннього залізного віку та XVII–XVIII ст. (Рис. 5. 12–13).

Поселення «Феневиці-2» розташовується на землях Феневицької сільської ради Іванківського р-ну (Рис. 5. 8). Пам'ятка знаходиться в південно-східній частині села, в бл. 1,9 км на північний-захід від мосту через р. Здвиж та в бл. 0,7 км на північ від шосе Київ – Чорнобиль, в 350 м на північний-схід від попереднього пункту. Розташовується в південно-східній частині високого дюноподібного останцевого підвищення (орієнтованого по лінії північний-захід – південний-схід, вдовж сучасного русла ріки) в заплаві лівого берега р. Здвиж. Археологічні матеріали доби неоліту – неоліту та XVII–XVIII ст. виявлені на площі близько 0,09 га (бл. 45×50 м).

Поселення «Феневиці-3» розташовується на землях Феневицької сільської ради Іванківського р-ну (Рис. 5. 9). Пам'ятка знаходиться в південно-східній частині села, в бл. 1,3 км на північний-захід від поселення «Феневиці-1». Займає схили корінної надзаплавної тераси лівого берега р. Здвиж. Поверхня розорюється, форма подібна до витягнутого овалу, керамічні матеріали XVII–XVIII ст. (Рис. 5. 14) виявлені на площі близько 0,18 га (бл. 110–115×30 м).

Поселення «Феневиці-4» розташовується на землях Феневицької сільської ради Іванківського р-ну (Рис. 5. 10). Пам'ятка знаходиться в південно-східній частині села, займає

схили корінної надзаплавної тераси лівого берега р. Здвиж. Поверхня поселення розорюється, форма подібна до витягнутого овалу. Керамічні матеріали XVII–XVIII ст. (Рис. 5. 15–16) виявлені на площі близько 0,19 га (бл. 115×35 м).

Поселення «Феневиці-5» знаходиться на землях Феневицької сільської ради Іванківського р-ну (Рис. 5. 11). Пам'ятка розташована в південно-східній частині села, в бл. 0,5 км на північний-захід від пункту «Феневиці-4». Займає схили корінної надзаплавної тераси лівого берега р. Здвиж. Поверхня розорюється, форма подібна до витягнутого овалу, археологічні матеріали виявлено на площі близько 0,08 га (бл. 30×65 м). Місцезнаходження представлено лише одним датуючим фрагментом вінця гончарного посуду (Рис. 5. 16) доби пізнього середньовіччя, проте на поверхні пам'ятки зафіксовано велику кількість різноманітних металургійних шлаків, характерних для цього ж часу.

Поселення «Феневиці-6» знаходиться на землях Феневицької сільської ради Іванківського р-ну. Пам'ятка знаходиться на північній околиці села, на лівому березі каналізованого струмка, що впадає в р. Здвиж. Займає площу супіщаного дюноподібного підвищення, орієнтованого по лінії північ – південь, в каналізованій заплаві лівого берега р. Здвиж. Поверхня поселення розорюється, частково зайнята городами, частково перетворена місцевими мешканцями у смітник. Форма подібна до витягнутого овалу, археологічні матеріали доби бронзи – раннього залізного віку та XVII–XVIII ст. (Рис. 5. 18–21) виявлені на площі близько 0,76 га (бл. 75×260 м).

Вищеперелічені пам'ятки значно розширюють існуючу археологічну карту пам'яток XVII–XIX ст. Київської області і тому вимагають подальшого стаціонарного дослідження. Окремим необхідним кроком автори вбачають розроблення відповідної облікової документації для нововиявлених поселень для занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України задля їхнього подальшого захисту.

Джерела та література

1. История Гжельского промысла // Сторінка «livejournal» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://diana-spb.livejournal.com/186930.html>.
2. Івакін В., Квітницький М., Козюба В., Толкачов Ю., Починок Е., Хамайко Н., Чміль Л. Археологічні пам'ятки Межгір'я (нові дослідження) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2014а. – Вип. 23. – С. 63–70.
3. Івакін В.Г., Козюба В.К., Хамайко Н.В., Чміль Л.В. Територія Межгірського монастиря як археологічна пам'ятка // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дванадцяті Міжнародної наукової конференції (28–30 травня 2014 р.). – К., 2014б. – С. 11–15.
4. Козубовський Ф.А. Щоденник розкопів. – К., 1934 / НА ІА НАН України, ф. 20, № 4.
5. Козюба В.К. Вишгородська археологічна експедиція 1934 р. // Старожитності Вишгородщини. – Вишгород, 2011. – С. 61–107.
6. Кузьмин Е. Межигорский фаянс // Киево-Межигорская фаянсовая фабрика: сб. ст. – К., 1910. – С. 259–268.
7. Лисенко С. Земская гончарная мастерская в с. Алешне // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – №1. – С. 83–112.
8. Мусієнко П.Н. Керамічний живопис. – К., Львів, 1947.
9. Соколов А.М. Кераміческая технология. – СПб, 1904.
10. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – Ч. 1,3. – СПб, 1852.
11. Харламов В.О., Курочкин М.О. Звіт про археологічні розвідки, проведені на території колишнього Спасо-Межгірського монастиря Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАН України в 1992 р. // ІА НАН України. – Ф. експедицій. – № 1992/16.
12. Casette du XIXe siècle; des pernettes sont visibles, fichées dans les trous triangulaires de la paroi de la casette. Musée de la céramique de Rouen [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_\(casier_r%C3%A9fractaire\)#/media/File:Cazette2.JPG](https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_(casier_r%C3%A9fractaire)#/media/File:Cazette2.JPG).

13. Gazettes modernes à la manufacture nationale de Sèvres, fabriquées par Saint-Gobain. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_\(casier_r%C3%A9fractaire\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_(casier_r%C3%A9fractaire)) ; [https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_\(casier_r%C3%A9fractaire\)#/media/File:S%C3%A8vres_-_Fours_-_four_de_blanc_17.jpg](https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_(casier_r%C3%A9fractaire)#/media/File:S%C3%A8vres_-_Fours_-_four_de_blanc_17.jpg)
14. Gladstone Pottery Museum – 'The Museum of the Potteries'. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gladstonepottery.com/story.blogspot.com/p/what-to-see.html>.
15. Kaldenbach K. How did they produce Delft blue faience or "Delft porcelain*" in the Delftware potteries? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kalden.home.xs4all.nl/dblue/delftblue-workshopENG.htm>.
16. Pavement en gazettes d'une cour d'immeuble du centre ville de Limoges. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_\(casier_r%C3%A9fractaire\)#/media/File:Gazettes.JPG](https://fr.wikipedia.org/wiki/Gazette_(casier_r%C3%A9fractaire)#/media/File:Gazettes.JPG).
17. Pernettes triangulaires, XIXe siècle, Musée de la céramique de Rouen. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://fr.wikipedia.org/wiki/Pernette#/media/File:Pernette2.JPG>.
18. Pernettes tripodes d'origine arabe à l'Alcazaba de Malaga. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://fr.wikipedia.org/wiki/Pernette#/media/File:Alcazaba-IMG_2936.jpg.
19. Protection des faïences de Quimper lors de l'enfournement à l'aide de cassettes, début XXe siècle. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://fr.wikipedia.org/wiki/Fa%C3%AFence#/media/File:Enfournement_quimper.jpg.
20. South S. Historical archaeology in Wachovia: Excavating eighteenth-century Bethabara and Moravian pottery. – New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow, 2002.

Леся Чміль (Київ)

науковий співробітник Інституту археології НАН України,
провідний науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви,
кандидат історичних наук

Віталій Козюба (Київ)

науковий співробітник Інституту археології НАН України,
провідний науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви,
кандидат історичних наук

Артем Борисов (Київ)

молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Нові археологічні пам'ятки XVII–XVIII ст. на Київщині

У 2014, 2016 та 2017 рр. Л. В. Чміль і В. К. Козюбою було здійснено розвідку в Іванківському районі Київської області, під час якої виявлено п'ять пам'яток із матеріалами XVII–XVIII ст. У 2016 р. А. В. Борисовим проведено розвідку в с. Дибинці Богуславського р-ну, де в різних частинах села зібрано матеріали вказаного часу.

Іванківський район

Поселення Красилівка-1

У 2014 р. під час огляду північно-західного краю села Красилівка (ур. *Полянка*) було виявлено нову пам'ятку. Вона займає підвищений (до 3-х м) піщаний правий берег р. Вересня, що повертає на 90°, утворюючи мис-виступ. Найвища частина останнього задернована і поросла деревами, пологі схили мису орюються. На них зафіксовано сліди багатошарового поселення: на розораній площі знайдено 5 дрібних ліпних стінок кераміки доби бронзи – ранньозалізного часу, а також понад 100 фрагментів кераміки ранньомодерного і нового часів. Площа розповсюдження знахідок – 250х150 м. Ці матеріали підтверджують перекази

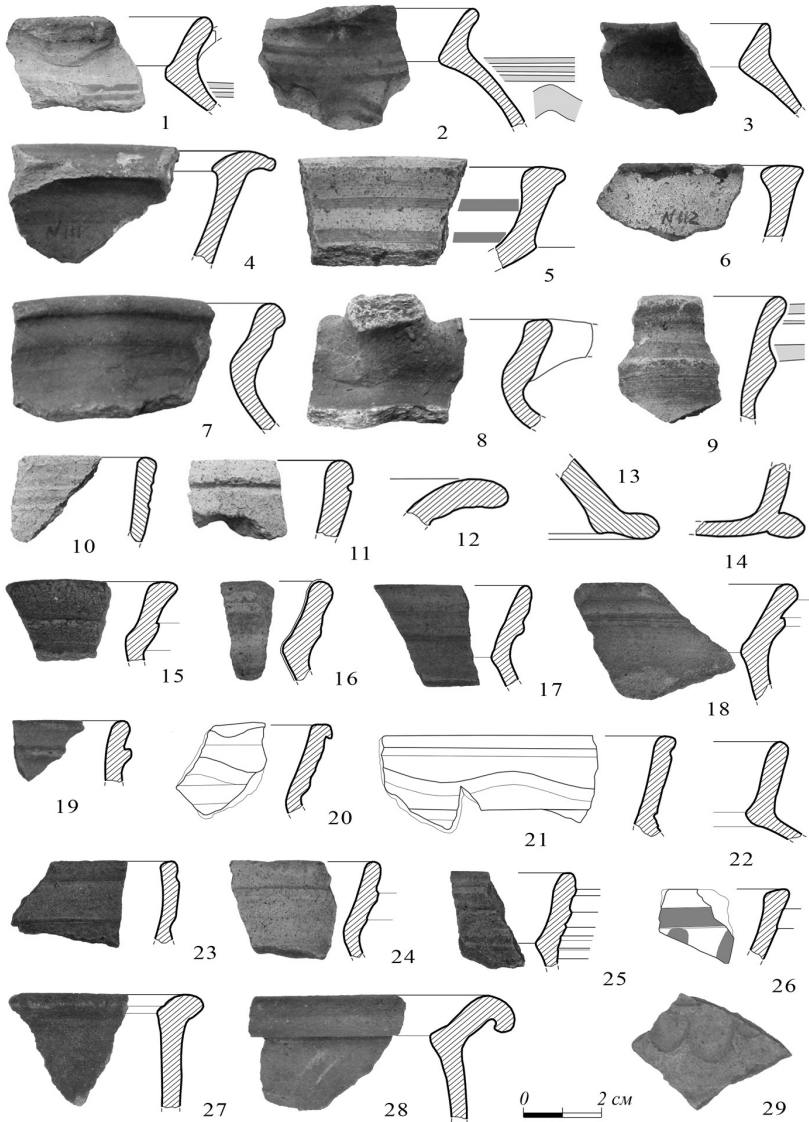

Рис. 1. Матеріали з пам'яток Іванківського р-ну: 1-6 – Красилівка-1, 7-14 – Іванків-3, 15, 16 – Хочева-1, 17-29 – Прибірськ-1.

старожилів села про ур. Полянка як перше місце поселення тут старообрядців у другій половині XVIII ст. При зачистці сучасної ями в її стінках був зафіксований гумусований культурний шар товщиною 0,4 м, який містив кістки тварин, вуглики, печину, уламки кераміки XVIII–XIX ст. Серед неї трапились вінця макітри, глеків, мисок, а також прямі вінця горщиків з ребром всередині, що можуть датуватися часом не раніше кінця XVIII ст. (Рис. 1. 1–6). Деякі з фрагментів прикрашено опискою, деякі – димлені з лошніням.

У 2017 р. цю пам'ятку було повторно обстежено і проведено шурфування, яке показало наявність культурного шару товщиною від 0,3–0,4 м на полі до 0,7 м на нерозораній ділянці – місці старих садіб. Зібрано понад 200 фрагментів кераміки, датування якої вкладається в межі другої половини XVIII–XIX ст. Серед кераміки – фрагменти вінця горщиків, макітер, мисок. Отже, це місце є старою частиною села, пов'язаною з першим поселенням тут старообрядців у 1770-х рр. [10, 223].

Поселення Іванків-3

У 2014 р. при огляді заплави лівого берега Тетерева між с. Запрудкою та Іванковом на землях останнього була виявлена нова багатошарова пам'ятка, що займає дюнне підвищення висотою 1,5–2 м.

При шурфуванні було виявлено і згодом досліджено один об'єкт другої половини XIII ст. Серед підйомного матеріалу, крім відщепів кременю доби мезоліту-неоліту, ліпної кераміки доби бронзи – ранньозалізного часу, кераміки XI і другої половини XIII ст., зустрічаються також фрагменти кераміки (горщики, покришки) і скла кінця XVI–XVII ст., які концентруються в північно-східній частині дюни (Рис. 1. 7–14).

Поселення Хочева-1

У 2016 р. у північно-східній частині села на правому березі р. Хочева виявлено численні матеріали XVII–XVIII ст. Поселення розташоване на підвищенні обабіч траси Прибірськ-Оране. У великій западині серед піщаних бугрів знайдено до півсотні уламків кераміки, переважно димленої, у тому числі вінця першої половини XVII ст. (Рис. 1. 15, 16). Матеріали були сконцентровані на ділянці розміром 50х30 м і, вірогід-

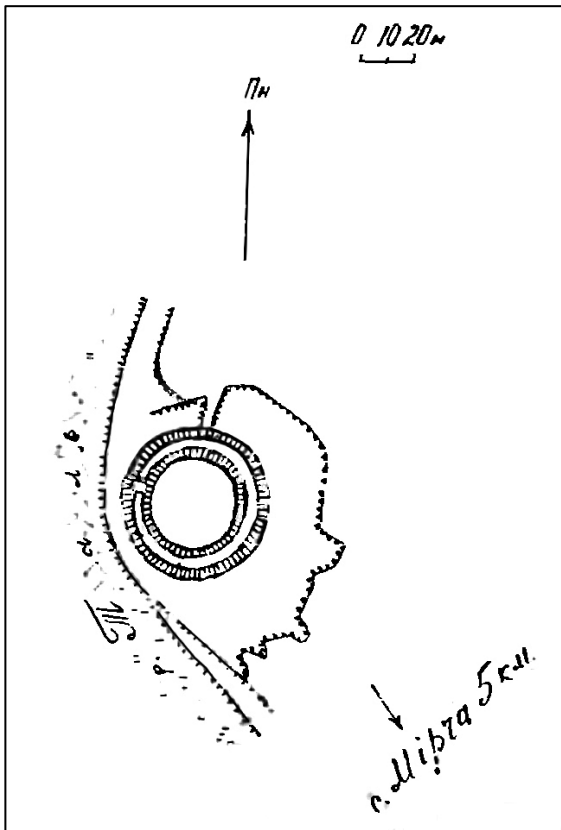

Рис. 2. Сторінка зі щоденника М. П. Кучери з окомірним планом «городища» між Тальською Гутою і Мірчею.

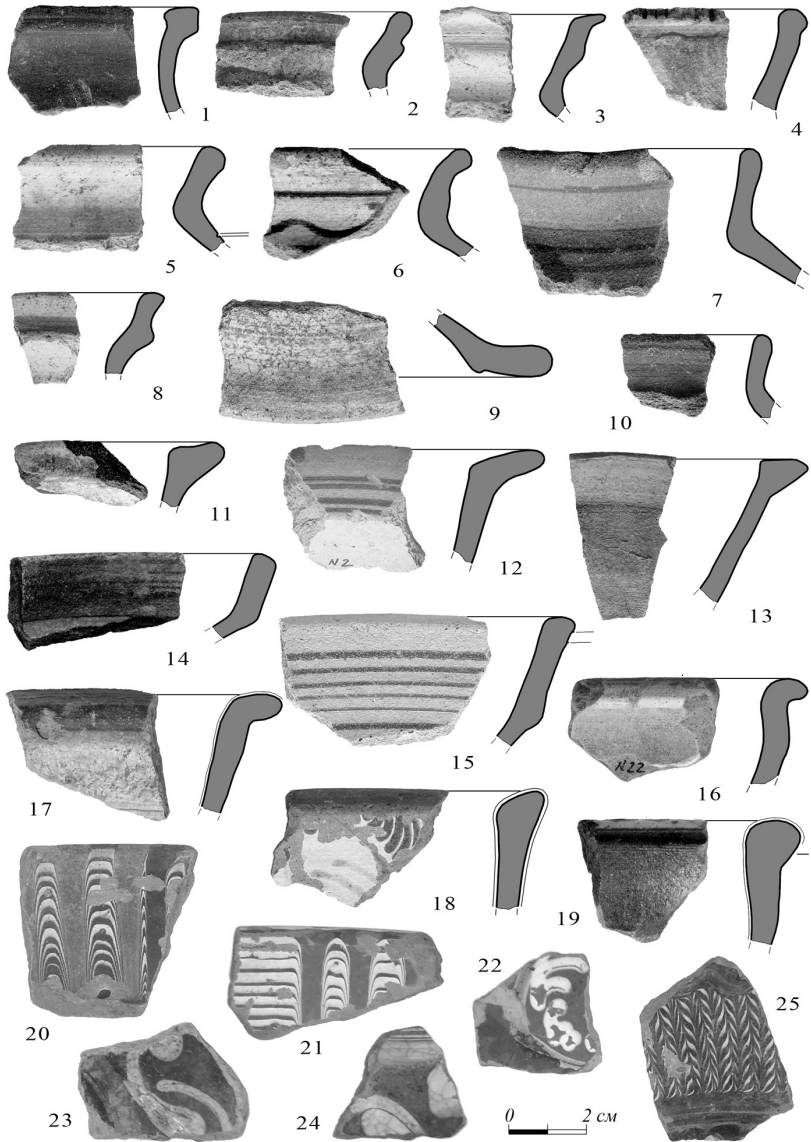

Рис. 3. Фрагменти кераміки з села Дибинці (Богуславський р-н): 1, 5–10, 13, 14, 16–19 – центр села, 2–4, 11, 12, 15, 25 – куток Зацерква, 20–24 – вул. Миру.

но, належать садиби села вказаного часу. Ці знахідки фіксують час більш давнього існування села, ніж це відомо за писемними джерелами, оскільки найбільш рання на сьогодні згадка Хочови відноситься до 1747 р. [7, 108]. На той час село перебувало у власності уніатських митрополитів.

Поселення Прибірськ-1

Виявлене у 2016 р. велике багатощарове поселення займає дюну розміром 300х50–80 м, розташовану біля русла Тетерева. Пласка дюна піднімається над заплавою на висоту 2 м. На поверхні зібрано понад сотню уламків кераміки ранньомодерного часу, серед якої 25 уламків вінець горщиків, 2 вінця макітер, уламки тарілок, які переважно відносяться до першої половини – середини XVII ст. (Рис. 1. 17–21, 23–29), лише один вінчик горщика може датуватися XVIII ст. (Рис. 1. 22). Знахідки концентруються переважно в південно-західній частині дюни. Вірогідно, матеріали XVII ст. фіксують існування якогось села, що належало до Приборської волості Немиричів, яке пізніше (можливо, за Руїни) зникло. Ним може бути село Стрижневичі, згадане в документі 1624 р. [12, 381]. На пам'ятці також знайдено півтора десятка уламків ліпної кераміки доби бронзи–ранньозалізного часу.

Буда між Тальською Гутою і Мирчею

Біля кордону Іванківського і Бородянського районів, за 0,95 км від колишнього села Тальської Гути та за 5,9 км від с. Мирча в лісі на правому березі р. Таль оглянуто велику земляну споруду, яку у 1972 р. обстежив М. П. Кучера і яка взята на облік (пам'ятка археології – «городище XVIII ст.») [5, 85–88]. Споруда має круглу форму діаметром 50–60 м і оточена валом висотою 3–4 м (Рис. 2). Із західного боку, від р. Таль, у верхній частині валу простежується виїмка-прохід до внутрішнього майданчика. За усіма ознаками, цей об'єкт є залишком пізньосередньовічної буди – місцем лісохімічного виробництва. На валах та на внутрішньому майданчику зустрічаються поодинокі дрібні уламки тиглів зі скломасою, аналогічні до виявлених на Тальській Гуті, що знаходилася нижче за течією р. Талі. Можливо, ці виробничі об'єкти були пов'язані між собою, і буда постачала сировину (деревне вугілля?) для гуті.

Богуславський район

Дибинці

Село відоме як гончарний осередок з першої половини XVIII ст. – книга гончарного цеху Дибинців починається з 1745 р., але записи в ній збереглися тільки із 70-ї сторінки. Вперше місцеве ремісничє братство (і гончарний цех) були обстежені і описані Ф. Лебединцевим ще в 1861 р., коли й була виявлена вказана цехова книга [6]. Згодом гончарний промисел села досліджувався М. Іоновим на початку XX ст. [3, 4]. Наприкінці 1920-х рр. про нього писали краєзнавці [11]. У середині століття осередок неодноразово навідувала Л. Данченко та інші дослідники етнографічного та мистецтвознавчого напрямку [1; 2, 81; 4]. Але, не дивлячись на таку значну увагу до гончарного промислу цього села, як пам'ятка археології, воно майже не обстежувалося, за винятком невеликих розвідок А. Сорокуна 2012 та 2013 рр. [8; 9].

Розвідкою А. Борисова 2016 р. охоплено основну площу села, зібрано матеріал в 7 пунктах. Найбільш ранні знахідки виявлено в центрі та на кутку *Зацержка*. Серед них вінчик горщика ромбічної в перетині форми, що може відноситись до XVI ст. (Рис. 3. 1), а також вінця з валиками, що можуть датуватися першою половиною XVII ст. (Рис. 3. 2). Знайдено вінця горщиків середини XVII ст. (Рис. 3. 3, 4), а також кінця XVII–XVIII ст. (Рис. 3. 5–7, 10). Представлені фрагменти й інших видів кераміки, що мають більш широке датування – в межах XVII–XVIII ст. (Рис. 3. 11–13). В усіх частинах села зібрано багато високих вертикальних вінець мисок, що можуть датуватися кінцем XVIII–XIX ст. (Рис. 3. 14, 15). Характерно, що більш ранній посуд виконано із білої глини. Всюди зустрічається багато фрагментів кераміки XIX–XX ст. – горщиків, мисок, тарілок, виготовлених переважно із цеглястої глини. Миски й тарілки – з коричневою поливою або із підполів'яними розписами – ріжкуванням (переважно «гребінці») та фляндрівкою (Рис. 3. 16–19). Зустрічаються фрагменти півфабрикатів – виробів без поливи, але з розписом по ангобу, переважно з фляндрівкою. Вони траплялися як в центрі села (Рис. 3. 16, 25), так і в

інших місцях. Зокрема, на вул. Миру, на площі 10х5 м виявлено значну концентрацію фрагментів напівфабрикатів флядрованих мисок ХІХ–ХХ ст., що вказує на ймовірне місцезнаходження гончарного горна в цьому місці (Рис. 3. 20–24). Зважаючи на отримані результати, археологічне обстеження Дибинців потрібно продовжити із шурфуванням у найбільш перспективних місцях.

Джерела та література

1. Данченко А. Керамика Дыбинцев // Декоративное искусство СССР. 1966. № 12. С. 38–39.
2. Данченко Л. Народна кераміка Наддніпрянщини. К., 1969. 142 с.
3. Ионов Н. Ф. Гончарный промысел в Киевской губернии // Кустарная промышленность в Киевской губернии: Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению губернского земского собрания. К., 1912. С. 1–77.
4. Климович Ю. По місцях гончарних промислів // Народна творчість та етнографія. 1968. № 1. С. 55–57.
5. Кучера М. П. Щоденник роботи розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р. Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. е. – 1972/24.
6. Лебединцев Ф. Г. Замечательное открытие в области жизни // Вестник Юго-Западной и Западной России. Т. 1. К., 1862. С. 71–75.
7. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. 1701–1839. Т. 2. СПб., 1907. 1632 с.
8. Сорокун, А. А. 2012. Звіт про археологічні розвідки в Богуславському районі в 2012 р. Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. е. (в обробці).
9. Сорокун, А. А. 2013. Звіт про археологічні розвідки в Богуславському районі в 2013 р. Науковий архів інституту археології НАНУ, ф. е. (в обробці).
10. Таранец С. В. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. К., 2004. 352 с.
11. Устенко М. Г. Ознаки цехового побуту в с. Дибинці на Білоцерківщині // Краєзнавство. № 1–5. К., 1930. С. 60–62.
12. Zrodla dziejowe. Warszawa, 1894. Т. XXI. 717 s.

Артем Борисов (Київ)

молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

Сергій Коломієць (Київ)

ДП НДЦ «ОАСУ»

Сергій Павленко (Київ)

молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

Комплекс укріплень часів середньовіччя в середній течії р. Ірпінь (між сс. Жорнівка та Дзвінкове Київської області)

Восени 2017 р. розвідковим загonom археологічної експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України було обстежено цікавий комплекс укріплених пам'яток часів середньовіччя в середній течії р. Ірпінь. Комплекс пам'яток знаходиться в близько 1,6 км на південний–захід від східної околиці сучасного с. Жорнівка та в бл. 3,8–4 км на північний–схід від північної околиці с. Дзвінкове, на межі Княжицької сільської ради Києво–Святошинського району та Дзвінківської сільської ради Васильківського району Київської області.

До складу комплексу входять: городище з посадом давньоруського часу та залишками культової споруди часів середньовіччя; замчище XVII–XVIII ст., та земляний редут – елемент мережі прикордонних укріплень російсько-польського кордону XVII–XVIII ст. Безпосередньо до посаду давньоруського городища прилягає неукріплене поселення з матеріалами доби бронзи — раннього залізного віку. Коротко охарактеризуємо кожну пам'ятку, складову комплексу (Рис. 1).

Городище (ур. Кладов(а)–Церковище). Займає високий мис правого корінного берега р. Ірпінь, що підноситься над рівнем заплави та сучасного русла ріки на висоту до 22–24 м. Мис орієнтований практично по лінії захід (стрілка мису) — схід. Майданчик мису і городища задернований, порослий лісом, в східній частині — густим молодим чагарником.

З півночі та північного сходу стрімкі схили мису спрямовані до заплави р. Ірпінь, а з півдня мис обмежує широка і глибока, від 18–22 м глибини, заліснена балка. В схилах із північної сторони помітні заглибини, що імовірно вказують на наявність пустот, завалених материковим лесом (залишки печер?). В південно–східній частині городища знаходиться вимоїна (молодий яр), шириною до 25 м, з крутими, майже вертикальними схилами. Яр орієнтований в меридіональному напрямку, врідко врізається в майданчик мису на довжину до 15–20 м, постійно збільшуючись, чим загрожує збереженості пам'ятки. Залишків культурного шару в стінку яру не зафіксовано.

Розміри майданчика мису: довжина – бл. 180 м, при ширині – 20–90 м (на стрілці мису і в напільній частині відповідно). Таким чином загальна площа пам'ятки становить бл. 1,14 га.

У східній, напільній частині, залишки валу та рову, що були чітко помітні ще в 90-х рр. XX ст. (про історію дослідження пам'ятки див. нижче) нині не фіксуються, очевидно сплановані та розорані. Місце розташування укріплень можна визначити лише умовно. Відсутні також валоподібні підвищення і по краю майданчика з північної та південної сторони мису. Охоронні знаки, що знаходились біля рову в північно– та південно–східній частині, позначені на плані Р. С. Орлова, теж відсутні.

У центральній частині городища, на площі приблизно 15–20 м, помітні відвали незасипаного розкопу. Відвали, висотою бл. 1–1,5 м, задерновані, поросли деревами та молодим чагарником. На площі незасипаного розкопу, закладеного на місці підвищення «Церковище», про яке згадують майже всі дослідники пам'ятки, місцевими мешканцями облаштовано невеличкий вівтар з іконостасом. На цій же площі зафіксовано до 5 свіжих ям-розкопів, розміром від 0,5 до 2 м, глибиною до 1–2 м, залишених скарбошукачами. В цих ямах нами зібрано фрагменти кераміки та уламки бітої цегли. Ямки скарбошукачів, але меншого розміру та глибини (20×20×30–50 см), фіксуються практично на всій поверхні пам'ятки. Цікаво, що над ямками на гілках та стовбурах дерев пов'язані червоні стрічки, що, імовірно, використовувались у якості маркування.

У західній частині, на кінці мису, помітна западина, діаметром бл. 3 м, що очевидно залишилась від землянки чи облаштованої стрілецької позиції Другої світової війни. Борти та дно землянки задерновані.

Від південно–східного кута майданчика городища до північно–західної частини (стрілки мису) проходить траншея, глибиною біля 0,5 м. Очевидно, що ця траншея і є маркером на місцевості кордону між двома районами Київської області. Вона позначена на відомих нам планах городища М. П. Кучери, Т. А. Бобровського та Р. С. Орлова.

Оскільки роботи проводилися за «Відкритим листом» по формі 3 (розвідки без права шурфування), шурфовка майданчика городища, як і інших пам'яток комплексу нами не здійснювалась. Підйомний матеріал зібрано в ямах скарбошукачів та траншеї. Це переважно нечисленні, невиразні фрагменти ліпних стінок доби бронзи – раннього залізного віку, зарубинецької культури та фрагменти гончарної кераміки XII–XIII та XVII ст. Аналогічні знахідки були зібрані з напільної сторони городища, за межами укріплень визначених за планами попередніх дослідників, на ділянці поля із зібраними посівами пшениці, на площі близько 50×80 м (місце посаду). Нами також обстежені прирулові тераси на березі р. Ірпінь у підніжжі мису з городищем, але культурних залишків тут не зафіксовано.

Матеріали доби бронзи — раннього залізного віку простежені на північний–схід від городища, від місця, яке визначено нами як посад, до місця де берег розрізає черговий глибокий яр, орієнтований у в меридіональному напрямку (над ярком знаходиться покинута сторожка пасічників чи лісника). Нечисленні матеріали поширені вздовж високого крутого берега р. Ірпінь, смугою довжиною до 500 м при ширині 50–120 м вглиб плато.

Замчище (ур. Лісівка ?). Знаходиться в бл. 100 м південний–захід та південь від городища, через глибоку балку. Займає високий, до 20 м над рівнем заплави, вузький мис корінного правого берегу р. Ірпінь. Мис видовжений в напрямку північний–захід (стрілка мису) – південний–схід. Схили мису круті. Довжина мису бл. 200 м, при ширині в 30–35 м. В 150 м від стрілки мису, його на всю ширину перетинає рів, глибиною до 2 м. Посередині рову залишена неширока перемичка. Слідів валу біля рову та по краях площадки мису не зафіксовано. Таким чином розміри замчища становлять бл. 150×30–35 м, загальна площа – 0,47 га.

Північна частина мису задернована, вкрита мішаним лісом. На момент дослідження ліс в південній частині мису та з напільної сторони замчища був знищений суцільною вирубкою. На поверхні, в ямах від викорчуваних кореневищ дерев та в боронах і «залісинах» поверхні, що залишилися від рекультиваци, знайдено нечисленні фрагменти гончарної кераміки, яку можна датувати XVII–XVIII ст. Відмітимо незначну кількість матеріалів, знайдених під час поверхневих зборів, що може свідчити як про нетривалий час існування пам'ятки, так і про хорошу збереженість культурних нашарувань.

Очевидно, що безпосередньо до замчища прилягало неукріплене поселення. Декілька фрагментів подібної кераміки було зафіксовано з напільної сторони укріплень та біля західної підшови мису. Тут, у вимиві ґрунту, виявлено уламок керамічної миски з широкими зрізами на денці. Миска датується в межах XVII ст. і має аналогії в керамічних комплексах з замчища в с. Лісники, Старого Арсеналу в м. Київ та Білоцерківського замку [3, 178, рис. 14; 13; 14]. Знайдений екземпляр цікавий тим, що в денці миски просвердлений отвір, а вся її поверхня вкрита шаром кіптяви. На площі мису на південь від замчища, вглиб плато, на відстань до 90–100 м від рову, зафіксовані численні ямки залишені «чорними копачами», скарбощукачами–металодетектористами.

Редут (XVII–XVIII ст.). Знаходиться приблизно в 270 м на південний–захід від городища в ур. Кладов(а)–Церковище та в бл. 110 м від замчища, на рівній поверхні широкого і високого (понад 20 м) мису з стрімкими схилами, метрів за 20 від його кінця. Укріплення майже квадратної в плані форми з дещо заокругленими кутами, доброї збереженості. Вал уцілів по всьому периметру, сучасні розміри: висота до 1,5 м, ширина до 6 метрів у підшві. Рів має глибину до 1 м, при ширині до 5 м. Довжина валу з кожної сторони становить бл. 25 м. Загальна площа, яку займає редут становить бл. 0,07 га. Своїми кутами укріплення орієнтоване по сторонам світу. Практично посередині з південно–західної та північно–східної сторони у валу помітні сліди в'їзду: в цих місцях він понижається й практично розривається. Вал, рів та площадка укріплення, як і ділянка навколо, поросли мішаним лісом (із дрібним та особливо густим чагарником — на місці рову), задерновані.

У південно–західній частині на території редуту помітний котлован від землянки часів Другої світової війни, що частково зруйнував вал із внутрішньої сторони. В зачистці стінок котловану нами зафіксовані дрібні фрагменти ліпної кераміки доби бронзи — раннього залізного віку.

Редут є пам'яткою оборонної лінії по р. Ірпінь, на кордоні Речі Посполитої та Московської держави, зведений не пізніше кінця XVIII ст. Подібні квадратні земляні укріплення відомі в цьому ж регіоні поблизу сс. Дзвінкове (хут. Сподарець) та Бобриця, північніше с. Білогородки, поблизу с. Мостище та Демидів в нижній течії Ірпеня [11, 24] та біля с. Велика Снітинка на Стугні [8, 121–122].

Історія досліджень комплексу. Урочище Кладов(а) відоме в науковій літературі з середини XIX ст., завдяки красназничим працям Л. І. Похилевича. Зокрема, автор згадує перекази місцевих мешканців, що в названому урочищі знаходився давній монастир, і в його часи помітно було «...место монастырской каменной церкви по множеству известня-

кового щєбня и мелких кирпичей». В цьому ж урочищі знаходилась лесова печера «...значительного протяжения, в которой, как уверяют, есть места для престолов, подобно Киевским пещерам» [9, 29; 10, 69]. В універсалі гетьмана І. Мазепи від 25 серпня 1699 р., який цитує Л. І. Похилевич, згадується річка Кладова «...где людей мёртвых погребано» (можливо вказує на наявність курганів?) та сусіднє урочище і селище Лісовка «...где некогда над Ирпнем монастырь был» [9, 29; 10, 69]. Селище Лісовка та давній монастир згадуються також в універсалах гетьманів І. Мазепи від 10 квітня 1708 р. та І. Скоропадського від 20 вересня 1709 р. [10, 69].

Перші, наскільки нам відомо, археологічні дослідження комплексу укріплених пам'яток поблизу с. Жорнівка, проведені у 1940 р. загеном Дніпровської (Слов'янської) експедиції ПМК АН СРСР та ІА АН УРСР під керівництвом П. М. Третьякова. На мису

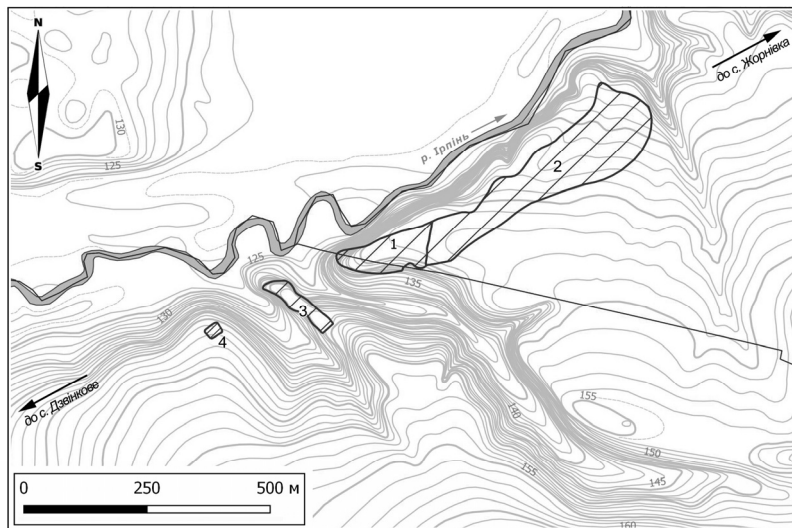

Рис. 1. План розташування пам'яток археологічного комплексу між сс. Жорнівка та Дзвінкове Київської області: 1 – городище (ур. Кладов(а)-Церковище), 2 – поселення доби бронзи – раннього залізного віку (в південній частині з матеріалами зарубинецької культури та давньоруського часу /посад/); 3 – замчище (ур. Лісівка?); 4 – редут XVII–XVIII ст.

№ I (нумерація мисів із південного–заходу на північний–схід) експедицією обстежені укріплення редуту (місце в'їзду показано із південного–заходу) та залишки запалилого неглибокого рову (відомий тільки за цими дослідженнями) в основі мису. Залишки збереженого культурного шару та підйомний матеріал на площі мису не були виявлені. На наступному мисовидному відрозі (№ II) був зафіксований та обстежений рів, глибиною до 2 м, із крутими схилами та перемичкою в центрі, який знаходився в 200 м від стрілки мису. Рів за станом збереженості датовано дослідником XVII–XVIII ст. Про збори підйомного матеріалу не повідомляється. На площі мису № III, що, на відміну від попередніх, на час досліджень не був зайнятий лісом і розорювався, були зібрані нечисленні фрагменти ліпної та гончарної кераміки X–XI ст. Цікаво, що П. М. Третьяков жодним словом не згадує про підвищення, залишки церквища, в центрі цього мису. Натомість він обережно говорить про залишки валу і рову в основі мисового відрозу, в 250 м від краю мису. Дослідником був складений окомірний ситуаційний план комплексу укріплень [12, 29–30].

Очевидно окремі складові цього комплексу пам'яток біля с. Жорнівка обстежувалися розвідками П. П. Раппопорта («два форпоста у хут. Жерновка») та А. М. Кірпічнікова («городище на Ирпене, у с. Звонковоє ... относится, по-видимому, к первой половине I тысячелетия н.э.») у 1950 р. в рамках роботи експедиції «Великий Київ» [11, 24]. З детальною польовою документацією цих робіт нам ознайомитись поки що не вдалося.

У 1971 р. городище та редут обстежив М. П. Кучера. Дослідник відмічає наявність розораного валу, підвищення висотою до 0,5 м і шириною понад 10 м, та широкої заглибини на місці рову з напільного північно-східного боку майданчика мису. Валоподібне підвищення, висотою 0,3–0,5 м і шириною до 3 м, зафіксовано М. П. Кучерою і з південно-східного боку, по краю майданчика над балкою. На розораній поверхні городища були зібрані фрагменти ліпних стінок епохи бронзи та гончарної кераміки XII–XIII ст. На площі округлого підвищення (діаметром 20–25 м при висоті бл. 0,5 м) в центрі майданчика зафіксовані скупчення цегляного щабену, уламки цегли, в тому числі з канелюрами, фрагменти кераміки XVII ст. На місці підвищення закладено шурф, в якому на глибині 0,6 м під прошарком цегли зафіксовано шар вапна, який дослідник інтерпретував як залишки долівки церковної споруди. Нечисленні фрагменти давньоруської кераміки білі зафіксовані і на березі р. Ирпін, ввизу біля підніжжя городища (місце нами обстежене, але кераміки не знайдено). Зважаючи на невелику кількість матеріалу та слабку потужність культурного шару М. П. Кучера дійшов висновку, що городище існували протягом нетривалого періоду часу в XII–XIII ст., а пізніше, приблизно у XVII–XVIII ст., на його місці побудували храм [2, 46; 4, 170; 5, 181; 6, 15–16].

Також дослідником було обстежені та описані земляні укріплення редуту XVII–XVIII ст. (місце в'їзду показано із північного-заходу), а в зачистці стінки землянки другої світової війни, знайдено два фрагменти кераміки доби бронзи [6, 16–11].

М. П. Кучерою знято окомірні плани городища та редуту [6, рис. 12–13] та складено пам'яткоохоронний паспорт на городище (державний № І.1.1776–2.10.11, від 11.12.1976 р.).

У 1990 р. городище в ур. Кладов(а)–Церковище, з метою пошуку та обстеження печер, згаданих Л. І. Похилевичем, оглянули Т. А. Бобровський та М. М. Стрихарь. Дослідники відмітили збережені залишки валу та рову, наявність підвищення в центрі городища, на площі пам'ятки зібрали уламки цегли–«клитовки» XV–XVII ст. та фрагменти гончарної кераміки того ж часу. На південному краю мису були зафіксовані просадки ґрунту, але виявити та дослідити печери не вдалося. Також, в ході проведення робіт, складено план городища та здійснено огляд мису та укріплень редуту XVII–XVIII ст. [1, 26–27].

Протягом 1991–1992 рр. дослідження на городищі провів Р. С. Орлов. На жаль, про ці роботи нам не вдалося знайти жодного повідомлення в науковій літературі. Відсутні також науковий звіт про здійснені дослідження та польова документація. В нашому розпорядженні опинилися лише три плани, знайдені після смерті дослідника на його робочому місці у приміщенні відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України. Плани виконані на кальці. Зокрема це, окомірний план–схема городища із позначенням місця розкопу; загальний план розкопів 1991–1992 рр. біля с. Жорнівка, масштабу 1:40 (в 1 см 40 м); план фундаментів апсиди культової споруди, масштабу 1:10.

Судячи з цих планів, Р. С. Орловим у 1992–1992 рр. на місці пагорбу в центрі майданчика городища було досліджено сукупно біля 200 м²: чотири траншеї, розміром 24×2, 10,5×2, 14×1 та 18×1 м та два розкопи, розмірами 8×4,5 і 9×6 м. В результаті, розкопками, судячи з плану, було зафіксовано й обстежено залишки фундаментів культової споруди, цегляний склеп–саркофаг, 44 поховання, одне житло (розмірами 2–2,5×2–2,5 м, глибиною 1,4 м від суч. поверхні) та до 17 господарчих ям різних розмірів і форми.

Культова споруда, від якої вірогідно залишилися тільки фундаментні рови та залишки кладки в районі апсиди, являла собою одноапсидну безстовпову церкву з напівкруглими північно– та південно–східними кутами, дещо непропорційної в плані форми, орієнтовану по лінії південний–захід — північний–схід. Приблизно загальна довжина споруди (з апсидою), відповідно до плану, становила бл. 11,5 м, при ширині — бл. 8,5 м. Західна, південно–західна та частково південна частина фундаментних ровів споруди не попали в

площу розкопів та, імовірно, не були повністю досліджені. Біля південно-східного кута церкви було зафіксовано викладений з цегли (плінфи?) двокамерний склеп-саркофаг (розкритий не повністю), орієнтований паралельно стін храму.

На жаль, точне датування досліджених об'єктів (церкви, житла, ям, поховань) залишається невідомим. Варто зазначити, що судячи з плану, фундаментні рови культової споруди перекрили собою декілька господарчих ям більш раннього періоду. Всі поховання, зображені на плані у витягнутому положенні на спині, орієнтовані головою на захід та південний-захід, достовірно здійснені по християнському обряду, і синхронні або пізніші (три поховання перекривали фундаментні рови апсиди) часу існування храму.

Нам не відомі причини, чому результати досліджень на пам'ятці не були опубліковані. Маємо надію, що польову документацію здійснених у 1991–1992 рр. досліджень, вдасться відшукати серед матеріалів особового фонду Р. С. Орлова, що нині впорядковується співробітниками відділу.

Восени 2007 — навесні 2008 рр. експедицією НДЦ РАС ІА НАН України (керівник О. Осаульчук) проведені розвідки у зоні будівництва Великої кільцевої автомобільної дороги навколо м. Києва. Відповідно до розробленого проекту, майбутня кільцева дорога повинна пройти в 300 м на північний-схід від давньоруського городища в ур. Кладов(а)-Церковище. На ділянці високого правого берегу р. Ірпеня, що тягнеться від мису з городищем до яру, який перерізає плато в бл. 500 м на північний-схід від городища, на площі 360×70–135 м експедицією було знайдено фрагменти ліпної кераміки доби бронзи – раннього залізного віку (пам'ятка Княжичі-1 /об'єкт 20/) [7, 50–51]. Нагадаємо, що такі ж матеріали знайдені нами на площі городища та на території посаду із напільної сторони. Власне саме укріплені пам'ятки комплексу експедицією РАСу в 2007–08 рр. не обстежувались.

Основні етапи розвитку та датування пам'яток комплексу. Очевидно, що високий корінний берег р. Ірпін, в місці розташування комплексу укріплень між сс. Жорнівка та Дзвінкове, був заселений ще в епоху бронзи — раннього залізного віку. Не виключено, що саме тоді зводяться перші укріплення на мису з редутом (залишки рову зафіксовані П. М. Третяковим) та, цілком можливо, і на мису з городищем в ур. Кладов(а) – Церковище. Пізніше останній мис заселяють носії зарубинецької культури.

В XII–XIII ст. цей же мис використовує давньоруське населення для спорудження новітнього городища, або ж пристосовує для власних потреб давні укріплення (якщо вони, звичайно, були зведені раніше). Одночасно поряд із городищем функціонують неукріплені селища – посад з напільної сторони укріплень та «поділ» на березі Ірпеня біля підніжжя мису.

Імовірно вже в помонгольський час, ймовірно в XIV–XV ст., на цьому ж місті засновується монастир та зводиться монастирська (?) церква. Очевидно, що синхронні часу існування церкви й поховання, досліджені експедицією Р. С. Орлова, що вірогідно можуть бути залишками монастирського кладовища. Храм та монастир руйнуються не пізніше кінця XVI ст., оскільки вже в документах рубежу XVII–XVIII ст. монастир вважається древнім. Цвинтар на місті монастиря продовжує функціонувати деякий час після його загибелі (чи розформуванні / переведенні тощо).

Вже у XVII ст. поряд з покинутим монастирищем виникає нове укріплення прилеглим селищем. Цікаво, що це укріплення як і монастир, не фігурує у відомих джерелах. Точно датувати ми можемо лише редут, оскільки звення укріплень оборонної прикордонної лінії починається не раніше 1686 р. – дати укладення «Вічного миру» між польською та російською державами.

Таким чином, викладені матеріали показують, на наш погляд, різноплановість та непересічність окремих складових комплексу, тривалу й непросту історію їх дослідження, і одночасно демонструють увесь спектр проблем, пов'язаних із вказаними пам'ятками. Перспективи їх вирішення, а саме встановлення чіткої стратиграфії та планіграфії пам'яток комплексу, культурно-хронологічного визначення, атрибуції та ідентифікації укріплень та кам'яної культової споруди (вірогідно — монастиря) з історичним населеним пунктом тощо, лежать як в площині проведення подальших новітніх фахових археологічних досліджень з детальною фіксацією отриманих результатів, так і в площині проведення спеціальних історико-архівних пошуків.

Окрім того, описаний комплекс пам'яток є яскравим прикладом белігеративного (що сформувався в наслідок військової діяльності) ландшафту околиць Києва. В його межах виявлено рештки оборонних об'єктів, принаймні трьох різних історичних періодів: давньоруське городище, укріплення XVII–XVIII ст., залишки землянок та кулеметних гнізд Другої світової війни. Ця обставина, поряд із іншими унікальними характеристиками пам'яток комплексу (наприклад, кам'яним храмом, попередньо датованим помонгольським часом, імовірним печерним комплексом тощо), робить питання його комплексного вивчення, збереження та охорони ще більш нагальними та актуальними. Особливо враховуючи загрози з боку природних чинників (зріст ярів), господарської діяльності (с/р роботи, вирубка лісу, будівництво Великої окружної дороги, приватизація земельних ділянок) та шкідницької діяльності мародерів–скарбошукачів. Винятково дієвим заходом для збереження комплексу, на нашу думку, було б включення ділянок, на яких знаходяться пам'ятки, до складу території лісового заказника загальнодержавного значення «Дзвінківський» у якості окремого охорнюваного ландшафтного та історико–культурного об'єкту.

Джерела та література

1. Бобровский Т. А., Стрихарь М. Н. Отчёт о разведочных исследованиях пещерных памятников в Киевской области в 1900 году // НА ІА НАН України, ф. 64, оп. 1990, спр. 54 (1990/54), од. зб. 24055, 70 с., 46 рис., 85 фото.
2. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / Отв. ред.: В. Д. Баран. К.: Наукова думка, 1984. 196 с.
3. Квітницький М. В., Петраускас А. В., Чміль Л. В., Починок Е. Ю. Матеріали XVI–XVIII ст. з досліджень території Білоцерківського замку (попередня публікація) // Археологія і давня історія України. 2013. Вип. 11. С. 178–193.
4. Куза А. В. Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников. М., 1996. 256 с.
5. Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно–руської археології. К.: Наукова думка, 1976. С. 176–197.
6. Кучера М. П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1971 р. // НА ІА НАН України, ф. 64, оп. 1971, спр. 17 (1971/17), од. зб. 6950, 19 с., іл.
7. Осаульчук О., Петраускас О., Коваль О., Петраускас А., Шишкін Р. Звіт про археологічні розвідки у зоні будівництва Великої кільцевої автомобільної дороги навколо м. Києва (Т. 1. Роботи 2007–2008 рр.) // НА ІА НАН України, ф. 64, оп. 2007–2008, спр. 38 (2008/38), 234 с.
8. Парацій В. М. Укріплення XVIII ст. біля села Велика Снітинка // Археологічні відкриття в Україні 1994–1996 років. К.: Прайм, 2000. С. 121–122.
9. Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2009. С. XXII + 642 с. (Серія: Бібліотека української краєзнавчої класики).
10. Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский // Краєзнавчі праці. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2007. С. 1–182. (Серія: Бібліотека української краєзнавчої класики).
11. Раппопорт П. А. К вопросу о системе обороны Киевской земли (по материалам работ разведочно–маршрутного отряда экспедиции «Большой Киев») // КСИА АН УССР. 1954. Вып. 3. С. 21–25.
12. Третьяков П. Н. Дневник работы отряда на тер. Киевской и Полтавской обл. в 1940 г. с планами обследованных районов // НА ИИМК РАН, ф. 35, оп. 1940, д. 21, 35 л.
13. Чміль Л., Чекановський А. Дослідження пізньосередньовічного замчища в с. Лісники біля Києва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. К.: Часи козацькі, 2007. Вип. 16. С. 91–97.
14. Чміль Л. Керамічні тарілки з Арсеналу. Попередні підсумки // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. К.: Часи козацькі, 2008. Вип. 17. С. 111–119.

Віктор Векленко (Дніпро)
директор Громадського історико-етнографічного
ставрографічного Музею Хреста
Марина Салуха (Дніпро)
головний спеціаліст
відділу інфраструктури галузі культури міста
управління культури департаменту гуманітарної політики
Дніпровської міської ради

До питання про трансформацію запорозьких натільних хрестів

Багаторічні ставрографічні дослідження надали можливість зробити попередні висновки не тільки щодо особливостей регіональної етніки українських культових виробів, але й вичленувати окремі категорії хрестів, притаманних тим чи іншим регіонам [2]. Зокрема, завдяки дослідженням Новобогородицької фортеці - Старої Самари вичленовані як запорозькі хрести, так і українські жіночі XVII–XVIII ст. [4–6]. В подальшому ці визначення знайшли підтвердження не тільки в українських матеріалах [1; 7], але й були підтримані (в темі запорозьких хрестів) і російськими ставрографами [11]. В подальшому виокремлено хрести української традиції як лівобережного Полісся, так і Середнього Подніпров'я [3; 8], триває подальша аналітична робота щодо визначення саме національного аспекту натільних і нагрудних хрестів у величезному розмаїтті культових виробів українських земель.

Проте, враховуючи незначну кількість знахідок хрестів в датованих археологічних шарах, депаспортизованість більшості ставрографічних матеріалів, а також специфічність мистецтвознавчих визначень, перед дослідником постають головні питання щодо датування предметів, а також створення лінійки аналогій від базового архетипу хрестика і до варіантів його подальшої трансформації.

Відповідно до поставлених питань пропонуємо до розгляду результати попереднього аналізу запорозьких натільних хрестів.

Тип запорозьких хрестів визначений завдяки особистим знахідкам В.М. Шалобудова на території Новобогородицької фортеці та її околиць в 2005–2007 рр. (Рис. 1. 1, 2, 4). Певне підтвердження цього визначення отримане як завдяки надмогильній українській культовій пластиці, так і завдяки знахідкам з Ігреського півострову (зібрання В.В. Бінкевича) (Рис. 1. 3), Павлоградського р-ну Дніпропетровської області та фондів ДНІМ ім. Д.І. Яворницького (Рис. 1. 4) [13]. Основою для визначення зазначеного типу слугує техніка виготовлення та форма виробу. У переважній більшості випадків запорозьких хрест виготовлявся вирубанням чи вирізуванням із металевої платівки з мідного сплаву і лише іноді литтям в однобачній формі, відповідно відлиті вироби можемо вважати вже наслідуванням запорозької традиції. За формою хрести – прямі латинські із значним лінійним розширенням напівбалок. Закінчення напівбалок у більшості випадків трикутне, але зустрічаються варіанти з підтрикутною формою, підтрикутно-криноподібною, трійчастою-тризубою тощо. Досить часто спостерігається асиметрія як у власне формі знахідки, так і розміщенні зображень. Зображення нанесені карбуванням, переважно – на лицевому боці: хрест, сяйво, промені – як у середохресті, так і на кінцях напівбалок. На пізніших виробках, орієнтовно кінця XVIII – першої половини XIX ст., на кінцях розташовуються квіти вибиті штампом, найчастіше – шестипелюсткові.

Ще одним важливим чинником задля визначення окремого типу хрестів є ареал побутування. Передусім подібні хрестики знаходять на Дніпропетровщині у Присамар'ї (зокрема територія колишнього села Карабінівка Павлоградського району) (Рис. 1. 3, 7–17), зафіксовано знахідки і на Правобережжі області, зокрема в смт Таромське вздовж колишнього Крюківського шляху, в інших місцях. Тобто в межах колишніх вольностей Війська Запорозького низового. Також, достатньо численні знахідки аналогічних виробів здійснено на суміж-

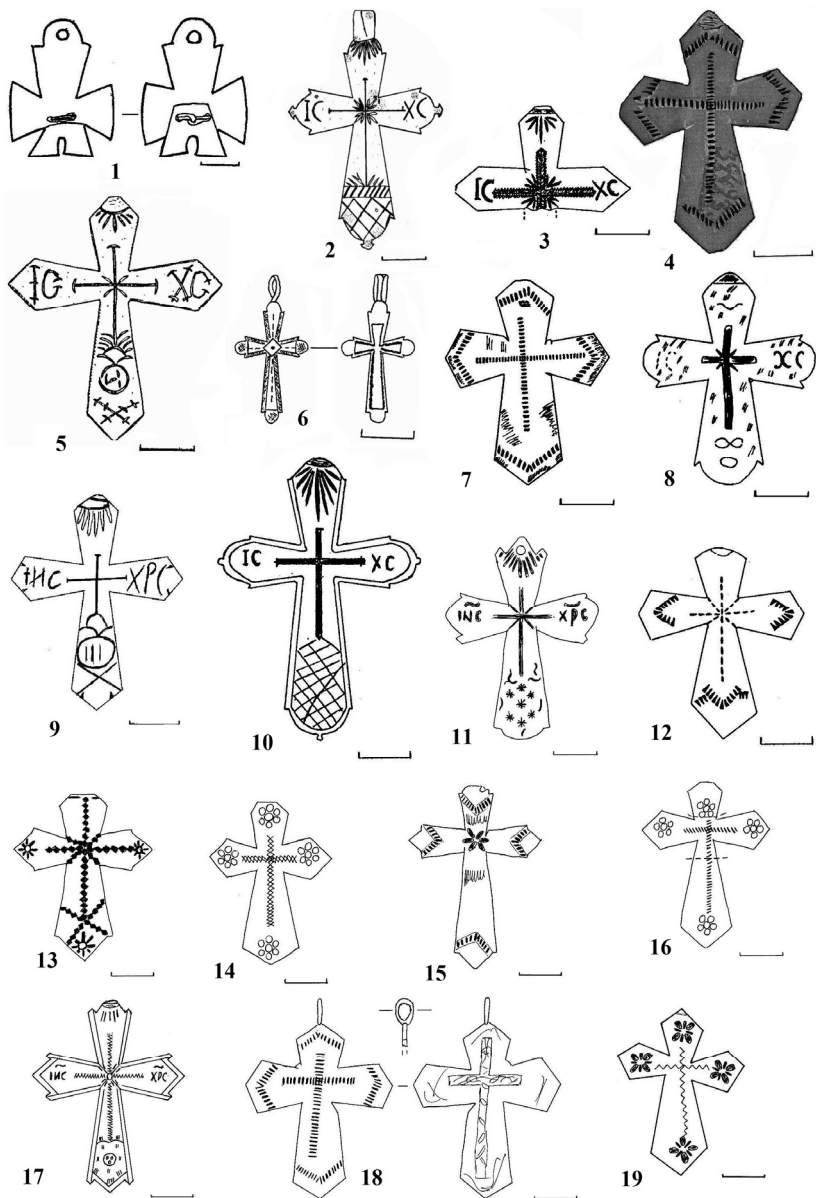

Рис. 1. Запорозькі натільні хрести з території Дніпропетровської області.

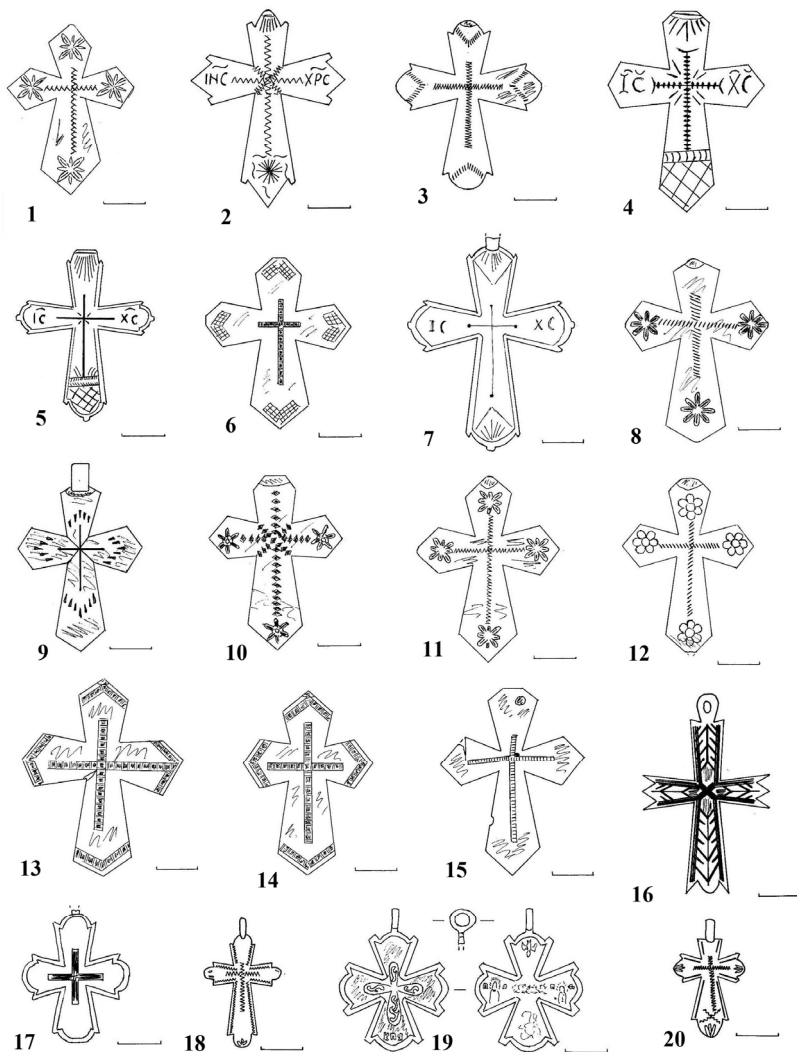

Рис. 2. Запорозькі натільні хрести і трансформаційні зразки з території Дніпропетровської, Запорозької, Донецької і Полтавської областей.

них територіях – в першу чергу на Полтавщині й Харківщині. Поодинокі знахідки таких предметів зафіксовано на Київщині й Чернігівщині, Рівненщині і Прикарпатті.

Датування запорозьких хрестів дуже умовне. Відповідно до хронологічних меж існування Новобогородицької фортеці (1688–1779), деякі варіанти цього типу (зокрема із підтрикутним/криноподібним закінченням напівбалок) можемо віднести саме до цього періоду (Рис. 1. 1, 2). Проте хрестики з території Павлоградського району Дніпропетровської області, зокрема з меж колишнього с. Карабінівка тягнуть до періоду другої половини XVIII – середини XIX ст., відповідно до часу заснування слободи та її подальшого функціонування. Поодинокі знахідки подібних предметів на заході України (зокрема – в Івано-Франківській області) можуть бути співставлені з походом військ Богдана Хмельницького, оскільки в цих регіонах сформувалися власні ставрографічні традиції, але ці знахідки відтермінують появу цього типу хрестів на першу половину XVII ст. В цілому ж вважаємо, що більшість запорозьких хрестів була виготовлена саме у XVIII – першій половині XIX ст.

Появу базового архетипу ми співвідносимо із часами Східної Римської імперії, зокрема із бронзовими литими хрестиками з Малої Азії і Палестини VII–VIII ст. [14]. Розвиток його ми спостерігаємо у хрестах із трикутними закінченнями часів Київської Русі – Великого князівства Литовського [10, 302, 304] та деяких інших. За нашими спостереженнями, впродовж XVIII – XIX ст. цей тип хрестів дещо трансформувався і став причиною появи як деяких регіональних типів хрестів – жіночих нагрудних прикрас, так і штампованих з латуні й срібла тільників.

Оскільки питання трансформації запорозьких хрестів ставиться вперше, вважаємо за потрібне розглянути існуючі комплекси цього різновиду дрібної культової пластики.

Найбільший комплекс запорозьких хрестів походить з Павлоградського р-ну Дніпропетровської області з території кол. с. Карабінівка. Комплекс нараховує 12 хрестів (Рис. 1. 3, 17), до нього може бути долучення ще один предмет з Павлоградського р-ну (Рис. 1. 18). Всі хрести (крім одного (рис. 1. 8), відлитого з мідного сплаву) виготовлені методом вирубування (вирізування) з металеві платівки та подальшим ручним карбуванням зображень. Відповідно 9 з 13 мають трикутні закінчення напівбалок, 2 – підтрикутне/криноподібне (Рис. 1. 8, 10), і 2 – трійчасті/тризубі (Рис. 1. 11, 17). Один з «карабінівських» хрестиків тожний знахідці з Новобогородицької фортеці, ще один – знахідці з Ігреського півострову з зібрання братів Бінкевичів [9]. При цьому 4 хрести по кінцях (3) або в середохресті (1) мають 5-, 6- або 8-пелюсткові квітки, викарбувані за допомогою штамп. Виходячи з інформації щодо активного залюднення цієї території, можемо датувати більшість з них другою половиною XVIII ст., а «заквітчані» – кінцем XVIII–першою половиною XIX ст.

Три хрести з Синельниківського р-ну Дніпропетровської області (рис. 1. 19; 2. 1, 8) класичної форми з трикутним завершенням напівбалок. Штамповані 6- та 8-пелюсткові квіти свідчать про їх належність періоду кінця XVIII–першої половини XIX ст. І це співпадає з часом активного посткозацького залюднення регіону. Два хрестики з Криворіжжя (Рис. 2. 2, 3) мають закінчення як підтрикутні/криноподібні так і трійчасті/тризубі. Виходячи з інформації щодо активного залюднення цієї території, можемо датувати їх другою половиною–кінцем XVIII ст.

Хрестики з Царичанського району двох різновидів (Рис. 2, 4–7). Одна половина – класичної форми, інша з підтрикутними/криноподібними закінченнями, причому останні певною мірою тожні знахідці з Новобогородицької фортеці.

Хрестик з околиць м. Кам'янське (Дніпропетровська область) класичної форми із прикрашеними 6-пелюстковими квітами напівбалками (Рис. 2.10), який може бути датований кінцем XVIII – першою половиною XIX ст. Ще один хрестик з території області (рис. 2.9) – без детальнішого уточнення місця знаходження. Виходячи з особливостей карбування тризубим зубильцем та знахідками інших типів хрестів, попередньо датуємо його XVIII ст.

Три хрести з території Запорозької області (Рис. 2. 11, 12, 16) достатньо пізні. Два класичної форми з 6- та 8-пелюстковими квітками, третій – вирубанний з срібної платівки і золочений, незвичної форми, з трійчастими/тризубими закінченнями. Відповідно до особливостей форми і декорування, відносимо їх до кінця XVIII – першої половини XIX ст.

В достатній мірі запорозькими хрестами репрезентована і Донецчина, оскільки частина цієї області входила до складу земель Війська Запорозького низового. Передусім, доволі насиченими як запорозькими хрестами, так і хрестами запорозької традиції є Олександрівський і Покровський райони. З чотирьох хрестів Покровського району три – класичні за формою з трикутними закінченнями (Рис. 2. 13–15), причому два з них (Рис. 2. 13, 14) мають певну схожість у стилі карбування, що може свідчити про місцеву майстерню. Четвертий хрест має підтрикутні/криноподібні закінчення (Рис. 3. 1) і дещо тождошний хресту з Карабінівки (Рис. 1. 11). Відповідно до історії заселення території, хрести попередньо датуються XVIII ст.

Хрести з Олександрівського району Донецької області (Рис. 3. 2–4) дещо пізніші, оскільки їхні закінчення декоровані 6-пелюстковими квітками, тобто час їхнього виготовлення й побутування може визначатися кінцем XVIII – першою половиною XIX ст. Двоє з трьох хрестів – класичної форми (Рис. 3. 3, 4), третій має трійчасті/тризубі закінчення.

Ще два запорозькі хрестики з Донецчини без детальнішої інформації про місця знайдок – класичної форми, закінчення напівбалок декоровані 5- й 6-пелюстковими квітками (Рис. 3.5, 6), що дозволяє віднести їх також до кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Дуже насиченою культовими знахідками запорозьких козаків є територія сучасної Полтавщини. Оскільки тема публікації і її обсяг не передбачають аналізу всіх запорозьких хрестиків, обмежимося лише частиною. Кобеляцький район представлений двома виробами. Перший – один з небагатьох двобічних (Рис. 3.9) класичної форми із дуже високоякісним карбуванням. Другий (Рис. 3.10) – із трійчастими/тризубими закінченнями. Кременчуцький район також представлений двома хрестиками класичної форми (Рис. 3. 7, 8) з 6-пелюстковими квітками на кінцях балок. У такому ж стилі виконаний хрестик з Градизького району (Рис. 3. 12) і два хрестики з околиць м. Полтава (Рис. 3. 14, 15); за свідченнями попередніх власників останніх – знахідки чи не з місця Полтавської битви, але стиль декорування свідчить про їх набагато пізніше виготовлення. Хрестик з Зінківського району – з підтрикутними/криноподібними закінченнями (Рис. 3. 11), з не уточненої території Полтавської області (Рис. 3. 13) – класичний за формою. При цьому, два останні предмети можуть бути датованими як XVII, так і XVIII ст.

Харківська область, як і Полтавська межує не тільки з сучасною Дніпропетровщиною, але в давні часи ці історичні землі межували із Вольностями Війська Запорозького. Відповідно, Слобожанщина взагалі і Харківщина зокрема також насичені знахідками запорозької минувшини та посткозацької епохи.

Зокрема, з трьох хрестів з Барвінківського району один – класичної форми, але з п'ятипелюстковими квітками (Рис. 4. 5), а два – трійчастими/тризубими закінченнями (Рис. 4. 1, 2), котрі, певною мірою, тождожні хресту з Карабінівки (Рис. 1. 11). Хрести Ізюмського району – класичної форми і «заквітчаністю» закінчень (Рис. 4. 6, 7). Три хрести з території області без ґрунтовнішої деталізації місць знайдок, з яких два – з 5- та 6-пелюстковими квітками на закінченнях балок (Рис. 4. 4, 8), а третій – трійчастими/тризубими закінченнями (Рис. 4. 3) і тяжіє за стилем декорування до двобічного хрестика з Кобеляцького району Полтавської області...

Незважаючи на певну обмеженість форм та деталей оздоблення, запорозькі хрести демонструють усталеність типу і демонструють дійсну належність до регіональної традиції, що додатково підтверджується зменшенням кількості подібних знайдок у зв'язку із збільшенням віддаленості від основного ареалу побутування.

Проте в ставрографічній традиції українських земель існують хрести, котрі в тій чи іншій мірі наслідують і розвивають традицію запорозьких козаків. З великою часткою вірогідності, до таких слід віднести і один з різновидів слобожанських нагрудних хрестів.

Передусім дещо змінюється форма, втрачаючи трикутне закінчення напівбалки (Рис. 4. 9, 12), завдяки цьому вигляд хреста повертається до традицій часів Київської Русі – Великого князівства Литовського (Рис. 3. 20; 4. 11). Далі, можливо під впливом черкаської традиції, з'являється заповнення зовнішніх кутів середохрестя променями чи саявом (Рис. 4. 13). В подальшому, скоріш за все – наприкінці XVIII ст., за допомогою приклепування до хреста

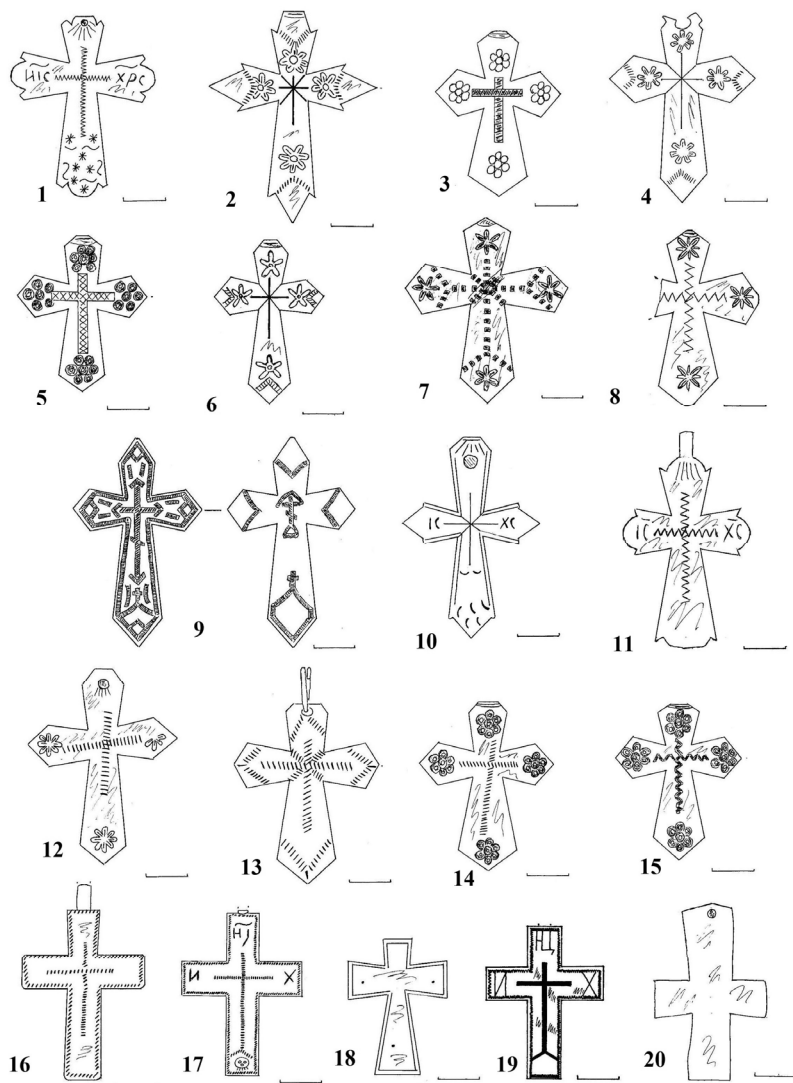

Рис. 3. Запорозькі натільні хрести і трансформаційні зразки з території Донецької, Полтавської і Дніпропетровської областей.

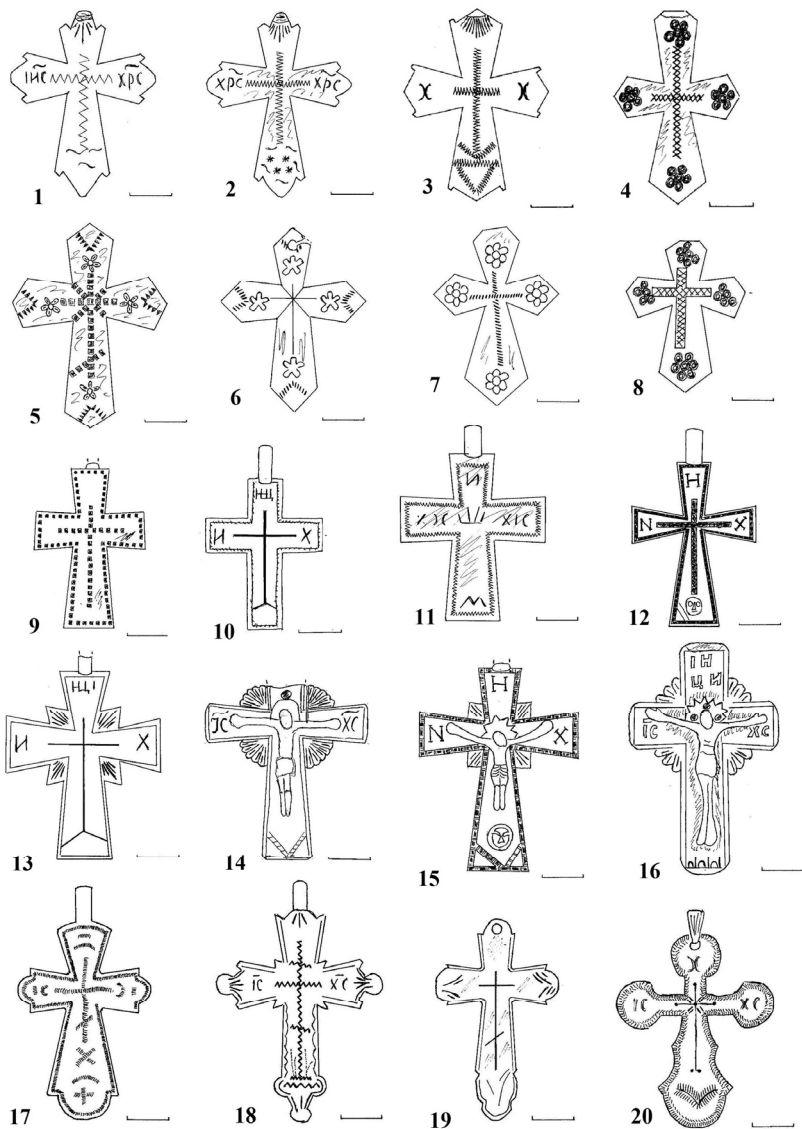

Рис. 4. Запорозькі натільні хрести і трансформаційні зразки з території Харківської, Луганської, Сумської і Черкаської областей.

починає кріпитися фігура Розп'ятого Господа (Рис. 3. 18; 4. 14, 15). Цей момент, за нашим припущенням, припадає на самий кінець XVIII ст., коли в ставрографічні практики виготовлення натільних хрестів повертається сюжет Розп'яття. В подальшому, подібні нагрудні хрести могли відливатися й цілісно, переважно – в однобічних формах. Такі нагрудні хрести широко розповсюджені не тільки на Харківщині й Сумщині, але й Донеччині, Луганщині, що виступає своєрідним маркером міграційних процесів кінця XVIII – першої половини XIX ст. Мало того, переважно на Сумщині цей різновид здійснив додаткову трансформацію – закінчення напівбалок стали закругленими (Рис. 4. 16).

На цьому трансформаційні процеси не припинилися. В регіонах, зокрема на Донеччині, Луганщині та Дніпропетровщині, запорозькі хрести іноді спрощувалися ще більше, втрачаючи розширення напівбалок (Рис. 3. 16, 17; 4. 10) і повертаючись до найбільш розповсюдженій формі прямого латинського хреста.

Аналізуючи вироби народного декоративно-прикладного мистецтва, можна зробити попередні висновки і щодо специфічної підтрикутності/криноподібності закінчень, котра в тих чи інших проявах увійшла не тільки до творчості кустарів (Рис. 1. 6; 2. 18, 20; 4. 17–19) кінця XVIII–XIX, але й у вигляді узагальненого стилізованого образу стала прототипом цілої низки штампованих латунних хрестиків другої половини XIX – початку XX ст. (Рис. 2. 17, 19) як рівнокінцевих, так і латинських за формою.

Складнощі з отриманням інформації щодо бодай відносного датування культурного шару, з якого походять натільні хрести, призводять до обмежень у впевненості хронологічних визначень вищезазначених культових виробів. Ситуацію ускладнює відсутність наявності інформації про особливості культової традиції українських земель у зазначений період, а також про кустарне ювелірне виробництво недорогих речей, оскільки є припущення про співпадіння запорозької і загальноукраїнської традицій в контексті особливостей декорування натільних і нагрудних хрестиків у цей період (Рис. 4.20).

Незважаючи на існуючі проблеми у датуванні та визначенні особливостей хрестів запорозької традиції, з великою часткою вірогідності ми можемо припустити, що зародження архетипу запорозьких хрестів відбулося у XVII ст. на підґрунті зразків східно-римської традиції, котра перейшла у традицію часів Київської Русі – Великого князівства Литовського, і котра, в свою чергу, проіснувала на українських землях чи не до середини XVII ст.

В другій половині XVII ст. самосвідомість козацтва зростає, і під кінець століття Військо може заявити навіть митрополиту Київському, що «церква Божья і наша» [12, 112]. Відповідно, саме межа XVII – XVIII ст. – саме той час, коли могла створитися класична форма запорозького натільного хреста, а друга половина – кінець XVIII ст. – час початку трансформації форми. Наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. форма запорозького хреста трансформується відповідно до регіональних традицій й уподобань, а в другій половині XIX – на початку XX ст. не тільки стає частиною комплексів українських жіночих прикрас, але і взірцем для окремих проявів загальноімперської культової традиції у штампованих виробох.

Джерела та література

1. Векленко В. Ставрографічні матеріали з с. Липці Харківської області: презентація комплексу // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2012. – Вип. 21. Ч. 1. – С. 184–188.
2. Векленко В. Українська етнічна регіональна ставрографія // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2016. – Вип. 25. – С. 137–142.
3. Векленко В. Українські хрести Лівобережного Полісся XVIII–XIX ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2017. – Вип. 26. – С. 99–105.
4. Векленко В.А. Нательные кресты Самари-Богородицкой крепости: монография. – Д., 2010.
5. Векленко В. О. Барочні хрести з матеріалів розвідок території Богородицької фортеці та фондів ДІМ ім. Д. І. Яворницького. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. — К., 2003. – Вип. 12. – С. 38–44.

6. Векленко В. О. Запорозькі натільні хрести XVIII ст. з території Середнього Присамар'я // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 100–107.
7. Векленко В., Мігульов О. Ставрографічний комплекс з Старосинявського району Хмельницької області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2011. – Вип. 20. Ч. 1. – С. 143–147.
8. Векленко В., Христян Г. Українські хрести Середнього Подніпров'я XVIII–початку XIX ст. (попередній огляд) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2017. – Вип. 26. – С. 105–115.
9. Векленко В.О., Несправа М.В. Натільні хрести XVII– XVIII ст. з території Ігреського півострову (зібрання В.В. та Є.В. Бінкевичів) // Проблеми археології Подніпров'я: наук. міжвуз. зб. з проблем археології, давньої історії та етнографії. – Д., 2009. – С. 96–104.
10. Кутасов С.Н., Селезнев А.Б. Нательные кресты, крестовключенные и крестовидные подвески X – XV веков. – М., 2010.
11. Православные кресты народов Украины и Грузии в собрании Российского этнографического музея: [альбом-каталог / авт.-сост. О.В.Карпова, Л.С. Гушян, А.Б. Островский; отв. ред.: Э.А. Корсун; предисл.: В.М. Грусман]. – СПб., 2013.
12. Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – К., 1994.
13. Степаненко Н., Тихонова М., Векленко В. Комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань» в фондах Дніпропетровського національного музею ім. Д.І. Яворницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2012. – Вип. 21. Ч. 1. – С. 188–191.
14. Федоров Ю.А. Крест «Свет Христов» // В камне и в бронзе. Сб. статей в честь Анны Песковой. Труды ИИМК РАН. – СПб, 2017. – Т. XLVIII. – С. 611–646.

Ольга Брель (Чигирин)

старший науковий співробітник відділу «Музей Б. Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Яніна Діденко (Чигирин)

учений секретар
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Стародавнє козацьке місто Крилів

Сьогодні на карті України в Середньому Подніпров'ї ми не знайдемо міста під назвою Крилів. Однак у XVII ст. це було відоме козацьке місто, одне з тих міст на території України, що отримало Магдебурзьке право.

Розташовувався Крилів у гирлі р.Тясмин, на землях історичної Чигиринщини у складі Речі Посполитої.

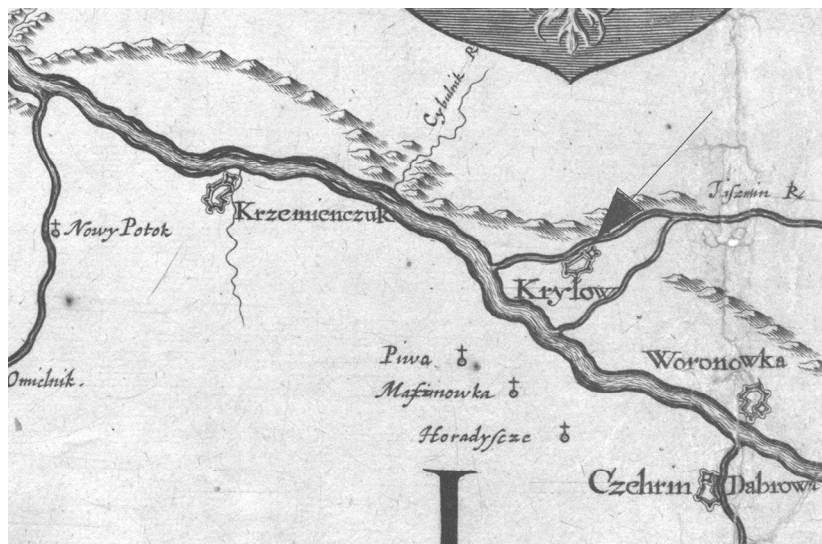
У поновлюючому привілеї про підтвердження прав і розширення їх 1792 р. короля Станіслава Августа наводиться текст привілею 1616 р. короля Сигізмунда III Вази. У ньому зазначено, що «люд вільний, у місті Чигирині осідлий, одійшовши від цього ж міста, на урочищі Крилів осаду створивши, окреме місто Крилов утворив і на окремі від міста Чигирини уряд і суд, і на спеціальні муніципальні вольності привілей від цього ж короля у році 1616 отримав» [1, 126].

Цим же привілеєм король Сигізмунд III надав Крилову Магдебурзьке право. Те, що місту надано було Магдебурзьке право буквально через рік після його заснування, говорить про його значимість у державотворчих процесах Речі Посполитої. Нижче приводимо текст привілею (переклад Я.Л.Діденко):

«Привілей заснування міста Крилова, наступний: Сигізмунд III etc. Оголошуємо цим листом нашим усім на загал і кожному зокрема, кому про те знати належить: дав нам прохання вельможний Ян Данилович, воевода Руський, староста наш Бельзький, Корсунський і Чигиринський: що у повіті Чигиринському, у воеводстві Київському, між річкою Дніпром і Тясмином, є урочище, Крилов назване, на шляху татарському, де той неприятель хреста святого, татарин, звик у землі наші входити і корони, також землям нашим прилеглим шкоди чинити, на якому місці якби було місто наше заложити наказали і дозволили, мало би то бути з користю загальною і із спокоєм там тої України із вигодою скарбу нашого. Ми, на це зваживши, із заснуванням міста землі наші вигоду матимуть і піддані наші у спокої жити будуть, і жителям цієї України усякого доброго порядку і вигоди зичачи, милостиво осадження і заснування там міста дозволяємо. Як цим листом нашим дозволяємо і закладаємо там місто наше, Крилів, таким чином: обивателям того міста, котрі там осядуть, даємо свободу і волю від усяких чиншів і податків грошових (шрифт наш – виділені найбільш значимі пункти привілею), від десятин і колядок, бидла, пасік і інших податків, мит у землях наших, з товарами усякими, що їдуть до виходу тридцяти років від дати того листу нашого, і до цього від поборів і чопового вольними робимо міщан крилівських до чотирьох років від дати того листу нашого; і ґрунтів і полів над рікою Дніпром, на Білобережжю, і на Збойному, і на Пінному за Дніпром дозволяємо мешканцям того міста Крилова вживати так, як інші міста українні, також хутори обабіч річки Дніпра аж під Кременчук на вічні часи мати і всілякі користі отримувати як на Дніпрі, так і над Дніпром, млини, стави на річках коло Крилова вільно їм буде сипати і на користь собі обертати. – До того переїзд через Дніпро під містом тим же мешканцям надаємо. До цього цим же *міщанам і мешканцям міста Крилова надаємо право Магдебурзьке*, якого вони у цьому місті названому, в усіх частинах і артикулах його уживати мають і їх у справах великих і малих завжди на всі наступні часи *радити і судитися, як самі між собою, так теж і з гостями, людьми приїжджими, ні перед ким іншим, лише перед війтом, чи перед бурмістром і радою міською того міста мають* і повинні будуть в усьому, прикладом, як у містах наших головних звичаю права посполитого тримає. *І ми міць і владність загальну у цьому бурмістру тому і раді міській даємо всі справи, що їх урядом правним порядком звичним належати буде*, як між міщанами тамошніми, так і між гостями, купцями приїжджими справедливість слухну у всіх справах міських судових і у справах кримінальних правом Магдебурзьким, що кому з них по праву належить чинити, судити, засуджувати і винних, за злочином їх, згідно артикулів, у тому праві описаних, давати карати; *до цього дозволяємо у тому місті Крилові, по звичаю права магдебурзького, ратушу*, до якої вагову і воскобіяно надаємо; ятки і лазню збудувати і у тому прикладом і порядком інших упривілейованих міст справувати *дозволяємо цим же міщанам криловським при уряді і з відома старости Чигиринського, нинішнього і майбутнього, чотири особи між собою на війтівство міське обирати і їх старости своєму подати, який одного з них на те війтівство затвердити має*.

Також дозволити маємо і цим листом Нашим дозволяємо у цьому місті ярмарки і торги встановити, кожного тижня торг один у п'ятницю, а другий у неділю, а ярмарки: один у день Пречистої Богородиці, а другий у день святого Михаїла Архангела, а третій на новий рік; це встановивши, по всіх містах, містечках наших, також князівських, панських, духовних і світських кажуть викликати і з тим усіх ознайомити. Даємо теж *вольність у цьому місті міщанам корчми вільно мати, не платячи з них катицизни до скарбу нашого і жодних повинностей не виконуючи*, вино, мед, пиво, горілки, та інші всякі трюнки для пиття, і речі, у домах гостинних до харчів потрібні, тримати і шинкувати, також всякі товари продавати і купувати там, у місті, торгуючи; і на ярмарки і торги вільно буде до того міста всім обивателям земель наших і чужоземним купцям з товарами усякими звичними приїжджаючи, торгувати, продавати і купувати, платячи мито торгове од усяких товарів своїх по звичаю, як це у інших таких містах тримають, і коли трапиться у ярмарки і торги людей приїжджих судити, тоді між людьми справедливість слухна чинена бути має така, яка б звичаю і праву загальному противна ні в чому не була, за прикладом вживання слухного такої вольності

інших обивателів земель наших. Це однак умова, аби козаки, люди свавільні і втікачі, там не бували і не мешкали, також жиди аби в тому місті будинків своїх не мали, і жодних торгів не вели на вічні часи (цей пункт створював сприятливі умови для українських та польських купців і торговців – прим. авт.). І будуть повинні ці міщани наші кирилівські проти неприятеля кожному нашому і коронному при старості своєму завжди ставати і під зверхність його, як у час спокою, так і війни, не виламуватися. І на це дали ми цей наш лист за підписом руки нашої і під печаткою коронною. Писаний у Варшаві, дня... місяця червня, року тисяча шістсот шістнадцятого, панувань королівських наших: польського двадцять дев'ятого і шведського двадцять третього року. Сигізмунд король, який цей привілей польською мовою виписати і стороні просячій аутентичний видати дозволяв. – Для чого до кращої віри, печатка коронна притиснена» [1, 127–129].

Мал. 1. Фрагмент Спеціальної карти України Г.Л. де Боплана. 1650 р.

Люстрації наступних років підтверджують, що в подальшому Крилів активно розвивається як військово-адміністративний та економічний центр.

Так, у люстрації Корсунського староства 1616 р. значиться: «Крилов – нова осада. Це містечко рік тому як осаджено у гирлі Тясмину, що у Дніпро впадає, на перевозах татарських. Є в ньому жителів (осідлості) числом 200 (можливо, 200 дворів, таким чином населення могло бути приблизно 1200 чоловік – прим. авт.).

З нього повинності не йде жодної з огляду на слободу, яка містечку тому згідно листа його мосці пана Воеводи руського надана на 30 років» [2, 115].

У люстрації Корсунського староства 1622 р. щодо Крилова відзначено: «Те містечко до Корсуня належить, над рікою Тясминою положене, є палями і острогами укріплене. Є в ньому міщан послушних 50, козаків 400, повинності жодної не виконусе, бо ще має слободи до 23 років, гаківниць міських 2. Оренда за млини і перевіз дає злотих 500» [3, 61–62].

У подимному реєстрі Київського воеводства 1628 р. зазначено, що потомкам князя Михайла Вишневецького належить містечко його королівської милості Крилов. У ньому димів 50, огородників 20 (можливо, 200 – прим. авт.), кол млинових (млинів – прим. авт.) 2, ремісників (ремісничих домів – прим. авт.) 3, поп (священник – прим. авт.) 1 [3, 86].

У люстрації Корсунського староства, яка була складена між 1628 і 1633 рр., читаємо: «Містечко Крилів. Це містечко належить до Корсуня, воно стоїть над рікою Тясмин, оточене дубовими палями і окопане ровом. У ньому осади та будинків 560, між якими міщан до замкового суду є 40, а решта козаки. Мають вольності від всіляких податків і повинностей на чотири роки.

Млини.

Млин під містом з двома мучними колами, а третім ступним, котрого перевірти рахуються разом з орендою.

Оренда.

Горілчана оренда з капщизною, млином, перевозом та митом складає на рік 600 зл. Сума провенту цього містечка складає на рік 600 зл. Вирахувавши звідси видатки на підстаросту, бо це місто є першим від Дикого поля, 100 зл., на артилерію 100 зл., залишається всього 400 зл.» [4, 5–6].

Турецький мандрівник Евлія Челебі, який подорожував українськими землями у 1656–1658 рр., відзначав, що Крилів – це «непрístupна кам'яна фортеця на березі Дніпра. У її нижньому посаді за стрічкими ровами стоїть п'ять тисяч домів (вважаємо цю цифру перебільшеною, можливо, йдеться про 500 – прим. авт.). Правителем її є сарикамишський гетьман. Він не підлягає ні Польщі, ні Москві, ні Криму [Тутешній народ] – це натовп заблудлих людей, які уникли шибениці. Є тут кілька невеликих монастирів (ймовірно, церков – прим. авт.) і торгових рядів. Цей козацький народ називає ріку Озю Дніпром. Садів у них мало, а виноградників немає зовсім» [5, 85]. Далі Е.Челебі зазначає, що коли вони разом із татарським ханом зупинились під Криловом, «із фортеці назустріч [...] хану вийшов гетьман кардаш-козаків з 40-50 вершниками, і всі вони впали до ніг коня його високості хана. Після великого частування були роздані щедрі подарунки. Потім кардаш-козаки разом з нашими воїнами сіли на коней, і в цей же час всі воїни ісламу на човнах переправились через Дніпро на протилежну сторону» [5, 211].

Таким чином, бачимо, що на середину XVII ст. Крилів стає значним військово-адміністративним центром.

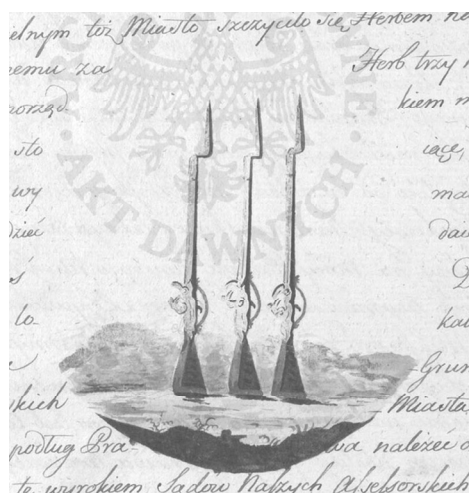
Свідченням того, що Крилів був добре укріпленим містом, є і зображення його на картах середини XVII ст. Так, на Спеціальній карті України 1650 р. Гійома Левассера де Боплана Крилів зображений як чотириохвастіонна фортеця з чотирикутним частоколом (Мал. 1). На карті Дніпра 1662 р. Г. Л. де Боплана та на карті Яна Янссона приблизно 1663 р. місто зображено з укріпленнями. Те, що Крилів позначений і на інших картах XVII ст. (наприклад, Н.Сансона 1655 та 1688 рр.) підтверджує його значимість серед інших міст Європи [6, 23; 26].

Але прикордонне положення Крилова спричинило і те, що місто неодноразово піддалось руйнуванням, опинялося в центрі військових змагань.

Так, на початок 1625 р. зростає протистояння між польським урядом і козаками. У результаті проти козаків вирушає коронне військо (приблизно 30 тис.) на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конецпольським. Козацьке військо (близько 20 тис.) очолював Марко Жмайло. 26 жовтня під Криловом відбулася жорстока битва. У результаті козацьке військо відступило до озера Куруково, а згодом мусило прийняти умови, відомі під назвою «Куруківські пункти» [7, 748].

У 1637 р. розпочинається козацьке повстання під проводом Павла Бута (Павлюка). Саме з Крилова Павлюк висилає загін чисельністю від 1000 до 3000 козаків під керівництвом Семена Биховця і Карпа Скйдана до Переяслава – центру реєстрового полку, до Сави Кононовича за підтримкою [8, 541].

Евлія Челебі у своєму щоденнику зазначає: «Вище було описано, що коли ця фортеця (Крилів – прим. авт.), що лежить на території країни козаків, знаходилась під владою польського короля, у 1054 (1644 – 45) р., під час правління хана Іслам-Гірея, кардаш-козаки при підтримці хана відібрали цю фортецю з рук краківського короля і протягом деякого часу жили спокійно в цій фортеці, а потім знову віддали її польському королю, хоча у фортеці і після того продовжував залишатися їхній гарнізон» [5, 211].

Мал. 2. Герб Крилова, вміщений у Привілеї Станіслава-Августа. 1792 р.

Олексію Михайловичу севських воєвод Замятні Леонтєва та Івана Кобильського, де говорилось про те, що Потоцький ішов з військом через Чигирин та Крилів, козакі яких уже втекли на Січ. При цьому було додано, що коронний гетьман вирубував і спалив ці міста [12, 22]. Український літописець XVII ст. Феодосій Софонович зазначає: «Гетьмани обидва коронні (М.Потоцький і М.Калиновський – прим. авт.), те почувши (про поразку і загибель Стефана Потоцького – прим. авт.), Чигирин випаливши, уступили под Корсунь» [13, 228]. Але в літописі Самовидця говориться, що коронні гетьмани «не йдучи на Чигирин, ... на Корсунів місту ишли» [14, 50]. Таким чином, можливо, в цій ситуації і були спроби спалити Чигирин та Крилів, але навряд чи міста зазнали тотального знищення.

У 1649 р. за Зборівським договором Крилівська сотня входить до Чигиринського полку [15, 31].

У «Словнику географічному Королівства Польського і інших країв слов'янських» згадується, що у 1662 р. Юрій Хмельницький розбив під Криловом загін російських військ [7, 748].

Згідно з умовами «Вічного миру» 1686 р. між Росією і Польщею, Крилів разом з іншими «разорен[ими] город[ами] і мест[ами], которые от местечка Стаек вниз Днепра по реку Тясмину» «оставатись имеют пусты так, как ныне суть» до досягнення спеціальних домовленостей про державний статус тієї території [16, 154].

Як зазначає Л.Похилевич, «протягом XVII ст. Крилів поділяв спільну долю тутешніх містечок і міст, що втратили минулі свої права і підпали під самовільну владу старост і місцевих правителів їхніх – замкових управляючих або губернаторів, що обирались зпоміж поляків та іноземців і дбали лише про примноження доходів власних і старостинських» [17, 525].

Старовинні права Крилова були відновлені особливим привілеєм Станіслава-Августа у 1782 р. Цим же привілеєм Крилову було надано герб «три карабіни порядком стоячі» [1, 131]. Цікавим є той факт, що Л.Похилевич, згадуючи герб Крилова, описує його як «три карабіна, пирамидально поставленніе» [17, 525]. Але, на нашу думку, це є не точним перекладом з польської. На сьогоднішній день Головний архів давніх актів у Варшаві розмістив на своєму сайті оригінали документів, серед яких і Привілей 1782 р., в тексті якого вміщено малюнок герба Крилова [18, 94] (Мал. 2).

Саме у Крилові у 1647 р. утримувався під вартою Богдан Хмельницький за спробу захопити артилерію та клейноди Війська Запорозького у Трахтемирові [9, 82].

У цьому ж році Олександр Конєцьпольський скликає у Крилові військову раду, щоб вирішити, що робити з Б.Хмельницьким [10].

У 1648 р. Крилів також задіяний у національно-визвольних змаганнях. Сюди прибуває німецька хоругва для підтримки коронного війська.

7 травня 1648 р. польські війська коронних гетьманів (Миколи Потоцького та Мартина Калиновського) підійшли до Чигирин і стали табором поблизу міста [11, 35]. Згодом, дізнавшись про поразку війська Стефана Потоцького під Жовтими Водами, його поранення і загибель, коронне військо виступає на Корсунь. Про це згадується у відписці царю

Нижче наводимо текст привілею (переклад Я.Л.Діденко):

«Даний у Варшаві дня двадцять восьмого місяця вересня, року Божого тисяча сімсот дев'яносто першого, панування нашого ХХVІІІ. За зверненням ясновельможного його мосці князя Хьюгона Стумберг Коллатая, підканцлера коронного, каноніка кафедрального краківського. Князь Хьюго Калатая, П.Кор.М. (Л.С.) Киприян Совинський, канцелярій, великий коронний метрикант. З року 1616 привілей фундації міста Крилова у воеводстві Київському. По якому це окремо для себе слугуючому, привілею, за свідчення люстрації староства Корсунського і Чигиринського у роках 1616 і 1622 проведених, окреме місто Крилів окремим магістратом кероване, з оборонною твердžioю уформоване стало і часто неприятелю краю спротив чиняче, по кількарязовому знищенню залишене, як свідчить трактат Московський, у році 1686 по Гримувльговському містяться, том 6 прав крайових, кн.152, знаходимо, річка Дніпро за кордон між Росією і Польщею є, а місто Крилів на той час місцем пустим виявилось, яке тільки по трактатах, 1768 і 1773 з Росією заключених, до справжнього вигляду міста прикордонного приходити почавши, власну нову осадку по частих своїх спустошенням заснувало; хоча ці люстрації і тарифи, кінцем податкування до скарбу Речі Посполитої складені, це ж давнє місто упривілейоване Крилів, містом нашим королівським описали, лиш не відносно до привілеїв локаційних у повинностях і данинах теж місто обтяжили, зріст його в людності, торгівлі і ремесел затримали; і звичайно описавши його містом нашим королівським, відносно до їх опису, теж старожитнє місто Крилів, чи у своїх ґрунтах локаційних і осадах збіднене зосталося, і там усі податки загальні, на міста вільні законом поставлені, до скарбу державного, як місто вільне сплатить; за цим повідомлено нам є, аби з дозволу найвищого нашого, який нам правами крайовими дозволений є, і на основі конституції на сеймі нинішньому під окремими статтями: 1. «Міста наші королівські вільні у Речі Посполитій»; 2. «Правління внутрішнє міст вільних Речі Посполитої»; 3. «Комісія поліції»; 4. «Застереження умов дотримання права про міста наші давні королівські і нині вільні Речі Посполитої», встановлені якими не лише давнім містам привілеї, як би ті загинули, відновити, але навіть коли б якась осада, з люду вільного складена, надала поселенню своєму пристойний вигляд міста, тоді цей новий привілей локаційний з наданням землі і прав міських видати нам, королеві, потрібно буде. Місто Крилів, де не лише значне поселення, з люду вільного складене, але і старожитна своя місцева бутність і власність дідична своєї землі міської доводить, і кінцеву потребу, чи на самому пограниччю Малоросійському і Ново-Сербському і над річкою портовою розміщені, утримання цього ж міста при його давніх вольностях і привілеях слушно перекладе, аби права, містами отримані, тоді ж спеціального цього міста привілеї відновити і од тягарів, люстраціями неслушно на це місто покладених, звільнити (шрифт наш), для вольностей і прерогатив, іншим містам вільним властивим, відновити це зволили. На це прохання, чи на право ґрунтуючись, Ми король, ласкаво дозволяємо і до вище згаданої конституції і спеціальних цього міста привілеїв відносачись, хочемо назване місто вільне, Крилів, до першої повернути бутності і тим вольним людам, торгівлею і ремеслами, що займаються, примножити, щоб це місто до доброї бутності і права привести, і примножуючи з часом доходи Речі Посполитої збільшити, від тягарів, з привілеями до цього невідповідними, як місто вільне звільнити, назване місто Крилів за місто вільне визнати, всіх жителів, у цьому місті, як зараз живучих так і на потім осідати маючих, і до права міського відносачись, людей вільних, землі локаційної; у межах цього ж міста вміщених тих міщан, жителів передмість і обивателів цього ж міста осілих, їх будинки, двори, городи, лани, ниви, хутори, луки, зарості і усякі осадки, у вище згаданому привілеї вказані, надання, від закордоновання у панствах наших, що лишилися, у ґрунтах старожитних, локаційних цього ж міста, що знаходяться, не порушуючи справ про кордони, з ким би то не було, і цілу цього ж міста територію, що до нього за законом належить, власність дідичну цього міста і міщан християн будуть визнані; і всі обивателі згаданого міста Крилова, будь то шляхетського, чи то міщанського походження люди, що провадять торгівлю чи ремесла, рільництвом, чи то шинкарством, що займаються, чи з

будь-якого промислу живуть і у цьому місті, як нині посесію маючі, так і на потім, будь якого, стану, походження, професії чи куншту, юрисдикції міській та магістратові міському і рівним податкам і вольностям, як права загального, так і спеціального, вище згаданого привілею, цьому ж місту служачому, підлеглому мати ми хочемо; *вищезгадане місто Крилів од усляких юрисдикцій земських і замкової старостинської, Чигиринської і Крилівської, відповідно до права, недавнього про міста бувшого, видалити і щоб жоден з мешканців цього міста у жодній справі перед іншим судом загальним чи замковим старостинським відповідати не буде*, лише перед судом чи урядом міським, по припису закону нинішнього, про міста вільні, осілих у цьому місті обивателів обраних, має судити, ми постановляємо. І коли б будь-хто декретом судів міських міста Крилова передбачався бути обмеженим (у правах), тоді до судів апеляційних у місті столичному, правом сейму нинішнього для міст вільних цього ж воєводства за місто підпорядковане визначене, чи до судів наших асесорських, коронних по гатунку справ, у праві згаданих, апелювати зможе; *магістрат, в свою чергу, суди і уряди міські з урядів і судження, як це ціле назване місто Крилів, ніде більше, як лише перед нами і судом нашим асесорським, коронним чи комісією поліції обох народів у справах, законом приписаних, відповідати повинні буде*. Щоб це так сам магістрат, як і суд міський знак на печатках для справ урядових уживати міг і окремим це місто пишалося гербом, *даємо йому як герб три карабіни, порядком стоячі, як це тут вимальовано (місто герба)*; які данини з ґрунтів околиць міських міста Крилова, по праву належать виявлятися, і це ви록ом судів наших асесорських, коронних у екзекуції права у цій межі, на сеймі нинішньому затвердженого, у сплаті коштів вирішені зостануться, це магістрат од жителів міста обчислити і там, де по закону має бути, сплатять, і надходження із сплачених на загал данин на вимогу міста відбирати буде; окрім таких данин ґрунтових, які податки публічні на сеймах по закону про міста вільні є чи будуть встановлені, такі до скарбу Речі Посполитої вносити це місто буде зобов'язане. *Усіх релігій і вірувань християнських людям вільним, як крайовим, так і закордонним, вільність у цьому місті осідання, церков і костелів побудови і прерогатив міських вживання дозволяємо*; інших свобод, вольностей і почестей, які правами крайовими містам вольним дозволені є, і якому управлінню влади найвищої це ж місто вольно по закону підлягати зобов'язане, і які прерогативи, як із прав крайових, як і права міського магдебурзького виникаючі, містам вільним надані, цього усього місто Крилів і його обивателі матимуть, така ми хочемо. *Вільного обрання маїстрату, по праву цьому ж місту дозволяємо і йому же уряд і суд вольний, у цьому місті закон чинити повинні, довіряємо, і аби у цьому ні од кого жодної переешкоди не мали, застерігаємо*. На що, для кращої віри, привілей нинішній, рукою нашою підписаний, печаткою коронною ствердити наказали. Даний у Варшаві дня 30 місяця березня, року Божого 1792, панування нашого 28 року. Станіслав Август, король. Року тисяча сімсот дев'яносто другого, дня 13 листопада, особисто, уроджений Ян Стеблевський, диплома права привілею міста вільного Крилова українного, у воєводстві Київському донині знаходячогося, відновлюючи, од найяснішого Станіслава Августа, короля польського, пана нашого милостивого, цьому ж місту Крилову ласкаво наданий, руку цього ж найяснішого пана і секретаря печатки великої коронної, при цій же печатці, на масі червоній відтисненій, у бляшанці що міститься, підписаний, з гербом цьому ж місту служачим, на папері ціни 3 червоних злотих, пергаментною, написаний, до актів гродських, київських у облату подав.

Прийняв – Онуфрій Любич Садовський, регент гродський київський, м.пр. До книг гродських київських записано.

Диплом права і привілей міста вільного Крилова, українного, у воєводстві Київському до нині знаходячогося, оновлюючий. Ігнасій Янішевський, печатки великої коронної секретар» [1, 129–132].

З часом, після приєднання цих земель до Російської імперії, Крилів став лівобережною частиною міста Новогеорґієвська. Нині він затоплений водами Кременчуцького водосховища.

І хоча сьогодні Крилів залишається лише на стародавніх мапах та в історичних документах, але з впевненістю можна сказати, що це місто відіграло неабияку роль у форму-

ванні та становленні Української козацької держави. Герб, наданий Крилову польським королем Станіславом-Августом, відбивав прикордонний статус міста, його роль у захисті польської корони від татарських набігів.

Джерела та література

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов [Электронный ресурс]: в 34 т. – Часть пятая: Акты о городах (1432 – 1798). Том 1. – К.: Университетская типография, 1869. – 638 с. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/bookreader/book9520/#page/733/mode/1up>
2. Źródła dziejowe. [Електронний ресурс]: Т. V: Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. - Warszawa, 1877. – 228 s. – Режим доступу: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication?id=7986>
3. Źródła dziejowe. [Електронний ресурс]: Т. XX: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw). – Warszawa, 1894. – 307 s. – Режим доступу: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=1786&from=publication>.
4. Мицик Ю.А. Малознана люстрація Корсунського староства першої половини XVII століття / Ю.А.Мицик // Корсунський часопис. – 2009. – № 21. – С. 3–6.
5. Челеби Э. Книга путешествия. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины / Отв. ред. А.С. Тверитинова. – М., 1961. – 340 с.
6. Матеріали по історії русскої картографії. Вып. II. Карты всей России и Западных ея областей до конца XVII в. / Собрал В.Кордтг. – К.: Типографія «С.В.Кульженко», 1910. – 64 с.
7. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich [Електронний ресурс]. – Warszawa : Filip Sulimierski i Władysław Walewski, 1883. – Т. IV : Keş – Kutno. – S. 747–748. – Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/748
8. Wiesław Majewski. Kononowicz Sawa (zm. 1637) [Електронний ресурс] // Polski Słownik Biograficzny.— Wrocław — Warszawa — Kraków, 1968. – Режим доступу: <http://ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/sawa-kononowicz>
9. Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
10. Крилів (місто). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BB%D1%96%D0%B2_\(%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BB%D1%96%D0%B2_(%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE))
11. Мицик Ю.А. Чигирин – гетьманська столиця. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 392 с.
12. Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в трех томах. – Том II: 1648 – 1651 годы / Ред.кол. П.П.Гудзенко и др. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. – 558 с.
13. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ф.Софонович / АН України, Археограф. коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю.А.Мицика, В.М.Кравченка. – К.: Наук. думка, 1992. – 336 с. – (Пам'ятки укр. літописання).
14. Літопис Самовидця / Ред. кол. А.Д. Скаба (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
15. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О.В.Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф.П.Шевченко (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.
16. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. Кордони восводств у світлі джерел. – К., 1993. – 186 с.
17. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся / Собрал Л.Похилевич. – Біла Церква: Видавець О.В.Пшонківський, 2005. – 642 с.

18. AGAD. [Електронний ресурс]. – Księgi Spraw Publicznych (Kancelarskie) Metryki Koronnej. – KK 106. – strona 82 – 95. – Режим доступу: http://agadd.home.net.pl/metrykalia/4/4/sygn.%20106/index_14.htm.

Марина Ягодинська (Тернопіль)
начальник Тернопільської обласної інспекції
охорони пам'яток історії та культури,
кандидат історичних наук

Дослідження східного бастіону Бережанського замку

Перша писемна згадка про Бережани припадає на 1375 р., коли з ласки князя Володимира Опольського Бережани були надані у власність Василю Тентуховичу.

Свою писемну історію Бережанський замок розпочинає у 1530 р. Тоді польський король надав руському воєводі Миколі Сенявському, який походив із спольщеного українського роду, привілей на формування міста. Одним із атрибутів тогочасних міст були міські укріплення та замок. Для цього Сенявський закладає оборонно-житлову фортецю (характерно для XVI ст.), яка будувалася впродовж кількох етапів за участі італійських майстрів. Основний період будівництва припав на 1534–1554 рр. За 20 років було зведено палац із в'їзною брамою у ньому, напівкруглу бастею та чотиригранну вежу у південно-східній частині. Наступний етап – кінець XVI ст. У 1570 р. було зведено дерев'яний будинок та вежу. Перевага Бережанського замку в тому, що він розміщений на своєрідному острові між 2-х заболочених рукавів річки Золота Липа.

Незважаючи на таку, ніби детальну інформацію, перший план замку, який зберігся до наших днів, був складений у 1756 р. його комендантом капітаном де Пірхом [2, 31]. Ситуацію з обороною Бережан можна було прослідкувати за картою початку 1720 р., опублікованою В.Каліновським [3, 179].

Початок дослідження зовнішнього периметра оборонних споруд був покладений у 2017 р. Згідно з картою 1755 р., видно, що замок був укріплений бастіонами. Відомо, що в одному з них (п'ятикутному) містився арсенал. Для зміцнення обороноздатності території навколо замку, по болотистих берегах Золотої Липи було насипано вали та бастіони. Частина одного з бастіонів, а саме: північно-східного, збереглася до сьогодні.

Бастіони зовнішніх земляних укріплень використовувались для встановлення гарматних батарей. Земляна фортеця бастіонного типу споруджувалася в період останньої чверті XVII – першої чверті XVIII ст. Будівництво оборонної лінії в заплаві Золотої Липи пов'язано з діяльністю коронного гетьмана Адама Миколая Синявського та воєводи руського Августа Олександра Чарторийського [2, 33].

У 2017 р. підрозділом Інституту археології НАН України – ДП «ОАСУ «Подільська археологія» були проведені охоронні дослідження на північно-східному бастіоні земляної фортеці, де у XVIII – на початку XX ст. знаходились казарми, конюшні та інші приміщення, а в радянській час цю територію займала меблева фабрика. Зараз територію та приміщення казарм та конюшень XVIII – XIX ст. планується реконструювати для потреб міста Бережани.

Сучасний вигляд бастіону являє собою рівнину заплавної місцевості із зруйнованими приміщеннями та фрагментом східної частини валу. Археологічні дослідження проводились на ділянці рову та в північній частині збереженого валу (шурф 1). Найцікавішим виявився шурф № 1, що був закладений у північному виступі валу. Він знаходився на місці зруйнованого будинку другої половини XX ст., що пошкодив частину північного виступу валу. Розміри шурфу: 1,2 x 2,55 x 1,35 x 2,35, глибина – 4,35 м від денної поверхні. За нульову точку було взято рівень збереженого фундаменту радянського будинку. Глибина шурфу від рівня фундаменту будинку складала 1,55 м. Шурф орієнтований кутами по сторонах світу.

Стратиграфія шурфу №1 від рівня денної поверхні:

- 0 – 0,3 м – шар дерну, перемішаний з будівельним сміттям XX ст.;
- 0,3 – 0,6 м – шар темно сірої землі, можливо, сформований у XIX ст.;
- 0,6 – 1,4 м – шар чорно коричневої грудкуватої землі (поєднання болотяного ґрунту з материковою глиною з переважанням болотяного ґрунту) з фракціями вапняку;
- 1,4 – 2,4 м – шар чорної грудкуватої землі (болотяний ґрунт, сформований у грудки і, можливо, підсушений);
- 2,4 – 2,65 м – шар чорно коричневого мішаного ґрунту;
- 2,65 – 3,2 м – шар жовто-коричневого материкового ґрунту з невеликими домішками болотяного ґрунту. В цьому шарі прослідковується лінза чорно сірої землі з невеликими домішками материкової глини;
- 3,2 – 3,85 м – шар чорно-сірої землі зі слідами болотяної руди, стулками річкових моллюсків «дуо» та фрагментами деревини чорного кольору. У цьому шарі фіксується лінза жовто-чорного кольору (материкова глина перемішана з болотяним ґрунтом з переважанням глини) і з вугликами. На глибині 0,4 м від дна виявлений фрагмент миски XVII ст.;
- 3,85 – 4,35 м шар чорного болотяного ґрунту з великим вмістом деревини чорного кольору, можливо, вугликів. У цьому шарі зафіксовані залишки дерев'яних конструкцій валу. Це вертикальний стовп у середині шурфу та горизонтально покладені дерев'яні стовпи із ззовні. Між горизонтальним та вертикальним стовпами знаходилися дерев'яні дошки, що мали направленість у тіло валу.

Примірна відстань між стовпами – 1,0 м. Ці дерев'яні конструкції нагадують давньоруські кліті, що використовувались як основа для земляного валу і виконували функції кріпиди. Дерев'яні конструкції збереглися завдяки болотистому ґрунту. Проміжки між конструкціями були заповнені болотистим ґрунтом, часом перемішаним з материковою глиною у різних співвідношеннях. У результаті стратиграфія виявилася доволі строкатою.

Щодо часу спорудження північно-східної ділянки земляної фортеці. Як відзначалося вище, в придонній частині валу знайдено фрагмент поліхромної миски, що датується XVII ст. [4, 96]. Згідно з європейською хронологією, миски з подібним полив'ямим розписом датуються ще вужче – 1610–1675 рр. [5]. Таким чином, ми можемо попередньо датувати спорудження північно-східної частини валу XVII ст.

Дослідниками було розпочато вивчення рову біля валу, що був засипаний побутовим сміттям XX ст., з метою захисту від постійного підтоплення поверхневих вод. Однак на підвищеній ділянці, розташованій біля валу, вдалося прослідкувати окремі артефакти X–XIV ст. Тут виявлено фрагменти горщика другої половини XIII–XIV ст., а також чотиригранний бронебійний наконечник стріли з широкою хронологією використання – від X до XIV ст. [1, 60]. Ці знахідки настановлюють на думку щодо використання острова між рукавами Золотої Липи, на якому зараз розташований замок XVI - XVII ст., якщо не в давньоруський час, то у литовський період. І можливо, десь там під мурами замку є залишки укріплень XIII – XIV ст.

Отже, для того, щоб встановити хронологію будівництва та функціонування оборонних укріплень Бережанського замку, потрібно продовжити археологічні розкопки як з внутрішньої, так із зовнішньої сторони фортеці.

Джерела та література

1. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. //Археология СССР. Свод археологических источников. Е1-36. – М., 1966.
2. Парацій В. Зовнішня лінія укріплень Бережанського замку XVII–XVIII ст.: планіграфічна структура та західноєвропейські аналогії // Бережани 1375– 2000. Збірник статей та матеріалів. – Тернопіль-Бережани, 2000. – С. 27–39.
3. Kalinowski W. Miasta Polskie w XVI i pierwszy polowie XVII wieku //Kwartalnik Architektury i urbanistiki. Teoria i historia. - T.VIII. – Zeszyt 3-4. – Warszawa, 1963. – S.179.

4. Uratowane skarby podziemnego Lwowa. Katalog wystawy. Lwów, 2016. – 115 s.
5. <http://www.jefpat.org/diagnostic/HistoryCeramicTypesChart.pdf>.

Євген Осадчий (Суми)

старший науковий редактор групи Зводу пам'яток історії та культури України при Управлінні культури і туризму Сумської обласної державної адміністрації, кандидат історичних наук

Укріплення Краснопільської фортеці за даними картографічних джерел XVII – XVIII ст.

Краснопілля засноване у середині XVII ст. на прикордонних територіях між Степом, Московським царством та Річчю Посполитою. Згодом ця територія отримала назву Слобожанщина, і на ній утворилися кілька козацьких полків. Краснопілля було сотенним містечком Сумського слобожанського полку і мало власну фортецю.

Перший історичний опис Краснопілля належить архієпископу харківському Філарету. Вчений на початку статті, присвяченій цьому містечку, робить висновок, що ввів в оману кілька поколінь істориків та краєзнавців. За його припущенням, Краснопілля – московська прикордонна фортеця, заснована приблизно у 1640 р. одночасно з Вольним [5, 153]. Однак, сам Філарет не наводить посилань на історичні джерела середини XVII ст., але дата 1640 р. закріпилася на сторінках наукових видань [1, 297]. Такої ж думки донедавна був і автор [2, 192].

Невеликі археологічні дослідження у межах міста влітку 1926 р. здійснив Никанор Онацький – директор Сумського художнього музею. Ним було досліджено піч для випалу гончарного посуду козацької доби, яка була випадково виявлена під час земляних робіт. У невеликій статті, присвяченій результатам розкопок, вчений наводить розміри фортеці та назви урочищ. Одним з перших вказує на те, що Краснопілля – фортеця, заснована козаками (черкасами) на кордні з Диким Полем [4]. Надалі козацькі старожитності Краснопілля були об'єктом дослідження переважно місцевих краєзнавців.

У 2005 р. О.В. Корота та автор обстежили центральну частину Краснопілля. У ході огляду було виявлено рештки земляних укріплень та на їх основі запропоновано їх графічну реконструкцію. Це було викликано, перш за все, браком картографічних джерел, де було б зображення міських укріплень [4, 10]. Поки що відкритим лишається питання про внутрішні укріплення Краснопільської фортеці.

В останні роки в інтернет-мережі з'явилися середньовічні карти та плани, які були відцифровані і розміщені на сайтах наукових установ. Одна з них – карта Риччи Заннони 1772 р. «Karta granic Polski u Rusysi, zawieraiąca część Północną Ukrainy, bieg Dniepru od Chelmicza aż do Kiiowa, Deszny, Semu u inszych Rzek mniey znacznych», розміщена на сайті «Biblioteka Śląska w Katowicach» та Російського Государственного архива древних актов [6; 7]. Ці джерела містять зображення укріплень Краснопільської фортеці другої половини XVII – початку XVIII ст.

Перше джерело є має багато протиріч. Це карта, складена наприкінці XVIII ст., де основа – це робота Г.Лі. де Боплана з більш пізніми доповненнями. Вона має значну кількість географічних та адміністративних помилок, але є цінним джерелом з історії фортифікації. Переважна більшість значних населених пунктів Слобожанщини – полкових та сотенних міст було зображено у плані із збереженням їх планувальних особливостей. Аналіз карти свідчить про використання реальних планів міст, але з помилками у їх розташуванні. Містечко „Krasopolje” зображене як «ville fermee», тобто укріплене місце. На карті містечко розташоване на р. Ворсклиця, північніше Сум (Рис. 1).

На карті зображено фортецю прямокутної форми з шістьма напівкруглими виступами. Це збігається з даними обстежень 2005 р. Напівкруглі виступи, ймовірно, зображують рон-

Рис. 1. Зображення Краснопілської фортеці на карті Занноні Річчі 1772 р.

Рис. 2. Зображення Краснопілської фортеці на „Чертеже земель по реке Псел и Мираполя” 1684 р.

делі, на яких розташовувалися башти. Внутрішнє планування Краснопілля зображено схематично у вигляді регулярних кварталів.

Доповнює інформацію про зовнішній вигляд фортеці мініатюра, зображена на кресленні «Чертеж земель по реке Псел и Мираполя» 1684 р. (Рис. 2). Це фіксаційне креслення земель між Краснопіллям та Миропіллям. На ньому Краснопілляська фортеця має острожні стіни і три башти без верхів, зображення надбрамної башти втрачене. У північній частині фортеці знаходиться вільне від забудови місце.

Ці два джерела дозволяють з певною мірою достовірності відтворити зовнішній вигляд Краснопілляської фортеці у другій половині XVII ст. Фортеця заснована на місці впадіння двох невеликих річок у р. Сирватка. У плані укріплення мало прямокутну форму, що було типовим для козацької фортифікації цього періоду. По периметру вона була укріплена шістьма напівкруглими виступами. Башти були квадратні або прямокутні, без верхів. Зважаючи на зображення 1684 р. вони не дуже виступали за лінію фортечного муру. У фортеці було дві проїзні башти, що розташовувалися у північній та південній сторонах фортеці. Це обумовлено тим, що Краснопілля знаходилося на в'їзді, де сходилися дороги з Сум та Миропілля на Вольний.

Загалом дані, отримані від картографічних джерел, мають значне співпадіння з реальним рельєфом та описами Краснопілля другої половини XVII ст.

Джерела та література

1. История городов и сёл Украинской ССР. Сумская область. – К.: изд. Института истории Академии наук УССР, 1980. – 599 с.
2. *Осадчий Є.М. Пам'ятки військової історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст. / Є.М. Осадчий. – Суми: Джерело, 2011. – 238 с. 103 іл.*
3. Приймак В.В., Осадчий Є.М., Коротя О.В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України! на території Сумської обл. 2005 р. – НА ІА НАНУ. – 2005/153.
4. СХМ. – М.ф. – 122. – КН – 10797.
5. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архієпископ Філарет. – М.: типографія В. Готье, 1857. – Отд. III. – 604 с.
6. Режим доступу: [https://www.sbc.org.pl/dlibra/results?action=AdvancedSearchAction&type=3&p=0&content%3Aoperation=AND&contentQuery=&search_attid1=3&search_value1=Rizzi-Zannoni,%20Giovanni%20Battista%20Antonio%20\(1736-1814\)](https://www.sbc.org.pl/dlibra/results?action=AdvancedSearchAction&type=3&p=0&content%3Aoperation=AND&contentQuery=&search_attid1=3&search_value1=Rizzi-Zannoni,%20Giovanni%20Battista%20Antonio%20(1736-1814)).
7. Режим доступу: <http://tgada.info/geos2>.

Олександр Прядко (Переяслав-Хмельницький)
завідувач науково-дослідного сектору «Археологічна експедиція»
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Укріплення XVIII ст. поблизу с. Келеберда на Черкащині

У жовтні 2017 р. археологічна експедиція НІЕЗ «Переяслав» під керівництвом автора здійснила археологічні розвідки поблизу з с. Келеберда Канівського району Черкаської області.

Основною метою розвідувальних обстежень слугувала ідентифікація та датування залишків земляних укріплень квадратної форми, виявлених під час дистанційного обстеження за допомогою космоснімків (Рис. 1, 3–4). Наявність укріплень було підтверджено і на аерофотознімках німецьких ВПС за 1943 р. (Рис. 1, 2).

Укріплення квадратної форми розташоване за 1,8 км на південний захід від будівлі школи с. Келеберда на домінуючому підвищенні в заплаві лівого берега р. Дніпро, яке з півдня

сходу та заходу обмежене давніми старицями, рукавами та протоками. І лише з півночі це підвищення з'єднується із суходолом. Укріплення нині знаходиться за 1,4 км від русла та за 1,7 км від високого корінного правого берега Дніпра. Тобто, місце розташування укріплення було ще й зручним для візуального спостереження над судноплаством по річці.

Обстеженням вище зазначеного місця встановлено, що укріплення квадратної форми має розміри: по рову 23х22 м, по внутрішньому підвищенню 18х18 м (Рис. 2). Задерноване, на поверхні не виявлено археологічних матеріалів. У північно-західній частині помітно заглиблення, ймовірно, антропогенного характеру. Зафіксовано значну кількість невеликих ямок від діяльності «чорних» мародерів як на укріпленні, так і поблизу нього (Рис. 3).

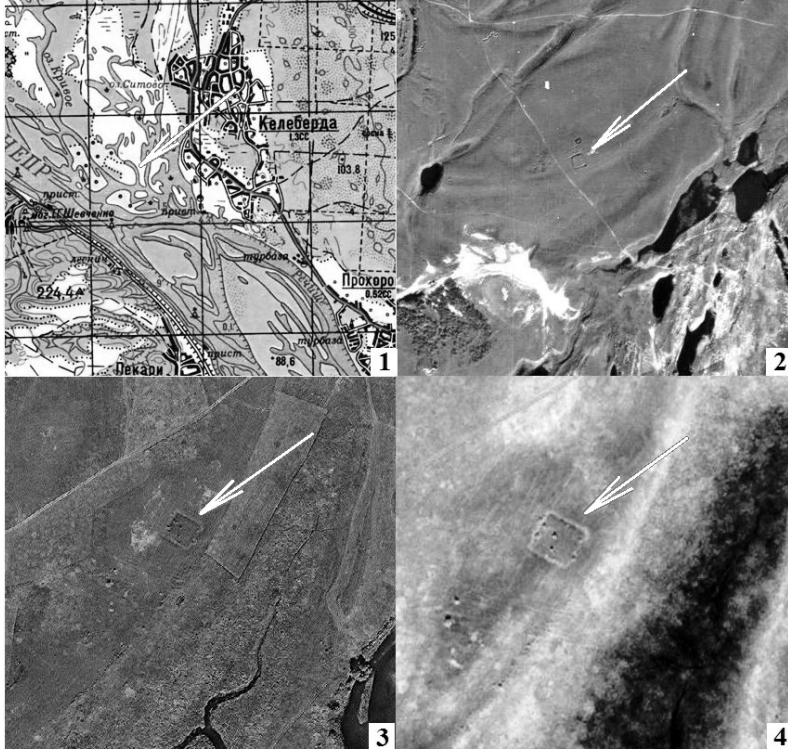

Рис. 1. Укріплення XVIII ст. поблизу с. Келеберда: 1 – карта 1:100 000; 2 – аерофотознімок німецьких ВПС 1943 р.; 3-4 – космознімки.

Аналогічні укріплення були виявлені у 1994 р. археологічною експедицією Українського державного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова під керівництвом В.М. Парація поблизу с. Велика Снітинка Фастівського району Київської області. Виявлені два укріплення, ідентифіковані автором як форпости XVIII ст., збудовані на російсько-польському кордоні [4, с.121–122].

На Лівобережжі аналогічні невеликі укріплення квадратної форми були зафіксовані, але не ідентифіковані М. Максимовичем та М. Макаренком.

М.О. Максимович зазначав: «Против нашего городища, вправо от дороги, идущей в Бубнов междуСлободкой и Сушками, на пятойверсте от Бубнова, естьнебольшойчетыреугольный

окоп, сажень в п'ятнадцятьдлинною с каждой стороны (32x32 м – О.П.), и с кругловатою насыпью внутри каждого угла. Непонятного, за что этот окоп прозван Дворцом; но видно по всему, что он устроен в позднейшия времена, с назначением разлития Днепровского»[6, с.765].

Пошук зазначеногоукріпленняпоблизувищезазначенихмісце приніс очікуваних результатів.

М.О. Макаренко описав подібне укріплення: «Лялинская волость. Городок в 5 верстах от с. Гусино по направлению к Днепру в длину 12 ½, в ширину 12 и вокруг 54 сажень (25x25 м – О.П.); четырёхугольный; поверхность ровная, поросшая травой; на высоком месте, на берегу речки «Речище» впадающий в Днепр; рвы и валы с севера, востока и запада; длиною в 54 сажень и шириною вал 2; а ров 1 сажень; вход с востока; городок сохранился, а рвы и валы отчасти разрушены; сооружен говорят, от татарских набегов; находок никаких не было»[5, с.5].

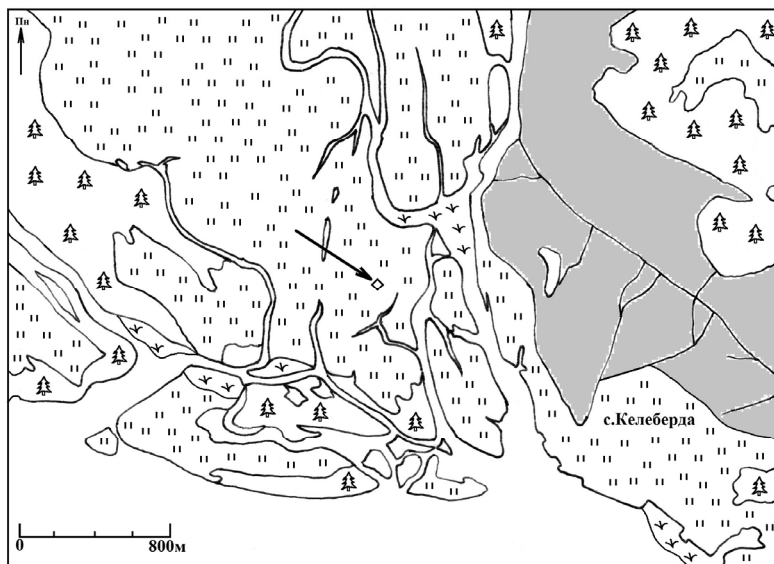

Рис. 2. План-схема мікрорегіону поблизу с. Келеберда.

Зазначенатериторіязатоплена Кременчуцьким водосховищем.

Дослідник минувшини Іркліївшини К.Ф. Кушнір-Марченко в короткому історичному нарисі про с. Мутихи згадує укріплення під назвою «Карантин», в якому відбували службу козаки містечка Ірклієва. За його ж версією, саме поблизу цього укріплення відбулося утворення спочатку хутора, який розрісся до повноцінного села [1, 3].

Як відомо, в результаті російсько-польської війни (1654–1667 рр.) був підписаний Андрусівський мирний договір, за яким новий кордон проходив по Дніпру. Все Правобережжя, окрім м. Київ та невеликої округи, залишилося польським. На прикордонних лівобережних територіях розпочалися заходи з реконструкції та додаткового укріплення фортець. По кордону була збудована ціла мережа форпостів та редутів, розташування яких досить детально зафіксоване на карті Данила де Боскета «Карта річки Дніпро з розташуванням редутів і форпостів, а також містечок і городищ 1742 р.» (Рис. 4).

Цікаво, що на Правобережжі укріплення позначені як форпости з власними номерами від №1 до №57. Тоді як на Лівобережжі укріплення позначені як редуті з номерами від №58 до № 226 з власними назвами.

На Лівобережжі редуту були побудовані в долині р. Дніпро від с. Проців(сучасний Бориспільський район, Київська область) до фортеці Переволочна(сучасний Кобеляцький район, Полтавська область),напроти якої знаходилась фортеця Мишурін риг. Крім номерів присутні власні назви редутів, які в більшості,на нашу думку,прив'язувались до найближчого населеного пункту, урочища, річки, протоки, озера чи археологічного об'єкту. Хоча остаточна версія з присвоєнням власних назв залишається відкритою.

Перелік редутів від №58 до №109 (Рис. 3):

№58. Процев – (с. Проців, Бориспільський район, Київська область);

№59. Жеребятин – (с. Жеребятин, Бориспільський район, Київська область, відселене);

№60. Каялов – (с. Кийлів, Бориспільський район, Київська область);

№61. Рудаков – (с. Рудяки, Бориспільський район, Київська область, відселене);

№62. Собаченская – (собача);

№63. Полная – (повна);

№64. Мурев – (?);

№65. Старий курень – (старий курінь);

№66. Перевал – (протока Перевал);

№67. Новий курень – (новий курінь);

№68. Журавена – (Журавина?);

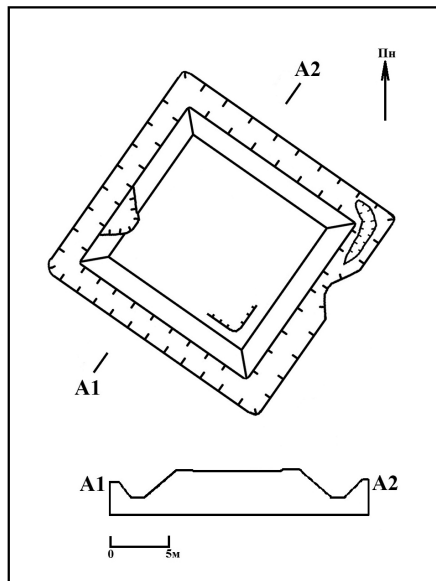

Рис. 3. План редуту XVIII ст. поблизу с. Келеберда.

Рис. 4. Вид з півночі на редут поблизу с. Келеберда.

- №69. Ячники – (с. Ячники, Бориспільський район, Київська область, відселене);
№70. Чьченская – (чеченська?);
№71. Воронова гора – (вороняча гора);
№72. Натяцкая – (?);
№73. Буславшая – (буславська?);
№74. Быстраяперевоз – (швидкий перевіз);
№75. Песня;
№76. Стараягорон(к)ь? – (старий городок?);
№77. Переволочная – (переволочна);
№78. Каменная – (Кам'яна);
№79. Плоская;
№80. Шепарье?;
№81. Андрияшья – (с. Андруші Переяслав-Хмельницький району Київської обл., нинізаоплене);
№82. Переяслава – (м. Переяслав, Київська область);
№83. Котовня – (катівня);
№84. Новый курень – (новий курінь);
№85. Московская луна – (московська луна);
№86. Старый городок – (давньоруське городище поблизу с. Городище Переяслав-Хмельницького району Київської обл., нинізаоплене);
№87. Млян – (млин);
№88. Каневская к(п)ряста? – (Канівська ?);
№89. Княжая – (княжа);
№90. Правець – (протока Правець);
№91. Беловодно – (протока Біловід);
№92. Решецкая – (с. Решітки, Канівський район, Черкаська область);
№93. Рьрянтоя (?);
№94. Канев – (м. Канів, Черкаська область);
№95. Повержана – (Переможена);
№96. Новой – (нова);
№97. Прохоровка – (с. Прохорівка, Канівський район, Черкаська область);
№98. Калебердянная – (с. Келеберда, Канівський район, Черкаська область);
№99. Прохоровня – (с. Прохорівка, Канівський район, Черкаська область);
№100. Осетрова голова;
№101. Новыйкурень – (новий курінь);
№102. Пенная;
№103. Осетровий хвост;
№104. Позяноя?;
№105. Плоская;
№106. Бубнов – (с. Бубнів, Золотоніський район, Черкаська область відселене);
№107. Часто п'яная – (часто п'яна?);
№108. Царина дорошна – (Царина дорожня?);
№109. Ляховаелова – (ляхова голова).

У нашому дослідженні виявлений та уведений до наукового обігу реду, ймовірно, може бути пов'язаний з №98, який називався Келебердянський.

Крім цього, карта містить таблицю з кількістю військових, розміщених у якості гарнізонів в цих укріпленнях.

Таким чином, у результаті проведених досліджень вдалося виявити нову пам'ятку археології козацької доби на території Лівобережної Черкащини. Унікальність цього об'єкту полягає в тому, що він має досить добру збереженість і рідкісність, оскільки більша частина редутив заоплена Канівським, Кременчуцьким та Дніпродзержинським водосховищами або знищена в процесі будівництва міст та сіл. І лише невелика частина перспективних для пошуку територій доступна для огляду.

Рис. 5. Фрагмент карти Дніпра Данила де Боскета 1742 р.

Джерела та література

1. Кушнір-Марченко К.Ф. Минувє села Ірклїєва / К.Ф. Кушнір-Марченко // ІР НБІВ. – Ф.133, №20. – 136 арк.
2. Кушнір-Марченко К.Ф. Моя дослідницька праця по археології Ірклїївщини і в суміжних роботах у 1910-46 рр. / К.Ф. Кушнір-Марченко // ІР НБІВ. – Ф.133, №22. – 22арк.
3. Кушнір-Марченко К.Ф. Село Митьки. Село Червонохожинці. Коротка історія / К.Ф. Кушнір-Марченко // ІР НБІВ. – Ф.133, №43. – 91арк.
4. Парацій В.М. Укріплення XVIII ст. біля села Велика Снітинка / В.М. Парацій // Археологічні дослідження в Україні 1994-1996 рр., К., 2000., - С.121–122.
5. Макаренко Н. Городища і кургани Полтавської губернії / Н. Макаренко // Сборник топографических сведений. – Полтава, 1917. – 103 с.
6. Максимович М. Бубновская сотня / М. Максимович // Собрание сочинений. – К.: 1876. – Т.1. – С.747–834.

Анастасія Михайлова (Київ)

учениця 9 класу Спеціалізованої школи № 196,
слухач МАН, секція археології КМАНум

Матеріальна культура українських козаків XVI–XVIII ст.

Історія нашого народу не може бути зрозуміла без глибокого знання історії доби козацтва. Уважно вивчаючи історичне минуле виникнення й розвиток українського козацтва, можна знайти багато такого, що надихає сучасну людину до прагнення вірно і віддано служити українському народу як у складі державних військових формувань або силових структур, так і в цивільному житті. Козаччина заявила світу про існування загальнови-знаної політичної та військової сили, що надала значний поштовх визнанню України та розвитку її внутрішніх політичних особливостей.

Актуальність роботи полягає у тому, що козацтво донині залишається цілісно не вивченим. Без дослідження всіх аспектів життя козаків немає цілісної картини історії періоду Козаччини. Фактично козацьким побутом почали займатися тільки з 90-х рр. ХХ ст., до цього ми знали тільки історичні джерела. На жаль, зараз Україна переживає складні часи реформування політичного і економічного життя. Ось чому ми вважаємо, що усвідомлення себе як держави з багатим історичним минулим повинно допомогти нашим сучасникам створити демократичну й економічно розвинену країну, яка має посідати вагоме місце в мировій спільноті.

Метою даної роботи є оглядово дослідити багатогранність побуту шляхом збору та систематизації усіх наявних даних про січі, бурдюги, курені, зброю, посуд тощо. Предмети, які оточували козаків мають велике значення в нашому часі, бо це є невичерпним джерелом історичних відомостей, завдяки яким історики на основі археологічних знахідок можуть відтворити елементи знярядь праці, посуду, зброї тощо.

Історію доби козацтва досліджувало багато вчених, археологів, істориків, адже козацтво справді є унікальним феноменом. Максимально повний огляд на історію козаків зробили: Яворницький Д. І., Голобуцький В.О., Грушевський М.С, Крип'якевич І.П., Свєшніков І.К., Телегін Д.Я., Титова О. М., Пустовалов С.Ж. Завдяки дослідженням вищесказаних вчених ми можемо уявити життя українського козацтва, його здобутки і перемоги, та найголовніше — проаналізувати побут. Дослідити їх і зберегти для нащадків - завдання й обов'язок сучасних наукових і пам'яткоохоронних інституцій.

Проблема появи та формування козацької верстви й досі є дискусійною. Перші спроби її розв'язання були зроблені ще на початку ХVІІ ст., коли польські історики намагалися вивести козацький родовід із самоназви, тобто зі слова «козак». З часом викристалізувалася низка версій, що пояснюють походження козацтва: хозарська, чорно-клубуцька, черкаська, татарська, автохтонна, болохівська, бродницька, уходницька, захисна, соціальна. Але жодна з цих теорій не може пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки кожна з них базується на якомусь одному чиннику із економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер. Далі буде розглянуто «соціальну» версію. Факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання [2, 142-145]. Перша згадка про козаків датується 1489 р. Вона пов'язана з походом сина польського короля Яна Ольбрахта проти татар. Як зазначав польський хроніст М. Бельський, польське військо успішно просувалося на південь у подільських степах завдяки провідникам з місцевих козаків [8, 52].

Від кінця ХV ст. набіги татар на українські землі стали регулярними. Щоб утриматися в Дикому Полі, козаки-уходники почали будувати дерев'яні укріплення — «городки» й «січі». У середині ХVІ ст. литовський уряд вирішив використати досвід козаків і розпочати на південному порубіжжі будівництво фортець для відсічі набігам татар. Проте через брак коштів цю ідею не було втілено в життя. Реалізувати її вдалося лише князю Дмитру Вишневецькому [3, 22-23].

Же в середині ХVІ ст. відбувається об'єднання козаків під керівництвом найбільш енергійних і талановитих із них у військову організацію. Певну роль у цьому процесі відіграли магнати, шляхтичі та старости і восводи прикордонних міст [1, 216-217].

В ХVІІ ст. козацтво перетворюється на провідника, оборонця і захисника інтересів українського суспільства, православ'я, стає політичною силою Речі Посполитої та Східної Європи. З ним починають рахуватися монархи Туреччини, Австрії, Московії [14, 101].

У переносному розумінні слово «січ» означало столицю запорозького козацтва, постійний центр керування військовими справами. Поряд зі словом «січ» вживалося слово «кіш» [8, 53-54].

Звичайне повсякденне життя запорізьких козаків у Січі складалося наступним чином. Козаки вставали до схід сонця, відразу вмивалися холодною джерельною чи річковою водою, далі молилися Богу і за якийсь час після цього сідали за стіл до гарячого сніданку.

Час від сніданку і до вечері козаки проводили по-різному: хто об'їжджав коня, хто оглядав зброю, хто вправлявся у стрільні, хто лагодив одяг, хто просто лежав на боці, попакував люлькою-носогрійкою, розповідаючи про власні подвиги на війні чи слухаючи розповіді інших, або викладав плани нових походів [16, 181-183].

Життя козаків у Наддніпрянщині було тяжким і дуже небезпечним. Навіть працюючи на землі, вони змушені були постійно носити зброю, щоб захищатися від турків і татар. З роками козаки вдосконалили свою військову майстерність та організацію, виготовляли прекрасну зброю і порох. У результаті перших походів козаки часто звільняли полонених українців, захоплювали багату військову здобич [8, 53].

Рис. 1. Запорозькі Січі й паланки. Січі: I – Хортицька; II – Томаківська; III – Базавлуцька; IV – Микитинська; V – Чортомлицька; VI – Покровська; VII – Кам'янська; VIII – Олешківська. Паланки: 1 – Бутогардівська; 2 – Кодацька; 3 – Протовчанська; 4 – Орельська; 5 – Самарська; 6 – Інгульська; 7 – Кальміуська; 9 – Прогноївська.

Безперечним завоюванням козацької держави стала особиста свобода абсолютної більшості селян і міщан, які, крім того, могли вільно вступати до козацького стану. Переважна більшість селян покозачилася, почала вести вільне козацьке господарство. Становище міщан поліпшувалося ще й завдяки тому, що в містах було ліквідовано засилля іноземців та усунуто національно-релігійні перешкоди для занять ремеслами, промислом, торгівлею, для участі в самоврядуванні [9, 75-78].

У степовій частині Подніпров'я існувало вісім Січей запорозьких козаків (рис. 1). Найранішою можна назвати Хортицьку на о. Мала Хортиця, що була побудована ще в середині XVI ст. Решта Січей потім споруджувалась у різних місцях над Дніпром упродовж другої половини XVI–XVII ст. П'ять із них – Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, або Стара і Підпільненська Січ, або Нова – розміщувались у районі Великого Лугу, нині у межах Нікопольського району Дніпропетровської області. А дві Січі – Кам'янська та

Олешківська – знаходились на пониззі Дніпра. Стара і Нова Січі, котрі були розміщені біля сучасних сіл Капулівка і Покровське, іноді ще називають Капулівською і Покровською. У літературі є згадка про кілька інших Січей, наприклад, Седнівську, Канівську, Переволчанську і Василівську, але їх слідів археологічно поки що не виявлено.

Кожна з Січей була фортецею, оточеною з усіх боків валом висотою інколи понад 10 м, з глибоким ровом перед ним. З боку Дніпра вони, як правило, омивалися його річищами, де стояв козацький флот, приставали купецькі кораблі. Перед валом споруджувались "во-

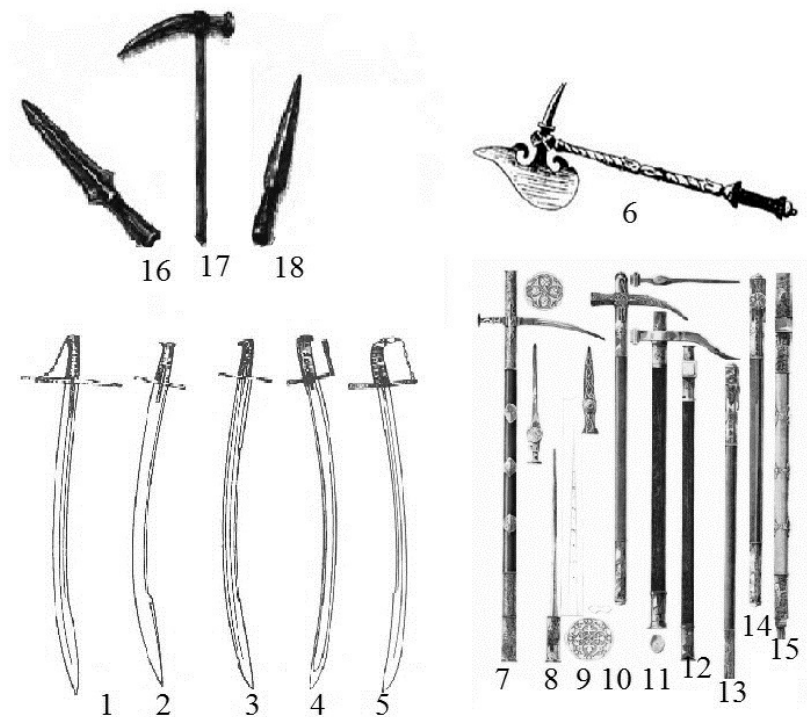

Рис. 2. Холодна зброя козаків: 1-5 – шаблі, 6 – бердиш, 7-15 – келепи, 16 – ніж, 17 – бойовий келеп, 18 – спис.

вчі ями". Десь поблизу знаходились один чи два цвинтарі. За планом, розмірами і характером укріплень Січі, безумовно, помітно розрізнялись між собою. Найбільш повні дані про ці будови збереглися для Чортомлицької (1652—1709) та Підпільненської, або Нової (1734—1775) Січей. Чортомлицька, або Стара Січ розміщувалась на мису правого берега Дніпра. Вона з кількох боків омивалась водами рукавів Дніпра. Високі відшарування берегів були надійним захистом проти нападу, але, крім того, тут були споруджені ще земляні вали висотою 13 м з ровом перед ним. На валу стояв частокіл із просмолених загострених паль, з бійницями в ньому. З напольного боку фортеці захищала оборонна лінія, що складалася з трьох редутив і кошів, заповнених землею між ними. До фортеці можна було зайти лише через вузький "хвіртки-пролази". Коли замерзала вода в ріках, козаки рубали кригу, що утруднювало ворогу доступ до валів [15, 9-21].

Курені відігравали важливу роль у житті Січі. Кожний прибулий на Запорозжя, бажаючи стати козаком, мав з'явитися передусім в один з куренів (за власним бажанням) до курінного отамана. В куренях мешкали й ті козаки з різних паланок, які мали відбувати свою «чергу» [4, 497].

Перші курені — будівлі різних розмірів складені із гілок або жердин покриті соломом. В кінці XVI ст. курінь — довга напівземляна споруда, довжиною 60 м при ширині близько 5 м. Стіни куреня козаки сплітали з лози і обмазували глиною. Від дощу його покривали кінськими шкірами та очеретом. В кожному із них мешкало кілька десятків чоловік. З початку XVII ст. по сіцах козаки будували із дерев'яних брусів хати довжиною 12-15 сажнів, але за звичай називали їх куренями. По суті це були казарми, в яких за потреби вмщувалось "...до 600 человек козаков" [11, 71-73].

У питанні створення зимівника і часу його виникнення на сьогодні далеко не все ясно, а тому переконливої і однозначної відповіді на нього поки що не існує. Масмо лише перші документальні згадки про зимівники. Згідно з картографічними відомостями, топонімією та археологічними розвідками, більшість садиб запорожців була розташована в усї балок, які виходили до води, або мали свої природні джерела. Причому житло будувалось не на дні балки, а на одному з схилів, що підступав до води.

На карті о. Хортиця з "Атласу віце-адмірала Пушїна" 1786 року позначено вісім зимівників з іменами їх власників. Ці помешкання заглиблені в материк на 20-60 см. Вони мали каркасно-стовпову конструкцію обмазану і вибілену зсередини глиною, як і їх долівки - неодноразово підмазані глиною. Вони мали розміри: 4 x 5,5м. і 4,5 x 5,5м., а землянка в балці Молодняга - 4 x 10м.. В кожній було по 1-2 кабиці. Перша землянка мала дощату перегородку, що свідчить про двокамерність цього житла. На відстані 15 м. від неї знаходилось ще дві господарські будівлі в яких в останні роки їх існування варили селїтру для виготовлення пороху. Стїни і внутрішні перегородки будували з дерев'яного плетеного каркасу, обмазаного глиною. [10, 17-25]

Дослідниця життя запорожців Н.Полонська-Василенко дійшла висновку, що «будували все потрібне для господарства в зимівнику переважно з хворосту» [12, 203].

Аналіз відомих на сьогодні креслень і планів дає можливість встановити середню площу самої садиби. На карті річки Московки, де в 1770 році почалось будівництво Олександрівської фортеці позначено 10 зимівників, різні за площею, адже площа садиби залежала від кількості мешканців, розміру господарства, заможності господарів, а також від господарської спеціалізації. Займають від 1000 до 1300 кв. м. з трьома - чотирма будовами на плані. Навіть в цьому досить поверхневому зовнішньому описі зимівника чітко виділяються елементи фортифікації у вигляді кам'яної огорожі - валу-стїни, за якою можна було вести оборону. Використання живоплоту з колючого терену виконувало роль не тільки живого непреступного захисника, але й було важливим маскувальним засобом в порівняно залісеній береговій смузі будь-якої степової річки чи балки [10, 26].

На підставі досліджень з історії козацької зброї та збережених в музеях експонатів можна стверджувати, що, крім шаблі, до холодної козацької зброї належать: спис, булава, келеп, бердиш, чекан, ніж, лук.

Колочий вид списа застосовувала головним чином - кіннота.

Спис – головна зброя першого кінного натиску. Часто вони брали в бїй рогатини – різновид списа, але коротший, і з широкою роздвоєною бойовою частиною.

За описом Д.І.Яворницького, запорозькі списи виготовлялися з тонкого і легкого дерева, приблизно 3,5 м завдовжки; бойова частина була залїзною. На ратищі знизу був проріз для ремінної петлі, що одягалась на ногу і полегшувала утримання зброї. Іноді на бойовій частині був обмежувач, що давав змогу легко витягти спис із рани. Деякі списи робили з вістрями на обох кінцях [16, 218].

Тільки у XVII ст. з'являється полегшений варіант списа – *ніка*.

Булава відома як різновид парадної зброї, символ влади. Ця зброя складалася з короткого руків'я, яке закінчувалося бойовою частиною на кінці у вигляді яблука або кулі. Іноді

Табл. 1. Класифікація столового посуду

Категорія	Знахідки посуду козацької доби
Тарілки	 <p data-bbox="280 523 909 555">Кераміка XVIII ст. досліджена С.Біляєвою та О.Фіалко</p>
Горщик	 <p data-bbox="543 758 851 821">Знахідка кераміки XVIII ст. О.Супруненка</p>
Глечик	 <p data-bbox="492 997 862 1085">Знахідки глечика з розкопок «Трьохізбенського городка» під керівництвом І.М. Ключневої.</p>
Миска	 <p data-bbox="655 1228 879 1324">Знахідки мореної миски Пуголовка Ю.</p>

бойова частина робилася з вістрями (буздихан), могла бути не кулеподібної, а призматичної форми (брус). Пірначем називалась булава, в якій бойова частина складалася з поставлених ребром щитків (пір'я). Якщо їх було шість, зброєю називали шестопером. Щоправда, іноді таку назву давали і приіншій кількості пір'я.

Келеп, або бойовий молот – мав довгий загострений клівець та багатогранний обух. Закріплювався на довгому дерев'яному держаку і використовувався для удару по ворожому вершнику.

Бердиш – бойова сокира з довгим держаком і лезом у вигляді півмісяця, нижній кінець якого переходив у смугу – косицю, що кріпилася до держака, підсилюючи кріплення обуха. Ця зброя призначалася для боротьби з ворожою кіннотою.

Чекан – невелика сокира на короткому держаку з напівкруглим лезом. Використовувалася у рукопашному бою.

Ножі – їх козаки носили на поясі, за халявою та в сумці. Крім звичайних – з дерев'яними та кістяними руків'ями – були ножі суцільно металеві, які, скоріше за все, використовувалися як метальна зброя.

Лук довго продовжував залишатися на озброєнні у козаків навіть після винаходу вогнепальної зброї. І.С. Стороженко пояснює це тим, що: постріл з лука спочатку був набагато дешевшим, ніж з вогнепальної зброї; лучник міг випустити за хвилину від 8 до 12 стріл, а щоб підготувати до стрільби мушкет XVI ст. з гнотовим замком, треба було виконати 80 операцій [13, 48-60].

Автори «Історії українського війська» стверджували, що з XIV ст. на теренах сучасної України стає відома вогнепальна зброя. Її технічна недосконалість деякий час не дозволяла їй конкурувати з холодною зброєю, проте вже із XVI ст., з винайденням ударнокремінного замкового механізму, ситуація змінюється на користь вогнепальної [6, 148].

Д.І. Яворницький зазначає, що своїм озброєнням запорозькі козаки переважали навіть армії Західної Європи [16, 210].

Боплан пише: «Я зустрічав декілька разів у степу до 500 татар, які пробували напасти на наш табір, але нічого не могли зробити, хоч мене супроводжувало лише 50-60 козаків» [5, 62].

До столового посуду слід віднести миски, полумиски, глечики, горщики, тарілки.

Тарілки мають вінчик у вигляді валика, досить різко виражене ребро на переході від дзеркала до берегів та відносно пологі береги. Дно тарілок пласке із закраїною або зі зрізами у придонній частині. Діаметр складає від 24 см до 28 см, товщина стінок коливається в межах 0,3 – 0,9 см. Тарілки орнаментовані. Орнамент розташований по берегах і в центрі по внутрішній поверхні.

Глечики мають широке горло, яке плавно переходить у похилі плечі, та трохи відхилені назовні вінця, вигін яких утворює невеликий носик. Реконструйований діаметр глечиків по вінцях коливається від 7,9 см до 13 см. Товщина стінок сягає від 0,3 см до 0,5 см. У деяких посудин є одно або два валикоподібних потовщення під вінцями та вертикальна ручка. Більшість глечиків орнаментовано по горлу та плічках.

Уламки мисок та полумисок незначні за розмірами (менш 5 см), мають вузькі краї, різко відігнуті назовні, вінця з округлим краєм та зовнішній злам на тулубі. Полумиски із широкими різко відігнутими краями та округлим вінцем. Товщина стінок мисок та полумисок коливається від 0,4 см до 0,7 см.

Столовий посуд орнаментовано. Орнамент нанесено, здебільшого, по внутрішній поверхні, але зустрічаються фрагменти орнаментовані із зовнішнього боку. За технікою орнаментатції столовий посуд поділяються на три групи, кожна з яких має свої композиційні схеми орнаменту.

Перша група представлена посудинами з ангобованим декором (барботином), який наносився за допомогою пір'їни. Колір, який зустрічається для ангобування, здебільшого, червоно-брунатний. До цієї групи, насамперед, належать фрагменти тарілок, незначна частина яких вкрита зеленою поливою, фрагменти мисок, частина фрагментів глечиків. Здебільшого орнамент геометричний, його елементами виступають прямі та хвилясті лі-

нії різної товщини, ряди мазків різної конфігурації. У невеликій кількості зустрічаються фрагменти посудин з рослинними мотивами.

До другої групи відносяться фрагменти орнаментовані рельєфним декором, який наносився на сиру поверхню гострим предметом. Так, переважна більшість фрагментів глечиків та незначна кількість мисок орнаментовано горизонтальними лініями різної інтенсивності та глибини по шийці та пічках.

До третьої групи відносяться фрагменти, декор яких поєднує рельєфний та ангобований. Подібне поєднання, наприклад, зустрічається на фрагментах глечиків, орнамент яких представлено у вигляді прямих паралельних ліній, нанесених мінеральною фарбою червоно-брунатного кольору, та прокреслених ліній під вінцями [7, 143-145].

Поглиблене вивчення козацтва продовжує залишатися однією з насущних завдань археології. Знахідки побуту є безцінною пам'яткою, варто подальшого наукового вивчення. Дане дослідження може продовжуватись, воно потребує подальшої розробки, поглиблення, тема побуту є дуже широкою і має багато різних сторін для вивчення.

Джерела та література

1. Білоцерківський В. Історія України: Навчальний посібник/ Василь Білоцерківський. – 3-е вид., виправлене і доп.. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 535 с.
2. Бойко О. Історія України: Навчальний посібник/ Олександр Бойко.. – 3-тє вид., випр., доп.. - К.: Академвидав, 2007. - 687 с.
3. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України : підруч. для 8 класу загальноосвіт. навч. закладів / – Х. : Вид-во «Ранок», 2016. – 272 с.
4. Голобуцький Володимир. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994. – 539 с.
5. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX – XIII вв. Мечи сабли IX– XII в.// Злато слово. Век XII (Составитель Борисов Н.С.) – М.: Молодая гвардия, 1986. – 461 с.
6. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20- х років XX ст.). – Львів: Світ, 1992. – 704 с.
7. Милокост. Л. Столовий посуд XVII–XVIII ст. з розкопок «Трьохізбенського городка» // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. пр. – Вип. 22. – Ч. I. – К., 2013. – 410 с.
8. Мирончук В.Д., Ігоскін Г.С. Історія України / Навчальний посібник, випр. – К: МАУП, 2002. - 328 с.
9. Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України. Навчальний посібник. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 378 с.
10. Олійник О. Л. Запорозький зимівник. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – 62 с.
11. Перепелиця А. Курінь-вартівня резиденції Б. Хмельницького в Чигирині (1648-1678 рр.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. пр. – Вип. 23. – К., 2014. – 661 с.
12. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина в 2-х т. – Мюнхен, 1965.
13. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Книга перша. Воснідді1648- 1652 рр.– Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – 320 с.
14. Танцюра В. І. Історія України : навчальний посібник / В. І. Танцюра, С. М. Куліш, О. О. Пересада. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 492 с.
15. Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свешніков І.К. та ін. / Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. -Київ: ІЗМН, 1997. — 336 с.
16. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.

Павло Нечитайло (Хмельницький)
старший науковий співробітник Відділу регіональних досліджень
ДП НДЦ ОАСУЦ Інституту археології НАН України
Андрій Чекановський (Київ)
молодший науковий співробітник
Інституту археології НАН України,
науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви

Нові знахідки керамічних люльок для куріння тютюну з розкопок у м. Городок Хмельницької обл. у 2017 р.

У вересні 2017 р. загоном Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції проводились охоронні археологічні дослідження в історичному центрі міста городок у районі сучасного скверу ім. Виноградського на лівому березі р. Смолитич. Було закладено шурф (Ш 1) і траншею (Тр 1) в місцях, де, за інформацією краєзнавця Полуховича Д. М., під час будівельних робіт були виявлені керамічні люльки для куріння тютюну й уламки гутного скляного посуду. В результаті розкопок в межах шурфу і траншеї було частково досліджено залишки двох споруд. У південно-західній частині скверу була виявлена частина споруди з підвалом, який викопано у материковій породі. Тут було знайдено більшу частину колекції керамічних люльок. У заповненні іншої споруди в межах траншеї № 1 у південно-східній частині скверу було виявлено значну кількість фрагментованих скляних виробів. Комплекс знахідок (гончарний посуд, кахлі, залізні вироби), стратиграфічні та нумізматичні дані дозволяють датувати виявлені залишки споруд в межах кінця XVII–XVIII ст. Разом зі співавторами досліджень Болтанюком П. А. і Стареньким І. О. готується підсумкова публікація виявлених об'єктів та артефактів. З огляду на порівняно значну кількість знахідок керамічних люльок для паління тютюну, їх аналізу присвячено цю окрему публікацію.

Під час розкопок було виявлено 43 фрагменти керамічних люльок для куріння тютюну. Серед них – 22 фрагменти білоглиняні, 16 фрагментів – з червонопаленого глиняного тіста, 3 фрагменти – випалені по відновлювальному процесу, один фрагмент відростка люльки виготовлено з глини при нерівномірному випалі – середина світло-сіра, зовнішні і внутрішні шари глиняного тіста мають світлий сіро-бежевий колір. Ще один фрагмент відростка фігуративної люльки має сіро-брунатний колір. За формою можна класифікувати фрагменти 29 люльок. 16 люльок мали бутоноподібну форму, з них виготовлені з червонопаленого тіста – 9 штук, і всі 3 чорні люльки, випалені у відновленому середовищі (Рис. 2, № 30, 31, 35), одна білоглиняна бутоноподібна люлька, вкрита поливою, дуже світлого жовтуватого кольору (рис. 2, № 27). Ще три фрагменти належать бутоноподібним білоглиняним люлькам (Рис. 2, № 24–27). 12 фрагментів – горщикоподібним люлькам, серед них лише 2 фрагменти червонопалених люльок (Рис. 1, № 20, 21), інші – білоглиняні, відносно великого розміру (такі люльки мають понад 5 см завдовжки, рис. 1, № 1–5). Один фрагмент – це відросток люльки з поверхнею, вкритою канелорами (Рис. 2, № 29).

Найближчі аналоги люлькам з Городка є у колекції знахідок з розкопок Меджибізької фортеці 2015 р. Повними аналогами є великі білоглиняні горщикоподібні люльки і фрагмент чашечки, виявлений під час розкопок у фортеці (Рис. 1, № 1–5 і № 7 – Меджибіж). Червоноглиняна бутоноподібна люлька з верхньою частиною чашечки, оздобленої спіральними канелорами, є такою ж як і фрагментована люлька і фрагмент стінки з вінчиком чашечки, що знайдені у Меджибізькій фортеці (Рис. 1, № 9, – Городок і № 10, 11 – Меджибіж).

Люльки з червонопаленої глини з ангобованою і лощеною поверхнею характерні для багатьох територій Причорномор'я [1, 120–121]. Серед фрагментів, знайдених у Городку, од таких можна віднести № 21, 22 (Рис. 1). Оригінали могли широко поступати на українські землі в останній чверті XVII ст., коли Поділля належало Туреччині. Зазначимо, що копіювання причорноморських люльок було популярним протягом XVII–XIX ст.

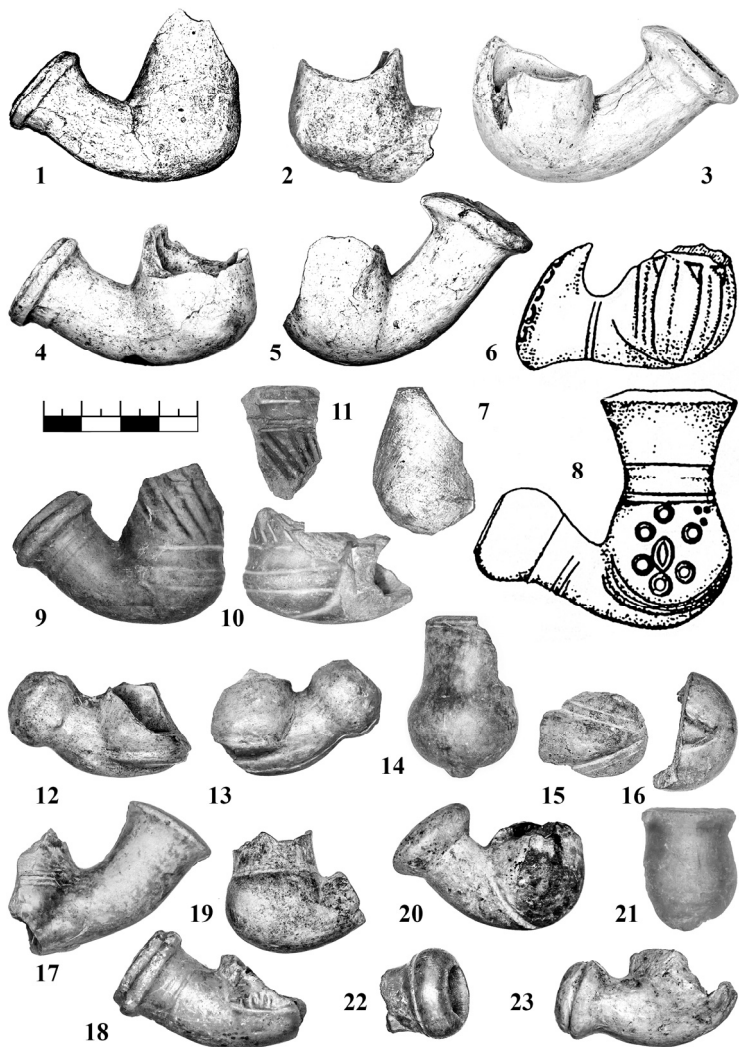

Рис. 1. 1-5 люльки з розкопок у м. Городок, 6 Київ, ур. Гончарі-Кожум'яки, 7 Междибізьська фортеця, 8 Київ, Гончарі-Кожум'яки, 9 Городок, 10-11 Междибізьська фортеця, 12-23 Городок.

в Україні і сусідніх країнах. Такі копії, зазвичай, мають гіршу якість формовки, а також ангобування і лощення (якщо взагалі мають їх) [2, 86–88]. Фрагменти № 17-20 і № 23 (Рис. 1) вважаємо таким наслідуванням.

Малі білоглиняні люльки, подібні до виробів, популярних у Середньому Подніпров'ї, у збірці малочислені – 6 фрагментів (Рис. 2, № 24-29), в тому числі серед них є 4 бутуноподібної форми широкого поширення (Рис. 2, № 24-26), один – від «канелюрної» люльки (Рис. 2, № 29) і один фрагмент горщикоподібної люльки з оздобленою рельєфом чашечкою (Рис. 2, № 28). Великі білоглиняні горщикоподібні люльки у Середньому Подніпров'ї, зазвичай, орнаментувалися рослинним орнаментом (Рис. 1, № 6, 8) [3, 106–107]. Подібні знахідки з Городка неорнаментовані і, як уже зазначили, є повним аналогом знахідкам з Меджибожа.

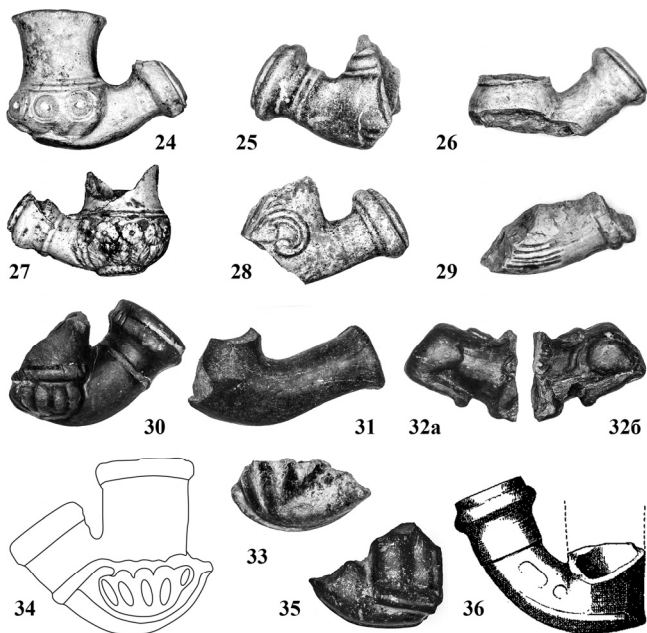

Рис. 2. 24-33 Люльки з розкопок у м. Городок Хмельницької обл., 34, Київ, Поділ, 36 Ровінь (Rovinj) Хорватія.

Фрагмент чорної бутуноподібної люльки з гранчастою чашечкою презентує не надто поширений різновид у Центральній Україні. Частіше він зустрічається в західних регіонах України [4, 13]. Люльки з гранчастими високими чашечками наприкінці XVIII–XIX ст. були популярні в Угорщині, Словаччині, на Балканах, на півдні Польщі. Нижня частина чашечки могла бути оформлена об'ємними «пелюстками» або одним рельєфним обідком, (як у знахідки з Городка), чи без композиційного підкреслення з'єднувалася з відростком для чубука. Декорування обідком, можливо, є розвитком дископодібної форми оздоблення чашечки. Аналог з Хорватії датується початком XIX ст. Автор публікації вказує на австро-угорське походження типу люльки [5, 264, 275]. В Очакові була знайдена схожа люлька, але виготовлена з нефриту. Біляєва С. О. визначає її як китайський імпорт [1, 157]. Це доводить, що багато форм люльок, які походили з півдня (володіння

Туреччини, Причорномор'я), набули надзвичайно широкого поширення і дуже часто копіювалися у різних місцях, особливо там, де були активні міжнародні контакти.

Дуже цікавим є фрагмент відростка сіро-брунатої люльки (Рис. 2, № 32а, 32б). Він має незвичайний рельєф, сформований формами для виготовлення люльки. Це фрагмент фігуративної люльки, що зображала тварину, яка припала до землі чи сидить (вірогідно, лева). На фрагменті добре розрізняються задні лапи, хвіст з китицею на кінці, завитки гриви. Фігуративні люльки характерні для кінця ХVІІІ–ХІХ ст.

Бутоноподібна «барокова» люлька брудно-вишневого кольору з гребенем під чашечкою (Рис. 2, № 33) має багато аналогій на широкому ареалі Центральної і Східної Європи, зокрема, і в Києві [6, 155, 156].

Аналог білоглиняної бутоноподібної люльки з «пелостками» і «вічками» на нижній частині чашечки є серед знахідок в Очакові [1, 157]. Проте очаківська люлька виготовлена з мінеральної породи – сепіоліту (так звана «пінка»), інкрустована синім склом у «вічках». Це ще один приклад копіювання у більш дешевому виконанні. У люльки з Горodka «вічка» не передбачали вставок. «Вічка» вирізана по сирій глині. Якість виготовлення і оздоблення цієї люльки низьке. Середина чашечки у неї закопчена, вірогідно, люлька була у використанні.

Люльки меншого розміру (4–5 см) знайдено в шарах глибше 1 м. Це підтверджує неодноразові спостереження і опубліковані висновки про їхнє більш раннє датування, на нашу думку – друга половина ХVІІ ст. [7, 92–94].

Серед фрагментів люльок тільки чотири мають виразні сліди використання. Можливо, відсутність слідів кіптяви на більшості виробів свідчить, що вони знайдені поблизу місця продажу. На це ж вказує наявність невикористаних люльок одних форм (Рис. 1, №№ 1, 2, 4 і №№ 3, 5, № 12 і № 13).

Публікації керамічних люльок з розкопок на Поділлі дозволяють з'ясувати специфіку побутування в цьому регіоні певних типів виробів, їхню хронологію. Схожість асортименту виробів з Горodka до знахідок у Меджибізькій фортеці вказує на його регіональну, Подільську, специфіку. Вона полягає у співіснуванні форм люльок, характерних для Центральної України, копій власне Причорноморських виробів, імпортованих звідти, форм популярних на більш західних територіях Європи. Матеріальна культура Поділля у знахідках люльок для куріння тютюну яскраво показує взаємовпливи різновекторних традицій, демонструє економічні і політичні напрями розвитку цього регіону.

Джерела та література

1. Беляева Светлана. Славяне и тюрки в просторах Украины. Часть вторая. – Palmarium Academic Publishing, Saarbrücken, 2015. – С. 120–121, 157.
2. Чекановский А. А. Керамические курительные трубки ХVІІ–ХVІІІ вв. Среднего Поднепровья и Крыма. Украина і Туреччина. // Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Київ, 2003. – С. 86–88.
3. Чміль Л. Чекановський А. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі) // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішнє: «Українське народознавство», 1996. – Кн. 3. – С. 99–108.
4. Чекановський А. А. Керамічні люльки і письмові джерела про поширення тютюництва на Україні. // Прес-музей, бюлетень №3. Управління культури КДМА. Фастівський державний краєзнавчий музей. – Фастів, 1994. – С. 11–15.
5. Bekić L. Uvod u problematiku glinenich lula na području Hrvatske. // VAMZ, 3 s., ХХІІ–ХХІІІ 249–279 (1990–200).
6. Тараненко С. П., Чміль Л. В., Чекановський А. А. Нові дослідження Київського Подолу. // Праці Центру пам'яткознавства. – Київ, 2012. – С. 151–160.
7. Чекановський А. Типи українських керамічних люльок для куріння тютюну в ХVІІ–ХVІІІ ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2016. – Випуск 25. – С. 92–94.

Андрій Томашевський (Київ)
старший науковий співробітник відділу давньоруської
та середньовічної археології Інституту археології НАН України,
кандидат історичних наук
Сергій Павленко (Київ)
молодший науковий співробітник відділу давньоруської
та середньовічної археології Інституту археології НАН України

Особливості пізньосередньовічної кераміки історичної Овруцької волості

Однією з численних особливостей літописної Овруцької волості є цікавий і характерний різновид її пізньосередньовічної кераміки.

Ця особливість полягає у наявності певної мінеральної домішки у складі керамічного тіста. Ми припускаємо, що ця домішка є дрібними уламками стружки пірофілітового сланцю, поверхневі виходи якого відомі дослідникам кількох місцевостях на північних та південних схилових відрогах Овруцького кряжу [2, 157]. Для видобутку, переробки та виготовлення широкого асортименту різноманітних виробів (пряслиця, біжутерія, будівельні і оздоблювальні матеріали, жорнові плити, ливарні формочки тощо) з різних відмін пірофілітового сланцю в давньоруську добу на просторах овруцького кряжу була організована і діяла потужна інфраструктура Овруцької пірофілітової індустрії. Сума наявних на сьогодні даних свідчить, що це унікальне і сировинно ексклюзивне виробництво припинило своє системне функціонування в середині XIII ст.

Підставами для такого визначення цієї домішки є дві ознаки – колір та фізичні властивості вкраплень. Кольорова гамма коливається від відтінків білого до рожевого. Порода достатньо м'яка, піддається дряпанню. Частинки мають відносно плоску морфологію, лінійні розміри практично не перевищують 1–1,5 мм, товщина значно менша. Безумовно, що для вірогідного визначення породи каміння і підтвердження нашої пірофілітової гіпотези необхідно провести фахове петрографічне дослідження зразків кераміки з означеними домішками. Тоді отримані дані можливо буде порівняти з результатами отриманими нами в ході міжнародного дослідження пірофілітових пряслиць з Польщі [4; 5] та зразків цієї сировини, відібраних нами в давніх пірофілітовидобуваних кар'єрах Овруцького кряжу. На превеликий жаль, не зважаючи на наші неодноразові спроби, поки що нам не вдалося організувати та провести необхідні мінералогічні і петрографічні дослідження. І це було, і залишається першочерговим завданням у даній проблематиці.

Спостереження над просторовим поширенням такої кераміки, які зроблені нами в ході багатодесятилітніх розвідок, свідчать, що це явище поширене практично всією територією історичної Овруцької волості. На поселеннях після-давньоруської доби Овруцького лесового острова-кряжу така кераміка зустрічається фактично всюди. Зразки виробів із подібними домішками зустрінуті нами також на Уборті, Жереві, Ірші, Ужі, Норині. Натомість в Болохівській землі, південніше Хорошків, у прилеглому лісостепу, на лесових островах Житомира і Городська, на допливах Тетерева – Гуїві та Гнилоп'яті, на Роставиці, витоках Ірпеня та інших теренах Житомирщини такі знахідки в ході наших розвідок не фіксувалися. Не відмічені вони і на суміжних територіях Київщини, на теренах Чорнобильської, Вишгородської і Білгородської волостей, на Поросі, Постугнянні, Посуллі і Переяславщині. Не стикалися з таким знахідками ми, досліджуючи давньоруські і середньовічні старожитності літописного Нобеля. Не виключено, що зразки такої кераміки були знайдені під час досліджень деяких середньовічних об'єктів Києва (наприклад, під час досліджень на території Мистецького Арсеналу).

Крім домішок імовірної подрібненої пірофілітової стружки згадана кераміка має інші типові ознаки. Мова йде про кольори поверхні, які переважно мають брунатні коричневі

тони. Також частими є ознаки нерівномірного обпалу, чорні смужки – прошарки під зонішніми поверхнями кераміки. Зазначені вкраплення дуже помітні на поверхнях посудин та зломах у тісті. Керамічна маса включає також виразно помітні вclusions дресви інших порід каміння та шамоту. Поверхні керамічних посудин часто нерівні, але саме пірофілітові частинки, на відміну від дресви, ніколи не стирчать, залягають площинно.

Характерно, що такі пірофілітові домішки ми зустрічаємо на посудинах широкого хронологічного діапазону. Початок такого явища спостерігаємо на формах кераміки, профілювання і технологія виготовлення яких, згідно з сучасними типологічними уявленнями, дозволяє їх датувати серединою XIII ст. н.е. Найбільшого поширення така кераміка, очевидно, набуває в ординсько-литовську добу. Але цікаво, що і далі, в XVI–XVIII ст. ми фіксуємо зразки такої кераміки з домішками сильно подрібненого пірофілітового сланцю в тісті.

Одним із завдань для подальшого поглибленого вивчення цього феномену є кореляційні і порівняльні дослідження для визначення частки подібних посудин у загальному балансі і кількості керамічних комплексів відповідних пам'яток та історичних складових регіонів. Також дуже цікаво спробувати скласти кореляції між особливостями такого керамічного тіста та археометричними параметрами розмірів посудин, їх об'ємом, місткістю і функціональним призначенням і типологічними класифікаціями форм, профілювань і пропорцій.

Пояснення появи такого феномену потребує свого комплексного історико-технологічного дослідження. Група взаємопов'язаних питань стосується сировинної проблематики. Найвність покладів пірофілітового сланцю, начебто, визначає забезпечення гончарства вихідними матеріалами. Проте більш детальний розгляд макро-морфології вкраплень-домішок і знайомство з морфологією матеріалів і зразків ґрунтового-мінеральних сумішей навколо давніх кар'єрів «ровків» схиляє до думки, що використовувалися, очевидно, не власне мінеральні виходи, а вже подрібнена стружка, колосальні масиви якої утворилися в процесі виготовлення пірофілітових пряслиць та дрібних прикрас на спеціалізованих виробничих поселеннях. Але постає інше питання, — а чому власне, ця технологія домішок пірофілітового сланцю в кераміці не набула свого поширення за часів Київської Русі, коли активно створювалася і функціонувала овруцька пірофілітова індустрія. Інше питання, — а як власне видобувалася ця стружка, як її знаходили протягом кількох століть на місці закинутих виробничих поселень давньоруської доби. Не дуже зрозуміло, як же ця домішка-стружка розповсюджувалася в достатньо значних обсягах на просторах всієї волості, на відстань 50-80 км від місць її знаходження і видобування.

З даним феноменом також безпосередньо пов'язане визначення технологічного сенсу застосування такої домішки. Звісно, спеціальні технологічні і порівняльні дослідження кераміки, її стійкості, водяної та термічної витривалості, загальної довготривалості функціонування в майбутньому дозволять зрозуміти появу, поширення і тривале існування цього явища в межах окремої волості.

Пірофілітовий сланець за своїми якостями близький до талькових, т.зв. «мильних» порід. Відомо, що тальк відносять до домішок, які дають схуднення виробу. Разом з тим, при додаванні тальку створюється керамічна маса з низькою вологоємністю (тобто, вимагає невеликої кількості води), що підсилює ефект крашого формування. Керамічний посуд, що містить тальк, має невелику усадку і значну механічну міцність. Такий посуд здатен витримувати різкі температурні стрибки [1, 24; 3, 208]. Вважається, що талькові домішки роблять більш гладкою і мильною поверхню посудин. Проте, імовірно, що пірофілітова домішка мала додати посудині як додаткову підвищену термостійкість та одночасно термо-тривкість. Ці властивості притаманні самому цьому мінералу, що власне й відобразилося в самій його назві, яку можна перекласти як «лоблячий вогонь». Саме ці властивості зробили тверді відміни пірофілітового сланцю таким популярними у населення Овруччини для будівництва топачних камер хатніх пічок в другій половині XIX – першій половині XX ст. Очевидно така стійкість до високих температур і властивість довго тримати отримане тепло, застосовувалися в різних галузях господарства і техніки, зокрема,

для виготовлення особливої вогнетривкої цегли. Така сама мотивація, скоріше за все, і визначала зацікавлення гончарів у використанні пірофілітової стружки для поліпшення тривалості та ефективності кухонного посуду. Не можна не враховувати і певний декоративний ефект, який набувала кераміка завдяки рожевим кремовим включенням.

Можемо констатувати, що описане нами цікаве явище застосування пірофілітових домішок у виготовленні пізньосередньовічної кераміки притаманне саме Овруцькій волості. Низка питань потребує свого спеціального вивчення і аналізу за умови знаходження організаційно-технічних можливостей такого спеціального фахового петрографічного дослідження.

Джерела та література

1. Глушков И. Г. Керамика как исторический источник. Новосибирск: Ин-т археологии и этнографии СО РАН, 1996. 328 с.
2. Павленко С. В. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження // Археологія і давня історія України. К., 2010. Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. С. 157–166.
3. Уоррел У. Глины и керамическое сырье. М.: Мир, 1978. 239 с.
4. Paszkowski M., Tomasevs'kij A., Woloszyn M. Pochodzenie przęślika z Pelnacyz w świetle analiz geologicznych. Rocznik Przemyski. 2001. T. XXXVII. Z. 1. S. 61–64.
5. Woloszyn M., Florkiewicz I., Jusupović A., Michalik M., Paszkowski M., Kuligiewicz A., Osiadacz M., Pavlenko S., Tomaševskij A. Między skryptorium a laboratorium. Przęślik z Czerma (badania 1952 r.) w świetle analiz archeologicznych, geologicznych i paleograficznych // Od Bachórze do Światowida ze Zbrucza: tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym : księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego. Kraków-Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. S. 597–612.

Ігор Старенький (Кам'янець-Подільський)
 провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського
 державного історичного музею-заповідника,
 співробітник Кам'янець-Подільської
 архітектурно-археологічної експедиції
 НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України,
 кандидат історичних наук

Павло Нечитайло (Кам'янець-Подільський)
 керівник Кам'янець-Подільської
 архітектурно-археологічної експедиції
 НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України,
 кандидат історичних наук

Колекція гудзиків з розкопок 2016 р. на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському

У статті розглядаються гудзики, які були знайдені під час археологічних досліджень на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському в розкопі №3, подається їх датування та наводяться аналоги з інших міст України.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Польський ринок, розкопки, археологічний матеріал, гудзики, ранньомодерний час.

На сьогодні в Україні починає набувати популярності філобутоністика – колекціонування та вивчення гудзиків. Ці предмети не є чимось рідкісним серед знахідок, виявлених

у ході археологічних досліджень. У цій публікації ми звернемося до гудзиків, знайдених у розкопі №3 на площі Польського ринку у Кам'янці-Подільському у 2016 р.

Розкопки проводилися влітку-восени 2016 р. за кошти міського бюджету на замовлення Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника Кам'янець-Подільського архітектурно-археологічною експедицією НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ (керівник – к. і. н. П. О. Нечитайло). Роботи проводилися на житлово-господарському комплексі II половини XVII – XVIII ст. Комплекс було відкрито у сквері в південно-східній частині Польського ринку. Розкопом площею 172 м² було відкрито фрагменти кам'яної «ребрової» бруківки XIX ст., мощення I половини XVIII ст. з плитчастого вапняку, рівень горизонту площі XVII ст., частину житлово-господарського комплексу II половини XVII – I половини XVIII ст., шар з матеріалами XIV–XVI ст. та скупчення обмазки споруди трипільської культури.

Основна частина знахідок відноситься до XVII–XVIII ст., у тому числі і більшість знайдених гудзиків. Загалом було знайдено 12 виробів.

До XVII ст. можемо віднести гудзик з литої бронзи та вставкою зі скла. Ширина вушка гудзика становить 0,3 см, висота вушка – 0,3 см, діаметр отвору – 0,2 см, діаметр кільця – 0,7 см, діаметр тулуба – 1,0 см, діаметр кінця – 0,5 см, маса – 2,26 г. Поверхня металу окислена. У вушко вставлене кільце, виготовлене з округлого в перерізі дроту діаметром 0,15 см, краї з'єднані та спаяні. Вушко прямокутної форми зі зрізаними гребнями. Від вушка до скла бронза у вигляді квітки. Через тулуб у вигляді скляної кульки проходить бронзовий стрижень, його кінець виходить за скло та оформлений у вигляді квітки, аналогічній тій, що зверху гудзика. Скло прозоре (Рис. 1.1). Виріб віддалено нагадує гудзик з Лелюхівського монетно-речового скарбу [2, 125, рис. 2] та з поля Берестецької битви [3, 177, рис. 33.17, 19, 22].

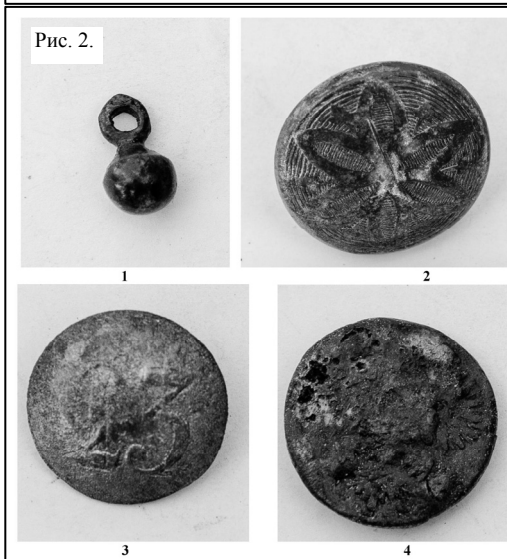
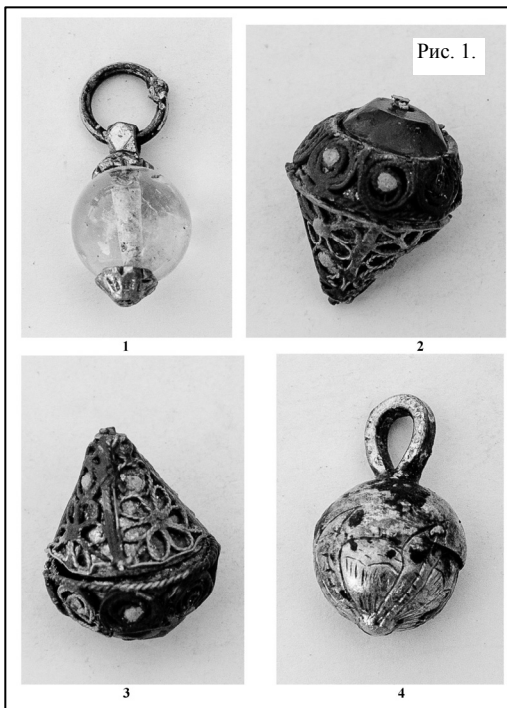
До виробів II половини XVII ст. можемо віднести 3 гудзики, походження яких можемо пов'язувати з періодом Кам'янецького єялету (1672–1699 рр.) [4, 211]. Найціннішою знахідкою став гудзик зі срібла, бронзи та сердоліку. Висота виробу 1,9 см, діаметр – 1,5 см, діаметр каменю – 1,2 см, висота каменю – 0,3 см, маса – 2,97 г. Основу виробу становить 2 бронзові пластини: скручена конусом нижня частина та у вигляді обрізаного конуса верхня пластина. Поверхню основи ажурна сіточка, виготовлена зі срібла. Нижня частина срібної сіточки виконана у вигляді 4 шестипелюсткових квіток, розділених вертикальними перемичками; нижче квіток – спіральний завиток; у центрі квіток та завитків крапки блакитної емалі. Верхня частина срібної сіточки у вигляді 8 спіральних завитків, центри яких прикрашені крапками емалі. Верхня частина прикрашена ограненим сердоліком, у центрі якого – срібний стрижень (Рис. 1.2-3). Ще один гудзик виготовлений зі срібла, прикрашений гравіюванням та позолотою. Висота виробу 1,7 см, діаметр тулуба – 1,0 см, висота вушка – 0,7 см, ширина вушка – 0,5 см, маса – 1,36 г. Поверхня деформована через механічні пошкодження. Тулуб правильної кулястої форми з невеличким вістрям, його поверхня вкрита гравіюванням у вигляді геометричних орнаментів. Вушко краплеподібної форми, плоске, припаяне до тулуба в одній площині (1.4). Аналогічні за формою вироби знайдені на полі Берестецької битви [3, 177, рис. 33.18, 22], біля с. Засулля [5, 16, рис. 3.9]. Ще один гудзик відлитий з бронзи. Його висота становить 1,2 см, діаметр тулуба – 0,7 см, діаметр вушка – 0,5 см, діаметр отвору – 0,3 см, маса – 1,61 г. Тулуб гудзика округлої неправильної кулястої форми. Вушко плоске, з'єднане з тулубом нерухомо, в одній площині; отвір циліндричний. На вушку помітні сліди проточки (Рис. 2.1). Гудзики такого типу мають численні аналогії, зокрема з поля Берестецької битви [3, 177, рис. 33.5, 14].

Ще 5 гудзиків можна віднести до II половини XVII – I половини XVIII ст. Один з них відлитий з бронзи. Його діаметр – 1,7 см, товщина – 0,3 см, маса – 3, 24 г. Поверхня окислена. Гудзик округлої форми, край нерівний. У поперечному перерізі еліпсоподібний. Більша частина вушка з отвором втрачена, залишився фрагмент висотою 0,3 см. Вушко було припаяне. Інший гудзик масдіаметр 2,7 см, товщину – 0,8 см, висоту вушка – 0,7 см, ширину вушка – 0,7 см, масу – 6,28 г. Поверхня окислена, має механічні пошкодження. Гуд-

зик виготовлений з двох відлитої з бронзи частин, які спаяні між собою, пустотілий. У поперечному перерізі – еліпсоподібний. Зовнішня сторона прикрашена круговим рифленням; у центрі 6-пелюсткова квітка, між пелюстками якої зображені наконечники стріл. Вушко округлої форми, з круглого в поперечному перерізі дроту, припаяне. З двох сторін від вушка – два отвори діаметром 0,15 см (рис. 2.2). Аналогічні гудзики, хоча дещо менші та з іншим малюнком, знайдені в Бернардинському костелі в Дубно [1, 244, рис. 7.1-2]. Ще один гудзик відлитої з бронзи. Його діаметр – 1,6 см, товщина – 0,1 см, ширина вушка – 0,6 см, діаметр отвору – 0,3 см, маса – 1,07 г. Поверхня окислена, корозована, вкрита закисом міді. Гудзик розламаний навпіл. Більша частина вушка втрачена, проте є можливість визначити діаметр отвору. Лицьова пластина гладка, без зображень. Ще два гудзики являються аналогічними до описаного, але відрізняються розмірами. Перший має діаметр 1,35 см, товщину 0,1 см, висоту вушка 0,6 см, ширину вушка 0,5 см, діаметр отвору – 0,3 см та масу 1,36 г. Другий діаметром 1,2 см, товщиною 0,1 см та масу 0,53 г.

Ще один гудзик відносимо до кінця XVIII – XIX ст. Його діаметр – 1,1 см, висота – 0,7 см, маса – 0,91 г. Поверхня окислена, сильно корозована, частина виробу втрачена. Виріб округлої форми, у поперечному перерізі – напівкруглий. З внутрішнього боку конусоподібний, вушко втрачене. Із зовнішнього боку прикрашений вставленим у виріб ограненим прозорим склом.

Досить цікавим є полковий гудзик, штампований з латуні.

Його діаметр – 2,25 см, товщина – 0,1 см, висота вушка – 0,6 см, діаметр отвору – 0,3 см, маса – 3,72 г. Поверхня окислена, злегка корозована. Гудзик опуклий. На зовнішній стороні цифра «23», що свідчить про те, що він належав 23-му полку (Рис. 2.3). Для Кам'янця-Подільського найімовірніше гудзик належав одному з військових 23-го Азовського егерського полку або 23-го Українського піхотного полку, які дислокувалися в місті у 30–50-х рр. XIX ст.

Найпізнішим є штампований із латуні гудзик, який ми відносимо до XIX – початку XX ст. Його діаметр – 2,3 см, товщина – 0,5 см, висота вушка – 1,0 см, ширина вушка – 0,8 см, маса – 5,64 г. Поверхня окислена, корозована, сильно деформована. Пластина з вушком виготовлена окремо і потім вставлена в штамповану частину, після чого загнули край. Дріт вушка прямокутний у перерізі. На зовнішній поверхні сильно потерте зображення двоголового орла (Рис. 4.4).

Отже, знайдені гудзики репрезентують період XVII – початку XX ст. Представлені вони як гудзиками масового використання, так і тими, що могли собі дозволити тільки заможні представники суспільства, оскільки вони мають досить складну технологію виготовлення з використанням срібла, позолоти, сердоліку. Також представлений один екземпляр полкового гудзика.

Джерела та література

1. Гупало В. Дослідження крипти 2 у Бернардинському костелі в Дубні / Віра Гупало // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів: ЛНУ, 2007. – Вип. 10. – С. 228–247.
2. Попельницька О. Побутові речі XVII ст. з Національного музею історії України: ілюстрація до історії повсякденності / Олена Попельницька // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К.: Центр пам'яткознавства, 2017. – Вип. 26. – С. 124–134.
3. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свєшніков. – Львів: Слово, 1992. – 302 с.
4. Старенький І. О. Комплекс османських знахідок з кольорового металу другої половини XVII ст. з розкопок 2016 р. на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському / Ігор Старенький, Павло Нечитайло // Проблеми історії краї Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. – Вип. 6. – С. 207–213.
5. Супруненко О. Матеріали козацької епохи із застави Сули поблизу Лубен / Олександр Супруненко, Олександр Сидоренко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Центр пам'яткознавства, 2012. – Вип. 21, ч. 1. – С. 12–21.

Юрій Влінов (Запоріжжя)

член Національної спілки краєзнавців України

Сергій Шишков (Запоріжжя)

член Національної спілки краєзнавців України

Середньовічні кам'яні важки з району с. Златопіль Запорізької області

Пропонуємо продовження дослідження знахідок на березі Каховського водосховища в межах Запорізької та Херсонської областей.

В матеріалах конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» за 2016 р., вміщена наша доповідь «К вопросу о назначении каменных грузов, находящихся на юго-восточном берегу Каховского водохранилища». [1, 118–123]. На березі водосховища біля сіл Ушкалка та Бережанка (до 70-х рр. XX ст. село називалося Карайдубина) во-

сени 2015 р. нами було знайдено чотири кам'яних грузи краплеподібної форми з штучними отворами, які досить точно відповідають ваговій системі, оснований на італійській міні (вона ж – нюренберзький, або аптекарський фунт – 358,5 г). Серед інших десяти грузів, зібраних нами більше як за 20 років на березі Каховського водосховища (здебільшого – знову ж поблизу урочища Карайдубина), вісім важків відповідають тим же ваговим нормам.

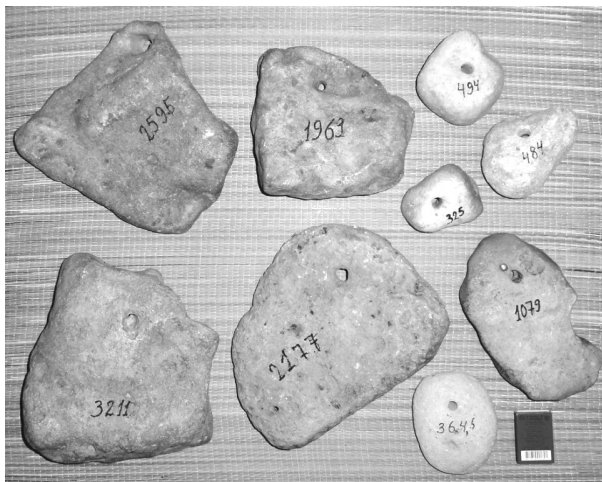

Рис. 1. Важки, зібрані в сезон 2017 р. біля с. Златопіль

За кратністю мір, яка може відповідати мінімальним потребам різних вікових та гендерних категорій людей, ми припустили, що важки, виготовлені тут же на місці з підручного матеріалу, могли використовуватися для відважування денної норми харчів у тимчасових таборах невільників Золотої Орди та пізніших рабовласницьких держав і об'єднань в урочищі Карайтабень (Карайдубина).

Для підтвердження версії ми зважили три важки з експозиції археологічного кабінету Запорізького обласного центру юних туристів – вони з точністю відповідно в 0,7%, 0,5% та 1,3% вписалися в систему мірних важків. На жаль, кабінет археології не має точних даних про місце знаходження вказаних експонатів.

Ми цілеспрямовано шукали і знайшли в березні 2016 р. ще один важок на березі Каховського водосховища, а саме біля села Златопіль за 4 км на схід від міста Дніпрорудного, на відстані приблизно 75 км угору за течією річки Кінські Води від голловного скупчення важків поблизу урочища Карайдубина. Його вага – 364,5 г, тобто на 1,6% більше нюренберзького фунта. Ми вважали, що за століття груз міг бути перенесений людьми, і в доповіді на 25-й конференції в 2016 р. цей важок зайняв вісімнадцяте місце в звідній таблиці. В світлі подальших знахідок ми нині вважаємо його внесення до серії важків з Карайдубини помилковим.

Після жовтневого перевороту російська (тобто радянська) вагова система була переведена на метричні міри, які трактувалися як спадок французької революції. Вказувалося, що експлуаторські класи чинили відчайдушний спротив скасуванню старої відсталого вагової системи, у якій їм, мовляв, було зручніше обдурювати і експлуатувати трудящих. Пуди, фунти та золотники залишилися тільки в прислів'ях.

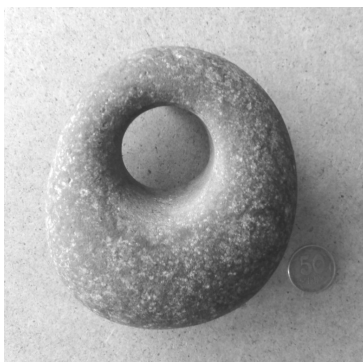

Рис. 2. Важок в 2 лібри, знайдений біля римської фортеці Гоніо

Щоправда, врожай зернових в СРСР вперто продовжували рахувати в пудах – на слух цифри виглядали більш вражаючими.

З шкільної парти радянським людям затверджувалася думка, що дOMETричні системи це суцільний хаос – в кожному місті свої міри, які складно і лише приблизно перераховуються в міри сусіднього міста. Але коли після падіння «залізної завіси» до нас масово стали надходити американські та англійські товари, позначені в англійських фунтах та унціях, виявилось, що їхня вагова система зовсім не заважає економічному розвитку.

Англійський фунт співвідноситься до руського фунта (саме руського, а не російського, бо він вживається з часів Київської Русі!) як 10 до 9 до сьомого знаку після коми. Руський фунт в свою чергу – як 8 до 7 до нюрнберзького фунта (він же італійська міна), а той – як 11 до 10 до латинської лібри [3; 4]. Таким чином традиційні дOMETричні міри виглядають у якійсь мірі неоквиірними тільки у відображенні їх десятинними дробами. Але до десятинних дробів цивілізація йшла довгі століття, а до того Європа та Схід рахували в дюжинах і їхніх складових – 2, 3, 4, 6.

Вже після доповіді 2016 р. та опублікування нами версії про невільничі «пайки» в урочищі Карайдубина в нашій книзі «Спадщина» [2, 73–79] дайвер-аматор Олег Якименко надав нам для вимірів два, як вважалося, рибуловні грузи із щільного морського вапняку, підняті ним з дна лиману в прилеглий до Ольвії акваторії. Їхня вага в давньоримській системі виявилася дуже показовою:

1943 г (1964 г – 6 латинських лібр) – відхілення 1 %

1312 г (1310 г – 4 латинських лібри) – відхілення 0,15 % (!)

Слід зазначити, що вперше стародавній важок у давньоримській мірній системі нам трапився поблизу римської фортеці Гонію (за 12 км на південь від міста Батумі) в 1991 р. Його вага 647 г, тобто на 8 г менше двох римських лібр (655 г). (Рис. 2).

Отже, упродовж минулого 2017 р. ми ретельно шукали відповідні «рибуловські» грузи з шугинними отворами і за пошуковий сезон зібрали на короткій ділянці берега (до 1 км) в районі села Златопіль поблизу міста Дніпрорудного десять грузів. Вісім з них мають досить точну вагу в латинських лібрах та італійських мінах. До них треба додати ще важок, знайдений в тому ж місці в березні 2016 р. (Рис. 1) і внесений в таблицю доповіді 2016 р. під

Рис. 3. Місця знахідок важків. Актуальність карти 1956–1958 рр.

№ 18. Таблиця важків, знайдених в одному місці за короткий час, нині має такий вигляд:

2595 г (2620 г – 8 латинських лібр) – відхилення 0,95 %
1963 г (1964 г – 6 латинських лібр) – відхилення 0,05 %
494 г (491 г – 1 ½ латинської лібри) – відхилення 0,6 %
484 г (491 г – 1 ½ латинської лібри) – відхилення 1,4 %
325 г (327,5 г – 1 латинська лібра) – відхилення 0,75 %
3211 г (3225 г – 9 нюрнберзьких фунтів) – відхилення 0,44 %
2177 г (2151 г – 6 нюрнберзьких фунтів) – відхилення 1,15 %
1079 г (1075,5 г – 3 нюрнберзьких фунта) – відхилення 0,33 %
364,5 г (358,5 г – 1 нюрнберзький фунт) – відхилення 1,6 %.

Вірогідно, тут торгували кав'яром та рибою з породи осетрових, про що зокрема є згадки у Геродота Галікарнаського та в листі середньовічного історика Жозефа Скалігера до Джероламо Кардано [1, 122–123]. Саме для такої торгівлі міг застосовуватися звичайний набір важків, кратних відомій ваговій одиниці, як ми й передбачили в доповіді на 25-й конференції [1, 123].

Постає питання, в які часи на берегах річки Кінські Води велася інтенсивна та розвинена торгівля, при якій виконувалися не просто обмінні операції, а регулярно зважувався товар досить точними для тих епох важками? Обидві вагові системи – і латинські лібри і італійські міни (нагадаємо, їхнє співвідношення – 10 до 11) використовувалися в античні часи. Можна припустити, що поблизу знаходилося одне з вказаних Клавдієм Птолемеєм міст на річці Борисфен (Азагорій, Амадока, Сар, Серім...) [5]. Але вкрай специфічні важки попереднього дослідження [1, 118–123; 2, 73–79], засновані на системі нюрнберзького фунта натякають на інтенсивну торгівлю в часи пізнього середньовіччя.

Масмо вважати, що розвинена торгівля в басейні Нижнього Дніпра, затухаючи і відроджуючись, велася протягом довгих століть.

З урахуванням нових знахідок, на наш погляд, з'явилися два окремих напрями досліджень (що однак не виключає якогось взаємного їхнього дотикання), тобто, незвичайні (в простих дробах) міри продовольчих норм в невідлужних таборах Карайдубини і точна торгівля в районі нинішнього села Златопіль (Рис. 3).

Джерела та література

1. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 25. Збірник наукових статей. К., 2016. – 620 с.
2. Шишков Сергій, Вілінов Юрій. Спадщина. Краєзнавство: розвідки, знахідки, дослідження. Книга 1. Запоріжжя., 2017. – 304 с.
3. Шостьин Н.А. Очерки истории русской метрологии. – М., 1975. – 272 с.
4. Каменцева Е.И., Устюгов В.Н. Русская метрология. - М.: Высшая школа, 1965. – 256 с.
5. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. – ВДИ, 1948, № 2.

Наталія Чигирик (Чигирин)

екскурсовод науково-дослідного відділу «Резиденція Б. Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Алла Лищенко (Чигирин)

екскурсовод науково-дослідного відділу «Резиденція Б. Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Монетний скарб XVII ст., знайдений на Чигиринщині

Наддніпрянщина, в тому числі і Чигиринщина, відома значними знахідками монетних скарбів різних періодів. Їх продовжують виявляти і в XXI ст. Так, у 2015 р., місцевим мешканцем під час земляних робіт на околиці м. Чигирин (правий берег р. Тясмин, район

сучасної вулиці Суботівський шлях), було знайдено монетний скарб XVII ст. – 201 одиницю. Напевно, всі монети знаходилися в шкіряному чи полотняному гаманці, що з якихось причин був закопаний в землю. Скарб налічує 77 одиниць коронних і 118 литовських мідних солідів та 6 солідів прибалтійських володінь Швеції. Даний скарб є типовим і недороговартисним, оскільки його основну частину складають мідні литовські та польські соліди Речі Посполитої XVII ст., що карбувалися в період економічної кризи та значної нестачі грошей в державній скарбниці. Такі монети на той час були розмінними і неповноцінними, але, як історичне джерело, вони є досить цікавими. Самі монети та їх особливості (розмір, вага, метал, легенда) можуть багато про що розповісти: місце, час та мету карбування, купівельну спроможність.

В історичній літературі зустрічаються різні назви даних монет – солід, шилінг, шеляг. В Європі у XVI ст. назва «солід» закріпилась за срібною монетою, а згодом – і за білонною (неповноцінна, кредитна, розмінна), а з XVII ст. солідами стали називати мідні розмінні монети [1, 338]. Існує думка, що слово «шилінг» є похідним від соліда. Звідси – слов'янська назва монети – шеляг. Саме назва шеляг закріпилась за білонними та мідними монетами типу шилінга на польських, українських і литовських землях. На думку інших дослідників, назва шеляг пов'язана із терміном «scillan» – плата, штраф за вбивство. Перші польські та литовські соліди з'явилися в Україні внаслідок грошової реформи 1579 р. короля Стефана Баторія і дорівнювали 6 денаріям або 1/3 польського гроша. Тоді їх маса становила 1.130 г (0.180 г чистого срібла) [2, 411].

Найстарішою монетою в даному скарбі є польський солід (шеляг) Сигізмунда III Вази (1587–1632 р. п.). На аверсі – під короною королівська монограма (літера «S») з щитом посередині, на якому зображений «сніп» – герб династії Ваза, по обидва боки – літери («Z» ?), легенда колової подачі читається частково: «SIG III D ... REX POL M DL». На реверсі – по центру у фігурному картуші зображено малий герб м. Рига (два перехрещені ключі і хрест над ними). Легенда колової подачі читається частково: «SOLIDVS CIVI RIG...NS...». Внизу зображення «лисички», що біжить у лівий бік.

У скарбі наявні 6 солідів прибалтійських володінь Швеції, 5 з яких – Густава Адольфа II Вази (1621–1632 р. п.) 4 карбовані в м. Рига і 1 в м. Ельблонг. Аверс монет однаковий – велика літера «G», всередині неї – «A», королівська корона, «сніп» – герб династії Ваза та легенда колової подачі: «GVS ADOL DG REX S». Реверс різний. На ризьких – у фігурному картуші малий герб м. Рига (два схрещені ключі і хрест над ними) та легенда колової подачі: «SOLIDVS CIVI RIGEN SIS (2?)3». На ельблонзьких – у фігурному картуші малий герб м. Ельблонг (два хрести, один вдавнений, другий – опуклий). Легенда колової подачі читається частково: «SOLIDVS ... ELBLNG».

Серед монет є 1 шведський солід часів правління королеви Христини Августи Вази (1632–1654 р. п.), що був викарбуваний в м. Рига. На аверсі – під королівською короною літера «C», всередині якої «сніп» (герб династії Ваза). Легенда колової подачі читається частково: «... REG SV». На реверсі – у фігурному картуші зображено малий герб м. Рига. Легенда колової подачі читається частково: «SOLIDVS ... RIG:40».

Наявність цих монет у скарбі свідчить, що у XVII ст. на українських землях вони були досить розповсюдженими. Шведсько-прибалтійські соліди карбувалися у величезних кількостях від імені шведських королів: Густава II Адольфа (1621–1632 р. п.), Христини (1632 – 1654р. п.) та інших. У м. Рига під юрисдикцією шведських володінь діяли два монетних двори. З 1621 р. там стали карбувати соліди, що містили монограму відповідного володаря під короною та гербове зображення м. Рига, – два перехрещені ключі під хрестом обрамлені картушем [2, 178].

Як відвічалорся вище, основну частину скарбу складають коронні (польські) та литовські соліди. Вони відрізняються між собою зображенням та легендою на реверсі. Аверс монет однаковий — портрет короля та легенда колової подачі: " IOAN CAS REX " (Ян Казимир король). На коронних солідах – державний герб Польщі – «Білий орел», на литовських – герб Великого князівства Литовського – «Погонь».

Значну групу серед литовських солідів складають монети, де рік карбування не читається. Їх нараховується 62 одиниці. Серед них 5 монет з літерами «Т.Л.В» (Тіт Лівій Борагіні), та 1 монета має зображення «Венява» (голова бика). Інші монети датовані такими роками карбування: 1660 р. – 5 одиниць (3 монети з літерами «Т.Л.В»), 1661 – 7 одиниць (1 монета з літерами «Т.Л.В»), 1663 – 1 одиниця, 1664 – 6 одиниць (1 монета з літерами «Т.Л.В»), 1665 – 15 одиниць (3 монети з літерами «Т.Л.В», та 1 з «G.F.H.» (ініціали Георгія Фрідріха Горна, який був керуючим монетного двору м. Брест з серпня 1665р. [3,141])). 1666 – 19 одиниць (3 монети з літерами «Т.Л.В» та 2 монети з «G.F.H.»), 1668 – 1 одиниця.

Серед польських солідів на 35 монетах рік карбування не читається, з них 4 одиниці мають літери «Т.Л.В». Інші монети датовані 1660 р. – 3 одиниці, 1661 – 7 одиниць (1 монета з літерами «Т.Л.В»), 1663 – 8 одиниць (1 монета з літерами «Т.Л.В»), 1664 – 16 одиниць (3 монети з літерами «Т.Л.В»), 1665 – 4 одиниці (1 монета з літерами «Т.Л.В»), 1666 – 1 одиниця.

На монетах прослідковуються ще такі зображення: «Сліповрон» (сліпий ворон), «Кріспін» (голова оленя), «Венява» (голова бика), «Лисичка», монограма «HKPL» (Ієронім Кріспіна Кірсенштейн). Їх ставили завідувачі монетними дворами, тим самим відповідаючи за якість продукції.

Коли і ким міг бути захований цей скарб? Час його схову припадає на хронологічні рамки між 1668 та 1678 рр. – час випуску найновішої монети та зруйнування Чигирина під час другого Чигиринського походу, відповідно.

Якщо мету схову пов'язати з місцем виявленням скарбу, то можна припустити, що він був захований одним із союзників турецько-татарського війська. Адже саме там під час першого та другого Чигиринських походів розміщувалась турецька армія та відбувалися військові сутички. За свідченнями щоденника Патріка Гордона, під час першої облоги Чигирин 1677 р. «...турецька армія подошла с великой отвагой и стала лагерем по холмах к востоку и югу от Чигирин...» [4, 20]. Під час другого походу 1678 р. «...турки приближаються в великом множестве, но по-видимому, без всякого порядка. Вскоре все поля покрылись войсками и отрядами ... Они заполонили все пространство от ручья Иркли вдоль Тясмы до предела в 200 сажен... Большинство яничар и пехоты расположились здесь, а также выше на холме по направлению к курганам... Большая часть конницы разбила стан выше, в сторону Суботова...» [4, 55].

Як було сказано вище, скарб є недороговартісним. Три мідні шеляги (соліди) дорівнювали одному срібному грошу, а 30 грошів – 1 злотому [5, 54, 67]. Якщо скарб перевести в ці грошові одиниці, то він складає 64 гроша або трішки більше двох злотих. А судячи з наведених нижче цін на товари за ці кошти, зовсім мало що можна було придбати.

Наприкінці XVII ст. на українських землях ціни на продукти харчування і товари споживання підвищились у 2–3 рази. Так, корець (96 – 100 кг) пшениці коштував 140 грошів, цибулі – 120 грошів, чверть корця солі – 80 грошів, ячменю – 75 грошів, вівса – 35 грошів, гороху – 160 грошів, кварта (1 л) олії – 15 грошів, фунт (0,4 кг) цукру – 36 грошів, фунт перцю – 60 грошів. Баранина – за фунт 5 грошів, телятина – 7 грошів, сало – 18 грошів. Лікоть (близько 50 см) полотна – 8 грошів, білий матеріал на спідницю або плащ – 150 грошів, сукно зелене – 210 грошів. Пляшка (0,77л) угорського вина – 120 грошів, бургундського – 180 грошів, шампанського – 450 грошів, гарнець (3,7 – 4 л) пива ординарного – 72 гроші, англійського – 180 грошів, келешок (80 г) цукрової горілки – 6 грошів, гданської – 13 грошів, філіжанка (горнятко) кави з цукром – 3 гроші, один оселедець – 4 гроші. Цікавим також є порівняння вартості скарбу стосовно платні в козацькій державі. З 1638 р. на основі польської ординації платня для козацької старшини збільшилась в 15–25 разів. Це викликано було небувалою інфляцією в Польщі. Осавул став отримувати замість 25 злотих – 600 зл., сотник замість 15 – 200 злотих [5, 67].

Нині скарб знаходиться у фондах Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» та є цінним доповненням до колекцій музею Б. Хмельницького.

Джерела та література

1. Зварич В. Шуст Р. Нумізматики. Довідник. – Тернопіль - Львів, 1998. – 464 с.
2. Телегін Д.Я., Винокур І. С., Титова О. М. Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст. – К., 1997. – 336 с.
3. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. – Минск, 1977. – 399 с.
4. Гордон П. Дневник 1677 – 1678. – М.: Наука, 2005. – 233 с.
5. Тхоржевський Р. Нариси історії грошей в Україні. – Тернопіль, 1999. – 238 с.

Шерстюк В'ячеслав (Полтава)
завідуючий відділом Центру охорони та досліджень
Департаменту культури і туризму
Полтавської облдержадміністрації, магістр
Коваленко Михайло (Полтава)
молодший науковий співробітник
Центру охорони та досліджень Департаменту культури і туризму
Полтавської облдержадміністрації, магістр

**«Скарб» солідів сер. XVII ст.
з околиць Великих Сорочинців на Полтавщині**

Вивчення монетно-грошового обігу XVII ст. на сьогоднішній день ведеться більш інтенсивними темпами, ніж кількадесят років тому. Але мусимо зазначити що цей напрям розробляється, зазвичай, односторонньо. Так, максимальна увага концентрується на найбільш виразних «важких» фракціях, рідше – середніх і майже оминає такі дрібні номінали як солід. Хоча, як показує практика, саме найменші грошові номінали як тієї епохи, так і сучасності, забезпечували власне повсякденний грошовий обіг. Тоді як «важкі» фракції були, переважно, елементами тезаврування майна, у меншій мірі відіграючи роль власне обігової монети.

Тож таке одностороннє вивчення – це, говорячи на сучасний лад, щось на зразок дослідження обігу української гривні за доларовими депозитами. Звісно, вивчення обігу (чи тезаврування) важких та середніх фракцій монет – тема також важлива і цікава, але однозначно не розкриває не лише всієї картини, а й монетного обігу взагалі.

Вивчення обігу власне солідової монети на території будь-якого мікрорегіону (для відображення більш цілісної картини монетно-грошової системи загалом) є важливим і цікавим напрямом нумізматики. Для такого дослідження, більшою мірою, підходять саме втрачені монетні комплекси, – загублені гаманці, а не тезавровані скарби.

Для вирішення поставленої мети на сьогоднішній день, як виявилось, бракує джерел: ще донедавна єдиним комплексом із солідів з території Полтавщини, оприлюднених у друці, був скарб із Старої Аврамівки на Хорольщині (Безпалько, 2010). Інші скарби, опубліковані в більш-менш детальному викладі, містили або ж лише важкі фракції, або ж номінали не нижче півторагрошовика. Хоча окремі з них також можуть вважатися гаманцевими і втраченими, та все ж головну увагу, вважаємо, варто звернути саме на пошук комплексів з солідами, де б останні були переважаючою складовою.

Тож головним завданням у даному контексті є розширення джерельної бази. За останній рік було зібрано ще 5 гаманцевих «скарбів», 4 з території Полтавщини, 1 – з Сумщини (неподалік кордону Полтавської області), з Посульсько-Псізького басейну. Кілька з них вже опубліковані чи подані до друку (з Миргородщини [7] та Галки на Роменщині [18]). У даному дослідженні презентується ще один з таких нових «солідових» комплексів, з Великих Сорочинців.

Знайдений він наприкінці 2016 р. на околиці сучасного с. Великі Сорочинці, на луках берега р. Псел, неподалік житлових споруд, між селом та річкою. Гаманець (а власне як

Табл. І. Склад монетного «скарбу» (втраченого гаманця) з с. Великі Сорочинці.

№ п/п	Емітент	Місце скарб.	Метал	Номинал	Рік*	Аверс**	Знак піл- скарби	Реврс**	№ за каталогами***	Ф.	Шт. пм	Стат****, примітки
1	м. Рига	Білон	Білон	Солід	(16)3/3	Шведське королівство. Густав II Адольф (1611-1632) GVSTADOLD GREXS	Сипп	[SOLIDVSCIVIRI ?3]		14	2	
Шведське королівство. Христина Августа (1632-1684)												
2	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16)44	CHRISTINA DGD-R-S	-	SOLIDVSCIVIRIG44	Фелоров 792	15	0	
3	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	(16)41[?]	CHRISTINA-D-G-D-R-S	-	SOLIDVSCIVIRIG4	-	15	0	зміщ. штемпель
4	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	(16)50	CHRISTINA-D-G-D-R-S	-	SOLIDVSCIVIRIG50	Фелоров 811	15	0	F
5	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	(16)50	CHRISTINA DGD RS	-	SOLIDVSCIVIRIG50	Фелоров 811	14	0	
6	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	(16)51	CHRISTINA-D-G-D-R-S	-	SOLIDVSCIVIRIG-51	Фелоров 812	15	0	
7	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	(16)51	CHRISTINA DGD RS	-	SOLIDVSCIVIRIG-5-1	Фелоров 812	14	0	зміщ. штемпель
8	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	(16)52	CHRISTINA D ?	-	SOLIDVSCIVIRIG-5-2	Фелоров 814	15	0	
9	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	(16)52	CHRISTINA ?	-	[SOLIDVSCIVIRIG-5-2-	Фелоров 814	15	0	зміщ. штемпель
10	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	(16)53	CHRISTINA-D-G-D-R-S	-	SOLIDVSCIVIRIG-5-3	Фелоров 815	15	0	F
11	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	(16)53	CHRISTINA DGD RS	-	SOLIDVSCIVIRIG-5-3	Фелоров 815	15	0	
12	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	(16)54	CHRISTINA DGD RS	-	[SOLIDVSCIVIRIG-54	Фелоров 816	14	0	
13	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	(16)14	CHRISTINA-D-G-D-R-S	-	SOLIDVSCIVIRIG 4	-	15	0	
14	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	?	[CHRISTINA D GD RS]	-	SOLIDVSCIVIRIG	-	15	0	
15	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	?	[CHRISTINA DGD RS]	-	[SOLIDVSCIVIRIG	-	14	0	
16	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	?	[CHRISTINA DGD RS]	-	[SOLIDVSCIVIRIG	-	15	0	
17	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	?	CHRISTINA DGD RS	-	SOL D VSCIVIRIG	-	14	0	
18	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	?	CHRISTINA ?	-	[SOLIDVSCIVIRIG ?	-	15	0	
19	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	(16)47	CHRISTINA D GD RS	-	SOLIDV SLIVONIAE 47	Фелоров 870	13	0	
20	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	(16)49	CHRISTINA-D GD RS	-	SOLIDV SLIVONIAE 49	Фелоров 878	14	0	
21	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	(16)49	CHRISTINA-D-G-D-R-S	-	SOLIDV SLIVONIAE 49	Фелоров 878	16	0	F
22	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	(16)50	CHRISTINA-D-G-D-R-S	-	SOLIDV SLIVONIAE 50	Фелоров 879	14	0	зміщ. штемпель
23	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	(16)50	[CHRISTINA DGD RS]	-	SOLIDV SLIVONIAE 50	Фелоров 879	15	0	
24	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	(16)51	CHRISTINA-D-G-D-R-S	-	[SOLIDV SLIVON 51	Фелоров 880	15	0	зміщ. штемпель
25	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	(16)53	CHRISTINA D GD RS	-	SOLIDV SLIVONIAE 53	Фелоров 882	15	0	зміщ. штемпель
26	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	(16)53	CHRISTINA DGD RS	-	SOLIDV SLIVONIAE 53	Фелоров 882	15	0	
27	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	(16)53	CHRISTINA DGD RS	-	[SOLIDV SLIVONIAE 53	Фелоров 882	15	0	
28	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	(16)48	CHRISTINA DGD RS	-	SOLIDV SLIVONIAE 48	Фелоров 877	15	0	зміщ. штемпель
29	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	(16)48	CHRISTINA DGD RS	-	SOLIDV SLIVONIAE 48	Фелоров 877	15	0	
30	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	(16)50	CHRISTINA ?	-	SOL D V SLIVONIAE 50	-	14	0	
31	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	?	CHRISTINA-D-G-D-R-S	-	[SOLIDV SLIVON ?]	-	14	0	
32	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	?	CHRISTINA-D-G-D-R-S	-	[SOLIDV SLIVONIAE ?]	-	15	0	

33	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	?	[CHRISTINA-D-G]DRS]	-	SOLID[VSLV]ONIAE]	-	15	0	зміщ. штемпелі
34	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	?	CHRIS[?]	-	SOLID[VSLVONIAE]	-	14	0	
35	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	?	CHRISTINA-D-G-D-R-S	-	SOLID[VSLVONIAE]	-	14	1	
36	?	?	Білон	Солід	?	[?]]DRS	-	[?]]DRS	-	14	0	
Шведське королівство. Карл Густав (1654-1660)												
37	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	(16)57	CA[?]]GUSTAVDGRS	-	SOLID[VSCVIRIG57	Федоров 902	14	1	F
38	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	?	[?]]G-R-S	-	SOLID[VSCVIRI?]	-	15	1	зміщ. штемпелі
39	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	?	[GIUSTAVD]GRS]	-	SOLID[VSCVIRI?]	-	15	1	
40	м. Рига	м. Рига	Білон	Солід	?	GUS[?]]	-	SO[?]]	-	13	0	
41	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	(16)55	CAROLVSGUSTA-D-G-DR-S	-	SOLID[VSLVONIAE:5:5	Федоров 934	15	1	
42	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	?	CAROLVSGUSTAVDGRS]	-	SOLID[V[S?]]	-	16	1	
43	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	?	CAR[OLVSGUSTAVDGRS]	-	SOLID[VSCVILVI?]	-	15	1	
44	Лівонія	м. Рига	Білон	Солід	?	CA[ROLV]SGUSTAVDGD	-	SOLID[V[?]]	-	15	?	
Річ Посполита. Стізьмунд III Ваза (1587-1632)												
45	м. Рига	Рига	Білон	Солід	?	SIG-III]DXXPOLONIAE]	-	SOLID[VSCVIRIGENSIS?]	-	15	0	
Річ Посполита. Ян II Казимир Ваза (1648-1668)												
46	ВКЛ	Вільно	Білон	Солід	1652	ЮА-CAS-D-G-R-POL-L	Годава	SOLID[V:S:M-D-LIT]652	1652РЛО0500 Корпські 3581	16	0	
Маркграфство Бранденбург. Фрідріх Вільгельм (1640-1688)												
47	Маркграфство Бранденбург	Крулевець	Білон	Солід	(16)54	FRID WILH[IMAR]BRS]	Крулевець	SOLID[VSPR[VSSIAE]54	Корпські 3982	14	0	RI
Шотландія. Карл I (1625-1649)												
48	-	-	Cu	Торшер (полівійний пенні)	(1632-1633)	CARDGSCOT [ANFRE]THIBR	-	[NEMO ME IMPUNE LACESSET]	Herbert 1899, p. 204, № 196	16	?	стиль королюватий
Фальшівні												
49	«Рига»	«Рига»	Cu	Солід	(16)52?	CAROLVSGUSTAV DGRS	-	SOLI]]RIG52?		13	0	літери місцями читаються неолого. легенда правильна. Можливо, рік прочитано помилково
50	«Лівонія»	«Рига»	Cu	Солід	(16)5]4	[?]]DGG[?]]	-	SOLIVN]5?]]4	-	14	0	дуже королювана, певно 1654 Р., легенда доволі ясна

* в дужках () – не проставлені шифри в легенді, по умовчанням, ** / – новий рядок, [?] – не читається, узовно прочитане [ABC] (за аналогіями), прочитання ускладне [?],*** — за: Корпські1999 [4]; Федоров1961 [5], FortressCatalog [6], Herbert 1899 [7];**** — за Миквардлово системою.

«втрачений гаманець», а не тезаврований «скарб» і варто інтерпретувати цей комплекс) у складі 50 монет (усі діагностовано, щонайменше, до країни, що їх карбувала). До аналізу залучено усі 50 монет, з яких: 49 – соліди, 1 – торнер (подвійний пенні)

Час формування комплексу: найстаріша монета – торнер випуску 1632–1633 р., наймолодша – 1657 р., тож час складання, певно, – кінець 1650-х рр., можливо – перші роки 1660-х.

Дослідивший стан, можна говорити про досить поганий ступінь збереження більшості монет комплексу. Найстаріший ризький солід Сигізмунда III має дуже сильну потертість від тривалого обігу. Значна частина монет аналогічного номіналу Христини характеризуються достатньо добрим ступенем збереженості легенди, але у багатьох наявні обламани краї.

Цікаво, що чи не найгіршу ступінь збереженості мають наймолодші соліди шведського короля Карла X Густава та один екземпляр Фрідріха Вільгельма: вони часто гнуті, зі значно обламаними краями. Не значно кращі монети Христини останніх років її правління. Безперечно, причина цьому – погана проба срібла при інтенсивному обігу монети, хоча, звісно, певна доля такої збереженості монет залежить і від ґрунту, в якій вони випали.

Схожа картина спостерігалася і в інших випадках, що були проаналізовані нами в останні часи: схоже, шведські монети (пізні Христини та усі Карла X) досить швидко стиралися, ламалися, псувалися. Під час здійснення цих досліджень виниклопитання: чи не це є причиною того, що, наприклад, шведсько-прибалтійські монети 1650-х та наступних років так рідко зустрічаються серед випадкових знахідок (зокрема, і під час археологічних розкопок) саме тому, що в процесі обігу вони не зберігалися в такому первинному та цілісному вигляді, як, наприклад, усі соліди Сигізмунда III. Останні хоч і на кілька десятиліть довше «ходили по руках», але завдяки своїй вищій пробі срібла та вазі краще зберігалися як в обігу, так, певно, потім і в ґрунті.

Так, наприклад, соліди Карла X Густава на сьогоднішній день не представлені жодним зразком із археологічних розкопок краю. Серед останніх у відомих комплексах та нашаруваннях XVII ст. – поч. XVIII ст. траплялися 2 соліди Густава Адольфа (яма 1 пол. XVII ст. з Манжелі[17], ризький Сигізмунда III та лівонський шеляги Христини з Більська[13, 49;63](напр.: Супруненко, 2010, с. 49, 63), та найчисленніші – «боратинки» Яна Казимира, зокрема – в Полтаві (дослідження різних років).

Хоча добірка знахідок з археологічних розкопок не є надто представницькою для широкомасштабних висновків по цьому питанню, подібну ж картину ми бачимо й при вивченні випадкових знахідок серед підйомних матеріалів з тої чи іншої пам'ятки, як то Говтва[16], Келеберда-Павлівка (ще не опубліковано) тощо. На противагу можна констатувати лише те, що 1 солід Карла X Густава з 8 зразків шведських монет аналогічного номіналу походить з матеріалів Богородицької фортеці на Дніпропетровщині[15]. У складі усіх скарбових комплексів зафіксовано всього два випадки знаходження монет Карла X Густава: у Гільцях [10, 122,161] та Бодакві[8, 119,140].

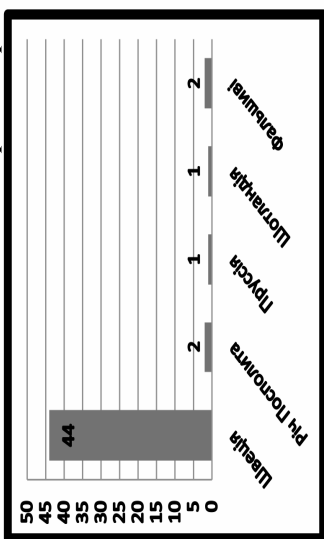
Тож, можливо, саме в даному напрямку (а не лише відносно стабільності військово-політичної ситуації) потрібно шукати причину відсутності відомостей на даний момент скарбів 1670–1690-х рр. як тезаврованих, так і втрачених.

Повертаючись до аналізу комплексу гаманця з В. Сорочинця, можемо констатувати вже звичну картину для синхронних «скарбів», з ще більш яскраво вираженим «шведським домінуванням». Майже 90 % загального складу – обігова монета прибалтійських володінь Шведського королівства. Тут спостерігається абсолютне переважання монет Христини, при майже вжеповній відсутності зразків її попередника, Густава Адольфа, та при швидкій та інтенсивній інвазії монет її наступника – Карла X Густава (прийшов на престол 1654 р.). Припущення про дуже швидке проникнення шелягової монети «свіжого карбування» на грошовий ринок (у даному випадку – Полтавщині) в даному випадку виглядає ще більш переконливим.

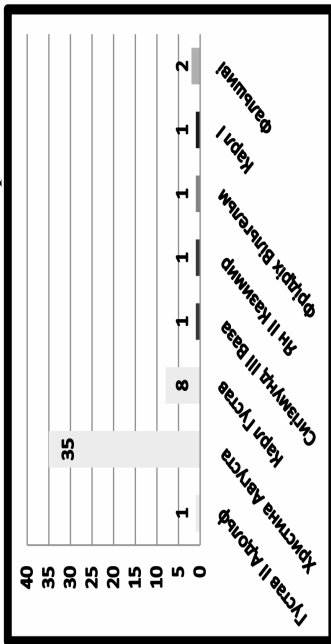
Помітне виражене в «скарбі» збільшення відсотку монет лівонського виготовлення, що вже не значно поступаються ризьким. Здагадно, останній факт також є хронологічним індикатором. Адже початок карбування монет при монастирі м. Риги з лівонським левом на

Табл. II. Гістограми розподілу складу монетного «скарбу» (гаманця) з Великих Сорочинців за критеріями.

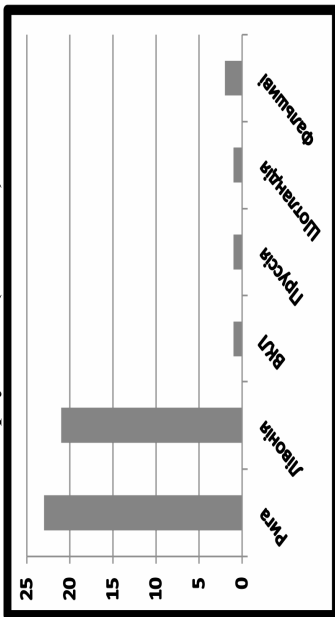
Кількісне співвідношення монет різних країн.

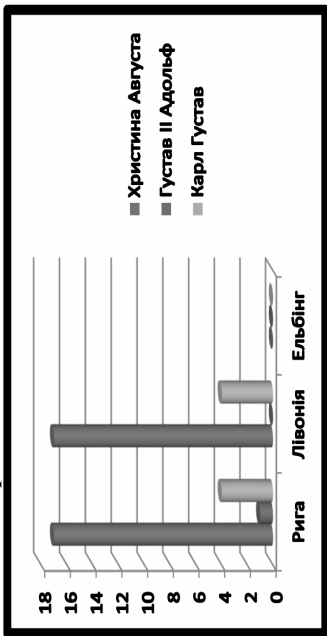
Кількісне співвідношення монет за правителями.

Кількісне співвідношення монет за місцем карбування (емітенти).

Співвідношення шведських монет за правителями та емітентами.

герби розпочинається лише з 1647 р., значно пізніше ризьких. У попередні часи кількість лівонських солідів поступається вже давно побутуючим ризьким, а на кін. 1650-х рр., як бачимо, ця пропорція дещо вирівнюється.

Цікавою у складі даного комплексу є наявність шотландської монети. Неординарність такої знахідки для території Полтавщини зумовлює детальне звернення до її аналізу.

Торнер/тернер (подвійний пенні) 1632–1633 рр. випуску, карбування Карла I (1625–1649), Шотландія (королівство, в унії з Англією), 2 випуск [2, 204]. На монеті дата відсутня, на аверсі в коловому обідку корона нижче монограма короля в лінії з позначенням номіналу C-II-R з трьома крапками внизу, легенда – CAR D G SCOT [AN FRE]TH IBR («Карл, Богом даний Шотландії, Англії, Франції та Ірландії король»). Зображення реверса – квітка чортополоха та надпис по колу «NEMO ME IMPUNE LACESSET («Ніхто не доторкнеться до мене безкарно»), майже не зчитується.

До цього знахідки шотландських монет на території області зафіксовані двічі в скарбах 2 пол. XVII ст.: у с. Портянки на Миргородщині (3 шотландські фартинги [11, 85] та в с. Стасі на Диканщині, без визначення номіналу [12, 202, 262]. Але вказівки на те, що тут були подвійні пенні Карла I, відсутні. Так, у статистичних зведеннях А.С. Бойка-Гагаріна даних про знахідки власне торнерів на території Полтавщини також немає [6, 66].

Тож можемо припустити що це перша подібна знахідка на теренах краю. Означена монета фіксує початок інтенсивного проникнення на територію України шотландських купців, що документально засвідчено саме в 1650-х рр. [6, 66].

Серед офіційної обігової монети у складі гаманця, як в попередньому випадку, також виявилися фальшовані гроші. Це 2 соліди, що становить 4 % (2 з 50 од.) від загальної кількості. Якість їх виготовлення дещо вища від інших зразків «досучавської» групи підробок, легенда та герб чіткіші (ризький солід Карла X Густава 1654? р. та сильно затертий інший, можливо, литовський Речі Посполитої). Але вони ще далекі до якості монет Сучавського двору, і відрізняють лише більшим «професіоналізмом» налагодження карбування підробок.

На сьогоднішній день, за результатами аналізу наявних комплексів, здійснюється розробка датування гаманцевих комплексів 1650–1660-х рр. й за відсотковою долею складу та характером виготовлення підробок. Не вдаючись в деталі (це тема окремого дослідження), можемо сказати, що такий відсоток фальшивої монети (4%) характерний саме для часу до інтенсивного проникнення на ринок Лівобережжя продукції Сучавського двору, тобто, до 166–1662 рр. Тож час випадіння (формування) цього комплексу можна визначити доволі вузькими хронологічними рамками – кінець 1650-х – перші роки 1660-х рр.

Поступове накопичення джерельної бази вивчення дрібної обігової монети XVII ст. дасть змогу в майбутньому не лише здійснити комплексний аналіз монетно-грошової системи та обігу того часу, а й у певній мірі, скласти загальну картину можливості (чи навпаки, неможливості) здійснювати датування археологічних закритих комплексів та культурних нашарувань за окремими випадковими монетами. Адже, як бачимо, деякі з них дійсно, могли використовуватися і бути в обігу нетривалий час, а деякі могли бути «свідками цілого століття».

Джерела та література

1. FortressCatalogue – 2017 // Електронний ресурс. Режим доступу: www.fortresskatalog.com.
2. Herbert A. Grueber. Coins Great Britain and Ireland in the British museum / Herbert Appold Grueber. – London: Printed by of the Trustees of the British Museum, 1899. – 272 (397) p.
3. Kopiccki E. Ilustrowany skorowidz pieniedzy polskich i z Polska zwiazanych / Edmund Kopiccki. – Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, 1995. – Textsty. Czesc 1 (poz. 1-7058). – 315 s.
4. Pinzar A. Talerul Ńleui alluiGheorgheDuca / AlexandruPinzar // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://romaniancoins.ancients.info/art/Taler%20Duca.pdf>.
5. Безпалько В. Скарб солідів XVII ст. із с. Стара Аврамівка Полтавської області / Владислав Безпалько // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. статей / НДЦ «Часи козацькі, УТОПК, Центр пам'ятокзнавства НАН України та ін. / ред. кол. :

- Телегін Д. Я., відп. ред., Титова О. М., заст. відп. ред., Бондаренко І. П. та ін. – К. : ТОВ НВП «Ферокол», 2010. – Вип. 19. – С. 117–120. — (Серія : «Бібліотечка «Часи козацькі»).
6. Бойко-Гагарин // Сборник тезисов Международного нумизматического симпозиума [«Деньги, Экономика и Общество»] (Кошице, Словакия, 16-19 мая 2013), 2013. – С. 66–67.
 7. Коваленко М. Невеликий скарб солідів XVII ст. з околиць Миргорода / Михайло Коваленко, В'ячеслав Шерстюк // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: збірник матеріалів Другої наукової конференції / Ред. кол.: Л. В. Бабенко, М. М. Кононенко (голова), А. Г. Логвиненко та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.) / ЦП НАН України і УТОПНК; ДКІТ ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. район. рада. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПНК, 2018. – С. 111–115. – Кол. вкл. III.
 8. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – Київ : Наукова думка, 1971. – 176 с.
 9. Нудельман А. А. Топография кладов и находок единичных монет / А. А. Нудельман. – Кишинев: Штиница, 1976. – 196 с. – (Археологическая карта Молдавской ССР. – Вып. 8).
 10. Отчет императорской археологической комиссии за 1899 год. – СПб : Типография главного управления уделов, Моховая № 40, 1902. – 184 с.
 11. Отчет императорской археологической комиссии за 1908 год. – СПб : Типография главного управления уделов, Моховая № 40, 1912. – 226 с.
 12. Отчет императорской археологической комиссии за 1913-1915 года. – Петроград : Девятая государственная типография, Моховая № 40, 1918. – 295 с.
 13. Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголюков Ю. О. – К. : ПП Вид-во «Друкарня «Гротеск», 2010. – 96, 4 с.
 14. Федоров Д. Монеты Прибалтики XIII-XVII столетий: Определитель монет / Д. Федоров. – Таллин: Валгус, 1966. – 423 с.
 15. Шалобудов В. М. Підсумки обробки нумизматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: тематичний збірник; [редкол.: Ф. Ф. Ковальова, відп. ред., та ін.]. – Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2008. – С. 92–104.
 16. Шерстюк В. В. Нумизматична колекція з Говтвянського городища / Шерстюк В. В., Лямкін В. В. // Свічадо Подніпров'я: краєзн. альманах. Книга X / КМ м. Горішні Плавні; Музей ПрАТ «Полтавський ГЗК»; [ред. кол.: Ф. Ф. Ковальова, М. Г., Кракало І. В., Лямкіна Н. В. та ін.]. — Горішні Плавні: A PrioriPrint, 2016. – С. 125–130.
 17. Шерстюк В. В. Рятівні розкопки Манжелійського городища на Полтавщині у 2015 р. / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження в Україні – 2015: щорічник – зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.) та ін.]. – К. : Стародавній Світ, 2016. – С. 154–155.
 18. Шерстюк В. В. Монетний «скарб» (гаманець) середини XVII ст. з Роменщини / Шерстюк В. В., Коваленко М. В. // Сіверщина в історії України. – Вип. 11. – 2018. – У друці.

Віктор Векленко (Дніпро)

директор Громадського історико-етнографічного
ставрографічного Музею Хреста

Дмитро Філімонов (Дніпро)

провідний науковий співробітник
Дніпропетровського обласного центру
з охорони історико-культурних цінностей

Археологічне закриття козацької Самарі XVI – XVII ст.

У 2000 р. в тодішньому м. Дніпропетровську вийшов друком нарис місцевих краєзнавців-аматорів «Городок старинный запорожский Самарь с перевозом», в якому на підставі різноманітної інформації доводилося існування у XVI – XVII ст. на північній околиці мі-

ста козацького поселення Самарь. Серед використаних джерел чільне місце посідала грамота польського короля Стефана Баторія 1576 р., що навіть відобразилося у назві вказаної роботи, яка є майже прямою цитатою фрагмента цього документа [7].

Зазначена книга зацікавила дослідників Дніпропетровського національного університету (дали – ДНУ), внаслідок чого в 2001 р. З.П. Маріна й В.А. Ромашко розпочали перші офіційні розвідки і розкопки на території лісопаркової смуги біля с. Шевченка, де розташовується пам'ятка історії національного значення – Новобогородицька фортеця [25]. Паралельно з цим В.М. Шалобудов почав здійснювати особисті розвідки території фортеці.

Дослідження З.П. Маріної та В.А. Ромашка 2001–2003 рр. дозволили виявити не тільки потужний культурний шар кінця XVII–XVIII ст., але й відкрити і дослідити житло – землянку кінця XVII ст., котре було інтерпретоване житлом будівничих Новобогородицької (Богородицької) фортеці. Наслідком обробки керамічних знахідок стало датування культурного шару кінцем XVII–XVIII ст. [26–28].

Індивідуальні розвідки В.М. Шалобудова за допомогою металодетектора дали величезну кількість підйомного матеріалу – нумізматичного, сфрагістичного, ставрографічного тощо. На перший погляд, отримані знахідки підтверджували наявність на зазначеній території великого поселення періоду XVI–XVII ст., котре виводило історію території далеко за межі існування Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу. Зокрема, слід згадати і торговельну пломбу з позначкою на бандеролі «15Z4» та численні знахідки польських монет першої половини XVII ст. [1–19; 39; 40].

З 2005 р. науково-дослідна Лабораторія археології Придніпров'я ДНУ під керівництвом І.Ф. Ковальнової розпочала власні офіційні розвідки і розкопки як на території пам'ятки, так і навколо неї, при цьому індивідуальні розвідки тривали. Наслідками цих синтетичних досліджень стали численні відкриті й досліджені житлові споруди, некрополі тощо, а також яскраві комплекси індивідуальних знахідок [17; 20]. Деякі з відкритих об'єктів були визначені належністю саме до козацької Самарі, зокрема – шинок і житловий комплекс на південь від фортеці.

Проблема необхідності ревізії попередніх тверджень щодо існування козацького поселення Самарь XVI–XVII ст. стала нагальною після початку потужної інформаційної кампанії у м. Дніпро в 2017 р., коли виникла ідея щодо передатування міста на підставі зображення на одній з торговельних plomb, знайдених на території пам'ятки, позначки «15Z4», яка може означати дату – 1524 р. [17, 14]. Втім, інтерпретація зображення на plombі та його значення на сьогодні є питанням дискусійним. Ця плomba знайдена В.М. Шалобудовим на самому початку досліджень Новобогородицької фортеці в 2001–2002 рр. як підйомний матеріал та не зафіксована у жодних звітних археологічних документах, окрім наукових публікацій та внутрішніх звітів ДНУ. Ще одна торговельна плomba з позначкою «Z5», за свідченням І. Ф. Ковальнової, «знайдена у культурному шарі поза житловими спорудами» [19, 43].

Здавалося, таке значне поселення – містечко, мало б неодноразово згадуватися у писемних джерелах та позначатися на картах регіону. Проте ґрунтовніший аналіз джерел дав абсолютно протилежні результати. Виявилось, що в архівних документах XVI–XVII ст. як писемних, так і картографічних [9] абсолютно відсутні будь-які відомості щодо існування поселення у пригірловій частині течії р. Самара до моменту заснування там Новобогородицької фортеці. Також з'ясувалося, що неодноразово згадувана грамота польського короля Стефана Баторія 1576 р. [30, 614 – 616], на якій власне і ґрунтується твердження про існування доновобогородицької козацької Самарі, не достовірний документ XVI ст., а, як було з'ясовано ще історіографом XVIII ст. Г.Ф. Міллером [29, 43–44] та підтверджено подальшими дослідженнями [13, 639; 33, 141–42; 36, 251; 45, 39–41], є підробкою періоду Нової Січі (1734–1775 рр.). Виникнення фальсифікату грамоти польського короля XVI ст. пов'язано з діяльністю межових комісій 1740-х–1760-х рр., та спробами Війська Запорозького низового об'їздувати перед російським урядом свої права на землеволодіння. Більше того, давно було введено до наукового обігу справжній універсал Стефана Баторія, даний

дніпровським козакам у 1578 р. Цей документ, складений польською мовою, не містить у своєму тексті жодних згадок про містечко Самарь і перевіз біля нього [33, 72 – 74].

Таким чином, гіпотеза щодо існування козацької Самарі, що ніби передувала Новобогородицькій фортеці, вже з самого початку свого виникнення базувалася не на інформації аутентичних джерел XVI–XVII ст., а вибудовувалася на основі сфальшованого документа, виготовленого майже на два сторіччя пізніше від часу, коли, за припущеннями деяких дослідників, була заснована гіпотетична Самарь. Сама назва поселення «Самарь» вживається лише у підробленій грамоті Стефана Баторія і відноситься до XVIII ст. До спорудження Новобогородицької фортеці у джерелах XVI–XVII ст. такого топоніму в пониззі р. Самара не фіксується. Тільки з кінця XVII ст. назва «Самара», як альтернативна, починає застосовуватися до Новобогородицької фортеці, яка на самому початку свого будівництва влітку 1688 р. називалася просто «Самарська фортеця» [46, 111]. І тільки після церковного освячення ново-збудована оборонна споруда стала іменуватися на честь Пресвятої Богородиці.

Незважаючи на повну відсутність у писемних та картографічних джерелах XVI–XVII ст. навіть натяків на існування у цей період будь-якого поселення на місці пізнішої Новобогородицької фортеці, за твердженням групи дослідників, які проводили розвідки та розкопки на території фортеці, відкриття козацької Самарі все ж таки відбулося за допомогою археологічного матеріалу [18, 21; 43; 44]. Внаслідок багаторічних археологічних досліджень, окрім поодиноких знахідок речей вигляду XVI–першої половини XVII ст. та монет того ж часу, які в основному походять з підомного матеріалу, разом з об'єктами кінця XVII–другої половини XVIII ст. періоду Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу, на пам'ятці відкрито два комплекси, що, на думку авторів розкопок, безпосередньо належать поселенню, яке ніби існувало у доновобогородицький час. Насамперед, це шинок, досліджений у 2005–2007 рр. [18, 75] та житловий комплекс, досліджений у 2012 р. [43].

Перший виявлений об'єкт був розташований на відстані близько 50 м на південний захід від південно-східного напівбастіону фортеці. Приміщення шинка являло собою споруду напівземлянкового типу загальною площею близько 50 кв. м [10, 84, 87]. Надзвичайно цікавою виявилася знахідка житлового комплексу, розташованого на відстані близько 70 м на південний захід від південно-західного бастіону фортеці. Комплекс складався з трьох будівель: напівземлянок і землянки та 11 господарських ям [43]. Його особливістю є те, що, на думку дослідників, на площі понад 300 кв. м були знайдені садиби саме часів так званої «козацької Самарі», не забудовані пізнішими спорудами Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу [21, 5–6].

З огляду на те, що обидва об'єкта знаходяться в межах території, на якій у 1688 р. розташувався посад Новобогородицької фортеці, виглядає щонайменш дивним факт відсутності у документах періоду спорудження фортеці, складених військовими, згадок про будь-яку попередню життєдіяльність або нещодавні її залишки в районі проведення будівельних робіт. Не міститься інформація про існування на місці або поблизу будівництва фортеці якогось козацького поселення, а тим більше – укріпленого містечка і в численних скаргах запорожців на адресу уряду Московської держави та гетьманської адміністрації з приводу спорудження у пониззі Самари нової московської фортифікаційної споруди. Також слід відмітити, що перша згадка в писемних джерелах існування шинкарського промислу на території пам'ятки відноситься саме до 1688 р. Так, у листопаді того ж року з Москви до нещодавно побудованої Новобогородицької фортеці надійшов царський указ, що дозволяв селитися на фортечному посаді 1000 родинам переселенців з Лівобережної України (Гетьманщини) і тим поселенцям наказано було «торговать всякими товары и шинковать питьмь поволною торговлею» [46, 115].

Ще один важливий момент, котрий залишився поза увагою дослідників, – незабудованість території на північ від знайдених комплексів у напрямку до валів фортеці. Проте, такий вільний від забудови простір має визначення у фортифікаційній термінології: це так звана «еспланада», тобто, відкритий незабудований та прострілюваний простір перед фортечними стінами та бастіонами [12, 93]. Ширина еспланади Новобогородицької фор-

теці складає близько 50–70 метрів, і саме поза межами еспланади знаходиться і місце розташування шинка, і місце розташування житлового комплексу так званої «козацької Самарі». Складається враження, що розміщення шинка та житлового комплексу від самого початку було сплановано з урахуванням наявності елемента західноєвропейської бастионної фортифікації – еспланади, тобто, вони були побудовані вже під час існування Новобородицької фортеці. Таке спостереження підтверджується і писемними джерелами, адже в них прямо повідомляється, що заселення осаду фортеці відбулося не одночасно з її спорудженням, а через деякий час [46, 114–116].

Датування виявлених в межах осаду Новобородицької фортеці археологічних об'єктів відбувалося в основному на підставі нумізматичного матеріалу. Зокрема, шинок (розкоп III) був датований за півтораками (чехами) короля Сигізмунда III Вази (1587–1632 рр.), а також шведською та прусською срібними монетами першої половини-середини XVII ст., а кінцевий етап існування – за копійкою царя Федора III Олексійовича (1676–1682 рр.) [11, 153]. Час існування житлового комплексу (розкоп VIII) так само визначений за численними (133 екз.) знахідками європейських та московських монет кінцем XVI–XVII ст. При цьому в межах розкопу VIII були також виявлені 12 екз. копійок і одна денга спільного правління царів Івана та Петра Олексійовичів (1682–1696 рр.), 2 екз. так званих «севських чехів» зрака 1686–1687 рр. та 4 екз. дротяних копійок правління Петра I [44, 299–300].

Відсутність у нумізматичних матеріалах з заповнень шинку і житлової забудови монет, датованих часом будівництва фортеці, та наступних років її існування, дозволили дослідникам зробити висновки, що ці споруди визначаються часом не пізніше 1688 р. і належать до так званої «козацької Самарі» [43, 143]. Але слід зазначити, що в процесі визначення досліджуваних комплексів не були враховані особливості нумізматичного обігу на українських землях у XVII–XVIII ст., тобто, тривалість використання європейських і московських монет цього періоду, а датування відбулося виключно за часом їх карбування. Проте наявність таких принципово важливих особливостей має вирішальне значення для датування вказаних археологічних об'єктів.

Наприкінці XVI–на початку XVIII ст. грошове господарство Гетьманщини характеризувалося змішаним складом. У грошовому обігу масово перебували монети Речі Посполитої (переважно емісій 1620-х рр. та 1650–1660-х рр.), прибалтійських володінь Швеції (в основному часів правління короля Густава II Адольфа Вази 1621–1632 рр. та королеви Христини I Августини Вази 1632–1654 рр.), Бранденбурга, Пруссії, Голландської республіки (переважно талери і флорини), Священної Римської імперії [3, 45–60; 22, 130, 150–153; 23, 64–66]. З 1650-х у грошовий обіг українських земель почали систематично надходити московські монети, які використовувалися одночасно з традиційними європейськими грошами [2, 312–315; 23, 61]. Десятки скарбів кінця XVII–першої половини XVIII ст., що походять з території Лівобережної України, містять у своєму складі європейські та московські, в основному срібні, монети початку–другої половини XVII століття [3, 147, 149–150, 151–152, 158, 159–160, 162–163, 165–166, 169, 223, 226–229, 233; 4, 31; 34, 35]. Але найпоширенішими монетами на ринку Гетьманщини були півтораки (1,5 гроша) або чех, карбування 1620-х рр. і троак (3 гроша) Речі Посполитої першої половини XVII ст. [3, 82; 23, 65], що стало причиною їх масової підробки, адже зазвичай «фальшивомонетники карбують лише поширену на ринку монету, щоб фальшивим грошам легше було загубитись серед справжніх» [23, 67].

Відомості про широке застосування у грошовому обігу на території Новобородицької фортеці європейської монети, зокрема півтораків (чехів), є і в документах кінця XVII ст. Так, у вже згаданому царському указі про поселення на новобородицькому посаді 1000 сімей-переселенців з Лівобережної України, мова йшла про те, що жителі, які збиралися виготовляти і продавати алкогольні напої, мали з кожної бочки вина платити в царську казну «по ефимку чехами і мелкими срібряними денгами» [46, 115]. Під терміном «мелкими срібряними денгами» треба вбачати європейські та московські монети різних номіналів та випусків різних десятиліть XVII ст. Слід зазначити, що саме такі дрібні монети складають більшість нумізматичних знахідок на пам'ятці, а півтораки (че-

хи) 1620-х рр., в тому числі й фальшиві, взагалі є найбільшою групою серед монет XVII ст., виявлених на території фортеці [39; 40; 41; 44].

Таким чином, співставляючи інформацію писемних джерел та дані археологічних досліджень, можна зробити висновок, що на території Новобогородицької фортеці існувала грошова система, ідентична грошовій системі Гетьманщини, тобто, була змішаною. І це не дивно, адже у перші роки існування фортеці основний потік переселенців складався з вихідців із різних полків Гетьманської України [46, 114–116], які й принесли на територію фортеці звичну для них грошову систему. Як і на Лівобережній Україні, в грошовому обігу на території фортеці в основному переважали західноєвропейські монети. Значна кількість знахідок московських монет може бути пов'язана з гарнізоном із центральних районів Московської держави.

Домінування у грошовому обігу Лівобережної України наприкінці XVII–на початку XVIII ст. переважно європейських монет усіх попередніх десятиліть XVII ст. фіксується і у писемних джерелах Московської держави. Крім того, в архівних документах є згадки про доволі активне використання на території Гетьманщини наприкінці XVII ст. не тільки монет випуску початку–другої половини XVII ст., але й грошей більш раннього часу, а саме: XVI ст. Так, зокрема, М.Ф. Котляр з цього приводу зазначає наступне: «Домінуюче становище польської, литовської та західноєвропейської монети на Лівобережній Україні визнавав і російський уряд. Наприклад, жалувана грамота царів Івана та Петра і царівни Софії 1689 р. дозволяла ігуменові Кирилівського монастиря в Києві брати мостівщину у польських грошах, напівгрошах і пенязях «старинних польських денег», а вся сума мостового становила «три тисячі золотих полських на год». Цей запис надзвичайно важливий для розуміння становища, яке склалося у грошовому обігові України, зокрема, констатацією факту, що на ринку знаходяться напівгроші, монета XVI ст., яка в XVII ст. вже не карбувалась, проте дожила до кінця 80-х років XVII ст. Термін «старинних полських денег», на нашу думку, може вказувати не лише на напівгроші, а й взагалі на монети Сигізмунда III, головним чином, 20-х років XVII ст., які переважають серед монет Речі Посполитої із скарбів Лівобережжя не тільки кінця XVII ст., але й перших десятиріч XVIII ст.» [23, 65].

Використання на території Гетьманщини наприкінці XVII ст. монет ще XVI ст. підтверджується і археологічними матеріалами. Так, наприклад, у скарбі, датованому кінцем XVII ст. із с. Стара Басань Бобровицького району Чернігівської області, найстарішими монетами якого є 3 екз. чеських грошів XIV ст. часів правління короля Карла I (1346–1378 рр.), а наймолодшою – левандаальдер Оверісселя (Голландська республіка) 1692 р., присутні 8 екз. півгрошів початку XVI ст. короля Олександра Ягеллончика (1501–1506 рр.) [3, 149–150]. Півгрош 1518 р. короля Сигізмунда I Старого (1506–1545 рр.) та півгрош 1559 р. короля Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.) є найстарішими монетами скарбу кінця XVII ст. з с. Змітнів Сосницького району Чернігівської області [3, 159–160]. Цікавим в цьому контексті є і скарб з с. Нові Безрадичі Обухівського району Київської області, що частково зберігається в Ермітажі. Скарб датований кінцем XVII ст. та складається з монет дрібних номіналів Польщі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Пруссії, Швеції та Московської держави кінця XV–XVII ст. Найстаріша монета скарбу – півгрош Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.), наймолодша – шостак Яна III Собеського (1676–1696 рр.), карбований у 1683 р. У складі скарбу присутні наступні монети часів правління королів Олександра Ягеллончика та Сигізмунда I Старого: півгроші польські 1507 р. та литовські 1509 р., гроші польські 1527–1528 рр., 1545–1547 рр., литовські 1535–1536 рр., гданські 153–1540 рр. Номінали часів правління короля Сигізмунда II Августа представлені півгрошами литовськими 1546–1565 рр., грошами 1546–1547, 1555, 1559 рр. До періоду правління Стефана Баторія належать гроші гданські 1578–1579 рр., трояки коронні та литовські 1581–1585 рр. Крім того, у скарбі присутні гроші пруські карбування 1528–1535 рр. [3, 139].

Факт присутності в грошовому обігу Гетьманщини кінця XVII ст. литовських, польських та західноєвропейських монет XVI ст. пояснює знахідки на території Новобогородицької фортеці литовського півгроша (напівгроша) часів Сигізмунда I Старого, карбовано-

го у 1509 р. [17, 5]. Поганий стан збереженості монети: зображення на ній майже стерті, вказує на її довготривалий обіг [40, 100]. Якщо враховувати усі вищенаведені аргументи щодо знаходження у грошовому обігу Лівобережної України кінця XVII ст. монет XVI ст., а також стан знахідки, то наявність цієї монети в археологічному матеріалі слід розглядати не як доказ існування у XVI ст. у пониззі р. Самара якогось стаціонарного поселення, а як ще одне матеріальне підтвердження факту використання на українському ринку наприкінці XVII ст. грошей польсько-литовської унії XVI ст. Скоріше за все, цей півгрош 1509 р. потрапив до Новобогородицької фортеці, як і всі інші знайдені на території пам'ятки європейські монети XVII ст., разом з переселеннями з різних полків Гетьманщини, які заселили її посад, або з козаками зі складу тих же лівобережних полків, які, згідно з повідомленнями джерел, власне, і будували цю фортецю, а також періодично надсилалися для підсилення її гарнізону [24, 211, 389].

Теж саме стосується і знайдених у 2012 р. московських грошей XVI ст. – денги Івана IV Грозного (1533–1584 рр.) випуску 1547 р., та копійки Федора І Івановича (1584–1589 рр.) [40, 299 – 300], з тією тільки різницею, що ці монети могли потрапити на територію фортеці як з вихідними з Лівобережної України, так і з московськими вояками гарнізону. У згаданому вище скарбі кінця XVII ст. з с. Нові Безрадічі разом з монетами московських правителів кінця XVI–початку XVII ст. Бориса Годунова Василя III Шуйського та Дмитра Самозванця наявна дротяна копійка Івана IV та денга Федора Івановича [3, 139]. У 1860 р. у Києві на території Старого міста під час земляних робіт було знайдено скарб, датований кінцем XVII ст., що складався з 30 000 дротяних монет Московського царства. У скарбі були присутні гроші практично всіх московських монархів XVI–XVII ст., починаючи від Івана IV і закінчуючи Петром I [3, 132]. Дротяні монети Московської держави також входять до складу Глинського скарбу, в якому присутні як копійки Федора і Петра Олексійовичів, так і Івана IV, його сина і подальших правителів Московського царства [1]. Не менш насичений у датуванні – Сопицький скарб [4] та багато інших.

Таким чином, масовий нумізматичний матеріал XVI ст. на території Новобогородицької фортеці фактично відсутній. Поодинокі знахідки півгроша 1509 р. та двох екземплярів московських дротяних монет, так званих «чешуск», середини та кінця XVI ст. не можуть бути визначальним матеріалом, оскільки їхнє побутування в грошовому обігу Лівобережної України фіксується у писемних джерелах та археологічних матеріалах (скарбах) і наприкінці XVII ст., тим більше, що вони походять з горішнього перевідкладеного культурного шару. Велика кількість європейських і московських срібних монет XVII ст. може бути обумовленою часом власне Новобогородицької фортеці, оскільки, за документами, українські хвилі переселення після заснування укріплення прямували з різних полків Гетьманщини, а московські ратні люди походили як з центральних, так і з північно-західних регіонів країни.

Існування на територіях присамарських містечок наприкінці XVII–на початку XVIII ст. такої ж змішаної грошової системи, як і у Гетьманщині, підтверджують і нумізматичні знахідки з сусідньої та хронологічно майже тождешної Новосергіївської фортеці (1689–1711 рр.). Тільки різниця між цими фортифікаційними спорудами полягає у тому, що, на відміну від Новобогородицької фортеці, немає жодних припушень щодо існування на місці Новосергіївської більш ранніх поселень XVI–XVII ст. Проте у підйомному матеріалі з території цієї пам'ятки також зустрічаються монети першої–другої половини XVII ст. [8, 9; 37, 46].

Подібна ситуація складається і з іншими комплексами індивідуальних знахідок.

Відсутність датованих аналогій призвела до того, що частина натільних хрестів, знайдених внаслідок індивідуальних розвідок В.М. Шалобудова і не прив'язана до визначеного культурного шару, була віднесена до періоду так званої «козачької Самарі» [10, 21–25]. Проте, завдяки розкопкам некрополів у містах центральної частини Московської держави та східних колонізованих території XVII–XVIII ст. впродовж останнього десятиліття, стало відомо, що подібні хрести, зокрема, псевдоенколпони, перебували у вжитку і на початку XVIII ст. [5; 6; 38].

Матриці особистих печаток [14; 17; 20], у тому числі й часів гіпотетичної Самарі, інтерпретувалися переважно за «Малоросійським гербовником», без залучення профільних фахівців,

тоді як поступово виявляються аналогії опублікованим знахідкам саме часів Новобогородицької фортеці або Старосамарського ретраншементу. Зокрема, це стосується печатки із «палаючим серцем» [32, 136–137] або пломбіватора «печать добра человека» [32, 123–124].

Певною мірою, надійним свідченням існування в XVI–другій половині XVII ст. так званої «козацької Самарі» міг би виступити найчисленніший матеріал – кераміка. Але співставлення з синхронним керамічним матеріалом: посудом і кахлями, що походить з сусідніх регіонів України, показує, що ці знахідки належать саме до періоду Новобогородицької фортеці, в кращому разі – до середини-другої половини XVII ст. як нижньої хронологічної межі побутування кераміки такого типу [20, 77–98; 27; 28]. При цьому побудова кераміка XVI ст. в матеріалах пам'ятки відсутня взагалі.

Отже, якщо враховувати особливості грошового обігу на території Гетьманщини наприкінці XVII ст., час побутування масового матеріалу, зокрема кераміки, наявність еспланади та писемні джерела періоду заснування фортеці, то стає зрозумілим, що досліджені археологічні об'єкти – шинок і житлова забудова, навряд чи мають відношення до так званої «козацької Самарі», а скоріше за все, належать посаду Новобогородицької фортеці. Більше того, відсутність монет кінця 1680-х рр. та наступного десятиріччя дає змогу провести більш точно датування обох комплексів, а проведений аналіз писемних джерел дає можливість пов'язати час їх існування з конкретними історичними подіями.

Так, з архівних документів відомо, що на початку квітня 1690 р. у Новобогородицькій фортеці спалахнула епідемія чуми. Наприкінці квітня гетьман І.С. Мазепа сповіщав севського воєводу І.Ю. Леонтьєва, що у фортеці щодня помирало по декілька десятків людей [24, 42]. Про подальші події, пов'язані з чумою у Новобогородицьку, дізнаємося з листа гетьмана до царів Івана та Петра від 17 травня того ж року. У цьому документі І. Мазепа повідомляв до Москви, що на той час у фортеці від хвороби померли сам воєвода О.І. Ржевський разом зі своїм сином та багато ратних людей. Сподіваючись врятуватися від страшної хвороби, більшість військових та жителів посаду втекла з Новобогородицька. Покинувши фортецю, вони переховувалися у степах та балках, а також на дніпровських островах «и по тых розных местцах одны померли, а другие еще живо обретаються, один од другого криются, з яких померлых на пустых оних местах непогребение жат тела». На додаток до цього, трапилася пожежа, в результаті якої вигоріла половина фортеці [46, 190].

Ймовірно, саме з епідемією чуми 1690 р. і пов'язано припинення існування шинка та виявленого в 2012 р. житлового комплексу. На це вказує і зафіксований археологами, які проводили дослідження, факт загибелі будівель у вогні [10, 87; 43]. Відсутність у заповненні споруд обох комплексів монет з датами періоду життєдіяльності фортеці тільки підтверджує їх нетривале існування в межах осені 1688–весни 1690 рр., адже значна кількість монет нового карбування навряд могла відразу швидко опинитися у віддаленій прикордонній фортеці. Тому в грошовому обігу на території фортечного посаду, особливо у найбільш ранній час його існування – до чуми 1690 р., як і на території усєї Лівобережної України, продовжували використовуватися монети європейських держав та Московського царства всіх попередніх десятиріч XVII ст., і навіть нечисленні монети, що дійшли з XVI ст. Існування на території фортеці змішаної грошової системи, що потрапила до неї, як і всі інші елементи матеріальної культури XVII ст. разом з переселенцями з Гетьманщини та вояками гарнізону, пояснює численні знахідки на площі пам'ятки європейських та московських грошей практично всього XVII ст., а також монет XVI ст. Отже, є цілком логічним, що датування виявлених в археологічних комплексах фортеці кінця XVII–початку XVIII ст. монет може бути абсолютно відмінним, але всі вони пов'язані з існуванням одного об'єкта – Новобогородицької фортеці 1688–1711 рр.

Утім в датуванні комплексів, виявлених на території Новобогородицької фортеці, спостерігається ситуація, коли при визначенні часу їх побутування до уваги в основному беруться нумізматичні знахідки [21, 6; 42–44]. При цьому датування споруд відбувається за часом карбування наймолодших з присутніх у їх заповненнях монет, масовий побутовий матеріал, зазвичай, до уваги не береться. Так, якщо у виявлених спорудах містяться прак-

тично ідентична кераміка, цвяхи та інші побутові та господарські речі, але в одних найбільш пізніми за датуванням є монети початку – другої половини XVII ст. або навіть першої половини-середини 1680-х рр., а в інших – будь які монети кінця XVII–початку XVIII ст., починаючи з другої половини 1680-х рр., то у першому випадку виявлені об'єкти датуються періодом доновобородицької козацької Самарі [43], а в другому – відносять власне до Новобородицької фортеці [42]. В основному саме завдяки такому методу датування і відбулося «археологічне відкриття» козацької Самарі XVI–XVII ст. в матеріалах Новобородицької фортеці кінця XVII–початку XVIII ст. Проте, з огляду на те, що на території фортеці існував змішаний грошовий обіг, подібний до обігу Гетьманщини, стає зрозумілим, що такий підхід до хронологічного визначення виявлених у ході розкопок археологічних об'єктів є абсолютно невірним. Завдяки великій різноманітності грошей, присутніх на ринку, і відмінних як за датами карбування, так і за географічним походженням, у об'єктах, що належать до періоду Новобородицької фортеці, а особливо до найбільш ранніх років її існування (з 1688 р. і до епідемії чуми 1690 р.), можуть міститися європейські та московські монети XVII і навіть XVI ст. будь-яких років випусків. При цьому монети XVI–другої половини XVII ст. у заповненнях будівель можуть зустрічатися як разом з монетами кінця XVII–початку XVIII ст. [42, 24], так і окремо від них.

Таким чином, з огляду на все вищевикладене, виникає переконання, що докази існування козацької Самарі дуже умовні. На нашу думку, твердження стосовно реальності цього поселення, що в основному ґрунтується на згадці у підробленому документі XVIII ст. – грамоті Стефана Баторія 1576 р., та на помилковому хронологічному визначенні археологічних комплексів, здійсненому, головним чином, на основі нумізматичних знахідок, не може вважатися переконливо доведеним науковим фактом і вимагає додаткового, достовірного обґрунтування із залученням профільних фахівців та використанням сучасних опублікованих аналогій. Оскільки частина дослідників наполягає на існуванні цієї пам'ятки, при тому вони вже не виносять це до мети дослідження, але визначають як беззаперечне досягнення «відкриття козацької Самарі і встановлення її часового та територіального передування Богородицькій фортеці» [21, 5], то задля встановлення істинності заявленого виникає нагальна необхідність всебічного незангажованого аналізу здобутого археологічного матеріалу, звітів польових досліджень та інтерпретаційних публікацій.

У зв'язку з сумнівами щодо наявності чітко датованих і насичених реально синхронним матеріалом періоду гіпотетичної козацької Самарі (передусім, опублікованих закритих комплексів), абсолютною відсутністю в польських, українських і російських архівах писемних джерел щодо існування козацької Самарі, чи будь-якого іншого поселення у пригірловій частині р. Самара в XVI–XVII ст., окрім Новобородицької фортеці, вважаємо за доцільне визнати на даному етапі дослідження легендарність цього топоніму.

Остаточне розв'язання питання щодо можливості виникнення і функціонування козацького поселення впродовж XVI–XVII ст. буде можливе тільки після повного дослідження пам'ятки, ґрунтовних археологічних розвідок та розкопок як на території с. Шевченка, так і навколо нього. Попередньо ж, виходячи з вищевказаного, ми можемо говорити тільки про археологічне закриття «козацької Самарі» як науково не доведеної.

Джерела та література

1. Армен А. Е. Грошовий обіг на Глухівщині в період Гетьманщини // Сіверщина в історії України: Зб. наук. Праць. – К. – Глухів, 2010. – Вип. 3. – С. 133–137.
2. Бакалець О. А. Російська срібна копійка в грошовому обігу України II половини XVII – II чверті XVIII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2005. – Вип. 8. – С. 308–334.
3. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.). – К., 2012.

4. Белашов В. І., Клюев А. М. Монетні скарби колишньої столиці Гетьманщини м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.) // Сіверщина в історії України: Зб. наук. Праць – К.–Глухів, 2015. – Вип. 8. – С. 127–132.
5. Бердников И. М. Кресты-тельники из раскопок некрополя Спасской церкви города Иркутска // Вестник НГУ. Серия: История, филология. – 2012. – Т. 11. – Вып. 7. – С. 168–178.
6. Бердников И. М. Нательные кресты, иконы и образки из раскопок Крестовоздвиженского некрополя (г. Иркутск) // Известия Иркутского государственного университета. Серия «Геархеология. Этнология. Антропология» – Иркутск, 2012. – № 1 (1). – С. 138–165.
7. Бинкевич В. В., Камеко В. Ф. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. – Д., 2000.
8. Векленко В. О., Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Темат. зб. – Д., 2008. – С. 7–31.
9. Векленко В. О. Аналіз картографічних матеріалів до історичних топонімів Нижнього Присамар'я // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Темат. зб. – Д., 2008. – С. 31–41.
10. Векленко В. А. Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости: монография. – Д., 2010.
11. Векленко В., Харлан О. Досвід реконструкції шинка з козацької Самари // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2011. – Вип. 20, ч. І. – С. 153–157.
12. Губайдуллин А. М. Фортификационный словарь – Казань: Институт истории АН РТ, 2003.
13. Документи Богдана Хмельницького: 1648–1657 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К., 1961.
14. Ковалева І. Ф., Шалобудов В. Н. Печати, знайдені в Богородицькій крепости і її округе // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 44–50.
15. Ковальова І. Ф. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002'2, 2003'1. – С. 21–35.
16. Ковальова І. Ф. Нові дослідження посаду Богородицької фортеці // Січесьлавський альманах: Зб. наук. праць з історії українського козацтва. – Д., 2005. – Вип. 1. – С. 41–46.
17. Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М., Векленко В. О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Д., 2007.
18. Ковальова І. Ф. Місце Самари у системі пам'яток Наддніпрянщини козацьких часів // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Темат. зб. – Д., 2008. – С. 73–77.
19. Ковальова І. Ф. Нові сфрагістичні надходження з козацьких пам'яток // Січесьлавський альманах: Зб. наук. праць з історії українського козацтва. – Д., 2010. – Вип. 5. – С. 41–46.
20. Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М., Харитонов О. В. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Вип. 2. – Д., 2013.
21. Ковальова І. Ф. Археологічні джерела у дослідженнях побуту мешканців козацької Самари – Новобогородицької фортеці // Історія та культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник. – Д., 2013. – Вип. 10. – С. 4–12.
22. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971.
23. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на Лівобережній Україні в другій половині XVII–першій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – К., 1971. – № 4. – С. 59–69.
24. Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. – К., 2010. – Т. 1: 1687–1691.
25. Маріна З. П. Археологічні дослідження Богородицької фортеці // Проблеми археології Придніпров'я. – 2003. – С. 31–36.
26. Маріна З. П. Нові дослідження археологічних пам'яток у пониззі Самари // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 30–34.

27. Маріна З. П. Керамічний комплекс з котловану житла Богородицької фортеці у Присамар'ї // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Історія і археологія. – 2004. – Вип. 12. – С. 131–135.
28. Маріна З. П. Типологія керамічних виробів XVII–XVIII ст. з території Богородицької фортеці // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Темат. зб. – Д., 2008. – С. 133–142.
29. Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах – М., 1848.
30. Скальковский А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького – Д., 1994.
31. Соболева Н. А., Мельникова А. С. Клад западноевропейских и русских монет XVIII в. из Форостовичей // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1974. – № 5. – С. 109–113.
32. Станюкович А. К., Авдеев А. Г. Неизвестные памятники русской сфрагистики. Прикладные печати-матрицы XIII – XVIII веков из частных собраний. – М., 2007.
33. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904.
34. Стрижакова Н. Талари Західної Європи в українських скарбах // Українська нумизматика і боністика. – К., 2000. – №2. – С. 299–343.
35. Супруненко О. Б. Диканський скарб 1953 року // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 152–158.
36. Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1989.
37. Філімонов Д. Археологічні знахідки кінця XVII – початку XVIII ст. з території посаду Новосергіївської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2016. – Вип. 25. – С. 43–48.
38. Хухарев В.В. Обряд и погребальный инвентарь из некрополя Христорожественского храма в Кашине // Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. – Тверь, 2015. – Вып.8. – С. 286–97.
39. Шалобудов В. Н. Находки монет на территории Богородицкой крепости. // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 123–134.
40. Шалобудов В. Н. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Темат. зб. – Д., 2008. – С. 92–104.
41. Шалобудов В. М. Нові знахідки монет XVII ст. на території посаду Богородицької фортеці // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Темат. зб. – Д., 2008. – С. 107–109.
42. Шалобудов В. М. Розкопки в північній частині Богородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 20. – С. 22–26.
43. Шалобудов В. М., Ковальова І. Ф. Розкопки козацького містечка Самар поблизу Богородицької фортеці // Археологічні дослідження в Україні 2012. – К., 2013. – С. 142–143.
44. Шалобудов В. М. Датування козацької Самарі на підставі нумізматичних знахідок // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2013. – Вип. 11. – С. 298–302.
45. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків – Львів, 1991. – Т. 2.
46. Яворницький Д. І. Твори у 20 томах / Д. І. Яворницький. – К. – Запоріжжя, 2008. – Т. 3, кн. 1.

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Валерій Ластовський (Київ)
професор Київського національного
університету культури і мистецтва,
доктор історичних наук

Дмитро Байда-Вишневецький і Черкаси: міфи в історіографії

Дмитро Байда-Вишневецький – персонаж для української історії та історіографії не тільки колоритний, але й знаковий. Фактично він визнається рубіжною особистістю в процесі формування українського козацтва і появи запорозьких Січей. Для багатьох він і гетьман, і засновник Хортицької Січі. Легендарність цієї особистості настільки значна, що навколо неї сформувалися міфи, які продовжують жити не тільки у свідомості пересічної особистості, але й в науковій літературі. Так вже сталося, що задовго після смерті Дмитра Байди-Вишневецького, його життя тісно переплелася із містом Черкаси. Спочатку – в науковій літературі, а потім – і в повсякденному житті: в Черкасах його іменем названо одну із центральних вулиць, а відомий політик і народний депутат Микола Томенко запропонував у 2017 р. зробити цю особистість своєрідним брендом міста.

Обсяг наукової літератури, присвяченої цій непересічній особистості, є досить значним і, відповідно, заслуговує на окрему історіографічну розвідку. Разом з тим, не дивлячись на значну кількість досліджень та публікацій, є питання, які для науки залишаються до кінця нез'ясованими. Зокрема, це стосується і зв'язків між Дмитром Вишневецьким та містом Черкасами.

Безпосередньо в Черкасах князь, звичайно, міг перебувати. У цьому сумнівів майже немає. Хоча, разом з тим, немає й жодного документу, який би прямо на це вказував. Проте, наприклад, у 1557 р., в листі короля Сигізмунда I, в якому Дмитру Вишневецькому прямо заборонялося воювати «с царем Турецким», зазначалося, що до князя було відправлено посланця з відповідними інструкціями, якого необхідно було зустріти в саме в Черкасах: «А против тому посланцу нашому, которого шлем до тебе, встречу до Черкас, як бы тебе то все, што от нас с тым дворянином послано, в целости дошло, сухим путем, альбо водою: нехай бы без мешканья его в Черкасах встречали...» [1, 149]. Можливість перебування Дмитра Вишневецького в Черкасах можна віднести ще й до 1561 р., коли він повернувся із московської служби.

Стосовно зв'язку Дмитра Вишневецького із Черкасами існує три головних міфи, які продовжують поширюватися із публікації в публікацію: 1) Дмитро Вишневецький був старостою черкаським і канівським, 2) за час свого старостування він спорудив у Черкасах свій замок, 3) Дмитро Вишневецький захопив Черкаси та Канів і запропонував їх московському царю Івану IV.

Міф 1. Дмитро Вишневецький – староста черкаський і канівський.

Цей міф з'явився ще у XIX ст. і благополучно перейшов вже у XXI ст. І хоча не так давно про нього писав сучасний дослідник Юрій Михайлюк, показуючи, що жодних підстав вважати Дмитра Вишневецького старостою черкаським і канівським немає, тим не менше, цей міф продовжує жити та популяризуватися.

До початку XIX ст. взагалі про якусь державницьку діяльність Дмитра Вишневецького в літературі ніколи не йшлося, згадувалися лише його військові виправи. Вперше ж на подібний статус князя Дмитра натякнув тільки російський історик Микола Карамзін. Проте він дійсно лише натякнув, а не прямо стверджував: «Быв любимым вождем днепровских козаков и начальником Канева, он скучал мирною системою Августа» [3, 252].

Певну державницьку діяльність Дмитру Вишневецькому приписував автор «Історії русів», але цілком у дусі романтичної історіографії: «...и он бывши гетманом во время мирное, славился гражданскими добродетельми, поправлял разоренные города и публичные здания, наблюдал за правосудием и правлением земских и городских урядников, возбуждал народ к трудолюбию, торговле и хозяйственным заведениям, и всякими образами помогал ему оправиться после разорительных войн, и за то все почтен отцем народу». Але як бачимо, тут мова йде не про рядового королівського чиновника, а про главу державу – про гетьмана, що цілком відповідало загальній концепції твору.

Безпосередньо вже спровокував формування історіографічного міфу щодо старостування Дмитра Вишневецького російський історик Сергій Соловйов у 1856 р., коли вийшов з друку шостий том його праці «История России с древнейших времен». Саме там вперше чітко було сказано: «...староста каневский, князь Дмитрий Вишневецкий, истый козак по природе, достойный преемник Евстафия Дашковича» [11, 478].

З цього моменту й починається подальше калькування статусу князя Дмитра. Далі, у 1874 р. у відомій розвідці, присвяченій Богдану Хмельницькому, здається, вперше назвав прямо Дмитра Вишневецького старостою черкаським і канівським Микола Костомаров, використовуючи при цьому слова того ж таки Сергія Соловйова: «предприимчивый и талантливый преемник Дашковича». Потім, у 1882 р. у своїй праці «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие» також назвав князя Дмитра Вишневецького старостою Володимир Антонович. Між іншим, тут він був названий цим титулом поруч із його братом Михайлом Вишневецьким, який насправді був старостою черкаським і канівським у 1559–1584 рр. Потім це ж начебто історик ще й розповідав своїм студентам у 1885–1886 рр., які записали за його словами текст лекцій із наступними словами: «енергійний староста черкаський і канівський».

Вершиною утвердження цього міфічного статусу Дмитра Вишневецького стало тритомне дослідження з історії запорозького козацтва Дмитра Яворницького, опубліковане у 1892–1897 рр.

Міф 2. Спорудження замку в Черкасах Дмитром Вишневецьким.

Цей міф має суто місцеве черкаське походження. З'явився він у ХХ ст. вже завдяки місцевим краєзнавцям, що любили дещо перебільшувати роль князя Дмитра у житті міста. Вочевидь, його походження було пов'язане із попереднім міфом. Адже, якщо Дмитро Вишневецький був старостою Черкас чи захоплював це місто, то відповідно, йому необхідне було укріплене місце для свого перебування. Остаточо цей міф був переконливо спростований у 2016 р. в монографії, присвяченій ранній історії середньовічних Черкас [5, 22].

У черкаському краєзнавстві цей міф мав два складових елементи: перебування Дмитра Вишневецького на посаді старости та знаходження самого його замку на території сучасного скверу ім. Б. Хмельницького (в радянський період – парк Ленінського комсомолу). До того ж, як іноді стверджувалося, цей замок був ще й кам'яний! Але, як ми вже знаємо, сам Дмитро Вишневецький ніколи не був старостою. Щодо другого елементу, то він теж не відповідає дійсності. На тому місці, яке відводиться краєзнавцями під розташування замку, ніколи ні яких споруд подібного плану взагалі не було. Про це свідчить як археологічний, так і документальний матеріал.

Міф 3. Захоплення Черкас і Канева Дмитром Вишневецьким.

Цей міф має більш давню історію. Початок йому було покладено у XVI ст. Практично всі історики, хто присвячував свої розвідки Черкащині, Дмитру Вишневецькому та його діяльності, підтримували цей міф.

Документальною основою для цього міфу є запис у Ніконовському літописі. У записі за жовтень 7066 р. (1558 р.) міститься наступна інформація: «Того же месяца писал ис Черкас да ис Канева к царю и великому князю Дмитрей Иванович Вишневецкий, что он с Днепра с Хортицкого острова пошел, потому что корму не стало у него, и казаки от него разошлись, а царь Крымской пошел на его город, да Турьского люди многие в судах да волохи, и он за кормом не сел в городе, а пришед, засел Черкасы и Каневы: и государь как велит? И царь и великий князь писал князю Дмитрею Ивановичу, а велел ехать к себе, а Черкасы и Канев велел королю отступитца, потому что царь и великий

князь с королем в перемирьє» [8, 286]. А далі вже під листопадом того ж таки року міститься запис про переїзд Дмитра Вишневецького на службу до Івана IV, котрий «дал ему отчину город Белев со всеми волостми и селы, да в иных городех села подклетные государь ему подавал и великими жалованьи устроил» (між іншим, місто було колишнім володінням колишнього князя Івана Івановича Белевського, останнього удільного князя, замордованого в темниці, за наказом Івана IV, на засланні у Вологді якраз у 1558 р.). На цьому князь Дмитро приніс московському царю клятву разом з хресним цілуванням.

Здавалось би все досить просто в цьому повідомленні, яке було автоматично сприйняте науковою спільнотою і завжди сприймалося як беззаперечне.

Проте сумнів у можливості захоплення князем Дмитром Вишневецьким Черкас і Канева викликають декілька обставин.

2. Відповідно до тієї ж інформації, що наводиться у Никонівському літописі, після того, як Дмитро Вишневецький змушений був покинутий Хортицю, «и казаки от него разошлися». Тобто, його загони практично перестали існувати, а на тих, хто залишився, не міг не вплинути фактор деморалізації. При цьому, для захоплення двох укріплених міст із замками (які були у 1552 р. відремонтовані або новозбудовані [7]) та їх утриманням насильницьким шляхом потрібно було б кілька сотень чоловік. А в Черкасах і Каневі знаходилися військові гарнізони («драби»), що утримувалися за державний кошт, мали достатній військовий арсенал, включно з артилерією [5, 86, 198, 200]. Тільки в одних Черкасах станом на 1552 р. знаходилося 160 «драбів» (100 належало до роти ротмістра Петра Розбійського, а ще 60 підпорядковувалися безпосередньо старості) та ще 50 озброєних «служебников» [2, 90]. І це ми не враховуємо ще міське ополчення. З цього випливає, що будь-яка спроба захоплення міста переросла б у кровопролитну битву. Та не забуваймо, що у 1532 р. Черкаси витримали значно серйозніше випробування – облогу кримського хана [6].

3. Відсутня інформація про будь-яку реакцію з боку польсько-литовської влади щодо насильницького захоплення прикордонних міст. Така ситуація уявляється нонсенсом, якщо б відповідна подія відбулася. Тим більше, що а) держава знаходилася у стані війни із Московією, б) питання стосувалося прикордонної території із Кримським ханатом, який проводив досить активну політику саме в цих землях. Більше того, коли, розчарувавшись у службі на стороні Москви, Дмитро Вишневецький звертається до Сигізмунда I з проханням дозволу повернутися на Батьківщину і на службу королю. Амністія йому була дарована 5 вересня 1561 р., про що отримав повідомлення і відповідну грамоту сам князь Дмитро, а крім того, ще й тодішній вже новий староста черкаський – Михайло Вишневецький [1, 155–158]. Варто уваги те, що у виданих документах не було жодної згадки ні про зраду, ні про розбій Дмитра Вишневецького, а лише про те, що «еси то кром ведомости нашео учинил, ведже ни в который иной обычай то уделал» [1, 157].

4. Літописний звід, в який було внесено інформацію щодо захоплення Черкас і Канева Дмитром Вишневецьким, було складено лише в середині 1560-х років [4, 190–205], вже після того, як князь покинув службу у московського царя Івана IV і, вочевидь, вже після його смерті.

7. Необхідно звернути увагу ще й на слова в повідомленні, що «...а Черкасы и Канев велел королю отступитца, потому что царь и великий князь с королем в перемирьє». Справа в тому, що вони дещо перегукуються із словами в тих інструкціях, які видавалися від імені Івана IV його посланцям до Сигізмунда I «с списком обидных дел» – Роману Півову в травні 1559 р. та Микиті Сушову у квітні 1560 р. [9, 584, 13]. У першому випадку інструкція звучала таким чином: «И Роману молвити: государь наш послал на Днепр околичного своего Данила Федоровича Адашева, а с ним многих людей, а приказал им беречь хрестьян от Татар; а о том им приказ великой, чтоб королевым людем обид от них не было никаких. – И нечто молвят, Днепр государя нашего королев, а князь великий посылает на Днепр своих людей, ино то перемирьє рушит. И Роману говорити: государь наш перемирьє не рушит и в королевсы ся земли не вступает ничем, а бережет хрестьянство; а в Канев и в Черкасы и в иные королевсы места вступатися ему не велел ничем по тому, как в перемирных грамотах государю нашему с королем рубеж описан».

З усього вище викладеного напрашуються єдина думка: ніякого захоплення Черкас і Канева не було. Це – фальсифікація, створена у середині 1560-х років московськими авторами літописного зводу.

Виникає питання: навіщо потрібна була історична фальсифікація в літопису, коли були ще живі основні учасники всіх цих подій, за винятком одного єдиного – Дмитра Вишневецького? Адже тільки він міг спростувати чи підтвердити факт навіть не стільки захоплення Черкас і Канева (це можна було без труднощів довести і без князя), скільки – пропозиції передати ці міста Івану IV. Можливо, саме тому ця фальсифікація і була створена, що Дмитро Вишневецький загинув у 1563 р.?

Для відповіді на це питання пропонується звернути увагу на наступні обставини, які вказують на особливий інтерес московської влади до у 1550-х роках до Черкас.

Спочатку у червні 1551 р., під приводом прикордонного співробітництва «для християнства», Іван IV звертався до Сигізмунда I із проханням розмістити своїх представників у Черкасах та Каневі: «...а ты б в Каневе и в Черкасах своим наместником потомуж приказал накрепко, чтоб в Каневе и Черкасах наших порубежных городов наместников сторожем на сторожи места потомуж велел беречи, чтоб им от твоих людей обиды никакие не было» [9, 354]. Очевидно, взаємовідносини між сторонами не зовсім вдало склалися і тому в березні 1552 р. від Івана IV був надісланий новий лист, в якому писалося: «А ты б своим наместником потомуж приказал, чтоб они также наших наместников без вести не держали, а в Каневе бы еси, и в Черкасы своим наместником приказал, чтоб нашему наместнику путивльскому у себя в Каневе и в Черкасах наших сторожей велели держати и сторожей наших берегли, чтоб им потомуж обид никаких не было» [9, 361–362]. Необхідно відзначити, що саме в цей час відбувалася ремонт та перебудова канівського та черкаського замків.

Пізніше, 1557 р., у вже згаданому вище листі Сигізмунда I до Дмитра Вишневецького з'явилася наступна інформація: «...маючи ведомость от тебе и з иных украин о умысле князя великого Московского ку будованью замков пры Днепре, з(в)лаща где бы хотел будовати города на нашем кгрунте, и для зачепок, абы козаки в небытности чынити не важылися, зачым бы и небеспечности на паньства наши прыносили, для чого абы еси там заставшы, великую пильность в том чынил и зачепок делати чабаном и влусом цесаря Турецкого шкодити козаком не допускал, маючи бачность на многие причыны и на донкочанье и присягу нашу с цесарем Турецким...» [1, 148–149].

Ще пізніше, вже 6 травня 1559 р. (через півроку після переходу Дмитра Вишневецького до Москви) король Сигізмунд I пише листа до панів-ради у Вільно, де вказує, «...иже князь великий Московский замок будовати хочет на врочищи Манастырскох межы замком нашим Черкасы и островом Хортицою». Сам Сигізмунд що інформацію отримав від старости черкаського пана Йосифа Халецького та від справці київського воєводства князя Миколи Збарзького [1, 151].

І, нарешті, 5 вересня 1561 р. в листі Сигізмунда I до старости черкаського Михайла Вишневецького зазначалося, що Дмитро Вишневецький «пришел з земли Петигорское на Днепр и ест тепер на врочищи Манастырском от Черкас у тридцати милях, и пишет до нас, бьючи нам чолом, абыхмо его в ласку нашу господарскую принемиши, лист наш кглайтовный ему послати розказали и до нас господара ему приехати дозволили» [1, 156].

Як бачимо, спочатку у 1551–1552, а потім вже у 1557–1559 рр. Іван IV намагався стратегічно закріпитися на берегах Дніпра, виставивши свою сторожу та збудувавши свою власну фортецю, яка б могла контролювати торгові та дипломатичні шляхи між Польським королівством і Великим князівством Литовським з однієї сторони, та Кримським ханатом, Туреччиною і Кавказом, з іншої. Можливо, саме для цього Москві і був потрібен Дмитро-Вишневецький, на якого подібні надії й поклалися. Поява князя на тому самому Монастирському острові вже як втікача від московського режиму у 1561 р. символізувала провал відповідних московських надій. Можливо, сам же Дмитро Вишневецький і хотів саме це символічно підкреслити своєю зупинкою саме на цьому острові, а не в якомусь іншому місці (наприклад, на тій же Хортиці).

Після своєї втечі для Москви Дмитро Вишневецький став зрадником. До нього одразу ж почали застосовуватися відповідні визначення. Наприклад: «...притек Вишневецкой ко государю нашему, как собака, и потек от государя нашего, как собака же...» [10, 156].

З вище викладеного можна дійти думки, що фальсифікація із начебто захопленням князем Дмитром Вишневецьким міст Канева та Черкас, яка була зроблена московським літописцем у середині 1560-х років, можливо, переслідувала дві мети: по-перше, закріпити за ним титул зрадника (не тільки московського царя, але і польського короля), і, по-друге, закріпити в документах геополітичні претензії московської влади на територію Середнього Подніпров'я, де головними центрами на той час виступали Канів та Черкаси.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 2. СПб., 1865. 15, 272 с.
2. Архив Юго-Западной России. Часть VII. Т. I. К., 1886. 647, XII с.
3. Карамзин Н. История государства Российского. Т. 8. СПб., 1819. 308, 163 с.
4. Клосс Б. Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков. М., 1980. 312 с.
5. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас. К.-Черкаси: Ін-т археології НАН України, 2016. 290 с.
6. Ластовський В. Облога Черкаського замку у 1532 р. (із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30-х роках XVI-го ст.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. К: Ін-т укр. археогр., 1999. Т. 3. С. 76-96.
7. Ластовський В. Середнє Подніпров'я в міжнародних відносинах середини XII ст.: іспанський слід // Гілея. Вип. 129. 2018. С. 13–16.
8. Полное собрание русских летописей. Т. 13. Часть 1. Патриаршая или Никоновская летопись. СПб., 1904. 302 с.
9. Сборник императорского Русского исторического общества. Т. 59. СПб., 1887. 629 с., 98 стлб.
10. Сборник императорского Русского исторического общества. Т. 71. СПб., 1892. 807 с., 234 стлб.
11. Соловьев С. Сочинения. Кн. 3. Т. 5–6. М., 1989. 783 с.

Дмитро Куштан (Київ–Черкаси)
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України,
кандидат історичних наук

Михайло Пономаренко: «Скільки років Черкасам?»

«Підготовка до відзначення ювілею міста розпочалася. Тільки ж черкаси бунтують, як бунтували ще в XVI сторіччі... "Колотяться черкаси", – повідомлял король урядовці тоді. Бунтують і колотяться черкаси і сьогодні. Тільки вже не проти поляків, а проти науки»
М. Пономаренко [9, 20]

Михайло Федорович Пономаренко (1920–2010) – відомий черкаський історик, краєзнавець, археолог, з ім'ям якого пов'язана ціла епоха історико-краєзнавчих досліджень на Черкащині (Рис. 1). Впродовж довгого часу він був головою секції археології при обласній організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОШК). У 1950–1980-х рр. займався археологічними дослідженнями на території Черкас. Саме йому на початку 1980-х рр. було доручено здійснити археологічні розкопки та розвідки з метою встановлення часу заснування обласного центру.

У науковому архіві Інституту археології НАН України, як додаток до наукового звіту М. Пономаренка про археологічні дослідження у Черкасах 1981 р. [9], зберігається рукопис його статті «Скільки років Черкасам?» – п'ять аркушів машинописного тексту. Ця стаття так і не була опублікована. Причина зрозуміла: висновки Михайла Федоровича щодо віку Черкас не співпадали з офіційною (компартиійною) версією, «заточеною» на відзначення 700-річчя в 1986 р. А після помпезного святкування ювілею міста ця версія стає незаперечною істиною [7, 9–10; 11, 150–161] і донедавна не робилося жодних спроб її відкоригувати. Нашу з В. Ластовським нещодавно пропозицію переглянути дату заснування Черкас у бік омолодження [5, 157–176] «стара гвардія» черкаських істориків зустріла прохолодно: від повного ігнорування до образливих закидів у соцмережах із звинуваченнями у ревізійізмі та непрофесійності. Але, як свідчить віднайдений рукопис статті, М. Пономаренко також не погоджувався з призначенням «зверху» віком Черкас і вважав місто дещо молодшим.

У ході робіт з «підгонки» офіційної дати заснування Черкас зробили основну ставку на згадку міста в литовсько-руських літописах XVI–XVIII ст. у контексті т. зв. «київського походу» великого литовського князя Гедиміна (дати ризяться від 1304 до 1322 рр.), а також фантастичні оповіді російських істориків XVIII ст. В. Татіщева та І. Болтіна, де переказ про заснування міста черкесами відноситься до 1282 р. Щодо літописних згадок про Черкаси, то чомусь не було враховано те, що похід Гедиміна на Київ взагалі є фантазією літописців, які мали на увазі похід великого литовського князя Вітовта на київські землі, що стався принаймні на 70–80 років пізніше, у 1393 р. [6; 10]. Це ще наприкінці XIX ст. довів авторитетний історик В. Антонович [1, 46–57], а його висновки підтвердив інший відомий історик М. Грушевський [3, 471–490]. Крапку в цій полеміці на початку XX ст. поставив фахівець з історії України литовської доби П. Клепатський [4, 43–50, 334–335]. Черкаські ж історики-краєзнавці про це не згадали (або не воліли згадувати). Такою ж містифікацією є історія Татіщева–Болтіна, не підкріплена жодними документальними свідченнями. Факти говорять про інше: перші писемні згадки про Черкаси відносяться до рубежу 1370–1390 рр., а це років на 80–100 омолоджує місто порівняно з офіційною датою заснування – 1286 р.

У своїй статті М. Пономаренко, мабуть, єдиний на той час із черкаських істориків здійснив критичний аналіз літописних і історичних «доказів» про заснування Черкас наприкінці XIII ст. На основі розбору літописних джерел та власних результатів археологічних досліджень він робить висновок про те, що Черкаси були засновані в литовський час, не раніше 2-ї половини XIV ст. і пов'язує цю подію зі звільненням Південної Київщини від золотоординців після перемоги литовсько-руського війська в битві на Синіх Водах (1362). Хоча, судячи з тексту, дослідник перебував під впливом таких хибних теорій як «черкеська версія» походження міста, розташування первинного Черкаського замку на місці сучасного Пагорба Слави, а не на Дзеленьгорі.

Появу Черкас Михайло Федорович пов'язав із діяльністю київського князя Володимир-Ольгердовича, якому уділ був наданий батьком – великим литовським князем Ольгердом. Така точка зору має право на існування, але, вочевидь, є помилковою. Адже після перемоги в Синьоводській битві великий князь Ольгерд передав відвоювані у Золотої Орди землі (Поділля та Південну Київщину) своїм племінникам, братам Коріатовичам [2, 111]. Очолюване ними удільне Подільське князівство мало стати буфером між земля-

Рис. 1. Михайло Пономаренко (1920–2010).

ми татар та Великим князівством Литовським. Задля укріплення південних кордонів князівства Коріатовичі взялися будувати низку прикордонних замків від Дністра до Дніпра: Кам'янець, Бакота, Скала, Вінниця, Брацлав, Сокилець, Звенигород і, ймовірно, Черкаси, як крайній східний форпост у цьому «ланцюжку». Як сказано в Супрасльському літописі (рубж XV–XVI ст.): «Ино ты князятя Коръятевечи три брати: князь Юрьи а князь Александр, князь Костентин и князь Федор со князя великого Олгирдивым презволенемъ и с помощью Литовския земли пошли в Подолскую землю. И тогда в Подолской земли не было ни один город ни деревомъ рубленого, а ни каменемъ будованого. ...А ис того вси Подолски города умуровали и всю землю Подолскую осели». Про те, що початкова історія Черкас пов'язана із Подільською землею, свідчить згадка про них саме в переліку подільських міст у «Списку руських міст дальніх і ближніх» – писемній пам'ятці рубежу 1380–1390-х років [2, 80–81], а також той факт, що перший із відомих нам на сьогодні керманців міста – черкаський воєвода Бедрих (згаданий 1392 р.) – був слугою подільського князя Федора Коріатовича [5, 188]. У складі Подільського князівства місто перебувало до 1393 р., коли за наказом великого литовського князя Вітовта його захопив новопризначений київський князь Скиргайло Ольгердович і долучив до свого уділу [2, 125].

Вагоме слово з приводу віку міста мали сказати результати археологічних досліджень – це і було основним завданням експедиції «Черкаси–1981», очолюваної М. Пономаренком. Консультаantom робіт виступав старший науковий співробітник ІА АН УРСР М. Кучера – провідний фахівець із давньоруської та середньовічної археології. Найдавніші здобуті матеріали (головним чином кераміка), які можна пов'язати із початковою історією міста, відносилися до 2-ї половини XIV ст. (Рис. 2). Було доведено відсутність на території Черкас пам'яток давньоруського часу (ряд опонентів Пономаренка намагалися довести, що місто виникло ще за часів Київської Русі). Ці висновки підтвердив і спеціальний «археологічний десант» із столиці, який відбувся наступного 1982 р. – Черкаський загін Дніпровської давньоруської експедиції під керівництвом спеціаліста у галузі середньовічної археології, співробітниці Інституту археології АН УРСР В. Петрашенко [8, 4]. Серед інших знахідок, що відносяться до ранньої історії Черкас, варто згадати велику бронзову серезку (скроневе кільце) у вигляді кільця із трьома підвісними ажурними кульками (Рис. 3). Прикраси такого типу характерні для територій сучасних Білорусі, Литви та Польщі і датуються XIV – початком XV ст. [5, 80].

Зрозуміло, що отримані результати не задовольняли місцевих компартійців, які з самого початку розраховували на «круглий» вік – 700-річчя. Тож датою заснування міста було призначено 1286 р., а Черкаський замок у їх уяві вже наприкінці XIII ст. являв собою «густой бревенчатый частокол первопоселенцев казаков-черкассов» [12, 3]. Втім М. Пономаренко не міг не підкоритися «лінії» партії: у тексті самого звіту Михайло Федорович таки змушений був пристати до офіційної версії про заснування Черкас і написати, що «первісні Черкаси виникли на зламі XIII–XIV ст.» [9, 19]. Тож можемо розглядати цей рукопис, свідомо наданий до офіційного наукового звіту як бажання краєзнавця через десятиліття донести свою особисту незаангажовану версію походження міста. Незважаючи на те, що з часу написання роботи минуло 37 років, вона досі не втратила актуальності та є важливою не лише для історіографії, але й для практичного застосування при вивченні початкової історії Черкас.

Стаття дається зі збереженням авторської стилістики, орфографії та пунктуації:

«Питання про виникнення Черкас – одне з найскладніших у проблематиці походження міст України. Певно і відповіді на нього нема й нині. Це пояснюється двома причинами: відсутністю документальних джерел про початковий період історії міста й цілковитим руйнуванням культурного шару на городищі Замкова гора – ядрі Черкас.

Існує дві версії про виникнення Черкас – чорноклобуцька і черкеська.

Чорні клобуки – збірна назва для тюркських народів (торків, берендів, печенігів, ковітів та інших), які в 2-й половині XII ст. осіли на південно-східних прикордонних землях Київської Русі та склали її допоміжні військові сили в боротьбі з кочовиками.

Найдавнішим джерелом, яке дало привід пов'язати назву «Черкаси» з чорними клубуками, є Воскресенський літопис (XVI ст.). До слів Іпатіївського літопису (XII ст.) – «и вси Черни Клубуки» – у Воскресенському зроблено доповнення – «еже зовуться Черькасы».

Саме Воскресенський літопис і започаткував чорноклубуцьку гіпотезу про Черкаси як місто чорних клубуків. Опіраючися на нього, М. Карамзін поставив на одній площині чорних клубуків, черкасів і козаків (1817 р.). Карамзінське твердження про те, що українське козацтво – це зрушені нащадки чорних клубуків, знайшло помітний резонанс у неоподиноких працях пізніших дослідників (М. Соловйов та інші). А. М. Погодін, який, за його словами, «підвів фундамент під Карамзінову споруду», взаємопов'язує чорних клубуків із м. Черкасами (1857 р.). Його погляд відбився в працях М. Буданова, Е. Руліковського, П. Куліша, В. Пащето та інших, зокрема в УРЕ (Українській Радянській енциклопедії – Д. К.).

Неспроможність чорноклубуцької гіпотези випливає з даних як історії, так і мови.

Тотожність етнонімів «чорні клубуки» і «черкаси», а звідси виникнення Черкас у XII сторіччі (перша згадка про чорних клубуків у літопису – 1146 р., остання – 1207 р.) виключається через відсутність плеємної назви "черкаси" в Іпатіївському літописові. Доповнення ж – «еже зовуться Черькасы», – зроблене більш як через 400 років після документальної звітки Іпатіївського літопису під 1152 роком, слід розглядати як творчість одного з переписувачів Воскресенського літопису, як його спробу витлумачити походження назви «Черкаси».

Докази, що спростовують чорноклубуцьку гіпотезу, такі: 1) В XII сторіччі назва «черкаси» не існувала; 2) Мандрівник П. Карпіні, що проїздив 1245 р. понад Дніпром між Россю та Тясмином, згадує Канів, але не згадує Черкаси; 3) На території первісних Черкас не виявлено шари землі зі слідами життя й діяльності людей XII ст.. <Терміни «чорні клубуки» і «черкаси» мають різні корені, і зближення їх неможливе> (приписка на звороті сторінки – Д. К.).

Найпоширенішою є черкеська гіпотеза. Суть її така: черкеси – будівничі Черкас (літописних черкесів звали черкасами).

Думка Ю. Кружляка, що Черкаси осаджено в X сторіччі під час походів князя Святослава на степовиків з участю черкесів, спростовується тими ж аргументами, що й чорноклубуцька гіпотеза. На припущення П. Гудзенка, Черкаси виникли в 20-х роках XI ст. за князювання Мстислава. «Дуже ймовірно, що з того часу центр його улюбленого князівства і війська, яке тоді називалося козаками, черкасами, почав називатися Черкасами і поселення, яке зайняли козаки-черкаси полків Мстислава ... дістало назву Черкаси».

Гудзенкові міркування – суцільна плутанина. Центр Мстиславового володіння – не Черкаси, а Чернігів. Війська князя не називалися ні козаками, ні черкасами: перший термін з'явився на Наддніпрянщині тільки в XV сторіччі, другий – у XIV сторіччі. Спростовується й здогадка П. Гудзенка, що Кривалівка (район міста) виникла раніше, ніж з'явилась назва Черкаси: на терені Кривалівки немає руської осади.

Версія про заснування Черкас Черкесами в XIII сторіччі, що користується найбільшою популярністю серед дослідників, ґрунтується на звістці літописів про т. зв. Охматові слободи й на коментуванні В. Татищевим та І. Болтіним.

Воскресенський, Лаврентіївський та Никонівський літописи помістили таке. 1283 р. баскак Охмат, узятий на відкуп увесь Курський край заснував слободи. Слобожани вдалися до грабунків. Тоді 1284 р. рильський князь розігнав обидві слободи.

До цих літописних подій Татищев і Болтін додали свої міркування: нібито Охмат закликав черкасів із Бештау (П'ятигір'я) і заселив ними ці слободи під іменем козаків. Та ось слободи розгромлено і черкаси-козаки прибиваються в Канів до тамтешнього баскака. Той дає їм землі на південь, над Дніпром. Там охматові люди будують собі "городок, або острожок" і називають його Черкаськом, тобто своїм етнічним ім'ям.

Доповнення Татищева й Болтіна до подій на Курищині сприйнято як реальне або вірогідне багатьма дослідниками (О. Шафунський, С. Броневський, О. Щекатов, О. Рігельман, П. Куліш, Ф. Брун, П. Семенов, І. Фундуклей, Л. Похилевич тощо) і усталено в науковому обігові.

Зв'язок між Охматовими слободами і черкасми не підтверджується ні текстом літописів, ні археологічними дослідженнями.

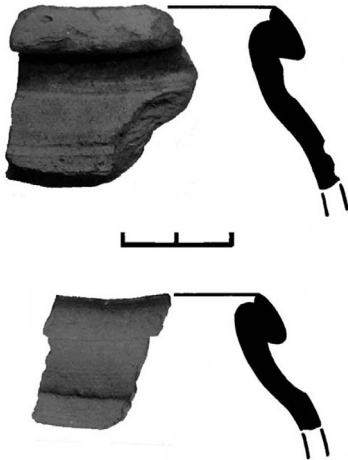

Рис. 2. Фрагменти горщиків
2-ї пол. XIV–поч. XV ст.
із середмістя Черкас
(розвідки М. Пономаренка).

Рис. 3. Бронзова сережка XIV–XV ст.
з околць «Старого» литовського за-
мку (Дзеленьгори).

Мешканці Охматових слобід – не черкеси, а русичі й татаро-монголи. Повідомлення літописців про те, що слобожани зійшлися «зусюдибіч», виключає прибуття їх з однієї сторони – з П'ятигір'я. Ничже літопис конкретизує етнічний склад людності обох слобід. Звернення Телебуги до Олега – «що буде ваших людей у слободах тих, тих людей виведіть у свою волость» – указують, що русичі-куряни становили частину слобожан. А речення з літопису – «Назавтра розбіглися обидві слободи бесерменські» – засвідчує татаро-монгольський компонент у демографічному загалі Охматових слобід. Літописець не міг назвати черкесів бусурманами: уже за раннього феодалізму черкеси були християнами.

Археологами розкопано двоє городищ під Курськом – колишні Охматові слободи. На першому, Бесединському, крім слов'янської, підібрано й численні уламки кераміки, покритої глазур'ю з розмалюванням жовтою, чорною, голубою та зеленою фарбами. Ця типова ординська кераміка – беззаперечний доказ того, що там жили татаро-монголи. На другому, Леб'язьому городищі, поруч зі слов'янською керамікою знайдено значну кількість типової ординської, а на мозицькому – ординські поховання й ординську монету, карбовану 130 р. за хана Джанибека. Слідів перебування черкесів на Курцині не знайдено на жодному археологічному об'єкті.

Крім того, в XIII сторіччі черкеси ще не жили в П'ятигір'ї. «Після монгольської навали, – пише один дослідник Черкесії, – на зламі XIII–XIV ст., частина адигів – кабардинці – з Надкубанщини переселилися на схід і зайняли терен П'ятигір'я та сучасної Кабарди. Відтоді розпочалося формування двох гілок адигів – східної (кабардинці) та західної (західні черкеси)».

До того ж у руських літописах адиги зветься ка(о)согами від XI до початку XIV сторіч. Черкасами – від початку XIV до XVI ст..

Отже, відсутність етноніму «черка(е)си» в X–XIII ст.х – серйозний аргумент проти появи Черкас за цієї доби.

Є кілька звісток про започаткування або існування Черкас у XVI сторіччі.

Згідно з переказом, записаним у Каневі 1552 р., князь Гедимін (1316–1341), завоювавши Кафу, Перекоп і «черкаси п'ятигорські», привів черкасів і частину їх з їхньою княгинею

посадив на р. Сліпороді, а другу – на Дніпрі, де тепер Черкаси сидять. Проте жоден літопис, навіть широкий Литовсько-Руський, не згадує про похід Гедиміна на Кавказ і до Криму. Гедимін не міг поселити черкесів на Дніпрі. Україна перебувала під владою не Литви, а Золотої Орди, і хан Узбек не потерпів би господарювання литовців на ординських землях.

В. Антонович «підремонтнував» переказ: він, мовляв, правдивий, тільки канівці переплутали імена Гедиміна і Вітовта, приписавши першому акції другого. Проте навіть така перестановка дійових осіб не врятує переказу від визнання його за сумбурний. Адже в XIV сторіччі Вітовтове життя (князював у 1392–1430 роках) було заповнене напруженою боротьбою за великокнязівський стіл. Тоді він не здійснив жодного походу на південь України. Лише в 20-х роках XV ст. Вітовтові вдалося поширити володіння Литви до Чорноморського узбережжя.

За повідомленням Густинського літопису, – компілятивного переказу оригінальних руських і литовських літописів та хронік, складеному в XVI сторіччі – 30 р. Гедимін здобув Київ та його «пригородки», в тому числі Черкаси. Проте факт завоювання Києва литовцями 1305 р. фальшивий. Цієї події не датовано в розповіді Литовсько-Руського літопису. М. Стрийковський, запозичивши сам факт із цього джерела, повідомляє його вже під двома датами у двох працях: під 1305 і 1320 роками, а К. Стадницький пересовує дату «1320» на 13 років уперед – 1333 р. За дослідженнями В. Антоновича, Київ присдано до Литви 1362 р. після розгрому татар на Синіх Водах.

Перша загадка про Черкаси припадає на кінець XIV ст. 1394 р. великий литовський князь Вітовт наказав київському князеві Скургайлу «йти из Києва ко Черкасом и ко Звенигороду» для придушення антилитовського виступу на півдні Київської землі. Отже, вже тоді Черкаси виступають як одне з найбільших міст Південної Київщини. З одного боку, вони, зрозуміло вже, існували принаймні кілька десятиріч до підкорення їх Скургайлом, з другого, мало ймовірно, щоб місто виникло за панування Золотої Орди над Південно-Західною Руссю, тобто до 1362 р. Тоді Золота Орда була ще сильна, і хан Узбек не потерпів би господарювання литовців на ординських землях. Та й татари в ролі колонізаторів – явище незвичайне.

Появу Черкас слід найшвидше приписати колонізаційній діяльності київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394).

Битви на Синіх Водах і на Куликовому полі викликали помітні зрухи в етнічній географії півдня України. Прагнення Ольгерда, надто ж Володимира, зміцнити присдані землі з оборонного погляду спонукували їх посилити колонізацію південних степів. У цьому зв'язку, можливо великий литовський, а швидше київський удільний князь і осадил черкесів, які кочували на південному сході України або билися на Синіх Водах чи на Куликовому полі у складі татарського війська.

Найвірогідніше, отже, Черкаси осаджено в 3-й чверті XIV ст..

Археологічні розвідки, проведені мною в Черкасах у 1953–1979 роках, виявили речовий матеріал XIV і пізніших сторіч, ранішого ж – ні. Такі ж наслідки отримано мною і під час двомісячного дослідження Замкової гори у зв'язку зі спорудженням на ній Пагорба Слави та під час роботи експедиції «Черкаси» цього р. (1981 – Д. К.).

Джерела та література

1. Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т. 1. – К., 1885. – С. 1–132.
2. Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса: Астропринт, 2004.
3. Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891.
4. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период. – Біла Церква, 2007.

5. Куштан Д. П., Ластовський В. В. Археологія та рання історія Черкас. – К.–Черкаси, 2016.
6. Ластовський В. Легенда про походження міста Черкаси та її реальність // Часопис української історії. – 2015. – Вип. 32. – С. 7–11.
7. Мельниченко В. М. Місто над Дніпром (Історія Черкас від найдавніших часів) // Краєзнавство Черкащини. – 2002. – № 6. – С. 5–14.
8. Петрашенко В. А. Отчёт о разведочных работах в городе Черкассы и его окрестностях в 1982 г. – НА ІА НАНУ. – № 1982/36.
9. Пономаренко М. Ф. Експедиція «Черкаси-1981». Звіт. – НА ІА НАНУ. – № 1981/151.
10. Русіна О. До джерел історіографічного міфа (переглядаючи проблему Гедимінового походу на Київ) // Середньовічна Україна. – 1997. – Вип. 2. – С. 32–47.
11. Чабан А. Історія Середньої Наддніпрянщини (з найдавніших часів до кінця XVII ст.). – Черкаси: Вертикаль, 2011.
12. Черкассам 700 лет. Подборка документов и материалов в помощь пропагандистскому активу / Сост. Н.И. Береза и др. – Черкассы, 1986.

Іван Ярмошик (Житомир)

завідувач кафедрою спеціальних історичних дисциплін та правознавства
Житомирського державного університету імені Івана Франка,
доктор історичних наук

Українські козаки в польсько-московській війні 1618 р.

Початок XVII ст. був позначений загостренням давнього конфлікту Великого Московського князівства супроти Речі Посполитої як конфедеративної держави польського та литовського народів. Даний конфлікт, у першу чергу, супроти Литви, майже перманентно тягнувся від другої половини XIV ст. часів литовського князя Ольгерда, якого М. Карамзін назвав найбільшим «злодеєм Росії», а Литву відніс до головних ворогів міцнішої російської держави [1, 24, 252]. Це військове протистояння то з більшою, то з меншою силою тривало постійно упродовж XVI ст., короткі періоди перемир'я пояснювалися тим, що Росія сама знесилювалася постійними наборами багатолюдного війська й хотіла на деякий час заспокоїтися, але ворожість супроти Литви зберігала завжди. [2, 325]. До цього іноді додавалися внутрішні смути у Московській державі в часи Івана IV [3, 36]. Головною причиною війн були територіальні претензії московської держави на західноруські, українські, білоруські, литовські землі, котрі після 1569 р. входили до складу Речі Посполитої. Тоді ж у цей конфлікт втягується й Польща як член конфедеративної держави двох народів. Особливе загострення такого військового конфлікту припадає на початок XVII ст., на період так званого «Смутного часу». Це пов'язано із періодичними претензіями російських царів на польсько-литовський трон (Івана III, Івана IV, Федора Івановича) та польського королевича Владислава і його батька Зигмунта III на російський трон. Остання обставина й стала причиною війн між Річчю Посполитою та Московською державою у 1610 та 1618 рр.

Війська польного гетьмана С. Жолкевського здобули блискучу перемогу над московським військом під Клушином 24 червня 1610 р., зайняли Москву. С.Жолкевський від імені Речі Посполитої 27 серпня 1610 р. уклав договір із московськими боярами про обрання на царство королевича Владислава [4, 493–506]. Один із пунктів угоди особливо наголошував на зобов'язаннях обох держав – і Речі Посполитої, і Московської перебувати у мирі, в дружбі навично й не порушно і між собою війн з ніяких причин не вчиняти [4, 501]. Російський історик М. Карамзін стверджував, що С. Жолкевського, незважаючи на розгром ним московського війська, шанували усі жителі Москви, навіть після входження його на чолі поляків до Кремля, тому що він навів порядок, при ньому припинилися грабежі, запанував лад і спокій, а його від'їзд з Москви на перемовини із Зигмунтом III, оскільки той не схвалював

укладеного ним договору із московитами, тому що себе, а не свого сина бачив на московському престолі, знову дестабілізував ситуацію у Москві [5, 237–241].

Усе ж із різних причин згадана угода не була втілена в життя, М.Карамзін звинувачує у цьому короля Зигмунта III. Бажання Владислава посісти московський трон і тим самим припинити військове протистояння московської держави з Річчю Посполитою стало причиною нової війни у 1618 р.

Питання про відносини з Московією розглядалося на Варшавському вальному сеймі у квітні 1616 р., де констатовано, що уряд Речі Посполитої хоче покласти край війні із московським народом, але через позицію московських комісарів до такого позитивного результату не дійшло і московські війська знову оточили Смоленськ і завдають чималої шкоди Речі Посполитій. Тому сейм дозволив королевічці Владиславу, враховуючи його права (очевидно, мається на увазі угода 1610 р.), використувуючи можливості Речі Посполитої, заспокоїти неприятеля [6, 132]. У 1618 р. сейм черговий раз повернувся до цієї проблеми. У постанові «О Москвіе» знову висловлено побажання, щоб війна з Московією була завершена шляхом домовленостей, але через дії московської сторони цього не сталося. І звідти йде небезпека для Речі Посполитої, через це воля короля і сейму у тому, щоб без зволікання приступили до рішення цієї проблеми. Сейм призначив і комісарів із членів Панів Ради, котрі мали б супроводжувати Владислава у поході і своїми порадами допомагати молодому королевічці [6, 157].

Активними учасниками цих військових дій були й українські козаки як частина військових сил Речі Посполитої. Вони були у війнах Стефана Баторія проти Івана Грозного у 1579–1581 рр., у поході 1610 р. Помітною була їх роль і у війні 1618 р. Ця сторінка козацької історії висвітлювалася у багатьох працях з історії України, зокрема у Д.Бантиш-Каменського, М.Максимовича, М.Грушевського та інших. Спеціальну монографію цій проблемі присвятив сучасний український історик П.Сас «Запорозжі у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр)». У ній висвітлено широку картину розвитку бойової майстерності та чимало інших важливих проблем історії українського козацтва першої чверті XVII ст. на фоні польсько-московського протистояння, зачеплено і роль козаків у польсько-турецьких стосунках [7].

Усе ж у працях згаданих авторів упущені деякі обставини цього польсько-московського протистояння. Це і буде темою даного повідомлення, звернути увагу на відображення участі козаків у війні 1617–1618 рр. у польських джерелах, зокрема листах короля Зигмунта III, гетьмана С. Жолкевського, рішеннях сейму.

Цікаві матеріали про їх участь опублікував російський історик першої половини XIX ст. Павло Муханов у праці «Подлинные свидетельства о взаимных отношениях России и Польши преимущественно во время Самозванцев» [8]. У ній наведено документи польського походження початку XVII ст. У нашому контексті становлять інтерес листи Зигмунта III [8, 107 – 186], які мають стосунок саме до війни 1618 рр.

П.Муханов стверджував, що причиною тої війни був Смоленськ, який у той час перебував у складі Речі Посполитої. Росіяни постійно робили збройні напади на литовські території. Історик поділяв думку польського автора Адама Нарушевича, що причиною війни було те, що Речі Посполитій тоді варто було задуматися про зростаючу небезпеку від Московської держави, засобом для цього стала думка про те, що Владислав повинен силою зброї добивався Московського престолу [8, 4 – 5]. Це знайшло відображення у вищезгаданих рішеннях сеймів 1616 та 1618 рр.

П. Муханов у своєму нарисі-коментарі до опублікованих документів висвітлив хід воєнних дій у 1618 –1619 рр. Окрім військових операцій він звернув увагу на фінансову сторону походу польського королевіча. Недостатність коштів для виплат послуг найманих жовнірів постійно викликала у них невдоволення, відбивала бажання воювати, постійна нестача продовольства та фуражу створювали додаткові труднощі польському війську, що уповільнювало воєнні дії. У листах Зигмунта III до польських комісарів, котрі супроводжували Владислава у поході і мали б допомагати йому порадами і діями, по-

стійно звучить проблема коштів для виплати війську. Зміст королівських послань засвідчує, що сейм, від рішення якого залежали збір податків і видача грошей, не горів бажанням вести цю війну [8, 117]. Король бідкався, що не має змоги вплинути на рішення сейму, але обіцяє знайти можливості винагородити жовнірів [8, 119].

До цих труднощів додалися ще й зовнішньополітичні фактори, Речі Посполитій загрозувала війна з Туреччиною, напруженими залишалися стосунки із Швецією. Через це депутати сейму без особливого оптимізму дивилися на війну з Московською державою і не бажали виділяти для неї кошти. Зрештою, це призвело до того, що кілька хоругв та чимало поодиноких воїнів покинуло Владислава, це ж спричинило й голод у польських військах. Росіяни добре знали про ті складнощі, з якими стикнулися у польському таборі, а тому всіляко уникали гострих військових зіткнень, затягували час, сподіваючись приходу зимових хололів. П. Муханов наголошує, що московські воєводи головними ворогами поляків вважали «голод і холод», які й мали б знищити польське військо [8, 67].

Документи, опубліковані П. Мухановим, засвідчують, що військо Владислава під час цього походу не потерпіло жодної поразки, але успіху досягнути не змогло, через інші фактори, у першу чергу, через значні обшири ведення дій, складні кліматичні умови, нестача коштів для виплати воїнам, проблеми з харчуванням. Фактори, які здавалося б не мають прямого відношення до військових дій, але виявилися вирішальними. Серед поляків почала переважати думка про завершення цієї війни шляхом переговорів.

Рятівним моментом для поляків, на думку П. Муханова, стала звістка про те, що запорозькі козаки, «підкуплені золотом», пообіцяли вторгнутись в межі Московщини [8, 49]. 20-тисячне козацьке військо П. Сагайдачного вирушило на Москву ще у серпні 1618 р, по дорозі захопило й сплюндрувало чимало міст Московської держави [9, 150 – 151]. Проти козаків російський цар направив значне військо, однак йому не вдалося зупинити їх просування. Під Москву козаки П. Сагайдачного підійшли дуже вчасно для Владислава, в найбільш критичний для нього момент. М. Грушевський, з посиланням на працю історика та політичного діяча С. Коберницького, зазначає, що учасники походу сприйняли прихід козаків як із неба послану поміч, яка сповнила усіх радістю [10, 376]. П. Муханов повідомляє, що вдячний королевіч надіслав козацькому ватажку клейноди – булаву з королівським гербом, прапор і срібні литаври [8, 65].

Усе ж навіть підмога запорожців, хоча вони і стали суттєвою силою і острахом для росіян, не відразу змінили військову ситуацію. Росіяни і надалі зволікали з мирними переговорами, розраховуючи, що головним ворогом поляків є несприятливі погодні умови. У цій ситуації знову вирішальними стали дії козаків П. Сагайдачного, які активно спустошували територію навколо Москви. Звернемо увагу, що про козаків король Зигмунт III згадує лише один раз у листі до комісарів від 21. XI. 1618 р., що на запорожців іде найменше виплат (козакам було асигновано 20 тисяч злотих [10, 374]) і потрібно утримати їх на службі, рекомендує розмістити їх на таких місцях, де б вони завдавали росіянам найбільше шкоди [8, 172]. Активність козаків зробила свою справу, московські бояри змушені були прискорити переговори, місцем ведення яких визначено село Деуліно. Перемир'я було підписано 11 грудня. Після цього поляки послали гінців до П. Сагайдачного з повідомленням про це і наказом припинити грабування московських територій. Д. Яворницький повідомляє, що навіть після укладення перемир'я П. Сагайдачний радив Владиславу не полишати межі Московської держави [9, 152]. М. Грушевський також стверджує, що П. Сагайдачний був за продовження війни і просив Владислава, «щоб їм з Московської землі не виходити [10, 377].

Нам слід враховувати, що цей похід козаків у складі польського війська королевіча Владислава відбувся між укладанням Вільшанської (1617 р) та Роставицької (1619 р) угод між козаками та польським урядом [11]. Очевидно, на змісті другої угоди, положення якої були більш вигідними для козаків, позначилася та позитивна роль козаків і особисто П. Сагайдачного у ході московської кампанії 1618 р. Відмітимо, що сейм і у 1618 та 1619 рр. спеціально звертався до козацької проблеми та приймав постанови «О козаках» [6, 157, 170]. У світлі московської кампанії ми можемо ще раз відмітити суперечливість позиції

річпосполитських властей у ставленні до козацтва, що засвідчують і постанови згаданих сеймів, згадані Вільшанська та Роставицька угоди та реалії військових кампаній того часу. З одної сторони у 1618 р. сейм висловив стурбованість, що зростає кількість козаків і вони створюють труднощі у стосунках із Туреччиною, тому їх треба привести до послуху. А на сеймі 1619 р., тобто після московського походу Владислава, сейм прийняв досить розпливчату постанову, що ту велику кількість козаків треба зменшити і вирішили «aby ich tylko pewna częśc ostawała», але яка саме частина, не вказано. Цю кількість мав визначити король та коронний гетьман і вони мали бути залучені на службу Речі Посполитій, «згідно нинішньої потреби» і відповідно коштів, визначених рішенням 1618 р., а якби коштів не вистачило, то заплатити їм із інших видатків [6, 170]. Очевидно, на таке рішення сейму вплинула чергова загроза Речі Посполитій з боку Туреччини. Відмітимо, що, згідно з Вільшанською угодою 1617 р., Річ Посполита зобов'язувалася платити козакам 1000 злотих та 700 поставів сукна щорічно [12, 312], а за умовами Роставицької угоди 1619 р., уже 40 тисяч злотих готовими грошми [13, 331].

П. Муханов коротко переповідає зміст Деулинського перемир'я та оцінює його з точки зору московської сторони. На його погляд, у ході цієї війни росіяни усвідомили, що єдність і відданість царському престолу рятують державу і сприяють її могутності [8, 104–105].

Звістку про укладене перемир'я польський король Зигмунт III сприйняв із жалем. Він бідкався, що на цю війну було витрачено багато коштів, а головної мети досягнути не вдалося, а це неслава і шкода для Речі Посполитої [8, 179]. Усе ж для нас очевидним є той факт, що саме при допомозі козаків П.Сагайдачного поляки домоглися хоч якогось позитивного результату у цій складній для них війні, козаки ще раз заявили про себе як про активного суб'єкта зовнішньої та внутрішньої політики Речі Посполитої.

Джерела та література

1. Карамзин Н. История государства Российского/ Н.Карамзин. – СПб.: в типографии Н. Греча, 1819. – Т.V. – С. 24, 252.
2. Карамзин Н. История государства Российского/ Н.Карамзин. – СПб.: в типографии Н. Греча, 1819. – Т.VI. – 367, 173, [3] с.
3. Карамзин Н. История государства Российского/ Н.Карамзин. – СПб.: в типографии Н. Греча, 1819. – Т.VIII. – 308, 163, [15] с.
4. Zawarcie z bojarami moskiewskimi pod stolicą moskiewską dnia 27 sierpnia 1610 roku// Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i Hetmana. – Lwów, 1861. – XXV, 628, [2] s.
5. Карамзин Н. История Государства Российского / Н. Карамзин. – СПб.: в типографии Н. Греча, 1829. – Т.XII. – VII, 330, 243 с.
6. O Moskwie // Volumina Legum. – Т.III. – Petersburg, 1859. – 472, XV s.
7. Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617 – 1618 pp.)/ П.Сас – Біла Церква:Видавць Пшонківський О.В., 2010. – 512 с.
8. [Муханов П.] Подлинные свидетельства о взаимных отношениях России и Польши преимущественно во время Самозванцев, собрал и издал гвардии полковник Павел Муханов. – Москва: в типографии Семена Селивановского, 1834. – 274, 2 с.
9. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків/ Д.Яворницький. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1990.–560 с.
10. Грушевський М. Історія України-Руси/ М.Грушевський. – Т. VII. Козацькі часи до року 1625. – К.: Наукова думка, 1995. – 624 с.
11. Ярмошик І. Вільшанська (1617р.) та Роставицька (1619 р.) угоди як етапи військово-політичного становлення українського козацтва/ І. Ярмошик// Славістична збірка.– Випуск 1.– К., 2015. – С. 76–107.
12. Komisya Olszańska, pierwsza z kozakami zaporozkiemy. // Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana. – Lwów, 1861. – S. 311–315.
13. Komisya Rastawicka, druga z kozakami zaporozkimi. // Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana. – Lwów, 1861. – S. 330–334.

Акаш Крішан (Київ)
магістр історії

Між Варшавою, Москвою і Батурином: правобережний козацький гетьманат та Запорозька Січ у 1684–1689 рр.

Протягом усієї другої половини XVII ст. правобережні українські землі постійно перебували у самому вирі подій, пов'язаних із широкомасштабними військово-політичними катаклізмами у Центрально-Східній Європі. Визначальне геополітичне розташування та нестабільність стосовно інших суб'єктів міжнародних відносин того часу у зазначеному регіоні сприяли витворенню у дипломатичних колах сусідніх держав (а саме: Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії та її васалів) особливого ставлення до тих територіально-адміністративних полкових козацьких структур, які, незважаючи на довготривале воєнне існування на правобережній Україні, ще частково продовжували функціонувати на цих теренах.

Аналізуючи сутність геополітичних планів Речі Посполитої у другій половині XVII ст., неодмінно треба відзначити, що з огляду на такі несприятливі обставини, як зовнішня загроза з боку Шведського королівства, Московського царства та Османської імперії, Варшава все одно пропагувала ідею об'єднання правобережного козацтва під егідою короля на взаємовигідних для обох сторін умовах [4].

За допомогою фінансової підтримки папського престолу та особистим активним діям короля Яна III Собеського протягом весни-осені 1683 р. (тобто, у розпал військових дій Священної ліги проти турецької армії під Віднем) було відновлено та реструктуризовано правобережні козацькі полки [1, 39, 45–47].

Якісно новий державотворчий етап на українському Правобережжі розпочався на початку березня 1684 р., коли на козацькій раді поблизу Могилева [6, 110] новим гетьманом правобережного козацтва було обрано колишнього запорозького козака А. Могили [2, 943]. Саме за час його гетьманування (1684–1689 рр.) козацькі інституції (під патронатом короля Яна III Собеського [5]) досягли апогею свого розвитку, що відтак уможливило поступовий вихід Правобережної Гетьманщини на міжнародну політичну арену [11, 38–52].

Попри законності обрання А. Могили на гетьманський уряд і лояльне ставлення до нового козацького очільника його безпосереднього сюзерена Яна III Собеського, протягом деякого часу не вся правобережна козацька старшина визнавала нового гетьмана своїм зверхником. Так, у своєму листі до польського короля А. Могила писав, що полковники Дроб'язко, Кришталь та С. Палій не підкорялися його наказам та перейшли на лівий берег Дніпра на службу до І. Самойловича. Потрібно зазначити, що останній всіляко намагався дискредитувати правобережного гетьмана, оскільки посідання ним відповідного уряду унеможливило отримання лівобережним козацьким лідером права іменуватися «єдиним» гетьманом Війська Запорозького. Так, вже навесні 1684 р. спеціальні посланці від І. Самойловича агітували правобережних козаків повернутися на лівий берег Дніпра, а щодо самого А. Могили, то лівобережний гетьман вжив радикальних заходів для «підкорення» своїй владі очільника правобережного гетьманату, заарештувавши дружину останнього, яка проживала на Лівобережжі [12, с. 190–200]. В умовах поступового примирнення Речі Посполитої з Московським царством задля спільного виступу проти Османської імперії [13, 609–623] період 1684–1685 рр. характеризувався достатньою невідповідністю політичного статусу на міжнародній арені правобережного гетьманату на чолі із А. Могилою, оскільки його лівобережний «колега» І. Самойлович неодноразово звертався до московської царівни Софії з вимогою не підписувати із Варшавою мирного договору окрім хіба що такого, який би регламентував відхід Правобережжя та Запорожжя від Речі Посполитої [10, 59]. Лівобережний гетьман також апелював до колишніх договорів Московського царства ще з Б. Хмельницьким, коли під керівництвом останнього переходила не лише правобережна територія навколо Києва, але й землі по річках Случ та Горинь. Ще навесні 1684 р. І. Самойлович вимагав від Москви добиватися повернення до

складу лівобережного гетьманату Волині, Поділля, Червоної Русі, Підляштя та Засожжя, які на той час перебували у складі Речі Посполитої [10, 60]. Інакше кажучи, лівобережний гетьман прагнув ліквідувати окремішній та не підвладний йому правобережний козацький устрій, тим самим здійснивши об'єднання колись єдиного Українського гетьманату.

Однак це було досить нелегким завданням з огляду на те, що А. Могила також титулувався «гетьманом Війська Запорозького» (тут необхідно зазначити, що на печатці останнього поряд із традиційним козаком з мушкетом було зображено також щит із шляхетським гербом «Яніна», що належав Яну III Собеському, а це безпосередньо вказувало на пряму залежність правобережного гетьманату від свого сюзерена Речі Посполитої в особі її короля) [10, 196].

Визнання правлячими колами антитурецької Священної ліги беззаперечно визначної ролі правобережного козацтва у боротьбі проти османського наступу у 1683–1684 рр. [11, 38–40] спонукали вальний сейм Речі Посполитої затвердити 16 лютого 1685 р. постанову, відповідно до якої українським козакам дозволялося «осаджувати» на законних підставах задніпровську територію, а гетьман А. Могила отримав право призначати на полковницькі уряди осіб з козацького стану (тобто, не шляхтичів). Таким чином на українському Правобережжі було відроджено чотири «місцеві» полки – Білоцерківський (Фастівський), Брацлавський, Богуславський та Корсунський. Навіть запеклий ворог гетьмана А. Могили І. Самойлович зазначав, що король дозволив правобережному козацькому очільнику визначити кордон «влади регіменту Війську Запорозькому» [10, 47–48].

Незважаючи на цей успіх, гетьман А. Могила часто зазнавав невдач при порозумінні зі своїми підлеглими. Так, влітку 1685 р. невдоволені його внутрішньою політикою козацький підрозділ здійснив штурм гетьманської резиденції у Немирові [10, 48], а вже весною 1686 р. правобережний гетьман писав Янові III Собеському про те, що козацькі полковники Макуха, Кулик та Штепа, отримавши королівську платню, перейшли на бік лівобережного гетьмана І. Самойловича [10, 50]. Окрім внутрішніх бунтів та суперечок між старшиною правобережний гетьманат потерпав від голоду. Наприклад, через останній чинник взимку 1686–1687 рр. Правобережжя покинула значна частина козаків, що перейшли сюди з лівого берега Дніпра. Це спричинило відправлення до Варшави листів від представників козацької старшини (полковник Д. Федорович) з проханням надати матеріальну підтримку правобережному гетьманату [10, 51]. Однак найбільш несприятливим чинником у процесі відродження Правобережного гетьманату стало підписання «Вічного миру» між Річчю Посполитою та Московським царством.

На початку травня 1686 р. у Москві послами Речі Посполитої та вищими російськими урядовцями (боярами) після тривалих і доволі складних переговорів було підписано мирний договір, який ввійшов в історію дипломатичних взаємовідносин обох держав як «Вічний мир». Усі положення цієї мирної угоди були викладені у 33 статтях [3, 770–771], в яких йшлося не лише про вирішення взаємних територіальних претензій Речі Посполитої та Московського царства, а й про здійснення зовнішньої політики цими державами в майбутньому.

У ході дипломатичних перемовин річпосполитських послів з московськими боярами була остаточно вирішена доля українських земель та «похована» ідея, яку так довго плекав лівобережний гетьман І. Самойлович, про відродження колись єдиної козацької держави на обох берегах Дніпра. Відповідно до положень «Вічного миру», лівобережні українські землі переходили під цілковитий контроль московської адміністрації (хоча такий стан речей спотерігався ще задовго до домовленостей 1686 р.) Щодо Києва та його територіальної належності до однієї з держав-учасниць переговорів, то з 1686 р. він переходив під юрисдикцію московського царя разом із містечками Стайками і Трипіллям [3, 774]. Варто відзначити, що на цей крок польська сторона пішла лише за умови обов'язкової грошової виплати їй Московським царством 146 тисяч рублів, які останнє мало передати РП двома «траншами» у 100 та 46 тисяч відповідно протягом 1686–1687 рр. [3, 776].

Належну увагу на переговорах у квітні-травні 1686 р. у Москві було приділено також питанню, пов'язаному із правовим становищем правобережних козаків та тієї території, яку вони займали. Московські дипломати наполягали, щоб король Ян III Собеський не здійснював опіки над тими козаками, що проживали «у Немирові, Павлочі та під Білоу

Церквою» [3, 775], тобто, на тих територіях, де існував лояльний до Речі Посполитої правобережний український гетьманат.

Щодо спустошених минулими війнами українських міст і містечок на Правобережжі, обидві сторони погодили, що ці населені пункти мають і надалі залишатися незаселеними. До таких зруйнованих урбанізаційних центрів українського Правобережжя належали Ржищів, Трахтемирів, Канів, Люшні, Соколяня, Черкаси, Боровиця, Бужин, Вороньків, Крилов та Чигирин [3, 776]. Як бачимо, жодна з держав не прагнула розширити свою владу на економічно невідгідні українські терени, позаяк їхнє соціальне «оздоровлення» потребувало б неабияких капіталовкладень на відродження виробництва і торгівлі та чималих зусиль владних структур при вирішенні питань, пов'язаних із обороноздатністю цих територій.

Стосовно правового урегулювання політичного статусу земель Запорозької Січі, які територіально знаходилися на обох берегах Дніпра, то слід зауважити, що обидві сторони ухвалили рішення про взяття запорозьких козаків під подвійну (польсько-московську) опіку, що по суті являла собою подвійний протекторат цих держав над Січчю. Згідно зі статтями «Вічного миру», західні «кордони» Запоріжжя мали пролягати по рубежах річки Тясмин та Чорному лісі в районі Чигирини, а Річ Посполита зобов'язувалася не здійснювати жодного політичного чи економічного тиску на запорожців (а разом з ними і лівобережних козаків) та не висувати з них за минулі непорозуміння, оскільки останні іменувалися «захисниками християнства» [3, 774], а отже, могли бути задіяні в наступних антитурецьких кампаніях Священної Ліги.

Власне, саме Запорозька Січ після укладення «Вічного миру» 1686 р. і стала тим політичним полем, на якому «гнали» не лише Московська держава та автономний лівобережний гетьманат, а й правобережне козацтво (в особі А. Могили) та особисто Ян III Собеський. Оскільки землі Січі географічно містилися і на правому березі Дніпра, а наявність домовленості з Московією про подвійний протекторат над запорозькими козаками являла собою досить привабливу перспективу для короля Речі Посполитої у плані зміцнення військової потужності своєї армії за рахунок підрозділів з Січі. Особливо Ян III Собеський потребував цього у 1686 – 1690 рр., тобто тоді, коли війська Речі Посполитої спільно зі збройними силами інших країн-членів Священної Ліги вели виснажливу боротьбу з Османською імперією. Так, відповідно до інформації, віднайдені сучасним дослідником аспектів польсько-запорозької співпраці В. Станіславським, майже одразу ж після підписання «Вічного миру» королівська влада встановила у Білій Церкві спеціальний поштовий пункт для підтримання зв'язку Речі Посполитої з Січчю та лівобережним гетьманатом [7, 18-31]. А вже 10 серпня 1686 р. Ян III Собеський надіслав на Запоріжжя листа, в якому просив козацтво підтримати його військову акцію проти кримсько-татарських, білгородських та бужацьких підрозділів у Молдавії [8, 3]. Цікаво, що запорожці надіслали оригінал цього листа до канцелярії І. Самойловича, але допомогу у вигляді близько трьох тисяч кінних вояків польському королеві все ж було надіслано, причому цей контингент входив до складу річпосполитських військ лише на час проведення відповідної кампанії, а потім, отримавши плату з королівської скарбниці, повернувся на Запоріжжя [8, 5].

Однак подібна акція була єдиною, тому що Москва миттєво відреагувала на цей крок польського монарха і в тому ж році надіслала до запорожців велику кількість «сухна» і вимогу, щоб останні «в Польщу на службу не ходили» [8, 6]. Проте ця засторога не була сприйнята запорожцями козаками, які продовжували з польською стороною вигідну співпрацю, яка базувалася на отриманні запорожцями фінансового забезпечення від Варшави за передання важливої розвідувальної інформації та полонених «бусурман». Так, у вересні-жовтні у Золочеві (входив до складу Руського воєводства Речі Посполитої) перебувала козацька делегація із Запоріжжя на чолі зі старшиною Вишetrавцем [8, 6].

Перший похід московсько-козацьких підрозділів на Крим у 1687 р. зазнав цілковитої поразки, а це, у свою чергу, збурило давні суперечки серед генеральної старшини Лівобережного гетьманату, і внаслідок змови частини невдоволених козацьких очільників з московськими воєводами був заарештований та висланий за межі України гетьман І. Самойлович та його родина. Його наступником став колишній генеральний осавул – І. Мазепа, який відразу

ж після свого обрання підписав з представниками російського уряду черговий договір – так звані «Коломацькі статті», у яких новобраний гетьман мав дотримуватися умов «Вічного миру», а у 7-ому пункті статей містилася заборона на самостійне здійснення зовнішньої політики І. Мазепою; прийняття посольств іноземних держав та ведення листування з іншими європейськими монархами дозволялося лише за безпосереднім ознайомленням московських врсвод із усіма перипетіями дипломатичних перемовин лівобережного гетьмана.

Події 1688 р. додали ще більшого напруження у політичні взаємини між гетьманом І. Мазепою та Запорізькою Січчю, оскільки низові козаки були обурені невиконанням їхніх вимог гетьманським урядом та Москвою загалом, а саме не включення запорожців до складу військ, воюючих з османською імперією на умовах участі останніх у конфлікті на боці Священної Ліги. Ситуація ще більш погіршилася, коли гетьман дізнався про локальні виступи проти дояльної до нього старшини «городових» козаків Лубенського та Миргородського полків за активної участі запорожців [14,12].

У цей неспокійний для лівобережного гетьманату час до подібних провокацій вдався і уряд правобережного козацького очільника А. Могили, який відправив на Запорожжя послів із відповідними інструкціями щодо підбурення запорожців проти Москви та І. Мазепи. Однак ці гінці були перехоплені загонами останнього і не змогли виконати своєї місії [8, 6]. Січова старшина на чолі з кошовим отаманом Г. Сагайдачним, у свою чергу, надіслала листа І. Мазепі, у якому висловлювала неабияке незадоволення діями гетьмана, вказуючи, що відповідно до усталеного звичаю Запорожжя завжди мало право приймати іноземних послів. У своїй відповіді запорожцям І. Мазепа зазначив, що його дії були продиктовані радше відповідною забороною московського уряду, а не недоброзичливим ставленням до Січі [8, 7]. З цього випливає, що лівобережний гетьман не бажав поглиблення конфлікту із запорожцями саме в той час, коли його правобережний «конкурент» А. Могила поступово зміцнював свою владу на відповідному терені під протекторатом польського короля. Трохи згодом він повторив свою спробу встановити контакти із низовими козаками. І ця друга спроба була успішною, позаяк гінці з Немирова (резиденції А. Могили) привезли на Січ подарунки і лист, в якому правобережний очільник (а на думку В. Станіславського, це міг бути і сам Ян III Собеський) закликав запорожців не баритися із відповіддю на його заклики щодо переходу на правий берег Дніпра до нього на службу, тим самим визнати протекцію і «батьківську милість його королівської величності» [9, 207-242].

Водночас із цими заходами, що їх здійснював король Речі Посполитої через А. Могили стосовно запорозьких козаків, в яких, починаючи з 1688 р., різко зіпсувалися стосунки із своїми російськими протекторами, позаяк факт зведення ними на території Запорожжя на річці Самарі нової фортеці з гарнізоном був розцінений на Січі як «обмеження їхніх стародавніх вольностей» [8, 7]. Саме тому низове козацтво дотримувалося принципів ведення інтенсивної переписки з польським королем, прагнучи заручитися його підтримкою, однак останній не робив відповідних кроків назустріч прагненням січовиків, у зв'язку з тим, що на літо 1689 р. Річ Посполита очікувала від Московського царства та Лівобережного гетьманату здійснення другого походу проти кримських татар. Запорожці, незважаючи на це, продовжували відсилати посольства до Яна III Собеського. Про одне з таких на початку 1689 р. І. Мазепі оповідав його особистий розвідник С. Андрушенко, який повернувся з Правобережжя. А вже 5 листопада 1689 р. на загальній козацькій раді на Січі було вирішено відправити до польського короля спеціальне посольство і просити прийняти Запорожжя під свій протекторат. Досить велике посольство (від 100 до 200 осіб) було очолене двома курінними отаманами запорожців – Проциком Лазукою та Забіякою, які мали доставити листи від кошового отамана І. Гусака особисто до Яна III Собеського та коронного гетьмана С. Яблоновського [8, 7]. Саме до вищезазначених осіб апелювало січове товариство, звертаючись із проханням забезпечити їхні права і вольності, на які московський уряд чинить непоправний тиск. На переговорах, що відбулися у Жовкві 22 грудня того ж року, з польського боку, окрім короля та коронного гетьмана, були присутні коронний підскарбій Марко Матчинський та львівський єпископ Йосип Шумлянський [6, 114–116]. Можемо припустити, що присутність усіх зазначених осіб на зустрічі із за-

порозькими послами була не випадковою, а скоріше, навпаки - засвідчувала важливість даних переговорів для майбутніх геополітичних планів Речі Посполитої.

Втім, зважаючи на умови «Вічного миру», відповідь короля була досить ухильною і не могла задовольнити вимоги запорожців, оскільки визнання ним себе у ролі покровителя низових козаків Москва однозначно розцінила б як відкрите оголошення війни. В той же час досить двозяко виглядала і міжнародна позиція Правобережного гетьманату та, зокрема, і самого А. Могилы, який впродовж 1684-1689 рр. доклав чимало зусиль, щоб утвердити на політичній мапі Центрально-Східної Європи нову автономну козацьку державу під протекторатом короля Яна III Собеського.

Джерела та література

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденной при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – К., 1867. – Ч. 3, т. 2. – 1080 с.
2. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. / упор. В. Рекотень. – К., 2006. – 967 с.
3. Полное собрание законов Российской империи: в 45 т. – Спб., 1830. – Т. II. – 976 с.
4. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – К., 2006. – 470 с.
5. Korzon T. Dola I niedola Jana Sobieskiego. – Kraków, 1898. – 542 s.
6. Станіславський В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила. // УІЖ. – 2002. – № 4. – С. 110-121.
7. Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною у 1686-1699 рр. – УІЖ. – К., 1999. – № 1. – С. 18-31.
8. Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною у 1686-1699 рр. – УІЖ. – К., 1998. – № 6. – С. 3-11.
9. Станіславський В. Військове співробітництво та пошук політичної взаємодії Запорозжя й Речі Посполитої в 1686-1699 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) Вип. 3. – К., 2003. – С. 207-242.
10. Чухліб Т. Козацький устрій правобережної України (остання чверть XVII ст.) – К., 1996. – 89 с.
11. Чухліб Т. Україна та Польща під час правління короля Яна III Собеського: пошуки втраченого миру? – УІЖ. – К., 2002. – № 1. – С. 38-52.
12. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. – К., 2004. – 288 с.
13. Чухліб Т. Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь у ній українського козацтва включно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) Вип. 6. – К., 2006. – С. 609-623.
14. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків в 3 т. – К., 1991. – Т. 3. – 557 с.

Євген Луняк (Ніжин)

завідувач кафедри історії України

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя,

доктор історичних наук

Коліївщина очима Клода-Карломана де Рюльєра

У 1768 р. землі Правобережної України, що перебувала тоді у складі Речі Посполитої, охопило велике повстання гайдамаків, яке увійшло до історії під назвою Коліївщини. Для тогочасного польського суспільства, здавалося, повторюються жахіття Хмельниччини. Фак-

тичним поштовахом до початку цього повстання стали виникнення та діяльність так званої Барської конфедерації, спрямованої, передусім, проти місцевого православного населення. Повсталі селяни і гайдамаки, яких почали називати «коляями», підтримали запорожці на чолі з Максимом Залізняком. Найбільшим успіхом повстанців стало захоплення великого міста Умані, що відбулося за домовленістю з очільником місцевих козаків Іваном Гонтою. Крім того, самі повстанці не приховували, що мають підтримку з боку російської царіци Катерини II, котра проголосила себе захисницею всіх православних. Щоправда, підтримка царського уряду була негласною й не завадила згодом змінитися на протидію повстанню: саме російські війська в союзі з загонами правобережної польської шляхти вже незабаром взяли участь у придушенні Коліївщини. Разом з тим саме ці події стали прологом до великої російсько-турецької війни 1768-1774 рр., яка призвела до розширення володінь і посилення впливу Росії у Північному Причорномор'ї, а також передували початку трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793 і 1795), що звели нанівець саме існування цієї держави.

Перебіг гайдамацького повстання 1768 р. досить добре задокументований. Серед різноманітних джерел велику цікавість викликають свідчення іноземців, яким довелося стати сучасниками, а подекуди й очевидцями описуваних ними подій. Одним з таких сучасників і став Клод Карломан де Рюльєр (1735–1791), французький літератор, історик і дипломат, у майбутньому член Французької академії, який кілька років працював на дипломатичній службі в Росії [4] та Польщі [1; 2; 3].

У своїй «Історії анархії в Польщі та розчленування цієї Республіки», де події доведено до 1774 р., де Рюльєр, як і більшість його співвітчизників, не плекав значних симпатій до Росії, співчуваючи барським конфедератам. Саме тому, зважаючи на його значний політичний і дипломатичний досвід, він у 1768 р. був відправлений урядом Людовіка XV з секретною місією до Речі Посполитої, щоб обговорити можливість французької підтримки для Барської конфедерації. Коліївщина викликала паніку в Польщі та сильну стривоженість в Європі. Як відомо, одним з результатів вибуху цього народного невдоволення стало оголошення війни Оттоманською Портою Росії з усіма витікаючими звідси наслідками, що були особливо трагічними для Польщі. Це пояснює той факт, чому повстанню гайдамаків де Рюльєр присвячує стільки уваги. Відзначимо, що особистим другом де Рюльєра був Жан-Жак Руссо, відомий симпатіями до барських конфедератів.

Повідомлення де Рюльєра стосовно гайдамацького руху, діяльності Барської конфедерації, російської окупації Правобережжя, бойових зіткнень на Україні між росіянами, козаками, гайдамаками, конфедератами, турками та татарами, першого розподілу Польщі мають характер цінного історичного джерела з історії України того періоду. Звичайно, в зв'язку з його політичною позицією більшість відомостей він отримував від польського угруповання, прихильного до барських конфедератів, саме тому висвітлення подій він здійснює у вигідному для останніх ракурсі. Однак не можна визнати, що де Рюльєр цілком і повністю залежав лише від цих інформаційних джерел. Багато звісток він отримував від французьких емісарів та агентів, котрі перебували в Петербурзі, Відні, Стамбулі та Бахчисарай. Але головними героями твору були все-таки саме барські конфедерати, авторська симпатія до яких проявляється досить очевидно.

Провину за розв'язання великої війни на сході Європи, що призвела до загарбання значної частини земель Речі Посполитої сусідніми державами, обмеження впливу Османської імперії та фактичного підпорядкування Кримського ханства Росії, історик цілковито покладає на уряд Катерини II. Він зазначає, що саме ця імператриця, посадивши на польський престол свого ставленника, повністю залежного від Петербурга, та акцентувавши проблему дисидентів у Польщі й цим спровокувавши політичну кризу в королівстві, отримала легальні підстави для втручання в справи свого західного сусіда. Де Рюльєр на пряму звинувачує російський уряд в організації та підтримці гайдамацького повстання, яке було ним використане, як відплатна акція за дії Барської конфедерації. Історик зазначає, що, коли більшість молодих шляхтичів з Польщі України подалися до конфедератів, цей край перейшов під частковий контроль росіян, котрі роззброїли та розігнали не-

численні польські залоги, залишені для захисту міст, та озброєні шляхетські загони і цим відкрили шлях до звірств гайдамаків, яких, по суті, самі й підштовхнули до активних дій. Автор говорить, що «дорога перед ними [тобто, гайдамаками – С. Л.] була проторена російськими місіонерами, які йшли, повсюди проповідуючи подібного роду євангеліє польським селянам. Вони закликали тих повставати» [2, 93]. Отже, як вказує де Рюльєр, українське селянство Правобережжя, отримавши таку «добру вість» про дозвіл грабувати своїх панів, охоче вливалось до гайдамацьких загонів. Крім того, на думку французького дослідника, уряд Катерини II не тільки дав мовчазну згоду на прилучення запорожців до гайдамаків, але навіть підштовхнув їх до цього: «Запорожці, яких боязнь перед росіянами утримувала на їхніх островах, дізналися про ці безпорядки з указів самої імператриці. Вона жалілася в цих указах, що повстання було викликано ненавистю до грецької релігії з метою поєднання євреїв і поляків, щоб вони могли відчутти, що й до них ставляться з такою ж ненавистю. Тож запорожці вийшли зі своїх сховищ під проводом Залізняка (*Zelesniak*), свого ватажка» [2, 92]. Де Рюльєр також підкреслює, що на початковому етапі повстання росіяни дивилися крізь пальці на безчинства гайдамаків і навіть відводили свої загони з тих місць, які опинялися в епіцентрі дій повстанців. Таким чином, історик повністю спростовує тезу Кераліо про непричетність російського уряду до Коліївщини. В той же час де Рюльєр не забуває відмітити й місцевий чинник, що призвів до цього народного вибуху: зневага поляків до некатоліків, тяжка панщина, здириства євреїв-орендарів. Саме це привернуло симпатії місцевого населення до гайдамаків, який розглядалися, як народні месники та визволителі від нестерпного ярма. Закликання гайдамаків селянами стало справжнім жахом для правлячої верхівки Речі Посполитої [2, 91].

Одними з найбільш вражаючих сцен в історії гайдамаччини, наведених де Рюльєром, були звірства повстанців над католиками, євреями, уніатами та протестантами, коротше кажучи, над усіма тими, хто не належав до «грецької релігії». Описуючи ці страшні факти, автор зітхає з тяжкістю: «О, чи зможу я це писати, і чи не випаде перо в мене з рук?» [2, 93-94]. Картини, подані де Рюльєром, дійсно жахають своєю кривавістю та жорстокістю і, вочевидь, є правдивими. Це й шибениці, на яких висять поляк, єврей і собака, і вбивство дітей і вагітних жінок, і спалення живцем, і колодязі, повні мертвих тіл, і розтоптування кіньми, і нелюдські уроки для гайдамацької молоді щодо різних способів вбивств, і кривава косовиця людей, закопаних в землю до голів, які стинаються при допомозі кіс, «як трава на полі» [2, 93-94]. Речі, наведені французьким істориком, є страшними, огидними й не можуть викликати у читача жодного іншого почуття, крім обурення й відразу. Однак де Рюльєр ігнорує чи, можливо, й не знає про жорстокість і звірства з боку барських конфедератів над православним населенням. Хоча він і згадує про жакливі розправи над захопленими в полон гайдамаками, відзначаючи мужність цих людей. «Їх саджають на палю одразу, як захоплюють, – свідчить автор, – і вони завжди приймають цю жахливу смерть з неймовірною доблестю» [2, 91].

Не оминає увагою історик і криваві події «Уманської різни». Він згадує, що Умань було захоплено внаслідок таємної домовленості «між Залізняком, ватажком запорожців, та іншим, начальником польських козаків» [2, 95]. Ім'я Івана Гонти автор не вказує. Власне зрада останнього й відкрила гайдамакам шлях до міста, де відбулися страшні розправи, які автор побіжно висвітлює. Кількість убитих він обраховує в 16 000 осіб. Принагідно де Рюльєр зазначає, що російський воєначальник, котрий перебував неподалік, знав про сумну долю Умані, але нічим не допоміг місту [2, 94–96]. Слід звернути увагу на цікаву словесну алогію, яку міг мати на увазі автор розповідаючи про жахливу уманську різню. Французька назва Умані в цьому творі – *Humane*, що походить від польської – *Human*, виглядає спільнокореневою для таких слів, як *humanisme* (гуманізм), *humaniste* (гуманіст), *humanité* (людяність). Ці поняття цілком суперечать тому, що мало місце в цьому місті. Зараз назву Умані у французькій літературі прийнято подавати, користуючись українською та російською орфоєпікою – *Ouman*.

Стосовно загальної кількості загиблих в період Коліївщини, автор не наважується визначити їхню кількість, наводячи лише їх максимальне і мінімальне відоме йому число. Він

вважає цифру в 200 000 вбитих перебільшеною, а в 50 000 – применшеною. Тож істинна кількість жертв повстання, на його думку, мала б лежати десь між цими числами [2, 96].

Після того, як польська знать, переляжана Коліївщиною, почала сама просити царських чиновників про посилення російської військової присутності на сході Речі Посполитої для захисту своїх маєтків, як вважає де Рюльєр, так би мовити, «чорнова робота» гайдамаків була виконана й треба було придушувати їхнє повстання. Тим більше, що, набувши загрозливих масштабів, воно могло б перекинутися вже й на землі самої Російської імперії, адже його активними учасниками були запорожці.

Історик згадує, що значні російсько-козацькі військові контингенти були введені до Бара, Вінниці, Костянтинова, Хмільника та інших правобережних міст [2, 45]. Гайдамаччина, поза сумнівом, була вигідна Катерині II. Опір і підтримку Барської конфедерації було в цілому подолано, а Правобережжя України опинилося під повним контролем росіян. Однак де Рюльєра вражає цинічність, з якою російська імператриця вчинила розправу над своїми недавніми союзниками, котрі фактично привели під її владу значний шмат Речі Посполитої. Історик зазначає, що царські генерали спільно з графом Францішеком-Ксаверієм Браницьким (1731-1819) в середині літа 1768 р. розпочали форсований наступ в Україні на розрізнені загони гайдамаків [2, 97-105]. Уряд Катерини II не тільки покарав лідерів Коліївщини та її активних учасників, але й завдав потужного удару по Запоріжжю – найголовнішому осередку бунтівного руху в Україні. З роботи де Рюльєра випливає, що це також могло бути одним із завдань російської політики, пов'язаної з роздмухуванням гайдамаччини, щоб потім суттєво обмежити вплив Січі на українські справи. За інформацією історика, росіяни «бажали весь час приборкати це ненависне розбійницьке товариство», тому вони відібрали в запорожців все награбоване майно, вартість якого дослідник обчислює в 100 000 дукатів, дуже сильно обмежили кількість січовиків, наказавши решті або оселитися на «Польській Україні», або «вступати на військову службу, подібно до російських козаків» [2, 108].

У цілому, ставлячись негативно до гайдамаків, котрих він сприймає відчайдушними та зухвалими головорізами, де Рюльєр, втім, з презирством ставиться до беззаконної розправи, вчиненої над ними польськими властями, яким полонені повстанці були видані росіянами. Це варварство жодним чином не красило європейську націю, що претендувала на звання освіченої. Історик зазначає, що коли бранці були видані Браницькому, «той наказав повісити більшість військових, з яких зберіг лише 800, щоб використовувати для публічних робіт. Половина з цього числа була доставлена до Львова, де коронний трибунал розпочав свій процес, однак з Варшави було отримано наказ припинити допити, спалити всі справи та віддати всіх для страти, не провівши навіть більш-менш повного розгляду. Їх всіх було віддано катам гуртом, без розбору, як худобу» [2, 108-109].

Особливої уваги заслуговує в праці де Рюльєра Балтський інцидент у липні 1768 р., відповідальність за який він більшою мірою покладає на місцеве турецьке керівництво. У трактуванні історика, події в Балті були спровоковані управителем міста Якуб-агою, який, будучи прихильником Кирим-Гірея та Барської конфедерації, прагнув інспірувати нову війну між турками та росіянами. Саме цей чиновник вступив у змову з польськими конфедератами, які, напавши на з'єднання козаків і росіян, привели його до Балти, де ті вчинили погром. Втім, як свідчить де Рюльєр, місцевий турецький градоначальник ще більше посилив збитки від цього нападу: «Кажуть, що Якуб-ага сам власноруч перебув тут багатьох й особисто наказав підпалити місто» [2, 107-109]. А згодом саме цей чиновник відправив до Константинополя роздутий звіт про злочини росіян у його місті проти мусульманського населення. Вочевидь, тут йдеться про відплатні розправи турків, татар і поляків щодо місцевого православного населення. Як відомо, власне інцидент у Балті призвів до розпалювання російсько-турецької війни.

Не забуває автор відмітити і роль своєї держави у підбурюванні султанського уряду до виступу проти Росії. Так, він згадує, що саме посол Людовіка XV добився повернення Якуб-аги до Балти напередодні даного конфлікту, після того як той потрапив за ґрати через деяку провину перед султаном. Цей факт наводиться також і спогадах французького

консула в Кримському ханстві барона Франсуа де Тотта (1733-1793) [5, 213]. До слова, кілька разів де Рюльєр наголошує на важливій участі останнього в російсько-турецькому протистоянні. Саме де Тотт, по суті, перетворився на радника султана Мустафи III з міжнародних і військових питань, а, будучи призначеним консулом у Кримському ханстві в 1767 р., сприяв поверненню на престол Кирим-Гірея та входив до його найближчого оточення [2, 107, 135, 511-517]. Пізніше де Тотт досить докладно описав свою діяльність в Туреччині та Криму в своїх мемуарах [5; 6].

Розглядаючи запорожців, як сліпе зняряддя в руках царедворців Катерини II, де Рюльєр зазначає, що цілком логічно саме їм у Балтському інциденті було відведено роль своєрідного «цапа-відбувайла»: «Катерина наказала схопити живцем двісті запорожців і видати їх туркам для помсти. Вона наказала також відправити до Константинополя копію, фальшиву чи справжню, звіту, зробленого командиром її військ, у якому той вибачався за спалення Балти через незнання кордонів. Усі російські війська, що перебували у Польщі, отримали заборону під страхом смертної кари наблизитися до османських кордонів» [2, 113].

Незважаючи на явні кроки російського двору до примирення, величезна Османська імперія прийшла в рух, готуючись до війни. В епіцентрі збройного протистояння двох наддержав, докладно описаного істориком, опинилася переважно саме територія сучасної України. В роботі де Рюльєра знайшли своє відображення такі події цього конфлікту, як походи Кирим-Гірея до України, бойові операції росіян проти турків і татар під Жванцем, Хотиним, у Криму та Бесарабії. Відзначено успішне керівництво армією російськими полководами, зокрема, Суворовим. Описано бойові операції конфедератів під Окопами, Підгайцями, Галичем, Самбором тощо. Багато уваги приділено розподілу польських володінь між Австрією, Пруссією та Росією. Зокрема, де Рюльєр згадує про вступ австрійських військ у 1772 р. до «Червоної Русі, Бельзького воєводства та частини Волині» [3, 252-255].

Несподівану смерть Кирим-Гірея в розпал підготовки нового турецько-татарського наступу на Україну, за офіційною версією від раптової хвороби, де Рюльєр розглядає в контексті російської зацікавленості у загибелі цього правителя. Посилаючись на свідчення де Тотта, котрий перебував тоді у ставці кримського хана, історик погоджується з його припущенням, що смерть Кирим-Гірея була викликана дією отрути [2, 135].

Цікаво відзначити, що серед лідерів Барської конфедерації де Рюльєр особливо виокремлює Юзефа Саву-Цалинського (*Sava*) (бл. 1736-1771), сина легендарного козацького ватажка Сави Чалого (?-1741). Французький автор вказує, що Сава-Цалинський мав козацьке коріння, міг ображатися на Річ Посполиту за своє безправ'я, проте вважав її своєю батьківщиною, тому рішуче став на її захист, воюючи з гайдамаками та росіянами [2, 199-200].

Свідчення де Рюльєра дозволяють нам краще зрозуміти картини Коліївщини, передані пером сучасника. Звичайно, де Рюльєр був далеко не єдиним серед французьких авторів, хто став безпосереднім очевидцем та певною мірою учасником кардинальних геополітичних змін на сході Європи, які безпосередньо були пов'язані з долею України. На заході було опубліковано досить багато різноманітних творів, що напряму торкалися зміни політичної ситуації на українських землях. Переважно це були спогади дипломатів, військових, чиновників, мандрівників, авантюристів, які відбивають значний масив документальних свідчень про події тієї доби. Довгий час цей масив залишався не досить задіяним в українській історіографії. Нині є всі можливості для його всебічного та детального вивчення. Безумовно, таке дослідження іноземних джерел дозволило б доповнити фактично вже відомі явища нашого минулого, а можливо б відкрити й певні маловідомі чи невідомі його сторінки.

Уривок з III тому праці де Рюльєра «Історії анархії в Польщі та розчленування цієї Республіки», де йдеться про козаків і гайдамаків

Р. 92. – Інші мали сміливість відправити до конфедерації козаків, яких раніше використовували для охорони. Росіяни самі забрали всі ті маленькі окремі гарнізони, які пани залишали в цих краях, щоб підтримувати лад на їхніх землях. Ця провінція

виявилася абсолютно беззахисною, коли росіяни виносили страшний намір здійснити криваву різню в домах тієї знаті, котра була помічена знаком конфедерації. Вони оголосили в усіх частинах, що з України надійде допомога в 50 000 чоловік. Це стало оголошенням жадливих нещастя.

Запорожці, яких боязнь перед росіянами утримувала на їхніх островах, дізналися про ці безпорядки з указів самої імператриці. Вона жалілася в цих указах, що повстання було викликане ненавистю до грецької релігії з метою посядання євреїв і поляків, щоб вони могли відчувати, що й до них ставляться з такою ж ненавистю. Тож запорожці вийшли зі своїх сховиськ під проводом Залізняка (*Zelesniak*), свого ватажка. Майже завжди ним був якийсь сміливий авантюрист, відомий між сусідніми націями

- P. 93. – гріхами своєї молодості або якимось великим злочином. Вони показали російським офіцерам укази імператриці, яка дозволяла їхні набіги. Дорога перед ними була проторена російськими місіонерами, які йшли, повсюди проповідуючи подібного роду євангеліє польським селянам. Вони закликали тих повставати. Запорожці підтримали своєю зброєю селян, а ті водили їх від мастку до мастку. Всіх, хто не належав до грецької релігії – старців, жінок, дітей, шляхтичів, слуг, ченців, ремісників, євреїв і лютеран – всіх було вирізано. Вся шляхта, розкидана по своїх мастках в Україні, була там перебита. Євреї, яких особливо ненавиділи за їхнє хабарництво, було часто навіть спалювалися живцем. Ці негідники розважалися, вішаючи на одній і тій же шибениці шляхтича, ченця, єврея та собаку з таким написом: «Це все одне»¹. Бачили на одній шибениці матір, оточену чотирма дітьми. Один з їхніх загонів закопав живцем один біля одного більше сотні чоловік, щоб голови цих нещасних визирали з землі, а потім вони почали їх скошувати косою, як траву на полі. О, чи зможу
- P. 94. – я це писати, і чи не випаде перо в мене з рук? Вони розрізали животи вагітним жінкам, і замість дітей, яких вони звідти виривали, вони зашивали там живих котів. Було також, що брали дітей, яким заледве виповнилося по десять років і які були приведені до місця розправи власними батьками, і, коли ті тримали руки нещасних жертв, зв'язані за спиною, вони [гайдамаки – С. Л.] вчили цих дітей, як треба перерізати горло, заколювати та убивати повільною мучительною смертю. Якщо хтось невідомий траплявся їм у руки, про якого могли підозрювати, що він приховує своє народження чи свою релігію, вони змушували його вбивати власними руками шляхтичів і священників. Все, що могло втекти, кинулося навітьокі. По селах не зустрічалося нічого, крім зарізаних жінок, дітей, розтоптаних кінськими копитами. Один нещасливець, що зміг врятуватися від цієї різни, проходячи через села, бачив колодязі, сповнені дитячими трупами. Три міста, п'ятдесят містечок і більше тисячі мастків, розпорочених по селам, були спалені. Залишалося також маленьке місто Умань (*Humane*), абияк укріплене, що належало до Київського воєводства. Юрба жінок, дітей і старців,
- P. 95. – залишених без захисту, тому що всі хто був у стані носити зброю подалися до конфедератів, укріпилися за стінами цього міста. Тут містилося сховище найцінніших речей даної провінції. Було складено страшну змову, щоб захопити цих знедолених. Російський генерал, який командував тоді в цьому краї, наказав секретно повідомити одному пруському майору, котрий перебував тут з п'ятдесятьма людьми для придбання коней, щоб той негайно ухорив. Було негайно підбурено до повстання всіх польських козаків, яких було переконано, що допуск осіб грецького віросповідання до всіх посад у Речі Посполитій, дозволяє їм самим приєднатися до участі в управлінні. Змову було складено між Залізняком, ватажком запорожців, та іншим, начальником польських козаків. Перший підійшов до мурів Умані й дав зна-

¹ Мається на увазі напис «Лях, жид і собака – все віра (доля) однака».

ти цьому начальнику загонів воеводи, якому місто було доручено. Він просив хліба, говорячи, що розорення земель і спалення маєтків спричинили нестачі в його військах. Перед ними відкрили браму, щоб винести їм харчі. Запорожці вдерлися. Було наказано безталанним мешканцям принести на загальну площу

Р. 96. – всі свої речі та всі свої гроші, щоб викупити свої життя. По виконанню цього наказу розпочалася кривава різня, яка супроводжувалася пограбуванням того, що залишалася у будинках. 16 000 осіб різного віку обох статей було перебито. Нарешті, один єпископ прибув з Росії, щоб встановлювати релігію в цій нещасній країні, володіння якою завжди було прагненням Росії. Тож всі інші релігії тут було скасовано, а російське панування встановлено.

Неможливо встановити точно кількість тих, хто загинув під час цих побоїщ. Ті, що змогли втекти і яких жах, безумовно, змушував перебільшувати це число, доводили його до 200 000 чоловік. Ті ж, хто користувалися юридичними повідомленнями, намагалися згодом боротися з цим повстанням й інтереси яких полягали у применшенні цього страхіття, доводили це число тільки до 50 000.

Протягом цього часу конфедерати, стримувані російськими військами, не могли прийти на допомогу своїм родинам, які вбивалися. Потоцький, повертаючись з Молдавії небезпечно захворів, а Пулавський, прийшовши з 15 000

Р. 97. – чоловік, збирався прийняти рештки цієї розгромленої армії. Російські генерали та Браницький², що приднався до них, отримали момент, щоб розпочати облогу міста Бар. Воно було ледве укріплене, щоб опиратися збройному наступу. Кілька земляних насипів, сухий рів і частокіл склали всю його міць...

Р. 105. – Багато поляків тікали від звірячих розправ в Україні. Жінки, старці та діти блукали полями Молдавії, навантажені тим, що вони змогли врятувати зі свого майна. Господар отримав наказ дозволити їм відступ до цієї провінції. Ці нещасливі збиралися шукати тут притулку, однак, слідуючи політиці, яку проводили турки, молдавський володар натякав їм, щоб вони просувалися далі, в глиб країни, й менше маячили перед очима росіян. Коли вони заглиблювалися в цю провінцію, росіяни навпаки почали сповіщати про відновлення спокою в Україні й казали, що ті, хто мав там володіння, можуть знову ними керувати і що землі не будуть забрані вищезгаданим загарбником. Ті, кому пощастило втекти від тієї різни, потроху почали повертатися. Ці нещасні на всьому просторі тієї країни, що кілька тижнів тому була такою процвітаючою, не бачили нічого, крім пустелі, без будь-яких слідів мешканців, кров яких змішалася разом з попелом. І ледве вони повернулися, як повстання та бивства

Р. 106. – розпочалися знову. Тут воліли знищити всіх, хто міг бути означений прихильністю до конфедератів...

Р. 108 – Росіяни, думаючи тоді, що конфедерація поширюється й на цей край, оточили запорожців, відняли в них всю здобич, що складала різними речами більше 100 000 дукатів і, бажаючи весь час приборкати це ненависне розбійницьке товариство, вони дозволили з них повернутися на острови тільки ослабленому війську, давши дозвіл іншій частині оселитися в Польській Україні та змусивши основну частину, що складала решту, вступити на військову службу, подібно до російських козаків. Вони видали Браницькому польських селян. Той наказав повісити більшість військових, з яких зберіг лише 800, щоб використовувати для публічних робіт. Половина з цього числа була доставлена у Львів, де коронний трибунал розпочав свій процес, однак з Варшави було отримано наказ припинити допити, спалити

Р. 109. – всі справи та віддати всіх для страти, не провівши навіть більш-менш повного розгляду. Їх всіх було віддано катам гуртом, без розбору, як худобу.

² Францішек-Ксаверій Браницький або у Росії Ксаверій Петрович Браницький (1731-1819), польський граф, магнат. Коли утворилася Барська конфедерація був призначений начальником польського корпусу, що діяв проти конфедератів разом з російськими генералами графом Петром Федоровичем Апраксиним і Михайлом Микитовичем Кречетніковим. Брав активну участь у придушенні повстання гайдамаків.

Джерела та література

1. Rulhière C.-C. de. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République – Paris: Chez H. Nicole et Desenne, 1807. – Т. 1. – LXXVI+346 p.
2. Rulhière C.-C. de. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République – Paris: Chez H. Nicole et Desenne, 1807. – Т. 3. – 517 p.
3. Rulhière C.-C. de. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République – Paris: Chez H. Nicole et Desenne, 1807. – Т. 4. – 431 p.
4. Rulhière C.-C. de. Histoire, ou Anecdotes sur la révolution de Russie en l'année 1762. – Paris: Chez Desenne, an V (1797). – XXIV+186 p.
5. Tott F. de, baron. Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. – Paris, 1785. – Т. 1. – XXXII+273 p.
6. Tott F. de, baron. Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. – Paris, 1785. – Т. 2. – 264 p.

Олександр Мірущенко (Запоріжжя)
завідувач відділу історії
Національного заповідника «Хортиця»,
кандидат історичних наук

Конформізм та пасіонарність запорозької старшини у 1764–1775 рр.

В останнє десятиліття існування Січі під час процесів, які відбувалися на землях Вольностей, важливою була позиція запорозької старшини та її реакція на ті виклики, які ставив перед Кошем російський уряд. Кожна з ланок старшини реагувала по-різному. Частина намагалася домовитися з представниками імперського уряду, розраховуючи на певні поступки. Менша частина прагнула діяти відповідно до усталених традицій козацтва, не реагувала на накази Петербургу, а подекуди намагалася чинити збройний опір колонізаторській російській політиці.

При розробці даної проблематики варто врахувати ситуацію, яка склалася на даному історичному етапі. Російський уряд, проводячи планомірний наступ на землі Вольностей, зустрічав опір запорозької старшини. І якщо частина останньої чинила пасивний опір, то деякі представники активно опиралися цьому наступу.

Вища запорозька старшина перебувала у пошуку компромісів. Насамперед, це пояснюється тими статками, якими вони не бажали ризикувати. На той час кошова старшина, представлена П. Калнишевським, І. Глобою та П. Головатим, володіла потужними зимівниками із значним поголів'ям худоби.

Серед власників також переважали Калнишевський та Глоба, яким належало чимале поголів'я великої рогатої худоби: відповідно 1076 та 889 голів, в інших було значно менше.

Н. Полонська-Василенко надає можливість співставити кількість худоби у старшини та її вартість. У Калнишевського 15 880 голів худоби коштувало 38 718 крб., у Глоби 13774 – 31267 крб., у Головатого 1701 – 9 702 крб., у Ногая 2454 – 8585 крб., у Гелеха 9751 – 6370 крб., 2910 у Гараджі – 6340 крб., 387 у Смоли – 4737 крб., інші помітно відстають [1, 282].

Про розміри скотарства можна пересвідчитись з того, що у 1769 р. від раптового нападу татар запорозьці втратили багато тисяч голів худоби. Так, кошовий втратив 600 коней, полковник О.Колпак 1200 овець, 127 коней, 300 голів різної рогатої худоби, на р. Орелі у Ф.Рудя було захоплено 5000 овець, на р.Бики у козака Канівського куреня Ф.Горюхи забрали 2000 овець, на р. Малій Терновці у зимівнику військового писаря Глоби - 4 000 овець та 130 волів [2, 183-184].

Скотарство було достатньо поширеним серед старшини. Н.Полонська-Василенко наводить кількість коней на 1775 р. Можна побачити, що найбільше їх було у П. Калнишевського – 639, друге місце у табунів писаря Глоби – 336, Макар Нагай мав 282 коні, суддя Головатий – 167,

інші господарі мали значно менші табуни. Дослідниця зазначає, що разом із списками власників зимівників подано й списки тих козаків, які випасали своїх коней у спальних табунах із старшиню, а також робітників, що проживали в зимівниках та мали право випасати худобу [1, 70]. Таких людей було чимало: в зимівнику Калнишевського випасались коня 18 власників, у Глоби – 19, у Головатого – 17, і т.ін. До того ж, дехто з них мав досить великі власні табуни.

Слід відзначити, що козаки торгували не тільки худобою як такою, але й продукцією скотарства. 3-поміж інших галузей найбільша продукція була притаманна вівчарству. Власне саме вовна та смушки були предметами торгівлі запорожців. Серед продуктів скотарства перше місце належало Глобі, в якого був 301 смушок, 10 товарних шкур, 2 мішки ременів, 19,5 пудів сала, 9 глечиків лою. Привертає увагу й 450 рун у Калнишевського, й 18 фунтів вовни у Гараджі, ще в кількох старшин було 1-2 діжки сиру.

Поширювалось у старшинських господарствах і землеробство. Так, у Каплуна, Шморгуна, Колпака та Глоби збирали від 3 до 5 тисяч пудів хліба [2, 129].

Н.Полонська-Василенко вказувала на наявність млинів у старшини. Так, у П. Калнишевського був млин та вітряк, у І.Глоби теж, у П.Головатого млин та два вітряки, у Ковпака, Гараджі та Смоли по млину [1, 83].

Всі ці фактори впливали на поведінку вищих запорозьких урядовців під час переговорів з офіційним Петербургом.

Свою позицію старшина висловлювала під час відправлення депутацій до Петербургу. Так, у 1773 р. до столиці відправилась депутація, яку очолив П.Головатий. Він віз із собою 2 чолобитні: в одній була скарга на Новоросійське начальство, у другій наводилися копії грамот на землі, видані попередніми правителями. За допомогою цих копій Військо Запорозьке намагалося окреслити свої земельні володіння та здобути на них права [3, 7–8, 21–25].

Раніше до складу різних депутацій входили Петро Калнишевський, Павло Кирилов та Василь Пишмич [4].

До компромісів схильний був і Іван Чугуївець, який був депутатом багатьох комісій з розмежування. Він вирішував і спірні питання з татарами.

Лояльне ставлення до уряду не допомогло вищій старшині, яку, як відомо, було репресовано.

Окрему групу конформістів становлять старшини, які в подальшому отримували державні посади в російській імперії. Найбільш яскравими представниками є колишній самарський полковник Петро Норов та полковник Опанас Колпак.

19 липня 1770 р. Самарський полковник Петро Норов повідомляв про будівництво редутів на землях паланки: у Вовчій, на Самарі, в Барвінковій стіні, в Бику та Бичку. У подальшому ми бачимо його вже серед російських урядовців на запорозьких землях.

Виразниками інтересів козацтва, які не дуже зважали на розпорядження російських урядовців, були паланкові полковники.

Так, інгульський полковник Семен Блакитний проігнорував ордер Коша (його надсилали на вимогу Петербургу) від 22 жовтня 1763 р., в якому повідомлялось, що запорозькі козаки збирались зимувати понад лиманом та Дніпром на Кримській території. Наказувалось повертати мешканців, які там перебували у запорозькі кордони. У своїй відповіді 16 листопада 1763 р. С.Блакитний зазначав, що козаки через холоди відмовляються повертатись, а у разі завдання їм образ не будуть висувати претензій [5, 43, 52–52 зв.].

Кальміуський полковник Петро Велігура відстоював власну позицію на східних землях. Так, 17 вересня 1767 р. кошовому з Києва наказувалось заборонити козакам рибалити у Чубурській та Сійській косах, вигнати звідти рибалок та заборонити влаштувати селища на тій території [6, 20-20зв.]. Але Велігура відмовлявся виконувати ці розпорядження. Вже 22 жовтня 1773 р. донці в промеморії зазначали, що козаки Велігури стали від'їжджати від гирла Кальміусу до Семенівської фортеці, аргументуючи, що ця територія належить запорожцям [7, 4-4 зв., 10]. 14 березня 1774 р. з Коша було відправлено промеморію до донців, де висловлювався протест з приводу того, що ті у 1773 р. писали, що зважають за необхідне згнати запорожців з кіс Семенівки та Кривої. Кіш зазначав, що ці коси є запорозькою територією [7, 53].

Іван Гараджа діяв відповідно до власної позиції. Коли у 1773 р. наголошувалось на наїздах запорожців до Єлисаветградської провінції, зазначалось, що вони виводять звідти до своєї території поселення. Тоді ж гостро постало питання взаємин з Ізюмською провінцією Слобідської губернії. У третьому пункті листа Катерини II від Коша, одержаному 2 вересня 1773 р., вказувалось на ті перешкоди, яких зазнавали слобідчани від запорожців під час будівництва Нової Української лінії [8, 11–13]. Така урядова позиція була зумовлена багатоманітними завданнями для полковника Гараджи. Останній займав землі, які запорожці вважали своїми, і всіляко протидіяв російському наступові.

Найбільше збройно протистояв захопленню запорозьких земель Андрій Порохня. На його команду часто скаржились новопоселенці, що перебували на Протовчі. 27 березня 1765 р. фон Брандт скаржився Головатому на напад Порохні, наводячи при цьому реєстр збитків на суму 1411 крб. [9, 3, 11].

Разом з тим, А.Порохня був активним учасником воєнних подій 1768–1774 р. Саме повернення його команди (600 чол.) було однією з причин відмови самарським полковником надати продовольче забезпечення Донецькому пікінерному полку [10, 12].

Таким чином, у спротиві захопленню запорозьких земель у 1764–1775 рр. бачимо два типи поведінки запорозької старшини. Перший – це конформісти на чолі з кошовим отаманом, схильні до компромісів. Не бажаючи ризикувати своїми статками, вони сподівалися що наполегливі переговори з Петербургом, якщо і не ускладнять ситуацію, то, принаймні, залишать паритет у стосунках з новопоселенцями. Пасіонарії (найбільш яскравий представник – Андрій Порохня) продовжували збройну боротьбу і не надто вірили урядовим обіцянкам у перспективі вирішити запорозьке питання. Саме незначна кількість останньої групи старшин визначила ту відносну легкість, з якою було ліквідовано Запорозьку Січ.

Джерела та література

1. Полонська-Василенко Н. Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічної історії України // Нариси соціально-економічної історії України. – Т.1. – К., 1931. – С.43–206.
2. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування.- К.: Наук. думка, 1961. – 415 с.
3. ЦДІУАК, ф.229, оп.1, спр.334.
4. Мирущенко О. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі. – К., 2015. – 214 с.
5. ЦДІУАК, ф.229, оп.1, спр.140.
6. ЦДІУАК, ф.229, оп.1, спр.72.
7. ЦДІУАК, ф.229, оп.1, спр.319.
8. ЦДІУАК, ф.229, оп.1, спр.333.
9. ЦДІУАК, ф.229, оп.1, спр.200.
10. ЦДІУАК, ф.229, оп.1, спр.249.

Алла Бартош (Київ)
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу історії НКПШЗ

Прапор козацького полковника у збірці шведського музею (Атрибутація та реконструкція подій)

У Батурині, в Національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця» проходила конференція, а після неї учасники конференції ознайомилися з архітектурно-меморіальним комплексом «Цитадель Батуринської фортеці». У Гетьманському будинку,

а саме: в кімнаті Гетьманської Ради я побачила прапор, який називають прапором гетьмана Івана Мазепи. Від заступника директора з наукової роботи Любові Григорівни Княшко мені стало відомо, що зразком для його відтворення став прапор, що зберігається у фондах Національного музею воєнної історії Швеції. Любов Григорівна також повідомила, що на аутентичному прапорі з іншої сторони знаходився герб полковника Михайла Миклашевського та зображення архангела Михайла, але ту сторону на Батуриному прапорі не відтворили.

Відомо, що у Харківському історичному музеї зберігається шовковий гетьманський прапор Івана Мазепи. Прапор має величезні розміри. Так, висота його – 193 см., довжина прапора у верхній частині – 412 см., а довжина в основі – 182,5 см. На прапорі зображено майже на півполотнища герб Російської імперії, причому з обох його сторін. Це дійсно гетьманський прапор Івана Мазепи (Іл. 1).

Прапор, що зберігається у Національному музеї воєнної історії Швеції, був представлений на міжнародній виставці «Україна-Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.)», яка проходила у жовтні 2008 р. у Національному музеї історії України в м. Києві. Цей прапор під час презентації називали прапором Івана Мазепи. Прапор має розміри майже вдвічі менші, ніж прапор гетьманський у Харківському історичному музеї. Він має висоту 176 см., довжина горішньої частини прапора – 264 см., а його основи – 96 см. Збереглося оригінальне деревко цього прапора, яке розписане рослинним орнаментом, а довжина деревка складає 263 см.

Іл. 1. Гетьманський прапор Івана Мазепи. 1686-1688 рр. Харківський історичний музей.

Прапор виконаний з дорогого тисненого шовку й оздоблений шиттям та малярством. Він має традиційну козацьку форму – трапецієподібну. За розворотом кута (косинки) прапора стає зрозуміло, що у Батурині знаходиться чудове відтворення зворотній бік полотнища (реверс прапора). Саме на ньому намальована Богородиця з немовлям в овалному обрамленні, яке оточене золотими променями (Іл. 2).

Ліворуч від зображення Божої Матері розташований герб Російської імперії у картуші. Навкруги його розміщені ініціали: «Б.М.В.Г.Ц.И.К.І.А.В.В.М.И.Б.Р.С.». Вони означають: «Божьей Милостью Великий Государь, Царь и Князь Иван Алексеевич Всея Великия Малья и Белья России Самодержец» [1, 88]. Отже, цей прапор був виготовлений приблизно у 1690-1696 рр., адже співправління закінчилося у 1696 р., а посаду полковника стародубського Михайло Миклашевський посів у 1689 р.

На прапорі під зображенням Божої Матері знаходиться у картуші герб гетьмана Івана Мазепи з ініціалами І.М.Г.В.И.Ц.П.В.З. – «Іван Мазепа Гетьман Війська Їх Царської Пресвітлої Величності Запорозького». По периметру полотнища розміщено позолочений напис, який зберігся тільки фрагментарно.

Іл. 2-3. Прапор полковника Михайла Миклашевського (реверс і аверс). 1690-1696 рр.
Національний музей воєнної історії Швеції.

З Каталогу міжнародної виставки. Україна-Швеція: на перехрестях історії (ХУП–ХУІІІ ст.) нам стало відомо, як виглядає лицьова сторона прапору, який знаходиться у Стокгольмі [1; 84–85].

На аверсі прапору у центрі полотнища намальовано архангела Михайла (Іл. 3), а над його німбом розміщений скорочений напис, який розшифровується так: «С(вятій) Архист(ратиг) Михаїл Во(їн) Н(ебесних) Сил». Зображення розміщено в картуші, від якого розходяться золоті промені. На прапорі, праворуч від зображення архангела Михайла, але вдвічі менше за розміром, знаходиться у картуші герб Російської імперії з св. Георгієм у серцевому щиті. Герб оточений ініціалами: «Б.М.В.Г.Ц.И.К.П.А.В.В.М.И.Б.Р.С.», що означає: «Божьей милостью Великий Государь, Царь и Князь Петр Алексеевич Всея Великия Малыя и Белья России Самодержец».

У нижній частині прапору, під зображенням архангела Михайла знаходиться у картуші герб Михайла Миклашевського та ініціали: «М.М.П.В.И.Ц.П.В.В.З.» – «Михайло Миклашевський Полковник Війська Іх Царської Пресвітлої Величності Війська Запорозького».

Архангел Михайло – небесний покровитель стародубського полковника Михайла Миклашевського і зображення архангела та гербу Миклашевського на прапорі підтверджує, що саме він замовив цей прапор і за свій кошт виготовив. Герб гетьмана Івана Мазепи розміщений на прапорі Миклашевського, адже цим підкреслюється підпорядкованість Стародубського полку гетьману. Отже, перед нами прапор Стародубського полковника Михайла Миклашевського, тобто, прапор Стародубського полку.

Михайло Андрійович Миклашевський – один з визначних військових та державних діячів мазепинського часу. Серед старшинської аристократії Михайло Миклашевський відзначався своєю письменністю та організаторськими здібностями, завдяки чому швидко зробив військову кар'єру. З 1672 р. він – один з головних радників гетьмана Івана Многогрішного і саме Миклашевський їздив у складі посольства до Москви. З 1675 р. Михайла

Іл. 4. Несвіжський замок-фортеця Радзівілів. Беларусь.

Андрійовича призначили Глухівським городовим отаманом, а у 1679 р. він стає Ніжинським полковим осавулом [2, 348].

У 1682 р. Миклашевського назначено генеральним хорунжим, а протягом 1683–1686 рр. він – Генеральний осавул. Під час Коломацького перевороту 1687 р. Михайло Миклашевський був скинутий з уряду та заарештований. Гетьман Іван Мазепа, усуваючи суперечності з колишніми «коломацькими друзями», підвищив Михайла Миклашевського в уряді, назначивши його у 1689 р. Стародубським полковником.

На початку Північної війни 1700-1721 рр. найчастіше у бойових діях проти шведів та їх прибічників застосовувався саме Стародубський полк. Наказним гетьманом над військом, яке у 1702 р. брало участь у взятті однієї з найміцніших на той час литовсько-білоруських фортець – Бихова, гетьман Мазепа призначив Михайла Миклашевського з Литви й позбавили посади полковника Стародубського, а також конфіскували всі його маєтки. З метою реабілітації Михайло Миклашевський відвідав гетьмана Івана Мазепу з відповідною „намет’ю”, в яку вклав усі кошти, що збереглися. Після цього у 1705 р. йому були повернуті всі маєтки, і Михайло Миклашевський був відновлений на посаді полковника Стародубського полку.

Михайло Андрійович не належав до числа політичних прибічників Мазепи, але не був його заклятим ворогом, хоча існує думка, що І. Мазепа послав Миклашевського у пастку, де той загинув [3, 229].

У 1706 р. до Литовського міста-фортеці Несвіжа Мазепа вирядив полковника Стародубського Михайла Миклашевського з його полком. Несвіжський замок був резиденцією найбагатшого роду Великого князівства Литовського – Радзівілів. Свого часу він був найпотужнішою й досконалішою фортецею і вважався родоначальником багаторинних споруд у князівстві Литовському.

У каталозі міжнародної виставки написано: «Козацький прапор був добутий шведами під Несвіжем у 1706 р., де козацькі загони зазнали поразки, а Михайло Миклашевський загинув. Втрата прапора відбулася в часи війни Шведського королівства з Московською державою, на боці якої воювали козацькі війська [1, 88]. Це надзвичайно вихолощена правда про втрату прапора Стародубського полку. Відомо, що прапор завжди був символом суспільного визнання козацької спільноти і мав сакральне значення як оберіг.

У Несвіжі козакам Стародубського полку прийшлося битися з цілими корпусами шведів та поляків. Полковник Михайло Миклашевський з козаками пробився крізь ворога до замку Несвіжського і там відбивалися п’ять днів в облозі. Літопис повідомляє: „месяца марта 19 дня Михайла Миклашевського в Несвежю на консистенці, под час утрени зрадецьки шведы напавши забили (котры пред тым у мнишек лядських в кляшторе ховалися три дни) также и Андрея Гамалея, зятя его и иных козаков несколько сотен убили”. Отже, був зрадницьки вбитий шведами полковник Михайло Миклашевський та майже повністю знищена бойова старшина Стародубського полку. Під час битви за Несвіж майже 800 козаків загинуло, а 173 козака Стародубського полку потрапило у полон до шведів. Це була одна з найтяжчих поразок козацького війська.

Шведськими трофеями стали чотири гармати, пара барабанів і два прапори. Прапор Стародубського полку Михайла Миклашевського понині знаходиться в Стокгольмі, як військовий трофей, у Національному музеї воєнної історії Швеції – Військовий музей, Державна трофейна колекція (Інв.: ST 21:25.).

Джерела та література

1. Україна–Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.) // Каталог міжнародної виставки. Науково-популярне видання. Укладач Савчук Юрій Костянтинович – К., Вид. «Такі справи». 2008. – 223 с.

2. Бартош А. Михайло Миклашевський – ктитор храмів Мазепинської доби // Могилянські читання 2009. Мазепинська доба в культурі України. Збірник наукових праць. НКПНКЗ. Вид. «Фенікс», свідоцтво ДК №271 від 07.12.2000. – К., 2010. – 423 с.
3. Бартош А. Сучасний стан поховання козацького полковника Михайла Миклашевського // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Вип. №19. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. ТОВ. НВП «Ферокол». Свідоцтво ДК 3503 від 19.06.2009 р. – К., 2010. – 563 с.

Анастасія Кузьменко (Київ)

учениця 9 класу навчально-виховного комплексу «Домінанта»
Дніпровського району міста Києва,
дійсний член МАН

Історія зародження характерництва

Характерники – це чаклуни-віщуни на Запорозькій Січі, які займалися лікуванням поранених козаків, їхню психофізичною підготовкою, психотерапією та яснобаченням. Характерник був для козаків духовним наставником, якого шанували, але й трохи побоювались. Він – хранитель таємниць бойового мистецтва запорозького козацтва та їхніх традицій [1].

У народі їх часто називали галдовниками та химородками. Назви різняться через різні напрямки діяльності характерників, від рівня їхньої підготовки та майстерності. На Сході ж їх називали Бодхисаттва, а в Україні – Кріп – володар всього живого, характерник [2; 8].

Дослідники сперечаються і досі, чи існували вони, чи ні. Одні стверджують, що це лише вигадки, а інші ж навпаки – впевнені, що це правда і характерники такі існували. Михайло Грушевський вважав першим характерником князя Олега, який був вікінгом. Відомо, що лікуванням у вікінгів займалися «берсеки» – воїни-чаклуни. Вони ділилися на три клани:

1. Вовки.
2. Ведмеді.
3. Кабани.

Кожен клан мав власну спеціалізацію. Члени клану вовків були розвідниками; ведмедів – бійцями, які брали участь у рукопашних боях, їх не брала шабля і вони хапали стріли на льоту, адже не боялися їх, а клан кабанів вів воїнів за собою.

Вважається, що і древні слов'яни мали певні вміння, наприклад, могли годинами стояти під водою і дихати через очерет. Ба більше, деякі знання характерники набули від язичників [3, 5].

Характерниками були не лише чоловіки. Жінок-характерниць називали терміном «*поляниця*». За часи Київської Русі їхньою функцією була охорона Великого київського князя Святослава Хороброго. Це були сильні духом жінки – амазонки, які часто показували вищу бойову майстерність аніж звичайні воїни – чоловіки [8].

Уже у XVI ст. і почалося формування невеликих груп людей-характерників, які поєднували знання варягів, слов'ян та бродників.

Одним з перших характерників вважався Северин Наливайко. Він не був характерником від народження, а його навчали правилам ведення війни інші характерники. У 1594–1596 рр., під час повстання Наливайка проти влади Речі Посполитої та польської шляхти, військо характерників показало усі свої воєнні знання. Проте і це не допомогло війську Наливайка подолати поляків і виграти цю боротьбу, адже ті характерники ще не мали достатніх вмінь.

Згодом невеликі групи характерників почали переселятися у Базавлуцьку, Микитинську, Чортомлицьку Січі [3, 6].

Богдан Хмельницький перший у Європі у XVII ст. створив військо, учасники якого бездоганно володіли зброєю, словом, знали усі політичні інтриги. Це були майстри з інформаційно-психологічного протистояння. Ці воїни могли битися одночасно двома шаб-

лями, вмiли вправно стрiляти i були професiоналами з бойового гопака. Найкращими у цьому вiйську були саме характерники. Проте були i такi характерники, якi не пiдтримували Богдана Хмельницького через рiзні погляди на козацтво, а тому допомогли повстанню Якова Худолія у 1652 р. на Микитинській Сiчi. Також пiдтримали iнше повстання проти гетьмана у 1657 р. [4, 273].

Згодом на чолi сiчових козаків стає Іван Сiрко. За часи перебування його на посаді кошового отамана характерники почали частiше займатися цiлительством, адже Іван Сiрко не просив їхньої допомоги. Пiд час правління Петра I був заборонений будь-який прояв магiї та й узагалi була заборонена дiяльність характерників, тому вони почали переселятися у села, покидати вiйська. У цей час їхньою турботою було створення родини. Вони намагалися приховувати знання, якi набували пiд час навчання, проте згодом знайшли краще рiшення – записувати знання на землi. Найчастiше такi записи можна було знайти у курганах: Чортгомлик, Товста могила та iнших. Процес ховання знань мав такий вигляд:

1. Нашiптування вiдомостей на землю.

2. Їхнє зариття.

3. Ховання щiєї землi у курiнь.

Звичайно, такi записи можна було легко знайти пiд час розкопок, тому вони також ховали їх у листя дерев, дороги, рiки. Проте прочитати цi вiдомостi могли не всi, а лише тi характерники, якi вмiли входити у стан смертi та впiямати нечисту силу однiєю голою рукою та знати усi замови на вогонь та обов'язково керувати стихiями. Проте набутi знання передавалися не кожному, а лише обраним та учням своїх вчителів – характерників.

Для навчання найкращим мiсцем була саме Запорозька Сiч, адже вона знаходилася у степу. Навкруги не було жодного дерева, тому козак-характерник мiг легко ввiйти у вiтер, землю, воду, цим самим оволодiваючи силами цих стихiй. Саме тому характерники вважаються лiдьми природи.

Пiсля заборони Петра I характерникам жити на Запорозькій Сiчi вони бiльше не з'являлися там, а почали жити власним життям. Саме через це вони не змогли допомогти зберегти Запорозьку Сiч у 1775 р., i в результатi знання про характерників почали втрачатися i стали не схожими на попереднi [3, 8].

Зазвичай, аби стати характерником, людина повинна була мати певнi здiбностi: володiти яснобаченням, телепатiєю, мала вмiти гiпнотизувати iнших. Ще з дитячих рокiв хлопцiв готували до прийняття у характерники. Спочатку вони ставали джурами (служками) у старшого бiйця. Учителя передавали своїм учням усi таємнi знання, якi вони самi знали. Пiсля довгих рокiв навчання рада досвiдчених старих майстрiв обирала людей у характерники. Цi майстри були найкращими з усiх козаків, адже найвправнiше володiли шаблею та мистецтвом тасмного бою. Обравши нове вiйсько характерникiв, їх знову навчали, проте тепер головною метою навчання було покращити бойове вмiння. На Сiчi найчастiше характерники складали козацьку старшину. Вони зберiгали давнi традицiї волхвiв, посвячували в козаки, оберiгали козацьку культуру [4, 274; 7].

Навчання проходило на базах, у Пластуновському куренi та у плавнях Великого Лугу, а iнколи – в храмах Свiтовида i Перуна. Воно було таємним, тому владi завжди казали, що козаки ведуть на полювання у плавнi, де вони перебували до кількох мiсяцiв. Хоча й насправдi, найважлившою частиною тренування було саме полювання, адже козакiв вчили як точно стрiляти у звiрiв, якi дуже швидко пересувалися. Аби впоратися iз цим завданням, хлопцi ретельно вивчали звички звiра, на якого полюють, його слiди, голос, запах. Щоб вiдточити точнiсть i силу удару поки що не досвiдченi характерники ловили рибу тризубцями. Також вони маскувалися вiд хижакiв i ловили їх лише за допомогою холодної зброї. Одним з найважчих завдань козакiв було полювання у заростях очерету, який деколи сягав зросту мисливця. Проте це завдання допомагало воiнам злитися з природою та розвинути власну iнтуiцiю [3, 11; 4, 275].

Ще одним завданням характерникiв було пройти по старому та тонкому дереву, аби перейти глибокий яр, а iнколи i взагалi переплигували його. Вони перестрибували парка-

ни, ріки, дерева, сараї та хатини спочатку з жердиною, а згодом і без неї. Проходження повз палаючих вогнем колеса, які котилися з гори на характерників, вважалося найскладнішим завданням. Тож можна з точністю сказати, що тренування характерників було не легким, проте загадковим та фантастичним [4, 276].

Під час тренувальних боїв козаки-характерники показували свої вміння, коли билися лежачи, сидючи на колінах, без рук або однією рукою. Вони могли у дерево загнати гострі та тупі цвяхи, гнути підкови руками, а також пальцями розминали твердий віск. Що ж до їхньої зброї, то у кожного характерника було кілька шабель, які відрізнялися формою, довжиною та вагою, бійці мали пістолет та металевий кинджал. Їхнім транспортом були коні, яких підбирали під власне тіло. Під час тренувань вони використовували кинджали, булави, одну чи дві шаблі. Часто билися нерівними силами: один проти десяти, аби навчитися витривалості. Під час бою вони повністю оволодівали власною особистістю – характером та входили у стан «вихору». У ході цього стану вони з шаленою швидкістю обертали шаблю над власною головою і раптово зникали, залишаючи за собою єдиний слід – вогняний вихор [4, 274; 3, 10].

Воїни, які стояли до сонця спиною і перед собою бачили стіну з власною тінню, мали доторкнутися до стіни раніше своєї тіні. Таке явище було можливе лише у стані «вихору», адже вони ставали небаченими для очей [4].

Багато часу характерники приділяли вогню, адже вважалося, що саме вогонь допомагав боротися з нечистою силою. Вони вчилися руками проводити через вогонь та брати з нього шматки вугілля. Для того, щоб боротися з нечистою силою, характерники брали наконечники стріл, розжарювали їх на вогнищі, а після цього казали вогонь особливий нашепт. Після нього в наконечнику залишалася потужна сила природи. І коли цим оскіпом проводили по руці від великого пальця до усіх інших, то рука могла хapatи нечисть. Тому нечиста сила боялася козаків, адже вони могли голими руками піймати її. Часто у козацьку люльку клали спеціальні трави, які відганяли негідь, наприклад, чортополох, одолень (трава). Коли вони курили, то ці трави у додачу з полином відганяли нечисту силу з місяця, де були козаки. Інколи трави у люльці привертали увагу нечисті, яка могла допомогти характернику. Проте більшість все ж таки використовувала нечисту силу заради власних цілей і вона також була їм підвладна, адже на тілі вони мали особливий знак, який давав їм право керувати цією нечистою. Цей знак знаходився у районі ліктів та колін. Часто вони просили налякати ворога: проникнути у стан його коня або ж у саму людину. Нечисть виконувала ці прохання, адже знала, що матиме певну винагороду. Наприклад, характерники присягалися не чіпати нечисту силу. Проте домовленість могла бути розірвана через те, що сама негідь могла порушити її.

Часто церква не дозволяла такі договори з нечистою силою, тому під час них характерники не ходили до церкви. Хоча коли характерники досягали поважного віку, то шли у монастир та жили там.

Важливим атрибутом козака-характерника була підкова, адже вона допомагала їм у битвах. Наприклад, могла давати силу або ж навпаки заземляти її. Мається на увазі, що при нападах вороги опинялися під землею, але тільки у тому випадку, коли підкова повернута ріжками донизу. Коли ж ріжки були повернуті догори, то галдовник більше потребував допомоги небесних сил.

У навчанні обов'язковим було вивчення магічних ритуалів та властивостей різних трав. Тому на могилах деяких визначних характерників, як-от Сірка, трава, яка там росте, відрізняється від інших своєю енергетикою, адже вона ніби розуміє людський голос і надає чесній людині енергію. Полин покращував гостроту зору та допомагав заспокоїти нерви. Характерники мали знати назви трав навпаки. Це допомагало їм у визначенні стану певної місцевості [3, 19].

Щодо ритуалів, то особливим було занурювання у водойму уночі при світлі місяця, адже вважалося, що місяць давав магічну силу. Часто думалося, що земля була живим організмом через те, що у ній ніби-то жило певне населення. Спілкуватися з ним могли ли-

ше деякі характерники. Для цього їм потрібно було забратися якомога вище, наприклад, на дерево чи на гору сіна. Цим вони показували, ніби відриваються від землі. Іншим способом спілкування з цим населенням було те, що козак-характерник міг сховатися у землі і читати певне заклинання, яке допомогло б пройти крізь землю як по тунелю. Одним з найголовніших вмінь характерника було те, що він, зануривши руку у землю, міг спіймати копито ворожого коня і зупинити його на скаку [4, 3].

Дуже важливо було для характерників навчитися розрізняти та розуміти стихії. Тому часто їх навчали вмінню пиття води. Вони пили воду з чашки, з ріки та озера, але за допомогою різних прийомів та методів. Тож навичка розмови зі стихіями та їхніми духами мала велике значення у підготовці, адже лише після цих тренувань вони могли лікувати поранених, розмовляючи з їхніми хворобами.

Великого значення набули символи для характерників. Вони використовували їх під час обрядів та аби захиститися від нечистої сили. Часто малювали їх на землі, на руці, на глинні і ці символи захищали характерників від впливу нечисті на них [3, 43].

Під час боїв вороги боялися характерників, адже ті мали надприродні здібності. Ніяка куля їх не брала, а лише оминала. Вважалося, що характерника можна вбити лише срібною кулею. Коли ж у них закінчувалися боеприпаси, то химородки ловили пулі голими руками. А потім своїм галдовницьким словом змушували ворогів рубати один одного власними ж шаблями. Вони могли силою волі зламати ворожу шаблю, або змусити руку нападника оніміти або навіть зламатися. Деякі характерники відчували наступ ворогів, тому часто пірнали у відра з водою, чекаючи на супротивників. Ніщо не могло зламати їхній характер і вдачу вони завжди мали характерну [1].

В історії був зафіксований такий випадок, коли на козаків наступали ляхи, а їм ніде було сховатися. Тоді характерники наставили у землю списів і наслали на ворогів ману: здалося ляхам, що то не списи, а широкий дубовий гай серед поля. Отож і повернулися супротивники назад. Говорять, що після такого тяжкого завдання відновлювали галдовники свою силу ще три доби, адже усі ці дні поспіль спали [8].

Ще одна історія трапилася із характерником Іваном Богуном, який вночі повів дружину через польський табір. Коли вони йшли ворожим табором, жодна собака не загавкала. Свій же табір козаки захищали списками, які потім здавалися ляхам високим очеретом і вони оминали їх. У цей час характерники робили так звані «крики»: занурювали у воду очерет та віск і кричали на них. У результаті віск запам'ятовував крик козаків. Після цього ці очерети розкидували по степу і, наступаючи на них, коні ворогів починали кричати, і козаки чули наближення супротивників [8].

Проте було й таке, що запорожці не могли здолати надто велике військо супротивників і тому їм доводилося тікати. Якщо характерникам траплялася на шляху перешкода, наприклад, річка, то отаман кидав на воду ряднину і на ній втікачі рятувалися. Бувало і таке, що вони робилися частиною річки, а потім виходили сухими з води [1].

Про вміння галдовників можна говорити багато. Могли вони кулі на льоту ловити і рани загоювати, бачити очима події, які за сотні кілометрів відбуваються, бути невидимими і навіть мертвих воскресити. Вміли характерники подумки вселятися у звірів і рідше перетворюватися на них. Принципи був такий: характерники подумки вселялися у мізки тварини і могли керувати нею. Завдяки цьому усі секрети ворожі були козакам відомі. Силою погляду могли вони розвернути вороже військо назад. Також характерники зверталися до роси, щоб вона розказала про наміри ворога. Були серед них такі, які жили понад сто років [1; 4; 3; 7; 8].

«За козацькими повір'ями, убитий в бою ворог переслідував потім в житті свого вбивцю-воїна, наслав на нього хвороби і невдачі. Тому перш ніж почати лікування раненого, характерник відправлявся у світ мертвих і давав вбитому козаком ворогу викуп...» [3, 46].

У характерників існував танок «Богаркан». Це магічний характерницький танок, який виконувався зі зброєю, найчастіше із козацькою шаблею. «Богаркан» вважався танком чотирьох стихій, усіх сторін світу. Виконувався зазвичай вночі, але обов'язково умовою було знаходження козака під час танцю біля чотирьох стихій: Вода, Повітря, Земля та

Вогонь. Він ніби знаменував, що козаки знаходяться в єдності з природою та що Добро завжди перемагатиме Зло [5].

Характерники нікому не підкорювалися та й на сміх себе не виставляли. Вони знали, якщо на них покладено довіру, то вони повинні виконати завдання. Якщо ж завдання не виконувалося, це могло призвести до загибелі [7].

Вважається, що людина користується власними вміннями на три відсотки. Характерники ж могли з легкістю змінювати погоду. Як вже зазначалося, важливим було єднання з природою, тому і шанувували богів Сонця, Землі та Води – Ярила, Ладу, Перуна. Аби бути в єднанні з природою, вони часто вчилися розуміти навколишній світ і користуватися його силою: передбачати і бачити негаразди на великих відстанях і знешкоджувати їх, розвивали свій Дух. Вони знали багато людських недоліків, проте найголовніших виділяли чотири:

1. Здатність робити помилки.
2. Здатність до обману.
3. Схильність до ілюзій.
4. Недосконалість почуттів.

Саме через ці недоліки, як вважали характерники, суспільство не могло розкрити всі свої уміння. Багато історій зв'язувало характерників зі скарбами. Вони часто самі ховали їх, самі ж вміли знаходити їх. Допомогали їм у цьому природні знаки:

1. Зірки, які падали у яри.
2. Вогні, які спалахували на узбіччях доріг.
3. Туман.

Звичайно, життя галдовників було оповито багатьма легендами. Однією з найулюбленіших легенд селян була така:

«На Великому Лузі ще при запорожцях жив химородник Фесько. Його дуже боялися і слухалися козаки. Ось, бувало, лежить чоловік, а він ріже чорну редьку. Як тільки пустить редька білий сік – людині стане погано, як сік почорніє – людина помирає. Він тоді начаклує, що редька вбере в себе сік чорний, а пустить білий – і людина оживає...» [8].

Не можна не згадати про Спас. «Спас – це особливий стан психіки, в якій свідомо входить людина для розкриття своїх надприродних здібностей з метою виконання неординарних завдань, які звичайними методами вирішити неможливо» [9]. Велика увага приділялася цьому виду мистецтва, адже вважалося, що людина, яка оволоділа цією течією психокультури, ставала психологічно незалежною і її волю неможливо було підкорити. Характерник, який опанував цей стан, міг підкоритися лише з власної волі. Під час Спасу людина була у повній гармонії зі світом. Характерники часто казали, що «спас – це спасіння від цього клятого життя [5]». У стан Спасу можна увійти, коли відчуваєш стрес. Під час стресу людину навчають, як керувати собою у цьому стані. Усе це має відбуватися свідомо. Перебуваючи у стані Спасу, людина може виконувати надважкі завдання з легкістю. Зазвичай, у цьому стані знаходяться протягом декількох годин. Опанувавши його, характерник з легкістю міг керувати собою і спокійно та довго битися. В Україні мистецтвом Спасу володіли Іван Сірко, Іван Богун, Петро Конашевич – Сагайдачний, Петро Дорошенко, Іван Гонга, Максим Залізняк [9; 5].

За часів Запорозької Січі деяких козаків-лікарів називали цирульниками. Вони могли лікувати рани, отримані у бою, без ліків, а підручними засобами. До рани прикладали землю або ж павутиння, а сушенням любистком витирали руки. Лікування супроводжувалося вимовлянням певних заклинань [6].

У козацькій медицині характерники часто використовували землю як засіб лікування. Землю могли замотувати у павутиння, і вона зупиняла кров. Проте з такими методами треба бути обережним, адже цей спосіб міг загрожувати зараженням крові, коли людина неправильно поводилася з землею [3, 44].

Застосовували ароматерапію та фітотерапію. Як вже зазначалося, козаки курили різноманітні трави у льоляці. Полин зберігав гостроту зору та заспокоював нерви. Суміш м'яти та звіробою також заспокоювали нерви козаків. Також запорожці любили обмотування цілющими травами. Полюбляли й козаки просто зранку вийти надвір і лягти на

траву, чекаючи коли випаде роса. З росою вони часто мали різні домовленості, одна з яких – зберегти їхню Україну і Запорозьку Січ і після цього цілували росу на місці, де вона випала. Лікувалися і камінням, настоювали на них трави. Медики часто лікували козаків «водою – залізницею»: брали іржаве залізо, на багатті його розжарювали та додавали у воду. Після цього цю воду пили, щоб лікуватися від анемії. Аби обробити рани змішували горілку з порохом [3, 45; 6; 13].

Рецепт для загоювання застарілих ран.

«На молодика – «на молодий місяць» – розтерти 3 жмені сухої трави безсмертника піщаного. Розвести багаття, кинути в нього полин-чорнобильник, а потім розжарити на вогні лист заліза. Розтертий безсмертник розкласти на цьому листі. Коли трава спопеліє, перемішати, просіяти і змішати із «дерев'яним» (оливковим) маслом. Прикладати до рани 2 рази на день» [6].

Рецепт від анемії та при виснаженні.

«4 жмені перемолотих жолудів, зірваних з дуба віком 25 років, перемішати з 500 г «залізної» води. Помістити у півлітровий горщик і виварити до половини. Додати 3 ст. ложки липового меду. Приймати 4-6 разів на день перед їжею. Щоб приготувати «залізну» воду, в окріп кидають залізні стружки і настоюють, поки не прохолоне. При стресі, нервовому збудженні (давали козакам звільненим з полону) 1 жменю висушеної астри ромашкової (чи дикої) залити 200 г гарячої «мідної» води (готується за аналогією «залізної»). Настояти 30 хвилин. Вживати за необхідності» [6].

Замовляння води.

«Вода та водичка,
Сонцем обличка,
Землею посвячена,
Любов'ю окута,
Красою оповита,
Духом накрита,
Прозора і цілюща,
Дякую Богу, за те, що ти є» [5, 70].

Було таке повір'я, якщо козак купатиметься з травня по серпень у росі у молодий місяць, його тіло не братиме ніяка куля, і він почуватиметься чудово. Він сідав голий у росу, набирив росу у руки, розтирав собі шию, плечі, тіло та звертався до неї: «Роса – матінко». Після цього козак лягав на траву, клав росу на закриті очі і намагався побачити, що відбувається у степу. Ця вправа виконувалася протягом семи днів. Наприкінці ритуалу людина брала краплі роси з собою і приносила наступного дня і потім ніби передавали інформацію з однієї роси в іншу. Росу ховали у флягу та у мокру ганчірку. Деякі зберігали росу до наступного літа, адже вважали, що інформація збережеться про літо, весну і зиму.

Козак, сідаючи на коня, масажував дві точки на колінах, які укріплювали м'язи поперекового відділу.

Для хребту важливу роль відігравала люлька. Її ховали за пояс чубуком догори. По трубці ніби енергія передавалася.

Здаючи на коні, козак відчував енергію під час руху, тому ще одним секретом довголіття характерників був їхній рухливий спосіб життя [3, 28].

Джерела та література

1. Довідник з історії України. Т. 3. / За ред. І.З. Підкови, Р.М. Шуста – К.: Генеза, 1999 р. – 517 с.: характерник (О. Кривоший).
2. Супруненко В.П. Ми – українці. Енциклопедія українознавства. У 2 кн.: Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 1999. Кн. 1. – С. 330 - 334.
3. Фудим Г.Л. Казачья медицина и характерничество. - Д.: ООО «Радегаст - Сервис», 2011. – 176 с.

4. Андреев А.Р., Андреев М.А. Богдан Хмельницький. В поисках переясловской Рады. – М.: Алгоритм, 2013. – 464 с.; 271 - 277 с.
5. Богуш Денис Пробудження характерників нового часу. – К.: Видавничий дім «ArtЕк», 2017. – 80 с.
6. Рада з питань розвитку козацтва у Дніпропетровській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://otkozachestvod.jimdo.com/козацька-медицина>.
7. Культурно-історичний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://spadok.org.ua/charakternystvo/charakternyky-odvichni-chranyteli-kozatskogo-rodu>.
8. Науковий ресурс. ВСВІП. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vsviti.com.ua/ukraine/65810>.
9. Культурно-історичний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://spadok.org.ua/charakternystvo/spas-boyovyy-zvychay-charakternykiv>.

Марія Демедюк (Київ)
дійсний член МАН

Бойове мистецтво козаків: історія та сучасне відродження

Актуальність теми українського козацтва, бойових мистецтв та військової спадщини наших козаків зумовлена пробудженням української національної свідомості; українським суспільним сплеском зацікавленості до рідної історії, культури й українських національних видів спорту; масовою зацікавленістю українського суспільства питаннями щодо виховання національно свідомого, фізично та духовно здорового майбутнього покоління українців та прагненням молоді пізнати і відродити український козацький дух, і донести, що ми – «браття козацького роду».

Козацтво – це суто український феномен. Завдяки йому протягом тисячоліття українська культура та мова не розчинились поміж іншими, а українська земля належить українцям. Українське козацтво є носієм неосяжного національно-духовного, морально-виховного і військово-патріотичного потенціалу українського народу. Козацька військово-бойова майстерність була відома світовій спільноті, їх, як досвідчених і відважних вояків, запрошували великі європейські країни для допомоги у вирішенні воєнних конфліктів. Козацька військово-бойова культура є невід'ємною частиною української національної культури і історії та їх окрасою. Українські бойові мистецтва оригінальні, колоритні і неординарні, за техніками і тактиками не поступаються східним бойовим мистецтвам.

Важливість даної теми визначає українське сьогодення – час пробудження національної свідомості та підвищеного інтересу молоді до рідної історії та культури. Минули часи масового відчуження української молоді від рідної культури, її тотального захоплення східними бойовими мистецтвами, переорієнтації на чужинські символи лицарів і героїв. Сучасне покоління національно свідомих українців прагне таких політичних лідерів, для яких «Україна понад усе!» – не лише гучне гасло, а сенс життя; таких, якими свого часу були видатні українські гетьмани, як Б. Хмельницький, І. Мазепа та інші, та ставлячи за мету ідею відродження незламного козацького духу, все більше цікавиться національною бойовою культурою та традиціями бойового мистецтва наших пращурів.

Кожен народ має свою унікальну історію та культуру, невід'ємною частиною яких є військово мистецтво та бойова культура. Кожне національне бойове мистецтво є окрасою і певною візитною карткою нації, що його заснувала, підносить її авторитет та звеличує лицарський стан, славить національних героїв, презентує світовій спільноті і поширює світлом культуру, мову традиції звичаї певного народу. Всі нації у світі постійно вдосконалюють свою бойову культуру, підлаштовують її під сучасний спосіб життя. Саме завдяки дзюдо, самбо, карате японці та їх культура і традиції відомі усьому світу; кунг-фу,

ушу, джиу-джитсу є визитною карткою китайців; техквондо поширює світом бойову культуру і традиції корейців тощо.

Українці ж стали відомі світові завдяки нашим пращурам – козакам, які завжди стояли на сторожі волі, гідності та честі свого народу.

Хто б з європейців не писав про козаків – всі починають і завершують тим, що світ знає їх як великих прихильників волі і таких, що не терплять гніту. Французький дипломат Жан Бенуа Шерер, живучи в Петербурзі, на основі почутого й прочитаного склав «Аннали Малоросії» і в них починає історію України ще з часів до заснування Київської Русі і налічує козацькому краю у другій половині XVIII ст. – 800 років. Найсвітлішим часом в історії України вважає козаччину. Взагалі – на його думку, історія України така цікава і повчальна, що її повинен знати всякий освічений європеєць: «Бо коли зусилля цього народу до волі ми не пізнаємо, то не пізнаємо й ідей століття. Хіба це не повчально світу, що козаки «україні краще невигоди важких походів, як спокійне життя рабів». Батьки їхні переказують заповіді дітям – «Смерть або воля» – найцінніша спадщина, яку треба особливо берегти» [11, 58].

Високий рівень розвитку військово-бойового мистецтва наших пращурів свідчив про високу культуру і цивілізацію нашого народу. Славетні часи козацтва внесли значний внесок у світову скарбницю військово-бойової культури.

Національні бойові мистецтва – це потужний чинник національно-патріотичного виховання, який формує активного лицаря своєї держави. На рідній лицарській культурі дуже легко відродити військо таке, яке стане гарантом цілісності і збереженості української національної держави. Могутнє лицарство – є гарантом незалежності держави [9, 250].

Бойова культура кожного народу передбачає, перш за все, виховання лицарського стану. Її метою є монолітне духовно-фізичне формування лицарів-воїнів.

Українські козаки-лицарі викликали захоплення світової спільноти. Козацька військово-бойова майстерність високо цінувалась в Європі. Багато іноземців приїжджали на Січ задля того, щоб навчитися козацької військової справи. Б. Папроцький писав: «Багато чесних, але бідних молодих людей з панів Русі, Поділля й Польщі, їздять туди, щоб навчитися лицарського діла, бо там можна досконало вишколитись військової справи і єдності» [11, 18].

Кожна національна бойова культура має свою філософію, особливості, техніки й тактики, свою неповторну, яскраву, притаманну лише їй «родзинку». Козацька військово-бойова культура характеризується високим рівнем бойового вишколу, тісним сплетінням глибокої віри в Бога, традиціоналізму, тілесного гарту і національно-патріотичного виховання та неухильного дотримання Звичаю. «Родзинкою» наших бойових мистецтв є традиція вивчення бойового мистецтва у танцях. На Запорізькій Січі, аж до її остаточного знищення, існувала традиція вивчення бойового мистецтва у танцях. Велика рухова спадщина із елементами, в яких закодована староукраїнська боротьба ногами, збережена у наших народних танцях, таких як «аркан», «метелиця», «гопак» та інших. Танець – це найкращий спосіб вишколу рухів ногами. Завдяки танцям у ногах з'являється легкість, а це дає можливість протистояти декільком ворогам. Майже кожен козак міг зарубати десять польських легіонерів або ж десять московських чи татарських вояків. Серйозними супротивниками для козаків були тільки турецькі яничари, але і їх кожен козак брав по чотири на себе. Козаки часто ототожнювали війну із танцем, і ця традиція збереглася у Січових стрільцях, тому не даремно у пісні «Червона калина» є слова: «Виступають Стрільці Січові у кривавий тан – визволяти братів українців з московських кайдан» [9, 29].

Козацьке самоврядування і весь спосіб життя козаків не тільки виражає, а й складає найглибинніший зміст самої сутності українства.

Козаки – це українці, які знайшли своє призначення у військової справи. Свідомість козака формував прадідівський національний звичай. Перш за все, Звичай – це спосіб життя нації, який передається від покоління до покоління в усіх напрямках: культурному, економічному, політичному, військовому і державотворчому. За козацької доби Звичай переріс у державно-національну традицію. Найганебнішим злочинним була зрада звичаїв пращурів. Вважалося, що там, де забувають Звичай – живуть в брехні, насильстві, стражданнях і злиднях.

Однією з основ Звичаю були сім'я, родина, рід. Свято шанувався і оберігався родовід. Людина, що не знала семи поколінь свого роду, вважалась ізгоєм.

Звичай сформувався як основа переконання народу, як норма живого, неписаного закону буття на основі багаторічних «звичок» українського народу. У давнину запорозькі козаки не мали писаних законів і діяли на підставі стародавніх звичаїв, словесного права і здорового глузду. Історик А. Скальковський зазначає, що «запорожці не мали ніяких письмових законів; військові суди вирішували справи, керуючись здоровим глуздом і давніми звичаями, а у важких випадках судді радилися з кошовим та з іншими старшинами».

Дослідник козацтва Д. Яворницький зазначав, що, незважаючи на суворість, а інколи й нещадність норм звичаєвого права козаків, у ньому була «чесність велика» [13, 150].

Усі сфери життя козаків, як і всіх українців, були оповиті високою мораллю та культурою. У книзі Г.Нудьги «Республіка козаків» знаходимо слова: «...навіть у XVI ст., коли ще козаччина тільки набирала сил, про неї пишуть як про виняткове явище, а про козаків та гетьманів, як про людей незвичайної сили, моральних якостей та благородних поривів» [6, 25]. Культура господарювання України, як писав в 1772 р. англієць Д.Маршалл «стоїть на звропейському рівні» і нагадує «найкращі провінції Англії». [11, 51]. Учений Б. Майоліні характеризував козаків як «найшляхетніших лицарів і вмілих хліборобів».

У побуті козаків найбільша увага приділялася чистоті, порядку, затишку та забезпеченню всього необхідного для життя і праці. П. Шевальє у своїй «Розвідці про козаків» писав: «...спритні до всякої роботи, шедрі й мало дбають про накопичення різного майна...». Німецький лікар Самуель Готліб Гмелін звертав увагу на високий рівень побутової культури козаків, він писав, що у простих козацьких хатах «значно краще, ніж у найбагатших дворах росіян» [11, 53].

Козаки мали парадний, цивільний і військовий одяг. Парадний одяг козаки одягали коли йшли до церкви або робили візити на великі релігійні свята. Цивільний козацький одяг носили повсякденно, для зручності та щоб свідчити про свою козацьку приналежність. Військовий одяг та озброєння служили для військових походів та у різних військових справах.

Військовий одяг був дуже легким та зручним. Він забезпечував козаку вільне пересування та зручність носіння зброї. Візантійський історик П. Кесарійський писав: «... вступаючи в битву, йдуть на ворога зі зброєю в руках, панцерів ніколи не вдягають. Деякі не носять ні сорочок, ні плащів, а одні тільки штани, підтягнуті широким поясом на стегнах». Штани, про які згадував історик, шаровари. Такі штани були дуже широкі та дозволяли козаку вільно та швидко рухатись. Для того, щобшити такі шаровари, потрібно було приблизно 5 метрів тканини. Пояс, у свою чергу, також відіграв неабияку роль.

Цікавим є твердження, що взуття козака також мало свою таємницю. До підшови пришивали маленькі, але дуже міцні підківці, що покращували бойові здатності козака.

Козацька зачіска також має свою культуру. Козацькі зачіски – чуприна (оселедець) і чуб – це два різних типи ношення волосся. Чуб підстригався так: над лобом, на скронях і на потилиці волосся голилося і тільки серед голови залишалось на долоню широке кругле пасмо довгого волосся. Те волосся розчісували на всі боки і підстригали колом – вище над лобом, а нижче – на потилиці. Таким чином, оголені місця прикривалися чубом і здавалось, що голова вся в волоссі; тільки, коли чуб зачухувався вітром – оголювався череп. Чуба носили пани, городові козаки і посполиті. Зовсім інакше підстригалися чуприна. Вся голова голилась, лише над самим чолом залишали кругле пасмо волосся пальців у три ширини. Волосся те з часом відростало в довгий «оселедець», який можна було, зачесавши на лівий бік, або обвести навколо голови і замотати за ліве вухо, або просто довести до нього і замотати. Частіше, коли чуприна була не дуже довга, вона просто зачісувалась на лівий бік. Така зачіска надавала обличчю дуже войовничого вигляду і оригінальності [21].

Козаки були глибоко віруючими людьми, вони дотримувалися християнської православної віри, будували церкви, на свій кошт утримували монастирі, шпиталі і притулок для найстаріших козаків, вони започаткували самобутні фінантропічні заклади та соціальну опіку над нужденними (безпритульними, сиротами тощо) [5, 169, 172]. На Запорозькій Січі ряту-

вався від кріпацтва й переслідування люди різних націй і однією з основних вимог до них було хрещення (прийняття православної віри). У випадках, коли козаки привозили з походів малолітніх представників інших конфесій – їх одразу хрестили у православну віру.

Культура та освіченість козацької нації викликала захоплення іноземців, які відвідували Україну. Козаки з великою повагою ставилися до гостей та приймали їх дуже гостинно, забезпечуючи усіма найнеобхіднішими речами й обстановкою. Прийоми у гетьманів справили велике враження на дипломатів, послів та інших гостей. Європейські дипломати й посли мали за честь побачитися з великими гетьманами України. Е. Лясота, посол імператора Рудольфа II до Запорозької Січі зазначив: «Запорізькі старшини були люди високоосвічені, поводитись, як добре виховані європейські аристократи, знали всі тонкощі європейської дипломатичної етики, взагалі, були дуже культурними європейськими лицарями».

Німецький суспільний діяч Ф.Вебер у своїх спогадах про козаків відзначав високий рівень освіти старшин і навіть простих козаків, знання ними іноземних мов. К. Гільдебрандт, під час подорожі Україною був здивований, зустрівши простого козака, який упевнено і досконало розмовляв з ним французькою, і тим, що в канцелярії гетьмана «розмови велися вільно латиною». Б. Майоліні підкреслює таку рису козаків і всього українського народу: «тяга до освіти надзвичайно розвинена серед цих простих людей».

П. Алепський та й інші автори згадують, що козацька Україна швидко піднесла свою культуру, школи, освіту, що козак з вищою освітою, який говорить кількома мовами, не був чимось дивним. Козаки здобували освіту у вітчизняних школах нижчого і середнього рівня, у польських та литовських колежіях, європейських університетах.

Маючи великий талант до навчання та спрагу до знань, більшість козаків із задоволенням вивчала іноземні мови, але між собою розмовляли виключно рідною – українською мовою. Спілкування українською мовою було однією з основних умов прийому до Січі. І це є цілком природно, бо якщо визнаєш мову – визнаєш народ. Для козаків мовою спілкування і молитов була тільки рідна мова. Рідна мова, рідна віра – були одними з найголовніших основ Звичаю і у всі часи українське козацтво ревно захищали їх.

Говорячи про мову, обов'язково слід зазначити, що в українській мові були відсутні грубі лайливі слова. Про «матірщину» взагалі мова не йде, бо в українському вжитку вона взагалі була відсутня. Основний масив різного роду вульгаризмів був запозичений тільки у ХХ ст., переважно, з російської мови внаслідок «інтенсивних контактів» українців з російським народом.

Створена козаками педагогіка вибрала в себе ідейно-моральний, емоційно-естетичний, психолого-педагогічний зміст життя, вірування, світогляду наших прашурів. Козацька педагогіка – це частина народної педагогіки у вершинному її вияві, яка формувала в підростаючих поколіннях українців синівську вірність рідній землі, Батьківщині. Це народна виховна мудрість, що своєю головною метою ставила формування в сім'ї, школі і громадському житті козака-лицаря, мужнього громадянина з яскраво вираженою українською національною свідомістю і самосвідомістю.

Під могутнім захистом козацьких старшин в Україні існували різні типи навчальних закладів. Поряд з академіями, братськими, дяківськими, церковними, монастирськими школами, колежіями, народними професійними школами мистецтв і ремесел (кобзарства, гончарства, борництва та ін.) працювали й козацькі, січові школи на території Гетьманщини.

Українська козацька система виховання – глибоко самобутнє явище, аналогів якій не було в усьому світі. Вона мала кілька ступенів. Передусім, дошкільне родинне виховання, яке утверджувало високий статус батьківської і материнської народної козацької педагогіки.

Другий ступінь козацького виховання – родинно-шкільний. У козацьких, братських та інших типах шкіл найвищий статус мали родинні національні духовні і матеріальні цінності, які переросли в загальнонаціональні (заповіді волелюбних батьків і дідів, традиції, звичаї і обряди тощо) і включали в себе релігійно-моральні цінності.

Характерною особливістю козацького родинного виховання був його високий рівень, який забезпечував ідеї та засоби козацької духовності, народної педагогіки, величній наці-

ональні традиції, звичаї та обряди, здобутки християнської моралі. У козацьких сім'ях панував культ Батька і Матері, Бабусі і Дідуся, Роду і Народу.

Батько формував у сина твердість, витривалість, уміння долати будь-які життєві труднощі, незламність, цілеспрямовано загартовував його тіло, виховував мужній характер, лицарські якості.

Козацька сім'я відзначалася глибоким демократизмом, рівноправністю чоловіка і жінки, духовними традиціями. Керуючись лицарськими чеснотами, чоловік, як правило, робив поступки дружині в розв'язанні багатьох сімейно-побутових питань, створював їй психологічний комфорт.

Січові школи реалізували право особистості на навчання, задовольняли як культурні, духовні, так і військово-оборонні потреби козацтва. Тут вихованці оволодівали читанням, письмом, хорovým співом та музикою. Їх привчали до національного способу життя і поведінки, оборонно-військової справи. А.Скальковський, досліджуючи систему виховання у Січовій школі, підкреслює, що «...молодиків у школі і поза школою вчили: Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушницю гострозоро стріляти й списом добре колоти» [5, 189]. У Січовій школі поряд з вправами для вдосконалення володіння вогнепальною зброєю застосовувались спеціальні фізичні вправи для уміння володіти холодною зброєю, плавати човном, швидко плавати.

Після шкільних занять відводився час для рухливих ігор і забав. В ігрових ситуаціях учні моделювали бойові дії козаків: наступ на ворога, оборону; влаштовували змагання, демонстрували фізичну силу.

Січові школи, стоячи глибоко на національних традиціях українського народу, були своєрідними військово-освітніми навчально-виховними закладами, де реалізувалися прогресивна європейська ідея гармонійного розвитку особистості.

Козацькі школи діяли майже по всій Україні. Вони мали загальноосвітній характер. Юні козачата оволодівали знаннями про отчий край, героїчну минувшину, події політичного і державного життя України. Тут здійснювалися розумове, моральне, естетичне, військово-спортивне та інші види виховання. Учні успішно опановували різними галузями народних знань – медициною, астрономією, метеорологією та ін.

Третій ступінь козацького виховання – вища освіта. Молодь, яка прагнула знань, продовжувала навчання в колегіумах і академіях, європейських університетах. По закінченні січової школи найздібніші хлопці вступали, як правило, до Києво-Могилянської академії.

Факти свідчать про активну підтримку з боку Української держави, її управлінських структур, козацької старшини, діяльності козацьких шкіл, і про їхній високий статус у тогочасному суспільстві. Так, у ХУІІ ст. Лубенський полковник І. Кулябка розробив проект розвитку козацьких шкіл України. Цей проект був схвалений гетьманом і рекомендований іншим полковникам, щоб такому «прикладу слідували і чекали за це підвищення від вищого уряду... похвали і нагород».

У центрі козацької педагогіки – ідеал вільної і незламної в своїх прагненнях до свободи людини, яка на вітчизняних традиціях громадського, політичного життя розвиває рідну культуру й економіку, будує незалежну державу.

Основними завданнями козацької педагогіки були: виховання дужих тілом і духом, фізично загартованих, мужніх воїнів – захисників рідного народу від чужоземного поневолення; виховання у підростаючого покоління українського характеру і світогляду, поваги до національних і загальнолюдських цінностей; формування високих лицарських якостей, пошани до людей похилого віку, прагнення до милосердя та допомоги іншим; виховання громадян, які б розвивали культуру, економіку та інші сфери життєдіяльності українського народу на світовому рівні.

Ідеї і засоби козацької педагогіки найтісніше пов'язані з системами освіти і виховання європейських народів.

Запорозьке військо славилось своєю високою боєготовністю і військовою майстерністю. На початку ХVІІІ ст. військова слава, лицарський авторитет козаків були настільки

піднесені, що їх, як досвідчених і відважних вояків, запрошували великі європейські країни для допомоги у вирішенні воєнних конфліктів.

Козацькою військовою майстерністю захоплювався навіть Наполеон Бонапарт. У спогадах про війну 1812 р. він зазначав: «Козаки — це найкращі легкі війська серед усіх існуючих. Якби я мав їх у своїй армії, пройшов би з ними весь світ».

Висока боєготовність і військова майстерність досягалася в значній мірі завдяки тому, що Запорозьке військо було регулярним і значна його частина перебувала в черговому режимі, тобто жила в куренях на Січі, займаючись повсякденно бойовою підготовкою, вдосконалюючи її.

Усі види козацької боротьби в процесі тренувань, оволодіння бойовою майстерністю ґрунтувалися на правилах і принципах народної моралі, етики. Порушення їх вважалося неприпустимим і мало тяжкі наслідки для тих, хто нехтував козацькими законами життя, їхніми традиціями і звичаями. Тілесне і психофізичне загартування козаків було складовою частиною комплексної і цілісної системи ідейно-морального, емоційно-естетичного і військово-спортивного виховання.

Козаки були «універсальними» воїнами. Вони мали і вправно володіли усіма типами бойової зброї, яка існувала в ті часи. Також вони володіли усіма способами ведення бою не тільки на суші, а й на морі. Хоча, звичайно, окремі козаки відзначалися особливою майстерністю в тому чи іншому виді військового мистецтва.

Рішучість і цілеспрямованість у ході бою, помножена на раптовість в діях, і розгром ворога по частинах та ще й уміле використання різних методів збройної боротьби характеризувала Запорозьке військо. Українськими козаками було запроваджено цілий ряд нововведень у військову справу, багато з яких і нині використовуються арміями всього світу.

Козаками виготовлено цілий ряд виняткових морських суден та човнів бойового і транспортного призначення. Найвідомішими з них є «Чайка» і «Дуб». «Чайка» вважається прототипом підводного човна [15, 75].

Козаки вивели свою породу бойових коней Бахматів. Ці коні були «середнього зросту, масті переважно гнідої, голову мав досить гарну і добре тримав своє. Норову був лагідного, уїжджався хутко, а в походах легко переходив по 70-80 верст в день, навіть у спеку і без відпочинку» [12, 181].

Винайдено надміцну булатну сталь для виготовлення холодної і вогнепальної зброї. Гармати вперше поставлено на спеціальні вози.

Створена козаками оригінальна система сигналізації також викликала захоплення очевидців. Вона давала можливість уже за годину на сотні кілометрів оповістити українську землю про небезпеку. Ця система складалася з «маяків», які запалювалися при наближенні ворога, утворюючи своєрідний світловий телеграф.

Саперна справа запорожців пізніше запроваджувалася у військах всього світу. Козаки швидко та якісно, часто під час бою будували міцні укріплення. Європейські інженери захоплювалися фортифікаційними спорудами козаків.

До винаходів козаків належать торпеди, міни, коловороти, металеві їжаки тощо. Їхні тактики ведення бою вражають своєю різноманітністю, винахідливістю та досконалим вивченням поведінки ворога. Відомими є тактики «заманювання», «комбінованої атаки», «маневрування в строях», «концентрації та цільності вогню», «прамислу», «раптовості», «заликування», «дезорієнтування», «осиною рою», «стримування», «плавців», «швидкості» тощо. Ще задовго до тактики О.Суворова «перемагати не числом, а умінням», українські козаки відпрацювали свою тактику – малою кількістю воїнів перемагати кількісно більшого ворога. Вони це робили за допомогою своєї винахідливості.

Італієць Гамберінів 1584 р. підкреслював різнобічну військову підготовку козаків. Він писав: «...З козаків можна зібрати 14.000-15.000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя шаблі й рушниці, яких у них ніколи не бракує. Добрі вони до війни пішої й кінної. ... дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни й на них їздять у походи на чорноморські землі» [11, 14].

А. Віміні, вражений військовим мистецтвом козаків, писав про них, як про воїнів витривалих і дисциплінованих та великих митців воювати. «Мені траплялося бачити, як вони кулею гасять свічку, відбиваючи нагар так, що можна подумати, ніби це зроблено за допомогою щипців» – писав він [6, 55].

Завдання, які ставили перед козацьким військом війни, вирішувалися за допомогою спеціальних вишколів, імітації фрагментів передбачуваного бою, вдосконалення вміння чітко зводити табір, копати шанці (польові та військові укріплення), в чому козаки були неперевершеними майстрами.

У козацькому війську не було вузької спеціалізації: залежно від обставин, козаки були «кіннотниками у степу, стрільцями в горах, моряками у воді» й однаковою мірою володіли луком, шаблею, списом, а особливо рушницею.

У мирні дні, як правило, козаки свій вільний час присвячували фізичній підготовці: об'їжджали коней, вправлялися в стрільбі, фехтуванні на шаблях.

Найулюбленішими розвагами козаків були рухливі ігри та змагання на силу, витривалість і спритність. Серед козаків були поширеними багато видів народної боротьби, а саме: бої навкруги, «навхрест», «на ремнях», «спас», але вершиною бойового мистецтва був «гопак», який з часом перетворився на народний танець.

Високий рівень розвитку фізичної культури, як важливого компоненту всієї культури українського народу, сприяв вихованню здорового, міцного покоління людей. А це, в свою чергу, і великою мірою слугувало підйому військової функції Запорозької Січі.

У результаті багаторічного поневолення українського народу, російсько-радянського спотворення української історії та культури, штучного нав'язування та популяризації серед молоді східних бойових культур сучасне українське суспільство переживає кризу морально-етичних та духовних цінностей. Сьогодні в нашому суспільстві мають місце такі ганебні для козацького суспільства явища як пияцтво; наркоманія; тютюнопаління; самогубства; аборти; розлучення; лихослів'я (вживання матюків); безпритульність; злочинність; корупція і т.д. Досі залишається значна частка сучасного українського суспільства – це люди, які зневажають свою культуру та мову; державні посадовці, яким байдужий дроброб українського народу; олігархи, які проголошуючи «Слава Україні!», інвестують свої кошти в тютюновий та алкогольний бізнес тощо.

Але з впевненістю можна сказати, що зростає кількість національно свідомої молоді, яка прагне вибороти для себе і свого народу місце під сонцем – побудувати міцну, процвітаючу, європейську Україну. Сьогоднішня молодь, побачивши сучасних козаків – тренуваних кременних хлопців в камуфляжі, здатних захищати рідну землю, віру і правду, прагне бути схожими на них.

Зважаючи на нагальну потребу у підготовці всебічно розвинутих, фізично здорових, національно свідомих кадрах; прагнення батьків – виховувати дітей гідно «по-українськи»; неабияку зацікавленість молоді козацькими бойовими мистецтвами, її небажання кланятись чужинським культурам із метою відродження козацьких звичаїв та традицій необхідно розвивати школи козацьких бойових мистецтв, основне завдання яких полягає у національно-патріотичному вихованні молоді і формуванні здорових тілом і духом, національно свідомих особистостей.

Актуальними на сьогодні є не лише відродження національних традицій і звичаїв, а й формування фізично здорової особистості. Адже зростання підростаючого покоління українців в умовах засилля комп'ютерної техніки, нездорового харчування, засилля чужої субкультури і неналежної уваги до спорту цьому не сприяють як у фізичному, так і у духовному сенсі.

За роки незалежності кількість бойових мистецтв, заснованих на національно-культурних традиціях, та їх шкіл лише зростає. Серед них: бойовий гопак, спас, хортинг, українська боротьба на поясах, козацький двобій, рукопаш гопак, пірнач, хрест, собор, звичай гопак та інші. Хоча і в кожній з них свої правила, програмні засади, традиції, – усіх їх об'єднує патріотичне спрямування та намагання відродити козацьку бойову славу. Їх засновниками проведена грандіозна робота щодо відродження; розвитку та адаптування

до сучасних вимог і умов; популяризації серед молоді національних бойових мистецтв, які є потужним чинником активного національно-патріотичного виховання.

Визначним і важливим є той факт, що в 2001 р. на найбільшому світовому чемпіонаті бойових мистецтв в Гуанчжоу (Південна Корея) виступ українських «гопаківців» був оцінений дуже високо – серед представлених 80 держав вони посіли 3 місце (після кун-фу і капоєйри). Зі слів В. Пилата: «Це був наш перший виступ в світі. Один монах шаолінського храму підійшов до нас і каже, що вони знають про нас, і що у них були зображені легенди про нас, які ходили в таких червоних штанах...». Подиву і жалю гідне те, що десь по світах бродить слава по наших предків-воїнів, а в самій Україні засилия чужих бойових культур.

Значною подією для розвитку національних видів спорту і бойових мистецтв є ухвалення у другому читанні Верховною Радою України законопроекту від 25.05.17№ 5324 про надання національного статусу українським видам спорту, заснованим на національно-культурних традиціях. Закон передбачає визначення на законодавчому рівні поняття національних видів спорту та особливостей діяльності спортивних федерацій, що сприяють їх розвитку. Ухвалений законопроект створює в Україні окрему категорію національних видів спорту. Згідно з описом, потраплять бойовий гопак, спас, хатинг, українська боротьба на поясах, козацький двобій та рукопаш гопак. Наразі невідомо, які бонуси отримають ці види спорту крім офіційного національного статусу та спрощеної процедури отримання статусу національної спортивної федерації. Більш того, у пояснювальній записці наголошено, що реалізація законопроекту не потребує додаткових витрат із державного бюджету.

На превеликий жаль, ці види спорту не включені до олімпійської програми. Адже, якби справді традиційні види спорту брали участь в Олімпійських іграх, вони б стали обличчям України на світовій спортивній арені.

У складні для України часи сьогодення глобальне дослідження українського козацтва, відродження його традицій, звичаїв, військового мистецтва та бойової культури є надзвичайно потрібною і важливою справою загальнодержавного рівня. Результатом успішного виконання цієї справи в майбутньому буде процвітаюча розвинена європейська країна – Україна.

Сьогодні необхідно спільними зусиллями, в єднанні освітніми чиновниками з батьками учнів, громадськістю, знавцями козацької педагогіки, вчителями, вихователями забезпечити національно-патріотичне виховання підростаючого покоління українців на всіх етапах навчально-виховного процесу. Важливу роль у процесі забезпечення національно-патріотичного виховання української молоді відіграють школи національних бойових мистецтв, основним завданням яких є виховання всебічно розвиненої, сильною духом, здоровою тілом, національно свідомою особистості – лицаря України. Постане сучасне українське лицарство – духовно постане Україна!

Джерела та література

1. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. — Львів: Каменяр, 1990. — 301 с.
2. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К.: Вища школа, 1994. — 539 с.
3. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.- Репринт. вид.-К.: Наук. думка, 1992. — 543 с.
4. Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі(Друга половина XVII-XVIII ст.). — К., 1994.
5. Каландрук Т. Тасмніці бойових мистецтв України. — Львів: ЛА «Піраміда», 2007. — 306 с.
6. Нудьга Г. Республіка козаків. — Б.м.: Б.в., 1992. — 112 с.
7. Мандзяк О. Бойові традиції аріїв: На шляху до реалій українських бойових мистецтв. Тернопіль: Мандрівець, 2006. — 272 с.
8. Пастернак А. Козацька медицина. — К.: Оптима, 2001. — 64 с.
9. Пилат В. Бойовий Гопак. — Львів: Видавництво «Логос», 1999,- 179 с.
10. Приступа Є. Традиції української фізичної культури (Ч. 1) / Є. Приступа, В. Пилат. — Львів : Троян, 1991.— 104 с.

11. Січинський В. Чужинці про Україну.- МП «Слово», Львів, 1991. – 93с.
12. Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького. – К.:Аграрна наука,1996. – 248 с.
13. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків/Дмитро Яворницький: у 3-х т. – К.: Наукова думка, 1990.– Т.1. – 592 с.
14. Єдиноборства [Електронний ресурс]: офіц. веб-сайт Спортивного комітету України – Режим доступу: <http://scu.org.ua/vidi-sportu/edinoborstva.html>.
15. З історії судноплавства в Україні: козацька «чайка» / Сокульський А.Л. // Український історичний журнал– 2001.- № 5[Електронний ресурс]: офіц. веб-сайт Інституту історії України Національної академії наук України. – електроні дані: Copyright © 2008 – 2016 Інститут історії України Національної академії наукУкраїни.- Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2001/5/4.pdf>.
18. Купленник В. Козацький танець. Нариси з історії українськогонародного танцю / В. Купленник. – К., 1999. – [Електронний ресурс.] – Режим доступу: <http://hopak.ho.ua/boh/dans/bookstan/kozak.html>
19. Національне бойове мистецтво – шлях до цілісної людини, цілісного українця / А. Кондратьєв [Електронний ресурс]: український національний веб-портал «АРАТТА». – електроні дані: © АРАТТА. Український національний портал. 2006-2016. - Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=703
20. Українські скарби[Електронний ресурс]: веб-проект «Світанкові роси» майстрині декоративно-прикладного мистецтва СвітланиЦисар. - електроні дані: 2009-2012 © Світанкові роси – Режим доступу: <http://www.skarby.org.ua/pro-kozacku-chuprinu-oseledec-ta-chub>. – «Про козацьку чуприну, «оселедець» та чуб». Липень 20th, 2012.

Микола Губочкін (Переяслав-Хмельницький)
провідний науковий співробітник науково-методичного відділу
охорони культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав»,
кандидат історичних наук

Кропивна козацька: історіографія та джерела

Через зростання інтересу в суспільстві до історії маленьких містечок і сіл України в науковому світі все частіше з'являються різнопланові монографії з регіональної історії.

Історіографія та джерельна база з історії сучасного села Кропивна Золотоніського району Черкаської області досить скупо представлена в працях істориків, хоча й є певні надбання. Проведений аналіз історіографії теми засвідчив, що хоча окремі її аспекти частково потрапляли в поле зору дослідників, до цього часу вона не стала предметом окремого цілеспрямованого вивчення. Незважаючи на те, що українське козацтво вивчається досить давно, історія Кропивни та Кропивнянського козацького полку, полковим містом якого було це містечко в середині XVII ст., досі залишається малодослідженою. Спеціальних праць, присвячених цій проблемі, практично немає. Лише у дослідженнях окремих авторів розглядалися певні питання, що носили фрагментарний характер. Слід зауважити, що така ситуація існує й з багатьма іншими населеними пунктами.

Дослідження з історії Кропивнянського полку (сотні) можна умовно поділити на дві групи. Перша – праці загальноісторичного характеру, в яких при розробці концептуальних засад історії козацтва автори побіжно висвітлювали участь цього полку у військово-політичних подіях XVII–XVIII ст. Друга – спеціальні дослідження, в яких безпосередньо йшлося про окремі аспекти функціонування Кропивнянського полку (сотні). Серед провідних тем, що знайшли відображення в працях учених кількох поколінь, були проблеми генеалогії кропивнянської козацької старшини, військово-адміністративного устрою та соціально-економічної історії полку. Що стосується проблеми військово-політичної істо-

рії Кропивнянського полку, то вона ще не була предметом спеціального дослідження, хоча опосередковано висвітлювалася у працях багатьох істориків.

Історіографія питання політичного та соціально-економічного розвитку Кропивнянського полку (сотні) в контексті історії України досить обширна, однак спеціальні праці, в яких би досліджувалась історія полку, одиничні. Водночас існує велика кількість узагальнюючих наукових праць, підручників і популярних нарисів, створених у рамках усталених у вітчизняній історіографії стереотипів, в яких побіжно розглянуто окремі аспекти історії Кропивнянського полку та сотні.

Однак жодне з досліджень не ставило за мету спеціально визначити місце Кропивні і Кропивнянського козацького полку в політичних подіях XVII–XVIII ст., що сприяло б виокремленню історії козацького полку в Кропивні як самостійної наукової проблеми. Безсумнівно одне: дослідження історії Кропивнянського полку (сотні) цілком пов'язане з історіографією українського козацтва – реєстрового і низового та проблемами історії регіону, де він базувався [8, 46–49].

У козацько-старшинських літописах та в історичних працях XIX–XX ст. при висвітленні історії козацтва автори обов'язково торкалися історії містечка Кропивна та Кропивнянського полку (сотні) як військової і адміністративно-територіальної одиниці.

Уявлення про адміністративний поділ України за часів Богдана Хмельницького, тобто у 1648–1654 рр., дає «Реєстр Війська Запорозького 1649 р.» [17], котрий містить списки козаків 16-ти полків та перелік сотень і сотників, серед яких наведений повний список сотень Кропивнянського полку, та наводяться імена, прізвища та прізвиська його козаків, внесених до реєстру.

Персональному складу та системі родинних зв'язків козацької старшини присвячена численна література. Вона становить стрижень дослідження історії української козацької старшини. Не з'ясувавши цих фундаментальних питань, неможливо вирішити проблеми становлення української еліти, еволюції власності, освітнього рівня, світоглядних питань.

Крім того зазначимо, що різні періоди діяльності козацької старшини досліджені нерівномірно. Завжди особливо увагу істориків привертала часи Національної революції українського народу середини XVII ст. і, як це не парадоксально, стосовно найбільш документованого періоду XVIII ст. маємо незначну кількість наукових праць.

Історики та краєзнавці починають звертати увагу на Кропивну починаючи з 90-х рр. XX ст. У цей період з'являються вже дослідження місцевих краєзнавців, в яких розглядається власне Кропивна та її визначні особистості.

Історико-краєзнавчий нарис про кропивнянського полковника Филона Джеджалія написав О.К. Хмара [18]. Більшість висновків автора базується на непідтверджених достовірними джерелами гіпотезах. Недостатня обґрунтованість висновків була недоліком частини наукових студій. Кропивнянський полк (сотня) у них згадувався побіжно, у контексті аргументації окремих положень. Розкрити їх багатогранну історію, показати їх еволюцію та місце у суспільно-політичній історії Гетьманщини не дозволяло переважаюче використання біографічного жанру.

У своєму дослідженні «З минулого козачих сіл (Кропивна, Деньги, Хвилівка)» [11] краєзнавець Ф.І. Іващенко на основі архівних відомостей, наукових праць, переказів, топонімічних матеріалів висвітлює маловідомі та зовсім невідомі широкому колу читачів деякі сторінки історії козачих сіл з території колишнього Кропивнянського козацького полку.

Інформацію про населені пункти Кропивнянського полку дослідники беруть з довідкових видань, але вже настає час для спеціального дослідження, а не механічного перенесення у наукові видання даних з довідників. Так, за твердженням В.В. Кривошеї, жоден з істориків ще не опублікував реєстр козацьких старшин полку, який би виходив за межі загальновідомого реєстру 1649 р. [12, 5].

Таким чином, історіографічний огляд літератури свідчить, що сучасне село Кропивна має досить давнє та цікаве минуле, а проблема військово-політичної історії Кропивнянського полку (сотні) ще не стала предметом комплексного дослідження. А також, незважаючи на

наявність публікацій, присвячених історії Кропивни та Кропивнянського полку, означена нами проблема є малодослідженою і тому потребує ґрунтовної розробки та вивчення.

Джерельна база, що стосується історії виникнення та існування цього населеного пункту, дуже насичена та цікава. Одним з тих джерел, які частково проливають світло на історію Гетьманщини, є люстрації – це періодичні урядові акції Речі Посполитої, що проводилися за ухвалою сейму спеціальними комісіями з метою обрахування прибутковості та подальшого оподаткування королівщини (державних мастностей). Зокрема, збереглися, були опубліковані й проаналізовані люстрації 1616 і 1622 рр. Була ще одна люстрація, яка зберігається у двох копіях, в т. ч. у фамільному архіві князів Сангушків, і яка описує той же регіон, що і дві попередні. Через те, що відсутні перші аркуші цього документального джерела, точну дату його створення поки що важко встановити. Це джерело фіксує становище Канівського та Черкаського староств після поразки повстання Тараса Трясила, за ним можна простежити зміни, що відбулися приблизно за 10-річний період з моменту проведення люстрації 1622 р. Так, явно посилилася роль козацтва, люстрація вказує навіть імена деяких козаків – власників хуторів та млинів. Це джерело дає цінний матеріал щодо заселення Наддніпрянщини, виникнення тут нових населених пунктів, кількість їхніх будинків та населення [14, 43].

Стосовно містечка Кропивна, що у 30-х рр. XVII ст. належало до Черкаського староства, люстрація наводить кількість міщанських і козацьких будинків, скільки з них дають чиншу, а також згадує два млини, що стоять на річці Кропивна.

Наступна «Люстрація 1631–1633 рр.» є дуже стислою, але й у такому вигляді вона проливає світло на розвиток Канівського та Черкаського староств напередодні Національної революції середини XVII ст. Лише окремі її частини були опубліковані мовою оригіналу (польською) у 1877 р. і то з певними помилками [14, 44].

Серед найбільш інформативних видів джерел з історії Гетьманщини можна виділити «сказки». Найвідоміші з них – про службу козацької старшини, у тому числі й неурядової. Цей вид документів у козацьке діловодство було запозичено з російської традиції, де «сказки» здавна представляли собою узагальнену розповідь про події. У широкому значенні, як «сказание», це поняття було вживане у першій половині XVII ст. і на українських теренах.

У фондах Державного архіву Черкаської області (ДАЧО) зберігається значна кількість «сказок» козаків Гетьманщини. Серед них і «Ревизские сказки казаков сел, деревень и хуторов Золотоношского уезда» [10]. На сторінках цієї «сказки» знаходимо перелік козаків, їх жінок та дітей містечка Кропивни Золотоніського повіту Полтавської губернії. Зазначено також деякі фізіологічні особливості людей (каліцтва, проблеми із зором, німота, ліворукість тощо).

Досить цікавим джерелом з історії українського козацтва є Літопис Самовидця. Його автор належав до старшинської верхівки, був добре обізнаний з політичними подіями свого часу і сам брав активну участь у громадському житті. Свій літопис він починає з пояснення причин повстання 1648 р. Вороже ставлячись до експлуатованих народних мас, які прагнули в ході визвольної війни до поголового покозачення, Самовидець водночас вважав цю війну справедливою через те, що вона була спрямована проти польського панування. Особливо цінним у Самовидця є те, що в масовому покозаченні населення він справедливо побачив прагнення селянства і міщанства знищити феодално-кріпосницький і національний гніт [7, 114–115]. Аналізуючи події Національної революції XVII ст., Самовидець згадує й полкову старшину Кропивнянського козацького полку.

Дуже важливою працею для вивчення історії козацтва є літопис Самійла Величка [4]. За своїм станом Величко належав до козацької старшини. А за соціальними поглядами він був ідеологом козацької верхівки, негативно ставився до народних мас і до їх антифеодалної боротьби та всі важливі історичні події пояснював діяльністю видатних «витазів» – козацьких поводитирів і т. ін. [7, 116] Описуючи події Переяславської Ради 1654 р., С. Величко зазначає, що на неї не приїхали полковники: кальницький – І. Богун, кропивнянський – Ф. Джеджалій та уманський – Й. Глух [4, 136].

Беручи до відома літописи, основну увагу все ж треба приділяти актовим джерелам, створеним безпосередньо під час тих чи інших історичних подій. Історія їх вивчення та

публікації нараховує вже близько двох століть. Чільне місце тут належить Київській, Петербурзькій археографічним та Полтавській вченій архівній комісія.

У значній мірі джерельна база дослідження спирається і на документи, опубліковані у другій половині XIX – на початку XX ст. у таких виданнях: «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» [2], «Архив Юго-Западной России» [3], «Мотыжинский Архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв.» [1, 519–521].

Поміж найзначніших видань дореволюційного часу, в яких були опубліковані документи з історії Кропивнянського козацького полку, в першу чергу слід назвати «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею». Протягом 1861–1892 рр. вийшли друком п'ятнадцять томів цього видання. Виходило воно за редакцією таких відомих учених як М. Костомаров (тт. I–X, XI–XIII) та Г. Карпов (тт. X, XII, XIV, XV). Йому судилося стати одним з основних джерел з історії не лише Кропивнянського полку, а й усієї України. Хронологічний діапазон «Актив ЮЗР» досить широкий, він охоплює джерела, починаючи з XIV і закінчуючи кінцем XVII ст.

Серед опублікованих джерел слід виділити також тритомник «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы» [5], «Реестр Війська Запорозького 1649 року» [17], «Реестр Запорозького войска 1756 года» [16].

Перше з названих видань є збірником документів і матеріалів, серед яких є низка пов'язаних з темою нашого дослідження. Так, у першому томі цього видання вміщено привілей польського короля Сигізмунда III про передачу Костянтину Вишневецькому у довічне володіння Черкаського староства з містечками Боровицею, Голтвою, Кропивною та всіма іншими населеними пунктами [5, 9–10].

У 1995 р. вийшов друком заново опрацьований «Реестр Війська Запорозького», що є чи не найдавнішим джерелом з історії Кропивнянського полку. Складений у 1649 р. на виконання статей Зборівського договору, він зафіксував особовий склад всього козацького війська, у тому числі й Кропивнянського полку. Реестр цього полку включає до себе 1992 козаків з 14 сотень [17, 349–369]. Як суцільний антропонімічний текст названий реестр дозволяє здійснити порівняльний аналіз антропонімів (прізвищ та прізвищ кропивнянських козаків) з численними топонімами (в першу чергу – ойконімами та мікротопонімами) з території Кропивнянщини, що побутовали раніше чи побутовують зараз.

Схожий матеріал містить інше опубліковане антропонімічне джерело – реєстри козаків Ірклівського та Щербинівського куренів Запорозької Січі 1756 року, які включають до себе 777 прізвищ козаків-запорозьців, що походили з території Кропивнянщини [16, 31–34; 93–95].

Зі статистичних джерел церковного походження велику цінність мають метричні книги і сповідні розписи. У них ми знаходимо достовірну інформацію про персональний склад старшини і генеалогічні матеріали. Сповідні розписи фіксували всіх членів старшинських сімей церковної парафії на час сповіді.

Так, в Державному архіві Полтавської області (ДАПО) зберігаються метричні книги церков містечка Кропивна Золотоніського повіту Полтавської губернії [9].

Ревізії та реєстри козацьких полків XVIII ст. цінуються істориками як дуже інформативне джерело. До них постійно звертаються дослідники, вивчаючи різні сторони життя Гетьманщини. Ревізії з'явилися і збереглися завдяки російській бюрократичній практиці. У новітню добу ці документи неодноразово ставали предметом загального та часткового вивчення. Значна кількість ревізій та реєстрів XVIII ст. зберігається в Україні у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК). Ще частина – у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУ). Серед збережених – найбільше ревізій Переяславського полку. Причому збереглися як повні ревізії полку, так і ревізії окремих сотень. Усі вони забезпечують багатий матеріал до історії Кропивнянського козацького полку (сотні) [13, 162].

Так, в одній з ревізій Переяславського полку 1750 р., яку виявила дослідниця українського козацтва І.І. Кривошея, у послідовності, зазначеній для першої полкової сотні, розміщені таблиці, книги і реєстри в усіх наступних сотнях полку. Сотні полку записані в ре-

візії наступним чином: перша полкова, друга полкова, Воронківська, міщани і посполиті Переяслава, Терехтимирівська, Бориспільська, Баришівська, Березанська, Басанська, волость Биківська, Яготинська, Гельмязівська, Золотоніська, Кропивнянська, Іркліївська, волость Чехівська, Піщанська, Домонтівська, Бубнівська. І така послідовність характерна для ревізій полку і в інші роки [13, 163].

Соціально-економічний та військово-біографічний матеріал знаходимо у Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр. [6], де віднайдено купчі кропивнянської старшини та козаків на землю, різноманітні документи, що доводили права на володіння маєтностями та документи про витоки родоводу полковника Кропивнянського полку – Филона Джеджалія.

Матеріали опису локалізуються у фонді № 57 Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК). Перепис містить дані про 3,5 тис. населених пунктів, у т. ч. тих, які входили до складу Кропивнянського полку [19, Арк. 36–37], а потім, після його ліквідації, стали територією Переяславського полку. Джерело вказує вік, сімейний стан, стан здоров'я, станову приналежність, походження, родинні зв'язки, матеріальний стан і спосіб заробітку на життя мешканців дворів, що переписувалися. Його організацією та проведенням на території Гетьманщини займалася Друга Малоросійська колегія на чолі з президентом колегії генерал-губернатором П. Румянцевим. На думку вчених, перепис був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині.

Але залишився ще досить великий масив неопублікованих джерел, котрі стосуються зазначеної теми, які зберігаються у різноманітних архівосховищах, музеях та бібліотечних збірках. Усі вони потребують детального вивчення, а то й повної своєї публікації, оскільки через поганий фізичний стан паперу та поступове згасання тексту можуть бути втраченими для подальшого наукового вивчення [15, 15].

Джерельний аналіз дозволяє зробити висновок, що надійним джерелом є актові, судові та маєткові документи, реєстри, присяги, пом'яники, заповіти, метричні книги й сповідні розписи.

З наративних джерел найбільшу увагу привертає листування, меншою мірою – літописи. Літописці хоча й мали бажання неупереджено відобразити історичні реалії, проте їх спроможність і об'єктивність була набагато нижчою, ніж у творців-сучасників документації. Тому інформація літописів використовувалася лише після детальної комплексної перевірки і порівняння з іншими документами.

Джерела та література

1. А.М. Мотыжинский Архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. издание Андрея и Александра Савицких. Киев 1890 г. // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – С. 519–521.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею: В 15-ти тт. – СПб., 1861–1892. – Тт. 1–15.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1908. – Ч. III. – Т. IV. – 419 с.
4. Величко С.В. Літопис / Пер. з книжної української мови, вступна стаття, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич / С.В. Величко. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.; Т. 2. – 642 с.
5. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы [в 3 т.] / Сост. П.П. Гудзенко, М.К. Козыренко, А.П. Лола и др. – М.: Изд. АН СССР, 1954. – Т. 1. – 560 с.
6. Генеральный опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. – К., 1959. – 185 с.
7. Голобуцький В.О. Проблема козацтва в українській та іноземній історіографії XVI – першої половини XVIII ст. / В.О. Голобуцький // УІЖ. – К.: Наукова думка, 1960. – № 1. – Січень–лютий. – С. 109–117.
8. Губочкін М. Кропивнянський козацький полк: новітня історіографія проблеми / М. Губочкін // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хм., 2010. – Вип. 25. – С. 46–49.

9. ДАПО. – Ф. 706. – Опис 3. – Справа 19. – Метрическая книга церкви м. Кропивное, Золотоношского уезда за 1813 г. – 10 арк.; ДАПО. – Ф. 706. – Опис 3. – Справа 31. – Метрическая книга церкви м. Кропивное, Золотоношского уезда за 1826 г. – 17 арк.; ДАПО. – Ф. 706. – Опис 3. – Справа 80. – Метрическая книга церкви м. Кропивное, Золотоношского уезда. – 10 арк.
10. ДАЧО. – Ф. 402. – Опис 2. – Справа 25. – Ревизские сказки казаков сел, деревень и хуторов Золотоношского уезда. – 297 арк.
11. Іващенко Ф.І. З минулого козачих сіл (Кропивна, Деньги, Хвилівка) / Ф.І. Іващенко. – Золотоноша: Полігр. п-во, 2010. – 70 с.: іл.
12. Кривошея В.В. Козацька старшина Кропивнянського полку доби Національної революції середини XVII ст. / В.В. Кривошея // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 38. – С. 5–13.
13. Кривошея І.І. Невідома ревізія Переяславського полку як джерело до історії неурядової старшини / І.І. Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. XXVI. – С. 162–170.
14. Мицик Ю. Канівське та Черкаське староства в описі малознаної люстрації 1631–1633 років / Ю. Мицик // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 43–53.
15. Мокляк В.О. Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття / В.О. Мокляк. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – 112 с.
16. Реестр Запорожского войска 1756 года. – Краснодар: «Советская Кубань», 1997. – 111 с.
17. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / [підгот. до друку О.В. Тодійчук та ін.; редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.
18. Хмара О. Филон Джеджалій – полковник кропивнянський: історико-краєзнавчий нарис / О. Хмара. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2002. – 120 с.
19. ЦДАК. – Ф. 57. – Опис 1. – Справа 282. Переяслав. – 368 арк. – Арк. 36–37.

Мирослав Жуковський (Нікополь)
заступник директора музею з наукової роботи,
магістр історії

Уходи Черкаського замку в середині XVI ст. в районі Базавлуцько-Томаківського межиріччя

В українській історичній науці, що вивчає виникнення і розвиток українського козацтва, його діяльність на Запорожжі в XVI ст. є всі підстави пов'язувати господарську діяльність козаків-уходників із створенням воєнно-політичної організації – Запорозькою Січю. Проте вивчення історико-географічних аспектів цього питання, зокрема локалізації самих уходів, на думку автора, було недостатнім.

Історичне джерело «Описание Черкаского замка» (лютий-березень 1552 р.) повідомляє про таке:

«Уходы. Уходы або станы - по реце Днепру, а по речкахъ: Воскрле (sic), Орели, Тясмени, а по обоехъ Инькулехъ, а на Самари, озера: Уступный и Западный затоны, Засыкли - ловенья рыбъ и бобровыи гоны. Найпервей по Днепру, зверху, почонши отъ Мошонъ, уходъ и ставъ, на имя Дубослей, тамъ озера, Уступный и Западный затоны, Засыкли - ловенья рыбъ и бобровъ».

Отъ толь у низъ уходъ и станъ Еланьский, такъ же озера: Уступный и Западный затоны, Засыкли - ловенья рыбъ и бобровъ.

Уходъ и станъ Воловский. Уходъ Керменьчущкий. Уходъ Лесокъ. Уходъ Тясменский. Уходъ Песельский. Уходъ на Ревучомъ. Уходъ Кешиньский. Уходъ Вольчий островъ. Уходъ Орельский. Еще два уходы у верху того Орельского. Уходъ Романовьский. Уходъ

Протолчь. Уходь Кошоумь. Уходь Бело озеро. Уходь Отъмутъ. Уходы на порозехъ: Волънечъ, а Ненасытець. Уходь Плетенница. Уходь Бозовлукъ. Уходь Носовський. Уходь Томаховка. Уходь Арьгачинь. Уходь на Тавани.

Уходь на Самари, почоньши отъ Ольховаго плеса и Волчее воды, аж до верху, а по реце Тясмени отъ устья аж до верху, кромь уходовъ Радивоновського, и Бозуковского» [1, с.84].

Аналіз вищенаведеного показує основні регіони уходів:

1. По р. Дніпро та порогах.

2. По його притоках: річкам Ворскла, Тясмин, Орель, Інгулець, Інгул, Самара.

Серед названих писарем майже 30 уходів або станів у районі Базавлуцько-Томаківського межиріччя названі – Белоозеро (на лівому березі Дніпра біля Кам'яного Затону), Базавлук (біля гирла річки Базавлук), Плетенница (на лівому березі ріки), Томаковка (на правому березі), Аргачин (ймовірно, Рогачик на лівому березі Дніпра). Вони показані на карті 1775 р. [7; 15; Додаток 1]. Народні перекази та літописи пов'язують саме з ними назву Низ і наявність тут високопродуктивних рибних лиманів.

Уходи приносили великі прибутки. Адміністрація Черкаського замку збирала з уходників данину, але не тільки з мешканців Черкас, а також із мешканців Києва, Чорнобиля, Мозиря, Петрикова, Бихова, Могилева та інших міст, які прагнули заробити на Дніпровському низу.

Додаток 1. Карта тече нию рек Днепра и Буга от Елисаветградской провинции вниз до соединения их вод и устья лимана с показанием берегов Гнилого и от него до Берды Азовскаго, а от Кинбурна к Перекопи Чорного морей, и как российская граница по мирному в 774-м году при Канарже трактату установлена, и где прежняя на правом берегу Днепра состояла, означена ж между помянутых рек и ситуация объяснена особо экспликацией. Все берега Днепра и Буга, а також и Чернаго моря, кроме Азовскаго от Соленых Уклок до Берды сыманы по инструменту, а тот берег назначен с примерных карт бывшими инженер-афицерами в комисии инженер-подполковника Томилова и им везде объездом и в свезании съемоков поверено 1775-го года // Національна бібліотека України ім.В.І.Вернадського (НБУВ) №17483. Фрагмент

Д.І. Яворницький наводить дані про найвідоміші лимани в районі Базавлуцько-Томаківського межиріччя: «... Червоный лиман, против Червоной или Лысой горы, выше Рога Микитина; Великие Воды, против устья речки Базавлука, 6 ½ верст длины 50 сажень ширины и 2 аршины средней глубины; Плетеницкий лиман, выше первого впадения речки и ветки Конки в Днепр против Плетенецкого Рога, 4 версты длины; Белозерский лиман у левого берега Днепра, ниже Плетенецкого лимана, 5 верст длины и около 3 ширины» [18, с.57].

Д.І. Яворницький детально назвав лимани у своїй праці «Вільності запорізьких козаків», де зазначив: «Глибоке, Розсохувате, Вовче Горло, Губине, Савине, Грузький лиман, Клокунка, Рів, Лозоватське, Яшникове, Круглий лиман, Ямувате, Прогной, Різакувате й Дуга - усі шістнадцять навпроти урочища Лисої Гори й села Біленького Катеринославського повіту; Копилове, Розсохове, Савине, Піскувате, Горіхувате, Жолобок, Плоске, Горіхове, Ямувате, Розкопанка, Криве, Глухе, Ковалеве, Кушурувате, Близнюки, Карасювате, Плетениха-перша, Лебедівщина, Квакове, Кічанька, Саги, Піскувате, Братки, Довге, Плетениха-друга, Ковалеве-друге, Мандич, Ямка, Баглуй, Пеньок, Плетениха-третья, Йосипове, Білоцерківне, Орлове, Вічище, Плетеницький лиман вище першого впадіння ріки Конки в Дніпро поблизу Плетенецького Рогу на гілці Плетенісі, що розливається в довжину до чотирьох верст; Самсонів лиман, Глухий лиман, Піскувате, Крутувате озеро і Крутуватий лиман; Скелюватий лиман, Буруватий лиман, Промеск, Тихе, Піщане, Криве, Холодний лиман, Дурний лиман, Пузир, Довгеньке, Плеса, Котове, Попове, Клинувате, Паргород, Зигинайко й Козісьве - усі сорок вісім при лівому березі Дніпра на так званому Великому Лузі до острова Варавиново; озеро Білозерський лиман між селами Великою й Малою Знамянками Мелітопольського повіту Таврійської губернії, п'ять верст довжини й до трьох - широчини при лівому березі Дніпра; трое озер Закітних, Піскувате, Глибоке, Каванове, Хрищевате, Червоне, Лозувате, Грузьке, Хата, Бідне, Сиваш, Криве, Острівки, Плоске - усі шістнадцять при лівому березі Дніпра, навпроти села Великої Знамянки тих самих повіту й губернії.

Відповідно озерам Великому Лугу на лівому березі йдуть озера й на правому березі Дніпра: Лопухувате, Голювате, Кругле, Горіхувате, Криве й Дурне - усі шість навпроти села Вищо-Тарасівки Катеринославського повіту; Грушатє, Локнувате, Камінчине, Дідкине, Балбутине, Осмикувате, Лозувате, Кутахове, Латуківське, Розсішки, Середне, Нижне, Кучеряве, Глухе, Крутеньке, Довге, Плоске, Локнувате, Мзгле, Горіхувате, Довгеньке, Ями, Топчинка, Кучужбине і ще одне Лозувате - усі двадцять п'ять навпроти села Архангельського і Нижнього підполковника Михайла Антоновича Клейна; Кононове, Квашино, Лопухувате, Хрещате, Плоске й Калинине - усі шість навпроти села Ганнинського чи Нечаєвого; Вовче, Лозувате, трое Горіхових, Розсоха, Плоске (воно ж і Солдатське), лиман Червоный (тепер перейменований у Новопавлівський) навпроти Лисої або ж Червоної Гори, до якого впадає гілка Ревун з-під острова Томаківки і який з'єднується з Дніпром коло села Новопавлівки Катеринославського повіту; озеро Червоне - усі дев'ять навпроти згаданого села Новопавлівки, "Солдатського тож"; Половинне, Піскувате, Довге, двоє Круглих, Локнувате, двоє Горіхових, Калинів лиман, Закітне - усі дев'ять на правому березі Дніпра навпроти запорізького містечка Микитина, нині Нікополя; Довгинське, Гусине, Лапинине, Пухакине, Просередине, Оскувате, Круте, Половинне, чотири Лозуваті, Харчове, Горіхувате, Сулицький лиман, двоє Дідових- усі сімнадцять навпроти села Сулицько-Лиманського того ж повіту, колишнього мастку Івана Миколайовича Неплюєва, сенатора за часів Катерини II; лимани Довжик і Кам'яський, озера Свинарське, Рівне, Піскувате, Свячене, Лукнувате, Шахівське, Грушкувате, Спірне, Паристе, Корівка, Горіхувате, Закітне, Лісницьке, Підсилине, Рогувате, Бандарів лиман, Хрещате, Сошників лиман, Судакове, Жаданове, Дриганівщина, Штанці, Харчове, Домаха, Шарай, Рогозувате, Піскувате, Сакове, Ськове, Піскуватий бакай, Болгаріє бакай, Гончарів бакай, Горіхувате, Квашівське, Лозуватий лиман, Дріжджиний лиман, Довге, Черепухувате, Хмарине, Піскувате, Тарасівський лиман, Великий лиман, Загон, Піскувате, Горіхівка, Щуче, Чакал, Губине, Піскувате, Собачий уступ, Плоске, Корасювате, Романове, Розсоха, Кася-

нове, Мухувате, Васюрине, Велике Свирівське, Губине, Колодзувате, Мале Свирівське, Шевське, Кривеньке, Ранис, Перевізьке, Довге, Шиганівське, Дідове, Молохувате, Куширувате, Лиманець, Розсохувате, Слабурне, Шевате, Широке, Домаха, Шавлишине, Велике Криве, Мале Криве й, нарешті, знаменитий лиман Великі Води, що має шість з половиною верст довжини, п'ятдесят сажнів широчини і два аршини середньої глибини, - усі вісімдесят три йдуть, починаючи вище села Капулівки й закінчуючи висілкою села Грушівки - Кутом; Стрижачка, Федорове й Переволока - усі три при лівому березі Дніпра навпроти гілки Домахи, острова Пшеничного й балки Бабиної; Середове, Басанське, Розсохувате й лиман Рогачицький (на річці Рогачику) до семи верст довжини - усі чотири при лівому березі Дніпра між островом Скалозубом і річкою Рогачиком» [19, с.134-136].

У першій половині 1950-их рр. під час підготовки чаші майбутнього Каховського водосховища на її території працювали різноманітні наукові експедиції, у т.ч. по топографічній місцевості, яка підлягала затопленню. Одним із учасників польових досліджень був В. Поліщук, який у 1980-их рр. після захисту вченого звання доктора біологічних наук працював експертом з питань екології в Держплані УРСР.

Вчений-біолог у своїй публікації щодо проблем Каховського водосховища зазначив таке:

1. Район пониззя Дніпра є дуже цікавий у геологічному відношенні, оскільки у ньому відбувся у глибоку давнину прорив Дніпра в річку Базавлук.

2. В окремих місцях дніпровських плавнів знаходилися унікальні лимани, які були відрізані від моря, зокрема Великі Води і Білозерський. У них були пересипи, характерні для морських лиманів, що свідчило про поширення в цей район вод чорноморського басейну.

3. Лиманна фауна утворилась у дуже незвичайних геологічних умовах, коли висихало і загнивало Сарматське море, і була представлена осетровими, оселедцевими, бичковими тощо. Морські риби почали мігрувати у прісну чисту воду. На перекатах, де багато кисню, ця риба нерестилась, а потім мігрувала в море.

4. Завдяки цим умовам, у лиманних риб природнім шляхом виробились швидкий темп росту, велика продуктивність і жирність. Останнє було пов'язано з тим, що перед ранком починали дихати водорості протягом 2-3 годин, і наступав період замору риби. На кілька годин у стоячій воді був відсутній кисень. Як тільки кисень розкладався, риба оживала, але в ній вже "зав'язувався" жир, що має цілющі властивості для здоров'я людини [12].

Отже, у лиманах Базавлуцько-Томаківського межиріччя знаходилася воістину скарбниця живого «золота». Із опису Черкаського замку відомо, що староста забирав восьму частину всієї здобичі, зокрема із риби: шук, коропів, лящів, сомів та осетрів, навіть якщо останній буде один.

Відомий у третій чверті ХХ ст. краєзнавець Запорізької області Фоменко В.Г. приділяв велику увагу питанню вивчення історичної географії Запорозької Січі, водно-річкової системи, що оточувала Січ і була пов'язана з Дніпром. На його думку, тут був важливий перетин шляхів з усіх сторін світу [14]. Краєзнавець Фоменко В.Г. вважав, що для дослідників історії запорозького козацтва однією із проблем є недостатнє розуміння ними особливостей південно-західної частини Великої Плавні - Базавлугу, до якої відносила свої води з півночі річка Базавлук [2].

На підставі вивчення топографічних карт цього району дніпровських плавнів, укладених у ХVІІІ-ХХ ст., Фоменко В.Г. безспідставно вважав, що Базавлук розходився двома рукавами: права невелика протока вливалась у лиман Великі Води і називалася р. Скарбною або Скарбною Колотовською; більш повноводний лівий рукав на сході розгалужувався чотирма протоками, які з'єднувалися в одне русло біля південно-західної частини Підпільненського кута, де в 1734 р. запорожцями було засновано Нову Січ [13, с.101].

Назва цього кута або мису походить від р. Підпільної - найбільшої дніпровської протоки, яка брала початок нижче Микитиноного Рогу [13, с.101].

У тому місці, де р. Підпільна підходила із заходу від Підпільненського кута (ще одна назва - Красний кут) на схід до Капулівського мису або Чортомлицького Рогу, вона з'єднувалася із річкою Чортомлик, яка несе свої води з півночі. За картографічними джере-

лами місце з'єднання р. Підпільної і Чортомлика відбувалось у південно-східній частині Чортомлицького Рогу, де утворилася відносно широка і глибока протока Павлюк або Дніприще (Додаток 3). На думку Фоменка В.Г.: "Напрямок течії в ній мінявся в залежності від основного джерела притоку води: часто з боку Базавлука, Чортомлика і Підпільної, чи з боку головного русла Дніпра. Дніприще частіше від інших проток служило головним, якщо не єдиним, водним шляхом. При виході запорозьких козаків із Січі в далекі морські походи: віддали від Січі до Дніпра по ньому була лише 4 км" [13, с.103].

Зауважимо, що єдиною Січчю, від якої могла бути така відстань, є Базавлуцька, що була заснована запорожцями на острові Базавлук на Чортомлицькому Дніприщі у 1593 р.

Фоменко В.Г. на підставі вивчення гідронімів Великого Лугу між р. Базавлук і Микитиним Рогом прийшов до висновку: "На всьому своєму протязі р. Підпільна звалась по різному – біля Микитиноного Перевозу – Лапинка, а західніше, поближче до Чортомлика – Бакай. Протока, що знаходилась між Старою і Новою Січчю, тобто між Базавлуком і Чортомликом теж мала декілька назв: у документах 1672 р. вона названа річкою Прогной (названа так, мабуть, у період стоячої води в ній), на карті 1740 р. вона значиться Бузулуком; нинішню назву зустрічаємо на карті 1742р." [13, с.103].

На переконання Фоменка В.Г. ця багатойменність була обумовлена зникненням або зміненням напрямку течії протоки в різні періоди, пов'язані із змінами клімату і водністю Дніпра та його притоків [13, с.103].

Результати науково-пошукової роботи Д.І. Яворницького і В.Г. Фоменка дають можливість зробити висновок щодо ймовірного водного маршруту до поселення уходу Базавлук, який, на мою думку, повинен бути розташований між р. Базавлук і р. Дніпро і бути на укріпленому острові, дотичному до цього водного маршруту.

У 80-их рр. XIX ст. Д.І. Яворницький під час обстеження с. Покровського особливо відзначив, що «...у юго-західного кінця, уже за річкою Подпольной, уцелело так называемое городище, имеющее вид совершенно отдельного укрепления из четырех канав* (по местному «из четырех бокив» - прим. Д.І. Яворницького): с запада в семьдесят четыре сажени, с востока в сто тридцать сажени, с севера в восемьдесят и с юга в сорок, глубины до трех сажени каждая. В последнем укреплении, «городище», по рассказам стариков, у запорожцев стояли хаты, погребя, тут же они хоронили своих покойников. В настоящее время это городище представляет из себя совершенно ровную, как будто утрамбованную или выбитую цепами площадь, в самой середине которой стоит вековая развесистая груша, а с трех сторон – южной, западной и восточной, высятся громадные вербы и еще громадные осокори, между которыми переплелся непролазный терновник» [17, с.176].

У 1951 р. начальник Нікопольського окремого загону Нікопольської археологічної експедиції з обстеження запорозьких пам'яток Копилов Ф.Б. зазначив у своєму звіті: "Против Сечи, на другом берегу р. Подпольной было еще одно укрепление так называемое городище, где по сведениям старожилов стояли хаты и погребя и было запорожское кладбище. Из Сечи на это городище через р. Подпольную шел мост. Площадь городища была ограждена с 4-х сторон глубоким рвом и имела форму трапеции" [8, с.23].

Оцінюючи перспективність археологічного дослідження вищезазначеного місця порівняно з територією колишньої Нової Січі, археолог зробив висновок: "Больше надежды найти что-нибудь интересное на "Городище" за р.Подпольной, хотя и эта площадь уже много лет подряд запахивается под огороды и баштаны..." [8, с.24].

Тож, є підстави зробити припущення про ймовірне розташування козаків уходу Базавлук на "Городищі", що на річці Підпільній та на острові Базавлук, де була з 1593 р. Базавлуцька Січ.

Важливим свідченням дослідника старовини Л.Падалки, який описує урочища Лівобережжя напроти Микитиноного Рогу, є: «Каменный Затон представляет собой весьма характерный залив, более узкий со стороны Днепра и затем расширяющийся до 200-300 сажени; по длине залив этот тянется почти на две версты...» [9, с.386]. Кам'яний Затон мав з'єднання з р. Конка. Саме від цієї місцевості в XVI ст. татари взимку здійснювали перехід по льоду до Микитиноного Рогу.

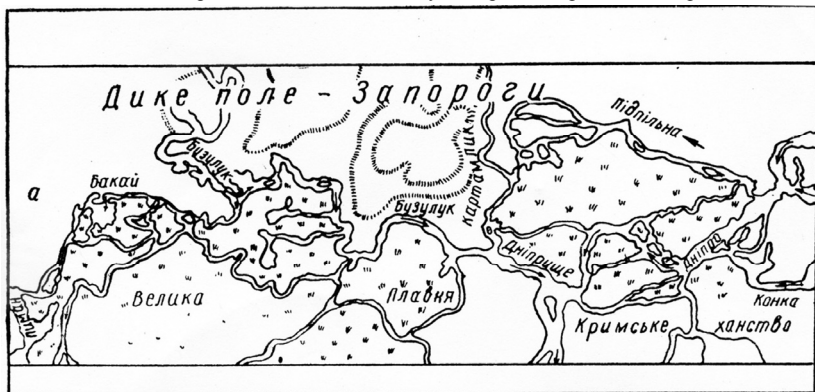
На заході від Кам'яного Затону річка Конка з'єднана через невеличку річку Білозерка з Блімим озером. За спостереженням Л.Падалки озеро має площу в кілька тисяч десятин, не глибоке (не більше 2 ½ аршин) та «изобилует рыбою» [9, с.386].

Територію між Кам'яним Затонем та Білим озером займало давнє городище скіфського часу, відоме як Кам'янське городище.

Увагу Л.Падалки привернула місцевість по праву сторону від Білого озера – між озером і р.Конка: «Здесь находится древнее городище, представляющее две части: «городок» при реке Конка и «Городище» при Белом озере» [9, с.381].

«Городок» мав форму правильного чотирикутника, захищеного земляним насипом до 40 кроків через верх. Цей вал паралельний р. Конка, тягнеться в довжину на 900 кроків, а два перпендикулярних тягнулися кроків на 400. До валу з південної сторони прилягав рів глибиною близько 10 кроків.

Л. Падалка також охарактеризував «Городище», як дотичне до Білого озера і має вал тільки з південної сторони, а з північного сходу – до р. Білозерки. Вал «Городища» дещо

Додаток 2. Гідрологічна реконструкція району р. Базавлук – Микитин Ріг.

Авт. В. Фоменко, 1967 р. УІЖ

нижчий земляного валу «Городка», і тягнеться на 1,5 версти, не доходячи до Білого озера на 100 сажнів (ймовірно, внаслідок щорічних повенів) [9, с.388]. Важливим додатком до опису Л.Падалки земляних укріплень є схема місць їх розташування, що дає підставу стверджувати, що тут було поселення козаків уходу Білоозера.

Історикам запорозького козацтва добре відомі повідомлення М. Бельського та Б. Папроцького про козацький стан на о. Томаківка, де в 60-х рр. XVI ст. було засновано Запорозьку Січ» [4;20].

Красзнавці з м. Дніпра Камеко В.Ф. та Бінкевич В.В. висловили гіпотезу щодо виникнення першої Запорозької Січі на острові Томаківка з урахуванням сучасних уявлень про значення інформаційних процесів для інтеграції суспільства. Її основними положеннями є:

1. Острів Томаківка є найзручнішим місцем для організації спостереження за Дніпром і територією дніпровських плавень від острова Хортиця до острова Тавань в умовах військової небезпеки з боку турків і татар.

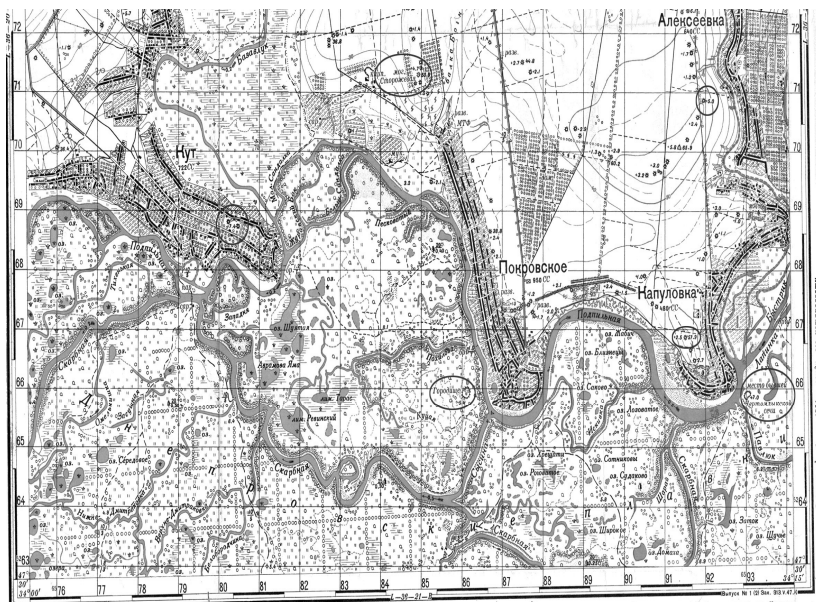
2. Спостереження козаки організували за допомогою системи сторожових постів, які використовували світлову та димову сигналізацію, та розташовувалися на бекетах, редутах, фігурах, курганах, а також баштових дубах, один із яких і був на вершині острова Томаківка, біля якої завжди був козацький гурт. Автори стверджують:

а) «Про значення цього острову як центру об'єднуючої козацької Січі інформаційної системи. Саме створення такої системи дозволило забезпечити захист окремих Січей і всієї території Запорозжя – вольностей Запорозьких козаків» [6, с.124].

б) «Система оповіщення про напади татар на Україну розвивалася протягом тривалого часу. При цьому відшукувались найбільш зручні місця для спостереження і передачі сигналів, урахування досвід місцевих жителів. Очевидно, що утворення інформаційної системи однозначно пов'язане з виникненням Запорозької Січі, і навпаки – утворення Запорозької Січі із розвитком інформаційної системи» [6, с.125].

3. Господарська діяльність козаків в «уходах» та заснування ними «засік», «городків» тощо, які були на відстанях не один десяток кілометрів один від одного, спілкування між собою, стали підставою для загальної думки, «що відносна самостійність життя на окремих Січах може бути забезпечена при створення Центральної Січі, пов'язаної з іншими інформаційними зв'язками. В такому випадку можна було заздалегідь отримувати інформацію відносно просування неприятеля, передавати її всім, хто жив на окремих Січах і ловах, та швидко збиратися для спільної боротьби» [6, с.125-126].

4. Острів Томаківка фактично був географічним центром між річкою Базавлук і островом Хортиця, віддалений за сотні кілометрів від польсько-литовських і турецько-татарських фортець. Його оточували плавні, і в той же час козаки могли контролювати

Додаток 3. Військово-топографічна карта Генерального штабу Збройних Сил СРСР Л-36-21-А (Покровское). УССР Днепропетровская область 1926 г. Рекогносцировка 1944 г. М 1:50000. Фрагмент

переправи через Дніпро у Базавлуцько-Томаківському межиріччі. Сторожовий пост на Томаківці повинен був побачити з висоти острова сигнали з інших сторожових постів, наразі сигнали з нього було добре видно в низинних плавнях, що було дуже важливим фактором у разі збору козаків на раду або для організації відсічі ворогу [6, с. 126].

В.Ф. Камеко і В.В. Бінкевич зробили висновок, що «інформаційна система і система координації спільних дій козаків дозволила їм перейти від самоврядування на окремих Січах до самоврядування на рівні Запорозької Січі в цілому» [6, с. 129]. Місце її земляних укріплень, які вважалося затопленими, було виявлено Нікопольською археологічною експедицією в 2006-2008рр. [5].

Дуже цікавим (і потрібним для реконструкції системи сторожових постів – прим.авт.) є опис Л.Падалки вершини урочища Микитин Ріг, де знаходилися земляні укріплення, про які першим згадав у 1865 р. у своїй праці «Нікополь» І.Карелін, протоієрей Нікопольської Свято-Покровської церкви: «на пути к окопам в юго-западной части Никополя на городском выгоне обращает на себя внимание огромный крутой курган. Курган этот один из 12 расположенных на высокой плоскости почти над самым Днепром называется "Высокою Могилою". Курган действительно высок, достигая через вершину 120 шагов. С вершины его открывается необыкновенно широкий горизонт: отсюда видны Старая Сечь, Каменный Затон, огромное Белое озеро и крутая гора Мамай-Сурка, кажущаяся с вершины кургана грандиозным трезубцем; огромное пространство Великого Луга с густой сетью безчисленных днепровских протоков видны отсюда как на ладони...» [10, с.303].

Висновки.

1. Дніпровські плавні мали дуже важливі й багаті «рибні» місця – лимани, які стали місцями уходів мешканців українських міст і сел. Ці уходи стали для них по образному виразу Гумільова Л.М. «кормищим ландшафтом» [3, с.267]. На сьогодні з десятих великих і малих лиманів залишився лише тільки один - Білозерський лиман на лівому березі Дніпра між селом Велика Знамянка і селищем Кам'янка-Дніпровська Запорізької області» [16].

2. Козаки-уходники використовували давні городища під свої сезонні та постійні місця проживання, серед яких можна назвати Городище на о. Томаківка, Білозерське Городище, Городище на р. Підпільній, острів Базавлук.

3. Для охорони уходів козаки організовували сторожові пости на курганах, які було розташовано на водорозділах правого берега Дніпра на відносно близькій відстані від місця рибного промислу на лиманах та їхніх місцях постійного проживання. Военно-топографічні карти дають можливість реконструювати їхню систему.

У районі уходу Базавлук вищеназвані пости, ймовірно, було розташовано:

а) у гирлі р. Базавлук на півострові Кут правого берега р. Базавлука (курган з відміткою 7.4);

б) Курган Сторожова Могила (з відміткою 4.7) на лівому березі р. Базавлук на північ від Підпільненського кута та "Городище" біля нього;

в) Курган Царева могила (відмітка 57.9) на північному заході від Чортомлицького Рогу, навпроти якого був острів Базавлук (також називається Чортомлик), розташований у місці злиття річок Підпільна та Лапинка в 40-х рр. XX ст., яке раніше називалося Чортомлицьким Дніприщем;

г) Курган Сторожова могила висотою +5.0, що знаходиться на шляху за 5 км на південь від переправи через р.Чортомлик до Чортомлицького Рогу (Додаток 2).

Зазначемо, що місцевість півострова Кут, Городища на р. Підпільній, острів Базавлук (Чортомлик) затоплені Каховським водосховищем.

Курган Сторожова Могила з відміткою 4.7, курган Царева Могила та курган з відміткою +5.0 (цей курган називається Сторожова Могила, у підніжжя якого з листопада 1967 р. знаходиться могила кошового отамана І.Д. Сірка (прим. авт.) збереглися та знаходяться на державному обліку як пам'ятки археології [11].

Немає сумніву, що сторожовий пост на вищезгаданому останньому кургані мав візуальний зв'язок та відповідну сигналізацію з постом козацької варті на кургані Висока Могила (висота 7 м) на вершині урочища Микитин Ріг (висота 75-80 м від рівня моря). Вищеназваний курган було досліджено експедицією Інституту археології АН УРСР у 1964 р. у зв'язку з будівництвом на його місці центральної трибуни спортивного стадіону [5].

Візуальний зв'язок та сигналізація козацького посту на кургані Висока Могила було спрямовано на схід до урочища Лиса Гора, де знаходилась курганна група, а звідти - із сторожовим постом на острові Томаківка.

Отже, козаки Черкаського замку для захисту своєї прибуткової господарської діяльності в уходах створили систему зовнішнього спостереження та варті навколо них у Базавлуцько-Томаківському межиріччі. Военно-політична необхідність привела не тільки до системного підходу в налагодженні співпраці козацьких ватаг на уходах, але й до створення першої християнської козацької республіки - Запорізької Січі на острові Томаківка.

Джерела та література

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волинском Генерал-губернаторе : [в 37 т.] Ч. VII. Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 85, 647, XII с.
2. Безовлук // Географическо-статистический словарь Российской империи / сост. по поручению Императ. рус. геогр. о-ва д. чл. О-ва П. Семенов, при содействии д. чл. В. Зверинского, Н. Филиппова и Р. Маака. – Санктпетербург : [В тип. В. Безобразова и Комп.], 1863. – Том I. – С. 229.
3. Гумилев Л.М. От Руси до России: очерки этнической истории. Серия 1. Свод №4. Международный альманах / сост. Н.В. Гумилева, пред., компент., общ. ред. А.И. Курочки – М.: Танаис. ДИ-ДИК, 1995. – 554 с.
4. Дзира Я. Хроніка Мартіна та Йоахіма Бельських / Ярослав Дзира // Україна. Наука і культура / АН УРСР, Т-во «Знання» України ; [редкол.: О. Сергієнко (голов. ред.) та ін.]. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 121-139.
5. Жуковский М. П. Археологічна розвідка на острові Томаківка у 2006-2008 роках / М. П. Жуковский // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / редкол.: Д. Я. Телєгін [та ін.]. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 18-24. – («Бібліотека «Часи козацькі»).
6. Камеко В.Ф., Бінкевич В.В. Городок запорозьких козаків. Новий Кодак: Красзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя. – Дніпропетровськ: Пороги, 2007. – 171 с.
7. Карта течению рек Днепра и Буга от Елисаветградской провинции вниз до соединения их вод и устья лимана с показанием берегов Гнилого и от него до Берды Азовского, а от Кинбурна к Перекопи Чорного морей, и как российская граница по мирному в 774-м году при Канарже трактату установлена, и где прежняна на правом берегу Днепра состояла, означена ж между помянутых рек и ситуация объяснена особо экспликацией. Все берега Днепра и Буга, а також и Черного моря, кроме Азовского от Соленых Уклюк до Берды сыманы по инструменту, а тот берег назначен с примерных карт бывшими инженер афицерами в комисии инженер подполковника Томилова и им везде объездом и в свезании съемоков поверено 1775-го года. [Карты ; Рукопис] / Инженер - подполковник Томилов И. - 1:[336 000] ; [8 верст в дюйме]. - Б. м. : [б. и.], 1775. - 1 к. : цв. ; 100x138 см. - Рукоп. // НБУВ, 17483.
8. Копылов Ф. Б. Отчет о работе отдельного отряда Никопольской археологической экспедиции 1951 года по обследованию запорожских памятников / Ф. Б. Копылов // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. Ф. експ. № 1527. Арк. 1-24.
9. Падалка Л. Каменный Затонь и Бѣлозерское городище на Днѣпрѣ / Л. Падалка // Киевская старина : ежемѣсячный ист. журналъ. – 1891. – Т. XXXV, декабрь. – С. 384-390.
10. Падалка Л. Надъ Великимъ Лугомъ Днѣпровскимъ (изъ путевыхъ замѣтокъ) / Л. Падалка // Киевская старина : ежемѣсячный ист. журналъ. - 1897. – Т. 57, май. – С. 300-315.
11. Пам'ятки історії та культури Нікопольського району (за матеріалами «Зводу пам'яток історії та культури України») / Дніпропетр. обл. держ. адмін., Упр. культури, національностей і релігій, Дніпропетр. обл. центр з охорони іст.-культ. цінностей ; [упоряд.: Л. М. Голубчик та ін.]. – Дніпро : Журфонд, 2017. – 412 с.
12. Поліщук В. "Про проблеми Каховського водосховища". Південна Зоря. 14.07.1990 р. №84, с.2
13. Фоменко В. Г. Ріки та протоки Великої плавні Запорізької / В. Г. Фоменко // Укр. іст. журн. – 1968. - № 7. - С. 101-103.
14. Фоменко В. Г. Южные пути Киевской Руси на Запорожье / В. Фоменко // Археографический ежегодник за 1963 год / под ред. акад. М. Н. Тихомирова. - М. : Наука, 1964. – С. 23-31.
15. Чабаненко В. Великий луг запорозький: історико-топонімичний словник / Віктор Чабаненко; Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя: [б. в.], 1999. – 331с.

16. Швець Г. Голубі перлини України / Г. Швець. - К. : Рад. шк., 1969. – 176 с.
17. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький ; підгот. тексту і наук.-довід. апарату С. В. Абросимова, Н. С. Василенко ; заг. ред. Н. І. Капустіна. - 3-тє вид., випр. і доп. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч. 2. – 496 с.
18. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. Т. 1 / Д. І. Яворницький ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. ; передм. В. А. Смоля]. – К. : Наук. думка, 1990. – 592 с.
19. Яворницький Д. І. Твори : у 20 т. Т. 2. Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис / Дмитро Яворницький ; голов. редкол.: Павло Сохань (голов. ред.) [та ін.] ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – К. ; Запоріжжя : Тандем-У, 2004. – 384 с. - (Серія «Історія, краєзнавство, археологія»).
20. Paprocki W. [Samuel Sborowski] / Bartosz Paprocki // Herby gycerstwa polskiego / przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584 ; wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Krakow : nakł. Wydaw. Biblioteki Polskiej, 1858. - S. 156-167.

Олександр Шараф-Уралі (Миколаїв)
красзнавець

Олег Деркач (Миколаїв)
заступник голови

Національного екологічного центру України

Історія Андріївського острова, що на Південному Бугі

*Присвячується пам'яті «Великого француза, що вніс
ім'я України в західноєвропейську науку і політику,
і не лише француза, але й українського козака»
(Ярослав Дашкевич)*

Побужжя на Землі козаків в загальній історії українського козацтва мало своє особливе місце і значення, що підтверджується працями істориків-дослідників Козацької доби, починаючи з польського історіографа М. Бельського (1495–1575) («*козаки ... добре знали Побужжя*») [1, 882] й продовжуючи славним літописцем української козацької держави С. Величком (1670–1728), французьким інженером, військовим картографом, а за висловом В. Січинського, автором «першої української географії» Г.Бопланом (1600–1673), військовим інженером, істориком С. Мишецьким (1716–1776), істориком і етнографом О. Афанасьєвим-Чужбинським (1816–1875) та іншими. На переконання ж видатного дослідника історії українського козацтва Д. Яворницького, Південний Буг «*також був «славною рікою запорізьких козаків»* – звісно, в одне слово з Дніпром-Славутою [2, 28]. А за висновками вже сучасного вченого зі світовим ім'ям, українського історика, археографа Я. Дашкевича, «*з моменту виникнення козацчини Побожжя було одним із перших центрів її формування, ранішим від Запорожжя*» [3].

Про козацтво на Побужжі чимало повідомлень ми можемо зустріти в писемних джерелах, а от що стосується річкових островів, як неприступних природних схованок з військово-стратегічним значенням – в оточенні розлогих плавень, які до того ж являли собою і ресурсну базу для життєво необхідних промислів: мисливства, рибальства, бортництва [4, 27–29], – небагато.

Звертаючись, насамперед, до спадщини Гійома Левассера де Боплана – «Опису України», за словами Я. Дашкевича, «*бестселера для читачів середини XVII ст.*», яким «*зачитувався король Людовик XIV*», та карт, зокрема, як «*джерела регіональної історії, ономастики, історичної екології*» (останнє ж у XXI ст. є особливо й надзвичайно актуальним) [5, 95, 97], а також до інших джерел, нас зацікавив як географічний, так і історичний об'єкт – Андріївський острів.

Рис. 1, 2. Андріївський острів у плавнях

У писемних джерелах згадку про нього вперше ми зустрічаємо саме в «Описі України» (перше видання—1651 р., друге — 1660 р.): «*Андріїв острів [Andre Ostro] може мати до льє у довжину і четверть льє в ширину, вкритий лісом*» [6, 47]. У подальшому, тричі, — зі свідчень, пов'язаних із постаттю легендарного, непереможного кошового отамана Запорозької Січі й усього Війська Запорозького Низового Івана Сірка (1659, 1661, 1677 рр.):

— «17 серпня 1659 р. гетьман Іван Безпалий, посилавши до царя своїх людей, звелів їм словистити государя, що Іван Сірко, вийшовши з великим військом із Запоріжжя на човнах, поплив угору рікою Бугом до міста Умані, навпроти Умані висадився на берег, розгромив татарські улуси й пішов війною на Виговського, «*а нині став на ріці Бугі з військом, на Андріївському острові...*» [7, 201].

— «15 травня 1661 р. нові посланці Сомка, що виїхали з Переяслава 2 травня, повідомляли в Москві, що Іван Сірко, вийшовши з Січі, був у Торговиці, далі вийшов звідти, пішов по здобич *на Буг і став на Андріївському острові...*» [8, 204].

— 3 листа ж Івана Сірка гетьману Самойловичу з Чортомлицької Січі (1677 р.) дізнаємось: «...перший намір неприятеля полягає в тому, щоб іти з усіма силами до нас під Січ, а потім, покінчивши з нами, йти під Чигирин... у той же час неприятелі ... йти мають на *урочище Головню, а саме на Андріївський острів (у гирлі Бугу)...*» [9, 349].

Та, нарешті, про Андріївський острів, однак вже без назви, зважаючи на попереднє уточнення за 1677 р., «у гирлі Бугу», ми дізнаємось зі свідчень XVIII ст., тобто майже через 100 р. після першої згадки про нього в «Описі України», — показань гайдамаки Марка Гаркуші під час його допиту у 1754 р.:

«Я-де на воровство сеї осені пошоль і биль *при реки Бога в острове, кой против усте Великого Яланиця** з ворами, кої...курней Івоневского..., Дядковского..., Незамайського..., Васюринского...да Висшестелевского і Минского... Оних же воровъ, яко очень в скритном месте находящихся..., ...коихъ взять всячески невозможно» [10, 730] — в «скритном месте», тобто, на острові, в оточенні розлогих, непрохідних плавнів.

У пошуках відповідей на запитання щодо місцезнаходження та походження назви острова, пов'язаного з ім'ям Івана Сірка, звертаємо увагу і на зауваження дослідника ХХ ст. Федора Остаповича Петруні у його праці «Степове Побужжя...», в якій він наголошує на тому, що «*найбільш висунутим на південь був острів Кременчук*» та цим самим ніби випускає з поля зору ще більш «висунутий» на південь Андріївський острів. Відносно XVII ст. він посилається виключно на свідчення про острів в Описі України Боплана, звісно, без визначення, принаймні, гіпотетичного його місцезнаходження й без прив'язки: чи то до річок-приток Бугу, чи то до урочищ, чи то до бродів, переправ, т. ін. «...на південь від Чичаклії. Під час походу Мініха на Очаків в цім районі біля теперішнього села Андреевки (Єрделевки...) було збудовано Андреевського редута... В тексті Боплана є звітка про острів з аналогічною назвою: «*Andre Ostro...*». На мапі Боплана (*Delineatio generalis*) на де-якім віддалені від Бугу бачимо означіння татарського міста з написом *при ньому Andryiow*» [11].

В «Описі України» стосовно річкових островів Південного Бугу зустрічаємо свідчення лише про *Andre Ostro* та *Krzeminczow* (Андріїв та Кременців).

Намагаючись відповісти на запитання щодо *Andre Ostro*, звертаємось і до карт Г. Боплана: спочатку — Генеральної карти України (1648 р.), потому — Спеціальної (1650 р.).

На першій, зважаючи на орієнтири, «у гирлі Бугу» та «*против усте Великого Яланиця*», — помічаємо між гирлом р. Чичиклія, правої притокою Бугу, та гирлом Великого Інгулу, лівої притоки, зарис безіменного острова нижньої течії Південного Бугу, розміри якого значно перевищують (очевидно, у відповідності до гіпотетичного: «*може мати до льє у довжину і четверть льє в ширину*»), тобто Андріївського) розміри решти островів, іменних і безіменних, що вище, тобто від гирла Чичиклії до гирла р. Мертвовод — два, та між гирлом р.Мертвовод й Wituleik B.(Вігольдів брід) — сім островів, серед яких лише два іменних: *Kremenczuk* та, на цей раз, у порівнянні з даними «Опису України», не *Andre Ostro*, а *Probyte* (той же Гардовий).

На більш докладній «Спеціальній карті», яка «*стала однією з перших в історії європейської картографії середньомасштабною топографічною картою військового призна-*

чення» [12, 120], відмічено вже вісім, і саме – іменних островів, ідентифікованих науковцями Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України за поселеннями на карті сучасної України: Szassow (біля села Чаусове), Karabelny (біля м. Первомайська), Mi[h]yi (біля с. Мигія), Krywy (або Великий – вище о.Пробитого), Probyte (біля с.Костянтинівки), Douhenki (біля с. Олександрівки), Kremeniczuk (біля с.Кременчук, затопленого внаслідок підняття рівня води з метою забезпечення роботи Олександрівської ГЕС та Ташлицької ГАЕС) [13]. Серед зазначених іменних островів Андріївський острів також відсутній.

Ознайомлюючись з картами Боплана й «Описом України», «нарративним джерелом» і «частково... коментарем до карт» (Дашкевич), – виникали запитання, по-перше, в чому причина появи Андріївського острова в «Описі України» та «зникнення» його на картах? Відомо, що Боплан «знав лише відносно невелику частину Поля на шляху від Нового Коцеполя при впадінні Саврані до Бугу...», а «джерела його інформації про Дикі поля, що тягнулися південніше до Чорного моря, конкретно не відомі» [14, 105], то й природно, його «... на основі точних вимірів, здійснених мною в усіх закутках краю» [15, 124] не поширювалося на нижню течію ріки з її островами й конкретно на Андріївський, об'єкт нашого зацікавлення. І все ж, чому на «Спеціальній карті України» (1650 р.) Боплан відзначає вже аж вісім іменних островів, але серед них відсутній Андріївський? По-друге, якщо пізніше, тобто у 1659, 1661, 1677 роках, з інших джерел, ми ще декілька разів зустрічаємо писемні свідчення про нього, то згодом, з якої причини втрачаємо згадку про нього, його сліди? І якщо на сьогодні можемо вказати, де острови Великий, Гардовий, Кременців, ін., то місцезоналення Андріївського донедавна ніхто вам вказати не зміг би. Чому так? Запропонованою публікацією ми й поставили перед собою завдання, відповісти на ці запитання. До цього ж додамо: визначення місцезоналення острова, який вже на кінець XVIII ст. номінально зникає з поля зору, потребувало і польового дослідження.

Попередньо ж, маючи на увазі вищенаведені джерела XVII і XVIII ст., в яких зустрічаємо свідчення про Андріївський острів, ми повинні були з'ясувати його топографію, узгодивши традиційну систему мір, просторові визначення минулого з визначеннями вже метричної системи та понятійним апаратом сучасної гідрології (головно, стосовно «лиману» і «гирла»).

Коли в XX ст. встановлення верхньої межі Бузького лиману є «дискусивним» [16, 359, 360] поряд з міркуваннями гідрологів: «Нижче від м. Нова Одеса (біля впадіння р. Гнилий (Великий) Єланець у Південний Буг – О.Ш-У) річка *набирає характеру лиману з шириною до 3 км...*» (виділено мною – О.Ш-У) [17] або «Нижче м. Нова Одеса річка *ступово переходить у Бузький лиман, який добре розвинутий в районі м. Миколаїв*» [18, 7], навряд чи є підстави вважати, що вона може бути чітко й одноставно визначеною у XVII–XVIII ст. З огляду на вищезазначене, маючи на увазі, по-перше, писемне свідчення за 1677 р.: «Андріївський острів (*у гирлі Бугу*)», по-друге, – за 1754 р.: «при реке Бога в острове, *кой против усте Великого Яланця*», переконуємося в тому, що перше свідчення не суперечить другому. Дійсно, якщо в XVII ст. верхня межа Бузького лиману визначалась близько гирла лівої притоки Бугу, Гнилого (Великого) Єланця – між населеними пунктами Нова Одеса і Троїцьке, – тоді прив'язка Андріївського острова до «у гирлі Бугу» та «усте Великого Яланця» є цілком виправданою.

Та окрім вищевикладеного, ми повинні з'ясувати і питання бопланового припущення «*може мати до льє у довжину і чверть льє в ширину*».

До запровадження метричної системи мір, тобто за часів застосування традиційних одиниць вимірювання відстані: миля, льє, фунт, верста, крок, стопа, п'ядь і т.п., – та ще й покладаючись на усну традицію передачі відомостей, безумовно, можна було ввестися в оману, припуститись помилок. Приміром, у Станіслава Жолкевського (1547–1620): «*rzeczka Czarczaklej ...w szesc mil powyż Oczakowa*» (річка Чичикля...шість миль вище Очакова) [19, 517]. Якщо одиниця вимірювання – латинська миля, а через різну довжину кроку ходока (сама такої традиційної одиниці виміру), миля повинна мати довжину від 1,4 до 1,9 км, то це в метричній системі буде дорівнювати близько 10-ти або понад 10 км., що не відповідає

дійсності, бо насправді реальна відстань від р. Чичиклії до Очакова дорівнює понад 100 км. А з «Истории о козаках запорожских» ми маємо приклад-навіпаки, тобто, значного перевищення реальної відстані: «На той реке, расстоянием от лиману 200 верст (тобто 213 км. – О.Ш-У), имелся великий город, именуемый Чичиклей...» [20, 90]. Насправді від Бузького лиману навіть до гирла р. Синюхи (біля м. Первомайська) немає такого кілометражу, не кажучи вже про відстань до гирла р. Чичиклії (реально – 74 км). Наведені приклади можна продовжити, та ми звертаємо на це увагу лише у зв'язку з припущенням Боплана щодо параметрів Андріївського острова, яке є перебільшенням і нагадує, скоріше, про острови Дніпра-Славути, на якому «козакував» Боплан, ніж річкові острови Південного Бугу. Між іншим, зауважимо, у добродіїв чи то ентузіастів усної передачі відомостей (послугами яких і користувався Боплан), не без того, могла бути схильність до гіперболізації. Отже «Андріївського острова у гирлі Бугу», що простягався б на один льє (3,248 км за Старим Паризь-

Рис. 3. Дорога до Острова

ким льє), не існувало. Проте у зв'язку з тим, що ліс на острові ще на кінець XVIII–початок XIX ст. майже повністю було вирубано й у подальшому ґрунт його підпадав ерозії, він міг втрачати у розмірах. У результаті, реальні його параметри – зіставні з «найбільшим з усіх островів на косянтинівській ділянці...», який «тягнеться вниз за течією річки більш, як на 700 м, ширина острова пересічно 150-160 м», тобто Великим (Кривим) [21, 20].

У межах степової зони, що охоплює басейн Південного Бугу та річок Чичиклія, Мертвовод, Гнилий Сланець, Громоклія та інших, значне зниження їхньої водності, порушення природного стоку, спричинені як розбудовою безлічі штучних водоймищ і водосховищ, так і забудовою заплавлених земель, розорюванням у заплавах та на схилах річкових долин, зсувами та ерозійними процесами, що є причиною замулення та їхнього обміління, ускладнює, не надає нам можливості вповні увияти собі ріку Бог, достеменно й славно в часи Вольностей Запорозьких, з військово-стратегічним низовим Андріївським островом у її пониззі.

Віднайдений «втрачений» Острів лежить у заплаві правого берега Південного Бугу на межі двох адміністративних районів Миколаївської області – Веселинівського й Миколаївського.

Найближчими населеними пунктами, вище за течією ріки, є села Варюшине (правий берег) Веселинівського району та Михайлівка (лівий берег) Новоодеського. Нижче за течією – с. Андріївка Миколаївського району.

Довжина острова нині простягається близько 700 м., в ширину сягає 280–300 м. Від берега, через заплаву, відстань до нього – 1500 м. Висота над заплавою – 3-5 м. З руслом ріки поєднується бакаєм довжиною біля 300 м. Від південного краю острова до річища Бугу – 240 м.

У минулому периферійні ділянки острова були вкриті густим заплавним лісом, у деревостані якого переважали вільха, осокір, верба біла, тополя біла. На підвищених росли деревно-чагарникові угруповання з дуба звичайного, липи серделистої, береста, ясеня, клена татарського, яблуні ранньої, груші звичайної тощо, серед яких, до речі, дуб, липа, верба і ясень, використовувались запорожцями для будівництва й ремонтування чайок і річкових каюків (але це вже окрема тема, в тому числі й щодо Андріївського острова). Цей ліс належав до одного з найпівденніших форпостів лісових масивів, які заходили у степову зону по долині Південного Бугу.

Провідну роль у формуванні рослинного покриву, що оточує острів, відігравали трав'янисті болота з очеретом південним, рогозом вузьколистим, кугою озерною, осокою гострою, ін. Болота були помережені численними озерами, які із заболоченими ділянками робили острів важко прохідним, особливо – з берега.

Відносно острівного лісу, про який ми дізнаємось з «Опису України», до наших часів дійшли свідчення про наявність в Козацьку добу в пониззі Бугу гаїв і байраків, передусім, по р. Чичиклії [22, 47], неподалік і нижче гирла якої – суцільні плавні, в яких і «заховався» Андріївський острів.

Від старожилів ближніх до Острова сіл та ще, окрім них, від рибалок з мисливцями будь-якого району Миколаївської області і в XXI ст. можна почути про «Острів». Але те, що у часи Вольностей Запорозьких мав він назву «Андріївський», про це вже давно забуто, за писемними джерелами, що дійшли до наших часів, – вже на кінець XVIII ст.

На сучасних топографічних картах він позначається узвишшям у заплаві. На кінець XIX – початок XX ст. оголений, з вирубанним лісом, Острів почав використовуватись прибережними поселеннями для вирощування городини й садовини. На цей період через плавні поволі від берега прокладалась до нього жорствяна дорога. За свідченнями старожилів, під час сильних повеней, «перед війною», років 80 тому, коли затоплювались навіть прибережні хати селищ Варюшиного й Андріївки, вода в плавнях не спадала й на кінець квітня – початок травня. Тоді, як свідчать старожили, коли їхали до Острова кіньми на підводах, від поверхні дороги води було майже по коліна. Подібних повеней давно вже немає. Немає в Бузі й води стільки, скільки було її за часів, коли острів був Андріївським, козацьким.

Нині Острів – приватна власність і засівається пріоритетним, за визначенням агро-трейдерів, соняшником. Навіть острів у заплаві має таку, всезагальну, спеціалізацію...

Як попередньо зазначалось, виникло в нас запитання і щодо походження назви Острова, версію якої і запропонували ми у виданні «Миколаївщини козацької» [23], посилаючись саме на вищезгаданий лист І. Сірка до гетьмана І. Самойловича з цитованим вже «...урочище Головня... на Андріївському острові (у гирлі Бугу)» та привернувши увагу у зв'язку з цим до «історичної постаті князя Андрія Головні Острожецького», представника «князівського роду, зафіксованого на Волині з кінця XIV до середини XVII ст., який з часом згасав і сходить з історичної арені» [23, 267]. А втім автори зазначають також про те, що «серед козацьких прізвищ, починаючи саме з середини XVII ст., часто зустрічається антропонім Ґоловня» [24, 268].

Та все ж, яка причина «зникнення» Андріївського острова? Цілком вірогідним є те, що пов'язана вона саме з відходом у непам'ять гіпотетичного «власника» Острова – разом зі втратою ним прикордонного військово-стратегічного значення на турецько-козацьким пограниччі – та ще й з огляду на його «прихованість», яка має наслідки забуття, тобто у зв'язку з його місцеположенням – не посеред річища, а в плавнях, та на видноті лише для

людності двох ближніх поселень, які, до того ж, виникли й були залюднені значно пізніше у порівнянні з «привласненням» Острова й отриманням ним імені «власника»...

Джерела та література

1. Kronika M. Bielskiego. Sanok, 1856. T.2. S. 882.
2. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т.І. К., 1990. С. 28.
3. Дашкевич Я.Р. Дискусійні питання національного будівництва Південної України // Північне Причорномор'я в контексті незалежної України. Круглий стіл. Одеса, 1991. 17 жовтня.
4. Яворницький... С. 27–29.
5. Ярослав Дашкевич. Боплан у дослідженнях 1991–2000 рр.: підсумки і завдання // Історичне картознавство України. Збірник наукових праць. Львів-Київ-Нью-Йорк, 2004. С. 95, 97.
6. Гійом Левассер де Боплан. Опис України... Київ, 1990. С. 47.
7. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. II. К., 1990. С. 201.
8. Там само. С. 204.
9. Там само. С. 349.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. Т. 3. К., 2003. С. 730.
11. Ф.О. Петрунь. Степове Побужжя... // Журнал науково-дослідницьких кафедр в Одесі. 1926. Т.2. № 2.
12. Історичне краєзнавство України. Збірник наукових праць. Львів-Київ-Нью-Йорк, 2004. С. 120.
13. Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. Київ – Львів, 2000.
14. Ярослав Дашкевич. Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // Історичне картознавство України. Збірник наукових праць. Львів – Київ – Нью-Йорк, 2004. С. 105.
15. Марія Вавричин. Гійом Левассер де Боплан – картограф України // Історичне картознавство України... С. 124.
16. Вишневецький В.І. Річки і водойми України. Стан і використання... К., 2000. С. 359, 360.
17. Каталог річок України / Г.І. Швець, Н.І. Дрозд, С.П. Левченко. К. АН України, 1957.
18. Паламарчук М.М., Закорчевна Н.Б. Водний фонд України. Довідниковий посібник / За ред. В.М. Хорєва, К.А. Алієва. К., 2001. С. 7.
19. Pisma Stanislawa Zolkiewskiego... Lwow. Nakl. W. Manieckiego, 1861. S. 517.
20. С. Мышецкий. История о козаках запорожских... Одесса, 1852. С.90.
21. Довідник найцінніших територій та об'єктів в межах Арбузинського, Доманівського районів Миколаївської області та м. Южноукраїнськ. К., 2008. С. 20.
22. Там само. С. 47.
23. Ковальова О., Шарафанов О., Добровольський О. Миколаївщина козацька. Миколаїв, 2017. С. 267.
24. Там само. С. 268.

Володимир Панченко (Київ)
науковий співробітник Музею гетьманства,
кандидат історичних наук

Печатки міст Правобережної України XVIII століття в колекції документів Олександра Чоловського (фонди Відділу рукописів ЛНБ ім. В.Стефаника)

Олександр (Александр) Сас-Чоловський (1865 – 1944) – одна з найпомітніших особистостей в українській і польській архівістиці Галичини кінця XIX – першої половини XX ст. Практично вся кар'єра науковця була пов'язана з містом Львовом. Так, з 1891 р. учений

обіймав посаду директора міського архіву Львова, впродовж 1906 – 1939 рр. перебував на директорських посадах у Львівських міських музеях. Укладач відомого чотиритомного археографічного видання «Історичні пам'ятки Львова» (1891–1921), численних праць про пам'ятки архітектури міст Галицького-Волинського князівства XIII–XIV ст., а також про воєнну історію Галичини пізнього середньовіччя (XV–XVI ст.). О. Чоловський залишив по собі велику колекцію оригінальних документів XVI – початку XX ст. з історії України. Значна частина цієї колекції нині складає фонд 141 Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника (фонд поділяється на 3 описи і містить кілька тисяч рукописів, серед яких основну частину становлять родинно-майнові папери польських, литовських, білоруських і українських шляхетських родів періоду Речі Посполитої та кінця XVIII – початку XX ст.).

Окрім, так би мовити, «загальноісторичного» контексту, документи з колекції Чоловського є надзвичайно цінним джерелом з цілої низки спеціальних історичних дисциплін – історичної географії, генеалогії, геральдики, сфрагістики. Не є тут винятком і геральдика українських міст. У зібранні О. Чоловського ми не раз натрапляємо як на списки привілеїв українським містам на магдебурзьке право (з одночасним наданням цим містам гербів), так і на зразки магістратських і ратушних печаток окремих міст і містечок. Переважна більшість цих пам'яток стосується Галичини (так, у матеріалах фонду 141 виявлено відбитки печаток таких міських поселень Галичини XVIII – XIX ст., як Белз, Броди, Буданів, Глиняни, Городок, Добромил, Дрогобич, Залізі, Золочів, Коломия, Львів, Рогатин, Самбір, Снятин, Сокаль, Станіславів, Теревовля, Тернопіль, а також списки привілеїв на герби Завалову 1729 р., Маріямполо 1693 р., Микулинцям 1754 р., Миколаєву 1794 р., Мостиськам 1799 р., Яричеву 1685 р.).

Водночас із цим у колекції О. Чоловського наявна й низка сфрагістичних пам'яток, пов'язаних із міською геральдикой Правобережжя. Це, зокрема, печатки органів самоврядування двох міст Київського воєводства (Житомира, Райгородка) і одного – Брацлавського воєводства (Гранова). Датовані всі печатки 1780-ми рр. (періодом між першим і другим поділами Речі Посполитої).

Кількість примірників печаток міст Правобережжя XVIII ст., виявлених у зібранні Чоловського, дорівнює 13. Так, Гранів і Райгородок репрезентовані одиничними примірниками печаток, датованими відповідно 1784 і 1788 рр.: Житомир – 11 примірниками печаток двох різних типів (9 примірників – давнішого типу, датовані 1784–1786 рр.; 2 примірники – пізнішого типу, датовані 1788–1789 рр.).

Більша частина печаток, віднайдених у зібранні Чоловського, повторює зразки, свого часу вже введені до наукового обігу дослідниками сфрагістики. Так, аналогічний зразок печатки Гранова (лише з приблизним датуванням – XVIII ст.) опублікував ще 1905 р. В. Віттиг; обидва варіанти печатки Житомира (датовані відповідно 1784 і 1789 рр.) опубліковано 1999 р. литовським дослідником Е. Римшею (в обох випадках – за матеріалами польських архівосховищ). Що ж до печатки Райгородка, то жодних відомостей не лише про герб цього містечка, а й про наявність у нього такого герба досі не публікувалося.

Усі згадані печатки за способом виготовлення, зовнішніми рисами (зокрема формою) та символікою є типовими для української сфрагістики періоду Речі Посполитої. Так, за способом виготовлення всі вони – паперово-воскові (печатка Райгородка вміщена на вирізній орнаментальній паперовій кустодії); за формою – круглі (печатки Гранова, Житомира давнішого і пізнішого типів) або овальні (печатка Райгородка). Що ж до сюжетів міських гербів, вміщених на печатках, то вони також цілком притаманні символіці українських міст XIV–XVIII ст.: архітектурні мотиви (печатки Житомира 1788–1789 рр., Райгородка), «патрональні мотиви» (печатки Житомира 1784–1786 і 1788–1789 рр.), родова шляхетська символіка власників поселення (печатка Гранова). Мова легенди – найчастіше польська (печатки Гранова, Житомира давнішого і пізнішого типів), рідше латинська (печатка Райгородка).

Далі в нашій доповіді ми докладніше розглянемо кожну з конкретних зразків правобережної міської сфрагістики, репрезентований у колекції документів О. Чоловського.

1. *Гранів.* Печатка міста Гранова, датована 1784 р., скріплює випис з актових книг Гранівської ратуші, що зберігся серед масткових документів родини Хехловських. Паперовосковий відбиток печатки має круглу форму; в її середині – герб роду Снявських «Леліва» (шестикутна зірка, під якою – півмісяць, обернений рогами дороги), обрамлений орнаментальним картушем у стилі пізнього бароко. Довкола герба – легенда польською мовою: «PIECZEĆ MIASTA GRANOWA» («печатка міста Гранова») [4, арк. 31]. Як уже зазначалося, аналогічний відбиток печатки було опубліковано 1905 р. у класичній праці В.Віттига «Печатки міста давньої Польщі» [2, 82].

Печатка м. Гранова 1784 р.

Герб «Леліва» на печатці Гранова вміщено відповідно до привілею короля Августа III від 21 листопада 1744 р. (витяги з цього привілею свого часу публікувалися в таких відомих красназвнич працях, як «Старожиття Польща» М. Балінського і Т. Ліпінського та 15-томний «Географічний словник Королівства Польського»). Примірник печатки, наявний у зібранні О. Чоловського, є єдиним відомим на сьогодні її зразком, представленим в архівосховищах сучасної України.

Печатка м. Житомира
1784–1786 рр.

2. *Житомир.* Давніший тип магістратської печатки Житомира, датований 1784–1786 рр., представлено 9 примірниками, що засвідчують виписи з житомирських магістратських книг, наявні серед майнових документів родини Вороничів, а також шляхтича Яна Іллінського. Печатка має так само круглу форму; в її полі (без щита чи картуша) – іконографічна сцена «чуда Святого Станіслава»: з лівого геральдичного боку (тобто праворуч від глядача) – постать Святого Станіслава в убранні єпископа, з інфулою (митрою) на голові і з пасторалією (жезлом) у лівій руці; перед ним з могили по пояс виходить постать воскреслого Пьотровіна, над якою – шляхетська (п'ятизубчаста) корона. Довкола герба – легенда польською мовою: «PIECZENCZ MAGISTRATV MIASTA S.K.M. ZITOMIRZA» («печатка магістрату міста й[ого] к[оролівської] в[еличності] Житомира»; помилки в написі свідчать про те, що штемпель печатки, ймовірно, вирізблявав місцевий майстер-українець) [3, арк. 641 зв., 751 зв., 755 зв., 767 зв., 801 зв., 907 зв., 943 зв., 955 зв.; 5, арк. 5 зв.]. Зміст герба, судячи з усього, є суто «патрональним» (зображення постаті християнського святого, що вважається охоронцем міста). Раніше (як зазначалося вище) фотокопія та опис аналогічної печатки були опубліковані 1999 р. у праці Е. Римші «Печатки міст Великого князівства Литовського» [1, 131].

Печатка м. Райгородка 1788 р.

Так само серед масткових документів родини Вороничів наявні й два виписи з житомирських магістратських книг, датовані вже пізнішим періодом – 1788–1789 рр. Вміщена на цих документах паперовосковоска печатка також має круглу форму (хоча за діаметром дещо більша за описану вище печатку 1784–1786 рр.), проте в її полі вміщено вже складніше зображення: відчинена мурована замкова брама, над якою – три зубчасті фортечні вежі (середня з яких вища за крайні); у брамі – постать Святого Станіслава, що воскресшає Пьотровіна (аналогічна до печатки

1784–1786 рр., але без корони). Довкола герба – легенда польською мовою: «PIECZEĆ SZLACHETNEGO MAGISTRATU MIASTA I. K. M. ŻYTOMIERZA» («печатка шляхетного магістрату міста й[ого] к[оролівської] в[еличності] Житомира»; прикметно, що цього разу помилок у написі немає) [3, арк. 1229, 1353 зв.]. До попереднього «патронального» символу в новому варіанті герба Житомира додано традиційний для української геральдики часів Речі Посполитої символ укріпленого міста – замкову браму з трьома вежами.

Як і в попередньому випадку, дані про печатку Житомира 1788–1789 рр. вперше опублікував у 1999 р. Е.Римша, використавши, щоправда, не автентичний відбиток, а опис і прорис печатки, виконані відомим польським геральдистом М.Гумовським (і наявні в його колекції сфрагістичних матеріалів з історії Речі Посполитої, що нині зберігається в фондах Національного музею в Кракові) [1, 132]. Два примірники печатки, виявлені в колекції О. Чоловського, є практично першими відомими на сьогодні автентичними зразками цієї пам'ятки.

Крім того, зіставлення всіх наявних у збірці О.Чоловського зразків магістратської печатки Житомира дозволяє приблизно визначити час заміни цієї печатки (і відповідно – варіанту герба) у діловодстві міста: найпізніший наявний у збірці документ з печаткою давнішого типу (1784–1786 рр.) датований 15 грудня 1786 р., найраніший документ з печаткою пізнішого типу (1788–1789 рр.) – 2 серпня 1788 р., з чого можна зробити висновок, що заміна печатки відбулася впродовж 1787 – першої половини 1788 р.

3. *Райгородок*. Випис з актових книг ратуші Райгородка (у тексті документу – «міста Райгородка»), датований 1788 р., зберігся серед майнових актів роду Лясоцьких. Паперово-воскова печатка, якою скріплено документ, має овальну форму; в її полі – фігурний (німецький) бароковий шиток, на якому – замковий мур з брамою; над муром – три зубчасті фортечні вежі однакової висоти. Довкола герба – латинська легенда: «SIGILLUM CIVITATIS RAIGRODENSIS» («печатка міста Райгородка») [6, арк. 13].

Окремі деталі оформлення печатки (бароковий шиток, латинська легенда) дозволяють припустити, що її було виготовлено давніше, ніж розглянуті вище печатки Гранова і Житомира (імовірно, ще в XVII ст.). Зображення замкового муру з трьома вежами виступає тут, імовірно, не тільки як традиційний геральдичний символ укріпленого міста (як, наприклад, на шойно розглянутій нами печатці Житомира 1788–1789 рр., а й як натяк на реальну споруду – Райгородський замок, власниками якого у XVII ст. були графи Тишкевичі, а пізніше, у XVIII ст. – князі Радзивілли (за місцевими переказами, руїни цього замку існували ще на початку XX ст.).

У цілому печатки міст Правобережжя, віднайдені серед документів зібрання О. Чоловського у Відділі рукописів Львівської бібліотеки ім. В.Стефаніка, є яскравим доповненням до загальної картини української міської геральдики доби Речі Посполитої. З одного боку, ці пам'ятки свідчать про розвинуту геральдичну традицію не лише у великих містах, що мали статус визначних адміністративних центрів (Житомир), а й у невеличких за кількістю населення приватних містечках (Гранів, Райгородок); з іншого боку, вони нагадують про те, що сімейно-масткові архіви шляхетських родин доби Речі Посполитої в цілому являють собою масштабний комплекс джерел не лише з таких історичних дисциплін, як генеалогія та родова геральдика, але і з міської геральдики та сфрагістики – тих галузей історичної науки, які зберігають гостру актуальність у наш час, коли в сучасній Україні активно триває процес створення й затвердження міської та селищної геральдичної символіки.

Джерела та література

1. Rimša E. Lietuvos didžiosios Kunigaikštystės miesto antspaudoai. – Vilnius: 1999. – 765 p.
2. Wityg W. Pieczęcie miast dawnej Polski. – Zeszyt 1. – Kraków – Warszawa, 1905. – 132 s.
3. Родинно-масткові акти Вороничів 1781 – 1790 рр. // ЛНБ ім. В.Стефаніка. – Відділ рукописів. – Ф. 141. – Оп. 1. – Спр. 2507.
4. Родинно-масткові акти різних осіб і родин // ЛНБ ім. В.Стефаніка. – Відділ рукописів. – Ф. 141. – Оп. 2. – Спр. 103.
5. Родинно-масткові акти Яна Іллінського // ЛНБ ім. В.Стефаніка. – Відділ рукописів. – Ф. 141. – Оп. 2. – Спр. 236.
6. Родинно-масткові акти Лясоцьких // ЛНБ ім. В.Стефаніка. – Відділ рукописів. – Ф. 141. – Оп. 3. – Спр. 297.

Наталія Сенченко (Київ)
старший науковий співробітник
Центру пам'яткознавства НАН України і УТОШК,
кандидат історичних наук

Церковні пам'ятки Супрасльського Благовіщинського чоловічого монастиря (XVI–XVIII ст.)

Супрасльський Благовіщинський монастир започатковано як один із важливих духовних центрів Православ'я у 1498 р. маршалком Великого князівства Литовського О.І. Ходкевичем і єпископом смоленським Йосипом (Солтаном). Першими насельниками обителі були ченці із Києво-Печерської лаври та інших київських монастирів. Спочатку монастир знаходився біля витоків річки Супрасль поруч із замком О. І. Ходкевича. Через два роки він був переміщений за 30 км від м. Гродки навпроти урочища під назвою Сухий Хруд і отримав назву Супрасльський. Незабаром обитель отримала від О.І. Ходкевича маєток Хвороща з усіма угіддями, що знаходились між річками Наревою, Супрасль, Білим Джерелом, Хворощею і Рогівкою на території Підляшшя. Завдяки діяльності її насельників створювались «сприятливі умови для культури, що не тільки відновлює старі цінності, а й створює нові» [1]. Монастир входив до складу Київської митрополії і досить швидко став одним із найбільших православних духовних осередків. Перший храм обителі на честь Іоанна Богослова (1500 р.) побудований О.І. Ходкевичем на пам'ять про свого батька – київського воєводи І. М. Ходкевича, захопленого в полон татарами у 1482 р. [2]. З 1505 р. до 1511 р. споруджувався кам'яний собор на честь Благовіщення Пресвятої Богородиці, що поєднував візантійський та готичний стилі – один із шедеврів європейської архітектури, знищеного варварами у 1944 р.

Спадкоємність київських традицій значною мірою вплинула на шанування у Супрасльському монастирі київських святих. Один із вівтарів новозбудованого Благовіщинського собору було освячено на честь преподобних Антонія і Феодосія Печерських, другий – в ім'я мучеників Бориса і Гліба. Новий храм освятив Київський митрополит Іона, який подарував для новозбудованої церкви список Смоленської чудотворної ікони Божої Матері, що згодом отримала назву Супрасльської. Третій храм на честь Воскресіння Христового побудовано у середині XVI ст. У 1557 р. соборний храм на честь Благовіщення Пресвятої Богородиці розписаний чудовими фресками в стилі балканської традиції іконописцями на чолі із сербом Нектарієм. Великі ікони нижнього ярусу іконостасу були прикрашені срібними із позолотою ризами із такими ж вінцями, оздобленими перлами і дорогоцінним камінням. У монастирських храмах знаходились срібні і позолочені хрести, диски, потири, кілька срібних свічників, кіотів, кадил та іншого церковного начиння; шість напрестольних Євангелій, оздоблених сріблом із позолотою; безліч оксамитових, «камчатних» і «мухояровых» риз, шитих золотом і перлами. До наших днів збереглися книги, принесені до обителі монахами, або переписані ними у перші роки її існування. Однією із них є «Пергамный кодекс» XIV ст. Існує припущення, що рукопис потрапив до монастиря із Афону, звідки прибули до монастиря ченці. У першому описі монастирської бібліотеки (1557 р.) цей рукопис зазначається як «Книга другая Григория Двоеслова на паркгамен». Найдавнішим місцевим рукописом, переписаним у 1496 р. вважається «Пролог (март-август)». У першому монастирському бібліотечному описі він згадується серед перших книг обителі, у якій, зокрема, містяться відомості про перенесення мощів преподобного Феодосія Печерського.

Першою книгою, створеною у монастирі вважається «Суботник или поминник» (Синодик). Текст Супрасльського Синодика складався із кількох розділів: 1) літопис виникнення і перші роки існування монастиря; 2) заповіт першого настоятеля о. Пафнутія; 3) уставні тексти, у тому числі і ті, що стосувались монастирського богослужіння; 4) сам «Синодик», який включав надзвичайно велику кількість імен православних вірян усіх станів. У 1507 р. Матвієм Десятим

було завершено також і «Супрасльський збірник». Рукопис оповідає про тісні взаємозв'язки православних Вільно, Супрасля, Новгород, Полоцька, Києва та ін. [3].

Поступово була зібрана велика монастирська бібліотека. У 1557 р. в ній нараховувалось біля 209 рукописів і друкованих книг, у 1645 р. – 587. За перших трьох настоятелів (1500–1532 рр.) бібліотека Супрасльського монастиря поповнилася значною кількістю богослужбових книг. Серед них сім «Службеников», чотири «Апостоли» (один із яких на пергаменті), тринадцять «Псалтырей», у тому числі і велика, подарована смоленським митрополитом Йосипом (Солтаном); два Статути, «постная» і «цветная» «Триоди»; два «Октоиха», два «Часослова», дванадцять «Миней», чотири «Знаменних Ирмолюя», «Требник», «Канонник», «Панихидник», три повних «Пролога» (на дванадцять місяців), «Пролог» неповний (на шість місяців).

За період намісництва архимандрита Сергія (Кімбаря) (1532–1557 рр.) монастир отримав статус лаври. Настоятелі обителі на митрополичих соборах ставили свої підписи одразу після Києво-Печерських архимандритів. Насельникам обителі належала ініціатива створення власного видавництва у середині XVI ст. Визначна роль у реалізації цих планів належала ктитору монастиря Г. Ходкевичу, який мав намір, разом зі своїми однодумцями, серед яких був і настоятель монастиря о. Сергій (Кімбар), друкувати Євангелія у перекладі з церковнослов'янської мови на місцевий діалект «выразумления ради простых людей». Погляди о. Сергія (Кімбаря) значною мірою вплинули на літературне життя у монастиря і поза його межами. Відома також ініціатива о. Сергія щодо виправлення богослужбових книг згідно грецьких оригіналів.

За архимандрита о. Сергія до монастирської бібліотеки надійшли нові книги: «Евангелие», чотири «Апостоли», «Службеник», чотири «Псалтыри», «Статут», дві «Триоди», два «Октоиха», три «Часослова», тринадцять нових «Миней», два «Ирмолюя», три «Требника», два «Канонника», «Панахидник», «Миней» нових святых [4]. У бібліотеці знаходилися також друковані книги («книги бытые»). У документах згадується «битая» «Псалтырь» і «битый» «Апостол», які, як вважають науковці, могли бути надрукованими у 1525 р. доктором Франциском Скориною у віленській типографії Якуба Бабича [5].

Монастирю належали і кілька богослужбових рукописних книг того часу. Серед них п'ять «Евангелий» XVI ст., із яких Нобельське написане у 1520 р. за часів єпископа Турівського і Пінського Іоанна для Миколаївської церкви містечка Ноблі Пінського повіту; інше – Єленське (початок XVI ст.) належало Миколаївській церкві міста Єлени Брестського повіту (Євангелія знаходяться у Центральній Науковій Бібліотеці Академії Наук Литви у Вільнюсі); два «Апостоли», шість місячних «Миней», дві «цветных» «Триоди» і одна «постная», «Октоих», два «Пролога». Серед писемних пам'яток необхідно згадати «Октоих», написаний у 1539 р. для Миколаївської церкви міста Могилева за митрополита Київського Макарія і Полоцького архієпископа Симеона; «Службеник» Київського Межигірського монастиря, написаний у середині XVI ст.; архієрейський «Службеник» XVI ст. використовувався в одній із литовських єпархій, а потім потрапив до Ростовської єпархії; інший архієрейський «Службеник» разом із «Требником» початку XVI ст. використовувався у Пінсько-Турівській єпархії [6].

У бібліотеці Супрасльського монастиря окрім згаданих богослужбових книг знаходились наступні: 1) книги Святого Письма: «Бытия», «Иисуса Навина», «Царств», псалмів, пророцтв та усі новозавітні книги; 2) тлумачення на Святе Письмо; тлумачне «Евангелие» у трьох примірниках; тлумачний «Апостол», тлумачний «Псалтырь» у трьох примірниках, тлумачний «Апокалипсис» [7]; 3) літературна спадщина святих православної церкви: Діонісія Ареопігита, Кирила Іерусалимського, Єфрема Сіріна, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого у чотирьох книгах, Григорія Двоєслова в двох книгах, Іоанна Дамаскіна, Ісаака Сіріна у двох книгах, Іоанна Лествічника (п'ять примірників), Антіоха, Григорія Синаїта, Григорія Амаритського, Дорофея, Василя Нового, Феодора Студіта; 4) книги канонічного змісту: книга правил церковних «Кормчая» в 3-х примірниках, книга «Зонара», «Номоканон», книга Нікона Чорноризця, правила чернечого життя; 5) історич-

ні книги: «Палея», «Временник» (виписаний із «Временника» Костянтина Манасії, «Книга о пленении иерусалимском», «Царственный летописец», «Козьма Индикоплов», дві книги Симеона Метафраста, життєпис Афанасія Афонського, Андрія Юродивого, Сергія Радонезького, «Отечник Єгипетский», «Киево-Печерский Патерик»; 6) навчальні книги та історичні збірки: «Измарад», «Златая цепь», «Маргарит» у 2-х примірниках, книга «Криница», книга «Десятовогд», «Собрание слов на Четыредесятницу и Пятидесятницу», «Книжка на латынях», «Зерцало»; 7) апокрифічні твори: книга «Асаф (индейский царевич) и хождение Даниилово», книга «12 Иаковличов» (патриархів) [8]. У Віленській публічній бібліотеці зберігався цінний рукопис, який раніше належав Супрасльському монастирю – «Пятюкнижие Моисеево», написаний у 1514 р. митрополитим дяком Федором за велінням і з благословіння митрополита Київського і Галицького Йосипа (Солтана) [9; 10]. У Супрасльській монастирській бібліотеці знаходився ще один рукопис, пов'язаний з ім'ям митрополита Йосипа. Це «Пролог», переписаний за його велінням у 1512 р. До складу «Пролога» входили 4 прологи (по 3 місяці кожен). До цієї ж групи належить «Пролог (март-май)», де містився життєпис Києво-Печерських святих. Серед книг Супрасльської бібліотеки слід відзначити і «Вольнскую краткую летопись», де літописна частина завершується переліком визначних подій початку XVI ст.

Середина та друга половина XVI ст. були періодом розквіту обителі, він став одним із центрів слов'янської культури, підтримуючи зв'язки із центрами чернечого життя Афону, Слуцька, Сербії, Болгарії, Москви [11]. Ченці цікавилися церковною історією, збирали оригінали рукописів з інших монастирів і від приватних осіб, систематизували їх а потім поширювали нові редакції. Тісний духовний зв'язок із єдиновірними східними слов'янами проявлявся і в поширенні життєписів православних святих. У 1593 р. Іван Проскура написав у Супрасльському монастирі житіє святого Сергія Радонезького. У бібліотеці зберігалися життєписи Віленських мучеників Антонія, Іоанна та Свстафія. Дияконом Матвієм із міста Корешь створено «Кодекс» (1569 р.), у якому вміщено життєписи Федора Ярославського, Варлаама Хутинського і Московського митрополита Петра. У бібліотеці знаходились і пам'ятки болгарської церковної літератури, пов'язані із діяльністю святих Кирила і Мефодія, життєпис святого Сави Сербського, а також проповіді та листи митрополита Григорія (Цамблака), писемні джерела, що містили «похвальні слова» на честь святого Климента Охридського.

У стінах монастиря створено і переписано чимало відомих полемічних творів XVI ст. на захист Православ'я, зокрема «Послание к венгерскому королю Иоанну Заполии от монахов Святой Горы Афон», «Послание к латиникам», «Разговор христианина с иудеем о вере и иконах», «На богомерзкую, на поганую латину, которую папежи, что в них, вымыслили в их поганой вере». Став загальновідомим твір «Списание против лютеров», написаний у 1570 р. ченцем супрасльського монастиря Євстохієм.

Однак після сумнозвісної Брестської унії 1596 р. митрополит Київський і Галицький Михайло (Рагоза), оголосив про своє рішення підпорядкувати Православну церкву Римському папі із збереженням богослужіння візантійської літургійної традиції церковнослов'янською мовою. Польська влада на чолі з королем Сигізмундом III підтримала розкол. Незабаром митрополит Михайло прибув до монастиря, щоб переконати ченців прийняти унію, однак усі спроби виявились марними. Після смерті митрополита Михайла у 1598 р. новий уніатський митрополит Іпатій (Потей) прибув до монастиря і оголосив населенням про перехід монастиря в унію. Проте ченці разом із настоятелем Лпаріоном (Масальським) (1590–1609 рр.) відмовились підкоритися митрополічій владі і оголосили Іпатія єретиком. Таким чином, в особі свого архіандрита монастир виступив не тільки проти унії і уніатського митрополита, але й проти короля, що її підтримував. Настоятель Лпаріон (Масальський) був викликаний на церковний суд, а 19 січня 1602 р. король Сигізмунд III спеціальною грамотою звільнив його від управління монастирем. Архіандрит змушений був залишити обитель і повернувся лише через чотири роки після відміни королівського указу за клопотанням І. Ходкевича. Після смерті архіандрита Лпаріона його наступник архіандрит Герасим (Великонтій) продовжував твердо стояти на православних позиціях, що рішуче підтримували і населенники обителі.

За документальними свідченнями, Супрасльський монастир формально поступився уніатам у 1610 р., однак продовжував зберігати усі зовнішні ознаки православного монастиря [12]. Богослужіння здійснювалось з використанням книг православної редакції [13]. У першій половині XVII ст. у монастирській бібліотеці нарахувалось близько 600 книг, із них 200 латинською мовою, 150 – польською, кілька книг грецькою і чеською мовами, 234 – кирилицею (переважно рукописи) [14].

Поступово посилюється процес латинізації обителі, що чітко прослідковується на прикладі уніатського «Службника» (1695 р.), надрукованого у спеціально створеній для цього типографії Супрасльського монастиря. У цій книзі чітко відображено головні аспекти латинізації богослужбової практики. Сам текст «Службника» значно змінено і доповнено. Із нього виключені усі давньоруські святи. У XVIII ст. монастир став видавничим центром уніатської церкви, яка на той час відчувала гостру потребу у відповідних богослужбових книгах.

У 1722 р. уніатський митрополит і настоятель Супрасльського монастиря Леон Кішка зробив монастир головним місцем перебування базиліан. Обитель стає резиденцією київських уніатських митрополитів і протоархімандритів базиліанського ордену [15].

Супрасльська монастирська типографія протягом XVIII ст. друкує видання церковно-слов'янською, старобілоруською, а також польською та литовською мовами. Одні видання друкувалися для уніатської церкви, інші – на замовлення старообрядців. На початку XIX ст. видавнича справа монастиря припиняється. У 1836 р. у монастирі залишилося 5 чи 6 ченців. Обитель поступово приходить до занепаду.

За час перебування в унії значної шкоди було нанесено архітектурному ансамблю обителі. Іконостас Благовіщинського собору зазнав переробок у стилі бароко. Унікальні фрески XVI ст. зафарбували білою фарбою. Внутрішнє оздоблення храму повністю змінено.

Після Полоцького собору 1839 р. і скасування рішень Брестської унії з'явилась можливість повернення монастиря до Православ'я. Ця подія відбулася за часів єпископа (а потім і митрополита) Йосипа (Семашко), який був одним із ініціаторів і виконавців возз'єднання уніатів із Православною церквою [16].

У другій половині XIX ст. монастир починає відроджуватися, будуються нові храми, відновлює роботу монастирська друкарня. Фрески Благовіщинського собору очищають від білої фарби, нанесеної уніатами. Храм набуває свого первинного вигляду.

Церковні пам'ятки Супрасльського Благовіщинського монастиря є свідками не тільки його складного історичного шляху, а й відповідних релігійних процесів даного періоду. Протягом XVI – XVIII ст. монастир був осередком православної літературної традиції і відіграв визначну роль в історії багатьох народів, зокрема білоруського, українського, польського і російського. Писемні пам'ятки Супрасльської обителі і сьогодні залишаються важливими свідками процесів взаємодії різних культурних і релігійних традицій, допомагаючи усвідомити відповідні історичні процеси, що відбувалися на цих землях.

Джерела та література

1. Лабинцев Ю.А. Международная славяноведческая программа «История книжной культуры Подляшья». Минск, 1992. С. 3.
2. Щавинская Л.Л. Литературная культура белорусов Подляшья XV – XIX вв. Минск, 1998. С. 13.
3. Там само. С. 27–28.
4. Лабинцев Ю.А. Издания Франциска Скорины и других славянских первопечатников в библиотеке Супрасльского монастыря // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. М., 1979. С. 184.
5. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Вильно, 1870 – 1874. Т. 9. С. 49–55.

6. Горский А.В., Невоструев К.И. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. М., 1869. Отд. 3. Т. I. № 356, 366, 377, 396. С. 59.
7. Макарий (Булгаков) митрополит. История русской церкви. М., 1996. Кн. 5. С. 174.
8. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Вильно, 1870–1874. Т. 9. С. 53–55.
9. Гильтебрандт П.А. О рукописном отделении Виленской публичной библиотеки. Вильно, 1871.
10. Немировский Е.Л. Франциск Скорина. Жизнь и деятельность белорусского просветителя. Минск, 1990. С. 112–113, 117–118.
11. Рогов А.И. Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами // Славяне в эпоху феодализма: К столетию академика В.И. Пичеты. М., 1978. С. 328.
12. Лабынцев Ю.А. Щавинская Л.Л. Супрасльский церковнославяно-польский словарь 1722 г. Минск, 1995. С. 16.
13. Хойнацкий А.Ф. Западнорусская церковная уния в ее богослужениях и обрядах. Киев, 1871. С. 2.
14. Щавинская Л.Л. Латинографическая книжность в белорусской униатской монастырской среде в первой половине XVII в. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. М. 211. № 3 (45). С. 142.
15. Щавинская Л.Л. Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв. Минск, 1998. С. 13.
16. Сенченко Н.М. Сторінки біографії митрополита Йосипа Семашка (до 200-річчя закінчення Немирівської гімназії) // Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної наукової конференції (25 травня–3 червня 2016 р.) / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. К., 2016. С. 224–227.

Володимир Руденко (Чернігів)

завідувач відділу історії печер та наукових досліджень пам'яток археології
НАІЗ «Чернігів стародавній»

Андрій Василенко (Чернігів)

науковий співробітник відділу історії печер та наукових досліджень пам'яток археології
НАІЗ «Чернігів стародавній»

Чернігівський Іллінський монастир за результатами археологічних досліджень

У статті розглядаються результати археологічних досліджень на території Чернігівського Іллінського монастиря.

Ключові слова: Іллінський монастир, Антонієві печери, археологічні дослідження.

Чернігівський Іллінський монастир, до 1649 р. Богородичний, а з 1695 р. Троїцький Іллінський, протягом майже тисячоліття посідає важливе місце в духовному, культурному та економічному житті Чернігова і всієї Сіверської землі. Але вивчення цієї видатної історичної пам'ятки суттєво ускладнює брак писемних джерел.

Давньоруська доба історії монастиря репрезентована лише літописним повідомленням про його заснування у 1069 р. Антонієм Печерським [1, Стб 185] та згадкою ігумена Св. Богородиці Єфрема (1178 р.) [2, с. 323], якого традиційно, але без вагомій аргументації, називають настоятелем Чернігівського Єлецького монастиря. Інших документальних свідчень відносно даного періоду у розпорядженні дослідників немає. Міститься у Іпаті-

євському літописі розповідь про те, що у 1904 р. князь Олег Святославович привів до Чернігова половців. Самого міста захопити він не зміг, але замські монастирі спалив. Не виключно, що серед них був і Богородичний [3, с. 90].

Значно більша кількість історичних документів про монастир датується XVII–XVIII ст., але це твори релігійного напрямку та листування монастирського та єпархіального керівництва, де висвітлюються переважно духовні та господарчі питання [4, с. 1–232]. Тільки наприкінці XVIII–на початку XIX ст. з'являються літературні праці, у яких монастир починає розглядатися як пам'ятка історії [5; 6, с. 144; 7, с. 12; 8; 9; 10, с. 40; 11; 12; 13].

Окрему групу джерел з історії пам'ятки складають ілюстративні матеріали – топографічні плани, книжкова графіка, іконопис, але їх теж не багато, тому виключно важливого значення для отримання нової наукової інформації набули археологічні дослідження, які розпочалися одразу після створення Чернігівського архітектурно-історичного заповідника. Перший їх етап був пов'язаний з ремонтно-реставраційними роботами у Антонієвих печерах та їх музеєфікацією. Він тривав протягом майже двох десятиліть. За цей час було зібрано цікавий науковий матеріал про пам'ятку, поставлено низку важливих питань, що стало потужним підґрунтям наступних археологічних досліджень [14, с. 1–68; 15, с. 1–27; 16, с. 1–17; 17, с. 1–66; 18, с. 1–63; 19, с. 1–82].

Після створення у складі заповідника відділу історії печер, археологічні розкопки у спорудах монастиря та на його території набули регулярного характеру і від того стали більш результативними.

Комплексні дослідження розпочалися у травні 1987 р. Були частково досліджені муровані опори мосту через Іллінський яр та залишки цегляної споруди кінця XVII – поч. XVIII ст. на південний захід від Іллінської церкви. В Антонієвих печерах, за склепінням притвору церкви Феодосія Тотемського, зафіксували залишки стародавньої поховальної камери та розпочали дослідження великої заповненої перевідкладеним ґрунтом порожнини – так званого «Гроту» з південного боку церкви Миколи Святоши [20, с. 1–90]. У 1989 р. після завершення робіт пам'ятку укріпили металевими конструкціями. Було встановлено, що це – давньоруська монастирська костниця, створена за афонською традицією. Внаслідок розкопок 1990 р. було доведено, що за давньоруської доби це була окрема підземна споруда, вхід до якої знаходився з північного боку Іллінської церкви [22, с. 1–50; 23, с. 1–20].

Одночасно з дослідженнями костниці роботи проводилися і на інших ділянках комплексу. У 1988 р. в підлозі вітваря церкви Феодосія Тотемського зафіксували залишки келії ченця-відлюдника, зруйнованої під час будівництва храму. У Нижньому ярусі дослідили келію XVII ст., поховання в стінах та підлозі, а біля стародавнього входу зафіксували ділянку, підлога та стіни якої були обмазані глиною та обпалені [21, с. 1–37].

1992 р. археологічні дослідження проводилися як в Антонієвих печерах, так і на прилеглій до них території. Було розкопано та підготовлено до відновлення первісний вхід з Нижнього ярусу. На західній терасі у гирлі Іллінського яру знайшли та частково дослідили залишки дерев'яної житлової споруди другої половини XVII – початку XVIII ст., а на північ від неї – вхід до печер, муровану стіну біля нього та залишки галереї, яка з'єднувала протилежні схили яру. Наступного року дослідили залишки цегляної пізно-середньовічної каплиці, яка оформлювала вхід до підземелля, що отримало назву «Новоантонієва печера», а поруч з нею – напівзруйнований підземний хід, який закінчувався стінкою з жолобчатої цегли [24, с. 1–87].

Протягом 1993–1994 рр. були виявлені та досліджені залишки плінфовипаловальної печі XII ст. на південний захід від Іллінської церкви, також культурний шар XII–XIV ст. на прилеглій до неї території, завершені розкопки каплиці біля входу до «Новоантонієвої печери». У Нижньому ярусі Антонієвих печер вивчалися два поховання XVIII ст. [25, с. 1–39; 26, с. 1–89]. Наступні три роки роботи проводилися на східній терасі яру. У 1995 р. на північний захід від Іллінської церкви проводилися дослідження так званої «Печери Іова» – штучної підземної споруди, згодом перетвореної на костницю, та дерев'яної келії біля неї. Зафіксовані на стінах печери графіті та численний речовий матері-

ал вказують на давньоруське походження пам'ятки. У 1996 – 1997 рр. з південного боку від даного підземелля була знайдено та обстежено ще дві давньоруські підземні споруди – «Печеру схимника» та «Печерну церкву». Крім того здійснювалися розкопки обрушеної келії відлюдника над вівтарем церкви Миколи Святоші та залишків ще однієї плінфопопалювальної печі неподалік від попередньої [27, с. 1–112; 28, с. 1–69; 29, с. 1–38].

У 1998 р. проводилися дослідження поховальних камер у Нижньому ярусі Антонієвих печер та парафіяльного кладовища на північ від Іллінської церкви. У 1999 р. на західному схилі Іллінського яру було зафіксовано давньоруський культурний шар, а у 2000 р. продовжено дослідження залишків галереї, яка з'єднувала східну і західну садиби монастиря. Тоді ж було знайдено та частково досліджено залишки давньоруської житлової споруди біля Іллінської церкви, та валу і рову біля курганного некрополя на вершині Болдиної гори [30, с. 1–104; 31, с. 1–106; 32, с. 1–116].

Під час розкопок 2001 р., на терасі з західного боку яру, де у 1992 р. зафіксували залишки пізньосередньовічної будівлі кінця XVII – початку XVIII ст., досліджувався комплекс житлових та виробничих споруд, який складався з великого дерев'яного будинку, обладнаного опалювальними печами, керамічних і господарських приміщень, до складу яких входили п'ять печей для відливки літер. Речовий археологічний матеріал був представлений уламками кліше з книжковими гравюрами, на яких містяться зображення образу Іллінської Божої Матері, та фігур св. Миколая та Іоанна Богослова, личиною, виготовленою зі зламаного кліше, залізним різцем, керамічним соплом, ножицями, дерев'яним гвинтом від друкарського пресу, металевими шлаками, а також зливками свинця та олова, які використовувалися в процесі виготовлення гарту – металевого сплаву, з якого відливали літери. Набір посуду складається з розписної фляги, скляних посудин, олов'яного штофу, прикрашеного гравірованими зображеннями чоловічих та жіночих постатей і рослинного орнаменту. Крім того була зібрана колекція пічних кахлів різноманітної форми та орнаментатії. Таким чином археологічні дослідження дали підстави зробити висновок, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст. даний будинок було використано для розміщення друкарні, перенесеної Лазарем Барановичем з Новгорода-Сіверського до Чернігова [33, с. 1–11].

У 2002 р. біля входу до «Новоантонієвої» печери було знайдене підземелля XII–XIII ст., яке являло собою келію ченця-відлюдника з місцем для його поховання. 2004 р. у яру з західного боку Іллінської церкви зафіксовано культурний шар із залишками двох давньоруських житлових споруд та однієї господарчої будівлі XVII ст., а також ложе зниклого струмка, який протікав у давнину по дну Іллінського яру [34, с. 1–68; 35, с. 1–110].

2006 р. роботи здійснювалися в гирлі яру на південний захід від Іллінської церкви. Були досліджені культурні нашарування XII–XIII ст. та пізнього середньовіччя, господарча яма XVII–XVIII ст., господарча яма та житлова споруда XIII ст., виявлені рештки дерев'яної огорожі кінця XVII–XVIII ст. [36, с. 1–56].

У 2010–2011 рр. досліджувалися залишки мурованих опор мосту, перекинутого у XVII–XVIII ст. через яр. Були розкопані залишки цегляних опор, рештки глинобитної печі з основою з і шматків плінфи, ложе струмка на дні яру та простежено динаміку формування схилу яру. Між східними опорами в давньоруських нашаруваннях досліджено 6 християнських поховань. Тоді ж проводилося обстеження Аліпіївих печер [37, с. 1–134; 38, с. 1–79].

Додаткові дослідження типографського комплексу здійснювалися у 2012 р., а у 2014 р. – Нижнього ярусу Антонієвих печер [39, с. 1–46; 40, с. 297–300].

Таким чином в результаті археологічних досліджень на території Чернігівського Іллінського монастиря, проведені науковцями Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», було доведено, що за давньоруської доби на Болдиних горах, з обох боків яру, у гирлі якого збереглася Іллінська церква поч. XI ст., існував монастирський комплекс, до складу якого входила значна кількість печерних споруд та наземних будівель. Після захоплення Чернігова монголо-татарами у 1239 р., він довгий час перебував в стані занепаду, а після відновлення у 1649 р. поступово перетворився на потужний духовний, культурний та економічний центр величезного регіону. Вивчення ви-

явленних під час розкопок археологічних пам'яток дозволило встановити місце розташування, призначення, зовнішній вигляд та взаємний зв'язок окремих монастирських споруд різних часів і таким чином здійснити науково обгрунтовану історичну реконструкцію монастиря відносно двох найбільш важливих періодів його історії.

Джерела та література

1. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. М.; Л., 1962. – Т. 2. – Стб. 185.
2. Літопис Руський. – К., 1989. – 590 с.
3. Полное собрание русских летописей. В 43 т. Т. 38. Радзевилловская летопись. – Ленинград : «Наука», 1989. – 177 с.
4. Святитель Дмитрий Ростовский. Руно Орошенное. – СПб.: Мир, 2003. – 232 с.
5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851. – 672 с.
6. Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов, 1852. – 177 с.
7. Марков. О достопамятностях Чернигова. – Чернигов., 1882. – 47 с.
8. Котляров С. Город Чернигов // Черниговские губернские ведомости. 1851. – № 26. – Прибавления. –
9. Исаенко М. Пещеры близ Ильинской церкви в Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 39. – Неофициальная часть.
10. Филарет (Гумилевский). Ильинский монастырь // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т. 2. – С. 40.
11. Тищинский А. Пещеры при церкви св. Ильи в Чернигове. – Черниговские губернские ведомости. – 1887. – № 59. – Неофициальная часть.
12. Стефановский Т. Реставрация древней Ильинской церкви города Чернигова в 1890 году // Черниговские епархиальные известия. – 1890. – № 21. – Неофициальная часть.
13. Стефановский Т. О древних пещерах, находящихся в Болдиной горе, при Ильинской г. Чернигова церкви, близ Троицкого монастыря // Черниговские епархиальные известия. – 1892. – № 7–8. – Неофициальная часть.
14. Кузнецов Г.А. Отчет спелео-археологической секции проводившей противоаварийные работы и археологические исследования Антониевых пещер в г. Чернигове в период с марта 1972 по март 1973 г.г. – Чернигов, 1973. – 68 с. ЧГАИЗ ДФ-453 КП-630.
15. Карнабед А.А. Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях в 1977–1978 гг. – Чернигов, 1979. – 27 с. ЧГАИЗ ДФ-435. КН-576.
16. Карнабед А.А. Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях на территории охранной зоны заповедника в 1979 г. – Чернигов, 1980. – 17 с. ЧГАИЗ ДФ-86, КП-436.
17. Кузнецов Г.А. Отчет о работе черниговского городского отряда ЧАЭ за полевой сезон 1983 г. – Чернигов, 1984. – 66 с. – ЧГАИЗ КП-2-629 Д-1-452.
18. Кузнецов Г.А. Отчет черниговской городской спелео-археологической секции по разведкам и охранным исследованиям в 1984 г. – Чернигов, 1985. – 63 с. – ЧДАИЗ ДФ-610 КН-681.
19. Кузнецов Г.А. Научный отчет Черниговского городского отряда ЧАЭ по итогам исследований в г. Чернигове в 1985 г. – Чернигов, 1986. – 82 с. – ЧДАИЗ ДФ-617 КН- 731.
20. Национальний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-638, КП-957. Руденок В.Я., Кузнецов Г.А. Отчет об охранных археологических исследованиях Троицкого Ильинского пещерного монастырского комплекса в г. Чернигове в 1987 г. – Чернигов, 1988. – 90 с.

21. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-625, КП-829 Руденок В.Я. Отчет об охранных археологических исследованиях в Антониевых пещерах Троицкого Ильинского монастыря в г. Чернигове в мае-декабре 1988 г. – Чернигов, 1989 г. – 37 с.
22. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», ДФ-637, КП-956, Руденок В.Я. Отчет об охранных археологических исследованиях в Антониевых пещерах Троицкого Ильинского монастыря в Чернигове в 1989 г. – Чернигов, 1990. – 50 с.
23. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», ДФ-635, КП-1950, Руденок В.Я. Отчет об охранных археологических исследованиях в Антониевых пещерах Черниговского Ильинского монастыря в 1990 году. – Чернигов, 1991. – 20 с.
24. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-638, КП-826. Руденок В.Я., Кузнецов Г.А. Отчет об охранных археологических исследованиях в Антониевых пещерах Троицкого Ильинского монастыря в Чернигове и на прилегающей территории в 1992 году. – Чернигов, 1993. – 87 с.
25. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-644, КН-1258. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Отчет об охранных археологических исследованиях в Новоантониевых пещерах Троицкого Ильинского монастыря в г. Чернигове и на прилегающей территории в 1993 г. – Чернигов, 1994. – 39 с.
26. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-645, КН-1259. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Троицкого Ильинского монастыря в Чернигове в 1994 г. – Чернигов, 1995. – 89 с.
27. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», ДФ-646, КП-1260, Руденок В.Я., Новик Т.Г. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Ильинского монастыря в Чернигове в 1995 г. – Чернигов, 1996. – 112 с.
28. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», ДФ-652, КН-1464. Руденок В., Семенюк Н., Василенко А. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Ильинского монастыря в Чернигове в 1996 г. – Чернигов, 1997. – с. 69.
29. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-657, КН-1519. Руденок В.Я. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Ильинского монастыря в г. Чернигове в 1997 г. – Чернигов, 1998. – 38 с.
30. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-1035, КН-1579. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Троицкого Ильинского монастыря в Чернигове в 1998 году. – Чернигов, 1999. – 104 с.
31. НА ІА НАН України, ф. е. 1999. Руденок В.Я. Отчет об археологических исследованиях на территории Троицкого Ильинского монастыря в г. Чернигове Черниговской области в 1999 году. – Чернигов, 2000. – 106 с.
32. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-1043, КН-1654. Руденок В.Я. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Троицкого Ильинского монастыря в г. Чернигове в 2000 году. – Чернигов, 2001 – 126 с.
33. НА ІА НАН України, ф. е. 2001. Руденок В.Я. Отчет об археологических исследованиях на территории бывшего Ильинского монастыря в городе Чернигове в 2001 г. – Чернигов, 2002. – С. 1–11.
34. НА ІА НАН України, ф. е. 2002. Руденок В.Я., Семенюк Н.В., Василенко А.А. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Ильинского монастыря в 2002 г. – Чернигов, 2003. – 68 с.
35. НА ІА НАН України, ф. е. 2004. Руденок В.Я., Семенюк Н.В., Василенко А.А. Отчет об археологических исследованиях на территории Ильинского монастыря в г. Чернигове в 2004 г. – Чернигов, 2005. – 110 с.

36. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», ДФ-1049, КН-1716. Руденок В.Я. Звіт про археологічні дослідження на території колишнього Іллінського монастиря в м. Чернігові в 2006 році. – Чернігів, 2009. – 56 с.
37. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», ДФ-1052, КН-1756. Руденок В.Я., Новик Т.Г., Солобай П.В., Василенко А.А., Дем'яненко Д.Р. Звіт про наукові археологічні дослідження Троїцького Іллінського комплексу в зоні розташування Антонієвих печер і «Печери Аліпія» у м. Чернігові у 2010 році. – Чернігів, 2011. – 134 с.
38. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», ДФ-1064, КН-1802. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Звіт про наукові археологічні дослідження на території Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря у 2011 році. – Чернігів, 2012. – 79 с.
39. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-1223, КН-1843, В.Я. Руденок, Т.Г. Новик. Звіт про наукові археологічні дослідження на території колишнього Іллінського монастиря у Чернігові у 2012 р. – Чернігів, 2013. – 46 с.
40. Новик Т., Руденок В., Солобай П. Нові дослідження нижнього ярусу Антонієвих печер в Чернігові у 2014 р. // Покликання – археологія. Матеріали Других Самоквасівських читань, присвячених 80-річчю О.В. Шекуна. – Чернігів. 2015. – С. 297–300.

Руденок В.Я., Василенко А.А. Черниговский Ильинский монастырь по результатам археологических исследований

В статье рассматриваются результаты археологических исследований на территории Ильинского монастыря в Чернигове.

Ключевые слова: Ильинский монастырь, Антониевы пещеры, археологические исследования.

Rudенок V, Vasylenko A. Chernihiv Monastery of St Elias according to the results of archeological researches

The article is devoted to the results of archeological researches on the territory of Chernihiv Monastery of St Elias.

Keywords: Monastery of St Elias, St Anthony's Caves and archeological researches.

Наталія Михєсєнко (Чернігів)

молодший науковий співробітник відділу охорони, експлуатації та реставрації пам'яток НАІЗ «Чернігів стародавній»

Моніторинг температурно-вологісного режиму Катерининської церкви

Катерининська церква в Чернігові – велична споруда козацької доби. Вона була споруджена на честь козаків Чернігівського полку, які брали участь у штурмі турецької фортеці Азов у 1696 р. під командуванням чернігівського полковника, наказного гетьмана Якова Лизогуба. Церква була зведена братами Семеном і Яковом Лизогубами за заповітом їхнього батька чернігівського полковника Юхима Лизогуба. Дата побудови невідома, однак освячена вона була в 1715 р. архієпископом Антонієм Стаховським на честь святої Катерини, яку в Україні шанували з давніх часів [1, 128–130].

За археологічними дослідженнями В.А. Богусевича, Д.Я. Самоквасова, які були проведені в 1947, 1949 р., та дослідженнями 1984 р. під керівництвом В.П. Коваленка та П.О. Раппопорта, можливо припустити, що Катерининська церква була побудована на місці давньоруського храму [1, 135–136].

Церква споруджена на високому пагорбі між стародавнім Дитинцем і Третяком біля спуску на Поділ, на відкритій вільній ділянці й розрахована на сприйняття з усіх боків як мемо-

ріальна пам'ятка-скульптура. За сучасною містобудівною розпланувальною структурою міста, вона розташована в історичному середмісті на одній з високих ділянок правого берега р. Десни на захід від стародавнього Дитинця та замикає перспективу шосейної дороги, яка веде до Чернігова з Києва. З боку міста Катерининська церква замикає Алею Героїв, яка починається від Красної площі – адміністративного центру міста. Таким чином, Катерининська церква відіграє важливу містотворчу роль у панорамі Чернігова і є однією з провідних домінант історичного центру міста та його візитною карткою [1, 132–133].

В архітектурному плані – це мурована, хрещата, дев'ятидільна, п'ятибанна споруда, що зведена з великорозмірної червоної цегли на вапняно-піщаному розчині та стрічковому фундаменті.

Протягом трьох століть існування Катерининської церкви суттєвих перебудов не зафіксовано. Значних прибудов Катерининська церква зазнала у XIX ст. У 1838 р. із західного боку церкви була побудована мурована дзвіниця, з'єднана з західним фасадом галереєю, в який влаштовано теплий Покровський храм (розібрано під час ремонтно-реставраційних робіт 1951 р.). Під час Другої світової війни церква була частково зруйнована. Реставраційні роботи проводились у два етапи: 1947–1958 рр. під керівництвом архітектора В.Б. Петичинського та 1975–1979 рр. під керівництвом архітектора М.М. Говденко. У 2006 р. Катерининська церква була передана Козацькій Православній громаді храму Святої Великомучениці Катерини Української Православної церкви Київського Патріархату для проведення богослужінь та релігійних обрядів. Реставраційні роботи проводились у 2007–2008 рр. з заміною системи опалення [17, 1–25]. Богослужіння в церкві розпочалося 1 серпня 2008 р.

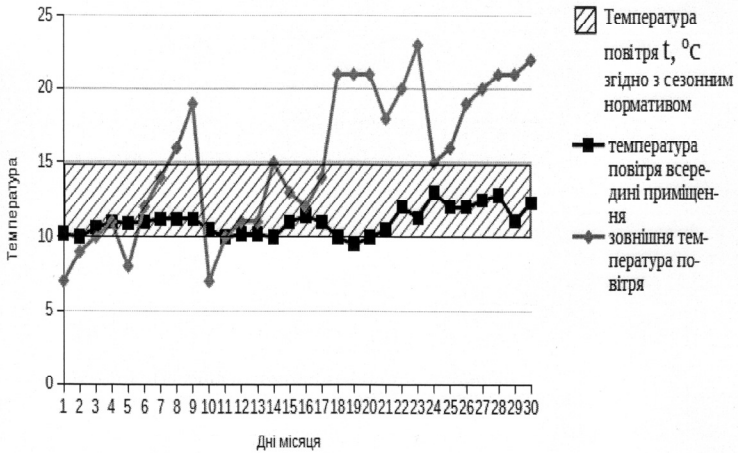
Катерининська церква – не тільки діочий храм, але й пам'ятка архітектури національного значення. Вона знаходиться під охороною держави (її охоронний № 816). Задля охорони та збереження церкви систематично здійснюється моніторинг температурно-вологісного режиму споруди за допомогою портативного цифрового термогігрометра Testo 605-N1. Щодня у північному, південному та західному восьмериках, а також центральному четверику і на хорах фіксується температура й вологість, а показники реєструються у спеціальному журналі. Наприкінці кожного місяця складаються графіки стану температурно-вологісного режиму пам'ятки [Таблиця 1–2]. Раз на місяць, на основі щоденних даних, визначається середньомісячна температура й вологість, а також складається річний графік [Таблиця 3–4]. Здійснюється щоденна фіксація погодних умов, аби мати можливість проаналізувати вплив зовнішніх та внутрішніх факторів стану температурно-вологісного режиму церкви [10, 207–216].

Щодо мікроклімату діючої Катерининської церкви, то храм має центральну систему опалення з підключенням в осінньо-зимовий період, яка влаштована в підлоговому каналі першого та частково на другому поверсі. Задля регулювання мікроклімату в церкві здійснюють низку заходів: своєчасно підготовлюють споруду до зимового періоду (ущільнюють вікна, двері тощо), проводять провітрювання приміщень, по можливості обмежують відвідування. У разі недотримання визначених заходів у храмі спостерігається погіршення повітряних та кліматичних параметрів, збільшується залежність внутрішнього мікроклімату від зовнішніх факторів (швидкості осіннього «остигання» внутрішнього повітря та захисних конструкцій, зниження температури повітря у холодну пору року, уповільнення процесів «прогрівання» і «просихання» споруди у весняний перехідний період) [3, 326–330, 539]. Аби запобігти конденсації вологи, у церкві проводиться провітрювання у сухі дні, коли температура в храмі і надворі близька за своїми показниками. У спекотні дні провітрювання не рекомендується. Коливання температури під час провітрювання не повинно перевищувати +2 – +3°C [4, 1–2].

Як показали спостереження температурно-вологісного режиму 2013–2014 рр., мікроклімат Катерининської церкви має свої характерні особливості, які пов'язані, насамперед, з архітектурно-конструктивним рішенням споруди та її зовнішніми аеродинамічними якістьми. Церква має розвинутий внутрішній простір, який розкриває вертикальність композиції і п'ятибанність споруди за допомогою перекриттів із заламами, великих арок і горизонтальних структур. Крім того, храм має хори, що розташовані над західним восьмериком, хід на які знаходиться в товщі північно-західної стіни. При невеликій площі за-

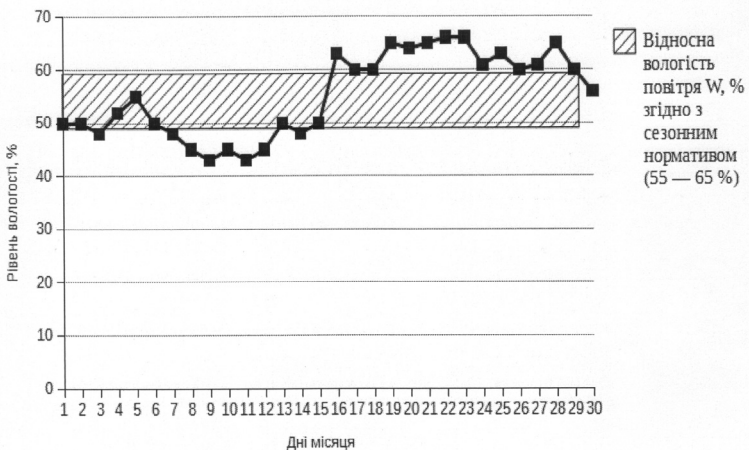
Таблиця 1

Графік температурного стану Катерининської церкви за квітень 2014р.

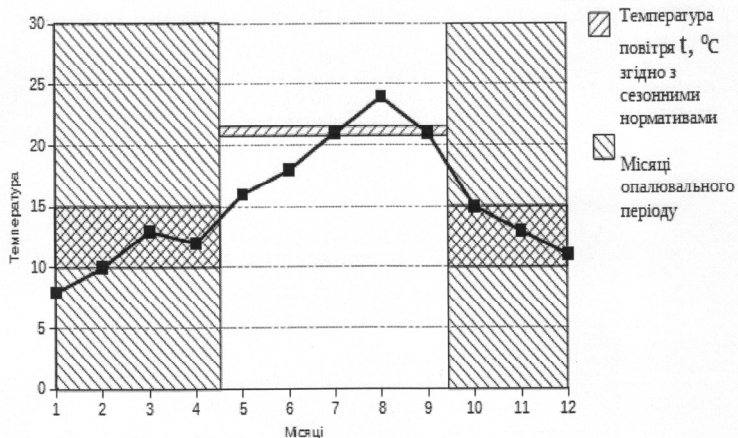
Таблиця 2

Графік вологісного стану Катерининської церкви за квітень 2014р.

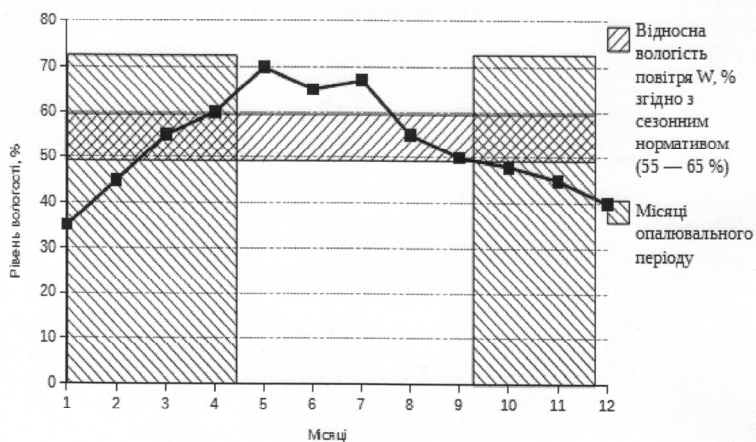
Таблиця 3

Графік температурного режиму Катерининської церкви за 2014р.

Таблиця 4

Графік вологісного режиму Катерининської церкви за 2014 р.

будови (507,0 м²) Катерининська церква має великий будівельний об'єм (2971,0 м³). Крім того, церква споруджена на високому пагорбі, на відкритій вільній ділянці, яка не захищена від повітряних потоків вітру, що впливають на створення оптимального природного повітрообміну всередині об'ємно-просторової композиції споруди [11, 23, 59–117]. Таким чином, усі ці чинники впливають на мікроклімат у церкві.

Важливою умовою для збереження та довговічної експлуатації пам'ятки є вологісний стан кладки її стін, а саме кладки стін «огороджувальних» конструкцій. За умови незадовільного вологісного стану кладки неможливо уникнути прогресуючого процесу розповсюдження таких негативних чинників як висолів, мікологічного ураження штукатурного оздоблення, глибинної деструкції будівельних матеріалів. Оптимізація температурно-вологісного стану внутрішніх приміщень пам'ятки має пряму залежність від стану «огороджувальних» конструкцій будівлі: вологісного стану кладки стін. У 2013 р. Українським науково-дослідним інститутом «УкрНДПроекстреставрація» м. Києва були виконані заміри вологості кладки стін пам'ятки за допомогою приладу-воломіру Hydromete UNI-2. За результатами досліджень було зроблено висновки, що по всьому периметру цокольної частини споруди (як на зовнішніх, так і на внутрішніх поверхнях стін) вологісний стан кладки незадовільний. Середні показники вологості місцями перевищували 10,0%, що вдвічі більше допустимої норми. Вологість має тенденцію до розповсюдження на висоту до 1,0 м по фасадах та на 0,5 м в інтер'єрі [Таблиця 5]. Нижні частини стін будівлі постійно знаходяться у зволоженому стані. Аналізуючи характер розподілу вологи по висоті кладки, можна дійти висновку, що основне джерело замочання – підсмоктування вологи з ґрунту по капілярному механізму [8, 13–16].

Дослідження фахівців свідчать про незадовільний стан температурно-вологісного стану кладки стін «огороджувальних» конструкцій Катерининської церкви, що призводить до зниження їх теплозахисних та морозостійких властивостей [9].

Враховуючи всі вищезазначені чинники, моніторинг температурно-вологісного режиму Катерининської церкви показав наступні результати. Узимку в середині церкви протягом грудня температура складає +8 - +11°C при відносній вологості повітря 40–45%, (норма для Катерининської церкви в цей період становить 45–50%). В окремі дні січня та лютого спостерігається значне зниження температури (до +3°C) при відносній вологості повітря до 35%, що, насамперед, зумовлено погодними умовами, архітектурно-конструктивним рішенням споруди – великим будівельним об'ємом та її зовнішніми аеродинамічними особливостями: незахищеністю споруди від потоків вітру, які інфільтруються крізь віконні отвори та дестабілізують природний повітрообмін в приміщеннях церкви. Якщо погодні умови нестабільні та температурні показники ззовні знижуються до -20°C, підтримувати нормативну температуру в приміщеннях церкви неможливо. Цей факт свідчить про зниження теплозахисних та морозостійких властивостей «огороджувальних» конструкцій споруди [9; 13, 148–154].

Навесні, коли вимикається опалення, спостерігається тенденція до підвищення відносної вологості повітря до 60–70% (норма 55–65%). Так триває до серпня, а потім вологість поступово знижується. Температура в цей період підіймається до +13°C у квітні та +24 - +27°C – у серпні, що теж перевищує нормативні показники (норма в теплу пору року +21 – +22°C). Задля нормалізації температурно-вологісного режиму Катерининської церкви у весняно-літній період здійснюється провітрювання приміщень церкви в сухі дні (вранці та ввечері) за близьких температур зовнішнього повітря і всередині приміщень. При цьому створюються умови для проведення наскрізного провітрювання та регулювання потоків повітря за допомогою дверних стулок трьох порталів, так, щоб повітряні потоки напряму не потрапляли на іконостас [12, 1–151]. З навітряного боку двері під час провітрювання не відкриваються. Слід зазначити, що на оптимізацію температурно-вологісного режиму церкви також впливають і відвідувачі (парафіяни храму). В окремі дні, коли відвідування собору регулювати неможливо, унаслідок значної кількості вірян на богослужінні, спостерігаються добові коливання відносної вологості і температури, які інколи до-

Таблиця 5
Заміри вологості кладки стін Катерининської церкви в липні 2013 р.

№ з/п	Фасади				
	Вологість, висота від рівня існуючої відмостки				
	0,3 м	0,5 м	1,0 м	1,5 м	2,0 м
1	2	3	4	5	6
Північний фасад					
1	10,2%	9,8%	5,9%	4,8%	5,7%
2	8,5%	7,2%	7,9%	7,9%	5,5%
3	10,7%	11,7%	8,2%	6,2%	5,0%
4	12,1%	9,5%	8,1%	9,8%	10,7%
5	10,7%	8,0%	6,8%	5,5%	4,7%
6	10,2%	8,8%	5,9%	4,8%	5,2%
7	9,5%	8,0%	6,3%	5,5%	5,0%
8	8,6%	7,6%	5,8%	4,9%	6,2%
9	9,8%	6,7%	5,0%	5,4%	4,8%
Західний фасад					
10	6,3%	5,7%	4,5%	5,4%	4,4%
11	10,0%	7,8%	5,2%	4,7%	5,2%
12	11,5%	8,2%	6,3%	5,2%	5,0%
13	9,9%	6,3%	5,0%	4,2%	4,9%
14	11,6%	7,9%	5,3%	4,8%	4,4%
15	8,9%	8,0%	5,2%	5,4%	5,0%
16	10,4%	7,2%	4,9%	4,3%	4,3%
17	9,2%	7,0%	5,5%	6,5%	5,1%
Південний фасад					
18	10,0%	6,8%	5,0%	4,8%	4,8%
19	10,3%	7,6%	6,8%	5,5%	5,2%
20	12,6%	8,0%	5,4%	5,0%	4,3%
21	11,9%	8,6%	5,6%	5,2%	4,7%
22	8,8%	6,4%	6,6%	6,2%	5,5%
23	12,5%	6,9%	5,3%	5,5%	4,8%
24	10,9%	7,5%	6,2%	5,8%	5,2%
Східний фасад					
25	10,3%	7,0%	8,1%	6,0%	5,2%
26	6,2%	5,2%	5,0%	5,7%	4,9%
27	10,2%	8,4%	6,1%	5,4%	5,1%
28	8,3%	5,5%	5,7%	5,4%	4,8%
29	9,0%	7,2%	6,1%	5,8%	5,0%
30	8,6%	8,0%	6,9%	4,7%	5,4%

сягають 8–10% (допустима норма 5%). Така ситуація складається особливо в дні святкових богослужінь (травень – серпень), але її можливо уникнути за допомогою провітрювання. Протягом другої половини серпня - жовтня в приміщеннях церкви температурно-вологісний режим найбільш сприятливий, що насамперед обумовлено «просиханням» кладки стін «огороджувальних» конструкцій будівлі у теплий літній період [14, 1–51].

Починаючи з листопада, температура повітря поступово знижується в процесі «остигання» споруди. Підключене опалення підтримує нормативну температуру аж до січня, відносна вологість поступово знижується та залежить від погодних умов [17, 1–25].

Отже, проведений моніторинг дозволяє зробити висновки, що основними чинниками надходження додаткової вологи в приміщення Катерининської церкви є підвищена вологість кладки стін собору, а саме: його «огороджувальних» конструкцій, що спричинено наступними факторами:

- складними гідрогеологічними умовами (високий рівень ґрунтових вод), характерними для даної території;
- відсутністю належної гідроізоляції фундаментів споруди;
- сануюча штукатурка на цокольної частині споруди фрагментарно виконує своє функціональне призначення;
- відведення поверхневого стоку вод ускладнено незадовільним станом відмостки по периметру споруди;
- дерев'яні заповнення вікон потребують додаткової герметизації;
- окремі елементи системи водовідведення з фасадів та локальні ділянки дахового покриття потребують проведення ремонтних робіт [15, 37–38].

Тільки шляхом усунення всіх вищезазначених недоліків можна створити всередині церкви умови для оптимізації температурно-вологісного стану [16, 353–360].

На підставі комплексних науково-технологічних досліджень, які було виконано у 2013 р. Українським науково-дослідним інститутом «УкрНДІпроектреставрація» м. Києва, було розроблено проект реставрації Катерининської церкви [15, 1–96; 6, 1–46; 7, 1–26]. У 2015–2016 рр. цей проект було реалізовано. Проведено ремонтно-реставраційні роботи фасадів, частково даху, зроблено гідроізоляцію фундаментів, відновлено систему водовідведення та влаштована відмостка, проведено роботи по герметизації вікон.

За результатами спостережень температурно-вологісного режиму приміщень Катерининської церкви у 2017 р., які на сьогодні продовжуються, можливо зробити висновки, що проведені заходи позитивно вплинули на загальний стан споруди та створюють умови для оптимізації мікроклімату всередині пам'ятки.

Джерела та література

1. Адруг А.К. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / А.К. Адруг. – Чернігів: ЦИТЄІ, 2008. – С. 128–141.
2. Адруг А. К. Катерининська церква в Чернігові / Анатолій Адруг // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи» : зб. наук. пр. – Чернігів: Десянська правда, 2007. – С. 505–512.
3. Вайдахер Ф. Загальна музеологія [посібник] / Фрідріх Вайдахер; [пер. з нім. В. Лозинський та ін.]. — Л. : Літопис, 2005. – 629 с.
4. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, внутрішньому музейна інструкція по провітрюванню приміщень в Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» [Рукопис]. – Чернігів, 2007. – 2 арк.
5. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, Войтко Л.П. Пам'ятка архітектури XVIII ст. (охор.№ 816) Катерининська церква в м. Чернігові. Звіт про науково-технологічне обстеження. Рекомендації по виконанню

- першочергових протиаварійних консерваційно-реставраційних робіт / Л.П. Войтко / Держ.наук.-технол.центр консервації та реставрації пам'яток. — К., 2008. — 42 с.
6. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, Войтко Л.П. Пам'ятка архітектури XVIII ст. (охор.№ 816) Катерининська церква в м. Чернігові. Звіт про науково-технологічне обстеження. Т.1. Технологія виконання першочергових протиаварійних ремонтно-реставраційних робіт / Л.П. Войтко / Держ.наук.-технол.центр консервації та реставрації пам'яток. — К., 2008. — 46 с.
 7. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, Войтко Л.П. Пам'ятка архітектури XVIII ст. (охор.№ 816) Катерининська церква в м. Чернігові. Науково-проектна документація на проведення першочергових протиаварійних ремонтно-реставраційних робіт. Т.2. Звіт про виконання першочергових протиаварійних ремонтно-реставраційних робіт / Л.П. Войтко / Держ.наук.-технол.центр консервації та реставрації пам'яток. — К., 2008. — 26 с.
 8. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, Войтко Л.П. «Розробка проектно-кошторисної документації на реставраційні роботи по пам'ятці національного значення Катерининської церкви в м. Чернігів». Т.2. Комплексні наукові дослідження. Книга 2.5. Науково-технологічні дослідження / Л.П. Войтко / Держ.наук.-технол.центр консервації та реставрації пам'яток. — К., 2013. — 24 с.
 9. Девина Р.А./ Микроклимат церковных зданий. Основы нормализации температурно-влажностного режима памятников культовой архитектуры. / Р.А. Девина, И.В. Илларионова, Н.Л. Ребрикова, В.А. та ін. — М. : ГосНИИР, 2000 / art-con.ru/node/2064.
 10. Жданова Д.А. Моніторинг температурно-вологісного режиму в експозиційних об'єктах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника / Д.А. Жданова, І.І. Масалова // Моглянські читання : зб. наук. пр. — К., 2005. — С. 207–216.
 11. Игнаткин И.А. Охрана памятников истории и культуры : [справ. пособие] / И.А. Игнаткин. — Киев : Выща шк., 1990. — 223 с.
 12. Инструкция по учёту и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. — М., 1984. — 151 с.
 13. Комаренко О.І. Моніторинг температурно-вологісного режиму приміщень деяких музеїв м. Києва / О.І. Комаренко, І.Г. Лушпієнко / Наукові доповіді ІХ між нар. наук.-практ. конф. (Київ, 27-31 травня 2013 р.) / ННДРЦУ. — К., 2013. — С. 148—154.
 14. Кроплау Е.К. Температурно-влажностный режим музейных зданий / Е.К. Кроплау. — М. : [ГБЛ], 1977. — 51 с.
 15. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, Попова А.Г. «Реставрація пам'ятки архітектури національного значення XVIII ст. Катерининської церкви в м. Чернігів». Т.1. Попередні роботи. — Книга 1.1. Вихідна документація. Книга 1.2. Попередні дослідження. Розділи 1.2.1; 1.2.2; 1.2.3; 1.2.4; 1.2.5. Книга 1.3. Науково-проектна документація на невідкладні ремонтно-реставраційні роботи. Розділи 1.3.1; 1.3.3. / А.Г. Попова / УНДІ «УкрНДПроектреставрація». — К., 2013. — 96 с.
 16. Фомин И.В. Использование системы мониторинга температурно-влажностного режима памятников соборного комплекса музея фресок Дионисия для оценки влияния природных аномалий, эффективности реставрационных вмешательств и создания оптимальных условий сохранности / И.В. Фомин, Е.Н. Шелкова / Наукові доповіді ІХ між нар. наук.-практ. конф. (Київ, 27-31 травня 2013 р.) / ННДРЦУ. — К., 2013. — С. 353-360.
 17. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, робочий проект: «Ремонт центральної опаловальної системи для проведення протиаварійних робіт на пам'ятці архітектури Катерининської церкви м. Чернігова», ТОВ «Проектно-вишукувальний інститут «Чернігівагропроект». [Чернігів], 2008. — 25 с.

Наталія Пільтяй (Батурина)
науковий співробітник
НКЗ «Гетьманська столиця»

Покровська церква Батурина у 1902 р. (на основі Клірових відомостей)

В історіографії Батурина історія церкви Покрови Пресвятої Богородиці спеціально дослідниками не розглядалася, натомість науковці побіжно зверталися до неї в контексті вивчення інших тем. Важливу інформацію про історію даної церкви надають архівні джерела.

У фонді Чернігівської духовної консисторії Державного архіву Чернігівської області зберігаються Метричні книги цієї церкви за 1798 – 1801 рр., 1807 – 1816 рр., 1901 – 1907 рр., 1908 – 1918 рр. та «Сведения о церквях Конотопского уезда за 1902 год» (Клірові відомості), де міститься інформація про клір, приміщення церкви, а також господарсько-економічний стан храмового комплексу (Мал. 1) [2]. Саме останні стануть джерелом даного дослідження. «Сведения...» написані від руки на бланках, які видруковані в Московській синодальній друкарні, мають хороший стан збереженості, оцифровані.

З Клірових відомостей відомо, що чисельність парафіян Покровської церкви у 1902 р. була 1812 осіб обох статей, дворів — 221, тобто, це 33 % від загальної кількості прихожан Батуринських церков, що становила 5629 осіб та 678 дворів [1, 353].

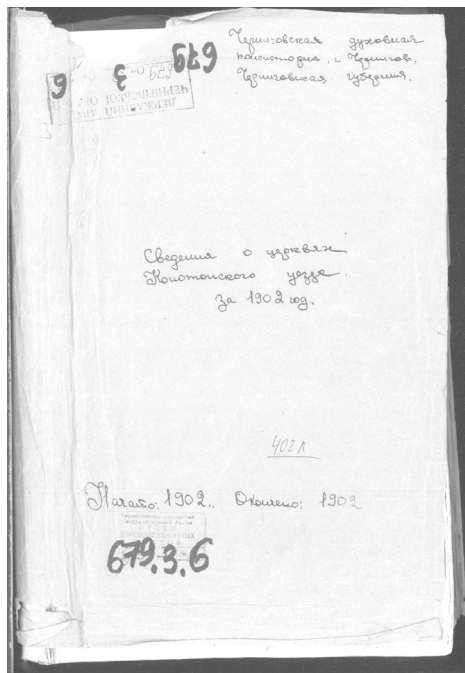
Зведення храму Покрови Богородиці відбулося у 1789 р. з ініціативи священика І. Джунковського на кошти прихожан. В архівах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» зберігаються фотографії Покровської церкви за 1909 р., на яких видно, що храм був збудований на одному з пагорбів Батурина (Мал. 2). Він був цегляний, ззовні побілений, з високою триярусною дзвіницею над західним притвором, у довжину і ширину він мав 21 метр. З Клірових відомостей дізнаємося також, що храмове приміщення було холодним, тобто неопалованим. Престол був один в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. Церква була в достатньому обсязі забезпечена начинням, необхідним для здійснення щоденного і урочистого богослужіння.

Церква відносилася до V штату, тобто парафіяльне духовництво Покровської церкви у 1902 р. складалося із священика, псаломщика та церковного старости. У Клірових відомостях зазначається, що на утримання церковнослужителів з державної казни виділялося 142 крб., тобто, священик отримував 106 крб., решту – псаломщик [2, арк. 214]. Також клір отримував відсоток за книгою ошадної каси Конотопського повітового казначейства, яка була видана у 1887 р. на 100 крб., у сумі – 3 крб. 60 коп. Ці гроші церква отримала від лікаря Миколи Федоровича Затворницького та його сестри Єфросинії (була одружена з майором Розсудовським) на «вечное поміновение» їх матері Софії. Добровільних пожертв від прихожан щорічно церква отримувала 400 крб. [2, арк. 214].

Церковна адміністрація завжди приділяла увагу облаштуванню помешкань для священно- та церковнослужителів. Вирішувати дане питання вона намагалася за рахунок парафіян. Так, у 1885 р. на приписаній до храму землі для священика був збудований дерев'яний будинок з металевим дахом. Слід зауважити, що, за розпорядженням спархіяльної адміністрації причту, будинок зводився на кам'яному фундаменті, під яким було облаштовано льох. Також за цим розпорядженням при будинку священика було збудовано дерев'яну комору і стайню та «плетневые: клуна и сарай для скота и других хозяйственных нужд» [2, арк. 214 зв.]. Всі ці споруди були власністю церкви та «страхуются въ земстве и премии ежегодно плотится 16 руб. 25 коп.» [2, арк. 214 зв.].

На церковній землі будувався і будинок для псаломщика, який на той час винаймав квартиру, та з дозволу Спархіяльного керівництва отримував за це 24 крб. в рік «изъ посадок церкви».

Одне з основних обов'язків парафіяльного духовенства – здійснення освітньої діяльності. У 1898 р. при Покровській церкві відкривається школа грамоти, що спочатку розміщувалася

Мал. 1. «Сведения о церквях Конопотского уезда за 1902 год»

в орендованому приватному будинку. Згодом на території церкви був збудований цегляний будинок (21х 8,5 м), до якого і перейшла церковнопарафіяльна школа. Будівництво його тривало з 1897 р. по 1900 р. «исключительно стараниемъ, заботами и усердиемъ Священника Лаврентія Нежинцева» [2, арк. 215]. Але через недостатню кількість підручників та навчальних посібників у школі навчалося не дуже багато учнів. З 1 жовтня 1901 р. по 1 грудня учнів було лише 24, через рік кількість учнів збільшилася на 9. Переважно отримували грамоту хлопчики. Учителем був «окончивший третий практический класс Выровской второклассной школы козак с. Выровки Михаил Шинкаренко». Отримував зарплатню від церкви та Конотопського Відділення Єпархіальної Ради по 60 крб. [2, арк. 215].

Господарська діяльність була одним з джерел прибутку церкви та кліру, які володіли невеликими наділами землі. З Клірових відомостей відомо, що на 1902 р. при Покровській церкві був город площею 1695 сажнів, з якого церква

Мал. 2 Хресний хід Покровської церкви, фото 1909 р.

має дохід 6 крб. в рік. «Ружной земли при сей церкви по Генеральному межеванию, нарезанной въ пользу причта находится: огородной 1 дес. и 244 саж., пахотной 22 десятины, сенокосной 13 дес. 1530 саж.» [2, арк. 214]. Вся земля була середньої якості, тому врожаю ледь вистачало на утримання причту на рік. Також у них зазначається, що в церковному архіві зберігався план на всі ці землі, виданий Московською межевою канцелярією.

Отже, проаналізувавши Клірові відомості Покровської церкви за 1902 р., можна зазначити, що майновий стан, господарська та просвітницька діяльність причту була забезпечена в неповному обсязі. Держава, звичайно, піклувалася про церкву, але це було суто символічно. Набагато вагомішою була допомога приватних осіб, які своїм коштом підтримували парафію.

Джерела та література

1. Батурич: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів/ [редколегія: Коваленко О. Б. та ін.]. - Вид. - 2-е, доповнене. - Чернігів: Видавеш Лозовий В. М., 2012. – 882 с., 30 іл.
2. Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 3, спр. 6, 402 арк.

Олена Бряк (Київ)

завідувач відділу краєзнавства
Київського обласного центру охорони
та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини

Пам'ятки, що ми втратили. Церква в ім'я Зачаття Святої Анни с. Лишня Макарівського району

Дерев'яна культова архітектура України – це та неповторна оригінальна сторінка в культурному доробку українського народу, яка не має аналогів в західноєвропейській архітектурі. Виплекані упродовж віків талановитими народними майстрами-будівничими українські дерев'яні храми досягли цілісної архітектурно-мистецької досконалості. Унікальність, неперевершеність і відсутність аналогів в інших народів ставить українське церковне будівництво на рівень найвищих світових мистецьких досягнень. Дерев'яні церкви України мають певні регіональні відмінності, що й дає підстави виокремити окремі школи, які ґрунтувалися на місцевих традиціях та мистецькій специфіці їх розвитку. Храми будували місцеві майстри, які, засвоївши навички дідів і батьків, передавали своє уміння синам, учням та членам будівельного гурту чи артілі [7]. Є серед пам'яток Київщини чудові зразки дерев'яного зодчества. А ще більше ми втратили.

«Козацька церква» - частий образ поезій Т.Г. Шевченка, тема малюнків. Працюючи над повістю «Прогулка с удовольствием и не без морали», він передає своє враження від огляду одного з таких зразків народного будівництва, що трапився йому десь під Трипіллям: «Ее вы увидите в каждом селе в Малороссии: деревянная, темная, о трех осьмиугольных конических куполах, с почерневшими узорами, железными крестами. Самая обыкновенная церковь, но теперь она показалась мне необыкновенно грациозною».

Село Лишня розташоване за 25 км від районного та за 51 км від обласного центрів. Через село протікає р. Куделя (друга назва – Лишня). Населений пункт з'явився у XVI–XVII ст. До 1959 р. в селі була чудова дерев'яна церква Зачаття Святої Анни, побудована у 1798 р. коштом селян. Весь час свого існування була вона приписною до Троїцької церкви с. Пашківки, що у 6 верстах від Лишни. В середині XIX ст. служби в церкві проходили тільки іноді. Землі при церкві ні садибноі, ні пасовищ не було. Підтримували церкву селяни і місцевий поміщик. За заповітом дворянина Радзівєвського церкві належав капітал у 500 крб., проценти з якого йшли на потреби церкви [1, 63].

У 1833 р. у Клірових відомостях церква в с. Лишня названа молитовним будинком. На той час церква була у задовільному стані, міцна, але потребувала ремонту покрівлі і ре-

монту в інших місцях. Притча при церкві не було передбачено, тому її і називали молитовним будинком. На утримання священників коштів не було. Опис церковного майна при церкві було заведено у 1823 р. Метричні та клірові книги знаходилися при Троїцькій церкві с. Пашківки, де на 1833 р. було два священники, що обслуговували обидві церкви – Микола Іванович Іваницький, 26 років і Стахій Павлович Гордовський, 62 років [2, 159].

У 1872 р. виникло питання щодо створення в с. Лишня власного приходу, і можливості місцевих мешканців самим утримувати церковний притч. Про цю подію дізнаємося з Приговору прочан села:

«Приговор.

1872 октября 25 дня.

Мы, ниже подписавшиеся крестьяне собственники жители с. Лишни Киевского уезда приписные прихожане Троицкой церкви с. Пашковки, быв спрошенные съехавшеюся комиссиею: желаем ли мы на время только сохранить нашу приписную церковь или навсегда,

Вигляд церкви в ім'я Зачаття Святої Анни з південного заходу (ліворуч) і заходу (праворуч). Світліни 1950-х рр.

да, и если навсегда, то согласны ли принять на себя обязательства поддерживать оную своими средствами, не требуя от казны пособия, а притчу кроме помещения и отопления давать от себя содержание отсыпным хлебом или деньгами и в каком количестве?

Обсудив этот предмет со всех сторон, Приговорили: церковь мы не отказываемся поддерживать на свои средства, как поддерживали ее до сего времени, но притчу при ней содержания квартирою с отоплением, землею, отсыпным хлебом или деньгами принять на себя обязательство не можем. Потому что у нас земли лишней нет, и на постройку леса нет. Отсыпного хлеба не можем давать по незначительности земельных наделов, а денег не имеем по своей несостоятельности. А желаем оставаться на таких самых условиях и основаниях, на каких приписаны и теперь к Троицкой церкви села Пашковки; в чем и подписываемся.

Крестьяне села Лишни.

Лишнянский сельский староста Филипп Литвиненко.

Крестьяне собственники деревни Леоновки.

При составлении приговора присутствовал Киевский уездный протоиерей Никита Дашкевич» [3, 1–2].

У 1884 р. в церкві проводилися ремонтні роботи власним рахунком селян. Витратили на ремонт 400 крб., ремонтували без участі техника чи архітектора. У тому ж році відремонтували і Троїцьку церкву в с. Пашківка на 230 крб. [4, 81].

Невідомо, чи закривали церкву у 1930-х рр., можливо, бо дзвіницю, що стояла поруч, у 1938 р. розібрали на потреби РВК.

Під час тимчасової окупації в церкві почали проводити служби, а по закінченню війни релігійна громада с. Лишня, в лютому 1945 р., зареєструвала церковну общину в ім'я Зачаття Святої Анни. З акту обстеження церкви відомо, що церква мала розміри: 15 м у довжину, 5,5 м завширшки, 15 м заввишки. Церква була трибанною, на одні двері (з одним вхідним отвором). Церква потребувала ремонту, необхідно було прибудувати тамбур [5, 1–3].

Будівля церкви складена була з соснових брусів у зруб, що характерно для Київської України XVIII ст. В основі її прямокутний зруб, зі сходу до якого примикає вівтар, а із заходу – бабинець, симетричні за формою і розміром – чотирикутні зруби зі зрізаними наріжними кутами (напіввосьмерики). Таке поєднання зрубів – одна з найтиповіших рис української архітектури. Всі зруби перекриті окремими багатоярусними верхами. Грані перших заломів усіх зрубів пласкі. Другі заломі перекриті дахами, які в контурах утворюють красиві хвилясті лінії. Барокові бані завершуються ліхтарями з грушовидними главками. Віконні отвори невеличкі, по два вікна з півдня і півночі у центральному зрубі і по одному – у бічних. Восьмикутні барабани мають по два вікна, бічні ліхтарі глухі, центральний світловий – з двома віконцями. Зовні церква була обшальована, як і переважна більшість церков того часу в Україні. На середину XX ст. шалівка залишилася тільки на барабанах. Тоненькі дощочки шалівки зверху посднувалися напівкруглими арочками. Такі церкви, побудовані в стилі бароко, називали «козацькими».

Весь час, поки в селі діяла релігійна громада, і священик і віруючі зазнавали утисків від влади. Кілька разів місцевий священик Давид Омелянченко скаржився Іоакиму, митрополиту Київському і Галицькому, на те, що місцева партійне керівництво накинulo оком на будівлю церкви і хоче відібрати її під клуб. Спочатку священику пропонували залишити цю роботу і перейти на іншу, віддавши ключі від будівлі храму в сільраду. Коли це не спрацювало, почали шантажувати церковного старосту і псаломщика що відберуть землю, звільнять їх дітей з роботи. На загальних зборах голова партосередку заборонив громадянам допомагати церкві, говорячи: «кто поможет церкви хоть рублем, не расплатится и 100 рублями». Церковна громада опинилася в дуже скрутних умовах.

1950 р. у присутності інженера, завідувача санстанції, пожежного інспектора, голови сільради і церковного старости було складено акт технічного стану на будівлю церкви в с. Лишня:

«1. Все здание поражено грибок.

2. Каменного фундамента нет.

3. Южная стена здания дала сильную осадку и перекос ввиду того, что нижний венец прогнил, уложенный на отдельные мелкие камни по поверхности земли, которые утопили в земле.

4. Здание церкви при строительстве было облицовано с внутренней и наружной стороны досками под окраску, сейчас этой облицовки нет, поэтому в стенах торчат гвозди.

5. Кровля железная старая и дает течь, окраска облезла.

Санитарное состояние.

1. Стены грязные.

2. Отсутствует мытье, побелка и покраска стен.

3. На территории нет уборной.

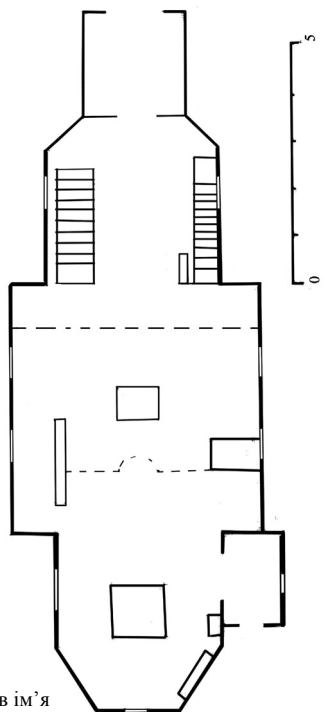
Пожарное состояние.

1. Отсутствует противопожарный инвентарь.

2. Отопительных приборов нет.

Фрагмент одвірки церкви,
сучасний вигляд. Фото І. Бикова.

План церкви в ім'я
Зачаття Святої Анни.

Сучасний вигляд каплички на кладовищі с. Лишня, Фото І. Бикова.

3. В зимнее время отопление производится примитивными железными печками.

Заключение.

1. Техническое состояние церкви аварийное, в следствии того, что древесина поражена грибом, ослаблена и ветхое состояние.

2. При больших сильных ветрах может произойти обвал и нанести жертвы, ввиду чего допуск людей в помещение запретить.

В чем и составлен настоящий акт».

Акт з проханням дозволити розібрати будівлю церкви направили до уповноваженого в справах православної церкви при Раді Міністрів СРСР у Київській області П. Федотова. Але Федотов тоді не підтримав прохання місцевої влади, вважаючи, що всі ці недоліки можливо виправити:

«...в акте отмечены дефекты, которые никак нельзя назвать аварийными. Например, п. 2. Здание не имеет каменного фундамента. Но разве мало на селе зданий, которые не имеют каменного фундамента? П. 4-й говорит о том, что деревянная обшивка внутри и снаружи сорвана и что в стенах торчат гвозди. Этот дефект может влиять на санитарное состояние здания, но никакого отношения к аварийности не имеет. П. 5-й свидетельствует о том, что крыша течет и краска вылуцилась. Перечисленные в этих пунктах дефекты поддаются ремонту и легко устранимы. Заслуживают внимания пункты, в которых говорится, что здание поражено грибом и перекошилось. Эти признаки сами по себе еще не свидетельствуют об аварийности. Степень поражения грибом не установлена.... На грибок можно воздействовать антисептическими средствами и устранить его. Осевшую сторону можно поднять и подвести фундамент». Будемо сподіватися, що уповноважений у справах православної церкви при Раді Міністрів СРСР у Київській області П. Федотов розумів, що має справу з чудовою пам'яткою дерев'яної архітектури.

У 1954 р. тодішній священник Серафим Стигар скаржився на сільський актив: голову сільради Обухівського І.А., голову колгоспу Кулибабу А.Т. та уповноваженого від району, місцевого мешканця Даниленка І.І., які всіляко ображали священника, віруючих і всіх, хто намагався допомогти церкві. Мешканець Лишні Анатолій Петренко, який не був прочанином, у свій неробочий час допоміг повісити панікадло в церкві. За це його викликали до колгоспної контори і всіляко принижували, називали «нерадянською людиною» і що він «продався церкві».

Влітку 1954 р. в селі проводили електрифікацію. Прочани вирішили, що до церкви також потрібно провести електричний струм. Священник звернувся до «Київсільенергобуду» Києво-Святошинського району і отримав висновок, що при наявності лічильника і правильно змонтованої мережі будівлю можна підключити. Зробили все, як потрібно, але за рішенням сільради церкву відімкнули, забравши собі і лічильник і всю електричну проводку. В листах священник скаржився на те, що Обухівський заважає ремонтувати церкву, каже: «Не треба ремонтувати, хай руйнується!». А заступник голови райвиконкому Пономаренко висловився: «Церква це не радянська організація і відвідують її антирадянські люди».

1955 р. священник Серафим Стигар залишив церкву. Громада не мала коштів на ремонт храму, і будівля і далі руйнувалася. Церковна двадцятка потроху розпалася. Віруючі почали ходити до церкви в села Фасову чи Копилів.

25.09. 1959 р. Макарівський районний виконком депутатів трудящих прийняв рішення про необхідність розібрати аварійну будівлю церкви, а придатну деревину використати для будівництва клубу в селі [5, 35–80].

У 1970 р. експедиція Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури та містобудування проводила обстеження пам'яток архітектури Фастівського району. По дорозі науковці заїхали до с. Лишня і виявили наступне. Після того, як церкву в ім'я Зачаття Святої Анни, за рішенням райвиконкому, було розібрано у 1959 р., мешканці залишили західний притвор, перенесли його на кладовище і влаштували капличку. Особливу цінність в цьому притворі мають двері з трапезцевидним завершенням, а особливо одвірок з надписом: «Сей храм сооружен во имя Зачатия Святой Анны в 1798 году августа месяца 7-го дня» [6].

На сьогодні капличка збереглася, але її повністю обклали цеглою. Напис на одвірку прочитати важко, бо половину затуляє цегла.

Джерела та література

1. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864 // перевидання – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2005.
2. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 1009. – Спр. 323. – 1833. Кливровые ведомости церквей Киевского уезда.
3. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 284. – 1872. Приговор крестьян села Лишни Киевского уезда о согласии бать прихожанами, приписаннями к Троицкой церкви с. Пашковки.
4. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 571. – Спр. 5. – 1884. О ходе церковно-строительных работ в юго-западном крае.
5. ДАКО – Ф. 4828. – Оп. 1. – Спр. 149. Дело о регистрации и снятии с регистрации религиозной общины с. Лишня Киево-Святошинского района 1945-1960.
6. ДНАББ ім. Заболотного 725(084.94) М.341. Колекція Горбенко Є.В. Звіти про відродження. Матеріали обстежень пам'яток архітектури Київської області. Могитич І., Сліпченко Н. Проблема збереження дерев'яних храмів в Україні // Вісник Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 2005. – № 15.

Надія Нукало (Чернігів)
дослідник

Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря: історія будівництва та відродження

Стаття присвячена центральному храму Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові – Троїцькому собору. Розглядається історія будівництва споруди, її конструктивні та художні особливості.

Центральною спорудою Троїцько-Іллінського монастиря є Троїцький собор, збудований за ініціативою чернігівського архієпископа, відомого культурного і політичного діяча – Лазара Барановича в 1679–1695 рр. Головним архітектором цього будівництва був призначений Йоган-Баттиста Зауер. Собор презентує велич і красу монастирських храмів, традиція побудови яких сягає часів Київської Русі. Собор має своєрідну планову будову, пластика його фасадів витримана в одному стилі, збереглися внутрішні і зовнішні настінні розписи різного часу.

Ще починаючи з часу його побудови, храм набув великого культурного та суспільно-політичного значення. Про будівництво цього собору йде мова у листуванні двох чернігівських архієпископів: Л. Барановича та А. Стаховського, в «Хроніці Павла Полуботка» храм згадується під 1706 р. через влучання в нього блискавки під час відвідин Чернігова Петром I. Тоді ж йому подарували велику ікону Іллінської Богоматері, ймовірно, написану ігуменом Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентієм Кривоновичем. Нині вона зберігається в Державному музеї історії релігії в Петербурзі. Композиція ікони написана на дереві темними фарбами. Її розмір: 184 на 112 см. Всю праву нижню частину займає зображення Троїцького собору [2, 3].

О. Шафонський зазначав, що цей собор почав будувати Іван Мазепа в 1679 р. власним коштом ще за 9 років до обрання його гетьманом. Описуючи храм, він вказує на те, що він просторий, має 5 верхів, хори і дах покритий бляхою [24, 269–270]. Собор згадується і в інших джерелах та топографічних описах Лівобережної України. Про собор у своїх працях згадує і Філарет Гумілевський, він докладно описав сам собор та історію його будівництва. Він подав стислий опис будівлі, згадав пожежі 1734 і 1808 рр. під час яких по-

страждала будівля собору [12, 7–9, 29–30]. У 1910–1911 рр. в «Черниговських єпархіяльних звістах» про Троїцький монастир писав О.Єфімов. Він відзначав, що Троїцький собор – один з рідкісних храмів XVII ст., додавши детальні його описи [15, 38–40]. У 1914 р. вийшла спільна праця П. Савицького та В. Модзалевського про давнє українське мистецтво, де мова йде про близькість Троїцького собору до зразків Західного бароко, проте присутні і специфічні риси місцевих майстрів.

В. Дубровський писав про те, що собор був збудований архітектором А. Зернікау. Важливою є згадка про те, що Троїцький собор разом з Успенським і Спаським соборами передано до відання Чернігівського історичного музею. У 1929 р. їх оголошено Державними історико-культурними заповідниками [14, 48, 50]. М. Холостенко, посилаючись на «Картини церковної жизни», також вважав автором будівництва Троїцького храму А. Зернікау. Деяко іншою стосовно цього питання стала думка М.Цапенка. На основі порівняльного аналізу джерел дійшов до висновку, що храм будував не А. Зернікау, а Йоган-Баптист [22, 167–171]. Г.Логвин також підтримав думку стосовно авторства Йогана-Баптиста [19, 113–114]. А.Адрюг, спираючись на зображення Троїцького собору на сторінках чернігівських стародруків, довів, що саме Йоган-Баптист Зауер став автором проекту Троїцького храму [4, 5].

У зв'язку з рішенням розширити давній монастир в 1670-х рр. Л.Баранович висловив задум про спорудження Троїцького собору. Нові споруди мали з'явитись на просторішому місці, вище від Іллінської церкви. Закладення троїцького собору відбулось 30 квітня 1679 р. Про це свідчив напис у східній частині центрального барабану, котрий зафарбували в 1805 р. [12, 8]. Автором першого проекту Троїцького собору міг бути ігумен Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович, якийсь час він безпосередньо опікувався будівництвом, однак ця справа виявилась для нього занадто складною, тому він доручив цю справу досвідченому архітектору Йогану-Баптисту Зауеру. Він мав гарну фахову підготовку і великий практичний досвід у будівництві у Польщі та Литві. До Чернігова він прибув у 1680 р. на запрошення Лазара Барановича. У документах того часу є згадка: «мастера немецкой породы на имя Ивана Баптисту, которого для поправки церкви пастырское до Чернигова из Литвы затягнено» [22, 170]. Він представив власний проект собору, котрий і було згодом втілено. Основні будівельні роботи зі зведення собору закінчилися наприкінці 1683 р., а остаточно упоряджувальні роботи закінчилися лише в 1695 р. За деякими даними, на них витратили майже 10 тис. золотих, цього ж року відбулось і освячення собору [23, 264].

Образ Троїцького собору Троїцько-Іллінського монастиря настільки сподобався гетьману Івану Сомайловичу, що він запросив архітектора для будівництва в Мгарському монастирі на Полтавщині. 28 вересня 1731 р. в монастирі сталась пожежа, внаслідок якої постраждав і Троїцький собор. Настоятель монастиря Г. Кононович у листі до гетьмана Д. Апостола писав: «на церкве Троицы средняя великая баня под самим крестом занялася, и вси бани сколько было погорели...» [12, 98–99]. Після пожежі було відновлено лише центральну баню та ще дві невеликі – над західними вежами. Залишки зруйнованих стін розібрали і з них збудували стіни, котрі з'єднали з основним об'ємом у другому ярусі [20, арк. 33].

У 1786 р. у зв'язку з секуляризацією церковних маєтностей споруди Троїцько-Іллінського монастиря передали у відання цивільної влади, проте богослужіння в Троїцькому храмі продовжувались і надалі. Незабаром постала потреба у ремонті храму. Було розроблено два кошториси ремонту: їх склав архітектор І. Ясигін: перший – у 1789 р., а другий – у 1792 р. У документах є згадка про те, що храм мав три бані, планувалось виготовити 45 віконних рам та 4 парадні ганки [13, арк.14]. Цеглу для ремонтних робіт виготовляли у цегельні, котра раніше належала Троїцько-Іллінському монастирю, а бляхи для покрівлі дахів поставляли із Калуги [21, 38–40].

У вересні 1808 р. в храмі сталась друга пожежа. У ході ремонтних робіт дерев'яні елементи, присутні на центральній бані, замінили залізними. У 1876-1878 рр. в середині собору було поновлено живопис. У такому вигляді він дійшов аж до XX ст. [15, 40].

Постановою Ради народних комісарів УРСР від 18 травня 1929 р. Троїцький храм разом із Спасо-Преображенським та Успенським соборами оголошено Державними історико-культурними заповідниками [14, 50]. Аж до 1942 року богослужіння в храмі не відбувались, їх поновили лише на Великдень 5 квітня 1942 р. Діючим храм залишався аж до 1961 р., коли Троїцько-Іллінський монастир закрили.

Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР № 125 від 20 лютого 1967 р. Троїцький собор увійшов до складу новоствореного Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей». З 1979 до 1985 рр. у храмі було проведено великий обсяг реставраційних робіт, було проведено комплекс архітектурно-археологічних, та інженерних досліджень, проведено натурні обміри, вивчалися літературні та архівні джерела. За даними цих робіт було встановлено, що втрата пам'яткою первісного її вигляду становила приблизно 50% [20, Т.1, арк. 7-9, 20-21]. Над створенням проекту реставрації працював колектив фахівців під керівництвом досвідченого архітектора М. Говденко. Щоб якомога точніше відтворити особливості собору, нею були використані зображення споруди храму на сторінках чернігівських стародруків: «Триодь квітчана» 1685 р., у низу на титульному аркуші в середині картуша представлено західний фасад собору. Напис «святая Троица» свідчить, що це саме Троїцький собор. «Феатрон» І. Максимовича 1708 р., «Правило к Божественному причащенію» 1720 р. Перше відоме зображення Троїцького собору, котре було виконане в техніці гравюри на звороті титульного аркуша одного в варіанті видання «Октоїха», надрукованого в чернігівській друкарні 14 жовтня 1682 р. У горі зображена чудотворна ікона Іллінської Богоматері, а в центрі нижньої частини зображений західний фасад Троїцького собору. Зображення Троїцького собору є і на мальованому плані Чернігова 1706 р. («Абрис чернігівський»).

16 січня 1973 р. на засіданні вченої ради з охорони пам'яток архітектури Держбуду УРСР було ухвалено рішення реставрувати собор у запропонованому проектом обсязі з урахуванням черговості виконання робіт [20, т. 1, арк. 12-18]. Реставраційні роботи було завершено в 1985 р., а знову діючим собор став лише в 1988 р.

Джерела та література

1. Адруг А. К. Живопис Чернігова другої половини XVII- початку XVIII століть / Анастолій Адруг. – Чернігів: чернігівський ЦНТЕІ, 2010 – 183 с.: ілюстр.
2. Адруг А. Ікона чернігівської Іллінської Богоматері 1696 р./ А. Адруг// Сіверянський літопис. – 2001.- № 6. – С. 46-49.
3. Адруг А. Маловідома пам'ятка українського живопису XVII ст. / А. Адруг // Мистецтвознавство України: зб. наук. Праць. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 352-356.
4. Адруг А. Новые сведения о композиционных приемах черниговских зодчих второй половины XVII - начала XVIII веков / А. Адруг// Архитектурное наследство. – М., 1981. – Вып. 29. – С. 103-110.
5. А. Адруг Памятник архитектуры в Чернигове / А. Адруг// Строительство и архитектура. – 1984. - № 3. – С. 32.
6. Величко С. Літопис/ С.Величко. – К.: Дніпро, 199. – Т. 2. – 642 с.: ілюстр.
7. Вечерський В.В. Архітектура другої половини XVII – 70-х рр. XVIII ст. / В.В. Вечерський // Історія української архітектури. – К., 2003. – С. 192-243.
8. Віроцький В.Д. Храми Чернігова / В. Д. Віроцький. – К.: Техніка, 1998. – 207 с.: ілюстр.
9. Говденко М. Дві споруди зодчого Йогана-Баптіста / М.Говденко // З історії української реставрації. – К., 1996. – С.244-251.
10. Говденко М. Праці архітектора Йогана- Баптіста в Гетьманщині / М. Говденко// Пам'ятки України. – 1997. - № 1. – С. 70-77.
11. Голубець М. Мистецтво/ М. Голубець // Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. – К., 1994. – С. 425-591.

12. Гумилевский Ф. Черниговский архиерейский дом (в закрытом Ильинском монастыре) / Ф. Гумилевский // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 2. – С. 1–106.
13. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679: Чернігівська духовна консисторія, оп. 4, спр. 464: Про ремонт споруд колишнього чернігівського Троїцького монастиря [1791-1793], 39 арк.
14. Дубровський В. Историко-культурні заповідники та пам'ятки України / В. Дубровський. – Х.: держ. вид-во України, 1930. – 76 с.
15. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий Ильинский монастыр, ныне Троицкий Архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. 1069-1911 / А. Ефимов. – Чернигов, 1911. – 68 с.
16. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания / Н.Т. Каменева // Госуд. Ордена Ленина библиотека СССР им. В.И. Ленина. Труды. – М., 1959. – Т.3. – С. 224–384.
17. Карнабіда А. А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис / А. А. Карнабіда – К.: Будівельник, 1980. – 128 с.: іл.
18. Логвин Г.Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. / Г.Н. Логвин. – К.: Дніпро, 1990. – 407 с.: іл.
19. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль / Логвин Г.Н. – М.: Искусство 1980. – 287 с.: іл.
20. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Документальний фонд. ЧАІЗ 58/ КВ 506. Памятник архитектуры XVII в. Бывший Троицкий собор в Чернигове. – Проект реставрации. – К., 1973. – Т. I. – 70 л.; Т. IV. – 22 л.
21. Степанова О. З питання ремонту будівель Троїцько-Іллінського монастиря в кінці XVIII ст. / О. Степанова. // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир. Історія та сучасність: тези наук. читань. – Чернігів, 1999. – С. 38–40.
22. Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVI-XVII веков. / М. П. Цапенко. – М.: Стройиздат, 1967. – 236 с.: ил.
23. Черниговский историко-археологический отрывной календар на 1906 г. – Чернигов, 1905. – 600 с.
24. Шафонский А. О городе Чернигове / Афанасий Шафонский // Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 237–308.

Аліна Варивода (Київ)

провідний науковий співробітник

Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника,

кандидат історичних наук

Священницьке облачення у богослужінні українських православних монастирів XVIII ст.

Протягом століть вироби з тканин відігравали надзвичайно важливу роль у християнському богослужінні. Згадки про матерії – невід'ємну складову у здійсненні священнодій, зустрічаються вже у найдавніших описах літургії. Притаманні текстилю декоративні властивості та легкість в оздобленні робили його незамінним матеріалом для передачі образно-символічного змісту церковних обрядів. Питання побутування виробів з тканин в українських храмах привертало увагу вітчизняних дослідників у зв'язку з історією виникнення і поширення на українських землях, місцем у художньо-образній системі храмового ансамблю [4; 5; 6]. Менш дослідженою залишається сфера практичного використання церковних тканин, зокрема, взаємозв'язок з уставними особливостями богослужіння. Мета даної публікації – аналіз священницького облачення як важливого чинника у формуванні характеру різних типів відправ на прикладі описів ризниць українських православних монастирів XVIII ст.

Богослужбова молитва – одна з головних релігійних і суспільних функцій Церкви. Її регулятором виступає Церковний устав або Типик (з грец. – «тип, образ, форма»), який визначає структуру, змістовне наповнення, емоційний тон відправ. Відповідно до Уставу, кожного дня богослужбового року святкується пам'ять певного святого або згадуються особливі події євангельської та церковної історії. Найбільш узагальнено православні богослужіння можна розподілити на такі типи: всенічні бдіння (дванадцять, великі та недільні свята), поліелейні (особливо шанованим святим та іконам), повсякденні. Літургії, які були кульмінаційним завершенням відправ добового кола, не прописувалися у Типиконі через свою майже незмінну структуру. У залежності від значимості свята Устав визначає ступінь урочистості богослужіння, що проводиться у цей день, а саме: його тривалість, кількість молитов, піснеспівів, читання Євангелія, переміщення духовенства, запалювання світла, кадіння тощо.

Помітне місце у сукупності дій і предметів, покликаних передавати зміни в характері богослужіння, займало облачення священства. Шановане Церквою, як символ благодатних дарувань особам духовного звання, воно слугувало «в украшение и благолешие служителем святого олтаря и святых Божиих Тайн» [7]. Без богослужбового вбрання не могли бути здійснені жодні церковні таїнства, тому кожен храм обов'язково мав ці предмети у своїй ризниці. Устав прописує використання певних предметів облачення в залежності від виду богослужіння. Наприклад, літургію (центральне богослужіння добового кола) священник звершує у повному строї: ризи, підризнику, спитрахилі, поясі та поручах; урочисті нелітургічні відправи (всенічне бдіння і поліелей) без підризника і пояса, а буденні нелітургічні служби – лише у спитрахилі і поручах. Натомість облачення дякона залишається незмінним на всіх видах богослужінь.

Приділяючи значну увагу типам облачення, Устав не регламентував їх зовнішній вигляд і спосіб оздоблення. Тож динаміка розвитку зовнішнього вигляду облачення часто визначалася місцевими богослужбовими традиціями, естетичними уподобаннями певної історичної епохи, розвитком текстильної галузі загалом. Концепція сприйняття храмового простору як Царства Божого, символічно явленого через красу земних речей, обумовила виготовлення шат з матерій найвищого ґатунку. Ризи із дорогоцінних тканин особливо цінувалися і одягалися на урочисті богослужіння, що відповідало величності православного церковного обряду. Водночас богослужбова практика вимагала наявності й простіших шат для повсякдення. Існування подібного підходу до формування ризниць знаходить, зокрема, підтвердження в описах і реєстрах майна українських монастирів XVIII ст. Наприклад, Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря 1714 р. [1], Києво-Печерської лаври (далі – КПЛ) 1739 [9], 1758 [10], 1767 [8] рр., Ніжинського Благовіщенського монастиря 1746 р. [2], Києво-Братського Богоявленського монастиря 1786 р. [3]. Вказані джерела належать до ділової документації і є типовими контрольними документами з наявності богослужбового начиння у ризницях. Записи про облачення в них об'єднанні в окремі статті за типологічним принципом. Послідовність розміщення останніх відповідає ступеням священницької ієрархії. Як правило, спочатку перераховуються предмети облачення архімандрита монастиря, потім ієрея та дякона. Особливий інтерес для розкриття заявленої теми представляє класифікація шат у церковних описах Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря і Успенського собору КПЛ, де крім типологічного застосування також функціональний принцип розподілу предметів відповідно до використання у різних богослужіннях. Загалом можна виділити чотири типів відправ, згадуваних у цих джерелах: всенічне бдіння, поліелей, повсякденні та пісні богослужіння.

Згідно з названими джерелами, найкоштовніші предмети облачення призначалися для завершення всенічного бдіння – урочистого вечірнього богослужіння напередодні особливо шанованих святкових днів. Шати цієї категорії позначені в описах Успенського собору КПЛ як «праздничные» [9, арк. 23], «всенощные» [10, арк. 66]. Головною естетичною ознакою святкового облачення була репрезентативність, яка виявлялася у підборі найдорожчих («багатих», «добрих») тканин, наявності ґаптування, прикрас з дорогоцінного каміння, перлів, золото-срібного мережива. Зазвичай для пошиття таких шат використо-

увалися візерунчасті тканини на шовковій основі з металевим пітканням. В описах першої половини XVIII ст. матерії подібної текстури фігурують під назвою «злотоглави» і «сріброглави». З 1750-х рр. узагальнюючим означенням для важких золотих тканин стає слово «парча». Особливо цінні парчеві тканини мали суцільно заткане металевими нитками тло з візерунком, виконаним шовком або золотними нитками різного гатунку («ризи суто златоглавние» [9, арк. 25], «пара риз среброглавних злоти» [9, арк. 24], «ризи багатой золотої парчи с сребряними на ней травами» [8, арк. 61 зв.]; «ризи багатой сребряной парчи с золотыми на ней букетами» [10, арк. 49]. Інший гатунку парчевих матерії мав щільний узор із золотих або срібних ниток, сформований на шовковому «полі» різної виробки («ризи червонозлатоглавние» [9, арк. 25], «ризи на красном атласе багатой парчи» [10, арк. 50], «ризи сребряной на желтом канаваце парчи» [10, арк. 51]).

Значимо, що дорогоцінні ризи для урочистих святкових відправ нерідко жертвувалися у комплектах з спитрахілями і поручами, дияконськими стихарями й ораями, а в окремих випадках – і з літургійними покрывами. У такий спосіб досягалася ансамблевість богослужіння – принцип, притаманний культурі бароко.

Деякі з предметів облачення для всенічних відправ, перераховані в описах Успенського собору КПЛ XVIII ст., нині зберігаються у колекції НКПШКЗ. Переважна більшість з них – це дарунки представників української та російської еліти, вклади вищого духовенства. Зокрема, імператриць Катерини I (фелон 1719 р., інв. № КПЛ-Т-7), Анни Іоанівни (фелон і стихар 1735 р. (КПЛ-Т-506, 135); Єлизавети Петрівни (стихар 1744 р., інв. № КПЛ-Т-613), гетьманші Анастасії Скоропадської (фелон 1717 р., інв. № КПЛ-Т-6); гетьмана Данила Апостола (фелон 1729 р., інв. № КПЛ-Т-12), бунчукових товаришів Петра Кулябки (фелон 1719 р., інв. № КПЛ-Т-9) та Данила Кандиби (1740 р., інв. № КПЛ-Т-21), рязанського митрополита Стефана Яворського (фелон 1707 р., інв. № КПЛ-Т-5), тверського єпископа Феофілакта Лопатинського (фелон 1732 р., інв. № КПЛ-Т-13), холмогорського єпископа Германа Копцевича (стихар 1735 р., інв. № КПЛ-Т-106) та інших.

Як засвідчують збережені музейні предмети, парчеві тканини для пошиття облачення українського священства XVIII ст. надходили переважно з Франції. Від середини XVII ст. французьке шовкове виробництво займало провідне місце на європейському ринку. Значну роль в цьому відіграло впровадження нової орнаментики, яка характеризувалася потягом до об'ємного вирішення малюнку, використанням інтенсивної кольорової гами, перевагою рослинного орнаменту у вигляді симетрично розташованих квітів або букетів. Виключна ошатність французьких парчевих тканин якнайкраще відповідала естетичні українського барокового храму з його потягом до посиленої декоративності та мальовничості. Також слід мати на увазі, що значна частина облачення перешивалася зі світського вбрання, що привносило у церковний побут тенденції європейської текстильної моди.

У церковному реєстрі Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря 1714 р. окремою рубрикою виділені облачення «панские», призначені для вищого духовенства, зокрема, архімандритів. Крім фелонів до неї також включені вишиті золотом шовкові підризники, палиці, спитрахілі, поручі та пояси. Звертає на себе увагу наявність у цій групі двох архієрейських риз: із гаптованим сюжетним зображенням на опліччі та з хрестом, низаним перлами [1, арк. 112]. Ризи для загального монастирського вжитку у реєстрі виокремлено в статтю «ризи шо братия служит праздниковие» [1, арк. 112]. За коштовністю матеріалів вони практично не поступалися «панським».

Ще одну групу урочистого богослужбового облачення представляли шати для полієлейних відправ. Полієлей – кульмінаційна урочиста частина вечірнього богослужіння, під час якої на середину яскраво освітленого храму парами виходили священнослужителі для читання Євангелія. Серед вказаних джерел ця категорія значиться лише у реєстрах Успенського собору КПЛ 1739 і 1758 рр. [9, арк. 26–28 зв.; 10, арк. 67–67 зв.]. Ризниця цієї обitelji за кількістю і багатством начиння була однією з найбільших у Гетьманщині, що, очевидно, дозволяло виділити додаткову групу урочистого вбрання священства. У менш заможних монастирях така градація не спостерігалася, і для звершення полієлею, ймовірно, використо-

увулися ті ж самі облачення, що й для відправ зі всенічним бдінням. Згідно з описами Успенського собору, лаврські поліелейні ризи, стихарі, спитрахили та поручі виготовлялися з шовкових матерій, але золотих серед них було менше. Практично відсутні згадки про коштовні тканини суцільно заткані металевими нитками («суто златоглавние»), в основному перераховуються вироби з парчі на кольоровому шовковому «полі». Також у цій групі згадуються облачення із золотих тканин з частковим введенням металевих ниток у візерунок («средкой парчи», «парчицы»). Деякі з них – східного виробництва: перські («риз пара белая персидская парча» [9, арк. 26 зв.]), «фризи изорбавние жолтиє разноцветные» [2, арк. 27 зв.], изорбаф з перс. – «тканина, переткана золотом»), китайські («риз пара зеленоблещатих китайских» [9, арк. 26 зв.]), турецькі («риз пара адамашкових золотих» [9, арк. 26 зв.]). Інші види шовку для виготовлення поліелейних шат включали такі однотонні лискучі тканини, як-от: табін (різновид китайки), атлас (з араб. – «гладкий», матерія з блискучою лицьовою поверхнею), камку (з тур. – «квітчаста тканина»), двостороння однотонна матерія з переливчастим малюнком), бейберек (шовкова тканина з тисненням). При цьому опліччя (окремо викроєна верхня частина ризи або стихаря) та лиштва (обшивка нижньої частини одягу) нерідко виконувалися з матерій іншого кольору або фактури.

Для пошиття поліелейних риз широко вживався італійський шовковий оксамит, який характеризувався стійким фарбуванням, м'яким ворсом і глибоким тоном поверхні. Оксамитові фелони, спитрахили та поручі нерідко оздоблювалися гаптованими композиціями. Як наприклад, парні фелони («кровоаво флоренского бархата» [9, арк. 29 зв.] з нашитими на опліччя «саявими» із зображеннями архангелів Михаїла і Гавриїла 1707 р. (колекція НКПШЗ, інв. №№ КПЛ-Т-192, 193), парні фелони 1726 р. імператриці Катерини Олексіївни зі сценами «Христос Вседержитель з апостолами» та «Зішестя Святого Духа» (колекція НКПШЗ, інв. №№ КПЛ-Т-235, 237), спитрахиль поч. XVIII ст. з чотирма парами святих під арками (інв. № КПЛ-Т-2684). За технологією виробництва розрізнявся також оксамит «ритий» (з рельєфним ворсовим візерунком). Кілька фелонів з «ритого» оксамиту обліковувалося також в ризниці Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря [1, арк. 112 зв.].

Облачення для щоденних відправ, перелічені в описах монастирських ризниць, характеризувалися більшою простотою. В асортименті тканин знаходимо шовкові (атлас, штоф, табін, адамашок, голь) та «матеріальні» (напівшовкові, бавовняні, вовняні (люстрин, мухояр). Забарвлення тканин включало білий, червоний, зелений, жовтий, блакитний, рожевий кольори. Опліччя священницьких риз і дияконських стихарів цього типу могли виділятися матерією іншого кольору, зрідка шитися з «парчицы». Декоративна помірність повсякденних шат позначалася на виборі оздоб, якими окреслювалися конструктивні елементи виробів, викладалися хрести. Якщо для святкового вбрання часто використовували золото-срібне, срібне мереживо і позумент, то для буденного підбиралася мішурні нашивки з мідних визолочених або посріблених ниток. Також для повсякденних риз не було характерним використання гаптування.

В описах Успенського собору КПЛ 1739 і 1758 рр. окремо розрізнялася група священницьких і дияконських облачень для Великого посту. Згідно з Церковним уставом, богослужіння цього періоду вирізнялися поглибленим покаянням настроєм. Зменшувалася кількість літургій і урочистих святкових відправ, у структуру щоденних богослужінь вводилися додаткові читання зі Старого Завіту, Псалтирі. Стриманий характер богослужінь Великого посту відобразився на характері священницького облачення, яке вирізнялося темним забарвленням, простотою у засобах декорування. З другої половини XVIII ст. у монастирській богослужбовій практиці набули поширення облачення чорного кольору, виготовлені з оксамиту, табіну, бейбереку, штофу. Згідно з описом Успенського собору КПЛ 1758 р., з 40 пісних риз лише п'ять було парчевих, шість – оксамитових, 29 – «разных цветов штофных, грезетовых и других материй добрых» [10, арк. 73]. Не виключено, що пісні шати виокремилася з групи жалобних облачень для панахиди. Зокрема, панські та братські «панахидні» ризи згадуються у реєстрі Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря 1714 р. [1, арк. 112–113 зв.].

Особлива увага під час посту приділялася спомину страждань Христа, описаних у Четверовсангелії. З цією метою Київський собор 1629 р. благословив до церковного вжитку чин Пасій, введений до кола великокіпних відправ митрополитом Петром Могилою. Пасії (з лат. – «страждання») – це цикл з чотирьох богослужінь, які складаються зі скороченого чину вечірні Страсної П'ятниці та проповіді. Шануванню Страстей Христових присвячувався також тиждень напередодні Великодня. Традиційними кольорами облачень для вказаних відправ були вишневій, «гвоздиковий», гранатовий, символіка яких пов'язувалася з темою крові Христа. Крім цього, ризи для богослужінь Страсного тижня могли оздоблюватися гаптованими сюжетами пасійного циклу, наприклад, сценами «Зняття з хреста» і «Покладення Христа до гробу» [3, арк. 32].

Отже, священницьке облачення виступало важливим чинником у формуванні характеру різних типів відправ православного церковного обряду. Хоча Устав не прописував зовнішній вигляд шат, дослідження описів і реєстрів українських монастирських ризниць XVIII ст. доводить існування практики підбору тканин і оздоб облачень в залежності від ступеню урочистості богослужіння. Найкоштовніші матеріали (золототкані та оксамитові шовкові тканини, золото-срібне мереживо, гаптування) використовувалися для виготовлення урочистих шат для веснічних бдінь та поліселеїв. В асортименті матерій для щоденних риз переважали однотонні шовкові та напівшовкові матерії, мішурні накладні оздоби (позумент, галуни). Особливо розрізнялася група священницьких і дияконських облачень для Великого посту, які шилися з тканин темних кольорів або різних відтінків червоного, пов'язаного з символікою крові Христа. Ризи для богослужінь Страсного тижня також могли оздоблюватися гаптованими сценами пасійного циклу.

Джерела та література

1. ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 56730–56863. 312 арк.
2. ІР НБУВ. Ф. 160. Спр. 599. 47 арк.
3. ІР НБУВ, Ф. 160. Спр. 844. 85 арк.
4. Кара-Васильєва Т. Українське літургійне шитво XVII–XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика / Т. Кара-Васильєва. Львів: Свічадо, 1996. 231 с.
5. Кара-Васильєва Т. Художньо-функціональна роль літургійного шитва в ансамблі храму / Т. Кара-Васильєва // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. 2008. Вип. 8. С. 15–26.
6. Олійник О. Українські церковні тканини: типи, походження, символіка / О. Олійник // Народознавчі зошити. 2011. № 4 (100). С. 680–690.
7. Требник Митрополита Петра Могилы. Репринт. вид. Харків: Фоліо, 2007. Т. 2. С. ЧГ.
8. Фонди НКПІКЗ. КПЛ-А-358. 143 арк.
9. Фонди НКПІКЗ. КПЛ-А-387. 96 арк.
10. Фонди НКПІКЗ. КПЛ-А-945. 131 арк.

Олена Попельницька (Київ)

завідувач відділу Національного музею історії України,
кандидат історичних наук

Статуя Феміди та барельєф «Архангел Михаїл» з будівлі київського магістрату у зібранні Національного музею історії України

У Національному музеї історії України (далі – НМІУ) зберігаються дві унікальні реліквії, пов'язані із діяльністю київського магістрату – мідний барельєф із зображенням Архангела Михаїла та мідна статуя давньогрецької богині правосуддя Феміди, які до 1811 р. прикрашали будівлю київської ратуші, де відбувались засідання міського магістрату.

Обидва артефакти пережили пожежу 1811 р. і наприкінці XIX – на поч. XX ст. надійшли на зберігання до Київського художньо-промислового і наукового музею, колекції якого зараз перебувають у складі зібрання НМІУ. З 1982 р. барельєф «Архангел Михаїл» (Рис. 1) тимчасово експонується у Музеї історії міста Києва. На жаль, під час його реставрації у 2001 р. зовнішній вигляд цієї історичної реліквії було змінено не на краще: поліхромне пофарбування безпідставно замінено шаром суцільної позолоти. У такому, м'яко кажучи, спотвореному вигляді, барельєф зараз експонується у приміщенні музею на вул. Хмельницького, 7.

Історія потрапляння барельєфу «Архангел Михаїл» до Київського музею старовини і мистецтв (з 1904 р. – Київського художньо-промислового і наукового музею, далі КХПНМ) зазначена в «Інвентарі Історичного відділу Київського музею старовини і мистецтв» за 1898–1914 рр. Після пожежі 1811 р. барельєф деякий час зберігався у київського вїйта (якого саме, невідомо; ним міг бути Г. Рибальський (1797–1813), П. Лакерда (1813–1814), М. Григоренко чи Г. І. Киселівський (1825–1835)). Потім завдяки клопотанню секретаря сирітського суду Іщенка барельєф було передано до кладовищенської церкви Всіх Святих на горі Щекавиці, звідки у 1898 р., за сприяння чиновника з особливих доручень при генерал-губернаторі А. І. Мердері (ім'я якого лишилось невідомим) барельєф надійшов до Київського товариства старовини і мистецтв, колекції якого стали основою заснованого у 1899 р. Київського музею старовини і мистецтв. В означеному вище «Інвентарі» у записі № 32 від 28.10.1899 р. міститься опис барельєфу: «Изображение архистратига Михаила, исполненноечеканкой на красной меди высоким рельефом. Архистратиг во весь рост, в нимбе, одет в панцирь, сверху наброшен длинный плащ, украшенный цветами и разводами. Архистратиг попирает ногами дракона, в пасть которого вонзил копьё; копьё в правой руке, в левой, опущенной, – держава, на которой надпись «КтоякоБГѣ». Лицо, руки и открытая часть ног окрашены в телесного цвета краску; крылья, панцирь и держава высеребрены; остальная одежда, по-видимому, была вызолочена. По архивным данным, это изображение находилось на старой киевской ратуше на Подоле, сгоревшей в 1811 г. и составляла часть городских часов, при ем архистратиг по числу часов ударял копьём в пасть дракона. После пожара изображение это хранилось в доме бывшего вїйта киевского. Высота фигуры архистратига 2,5 м, вес 2 п. 10 ф.» [3; 36–37, № 32].

Зберігач Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (кол. КХПНМ) Данило Щербаківський (який дослідив барельєф у статті «Реліквії старого київського самоврядування») наводить ще деякі факти з «біографії» означеного раритету, який на час написання статті (1925) продовжував експонуватись у створеному у 1911 р. музейному відділі «Старий Київ» поряд зі статуєю Феміди з будівлі київського магістрату, міськими планами XVIII–XIX ст., археологічними знахідками з території Києва, ілюстрованими виданнями київської друкарні В. Кульженка.

Посилаючись на свідчення київського міського голови (у 1875–1879) М. К. Рененкамнфа, Д. Щербаківський оповідає (хоча не поділяє цю думку), що означений барельєф «Архангел Михаїл» було виготовлено після пожежі на Подолі 1806 р.

Проте значна пожежа, що знищила забудову центральної подільської площі (зокрема, завдала шкоди Успенському собору та купецьким крамницям), відбулась у 1808 р. Наслідки цієї пожежі були настільки руйнівними, що замість згорілих «торгових рядів» (що не підлягали відбудові) почалося спорудження цегляного Гостинного двору, а Успенську церкву (в якій завалилась центральна баня) було кардинально відбудовано у стилі «ампір» за проектом А. Меленського.

Очевидно, що ця пожежа завдала школи і розташованій неподалік будівлі міської ратуші. Ймовірно, тоді ж постраждала від вогню розташована на ратушній башті частина годинникового механізму курантів – механічна постаць Архангела Михаїла, яку згадують джерела XVIII ст. Після ремонтуна київській ратуші і міг бути встановлений новий барельєф, про який згадує М. К. Рененкамнф, що перебував там до пожежі 1811 р.

Потім відбулися події, викладені вище: врятування барельєфу від вогню та зберігання у київського вїйта – голови київської міської адміністрації. Можемо припустити, що вїйта

ж до скасування у Києві наприкінці 1834 р. Магдебурзького права не втрачав надії встановити постать Архангела на нову будівлю магістрату. Нею після 1811 р. став «старий» Гостинний двір, споруджений у 1778 р. за проектом І. Григоровича-Барського (нині – пров. Хорива, 1), який слід розрізняти з «новим» Гостинним двором, спорудження якого на Контрактовому майдані почалося у 1808 р. і тривало до 1820-х рр.

Пізніше київський міський уряд проводив свої засідання у колишньому будинку купця Н. Сухоти, розташованому на розі вул. Покровської, 8/12 та Контрактового майдану. Після скасування магдебургії у цьому ж будинку розташовувалась (у 1838–1873) київська міська Дума, а потім – 3-я гімназія[2] і саме думську будівлю, за словами М. К. Рененкамфа, прикрашав означений барельєф.

Проте повернемося до статті Д. Щербаківського, який оповідає про причину «поневір'янь» барельєфу до його потрапляння до КХПНМ: «...Особливо цікава в цьому відношенні доля [постаті. – *Авт.*] «архангела Михаїла». Але дамо в цій справі слово міському голові М. К. Рененкамфу, який в пізніші часи мусів захищатись від обвинувачень, що не велів її [постать. – *Авт.*] зберегти. «Что касается статуи архангела Михаила, – пише М. К. Рененкамф, – стоявшей на фронтоне Думы (будинку Н. Сухоти [1] – *Авт.*), но едва ли украшавшей его, то когда было решено переделать здание бывшей Думы в гимназию [1873 р. – *Авт.*], фигура эта была снята со здания; при первом же взгляде на нее было видно, что эта фигура была сделана из латуни крайне небрежно, аляповато, и не имеет никакого археологического значения; по распросам оказалось, что она была сделана и поставлена в последнее время, когда после пожара в Киеве в 1806 году [1808 р. – *Авт.*], испепелившего половину Подола, Дума [певно, мається на увазі магістрат. – *Авт.*] была переведена в свое новое помещеніе. Не решаясь, однако, бросить в хлам эту фигуру, избравшую св. покровителя Киева, мы обратились за советом к бывшему ректору духовной академии, позднее архиепископу Рижскому Филарету (основателю Музея древностей при Духовной академии), который, осмотрев ее, с улыбкою сказал нам: статуя эта не рекомендует киевских мастеров, ни для чего она не годится, благословляю вас обратить ее в лом! Н. Рененкамф» («Киевлянинъ», 1896, № 96). Ця цитата сама за себе говорить. Пікантно те, що в ролі нищителів пам'ятників мистецтва виступають не прості некультурні громадяни, а ректори двох вищих освітніх інституцій київських – університету (ним М. К. Рененкамф був у 1883–1887 рр. – *Авт.*) й Духовної академії, один як міський голова, а другий – фундатор Музею древностей. На щастя, й тут пам'ятник старовинного мистецтва урятувала приватна ініціатива: якийсь «секретар сиротського суду» Іщенко випросив виображення арх. Михаїла до Щекавицької церкви, яку він опікував. Воно довго висіло там над входом, поки її не було забрано до музею» [7; 51]

Д. Щербаківський наводить наступний опис означеного барельєфу, майже ідентичний опису музейного «Інвентаря» (1898–1914): «Фігура Архангела Михаїла являє собою велике (2,5 м заввишки) виображення, виковане й вичеканене з двох мідних блять, склепаних (в одну площу) і обрізаних по контурах постатей архангела й змія, як це робилось звичайно в старовинних українських шатах, що ними оздобляли образи. Архангел в панцері й у довгому поверх панцера плащі стоїть на змієві в спокійній позі з опущеними крилами. Молоде безвусе обличчя його, оточене німбом, повернено в 3/4 наліво; очі дивляться байдуже вперед, а не на змія. Правниця трохи коротка (як часто буває на українських образах) держить списа, віткнутого в роззявлену пашеку змія. В лівій руці сфера з написом: «Ктоі ако Бог». Змій без усякого опору одкрив пашеку з червоним довгим язиком і, коли підняв крило, то, здається, не для захисту, а лише для того, щоб заповнити просторін між своєю головою й ногою архангела. Обидві постаті багато орнаментовані пишними квітами й волотами. Обличчя й руки архангела пофарбовано в колір тіла; крила, панцер і держава посріблені; на ногах видно сліди позолоти. Постать змія темно-червоного кольору. Уся група зроблена в стилю українських шат XVII–XVIII ст. на образи: так характерний для іконописного стилу спокій, відсутність драми. Сполучення передає рух видно в лівій частині групи, де бачимо гармонійне розрішення й сполучення рухів

Рис. 1. Барельєф «Архангел Михаїл» із зібрання Національного музею історії України. XVIII ст. (1697 р.?)

Рис. 2. Статуя Феміди із зібрання Національного музею історії України. 1777 р.

голови Змія й руки й списа архангела, що йдуть в протилежних напрямках... На фігурі архангела з київської ратуші *дати немає*. – курсив наш. *Авт.*» [7; 19–20].

У своєму дослідженні Д. Щербаківський наводить опис будівлі київської ратуші, наведений в «Описании Киева» (1868) М. Закревського: «Посредине главного строения [магистрата. – *Авт.*] был обширный выступ, в котором находилась парадная лестница и сени. В ровень со вторым этажем дома, в сем выступи была открытая галлерей или терраса, украшенная наверху фронтоном, на котором стояла медная колоссальная статуя Фемиды, с мечем в одной руке и с весами в другой... Но особенное внимание и удивление простого народа, привлекал по своему устройству, герб київській. Это было медное, в кругу, до четырех аршин в поперечнике [1 аршин приблизительно дорівнює 0,71 см. – *Авт.*], барельефное изображение св. Архистратига Михаила... Фигура Архангела была так устроена при часах на башне, что во время их боя она ударяла стальным копьем в кремнистую пасть змія, отъ чего сыпались из нея искры. Над часами, вокруг карниза башни была надпись славянскими золочеными буквами: «Богомъ хранима града Кієва (1697 р.)». Роковым пожаромъ 1811 г. іюня 9 дня, зданіе сіє опустошено..., а от бывшего магистрата сохранился только означенный гербъ Кієва да статуя Фемиды, поврежденные огнем». Після пожежі [1811 р. – *Авт.*] через деякий час «бывший гербъ Кієвскій *обрезанный и без всякой механики, приделан и при том весьма неакуратно к фронтому кієвского зданія Городской Думы*. – курсив наш. *Авт.*». Д. Щербаківський, коментуючи цей опис, називає свідчення М. Закревського «легендою, хоча і не безпідставною і пояснює, що «відсутність на фігурі архангела [маючи на увазі барельєф з Всеукраїнського історичного музею. – *Авт.*] механізму, який робив виблиски під час бою дзегара, можна пояснити тим, що цей механізм був прикріплений не до самої фігури, а до дзегара за фігурою, чого знизу не було видно. Робились звичайно лише виблиски під час бою дзегара, а удар копіям в постать уже добавляла фантазія глядача» [7; 20, 23].

Отже, Д. Щербаківський не довіряв свідченню М. Рененкампа про «пізні» походження барельєфа.

При цьому Д. Щербаківський слушно зауважує, що «фігура архангела Михаїла в тому вигляді, як вона є зараз [на 1925 р. – *Авт.*], не має ознак жадної механіки: копій його не сталіне, а з такої ж міді зроблено, як і уся фігура. Ні в плечі, ні в лікті постати архангела немає жадних шарнірів, або ознак, що вони колись були. Пасть змія мідна, а не «кремениста» й немає ознак, що були якісь відповідні приладдя. Але поруч з цим не видно, щоб фігура архангела була «обрізана» дефектно. Легенда, яку передає М. Закревський, на мою думку, все ж не безпідставна, адже й літописна звітка 1718 р. говорить саме про «дзесар чудесный, где архангел Михаил копьем во время пробития часів змія в уста бил столько,

скільки часів ударяло»... Мітр[ополит] Платон 1804 р., оглядаючи київську ратушу, сподівався забачити ангела, «который, сказывають, ударяет копьемъ, означаетъ часы, но при насъ сего не случилось», – додає мітрополіт в щоденнику» [7; 20].

Більш точне місце розташування фігури Св. Михайла з *цитом* (курсив наш. – авт.)

у руці – на стіні башти ратуші вище галереї – вказав історик М. Максимович (1804–1873), згадуючи оповіді свого батька [5].

Оповідаючи історію «Архангела Михайла», Д. Щербаківський відзначає, що «найстаршу звістку про неї ми маємо в літописній згадці 1718 року про пожежу дзегара на ратуші» і робить висновок про те, що барельєф було «зроблено р. 1697 одночасно з баштою ратушною» [7; 20].

Ще один штрих до опису зображення Архангела Михайла міститься у записках «Географическое описание города Киева» (1784) російського офіцера В. Новгородцева, який відзначав: «...к полуденной стороны на боку оной [башти] из ображеніе архистратига Михайла позолоченное» [7; 11].

«Бароковий» вигляд барельєфу (на якому наголошує Д. Щербаківський) дає підстави вважати (і у цьому ми поділяємо думку Д. Щербаківського), що барельєф янгола, який зберігся до нашого часу, виготовлено після спорудження у 1751 р. мурованої ратуші (за іншими відомостями – у 1737 р.) замість згорілої під час пожежі 1718 р., яка знищила міську забудову на значній території Подолу. Пожежі на ринковій площі відбулись у 1751 та 1808 р., після яких відбудовувався Успенський собор, «торгові ряди» (на місці яких почалося спорудження цегляного нового Гостинного двору) та будинок магістрату. М. Рененкамф, певно, помилявся, говорячи про те, що барельєф янгола було виготовлено після пожежі 1806 р.; можливо, його було лише поновлено після чергової подільської пожежі.

Другим раритетом часів київського міського самоврядування у зібранні НМІУ (що прикрашав фронтон ратуші над ганком зі сходами [5]) є мідна статуя богині правосуддя Феміди, яка у 1920-х рр. перебувала у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка і про яку Д. Щербаківський писав: «Статую Теміди на київській ратуші... зроблено, згідно з написом, лише в 1777 році. М. Закревський каже, що Теміда була уміщена на фронтоні над галереєю другого поверху... Висота її разом зі сферою, на якій вона стоїть, досягає ледве 1,5 метра. Богиня в піднятій правійці держала меч (від нього тепер збереглась лише ручка), в лівій руці – вагу (вага теж не збереглась). Пов'язка, що бувала звичайно на очах у грецької Феміди – у київської Теміди піднята на лоб, і київська богиня правосуддя дивиться спокійно на підсудних. Обличчя її повновиде, спокійне. На ній покоління верхня одежа з широкими рукавами, оточена внизу бахромою. Поверх неї щось подібне до панцеру, які часто можна побачити на постатях Варвари, Катерини, Параскеви й інших святих жінок на українських образах. Спідня одежа її довга; з-під неї виглядають босі ступні ніг. Сфера, на якій стоїть богиня, приплюснута. На ній напис: «зделана 1777 года За правления господина надворнаг осовітника войта Григорія Сидоровича Пивоварова бурмистра Димитрія Александровіча и райцы Миколая Леонтовича». Фігура мідна склепана по отвесу з двох частин. Руки від ліктів, а також сфера, на якій стоїть Теміда, викуті з окремих блятів. Загальні лінії цієї фігури несміливі, складки одежі в'язі, збиті, мало виразні і не надають постаті Теміди потрібної монументальності. Волосся на голові трактоване неритмічно. Все ж-таки треба сказати, що це дуже рідкий і цінний зразок української скульптури цивільного характеру на класичну тему. Що до стилю Теміди, то з нею трапилося те ж, що з літературними типами класичних царів і героїв, коли вони попадали на підмостки середньовічної української сцени. Як в драмі, виплеканий духовного школою, класичні персонажі набирали релігійного характеру, так і тут класична богиня, що через підручники алегорій і символів, в яких так кохалась Європа XVI–XVIII ст., попала на Україну, тут в руках українських майстрів набула того загального вигляду святих Варвар або Параскев, які звичайно випускали з своїх майстерень українські майстри [7; 27, 28].

Історія надходження цієї реліквії до Київського художньо-промислового і наукового музею викладена у листі до директора музею М. Біляшівського, власника статуї Феміди – двоюрідного онука автора «Опису Києва» історика М. Закревського, мирового судді

м. Ходорків Сквирського повіту І. М. Дашкевича (1910). Під час пожежі на Київському Подолі у 1811 р. мідна постать Феміди впала з вежі магістрату у згодом потрапила до тєтя І. М. Дашкевича – колишнього міського голови Ф. І. Войтенка. Після смерті останнього у 1887 р. І. М. Дашкевич виявив цю статую серед майна покійного. Професор київського Університету Св. Володимира, відомий історик і археолог В. Антонович, оглянувши статую, назвав її «Феміда магістратська» і прочитав напис на її підніжжі „Зделана 1777 года, декабря 20, за правления надворного советника воейта Григорія Сидоровича Пивоварова, бурмистра Дмитрик Александровича и райцы Николая Леонтовича”. До 100-річчя пожежі на Подолі (1811) І. М. Дашкевич вирішив передати цю річ до музею. У своєму листі дарувальник відзначив, що ця історична пам'ятка – невисокої художньої вартості і виготовлена не з дорогою пластичною „червоною” міді, а з більш дешевого сплаву жовтого кольору. Через крихкість металу І. М. Дашкевич не наважився доручити її реставрацію місцевим майстрам і сподівався, що столичні реставратори зроблять це набагато краще. У 1910 р. (на час передачі до музею) постать Феміди складалась з 5 уламків, найбільшим з яких був деформований після перебування у вогні порожнистий тубуб, в який була втиснена голова. Окремо зберігались дві руки статуї, у ліктях з'єднані гвинтами (сліди некваліфікованої реставрації) та сферичне підніжжя. Терези та меч, які Феміда тримала у руках, були втрачені – від них лишилось тільки руків'я меча [4].

У 1910 р. статуя Феміди надійшла на зберігання до КХПНМ, про що рукою хранителя Д. Щербаківського був зроблений відповідний запис у музейному «Інвентарі» під № 649: «Статуя Фемиды желтой меди. Высота 152 см. В правой руке меч (сохранилась только рукоять), в левой весы (не сохранились); на голове выше глаз повязка, динная нижняя одежда покрыта до колен верхней, украшенной бахромой. Бюст прикрыт подобием панциря, разработанного в бароковом стиле. Статуя украплена га приплюснутом шаре, на коем вырезана надпись: Зделана 1777 года за правления господина надворного советника воейта Григория Сидоровича Пивоварова бурмистра Димитрия Александровича и райцы Николая Леонтовича. Находилась на старой Киевской ратуше, сгоревшей в 1811 году» [3].

Кілька років тому постать богині правосуддя, виготовлена зі з'єднаних (склепаних) по вертикалі двох частин, була відреставрована художником-реставратором О. О. Оришаком.

На відміну від античних прототипів очі київської Феміди не прикриває пов'язка, яка піднята на лоб. Богиня вбрана у довгий одяг, поверх якого одягнена коротка туніка („бароковий” панцир?), за спостереженням Д. Щербаківського, схожий на ті, в яких на українських іконах зображували святих Варвару та Катерину.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що виконані у стилі барокового «народного примітиву» барельєф «Архангел Михаїл» і скульптура Феміди мають переважно історичне значення, оскільки належать до тих нечислених реліквій, що вціліли від часів користування київської міщанської громади самоуправлінням за Магдебурзьким правом. Адже руйнівні міські пожежі знищили майже повністю магістратський архів і саму будівлю ратуші з усім майном (канцелярськими печатками, міськими прапорами та артилерійським арсеналом, портретами урядовців магістрату, церемоніальним мечем), про яке згадував М. Максимович [5].

І навіть те, що останні вцілілі реліквії відносно «молоді» (не давніші за другу половину XVIII ст.), не применшую їх історичної ролі та мистецького значення. Спостереження Д. Щербаківського щодо подібності іконографії та стилістики барельєфу «Архангел Михаїл» до творів українського мистецтва XVII–XVIII ст. дозволяють припускати, що до наших часів зберіглася постать янгола, можливо, створена у 1690-х рр., проте ймовірніше у др. пол. XVIII ст. Вона вціліла у пожежах 1808 та 1811 років і зараз є окрасою музейного зібрання Національного музею історії України.

Джерела та література

1. Будинок Київської думи // Веб-портал Вікіпедія. Вільна енциклопедія. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%>

- ВЕ%D0%BA_%D0%9A%D0%B8%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%B4%D1%83%D0%BC%D0%B8 Дата звернення: 18.01.2018.
2. Будинок Назарія Сухоти // Веб-портал Вікіпедія. Вільна енциклопедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BA_%D0%9D%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%A1%D1%83%D1%85%D0%BE%D1%82%D0%B8. Дата звернення: 18.01.2018.
 3. Инвентарь Киевского музея древностей и искусств. Исторический отдел. I. Г. I. IX. Т. I. №№ 1 – 2495 (16.09.1898 – 10.03.1914) на 264 арк. (Рукописна копія зі збереженням орфографічних особливостей зроблена науковим співробітником Національного музею історії України Романок Л. М. у 1993 р. Оригінал зберігається в Музеї українського образотворчого мистецтва). – Фонди НМІУ.
 4. [Лист мирового судді м. Ходорків Сквирського пов. I. Дашкевича до директора Київського художньо-промислового і наукового музею М. Біляшівського про бажання передати до музею статую Феміди. – ДАК. –Ф. 304. – Оп. 1. – Стр. 12. – Арк. 112, 114–115.
 5. Максимович М. А. Описаниекиевской ратуши // IP НБУВ. – Ф. 1. – Стр. 10 967. – Арк. 1, 1зв., 2, 2зв.
 6. Ренненкампф Микола Карлович // Веб-портал Вікіпедія. Вільна енциклопедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%BF%D1%84_%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 Дата звернення: 18.01.2018.
 7. Щербаківський Дан. Реліквії київського міського самоврядування. Окрема відбитка зі Збірника «Київ та його околиці» за редак. голови секції акад. М. Грушевського. Всеукраїнська академія наук. Історична секція. – Київ, 1925.

Тетяна Мироненко (Київ)
провідний зберігач сектору декоративно-ужиткового мистецтва
Національного музею історії України

Вкладна дарохранительниця 1762 р. козаків Романа Шекери і Василя Кукси в зібранні Національного музею історії України

Серед сакральної металопластики та козацьких реліквій XVIII ст. чільне місце займає вкладна дарохранительниця коштом козаків Конелівського куреня Запорозької Січі Романа Шекери та його сина Василя Кукси (Мт-2329). Вона походить із Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка (1924 – 1934), де була записана в інвентарну книгу (не збереглася) під номером 1212. У 1934 – 1941 рр. перебувала на зберіганні в Київській конторі Держбанку згідно акту передачі № 33 від 28 лютого 1934 р. під № 1212, [1] а у 1941 – 1946 рр. – в Державному сховищі РСР (Гохран), звідкіль у 1946 р. повернута до Київського історичного музею (нині НМІУ) за актом від 13 жовтня 1946 р. В серпні 1948 р. була записана до інвентарної книги речей з дорогоцінного металу з шифром «ДМ» під № 2307 без зазначення джерела надходження. У 1988 р. переведена до фондової групи «Метал» за інвентарним номером Мт-2329. Після проведеної апробації, вона у 2015 р. знову переведена до групи зберігання предметів з дорогоцінних металів під інвентарним номером РДМ-2779.

Дарохранительниця мала незадовільний стан: різні пошкодження та втрати башточки і нижньої частини навершя (мандорли). Під час її реставрації в Національному науковому дослідному реставраційному центрі України у 1997–1998 рр. були відтворені з пластику втрачені фрагменти (реставраційні роботи проводив художник-реставратор Голуб В.М.).

Ймовірно, дарохранительниця була серед речей з дорогоцінного металу, вилучених з церков та музеїв на початку 1920-х рр., відповідно декрету ЦВК РРФСР від 23 лютого

1922 р. «Про вилучення церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим» та виданого в Україні місяцем пізніше – 8 березня аналогічного правового документу «Про передачу церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим» [2]. Це прилучення також підтверджується тим незадовільним станом дарохранительниці до її реставрації. Д. Щербаківський, який входив до складу Комісії по відбору та поверненню музейних цінностей, в листі надісланого в Київ до Главполітосвіти писав про долю церковних цінностей України музейного значення в Московському Держсховищі: «Речі перебувають в Гохран в напівзнищеному виді – побиті, поламані, розвинчені на свої составні части, так що членам комісії приходить гаяти багатов часу на розшукування окремих частин старовинного потира або хреста і багато прекрасних речей залишаються на жаль лише в фрагментах» [3].

Всередині 1922 р. в Москву в Держсховище (Гохран) була відправлена значна частина вилучених церковних цінностей. З метою їхнього повернення була створена спеціальна Музейна комісія по відбору та поверненню в Україну мистецьких та історичних предметів пам'яток музейного значення. До її складу увійшли Д.М. Щербаківський, А.Ф. Серєда (завідувач художнім відділом Першого Державного музею) та Степанова О.Ф. (представник музейно-виставкової секції Головополітосвіти із Харкова). Завдяки їхнім зусиллям було врятовано від знищення та повернуто в Україну частину найвизначніших пам'яток золотарського та сакрального мистецтва. До Києва у вересні 1922 р. було привезено 29 ящиків, а у травні 1923 р. – 4 ящики з церковними цінностями музейного значення з числа вилучених Комісією по допомозі голодуючим [4]. За свідченням Ф. Ернста у некролозі Д. Щербаківського, з Московського Гохрану вдалося привезти біля 5000 врятованих речей. Всі ці речі були передані в Перший Державний музей Києва для дослідження фахівцями. З отриманих музеєм речей був створений окремий золотарський фонд [5]. І вже знову у 1934 р. речі з дорогоцінних металів, в тому числі й культові, були передані у Київську контору Держбанку СРСР.

Дарохранительниця, гробниця – посудина, в якій зберігаються запасні напередосвячені Святі Дари – хліб і вино, які під час Літургії, Євхаристії таємничим чином перетворюються у Тіло і Кров Христову та використовуються для причащення віруючих в особливих випадках поза храмом. Таїнство Євхаристії, Святого Причастя встановлено самим Господом під час Таємної вечері зі своїми учнями, де заповів виконувати це на спомин його (Мт. 26, 26-28; Мк. 14, 22-24; Лк. 22, 19-20; 1 Кор. 14, 22-24). Відповідно до свого призначення дарохранительниця оздоблюється усталеними за церковними канонами євангельськими сюжетами, пов'язаними з Таємною вечерею, страстями та воскресінням Господнім. Вони є найсвятішими храмовими предметами і у православних знаходяться на престолі у вівтарі, а у католиків – за вівтарем [6].

Дарохранительниця виготовлена в техніці карбування з позолоченого срібла 500 проби. Клейма відсутні, але за вкладом року 1762, її можна датувати тим же самим роком. Вона у вигляді двохярусної, в плані чотирикутної дзвіниці, увінчується мандорлою з зображенням Вознесіння Христового, встановлена на піддоні з чотирма фігурними пластичними ніжками, з правого боку дві висувні шухлядки з ручками-кільцями, оздоблена бароковим рослинним орнаментом, в якому переважає акант, голівками янголів та сценами на євангельські сюжети. Нижній і верхній яруси у формі чотирикутних скриньок, між якими розташований виступаючий об'ємний бордюр з рантом, декорований ложками, в центрі – пальметками, кути – листям аканта (Іл. 1).

На передній стінці нижнього ярусу зображений сюжет «Ісус Христос у домовині», обрамлений пагонами листя аканта та чотирма трілисниками (Іл. 2). Бокова шухлядка прикрашена накладною пластиною, декорованою рослинним орнаментом з накладною голівкою янгола (Іл. 3).

На лицевому боці верхнього ярусу в накладному овальному медальйоні, обрамленому з боків листям аканта, зображення «Тайної вечері» (Іл. 4). На шухлядці в накладному овальному медальйоні, обрамленого намистинами та чотирма трілисниками – сцена «Покладання у гроб Ісуса Христа» (Іл. 5). Верхній ярус закінчується чотиригранним куполом з плоским верхом, орнаментованим закрутками листя аканта та чотирма повнovidними голівками янголів. По краю

купола пролягає гладенький плоский рант. Купол завершує відновлена з безбарвної напівпрозорої пластмаси кругла башточка з цибулеподібною банею, над якою здійснюється мандорла “Вознесіння Христове” – ажурний овальний медальйон із зображенням у сивій Спасителя на хмарах, який держить в правій руці пальмову гілку, а в лівій – корогву (Іл.6).

Задні та ліві бокові стінки, а також нижня шухлядка прикрашені однотипним рослинним орнаментом, який складається з пишною листя аканта та переплетених ламаних стрічок, доповнений намистинами та чотирипелюстковою квіткою в центрі.

Піддон опуклий, з плоским рантом, оздоблений в’юнким листям аканта та чотирма голівками янголів. По периметру верхнього краю вигравіруваний вкладний напис церковнослов’янським шрифтом: «Сія гробниця сооруженна коштом козака Сечи Запорожской куреня Конелевского Романа Шекери да сина его Василя Куксы 1762». (у написі „Конелевского” літера „В” схожа на літеру „Б”) (Іл.7). До піддона прикріплені пластинчасті вигнуті ніжки з прорізами, які розширюючись круто закручуються на кінцях.

Виріб не позначений клеймом майстра. В XVIII ст. таврованих речей було мало, оскільки ще не було законодавчої системи контролю над виробами з дорогоцінного металу. Майстри, які переважно виконували речі на замовлення, рідко ставили свої клейма [7].

Дарохранительниця виконана невідомим, ймовірно, місцевим майстром у стилі українського бароко XVIII ст. Для цього періоду в культовому золотарстві характерно наслідування архітектурних форм: дарохранительниці нерідко створювали у вигляді дзвіниць з пишним орнаментальним оздобленням, в якому панує акант, доповнений сюжетними композиціями та народними мотивами [8].

Незважаючи на відсутність верхньої авторської деталі, гробниця має вишуканий вигляд, легкі, витримані в пропорціях форми та елементи декору. Прикрашена стриманим без надмірної пишноти орнаментом, який притаманний українському бароко та усталеними євангельськими сюжетами.

Подібний тип дарохранительниць у вигляді дзвіниць, які мали однотипні конструктивні елементи, був розповсюджений серед церковних виробів того часу. Наприклад, дарохранительниця 1743 р. І.Равича [9], 1756 р. С.Симиграновського [10] та інших відомих і невідомих золотарів, виробі яких зберігаються в різних музейних колекціях [11]. Всі вони мають однакову схему будови виробів, різниця лише в оздобленні деталей (так, типової форми бордюри мають різне декорування).

Серед козаків був поширений звичай робити різні вклади у церкви для їхньої матеріальної підтримки і одночасно для спасіння своєї душі. Нерідко вкладники залишали написи коштом кого виготовлена річ і з якої нагоди вносяться до храму.

Дарохранительниця – зразок вкладу рядових козаків. На виробу різні прізвища батька і сина. Це пояснюється тим, що на Січі козаки отримували прізвиська за зовнішніми ознаками людини, її характеру та діяльності. Роман Шекера та Василь Кукса – рядові козаки, про яких можуть бути лише скупі відомості або зовсім нічого. Зробимо спробу щось дізнатися про наших козацьких вкладників.

Прізвище Шекера походить від діалектного слова “шекеряти” – шепелявити. Можливо, Роман Шекера мав якусь ваду мови і за це отримав своє прізвисько. Такі козацькі прізвища засвідчені в „Ресстрі Війська Запорозького Низового Нової Січі 1756 року”. Його мають декілька козаків у різних куренях: Васютинського, Конелівського, Пластунівського, Тимошівського, Шкуринського [12].

Прізвище Кукса походить від слова „кукса”, яке в різних діалектах мало декілька значень: кулак, удар кулаком, людина без пальців на руці, похмурий, хмуритися, плакати. В одному випадку це означало сильну, міцну людину, в другому – каліку, а в третьому – похмуру людину [13]. Можна тільки здогадатися, за якою ознакою наш Василь отримав прізвисько. Вони були досить поширені, їх знаходимо в переліку козаків Дерев’яківського, Іванівського, Ірклівського, Кирилівського, Переяславського, Поповічівського куренів в „Ресстрі Війська Запорожського 1756 року” [14]. Але Василя з таким прізвищем в «Ресстрі» не зазначено.

Лл. 1.

Лл. 2.

Лл. 2.

Лл. 3.

Лл. 4.

Лл. 5.

Лл. 1. Дарохранительница. Загальний вигляд

Лл. 2. Сюжет «Ісус Христос у домовині». Фрагмент дарохранительниці

Лл. 3. Декор шухлядки дарохранительниці з голівкою янгола

Лл. 4. Медальйон «Тайна вечеря». Фрагмент дарохранительниці

Лл. 5. Медальйон «Покладання у гроб Ісуса Христа». Фрагмент дарохранительниці

Лл. 6. Мандорла «Воскресіння Христове». Фрагмент дарохранительниці

Довідки про Романа Шекеру поки що знайти не вдалося. Невідомо, де мешкав, яке було його господарство (це потребує додаткових досліджень). Знаємо лише з напису, що він козак Конелівського куреня Запорозької січі. Але в „Реєстрі Війська Запорозького 1756 года” у списку козаків Конелівського куреня Роман Шекера не значиться. Є, правда, прізвище Шекера, але з другим ім'ям – Іван [15]. Можливо, Роман вступив до цього куреня пізніше за складання Реєстру або був нерестровим козаком. Конелівський курінь був одним із 38 запорозьких куренів. На початку 60-х рр. ХУІІІ ст. він підпорядковувався Новій Січі, яка відома як Підпільненська, Покровська, Краснокутівська (1734 - 1775) [16]. Назву він отримав від села Конели (нині – Жашківській район Черкаської області), звідкіля були вихідці цього куреня, який вперше згадується за 1683 р. Є інші назви – Конельський, Кунілівський [17].

Іл. 7. Фрагмент дарохранительниці з дарчим написом вкладників

Трохи більше інформаційного матеріалу знайшлося по Василю Куксі. Це ім'я згадується у діловому документі „Поименні відомості про жителів задніпровських поселень Миргородського полку за матеріалами Жовтневої ревізії 1752 р.” [18] у розділі „Сотні Архангелогородської села Петров Острів”, під заголовком «Козаки подпоможники к дачам подлежащие крайне нищетные бездворные одинокие з удовами» [19]. У Відомостях Василь Кукса записаний як козак Архангелогородської сотні, який мешкав в с.Петров Острів (нині – с. Петроострів Новомиргородського району Кіровоградської області) і відносився до козацької бідноти – «крайне нищетним», який не мав двора та коней, мав лише одну хату та сім'ю і було дозволено щось брати з казенних угідь (дачам подлежащие) [20]. Мабуть, не був козаком Запорозької Січі, оскільки на дарохранительниці слово „козак” пишеться в однині і відноситься до Романа Шекери.

Архангелогородська сотня була створена і увійшла до Миргородського полку у 1742 р., і в 1750-х – початку 1760-х рр. входила до складу поселень Нової Сербії. За Архангелогородською сотнею були закріплені три слобідських поселення: села Петрів Острів (1742 р.), Новий Миргород (1740 р.) і сілце Вільховата [21].

Село Петров Острів (нині – село Петро Острів в Новомиргородському районі Кіровоградської області) засноване у 1742 р. як поселенська слобода одночасно з містечком Архангельськ – сотенним центром Архангелогородської сотні (сучасне м.Новоархангельськ – районний центр Кіровоградської області) [22].

Миргородський полк створений у 1625 р. як приватний підрозділ для захисту маєтків Вишневецьких на Лівобережжі. Після Зборівської угоди 1649 р. увійшов до Війська За-

порозького як військова адміністративно-територіальна одиниця з полковим містом Миргородом у складі 15–16 сотень. До нього у 1742 р. приєднали Архангелогородську сотню, а трохи пізніше – Крилівську (1744 р.) та Цибулівську (1748 р.). За указом Катерини II від 16 вересня 1781 р. Миргородський полк був ліквідований, а територія полку увійшла до Київського намісництва [23].

Поселення Миргородського полку розташовувалися на території Нової Сербії, для якої були відведені землі запорожців на так званих задніпрських місцях або Наддніпрянщині, які входили до складу Гетьманщини (1648 – 1796) і адміністративно належали до її правобережної частини. На цих землях за указом імператриці Єлизавети Петрівни 24 грудня 1751 р. по правому березі Дніпра була створена Нова Сербія як адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії. Це іноземні військово-землеробські колонії, куди протягом 1751 – 1764 рр. були переселені вихідці із Сербії та інших балканських народів православного віросповідання. Ця територія майже повністю знаходиться у Кіровоградській області [24]. Нова Сербія скасована указом Катерини II 22 березня 1764 р., а її території під назвою Єлисаветинської провінції увійшли до складу утвореної Новоросійської губернії (указ від 13.04.1764 р.) [25]. Разом цим указом був скасований інститут гетьмана, а через рік Гетьманщину реформовано в Малоросійську губернію [26].

Досить цікаво, у дарчому напису дарохранительниці позначений рік вкладу – 1762, тобто вона була внесена за два роки до скасування Гетьманства та за 13 років до знищення Запорозької Січі. Невідомо, яких статків був Роман Шекера, але разом з „крайне нищетним” сином Василем Куксою зміг замовити і внести до церкви дорогу ошатну річ.

До якої ж церкви могла бути внесена дарохранительниця? Через те, що відсутні довідки про її надходження до музею, і виходячи із вище викладеного, можна зробити деякі припущення. Оскільки Роман Шекера був січовим козаком Конелівського куреня, то можна припустити, що це могла бути січова Покровська церква або конелівська – святих апостолів Петра і Павла [27], а також місцеві церкви, які були у поселеннях Миргородського полку: церква Архангела Михаїла в м. Архангельську, збудованої у 1746 р. [28], Преображенська церква в с.Петров Острів [29], дві церкви Свято-Миколаївська та Богородицька в Новому Миргороді, де знаходилося духовне правління [30].

Дарохранительниця Романа Шекери та його сина Василя Кукси – чудовий зразок золотарського мистецтва культового призначення доби українського бароко. Виріб відзначається високими художніми якостями та технічною досконалістю, вишуканістю форм і оздоблення, є цінною меморіальною пам'яткою середини ХУІІІ ст., яка виконана невідомим талановитим українським майстром. Вона є пам'яткою цього історичного періоду, яка несе в собі інформацію про події того часу. Інформацію від часу свого створення і до сьогодення. В ній залишили свої імена рядові козаки. Через них ми заглянули у той трагічний час коли Україна втрачала свої політичні та економічні права, ставала нерівноправною частиною чужої держави, а її землі роздавали чужинцям. Та й сама доля дарохранительниці щось схожа на долю України: зруйнована, понівечена і знову відроджена до життя.

Джерела та література

1. Акт передачі музейних цінностей з Всеукраїнського історичного музею до Київської контори Держбанку СРСР від № 33 від 28 лютого 1934 р. – Фонди Музею історичних коштовностей України.
2. Лисенко Т.О. Данило Михайлович Щербаківський (1877 – 1927). Його життя та доля // Лаврський альманах. Збірник наукових праць Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Вип.3. – К., 2001. – С.118.
3. Станіцина Г.О.Архівні документи щодо зусиль Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) з рятування музейних цінностей, що вилучались для допомоги голодуючим у 1922 р. – Археологія, 2006, № 2.

4. Станиціна Г.О. Архівні документи щодо зусиль Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) з рятування музейних цінностей, що вилучалися для допомоги голодуючим у 1922 р. – Археологія, 2006, № 2. – С.69; Станиціна Г.О. Архівні документи про повернення церковних цінностей музейного значення в 1923 р. – Археологія, 2008, № 1. – С.60, 61, 62, 66, 70.
5. Павловський В. Данило Михайлович Щербаківський (1877 – 1927). Його життя та доля // Сучасність, 1978, № 1. – С.38, 39; Лисенко Т.О. Данило Михайлович Щербаківський (1877 – 1927). Його життя і доля. // Лаврський альманах. Кієво-Печерська лавра в контексті української історії і культури. – К., 2001. – Вип. № 3. – С.119; Станиціна Г.О. Архівні документи про повернення церковних цінностей... – С.60, 61, 62, 70.
6. Закон Божий. – Джорданвиль, 1987. – С.612, 656, 665; Святе Даро. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: ru.m.wikipedia.org/wiki/святыє_дары; Тайнство Причащення или Евхаристия. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.bogoslovi.ru/tainstva3.htm; Дарохранительница. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/дарохранительница
7. Петренко М.З. Українське золотарство ХУІ – ХУІІІ ст. – К., 1970. – С.45.
8. Петренко М.З. Українське золотарство ХУІ – ХУІІІ ст. – К., 1970. – С.97, 99, 101.
9. Музей історичних коштовностей України. – К., 2004. – С.210.
10. Там само. – С.218; Петренко М.З. Українське золотарство ХУІ – ХУІІІ ст. – К., 1970 р. – С.127.
11. Тихонова М.М. Дарохранительниця останньої третини ХУІІІ ст. із колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького – взірці бароко і рококо в металообробці. // Музейні читання. Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України. – К., 2008. – С.137, 138.
12. bookit.ut.ru/ndoar-jsjk-ta-mnicz-Ukra-ni.58/html; Україна – козацька держава. – К., 2007. – С.149, 161, 173, 179, 181.
13. Происхождение фамилии Кукса. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.ufolog.ru/names/order/кукса.
14. Україна – козацька держава. – К., 2007. – С.153, 155, 156, 157, 163, 172, 176.
15. Там само. – С.161.
16. Там само. – С.51; Довідник з історії України, т.2. – К., 1995. – С.288.
17. Курінь (Запорозька Січ) – [Електронний ресурс] – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/курінь_(запорозька_січ).
18. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини ХУІІІ століття. – К., 2003. – С.42.
19. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць... – С.103.
20. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. – К., 1972. – С.16; Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць... – С.103.
21. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць... - С.104.
22. Кузик Б.М., Білошапка В.В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України. – Дніпропетровськ, 2005. – С.37, 38; Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 року. – К., УРЕ, 1987. С.154, № 581. – С.155, № 678; Петроостров. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Петроострів.
23. Миргородський полк. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Миргородський_полк.
24. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць... – С.3.
25. Нова Сербія. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Нова_Сербія.
26. Гетьманщина. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Гетьманщина.
27. Довідник з історії України, т.2. – К., 1995. – С.288; Конела (село). – [Електронний ресурс] – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/конела_(село).
28. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць... - С.105; Новоархангельськ. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/новоархангельськ.

29. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць... – С.105; Петроостров. – [Електронний ресурс] – uk.wikipedia.org/wiki/петроострів.
30. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць... – С.105; Новомиргород. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Новомиргород.

Олена Походяща (Київ)
заступник головного зберігача
Національного музею історії України,
кандидат історичних наук

Портрети польської шляхти з родинної колекції Браницьких

Колекція Національного музею історії України (далі – НМІУ) містить твори мистецтва, меморіальні речі та документи багатьох видатних історичних діячів козацької доби, серед яких зустрічаються прізвища Браницьких, Бутовичів, Безбородків, Полуботків, Милорадовичів, Розумовських, Сулімів, Тарновських, Чарториських та ін. Майже в кожній заможній родині зберігалися портрети не тільки представників родичів, друзів, а й зображення відомих людей епохи: славетних гетьманів, духовенства, дворянства, просвітителів. На відміну від портретів, написаних для храмів, це в більшості світські невимушені зображення, деякі з яких навіть представлені в міфологічних образах, овіяні духом романтизму, розкривають особисті риси, а не тільки вказують на приналежність до певної соціальної верстви.

Особливу увагу своєю репрезентативністю та манерою виконання привертають два портрети представників польської шляхти: гетьманів Станіслава Конецпольського (полотно, олія, 110 x 78 см. Інв. № М-129) та Яна Тарновського (полотно, олія, 114x82 см. № М-130). Ці портрети становлять живопис доби романтизму та значно відрізняються від українських парсун XVIII ст.: обличчя та постава портретованих зображена не статично в площинній манері, а в динаміці, реалістично, що вказує на європейську школу майстра. Вивчення архівної документації дозволило встановити, що портрети походять з колекції Браницьких, які мешкали в Білій Церкві (інвентарна книга Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (і.10235, і 10236). До Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка вони надійшли у 20-х роках XX ст. з Картинної галереї м. Києва (сьогодні – Національний музей «Київська картинна галерея»). Великий коронний гетьман Ксеверій Браницький отримав Білоцерківське староство за придушення Коліївщини та у 1778 р. збудував там палац. У 1781 р. він одружився з фрейлиною імператриці Катерини II, племінницею Григорія Потьомкіна Олександрою Василівною Енгельгард. До Білої Церкви подружжя приїжджало влітку, а взимку мешкало у Петербурзі. У 1784 р. Францішек Ксаверій подарував Олександрі цей білоцерківський масток, після чого вона стала його облаштовувати, запрошуючи відомих європейських архітекторів, скульпторів та дизайнерів [7, 367]. Таким чином, палац був прикрашений творами відомих європейських майстрів, серед яких можна було побачити портрети родини Браницьких, їх друзів та відомих державних діячів, де також були ці зображення Станіслава Конецпольського та Яна Тарновського – коронних гетьманів Польщі, що жили в різні століття. З іменами цих видатних особистостей безпосередньо пов'язані сторінки історії України.

Станіслав Конецпольський (пол. Stanisław Koniecpolski; 9.02.1591-11.03.1646) – польський шляхтич, восначальник та державний діяч Речі Посполитої. Належав до шляхетського роду Конецпольських гербу Побуг, був князем Священної Римської імперії (отримав князівський титул Священної Римської імперії з сином Олександром у 1637 р. від Фердинанда III). У 1633 р. він став Краківським каштеляном, а в 1632 р. – Великим гетьманом коронним. Крім того, був сенатором, воєводою сандомирським (з 1625), староство жарновецьким, велоньським, барським, битовським, буським, переяславським, плоскирівським, стрийським і ковельським. Він був

Лл. 1.

Лл. 2.

Лл. 3.

Лл. 1. Іосиф Марія Грассі.
 Портрет Станіслава Конєц-
 польського. Варшава, 1781-
 1794. Полотно, олія, 110 x 78 см.
 НМІУ.

Лл. 2. Іосиф Марія Грассі.
 Портрет Яна Тарновського.
 Варшава, 1781-1794. Полотно,
 олія, 114 x 82 см. НМІУ.

Лл. 3. Іосиф Марія Грассі.
 Портрет Олександри Браницької.
 Варшава, 1793. Полотно, олія,
 91 x 70 см. Севастопольський
 художній музей ім. М. Кроши-
 цького.

одним з найкращих полководців Речі Посполитої, отримавши перемогу у битвах під Мартиновим (1624), Хамерштином (1627), Тшцяною (1629), Охматовим (1644). Є свідчення, що ченці-домініканці м. Києва освячували його меч перед походом за Дніпро. Українського гетьмана Богдана Хмельницького Станіслав Конецпольський ненавидів та одночасно дуже поважав, про що залишилися свідчення історика Веспасія Коховського. За спогадами Грондського С. Конецпольський жалкував, що іде з життя раніше за Богдана Хмельницького «...бо ніколи не було між козаками людини таких здібностей і розуму». 11 березня 1646 р. Станіслав Конецпольський несподівано помер, ховали польського гетьмана в Бродях [5, 23; 8, 523–527]. Просопографічний портрет Станіслава Конецпольського представляє нам сильну та вольову людину, одного з видатніших восначальників Польщі. Він був магнатом з великими статками та маєтками: тільки у київському воєводстві у нього було 1499 селянських господарств; у Брацлавському – 18 548. Завдяки порівняльному аналізу було встановлено, що портрет Станіслава Конецпольського (НМІ, інв. № М-129) подібний до його прижиттєвих зображень з польських музеїв – Музею-палацу у Віляново та Варшавського національного музею. Портретований представлений трохи більше ніж до пояса, як і на портреті з Музею-палацу у Віляново, однак в більшій динаміці, розвернутим корпусом $\frac{3}{4}$ та піднятою правицею з булавою. Це майже покоління зображення чоловіка середнього віку, з модною за часів польської шляхти з вибитими вилицями, з темно-русим чубом на голові, каштановими довгою бородою та вусами. Обличчя овальної форми, з високим лобом, великими вухами та носом, одягнутаго в червоний кунтуш з великим хутряним коміром. Портрет зображено на коричневому фоні з червоним занавісом. У правиці Станіслава - гетьманська булава, інкрустована дорогоцінним камінням, лівою він тримається за бік, де на поясі – шабля орла.

Портрет другого польського коронного гетьмана Ян-Амор Тарновського (пол. Jan Amor Tarnowski; січень 1488, м. Тарнів – 16.05.1561, родинний маєток Вевюрка), що жив на століття раніше від Станіслава Конецпольського, також відноситься до парадних. Ян Тарновський – державний, політичний, військовий діяч Польського королівства, представник шляхетського роду Тарновських гербу Леліва. У 1527–1559 рр. Тарновський був Великим гетьманом коронним, придворним короля (з 1502), каштеляном війницьким (з 1522), краківським (з 1536), воєводою руським (1527–1535) і краківським (з 1535), старостою сандомирським, жидачевським, сондецьким, горodelським. Він перший в родині Тарновських, хто отримав титул Першого графа Священної Римської імперії (1547), був засновником міста Тернополя. Ян Амор Тарновський (Юанн з Тарнова, Ян Амор II з Тарнова), син Яна Амора молодшого і Барбари Завішанки з Рожнова – онучки Завіші Чорного з Габрова; походив з багатой шляхетської родини, яка мала сенаторський статус [2, 651; 4, 72-73]. На портреті Ян Тарновський зображений на тлі пейзажу в невимушеній позі, у півоберті, зодягнений в лицарські обладунки, поверх яких – червоний плащ, правою рукою спирається на шолом. Портрет Яна Тарновського написаний із зображення італійського художника Марчелло Бачареллі, який працював у Варшаві при королівському палаці.

Іконографія польської шляхти, у тому числі гетьманів коронних Станіслава Конецпольського та Яна Тарновського, до сьогодні не знайшла належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Стилістика та композиційне рішення творів свідчить про їх пізніше написання. Твори вдало передають портретні риси польських гетьманів, ретельно прописані майстром. Динамізму постаті Станіслава додає піднята булава в правиці, Ян Тарновський розвернутий в півоберт, тримаючись за шолом. Однак на цьому портреті слід відмітити «оживше» обличчя та більш динамічну статуру, з піднятою в правиці булавою. Така динаміка у відображенні постаті портретованого була характерним явищем для європейського портретного живопису XVIII ст., зокрема польського. У цих традиціях європейські художники виконували замовлення для української шляхти також. Під час аналітичних методів дослідження портретів Станіслава Конецпольського з НМІУ (НМІУ, інв. № М-129) та Яна Тар-

новського (НМІУ. інв. № М-130) був виявлений подібний за манерою виконання портрет Костянтина Острозького з колекції Білоцерківського краєзнавчого музею (полотно, олія, 115 x 85 см.; інв. № 337/216) [6, 215]. Ці портрети представників польської шляхти XVI-XVII ст., за технологічними особливостями написані одним художником XVIII ст.

Встановленню авторства портретів гетьмана Станіслава Конецпольського та Яна Тарновського допоміг порівняльний аналіз з іншими портретами цього художника. Ним виявився австрійський живописець Марія Грассі (1757-1838) – син ювеліра та брат скульптора Антона Матеуса Грассі. Освіту художник отримав в Венській Академії образотворчих мистецтв, де вже навчаючись отримав популярність портретиста. Потім переїхав до Варшави, де мешкав у 1781-1794 рр. У Варшаві він пише портрети Олександри Браницької, Юзефа Понятовського, Марії Нарішкіної та багатьох інших. За манерою виконання портрети Станіслава Конецпольського та Яна Тарновського з НМІУ має багато спільного з романтичними портретами Іосифа Марії Грассі – Олександри Браницької, Валеріяна Зубова, Василя Трубецького та інш. У 1816-1821 рр. він виконував обов'язки опікуна стипендіатів королівства Саксонії у Римі [9, 215]. Портрет Станіслава Конецпольського та Яна Тарновського художник вірогідно написав у Варшаві, коли виконував замовлення для Олександри Браницької, використавши за основу їх зображення в Музей-палаці у Віляново.

Портрети Станіслава Конецпольського та Яна Тарновського з родинної колекції Браницьких є парадними світськими зображеннями, спрямованими на розкриття особистих рис портретованих в реалістичній манері виконання. Аналізуючи іконографію цих поважних польських шляхтичів, можна зазначити, що на прижиттєвих портретах (Національний музей у Варшаві та Музей-Палац у Віленові) вони представлені у сарматському дусі на повен зріст або ж до колін. Розглянуті портрети відрізняються від парсун українських майстрів манерою виконання та реалестичністю. Виходячи з комплексного дослідження, було також встановлено, що портрети Станіслава Конецпольського та Яна Тарновського написані Іосифом Марією Грассі у 1781–1794 рр. у Варшаві на замовлення Олександри Браницької для родинної галереї в Білій Церкві. Портрети Станіслава Конецпольського та Яна Тарновського становлять визначну історичну та культурну цінність для українського та польського народів, є одними з кращих зразків зображень польської шляхти європейського мистецтва кінця XVIII ст.

Джерела та література

1. Беліков О., Воронцов Ю. Замки, фортеці, палаці України. 70 чудес. – Харків, 2012. – 192 с.
2. Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. – Спб., 1901. – Т.63. – С.651.
3. Вечерський В. Фортеці та замки України. – К., 2011. – 664 с.
4. Каталог українських древностей коллекции В. В. Тарновского. С приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. – К., 1898. – 109 с. – С. 72–73.
5. Мицик Ю. Конецпольський Станіслав // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5. – С. 23.
6. Недяк В. Україна Козацька держава. – К., 2004. – 1216 с.
7. Томазов В. В. Браницькі // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. / Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А-В. – С. 367.
8. Czapliński W. Koniecpolski Stanisław h. Pobóg (ok.1594-1646) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1968. – Т. XIII/4, zeszyt 59. – S. 523–527.
9. Stefania, Stołot Franciszek. Historia malarstwa polskiego. Wydawnictwo Ryszard Kluszczyński. – Kraków, 2000. – 432 s.

Юрій Берест (Охтирка)
науковий співробітник Комунального закладу
«Охтирський міський краєзнавчий музей»,
Євген Осадчий (Суми)
старший науковий редактор групи
«Зводу пам'яток історії та культури України»
при управлінні культури і туризму
Сумської обласної державної адміністрації,
кандидат історичних наук

Сталевий нагрудник з колекції Охтирського краєзнавчого музею

Для дослідження військової історії українського козацтва XVII ст. важливою є атрибуція предметів, що зберігаються в музеях. Окремі елементи колекції холодної зброї та військового спорядження уведені авторами до наукового обігу [2, 239–243; 3, 122–123].

У музеї експонується передня частина кіраси – сталевий нагрудник – вигнута сталеві пластина з гладкою поверхнею, яка має посередині медіальне ребро жорсткості (Рис. 1). За матеріалами книги надходжень Охтирського краєзнавчого музею він знайдений поблизу с. Гай Мошенка Охтирського району і переданий місцевим жителем у 2012 р. [6].

Даний експонат можна віднести до типу монолітних кірас, які могли складатися тільки із нагрудника та наспинника. Вони поєднувалися між собою на лівому боці петлею, а на правому – пряжкою. Зверху пластини кріпилися шкіряними пасками, а знизу – широким ремнем з бронзовими чи залізними бляхами. Під час бою для захисту передньої частини тулуба часто використовували лише нагрудник.

Висота нерівномірно збереженої верхньої частини кіраси становить 31х37х38 см, ширина – 26 см, товщина – 0,3 см. Відповідно ширина нижньої частини – 50 см. Вага – 1,8 кг. Матеріал – сталь.

Висота бокових частин сталевого нагрудника, до якої кріпилася задня частина кіраси, становить 9 см. Такий невеликий показник висоти бокової стінки, бочкоподібна форма, а також значна глибина нагрудника і коротка талія може свідчити про її використання саме у важкій кавалерії. У верхній частині на відстані 18,5 см від краю та 10,5 см від вертикального ребра жорсткості зберігся сток плечового кріплення, його висота становить 0,5 см, а ширина – 0,3 см. На правому нижньому боці нагрудної пластини міститься спеціальний отвір для залізного стоку нижнього кріплення. Він знаходиться в 6 см від нижнього краю нагрудника, а його діаметр не перевищує 1 см.

Для захисту власника кіраси від поранення холодною зброєю у її нижній частині краї сильно вигнуті назовні, перетворюючись на ребро жорсткості. Зазвичай, на ньому кріпилася нижня частина латних обладунків, але у даного типу нагрудника це ребро надто вузьке і монтаж додаткового нижнього захисного спорядження не передбачався. З боків ширина цього ребра становить 1,3 см, далі воно розширюється до 2,5 см. З цієї ж метою для відбиття чи фіксації зброї противника залізні краї нагрудника біля пахв мають такі самі ребра, ширина їх загнутаї всередину частини становить 1 см. На правій частині кіраси є два отвори діаметром близько 20 мм, які, ймовірно, були зроблені вогнепальною зброєю. Мушкети калібром 22 мм були на озброєнні московських солдат «нового строю».

Поява подібного захисного обладунку припадає на 30–40 рр. XVII ст. Під час Тридцятирічної війни армії європейських держав активно використовували важку кавалерію, а також пікінерів, які також мали сталеві обладунки. Важливим для датування експонату є той факт, що даний сталевий нагрудник викуваний з одного цільного листа заліза, який був виготовлений прокатним методом. А розповсюдження кірас та іншого сталевого захисного спорядження припадає на II половину XVII ст., коли прокат сталі розпочався у промислових масштабах [4, 211].

Найбільш пізні датування даного «бочкоподібного» силуету кіраси закінчується 1680 рр., тобто, не виходить за межі XVII ст. Характерною особливістю подібних сталевих нагрудників є відсутність по їх краю заклепок.

На території Південної Сіверщини активні бойові дії припадають на 50–60 рр. XVII ст., тобто, час, коли відбувалися війни між українськими гетьманами та Московською державою. Знахідка сталевого нагрудника поблизу Охтирки може бути пов'язана з кількома військовими конфліктами.

Перший – українсько-московська війна 1658–1659 рр. Війська Івана Виговського обложили кілька містечок поблизу Охтирки, а союзні татари активно спустошували навколишні села. За кількісної переваги козацького війська гарнізони слобожанських містечок змушені були задовольнятися обороною фортець. У таких умовах зустрічний бій, в якому могли зустрітися рейтарі та московська піхота, озброєна мушкетами, був малоімовірний.

У 1660 р. відбулася ціла низка військових сутичок охтирських козаків із козаками Полтавського полку на чолі з Федором Жученком, який підтримав нового гетьмана Юрія Хмельницького. На допомогу Охтирському слобідському полку московський уряд вислав військові частини полк «нового строю», у складі яких було близько 500 рейтар. Із листа охтирського воєводи Андрія Арсенєва відомо, що на початку січня 1660 р. *«приходили под Ахтырской изменники полтавський полковник Федор Жученко с черкасы и татары. И Ахтырские черкасы с теми изменниками бились. А нене изменники стоят под Ахтырском в 10 верстах, язики говорят, хотят де идти под государевы Украинные горобы черкаские»* [5,154]. Приблизно на такій відстані від Охтирки і був знайдений даний сталевий нагрудник.

Наступним конфліктом, що мав місце на території Охтирського полку, був похід військ гетьмана Петра Дорошенка на Лівобережжя з метою об'єднання українських земель під однією гетьманською булавою. Саме під час цих подій відбувалися бойові зіткнення загонів важкої кавалерії правобережного гетьмана з підрозділами полків «нового строю», що були відправлені до Охтирки, Олешні та інших містечок для посилення їхніх гарнізонів. У 1661 р. на сторону гетьмана Петра Дорошенка переходить полтавський полк. Загін полтавських козаків на чолі з Павлом Животовським здійснював напади на села та містечка вздовж колишнього московсько-польського кордону. Восени 1661 р. під Охтиркою відбувся бій між загоном полтавських козаків та охтирчанами. За донесенням Павла Небольсіна, з обох сторін були значні втрати [1, 288].

У складі охтирського загону могли бути і солдати або драгуни, що мали на озброєнні мушкети. Зважаючи на невизначеність результатів бою, значні втрати та пізно осінь, збір трофеїв після бою не відбувся.

Отже, сталевий нагрудник з Охтирського краєзнавчого музею є досить рідкісним елементом захисного спорядження, який використовувався на Слобожанщині союзниками чи супротивниками козаків під час військових сутичок II половини XVII ст.

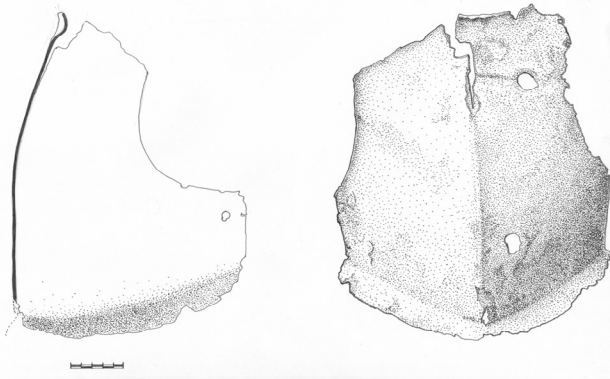

Рис.1 Сталевий нагрудник XVII століття із фондів Охтирського краєзнавчого музею.

Джерела та література

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук. Том 3. Разрядный приказ. Московский стол. 1660 – 1664. – СПб: типография Императорской Академии наук, 1901. – 674 с.
2. Берест Ю. Бердиш з колекції Охтирського краєзнавчого музею // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК, 2017. – Вип. 26. – 572 с. – (Серія: «Бібліотечка «Часи козацькі»). – С.122–123.
3. Берест Ю. М., Пуголюк Ю.А. Порохівниця козацької доби з фондів Охтирського краєзнавчого музею // Феномен Більського городища – 2016: До 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б.А. Шрамка та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: збірник наук. пр. і мат-лівконф. / ЦП НАН України і УТОПСК; ЦОДПА, ІКЗ «Більськ». – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПСК, 2016. – 288 с., вкл., іл. – С. 239–244.
4. Блэр Клод Рыцарские доспехи Европы. Универсальный обзор музейных коллекций. – М., 2006. – 256 с.
5. Волис В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII – XVIII вв.). – Х., 2007. – 216 с.
6. ОМКМН 262 / ДР 893.

Вадим Задунайський (Львів)

професор кафедри світової історії нового і новітнього часу
Українського католицького університету,
професор, доктор історичних наук

Місце кинджала у військово-прикладному бойовому мистецтві козаків початку ХХ ст.: причини, зміст і наслідки

Виникнення та існування козацтва багато в чому залежало від воєнних загроз та тривалих військових конфліктів, що були постійною реальністю на значних просторах Південно-Східної Європи. Впродовж віків як напрями і зміст військової небезпеки, так і території розселення козацьких спільнот змінювались, але незмінними залишались воєнізовані засади повсякденного буття козацької верстви та її військово-привілейований статус під зверхністю офіційної влади. При цьому козаки створили й прилаштували до потреб бойових зіткнень як власне воєнне мистецтво, так і самотутнє мистецтво індивідуального бою за допомогою особистої зброї.

З огляду на суттєві різниці походження, становлення, розвитку та військово-політичного досвіду й особливостей регіонального розташування козацької формування до початку ХХ ст. зберігали помітні відмінності всупереч намаганням військового проводу Російської імперії уніфікувати засади їх воєнної системи. Недаремно ж напередодні Першої світової війни існувало 11 козацьких військ та окремих Якутський Якутський козацький полк [8, 41]. За таких обставин видається цікавим виявити як спільні, так і відмінні риси у різних царинах військового буття згаданих козацьких формувань.

Наголошу, що досить вагомою складовою воєнної системи козаків стало їх самотутнє бойове мистецтво, що виявлялось у досконалому володінні холодною зброєю, яке мало чітке військово-прикладне призначення. Серед холодної зброї, яку використовували козаки в бою, окреме місце посідає кинджал, бо він був поширений лише в 2 козацьких військах і в кожному з них відіграв як подібне, так і відмінне значення. За таких реалій аналіз місця і ролі кинджала у бойовому мистецтві козаків на початку ХХ ст. дозволить не тільки проаналізувати вагомість цього різновиду зброї у згаданому мистецтві, але й засвідчити наявність суттєвих розбіжностей у бойовому мистецтві різних козацьких утворень.

Отже, відповідна проблематика попри свою своєрідність і певну незвичність є достатньо важливою для наукового опрацювання.

Треба відзначити, що в історіографії присутня значна кількість досліджень, присвячених різноманітним аспектам історії козацьких формувань кінця XIX – початку XX ст., але в них відсутній аналіз саме змісту козацького бойового мистецтва [1; 2; 4; 5; 6; 16; 17; 19; 22; 23; 24]. Це стосується як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, які вивчали козацькі формування початку XX ст.

Варто звернути увагу й на досить цікаві роботи Б.Фролова [21], Е.Аствацатурян [3] та А. Кулинського [18], що стосуються огляду холодної зброї, яка перебувала на озброєнні козацьких формувань Російської імперії в середині XIX – на початку XX ст. Відповідна інформація не тільки дозволяє виявити певні відмінності холодної зброї (клинкової, древної тощо), що була поширена у різних козацьких формуваннях упродовж історії їх існування, але й надає можливість аналізувати її бойове застосування, що є вкрай важливим для адекватного дослідження козацького бойового мистецтва.

Окремо відзначаю достатньо цікаву працю А.Шахторіна, в якій проаналізовано основи військової підготовки Кубанського бойового війська [22]. Попри зазначене, дослідник залишив поза увагою базисні основи становлення і розвитку саме бойового мистецтва кубанських козаків.

Автор статті неодноразово досліджував окремі аспекти козацького військового і бойового мистецтва, у тому числі й аналізував використання кинджала у бойовій підготовці кубанських козаків, але не зосереджувався саме на місці і значенні цієї зброї в козацькому бойовому мистецтві [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 25].

Зазначений стан речей обумовив слушність аналізу місця кинджала у бойовому мистецтві козаків початку XX ст., а також визначення причин, змісту і наслідків таких реалій. Все це обумовило як актуальність, так і мету пропонованої розробки.

Ведучи мову про козацьке бойове мистецтво, треба чітко усвідомлювати його військово-прикладний характер, що є суттєвою відмінністю від більшості сучасних різновидів бойових єдиноборств. Також треба мати на увазі і той факт, що формальні ознаки та певна систематизація козацького бойового мистецтва стали наслідком тиску військово-бюрократичної системи Російської імперії, яка намагалась уніфікувати базисний рівень бойового вишколу рядових козаків [8, 126–128].

Інакше кажучи, саме наприкінці XIX – на початку XX ст. воєнізований спосіб життя козаків та вимоги військової підготовки як напередодні військової служби, так і впродовж неї, а також прискіпливий контроль з боку імперської бюрократичної системи обумовили закріплення (після чергової трансформації) формальних складових своєрідної системи козацького військово-прикладного бойового мистецтва, коріння якого треба шукати у попередніх періодах історії козацьких військових формувань.

Тривалі дослідження витоків та основних тенденцій становлення й трансформації козацького бойового мистецтва у середовищі українських козаків та їх нащадків дозволили автору цієї статті дійти переконливого висновку щодо військово-прикладного змісту згаданого мистецтва, яке наприкінці XIX – на початку XX ст. виявлялось у досконалому застосуванні холодної зброї [8, 66]. З огляду на це, видається логічним проаналізувати місце і роль кинджала у бойовому мистецтві козаків на початку XX ст., коли козацька спільнота діяла у звичному контексті буття напередодні глобальних потрясінь, які призвели до її ліквідації.

Огляд місця і ролі кинджала у бойовому мистецтві козаків варто вводити в ширший контекст існування помітних відмінностей не тільки між козацькими військами, але і в межах окремих військ. Далі наведу кілька прикладів таких відмінностей.

Так, під час розробки, виготовлення та озброєння козацьких кавалерійських частин шашками наприкінці XIX – на початку XX ст. помічаємо суттєву відмінність у взірцях між «степовими» і «кавказькими» козацтвами [8, 62]. Маю на увазі 9 козацьких військ, які віднесено до категорії умовно «степових» козацьких військ, і 2 – Кубанське і Терське

козацтва, які вважалися «кавказькими». Не буду деталізувати особливості конструкції відповідних взірців, а лише наголошу на тому, що вони обумовили деяку специфіку виконання бойових прийомів (удари, укололи та захисні дії).

Більше того, запізніле визначення взірця шапки для Кубанського і Терського козацьких військ в 1904 р. та подальший дозвіл використовувати інші клинки кавказького типу (згідно з указом Імператора Миколи II) додатково посилювали окремі відмінності бойового застосування цієї зброї у згаданих формуваннях на початку ХХ ст. [12, 252; 21, 76-79]. До того ж, відповідно до тогочасних вимог регламентувався лише початковий рівень бойового застосування шапки козаками, а вищі рівні ззагалі не систематизувались імперськими установами.

Ще більш вагомими стали відмінності як у бойовому вишколі, так і бойовому мистецтві між «степовими» і «кавказькими» козацькими військами через відсутність та наявність в особистому озброєнні козаків Кубані, Кинджал був обов'язковим в озброєнні козаків лише Кубанського і Терського козацьких військ, а в інших військах був відсутнім в якості штатного озброєння. За таких умов тільки козаки «кавказьких» військ проходили вишкіл з бойового застосування кинджала.

Дуже важливою відмінністю бойового мистецтва кубанських козаків від решти козацьких утворень, навіть від сусіднього «кавказького» війська на Терекі, було збереження в його складі потужних піхотних частин і підрозділів. Йдеться про кубанських пластунів, існування яких стало виявом окремої чорноморсько-запорозької (української) специфіки як військового, так і бойового мистецтва козаків Кубані, більшість з яких мала відповідне коріння [9, 16-17]. Вочевидь, пріоритети бойової підготовки та військово-прикладного мистецтва «пластунів» суттєво відрізнялися від «кіннотників». До речі, кубанські і терські козаки, що проходили військову службу в козацьких кінних батареях, за змістом свого бойового вишколу не тільки відрізнялися від кіннотників і пластунів, але й частково мали подібні ознаки.

Логічним продовженням зазначеного вище був і факт збереження чітких відмінностей у межах Кубанського козацького війська між нащадками українських козаків («чорноморців»), що становили більшість, і нащадками російських козаків («лінійців»), що становили меншість. При цьому такі розбіжності мали місце не тільки в мові, побуті, психотипі, але й у пріоритетах військових цінностей (у тому числі й елементах бойового мистецтва). Наявність таких відмінностей у кінних формуваннях чітко зазначив авторитетний кубанський кавалерійський офіцер і дослідник Ф.І. Слісєв, порівнюючи навіть джигітовку козаків І Таманського (формувався з нащадків «чорноморців») і І Кавказького (у його складі домінували нащадки «лінійців») козацьких полків Кубанського козацького війська в 1914 р. [7, 19-20].

Все вище зазначене засвідчує наявність відмінних традицій бойового і військового мистецтва в межах козацьких військових утворень початку ХХ ст. у складі Російської імперії. Саме тому у представленій статті здійснюється аналіз не тільки безпосереднього змісту і значення володіння кинджалом, але й підкреслюється наявність різних підходів і традицій у контексті умовного козацького бойового мистецтва, що дає підстави вести мову про окремі його види.

Далі пропоную зосередитися саме на аналізі місця, ролі та значення кинджала в козацькому бойовому мистецтві на початку ХХ ст.

До речі, оскільки кинджал перебував на озброєнні лише «кавказьких» козацьких військ, то і єдиний взірець цієї зброї було визначено саме для них. Сталося це одночасно з визначенням єдиного взірця шапки для згаданих військ у 1904 р. [21, 89]. При цьому подібним стало й швидке визнання можливостей козаків під час виходу на військову службу не обмежуватися лише цим офіційним взірцем. За таких обставин козаки мали можливість використовувати доволі відмінні різновиди цієї зброї. Наголошу й на тому, що для козацьких офіцерів тоді ж було розроблено і затверджено окремий взірець кинджала (коротший, легший і вишуканіше прикрашений), який вони теж могли згодом замінити на будь-який інший.

З метою легшого сприйняття інформації щодо бойового застосування кинджала далі коротко наведу основні параметри цієї клинкової зброї. Кинджал взірця 1904 р. виготов-

ляли на підприємстві тогочасного центру російського імперського зброярства у м. Златоуст. Кинджали козаків мали загальну довжину 55 см. (довжина клинка сягала 34,5 см.), [21, 89–91]. Протогіпом цього взірця кинджала стала класична кавказька «Кама». Тоді ж почалось виготовлення й офіцерських кинджалів, які були трохи коротшими і легшими (загальна довжина сягала 42 см.; довжина клинка – 30,3 см.). В інших аспектах цей взірець кинджалу не мав суттєвих конструктивних і військово-прикладних відмінностей. Для зручності й відповідно до прототипу голівка руків'я кинджалу була заокругленою, ще й на полотні клинка знаходилося 4 доли.

Згадані кинджали мали подібні параметри як для Кубанського, так і Терського козацьких військ, що відповідало пріоритетам уніфікаційних підходів російського військового проводу щодо визначення окремих «кавказьких» козацьких формувань. Єдиною відмінністю, яка не позначилася на конструктивних і бойових властивостях кинджалів, стало нанесення на полотно клинків абрєвіатури «ККВ» чи «ГКВ» для відрізнєння цієї зброї у відповідних козацьких формуваннях Кубані і Терєку. Проте вже за кілька років козаки знову отримали можливість використовувати відмінні кинджали кавказького виробництва.

Отже, на початку ХХ ст. кубанські і терські козаки отримали уніфікований взірець кинджала, хоча його поширення не стало всеохоплюючим. Такі реалії, разом із уніфікацією методів вишколу з бойового застосування цієї зброї на початковому рівні, обумовили відносну подібність відповідного рівня цієї складової козацького бойового мистецтва.

Перед аналізом місця кинджала в бойовому мистецтві кубанських і терських козаків треба наголосити на його функціональних властивостях. Враховуючи, що за основу було взято різновид кавказького кинджала «Кама», хоча підкреслити, що його на початку ХХ ст. застосовували, в першу чергу, для нанесення уколів вістрям. За сприятливих обставин можна було наносити й порізи. За таких обставин його ефективність була досить обмеженою.

Спочатку треба зупинитися на можливостях і змісті застосування кинджалу в кінноті Кубанського і Терського козацтва в зазначений час. Від цього безпосередньо й залежала потреба, зміст та вагомість бойового вишколу з володіння кинджалом, а отже, і його місце у військово-прикладному бойовому мистецтві.

Вважаю за потрібне відразу наголосити на тому, що козацьку кінноту планувалося застосовувати, в першу чергу, під час кінного бою. За таких обставин домінував і вишкіл щодо ведення бою у кінному ладі, де головну увагу треба було приділити не тільки злагодженим діям козаків-кіннотників, але й досконалому виконанню бойових прийомів шашкою [10, 276; 12, 253-254; 13, 121–123]. Саме ця зброя якнайкраще відповідала потребам рухливого кавалерійського бою, де важливу роль відігравала відстань, площа, сила та влучність атакуючих дій клинком вершника як проти кінного, так і пішого противника.

Зрозумілим було й можливе використання кінних частин для ведення бою у піших порядках. Тоді козаки-кіннотники спочатку застосовували особисту вогнепальну зброю, а у ближньому бою – шашки. Саме такі пріоритети зафіксовано в «Настанові для ведення занять з козаками в учбових зборах» 1911 р., яка стала одною з останніх розробок щодо вишколу козаків напередодні Першої світової війни. У цьому документі вміщено ретельний опис піших тактичних занять кінних козацьких підрозділів (взводу проти взводу й сотні проти сотні), під час котрих вони навчалися вести звичний бій за взірцем стрілецької піхоти (різноманітні перебіжки і пересування, влучна стрільба, охоплення ворожих позицій тощо), але під час штурмової атаки замість багнетів застосовували шашки [20, 2476]. Наголошую, що не багнети (їх козацький різновид карабіну «Мосіна» не мав) і не кинджали (їх мали кубанські і терські козаки), а шашки!

Отже, козаки-кіннотники (у тому числі й кубанські та терські) під час ведення бою як верхи на коні, так і пішки в якості основної холодної зброї застосовували шашку, вишкіл з володіння якою й був для них визначальним. За таких обставин і основу їх бойового мистецтва становило досконале володіння шашкою. З огляду на це, військово-прикладне застосування кинджалу козаками-кіннотниками не мало пріоритетного значення в бою. Інакше кажучи, досконале й тривале навчання володінню кинджалом для кубанської і терської кінноти виявлялось зайвим.

Свідченням таких підходів була й обмежена кількість часу на відповідну підготовку, а також вивчення лише двох найпростіших уколів кинджалом [12, 255]. Зазначені пріоритети у діях кубанських і терських козаків-кіннотників виявились й у реальних бойових зіткненнях Першої світової війни та за часів революційних зрушень і Громадянської війни.

Окрім наведених аргументів, які базуються на тогочасних документах, варто взяти до уваги й логіку бойового зіткнення. Наголошую, що під час бою на близькій відстані козаку-кіннотнику мав протистояти такий самий ворожий кіннотник, озброєний шаблею чи пікою. До речі, в російській кавалерії наприкінці XIX – на початку XX ст. застосовувались піки довжиною 340–328 см., а довжина шашки коливалась у межах 92–105 см. [9, 59–62]. Інакше кажучи, кинджал майже в 6 разів був коротшим від піки і вдвічі – від шашки. Підкреслю, що піками і шаблями подібних параметрів було озброєно і вірогідних (в роки війни реальних) противників, до бойового зіткнення з якими мали бути готові козаки.

Зрозуміло, що козаки-кіннотники могли в бою зустрітись і з ворожими піхотинцями, озброєними гвинтівкою з багнетом. За таких обставин шашка теж була набагато зручнішою й надійнішою зброєю (довжина, вага, параметри клинка та досвід застосування) ніж кинджал. Навіть під час бою у пішому порядку за умови наявності шашки досвідченому козаку-кіннотнику не було жодного сенсу вкладати її в піхви і застосовувати коротшу й менш функціональну зброю (кинджал був втричі коротший від рушниці з багнетом), втрачаючи свої реальні переваги й поступаючись противнику у параметрах холодної зброї.

Далі коротко зупинюсь на мистецтві володіння кинджалом кубанськими пластунами (в пластунських батальйонах і бригадах Кубанського козацького війська). Пори попри? суттєвих відмінностей пластунів від кіннотників щодо принципів ведення бою й відповідного вишколу та пов'язаного з цим військово-прикладного бойового мистецтва, кинджал і тут залишився другорядною зброєю.

Справа полягала у тому, що кубанські пластуни діяли виключно у пішому ладі й головну увагу приділяли якійсь стрільбі з вогнепальної зброї – Гвинтівки Мосіна взірця 1891 р. [9, 22]. У разі зіткнення з противником у близькому бою вони мали не тільки стріляти, але й застосовували багнет і приклад власної рушниці. Саме такі пріоритети мав військово-прикладний бойовий вишкіл пластунів навіть під час Першої світової війни. Подібні пріоритети виявили вони і під час усіх бойових операцій Першої світової і Громадянської війн. Інакше кажучи, у разі потреби кубанські пластуни покладалися на навички багнетного бою, основи якого ретельно вивчалися. Тобто, основу індивідуального військово-прикладного мистецтва кубанських пластунів становив багнетний бій, а не бій на кинджалах. Останні для пластунів, як і для кіннотників, відігравали другорядну роль, що засвідчували тогочасні документи. Саме тому кубанські пластуни теж вивчали лише 2 бойові прийоми кинджалом і це навчання займало мінімальну кількість часу [12, 255].

Наведу й аргумент щодо логіки бойового зіткнення з реальним противником. Маю на увазі те, що під час бою на близькій відстані кубанському пластуни мав протистояти ворожий піхотинець, озброєний гвинтівкою з багнетом, або ворожий кіннотник з шаблею чи пікою в руках. За таких обставин Гвинтівка Мосіна з примкнутим багнетом (вагою 4,3 кг; довжиною 173,5 см; 4-гранний багнет мав довжину 50 см. [9, 22]) була набагато більш зручнішою й надійнішою зброєю, ніж досить короткй (більш ніж втричі у порівнянні зі згаданою рушницею) кинджал. До того ж, багатозарядну гвинтівку під час бою можна було одночасно використовувати в залежності від ситуації як для багнетного бою, так і для стрільби.

Хочу наголосити на тому, що навіть за умови однакового рівня бойового мистецтва козак, озброєний кинджалом, суттєво програвав за параметрами й ефективністю його бойового застосування рівнозначному противнику, озброєному не тільки шаблею/шашкою, але й гвинтівкою з багнетом та пікою. Тобто, за наявності гвинтівки з багнетом досвідченому кубанському пластуни не було жодного сенсу відкидати її і намагатися застосувати коротшу й менш ефективну зброю, втрачаючи свої реальні переваги й поступаючись противнику у параметрах холодної зброї, що могло стати причиною загибелі в бою.

Військово-прикладне використання кинджалу мало сенс лише за відсутності іншої табельної зброї у кубанського пластуна. Певну вагу кинджал міг мати у бойовій підготовці та відповідному бойовому мистецтві офіцерів кубанських пластунських частин, які замість гвинтівок були озброєні револьверами системи «Нагана» взірця 1895 р. Попри це, наведене міркування поки що не знайшло документального підтвердження у вишколі цієї категорії кубанських офіцерів. На мою думку, для них більш важливою виявлялася влучна стрільба з пістолету, а не додаткові навички бойового застосування кинджалу.

До речі, бойове застосування кинджала могло бути виправданим лише під час виконання специфічних розвідувальних дій (і лише за відповідних обставин) як пластунами, так і спішеними козаками-кіннотниками, але такі дії не відповідали профільному військово-прикладному вишколу та відповідним засадам бойового мистецтва абсолютної більшості кубанських козаків-кавалеристів та пластунів на початку ХХ ст.

Наприкінці огляду ролі і місця кинджала у військово-прикладному бойовому мистецтві козаків початку ХХ ст. треба відзначити наступне:

– Кинджали були обов'язковими для озброєння лише Кубанського і Терського козацьких військ, а решта козацьких утворень їх не мала;

– Цю клинкову зброю було уніфіковано лише в 1904 р., що обумовило збереження на озброєнні козаків (особливо старшого віку) інших взірців кинджалів (посприяли цьому і подальші імперські укази);

– За своїми параметрами кинджал поступався в ефективності безпосереднього бойового застосування як шашці, так і рушниці з примкнутих багнетом;

– У силу обмеженості свого бойового застосування кинджал залишився допоміжною зброєю як для козаків-кіннотників (у них домінувала шашка), так і кубанських пластунів (постійно застосовували гвинтівку з багнетом), а тому й не здобув вагомого місця в їх військово-прикладному бойовому мистецтві;

– Аналіз місця і ролі кинджала в бойовому мистецтві козаків засвідчив відсутність єдності такого явища в козацьких формуваннях початку ХХ ст., що підтверджує різноманітність козацького середовища навіть у межах одного утворення.

Таким чином, кинджал відіграв другорядну роль у бойових діях і відповідному вишколі козацьких формувань на Кубані і Терекі, а, отже, і допоміжне значення для військово-прикладного бойового мистецтва кубанських пластунів та кубанських і терських козаків-кіннотників на початку ХХ ст. Причини цього полягали як в параметрах кинджала і його «конкурентів» (шашка для кіннотника і гвинтівка з багнетом для пластуна), так і реаліях бойового зіткнення з противником, який був озброєний шаблею-пікою (в кінноті) та рушницею з багнетом (в піхоті), а це обумовило відповідні пріоритети бойової підготовки козаків та залежного від нього бойового мистецтва. Представлений огляд засвідчив і відсутність єдиного бойового мистецтва для різноманітних козацьких формувань Російської імперії на початку ХХ ст., бо навіть у межах одного Кубанського козацького війська, в силу відмінної «спеціалізації» кіннотників і пластунів, існували різні за змістом і озброєнням напрями.

У представленій статті висвітлено лише один з маловідомих аспектів військової історії козацьких формувань ХХ ст., що може стати прикладом до розробки подібної проблематики представниками вітчизняної та зарубіжної історіографії в майбутньому.

Джерела та література

1. Абаза К. Казаки: Донцы, Уральцы, Кубанцы, Терцы / К.Абаза. – Санкт-Петербург, 1890. – 334 с.
2. Авраменко А.М. Козацьке військо на Кубані / А.М.Авраменко, Б.С.Фролов, В.К.Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолий (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 364–414.

3. Аствацатурян Э. Оружие народов Кавказа / Э.Аствацатурян. – М.: Хоббикнига, 1995. – 192 с.
4. Бреере И. Казаки: исторический очерк / Пер. с фр. В.Каледина. – Москва: Воениздат, 1992. – 237 с.
5. Бурда Э. Очерки о терском казачестве / Э.Бурда. – Нальчик: «Полиграфсервис и Т», 2003. – 213 с.
6. Гордеев А.А.История казачества / А.А.Гордеев. – Москва: Вече, 2007. – 640 с.
7. Елисеев Ф. Казаки на Кавказском фронте 1914-1917 / Ф.Елисеев. – Москва: Военное издательство, 2001. – 291 с.
8. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XX ст. / В. Задунайський. – Донецьк : Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.
9. Задунайський В. Володіння холодною зброєю в українських, російських та польських військових формуваннях (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) / Задунайський В. – Донецьк : Норд-Прес – ДонНУ, 2008. – 202 с.
10. Задунайський В. Козацькі учбові збори початку XX ст.– центри вишколу з козацького військового та бойового мистецтва / В.Задунайський // Український історичний збірник / Гол. ред. В. Смолій. – Вип. 7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 268–279.
11. Задунайський В. Рушниця у бойовій системі кубанських козаків (початок XX ст.) / В.Задунайський // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2009. – № 2. – С. 58–64.
12. Задунайський В. Шашка і кинджал у бойовому навчанні кубанських козаків (кінець XIX – початок XX ст.) / В.Задунайський // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. Випуск 6. / Укл. А.М.Авраменко. – Краснодар-Київ: ЕДВІ, 2012. – С. 249–258.
13. Задунайський В. Зимовий вишкіл у кавалерійських полках першої черги Кубанського козацтва на початку XX ст. (на прикладі I Полтавського кавалерійського полку взимку 1904-1905 рр.) / В. Задунайський // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. – № 22 (235). – С. 119–126.
14. Задунайський В. Військово-організаційна структура кавалерії Кубанського козацького війська напередодні Першої світової війни / В.Задунайський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О.М. Титова. – Вип. 23. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – С. 424–430.
15. Задунайський В. Реорганізація II Таманського кінного полку Кубанського козацького війська в 1907 р. / В.Задунайський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О.М.Титова. – Вип. 24. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. – С. 393–399.
16. Короленко П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска, 1696-1896 / П.Короленко. – Екатеринбург, 1896. – 124с.
17. Краснов П. История донского казачества. Очерки истории Войска Донского / П. Краснов. – Москва: Яуза, Эксмо, 2007. – 576 с.
18. Кулинский А. Русское холодное оружие XVII – XX вв. В 2 томах / А.Кулинский. – Т. 1. – Санкт-Петербург: Атлант, 2001. – 383 с.
19. Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860 – 1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус / А.Малукало. – Краснодар: «Кубанькино», 2003. – 216 с.
20. Наставление для ведения занятий с казаками в учебных сборах // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – СПб, 1911. – От. 1. – С. 2455–2495.

21. Фролов Б.Е. Оружие кубанских казаков / Б.Е.Фролов. – Краснодар: Традиция, 2009.–128 с.
22. Шахторин А.А. Подготовка казаков Кубанского казачьего войска во второй половине XIX – начале XX веков / А.А. Шахторин. – Краснодар: КВВАУЛ, 2008. – 213 с.
23. Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска. В 2-х т. / Ф.А.Щербина. – Краснодар: Советская Кубань, 1992.
24. Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы / Ф.А. Щербина, Е.Д.Фелицин. – Москва: Вече, 2008. – 320 с.
25. Zadunaiskyi V. Basic Features of the Ukrainian Cossacks Paramilitary Life in the Late 19th and Early 20th Centuries / V.Zadunaiskyi // Kultúrne dejiny / Cultural History, Volume 5, Supplement, pp. 46–57 © Verbum 2014.

Марія-Анна Ратушна (Київ)

учениця 9 класу Києво-Печерського ліцею №171 «Лідер»,
дійсний член МАН

Види зброї і військового спорядження козаків XVII століття

Неможливо уявити історію України без історії козацтва. Козаки були і соціальною верствою, і оборонцями православної віри, і збройним формуванням, яке прославилось своєю звитягою та майстерністю не лише в Україні, але й далеко за її межами.

Сьогодні, коли наша країна перебуває у стані збройного конфлікту, ми – українці, починаємо відроджувати козацькі традиції, все частіше звертаємось до історії наших пращурів, і вже звичними для нас стали деякі забуті терміни з козацької історії. Ці тенденції відродження козацьких традицій можна побачити й на прикладі Збройних Сил України. Сучасні військові звертаються до козацької символіки, назв військових підрозділів, козацької військової історії.

Формування українського козацтва, становлення його військового мистецтва відбувалось в умовах постійної боротьби з грабiжницькими нападами татар та протистоянь з Річчю Посполитою. Слід було вести боротьбу з противником, який вирізнявся високою мобільністю й міг з'явитись у будь-якому місці і в будь-якій кількості. Це вимагало від козаків також достатньої мобільності і зброї, які б нейтралізували його кількісну перевагу. З іншого боку, козакам протистояла польська держава, яка несла в Україну поневолення, кріпацтво та денационалізацію. У боротьбі з польськими військами козакам треба було витримувати атаки важкої кінноти з її довгими списами і досконалим володінням холодною зброєю, протистояти артилерійському вогню й атакам піхоти. Все це вплинуло на формування тактики, стратегії ведення бою та наявності певних видів зброї Війська Запорізького.

У Війську Запорозькому військова справа мала системний характер. Козаки мали свої способи застосування зброї, зокрема холодної. Існувала система бойової підготовки, основний зміст якої фіксувався в досвіді вчителів-наставників [4].

Уявлення про комплекс озброєння й спорядження козацького війська дають писемні, речові і археологічні пам'ятки. Види озброєння і військового спорядження в козацькому війську були різноманітними, оскільки українське козацтво протягом XVI–XVII ст. зазнавало сильного впливу військового мистецтва як західних, так і східних народів. Можна з впевненістю сказати, що у козаків були у розпорядженні всі типи бойової зброї, які тільки були у той час у поляків, турків, татар, москалів, волохів, сербів та чорногорців [10].

Рівень оснащення козацького полку, цілком очевидно, прямо залежав від матеріальних статків козаків і був далеко не винятковим, так само мусили домовлятися між собою як старі реєстрові полки, так і новостворені.

Важливу роль у веденні бою, його тактиці та маневрах відіграло озброєння козака. Озброєння козака складалося з ружниці, шаблі та списа. З такою зброєю козак мав з'являтися на збі-

рний пункт, згідно з гетьманськими універсалами. Окрім того, серед козацького озброєння були присутні пістолі, мушкети, гаківниці, ятагани, навіть лук та стріли [1].

Незважаючи на поширення вже вогнепальної зброї, в арсеналі козацтва залишалися лук і стріли. Принаймні, до кінця XVII ст. документи згадують про наявність у козаків "сагайдахов". Себто луків у налуччях і сагайдаків зі стрілами. Лук, як шляхетна, рицарська зброя, фігурує і в озброєнні старшини [1].

Наймасовішою на той час все таки була холодна зброя – зброя близького бою, яка була більш доречною і не такою затратною у виробництві. На озброєнні піхотинців були рушниці, шаблі, іноді луки. Зброєю піхоти також міг бути залізний кий, гаківниця, акебуз і мушкет [3]. Достеменно не відомо, яку зброю мала при собі кіннота під час бою. Раніше козаки дотримувалися татарської тактики ведення бою – здалека обстрілювали ворога з луків, а зблизька атакували списами. Під час гетьманування Б. Хмельницького деякі козаки вже мали пістолі. Але під час зустрічі з ворогом вирішальною зброєю була шабля. У більшості випадків холодну зброю козацтва складали шаблі угорсько-польського типу, а також "ординки" – шаблі татарського і турецького походження. Визначною їх рисою були довгі (до 90 см), плавно вигнуті клинки, як правило, з відкритим руків'ям [5].

Окрім них у джерелах згадуються різноманітні види ножів. Неодмінною складовою козацького арсеналу були також списи, сулиці (легкі металеві списи) й їхні саморобні різновиди. Основні види холодної зброї козаків з характеристиками наведені у Таблиці 1.

Таблиця 1. Види холодної зброї козаків XVII ст.

Назва	Характеристики
Ніж	Зброя для самозахисту та ураження з близької відстані, часто мала побутове походження.
Кинджал	Великий ніж для самозахисту та ураження з близької відстані, міг бути викривленої форми чи загострений з обох боків.
Шабля	Зброя з довгим клинком угорського, польського чи східного походження.
Домаха	Різновид шаблі турецького походження, виготовлений з дамаської сталі.
Карabela (рис. 1)	Різновид шаблі із зручним руків'ям для фехтування та кругових ударів, використовувалася кіннотою.
Спис	Колюча зброя.
Бердиш (рис. 2)	Сокира з довгим держакон і лезом у вигляді півмісяця, призначалась здебільшого для боротьби з ворожою кіннотою. Є різновидом бойової сокири.
Бойовий ціп	Сільськогосподарський ціп з бияком, оббитим цвяхами. Бойові ціпи були досить важкою зброєю, частіше за все робилися дворучними.
Бойова сокира	Вид господарської сокири пристосований до війни.
Бойові булави, перначі	Холодна зброя ударно-роздроблювальної дії, один з козацьких клейнодів.
<i>* узагальнено та укладено автором</i>	

Вогнепальна зброя була основним елементом озброєння воїна XVI–XVII ст., саме її наявність і ефективність вирішувала хід битви у більшості випадків. Вогнепальна зброя забезпечувала неприступність козацького табору за рахунок масованого та влучного вогню, що вівся із ручної вогнепальної зброї. Висока влучність й використання найбільш передових досягнень у зброярській справі (кременієвих ударних замків та ладівниць із готови-

ми набоями) дозволяти козацькій піхоті досягти найбільш можливої щільності вогню. Заряджання мушкета потребувало певного часу, і щоб досягнути безперервного вогню, піхотні підрозділи вели його шеренгами по черзі. На той час, швидкість заряджання мушкетів з гнотовими замками змушувала шикувати підрозділ озброєний такою зброєю в 10 шеренг. Підрозділи, озброєні мушкетами з кремнієвими ударними замками, шикували в 5 шеренг. Швидкість, з якою козаки стріляли з ручної вогнепальної зброї, дозволяла шикувати козацькі піхотні підрозділи у три шеренги. Це дозволяло залучити максимальну кількість стрільців для проведення залпу і зменшувало втрати від артилерійського вогню противника. Коли ж потрібно було ще більш посилити темп вогню, то стріляла лише перша шеренга, в якій збирались найвправніші стрільці. Дві інші лише заряджали для них зброю. Найбільш вразливі місця табору прикривались артилерією, що у поєднанні з влучним вогнем із ручної вогнепальної зброї робило такий табір неприступною твердиною, яку противник не міг здобути, навіть маючи багатократну кількісну перевагу [1]. Арсенал вогнепальної зброї козаків у XVI–XVII ст. був дуже різноманітний. Він включав у себе рушницю, гаківницю, аркебузу, мушкет та інші види зброї (Таблиця 2).

Таблиця 2. Основні види вогнепальної зброї, характерної для козацьких підрозділів XVI–XVII ст.

Назва	Характеристика
Рушниця (ручниця)	Найпоширеніший тип вогнепальної зброї 16-17 ст., являла собою різновид полегшеної аркебузи. Була поширена як мисливська зброя з кінця 16 ст. Ствол і припасований до нього замок “осаджувалися” в ложі з багатопрофільним чи мушкетним прикладом. Калібр рушниці коливався в межах 18 мм, загальна довжина – 120 см, вага – 2,5-3,2 кг.
Гаківниця	Під час стрільня кріпилася до землі гаком. Гаківниці мали різну довжину ствола в діапазоні від 1 до 2,5 м і за цією ознакою класифікувалися як півгак, гак, подвійний гак, великі гаківниці називалися козами. Уражала ціль на відстані до 300 кроків.
Аркебуза (рис.3)	За конструкцією — довга гнотова дульнозарядна рушниця. Набула поширення в Україні в шляхетському середовищі та серед козаків, з часом її виготовлення було освоєне місцевими ремісниками. Довжина ствола у різних модифікаціях від 1,2 до 2,4 м, калібр — 12,5—18,5 міліметрів, дальність польоту кулі — до 250 м.
Бандолет	Коротка рушниця, поширена в Україні в XVII столітті. Використовувалася звичай кавалерією. Бандолет був на озброєнні козацького війська під час національної війни 1648-1654 років. Довжина ствола, на якому монтувалися приціл та мушка, близько 60 см, калібр - 10 мм.
Мушкет	Ручна вогнепальна зброя з гнотовим замком. Калібр 20-23 мм, дальність стрільби до 250 м.
Фузія	Рушниця з ударно-кремінним замком, що була поширена у XVII — XVIII століттях. Мала тригранний багнет.
* узагальнено та укладено автором	

У XVII ст., під час свого правління Б. Хмельницький доклав великих зусиль для вдосконалення козацького війська. При реорганізації артилерії гетьман надав їй статусу окремого роду військ. Було збільшено кількість легкої артилерії і парк важкої польової артилерії. Гармати були зведені в окремий підрозділ, їм було виділено кінне прикриття. 15 невеликих гарматок були поставлені на двоколісні лафети і переведені на однокінну тягу, що збільшило їх маневреність. У той час це було новинкою в артилерійській справі. У подальшому зрос-

тала і кількість гармат полкової артилерії, і парк важкої польової артилерії, і в цьому вигляді зброї українське військо не тільки не поступалося польському, а й переважало його [7].

Як вже зазначалося вище, артилерія активно застосовувалася козаками. Гармати, що перебували на озброєнні у козаків, переважно були захоплені під час боїв з татарами або отримані від інших країн за союзництво чи службу. Кількість гармат, які перебували в козацькому війську, за часів Б. Хмельницького, не перевищувала 20–30 штук. Артилерія, яка застосовувалася козацьким військом була, здебільшого, малокаліберною, адже це забезпечувало високу маневреність і мобільність козаків на полі бою [2]. У використанні гармат козаки теж виявляли високу майстерність. Так, в 1648 р. у битві під Жовтими Водами ефективність вогню козацької артилерії виявилася такою, що татари, які були тоді союзниками козаків, побоюючись того, що залишитись мало полонених, просили припинити вогонь [6]. На озброєнні козаків були такі основні види гармат як фальконет, василіск, мортира та інші (Таблиця 3).

Таблиця 3. Основні типи гармат, які широко використовувалися козаками

Назва	Характеристика
<i>Гармати</i>	
Фальконет	Малокаліберна артилерійська гармата, вживана у XVI—XVIII століттях, стріляла свинцевими ядрами.
Василіск	У XVI столітті «василісками» називали особливі гармати, довжина ствола яких сягала 26 калібрів, а вага була 122 центнери. З них стріляли ядрами, кожне з яких важило 48 фунтів.
Мортира	Тип гармати з коротким стволом (зазвичай з довжиною ствола менше ніж 15 калібрів) для навісної стрільби, що призначалася головним чином для руйнування міцних оборонних споруд.
Ожига (рис. 4)	Багатоствольна зброя, в залежності від калібру може відноситися як до вогнепальної зброї так і артилерії.
* узагальнено та укладено автором	

Таким чином, розвиток козацької воєнної справи відбувався під впливом війн з сильними ворогами і союзництвом з іншими державами, у результаті чого їхня зброя часто була подібна до зброї країн-союзниць або ворогів, але нерідко з притаманними лише запорожцям деталями. В бою козаки користувались не лише власними знаннями, а й запозичували прийоми у інших народів.

Комплекс озброєння і спорядження козака зазнав сильного впливу військового мистецтва західних і східних народів, що дозволило козацькому війську взяти на озброєння найкращі зразки існуючої на той час зброї. Це перетворило козацьке військо на ефективний і впливовий військовий стан, який відіграв важливу роль у військово-політичних відносинах цілого ряду держав XVI–XVII ст.

Козацьке військо у XVII ст. мало у своєму озброєнні різноманітний арсенал холодної та вогнепальної зброї. Види озброєння і військового спорядження були різноманітними. Зокрема, козаки володіли різними типами шабел, мушкетів, легких гармат. Деякі з цих типів зброї характерні лише для українського козацтва, наприклад ожига.

З приведених вище таблиць можна зробити висновок, що козаки мали в своєму розпорядженні досить розгалужений арсенал зброї, яка мала абсолютно різне призначення, а відповідно і набір характеристик. Слід відмітити, що деяку частину зброї козаки здобували у боях і битвах, що не лише збільшувало кількість цієї самої зброї, але й дозволяло удосконалювати і покращувати ті зразки, які вже були, вивчаючи особливості зброї противників.

З аналізу різних видів зброї також можна зробити висновок, що для козаків важливу роль відігравали мобільність, практичність та маневреність. Основною тактикою війська

Рис. 1. Карабеля,
XVII ст. (за Тоїчкін Д.,
2006, с. 117).

Рис. 2. Бердиш Богдана
Хмельницького.
Річ Посполита, XVII ст.
Фото Національний му-
зей Кракова
(за Тоїчкін Д., 2014, с. 354).

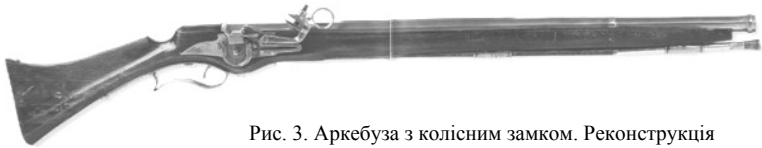
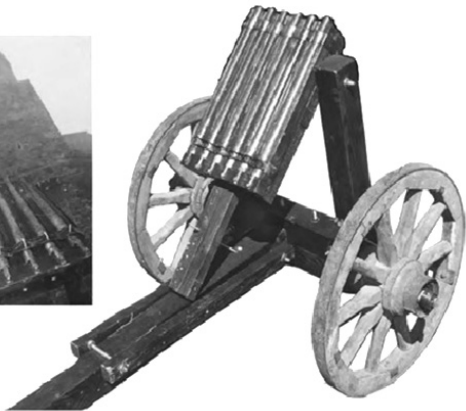

Рис. 3. Аркебуза з колісним замком. Реконструкція
О. Руденка (за Липа К.А., Руденко О.В., 2010, с. 12-13).

Рис. 4. Козацька
ожига (за Липа К. А.,
Руденко О.В.,
2010, с. 24).

був раптовий напад, завдяки чому зброя, здебільшого, була легка у використанні, не надто важка і масивна, щоб її можна було швидко застосувати, а більш громіздку зброю застосовували, зазвичай, для захисту укріплень.

Джерела та література

1. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т./Редкол. В.А. Смолій – К., Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006 – Т.1. – С. 487-488.
2. Козацькі гармати. Сайт про козаків та їх історію. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kozaku.in.ua/zbroya/93-kozack-garmati.html>
3. Липа К. А., Руденко О.В. Військо Богдана Хмельницького/ Катерина Липа, Олександра Руденко. - К., Наш час, 2010 – 63 с. – (серія «Жива історія»)
4. Мищик Ю. А., Плохий С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 302 с.
5. Свешніков І.К. Битва під Берестечком – Львів, 1993 – С. 225.
6. Сокирко О.Г. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, Внутрішня організація (1648–1781 рр.) // Український історичний журнал. – 2012. – Вип. 4, (№505). – 240 с.
7. Стороженко, І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття [Текст] / І. С. Стороженко. - Дніпропетровськ : Видво Дніпропетр. держ. ун-ту, 1996 - Кн. 1 : Воєнні дії 1648-1652 рр. - 1996. - 320 с.
8. Тоїчкін Д. Оснащення українського козацького війська: холодна зброя // Україна в Центральній-Східній Європі: зб. наук. пр. – Вип. 14. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 354.
9. Тоїчкін Д. Українська козацька шабля XVII-XVIII ст.: морфологічні типи й осередки виробництва // Військово-історичний альманах. – Число 2 (13). – К., 2006. – С. 117.
10. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т./Редкол. П.С. Сохань – К., Наукова думка, 1990-1991 – Т.1. – С. 210.

Наталія Майнгардт-Гоголь (Хмельницький)

старший науковий співробітник,
завідувач сектором історії і мистецтва відділу охорони
пам'яток історії та культури у Хмельницькій області,
лауреат міської премії ім. Б. Хмельницького

Сергій Шпаковський (Хмельницький)
завідуючий відділом охорони пам'яток історії та
культури у Хмельницькій області

Пам'яткоохоронна робота відділу охорони пам'яток історії та культури Хмельницької області (за результатами інвентаризацій об'єктів культурної спадщини у 1981-2016 рр.)

Кожна паспортизація об'єктів культурної спадщини має на меті здійснення ряду комплексних заходів: перевірка наявності пам'яток, точне місце їх розташування згідно сучасного адміністративно-територіального поділу, уточнення розмірів, написів, фотофіксацію, визначення категорії, обстеження та складання актів технічного стану, опрацювання отриманої інформації для складання облікової документації.

До 1971 р. питаннями виявлення, паспортизації, вивчення пам'яток в області займалися науковці Хмельницького обласного краєзнавчого музею[1,50–52]. Всі виявлені на той час пам'ятки ввійшли до списків (переліків) пам'яток історії та мистецтва місцевого значення відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» та рішень Хмельницької обласної ради депутатів трудящих: від

25.03.1971 р. № 84–48 пам'яток археології, 61 історії, 12 мистецтва[2, 335], від 11.03.1972 р. № 66 – 29 археології, 934 історії, 496 мистецтва [3, 332]. Загальна кількість складала 77 археології, 995 історії, 508 мистецтва.

У червні 1971 р. при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї був створений відділ охорони пам'яток культури[4].

З 1981 р. співробітники Відділу охорони пам'яток історії та культури організували діяльність та брали участь в інвентаризаціях пам'яток та об'єктів культурної спадщини Хмельницької області. Період 1981–1991 рр. – найбільш насичений виїздами, інвентаризаціями за завданнями союзних, республіканських, обласних державних органів. На виконання листа Міністерства культури УРСР [5] від 20.03.1981 р. № 9-269/9 «Про збереження історико-меморіальних будинків, що знаходяться під охороною держави», протягом 1982 р. була проведена інвентаризація 70 історичних будинків, було досліджено їх сучасне використання, наявність на них охоронних зобов'язань. Зав. відділом Л.Ф. Аванесовою, співробітником Г.М. Франко обстежені Волочеський, Деражнянський, Дунаєвський, Красилівський, Летичівський, Новоушицький, Теофіпольський, Хмельницький райони, співробітником Н.М. Майнгардт – міста Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Старокостянтинів, Шепетівка, райони Ізяславський, Полонський, Славутський.

За завданням Міністерства культури одночасно була проведена інвентаризація 5 пам'яток археології республіканського значення: городища – залишків літописного міста Бакота Кам'янець-Подільського району (Л.Ф. Аванесова, Г.М. Франко); городища – с. Гриців Шепетівського району, городища – давньоруського міста Ізяслав с. Городище Шепетівського району; городища – залишків літописного міста Губин Старокостянтинівського району; городища – м. Полонне Полонського району (Н.М. Майнгардт).

Під керівництвом Л.Ф. Аванесової науковими співробітниками Н.М. Майнгардт, Г.М. Франко у 1983 р. підготовлені Державні списки пам'яток археології, історії, мистецтва, взятих під державну охорону, та подані в Науково-методичний відділ пам'ятників культури на виконання постанови колегії Міністерства культури УРСР та президії правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури «Про заходи по виконанню постанов ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР «Об издании томов Свода памятников истории и культуры по Украинской ССР»[6; 7].

У 1983, 1985, 1987 рр. Н.М. Майнгардт спільно з науковими співробітниками Г.М. Франко, І.М. Боголобовою, М.А. Юрчаком продовжували виїзди по обстеженню та виявленню пам'яток на виконання постанови колегії Міністерства культури УРСР від 27.08.1975 р. «Про стан виконання наказу Міністра культури СРСР» № 153 від 27.03.1972 р. «Про введення єдиної уніфікованої форми обліку пам'ятників історії та культури СРСР», постанов колегії Міністерства культури УРСР, Держбуду УРСР та президії правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури від 17.10.1972 р. [8], Міністерства культури УРСР від 29.09.1976 р. «Про стан проведення паспортизації пам'ятників місцевого значення за єдиною уніфікованою формою обліку»[9].

Виявлені пам'ятки ввійшли до списків (переліків) пам'яток історії та мистецтва місцевого значення згідно рішень виконавчих комітетів Хмельницької обласної ради народних депутатів від 19.01.1983 р. – 173 історії, 26 мистецтва[10], від 21.08. 1985 р.– 82 історії, 42 мистецтва [11], від 01.04.1987 р. –9 археології, 61 історії, 12 мистецтва [12].

У 1986 р. в складі відділу створено сектор охорони і вивчення пам'яток археології.

Рішенням виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів від 21.02.1990 р. до списків (переліків) пам'яток місцевого значення ввійшли – 44 археології, 153 історії та 158 мистецтва[13].

На 01.01.1989 р. на обліку та під охороною держави перебувало пам'яток археології – 244, історії – 1464, монументального мистецтва – 632.

На виконання постанови Президії Верховної Ради УРСР «Про порушення Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» від 11.09.1990 р. № 270-

XII та листа Міністерства культури УРСР від 24.10.1990 р. «Про інвентаризацію пам'яток монументального мистецтва»[14], відповідного рішення обласної ради, з квітня по листопад 1991 р. Н.М. Майнгардт спільно з науковцями відділу В.В. Дзьоником, Н.В. Кокошко, П.Ф.Лозяним провели інвентаризацію всіх пам'яток історії та мистецтва області.

У ході інвентаризації було встановлено, що 20 пам'яток мистецтва знаходилися в аварійному стані, 121 – виготовлені на низькому художньому рівні і не відповідали сучасним вимогам. Більшість з них виготовлена з гіпсу та являла собою погруддя. Розпорядженням представника президента України по Хмельницькій області від 05.08.1992 р. 141 пам'ятка була вилучена зі списків (переліків) пам'яток історії та мистецтва місцевого значення [15].

До початку інвентаризації станом на 01.01.2005 р., перебували на обліку – 2442 пам'ятки історії (з комплексами), 473 – мистецтва. На всі пам'ятки були виготовлені облікові паспорти та картки за єдиною уніфікованою формою обліку.

На виконання постанови Кабінету Міністрів України від 09.09.2002 р. № 1330 «Про затвердження Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 роки»[16], було прийнято рішення сьомої сесії Хмельницької обласної ради від 25.06.2003 р. «Комплексна програма паспортизації об'єктів культурної спадщини» № 16–7/2003 р. [17]. Інвентаризацію з 2005 по 2010 рр. здійснювали: пам'яток та об'єктів історії та мистецтва – науковці В.В. Дзьоник, Н.М. Майнгардт-Гоголь, Л.А. Сидорович, археологі – М.М. Венгер, О.Д. Прядко, О.А. Юськова, О.М. Царук, С.М. Шпаковський.

У 2007 р. за ініціативою Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області на обласну Консультативну раду з питань охорони культурної спадщини були представлені списки (переліки) на 334 пам'ятки мистецтва (301 – В.І. Леніну, 16 – К. Марксу, 10 – державним діячам, 4 – письменникам, 3 – полководцям) місцевого значення [18]. Наказом Міністерства культури і туризму України від 02.07.2008 р. вони визнані такими, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України у зв'язку з невідповідністю критеріям [19].

З прийняттям Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 27.12.2001 р. [20], спільного наказу Міністерства культури і мистецтв України та Державного комітету України з будівництва та архітектури «Про затвердження форм облікової картки та паспорта об'єкта культурної спадщини» від 13.05.2004 [21], після здійснення у більшості районів та міст інвентаризації пам'яток та об'єктів Комплексної програми паспортизації, над складанням паспортів та облікових карток з історії та мистецтва працюють науковці В.В. Дзьоник та Н.М. Майнгардт-Гоголь. У 2009 р. – 97 об'єктів історії, 3 мистецтва, 19 археології занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [22], 4 історії, 1 мистецтва, 11 археології, як пам'ятки національного значення [23]. У 2010 р. 1 пам'ятка історії, 2 – мистецтва (колишнього республіканського значення) занесені до Реєстру, як пам'ятки місцевого значення [24]. У 2011 р. – до Реєстру занесений 21 об'єкт історії [25].

3 геодезичних – пункти Дуги Струве – «Фельштин» (с. Гвардійське), «Катеринівка» Хмельницького району, «Баранівка» Ярмолинецького району, включені до Списку все-світньої спадщини ЮНЕСКО у 2005 р. [26].

Подано до занесення у Державний реєстр нерухомих пам'яток України: у 2014 р. – 13 об'єктів та 9 пам'яток монументального мистецтва – Т.Г.Шевченка, у 2016 р. – 10 об'єктів археології, 90 історії, 2 мистецтва.

Визнані такими, що не підлягають занесенню до Державного реєстру – 421 пам'ятка, з них 415 – мистецтва, 6 – історії.

Станом на 01.01.2017 р. на обліку та під охороною держави у Хмельницькій області перебуває 1359 пам'яток історії (з них 119 ввійшли до Державного реєстру), внутрішньо комплексних – 2336, монументального мистецтва – 41 (з них 5 в Державному реєстрі).

Що стосується виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»[27] підготовлено списки на 78 пам'яток (мистецтва: 54 скульптури В.І.Леніна, 7 –

державних діячів, 9 – військових діячів, 4 – К.Марксу, 1 – Мічуріну (в аварійному стані); історії - 3 пам'ятні знаки) та визнано такими, що не підлягають занесенню до Державного реєстру згідно наказу Міністерства культури України у 2016 р.[28], скульптура В.І.Леніна в м. Ізяславі згідно наказу Міністерства культури України у 2015 [29].

Протягом 1980–2004 рр. допомогою відділу надавав науково-методичний відділ охорони пам'ятників культури Міністерства культури України: завідуючі відділу М.В. Тарасова, В.Н. Погорілий, Б.М. Зверобосов, П.М. Калугін, завідуючий сектором археології О.В. Бітковський, завідувача сектором М.Б. Котовська, наукові співробітники М.К. Гершуни, А.Ю. Петрова, Л.Є. Савостіна, І.Р. Михальчишин.

З вдячністю хочеться згадати нашого земляка Івана Романовича Михальчишина. Народився 5 серпня 1941 р. у с. Кривачинці Волочеського району Хмельницької області. Археологічні дослідження у Хмельницькій області почав проводити з 1980-х рр. Систематичні археологічні розвідки були зосереджені переважно на території Волочеського району. Дослідником відкрито більше ста поселень бронзового, раннього залізного віків і Київської Русі. Найбільше досліджено пам'яток черняхівської культури III–IV ст. [30,245–246]. У 2005 р. проведено інвентаризацію 11 пам'яток археології національного значення Хмельницької області[31,153].Інвентаризація проводилась на території 13 районів Хмельницької області. Було обстежено 111 стародавніх поселень та городищ, курганів, відзначено місця зруйнованих, звірено розташування пам'яток і об'єктів з їх планами в обліковій документації, складено схематичні плани[32,268].Іван Романович не тільки обстежував пам'ятки у Волочеському районі, а також складав паспорти на об'єкти археології цього району.

Станом на сьогодні відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області продовжується робота з інвентаризації пам'яток та об'єктів культурної спадщини Хмельницької області, зокрема з їх детальним обстеженням на місцевості, фотофіксацією, складанням схематичних планів розташування, підготовкою облікових карток та паспортів (в електронному та паперовому вигляді). Крім пам'яток та об'єктів культурної спадщини за видами історія, археологія, монументальне мистецтво, співробітники відділу охорони пам'яток працюють з об'єктами архітектури (будівлі).

Протягом 2010–2016 рр. Відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області спільно із землевпорядними організаціями встановлено межі 82 пам'яток археології, управлінням культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької облдержадміністрації затверджено їх зони охорони та режими використання. Спільно із спеціалізованими установами у 2016 р. встановлено межі, затверджено у Міністерстві культури України зони охорони та режими використання 3-х пам'яток науки і техніки національного значення – Геодезичні пункти Дуги Струве Фельштин (Гвардійське), Катеринівка Хмельницького району, Баранівка Ярмолинського району, а також пам'ятки архітектури та містобудування національного значення – Михайлівської дерев'яної церкви 1769 р. у с. Зінків Вільковецького району [33].

Співробітники Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області беруть участь у розробленні історико-архітектурних опорних планів історичних населених місць (24) Хмельницької області, зокрема надаючи виконавцям цієї роботи вичерпну пам'яткоохоронну документацію (паспорти, історичні довідки, фотофіксацію, схематичні плани розташування пам'яток та об'єктів культурної спадщини), та виїжджаючи в історичні населені місця для локалізації пам'яток та об'єктів культурної спадщини на місцевості.

Сподіваємось, що вище зазначена проведена пам'яткоохоронна робота послужить кращому збереженню та використанню пам'яток та об'єктів культурної спадщини Хмельницької області.

Джерела та література

1. Майнгардт-Гоголь Н.М. 40 років спільної роботи в пам'яткоохоронній галузі / Хмельницький обласний краєзнавчий музей: історія і сучасність // Матеріали регіональної музейної науково-практичної конференції Музей як центр краєзнавчих досліджень регіону. - Хмельницький, 2004. - С. 50-54.
2. Рішення Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих від 25.03.1971 р. № 84.

3. Рішення Хмельницької обласної Ради депутатів трудящих від 11.03.1972 р. № 66 «Про затвердження списків пам'яників археології, історії та мистецтва місцевого значення, розташованих на території області».
4. Наказ Хмельницького обласного управління культури «Про утворення нових відділів у Хмельницькомуукраєзнавчому музеї» від 29.06.1971 р. № 119.
5. Лист Міністерства культури УРСР від 20.03.1981 р. № 9-269/9 «Про збереження історико-меморіальних будинків, що знаходяться під охороною держави».
6. Постановление коллегии Министерства культуры УРСР и Президиума правления Украинского общества охраны памятников истории и культуры от 23.11.1982 г. № 11/18-г «О мерах по выполнению постановлений ЦК Компартии Украины и Совета Министров УССР об издании томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР».
7. Письмо Научно-методического отдела охраны памятников от 28.01.1983 г. № 67 «О составлении Списков памятников культуры области».
8. Постанова колегії Міністерства культури УРСР від 27.08.1975 р. «Про стан виконання наказу Міністра культури СРСР № 153 від 27 березня 1972 р. «Про введення єдиної уніфікованої форми обліку пам'яників історії та культури СРСР».
9. Постанова колегії Міністерства культури УРСР від 29.09.1976 р. «Про стан проведення паспортизації пам'яників місцевого значення за єдиною уніфікованою формою обліку».
10. Рішення виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів від 19.01.1983 р. № 31 «Про затвердження списків новоспоруджених та нововиявлених пам'яників історії та мистецтва, розташованих на території області».
11. Рішення виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів від 21.08.1985 р. № 206 «Про затвердження списків новоспоруджених та нововиявлених пам'яників історії та мистецтва, розташованих на території області».
12. Рішення виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів від 01.04.1987 р. № 73 «Про затвердження списків новоспоруджених та нововиявлених пам'яників археології, історії та мистецтва, розташованих на території області».
13. Рішення виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів від 21.02.1990 р. № 34 «Про затвердження списків новоспоруджених та нововиявлених пам'яників археології, історії та мистецтва, розташованих на території області».
14. Лист Міністерства культури УРСР від 24.10.1990 р. № 13-847/13 «Про інвентаризацію пам'яток монументального мистецтва».
15. Розпорядження представника президента України по Хмельницькій області від 05.08.1992 р. № 149 «Про зняття з державного обліку пам'яників археології, історії та мистецтва, розташованих на території області».
16. Постанова Кабінету Міністрів України від 09.09.2002 р. № 1330 «Про затвердження Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003-2010 роки».
17. Рішення Хмельницької обласної ради від 25.06.2003 р. «Комплексна програма паспортизації об'єктів культурної спадщини» № 16- 7/2003 р.
18. Протокол № 1 від 28.03.2007 р. засідання Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини Хмельницької області.
19. Наказ Міністерства культури і туризму України «Про пам'ятники, взяті на облік відповідно до законодавства Української РСР, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 02.07.2008 р. № 766/0/16-8.
20. Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 р. № 1760 «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».
21. Наказ Міністерства культури і мистецтв України та Державного комітету України з будівництва та архітектури «Про затвердження форм облікової картки та паспорта об'єкта культурної спадщини» від 13.05.2004 р. № 295/104.
22. Наказ Міністерства культури і туризму України «Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 13.07.2009 р. № 521/0/16-9.

23. Постанова Кабінету Міністрів України «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 03.09.2009 р. № 928.
24. Наказ Міністерства культури і туризму України «Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 03.09.2010 р. № 58/0/16-10.
25. Наказ Міністерства культури України «Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 05.07.2011 р. № 511/0/18-11.
26. Лист-повідомлення Міністерства культури України про 5 українських об'єктів включених до Списку всесвітнього спадщини ЮНЕСКО від 06.07.2011 р. № 1330/75/1-11.
27. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 р. № 317-VIII.
28. Наказ Міністерства культури України «Про незанесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 04.04.2016 р. № 200.
29. Наказ Міністерства культури України «Про незанесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 26.11.2015 р. № 977.
30. Олена Шамраєва, Марина Лісова. Самовідданість обраній професії. Пам'яткоохоронна діяльність Михальчишина Івана Романовича. / Олена Шамраєва, Марина Лісова // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 3'2014/ За ред. А.М. Трембіцького, О.Г.Погорільця. - Хмельницький: ІРД, 2014. - С.245-246.
31. Михальчишин І.Р. Підсумки інвентаризації пам'яток археології національного значення у 2005 - 2013 рр. / І.Р. Михальчишин / Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. - Київ, 2014. - Вип. 9. - С. 153.
32. Михальчишин І.Р. Інвентаризація пам'яток та об'єктів археології у Хмельницькій області. / І.Р. Михальчишин / Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. - Київ, 2013. - Вип. 8. - С. 268.
33. Галузевий архів Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області.

2006 р. с. Юровщина Полонського району, ліс - біля братської могили жертв нацизму, зліва направо: археолог О.Д. Прядко, науковий співробітник -історик Н.М. Майнгардт-Гоголь, головний спеціаліст відділу культури і туризму Полонської РДА Л.М. Буга.

2010 р. с. Солобківці Ярмолинецького району, біля пам'ятника жертвам голодомору, зліва направо: історик О.М. Царук, завідувач відділу ВОПтаК у Хмельницькій області С.М. Шпаківський, методист по пам'яткоохоронній та музейній роботі районного Будинку культури О.Л. Слободян, науковий співробітник В.В. Дзьоник.

2005 р. с. Чернокозинці Кам'янець-Подільського району, біля братської могили радянських воїнів, зліва направо: зав. сектором пам'яток історії та мистецтва ВОПтаК Н.М. Майнгардт-Гоголь, мешканець села А.А. Дроздовський.

Володимир Чайка (Збараж)
начальник науково-дослідницького відділу
Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Збараський замок XVII століття як об'єкт Національного заповідника «Замки Тернопілля» та центр популяризації історії козацької доби (повідомлення)

Питання дослідження зв'язків діячів козацької доби та пам'яток того періоду, розташованих на території Тернопільщини, мають свою специфіку і особливості і є на сьогодні надзвичайно актуальними. Специфіка, на наш погляд, полягає в тому, що хоча ці українські землі в той час знаходилися на значній відстані від центрів Козаччини, можна прослідкувати тісний зв'язок і впливи вихідців сучасної Тернопільщини на процеси, які спричинили утворення і діяльність українського козацтва.

Представники Тернопільщини стояли біля витоків та організації не лише перших козацьких загонів, але і мали відношення до створення керованих і організованих структур, які відігравали значну роль у політичному житті Європи XVI–XVII ст. Так, привілеєм польського короля Сигізмунда II Августа 2 червня 1572 р. було доручено коронному гетьману Єжи (Юрію) Язловецькому, фундатору і будівничому Язловецького замку кінця XVI ст., найняти 300 осіб з низових козаків на службу. Відтоді і зустрічаємо назву «рестрове козацтво» [10; 175–176]. Його син Микола Язловецький після смерті батька став офіційним патроном козаків та керівником рестрового козацтва [11; 2481].

Запорозька Січ – дітище Дмитра Вишневецького, українсько-литовського магната, уродженця містечка Вишневець. Січ впродовж століть була центром Козаччини і стала праобразом державної організації на Україні.

Наступні історичні факти, які свідчать про тісні зв'язки Тернопільщини із Козаччиною, пов'язані з іменем Богдана Хмельницького – організатора і керівника Національно-визвольної революції на Україні середини XVII ст.

Богдан Хмельницький на чолі війська здійснив три походи на західноукраїнські землі і щоразу його шляхи пролягали через територію Тернопільщини.

Перший похід відбувся восени 1648 р., коли гетьман з основними силами пройшов через Збараж-Зборів-Золочів-Глиняни і наблизившись до Львова, почав його облогу [1; 12].

У тому ж році перший «візит», і як на жаль, виявилось, останній, візит на Західну Україну, здійснив сподвижник Хмельницького Максим Кривоніс. Полковник зі своїми загонами восени 1648 р. здобув після шеститижневої облоги неприступний Кременецький замок. Тоді ж загони Максима Кривоноса захопили і замок в Збаражі, правда без особливого спротиву. Зі Збаража Кривоніс забрав 50 гармат.

Другий раз війська Хмельницького були на Тернопільщині з кінця червня до середини серпня 1649 р. Цей час був настільки насичений подіями, що в деяких історичних джерелах іменувалися як Збараські війни.

Центральними подіями протистояння козацьких загонів під проводом Хмельницького і польським військом, на чолі якого фактично стояв Ярема Вишневецький, була облога Збаража, центральною оборонною спорудою якого був замок князів Збараських. Облога Збаража тривала близько семи тижнів. Козацькі і татарські загони, які гетьман змушений був взяти у союзники, взяли в кільце поляків, оточили місто і, зважаючи на значну перевагу в кількості війська (понад 100 тисяч у козаків і татар) проти 9 тисяч (у поляків), прирекли їх на загибель.

Але головна битва, яка стала апогеєм компанії 1649 р., відбулася під Зборовом. Це була одна з основних битв Хмельницького [1; 46]. Її результатом стало підписання Зборівського мирного договору, який фактично узаконував утворення нової незалежної держави, обмеженої, правда, Київським, Брацлавським і Чернігівським восводствами.

У 1655 р. Хмельницький здійснив ще один похід на західноукраїнські землі. Тоді його шляхи також пролягали через Тернопільщину [1; 12].

Свої особливості мають і дослідження пам'яток козацької доби Тернопільщини, серед яких значну частину становлять замки, більшість з яких була побудована якраз в період XVI–XVII ст. – часи найбільшої активної фази існування Козаччини. І хоча переважна більшість з них була побудована і використовувалася, в тому числі і для оборони від козаків, це не применшує їх значення як пам'яток історії нашого народу сьогодні. Власне, вирішуючи саме це завдання, в Україні на початку 90-х років XX ст. і було створено низку пам'ятоохоронних установ, серед яких Національний заповідник «Замки Тернопілля»

Важливим етапом в історії сучасного міста Збаража було прийняття 8 лютого 1994 р. Постанови Кабінету Міністрів України №78 «Про державний історико-архітектурний заповідник в місті Збаражі Тернопільської області», в якій, зокрема, відзначено історичну, архітектурну цінність замкового ансамблю міста Збаража [2:2].

ДІАЗ був створений як науково-освітня, господарсько-виробнича установа, покликана вивчати, охороняти, використовувати, реставрувати пам'ятки історії та культури. Основною базою заповідника став середньовічний замок князів Збарзьких, який зберігся до наших днів в первісному вигляді і який був свідком багатьох історичних подій. Пріоритетним завданням організації стало відновлення замкового палацу. [5; 207–208].

У 1999 р. до складу заповідника ввійшов Вишнівецький архітектурно-ландшафтний комплекс – пам'ятка архітектури національного значення XVI–XVII ст.

У 2002 р. утворено філію Заповідника у місті Скалаті Підволочиського району, центральним об'єктом якого став замок XVII ст. На баланс заповідника було передано і інші давні пам'ятки історії та архітектури, що мають велику культурну цінність і серед них – монастир і костел отців Бернардинів (XVII ст.), церква Преображення Господнього (XVII ст.), приміщення монастиря сестер Філіціянок (XVII ст.), руїни Старозбарзької фортеці (XIII ст.), цілий ряд інших пам'яток.

Указом Президента України від 15 січня 2005 р. № 35/2005 заповіднику надано статус національного закладу і перейменовано в Національний заповідник «Замки Тернопілля».

У листопаді 2008 р. на виконання доручення Кабінету Міністрів України від 06.06.2008 р. № 284991/1/1-05 до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля» ввійшли оборонно-фортифікаційні споруди, що теж є пам'ятками козацької доби: замки XVII ст. в місті Теребовля, в с. Підзамочок, Золотий Потік, Кривче; замок XIV–XVIII ст. в селі Язловець, замки XVI–XVIII ст. в селищі Микулинці, Скала-Подільська.

У 2010 р. до складу Національного заповідника увійшов замок XVII ст. у місті Чорткові. Від самого початку створення заповідника в Збаражі і до сьогоднішнього дня його основним об'єктом був і залишається Збарзький замок. На його відбудову були направлені державні кошти, за які здійснені роботи, аналогів яким немає в Україні і до сьогодні. Пам'ятка пристосована до сучасних вимог, при цьому під час виконання робіт були застосовані найсучасніші технології, які проте не позбавили її історичного колориту. Завершено реставрацію казематів, в'їздової вежі, замкового подвір'я, моста, відбудовано значну частину бастионів і оборонних стін. Проведено грандіозні роботи з відновлення замкового палацу замку, де працюють десятки виставкових залів, частина з яких використовувалася і використовується для популяризації історії козацької доби.

Вже у 1995 р., тобто через рік після створення заповідника, в Збарзькому замку працював Зал козацької слави, центральними експонатами якого стали погруддя Гетьмана України Богдана Хмельницького і його сподвижників – полковників Івана Богуна, Максима Кривоноса та корсунського полковника Нестора Морозенка. У цьому ж залі, який був першочергово розміщений у вестибюлі першого поверху замкового палацу, експонувалися портрети інших козацьких ватажків, які керували повстанськими загонами в ході облоги Збаража 1649 р., виконані тернопільським художником С.М. Ковальчуком. Це зображення уманського полковника Степки, брацлавського полковника Данила Нечая, миргородського полковника Матвія Гладкого, калницького полковника Івана Федоренка,

вінницького полковника Івана Богуна, гадацького полковника Кіндрата Бурляя, переяславського полковника Федора Лободи, полтавського полковника Пушкаря, черкаського полковника Воронченка, чернігівського полковника Небаби. У цьому залі в експозиції містяться картини тернопільського художників Івана Яворського та Івана Бортника, які значну частину своєї творчості присвятили темі козацтва. Серед них найбільш вражаючими є картини «Журба на Січі», «Козацька Покрова», «Козак», «Козацька церква», «Козацька музика» (І. Яворського) та «Козацька чайка» (І. Бортника), в яких талановито і з любов'ю відтворено сюжети з життя козаків.

Особливу місце в експозиціях Збарзького замку займає виставка дерев'яних скульптур тернопільського скульптора Володимира Лупійчука, який один з небагатьох майстрів різця, що проявив мужність правдиво показати образ українського козака, славне українське козацтво та його героїку в той час, коли це було ще не зовсім безпечно.

Співпраця між Національним заповідником «Замки Тернопілля» розпочалася з 1994 р. – з часу створення закладу, але в активну фазу ця співпраця вступила в 1999 р., коли в Замковому палаці міста Збаража відкрилася перша виставка митця.

Дитинство, роки юності скульптора пройшли в період сталінської диктатури, але історія стала його покликанням, особливо ті її сторінки, які свідомо замовчувалися або подавалися викривлено. Інформація про українське козацтво в ці часи подавалася виключно з точки зору спільної боротьби російського, українського і білоруського народів проти пануючого класу. Про боротьбу за незалежність України не було і мови. Проте душа молодого митця тягнулася до козаків. Він болісно шукав виправдання їхнім вчинкам. Коли з'явився роман Михайла Шолохова «Тихий Дон», він став своєрідною настільною книгою митця-патріота, оскільки політично реабілітував козацтво у його очах. У часи хрущовської відлиги українське козацтво виходить з небуття. Щоправда, називати його у ті часи українським не наважувалися. Побутовав термін – запорозьке. У якийсь час свого життя митець дійшов висновку, що лише навколо козацтва можна об'єднати Україну та українців [7, 4]. Інформація, яку черпав молодий скульптор про українське козацтво з різноманітних джерел, перепліталася з емоційним сприйняттям опоетизованих Т. Шевченком образів козаків. Поступово переконавався, що українське козацтво – це не просто феномен в нашій історії, а Божа благодать [8, 4]. Майже усьому «фігурному козацтву», що з'явилося на світ з під різця В. Лупійчука, властиві риси романтизму. До образу козацтва Володимир був прихильний, насамперед, тому, що їхній спосіб життя і боротьба були альтернативою колгоспного кріпацтва, яке нічим не відрізнялося від описаної кріпащини в творах Шевченка [9, 7].

З початком 1960-х років – ювілейні 150-ті роковини від дня народження Тараса Шевченка, В. Лупійчук розпочав довголітню працю над тематикою геніального Кобзаря. Автор вибирав серед Кобзаревих творів саме ті, які розкривали український характер, українську душу. Серед дерев'яних скульптур, які експонуються в Збарзькому замку, можна побачити втілених у дереві героїв Шевченкової поеми «Іван Підкова», які стають до бою за волю, пережити трагізм невільницької долі, оспіваний у Тарасовому творі «Заступила чорна хмара», відчуті рішучість і героїзм народних месників з поеми «Гамалія». Скульптор створив цілу галерею робіт за мотивами й інших творів Шевченка – «Чернець», «Гайдамаки», «Невольник», «Сова», «Тарасова ніч» та інших [9, 25].

Як робочий матеріал В. Лупійчук використовував гіпс, мідь, латунь, бронзу, алюміній, інколи – скло, кераміку, бетон. Праця над скульптурною шевченкіаною, українським козацтвом активізувалася з 1970-х рр. і налічує майже 200 творів. Понад десяти років життя присвятив майстер саме працям на Шенченківську тематику, значна частина яких передає героїку козацької доби. І саме ці твори стали вершиною творчості митця [6, 7].

Можна відзначити також проведення цілого ряду наукових конференцій, присвячених висвітленню боротьби запорозьких козаків за незалежність, які було організовано науковими співробітниками з участю провідних вчених України. Такими була конференція, присвячена 400-річчю з дня народження Б. Хмельницького, яка проходила в Збарзькому замку 21 жовтня 1995 р. Разом з тим протягом 21–22 жовтня проводилися урочистості з

нагоди 400-річчя з дня народження Б.Хмельницького. 17 жовтня у ДІАЗ м. Збаража відбулася зустріч ветеранів козацької Січі, представників громадсько-політичних організацій національного спрямування, присвячені відзначенню 350-річчю початку Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького.

8–11 вересня 1999 р. на базі Збараського замку відбулася міжнародна конференція, присвячена 350-річчю Визвольної війни українського народу XVII ст.

У 2009 р. на базі Національного заповідника «Замки Тернопілля» була проведена наукова конференція «Збараська битва і Зборівський мир. Погляд з XXI століття», а у 2014 р. в Заповіднику відбулася ще одна науково-практична конференція, присвячена Визвольній війні українського народу, проведена з нагоди 365-річчя битви під Збаражем, «Битва під Збаражем – важливий етап національно-визвольної революції українського народу XVII ст.»

Популяризація козацьких традицій в Збараському замку відбувається також через сотні екскурсій, проведених для численних відвідувачів фортеці, через музику – козацький марш, який періодично звучить на території замкового подвір'я.

Козаки – завжди в центрі театралізованих вистав та фестивалів, які проходять щорічно вже впродовж десятків років в замку та на призамковій території з нагоди відкриття туристичного сезону та святкування дня міста на початку травня.

У перспективі, яка відображена в планах Заповідника, створення в Збараському замку віртуального музею на козацьку тематику, в центрі якого – облога 1649 року, спорудження на території призамкового парку пам'ятника Нестору Морозенку, який поліг під мурами замку в тому ж році.

Збараський замок сьогодні – не лише відбудована пам'ятка козацької доби, але і місце, де продовжують жити і примножуватися козацькі традиції, центр вивчення і популяризації козацьких ідей і державотворчих діянь.

Джерела та література

1. Мельничук Б. Юрчак Н. Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині. – Тернопіль: Новий колір, 2008. – С. 12.
2. Про державний історико-архітектурний заповідник в м. Збаражі Тернопільської області. Постанову Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. №78 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/78-94-%D0%BF>.
3. Національний заповідник «Замки Тернопілля». Головна сторінка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nzzt.com.ua/news.php>.
4. Чайка В.І. Державному історико-архітектурному заповіднику в місті Збараж – 5 років // ВІС. – 1999. - №2(41). – С.1–2.
5. В. Чайка, З. Мазуранчик. Особливості музейної роботи в Національному заповіднику «Замки Тернопілля». Жовківські читання 2015: Збірник статей третьої наукової конференції «Музей в сучасному світі». – С.207–208.
6. Клюйко В. Вершини з наших вершин// Репортер. – 12 червня, 2002 – №22(034).
7. Лупійчук В. Важні сходи до влади// Тернистий шлях – 1992. - 21 листопада.
8. Лупійчук В. Маю шаблю в руках// Ще не вмерла козацька мати//Тернистий шлях – 18 квітня 1992 рік.
9. Моздір М.: Володимир Лупійчук – співець українського козацтва. – Львів, 2005. – 144 с.
10. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, Т. II, Санкт-Петербург, 1865, с. 175-176. – [Електронний ресурс]. Точка доступу: http://www.sedmitza.ru/data/021/024/1235/61_114.pdf.
11. Енциклопедія Українознавства під ред. Володимира Кубійовича. Ч.7. Париж – Нью-Йорк 1973. – С. 2481.

Анатолій Зборовський (Ірпінь)
директор Ірпінського історико-краєзнавчого музею

Невідома могила на Поліссі

На узліссі на березі річки Уж, на межі чорнобильської «зони відчуження і безумовного відселення» в Поліському районі Київської області знаходиться масивний кам'яний хрест. Він вкопаний у пагорб, очевидно, курган.

Письменник, поет і історик Данило Кулиняк звернув увагу, що в цих місцях каменя немає. Отже, камінь, або вже готовий хрест везли здалеку. Кулиняк зробив висновок, що це могли робити тільки для дуже знатного покійника. Данило Іванович цитував «Хроніку польську, литовську, жмудську і всієї Русі» польського середньовічного історика М. Стрийковського, який повідомляв про битву, яка відбулася 1503 р.: «Той же осені на реке Уше (нині Уж – А.З.) князь Федор Іванович Ярославович и князь Григорий Глинский, староста Овруцкий сточили битву с татарами перекопскими и там, по допущению Божию, поражено было войско литовцев от татар и убит князь Григорий Глинский и при нем Горностаи» [1, 129].

Данило Кулиняк висловив думку, що тут поховали князя Глинського. Судячи з величини кургану тут поховано ще багато воїнів. Можливо, тут поховано іншу особу. Але слід враховувати, що козаки брали активну участь у боротьбі з татарами. У всякому разі, могила належить до козацької епохи.

Час стирає напис на хресті. Ще можна розібрати арабські цифри (очевидно, дата) і напис ніби латиною. Напис на звороті не вдалося розібрати. Необхідний фахівець із середньовічної лапідарної епіграфіки, який би зумів прочитати напис на хресті.

Помітно, що якісь варвари вже намагалися знищити хрест. Він пошкоджений. Схоже, що в нього стріляли. Ямка в камені вибита, мабуть, кулею. Якісь невідомі зловмисники намагалися викопати хрест. Викопали яму глибиною метрів півтора. Але хрест був довший. Очевидно за століття він вгруз у землю. Та й курган колись був значно вищий.

У 2013 р. автор цих рядків брав участь в ініційованій Д.І. Кулиняком поїздки до цієї невідомої могили. Шлях нам показав місцевий краєзнавець Олександр Солодар. Данило Кулиняк розповідав, що був біля могили в 1986 р. За ці 27 років узлісся заросло, а хрест вгруз у землю десь метрів на півтора. Данило Кулиняк, на жаль, помер.

Існує загроза, що хрест буде знищено (якщо його вже не знищили за ці чотири роки) і інформація про могилу зітреться з пам'яті людської. Тому могила потребує взяття на облік, як ново виявлена пам'ятка, і якомога швидшого археологічного дослідження.

Джерела та література

1. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Біла Церква. Видавець Олександр Пшонковський, 2007.
2. Кулиняк Данило. Без князів Глинських наша історія була б неповною. – День, 23.01.2014, № 12.

Павло Хоменко (Київ)

старший науковий співробітник відділу
«Історія фортифікації» НІАМ «Київська фортеця»

Населені пункти сучасної Бородянщини, що згадуються в козацькі часи (XV–XVIII ст.)

З ухваленням Люблінської унії у 1569 р. Польща і Литва утворили одну об'єднану державу – Річ Посполиту на чолі з королем польським. Українські землі ввійшли до складу польсько-литовської держави.

З приходом польських колонізаторів посилювався тиск на українських селян. Внаслідок впровадження фільваркового (комерційно орієнтованого) господарства зростала площа оброблюваних земель, але землеробство у нашому краї ще не встигло розвинути у такій мірі, як в інших районах України. У найбільшому українському воєводстві Київському на

той час було багато незаселених земель. За оцінками істориків, густота населення тут становила всього два чоловіка на квадратний кілометр, у той час як на польських землях вона в середньому досягала двадцять два чоловіка.

Основною зерновою культурою залишалось жито, в панських господарствах зростало виробництво пшениці. Урожайність була низькою: жита – сам- три, сам-п'ять, пшениці трохи вище. З технічних культур у краю сіяли льон та конопли. В основному, була трипільна система обробітку ґрунту, а в польському краю подекуди ще зустрічалося і виробне землеробство, поширене з часів Київської Русі. Польські легкі ґрунти в основному продажували орати ралом, в яке впрягали коня.

У першій половині XVII ст. почали розвиватися сільські промисли. Наявність сировини дозволила розпочати на Бородянщині виробництво заліза (у руднях) та поташу (у будах). На цей час на Київщині діяло понад 20 рудень та біля 50 буд.

Наступ польських магнатів та шляхти на українські землі, окатоличення, економічний визиск, соціальне гноблення викликали народний опір. Виступи переростали в масові повстання селян та козацтва, яке, починаючи із XV ст., вже сформувалося як серйозна політична та військова сила, і з нею не рахувались на українських теренах було неможливо. Масмо свідчення про участь у цій народній боротьбі проти панування польської шляхти і жителів нашого краю:

Скарга п. Павла Шенієвського від 16 квітня про те, що утинські селяни кийвського митрополита Сильвестра Косова, бородянські міщани дружини троцького воєводи Гельзбетти Абрамовичевої разом із труденецькими і вирлоцькими селянами коронного хорунжого Олександра Консупольського, у 1648 р., зібравши натовп розбійників, напали на його с. Ханів, нанесли йому тяжкі поби́ї та рани, палили на розпеченій сковороді і, нареши́ти, приготувались розстріляти скаржника, але були утримані від цього проїжджаючим в цей час московським послом, який направлявся для переговорів до кийвського воєводи Адама Кисія [4, 435].

Посилення соціального та національно-релігійного гніту призвело до визвольного повстання українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Підбадьорені першими перемогами козацького війська, селяни та міщани Правобережжя почали утворювати козацькі полки та сотні. Бородянка увійшла до Макарівської сотні Київського полку. Київський полк був утворений у 1648 р., і першим полковником його був Михайло Кричевський, після загибелі в бою у серпні 1649 р. полковником став Антін Жданович. До Київського замку належало 17 сотених містечок, зокрема Макарів, Димер, Чорнобиль, Овруч та інші. Козаки Макарівської сотні на чолі з сотником Г. Петрицьким брали участь у битвах під Зборовом, Берестечком та Батогами. За кілька місяців з України було вигнано майже всю польську шляхту. Відчутного удару зазнали також євреї, які уособлювали шляхетський режим; і зокрема, понад половини українських земель орендувались єврейськими підприємцями, які нещадно визискували селян.

Бородянський маєток належав гетьману Виговському. Опісля малоросійські гетьмани по старій пам'яті повернули цей маєток Києво-Михайлівському монастирю, а цар Олексій Михайлович грамотою 31 грудня 1660 року затвердив за монастирем Бородянку з селами Загальці та Нова Гребля. Але коли ці місця були віддані Польщі, то ляський уряд, віднявши від православного духівництва цей маєток, приєднав його до Димерського староства [10, 43].

Про подальшу героїчну боротьбу козаків та селян проти поляків-шляхтичів свідчить інший епізод, що відбувся біля села Загальці:

Недалеко від села знаходиться городок чи замок з безліччю розкиданого каміння, цегли та пічних кахлів. В ньому, за переказами, зариті гармати та інші військова зброя...

Відносно Загальцівського городка потрібно відзначити, що у 1652 році тут був розташований на кантонир-квартирах загин князя Радзівіла, на який на цьому місці напав генерал гетьмана Хмельницького Ілля Голота, підкріплений навколишніми жителями. Але атакуючий був розбитий Гонсевським і лишився життям [9, 101].

Довготривале військово протистояння поляків, козаків і татар призвело до великого спустошення Правобережної України. Ще не раз пізніше край зазнавав наїздів поляків. У січні 1654 р. польська сотня жовнірів увірвалась у Бородянку і вирізала багато жителів.

Доба Руїни характеризувалась безперервною боротьбою за владу, новими утисками селян. У 1664–1665 рр. овруцький полковник Децик підняв на Поліссі повстання проти поляків. Загони повстанців діяли і на території Бородянинщини. На початку 1665 р. повстання проти польських панів охопило вже все Правобережжя. Повстанське військо, очолюване Іваном Сербиним, визволило на деякий час багато міст та сіл Київщини, в тому числі і Бородянку [12, 375].

За Андрусівським миром 1667 р., Україна без її згоди і навіть участі у переговорах була поділена між Москвою та Польщею. Бородянський край залишився під владою Польщі ще на довгих 125 р. аж до 1793 р. Кордон між Московською державою та Польщею пролягав по річці Ірпінь.

Правобережні землі Київщини за часів Руїни значно постраждали від постійних вторгнень поляків, турків, московитів та татар. На спустошених землях для заохочування їх заселення Річ Посполита формально відновила козацтво. Дозвіл від польського короля на формування козацьких полків отримав фатівський полковник Семен Палій (Гурко) і ще кілька полковників. Назад верталася і польська шляхта, влада якої знову поширилась на наш край. В страді Київського воєводства за 1683 р., в якій подані відомості про землеволодіння, згадується магнат А. Дорогаєвський, який знову заволодів великими землями на Бородянинщині.

У 90-х рр. XVII ст. на Правобережній Київщині вибухнуло повстання селян та козаків проти панування польської шляхти, яке очолив фастівський полковник Семен Палій. Щоб привести до покори українців, польська шляхта ввела в Північну Київщину своє військо. Польські хоругви, які були розташовані в селах Бородянинщини, безчинствували, розоряли маєтки та селян.

Скарга дворянина Павла Горчинського на региментаря військ королівських, які розташовані у Поліссі, Бальцера Вільгу про те, що він дозволив козакам, які знаходилися під його командою, збирати данину з жителів і навіть захоплював їх до того. Потім, призначивши головну свою квартиру в містечку Бородянка, орендному володінні Горчинського, розорив у ньому селян і присвоїв собі прибутки з маєтку. 1690 березня 8 [2, 186].

Впродовж багатьох років на Київщині велись кровопролитні бої між поляками та козаками. З «Літопису» Самійла Величка:

«Року від покладання межі світу 7201, а від з'явлення у світі плоттю другого Адама 1693 року. Хоч християнам подобало святкувати радісні дні Різдва Господнього по християнському і одне одному, по любові християнській, вінувати ту радість, однак задрісна римляно-польська натура зневажила тією радістю, а водночас і ласкою Божою, і запалилася разом з христорборцем Іродом у цей день (26 грудня) неслухно і порозбійницькому пролити християнську козацьку кров Палієвого полку» [11, 403].

Жорстокий бій між польськими хоругвами та козацьким військом відбувся біля Бородянки. За свідченням самого Палія: *«Заслали землю нашими трупами на місці, яке звуть Бородянце» [11, 404].* Під час нападу на Бородянку поляки вирізали і спалили все село, залишилось лише 55 дворів. На чолі польських військ стояв Бальцер Вільга, головна квартира якого була в Чорнобилі, а хоругви були розташовані по всьому Поліссі. На боці поляків були також полки найманих козаків полковників Василя Іскрицького та Яреми Гладкого:

«...А що найневиносніше, що тиранствував над нашими наш-таки одновірець полковник Скрицький

і другий - Ярема зі своїми ярими полчанами, - вони жорстоко уразили й замучили багато людей нашого полку» [7, 368].

Наступного року польсько-шляхетське військо знову розпочало наступ на козацькі полки. На Бородянинщині між поляками та козаками знову відбулись сутички. Наприкінці XVII ст. польський уряд зміг виставити проти Палія значні військові сили. У червні 1699 р. сейм ухвалив рішення розпустити козацькі полки на Київщині і Брацлавщині, про що було особисто суворо попереджено полковника Палія. Восени 12-тисячне польське військо розташовалось на зимові квартири в українських містах, в тому числі і в містечку Бородянка. Проте сутички між поляками та козаками продовжувались ще довгий час, а у 1702-

1704 рр. переросли у відкриту боротьбу проти польської влади. Очолив це козацько-селянське повстання вкотре Семен Палій зі своїми найближчими сподвижниками.

Бородянські селяни не стояли осторонь цієї боротьби і неодноразово повставали проти польсько-шляхетської сваволі.

«Скарга мечника Івана Рибинського про те, що селяни волостей Горностайпольської, Бородянської, Козаровської, які перебували у його орендному володінні, присвоїли собі козацькі права з часів присонання Мазепи до шведів і відмовили йому у повинності. 1709 травня 17» [3, 710].

Лише у 1714 р. Польща відновила своє цілковите панування над Правобережною Україною. Польський король почав знову роздавати українські землі магнатським родам у володіння, шляхта поверталась у свої маєтки.

На початку і в середині XVIII ст. Бородянка з навколишніми поселеннями до самого Горностайполя належала Євстафію Потоцькому, коронному чеснику, а потім – Вінцентію Потоцькому, коронному підкоморію

Значна частина земель перейшла у володіння до уніатського духівництва [6, 91].

При польському уряді село Луб'янка належала до Радомишльського чи Поліського маєтку уніатських митрополитів Київських. До цього маєтку відносились і села Шибене, Микулічі, Бабинці, Пилиповичі, Рубіжне, які лежать по правий бік Здвижа.

У свою чергу, уніатське духівництво надавало свої маєтки орендарям в короткочасне володіння.

«Контракт, згідно з яким Львівський уніатський єпископ Йосип Шумлянський надав у 3-річне володіння оворянину Самуїлу Шумлянському маєтки, які належали Київській православної митрополії і Києво-Печерській архімандрії і відчислені на користь уніатського духівництва. В контракті перераховуються маєтки: «Бабиці, Пилиповичі, Микулічі, Нежиловичі, Мигалки... зі всяким добром, панством, власністю, пожитками, доходами, будинками, полями, сіножатями, ставами, лісами, млинами...» 1705 січня 29» [1, 247].

Розташування бородянських земель на пограниччі Росії та Польщі, в свою чергу, призводило до непевності, постійних непорозумінь і конфліктів.

Скарга начальника королівської митниці Павла Горчинського на Київського козацького полковника Григорія Карповича-Вольського про те, що він, вступившись за торговців, які були арештовані за несплату мита, послав сотника Бутриму в містечко Бородянку, де вони пограбували будинок Горчинського, нанесли йому побої, його сімейству та підлеглим, забрали казну, самого Горчинського відвели в полон до Києва, тримали у в'язниці й змусили дати викуп. 1690 листопада 27 [2, 205].

У першій половині XVIII ст. польські магнати всіляко заохочували селян заселяти знелюднілі місця Правобережжя, надаючи землі та звільнення від усяких повинностей на строк від 15 до 20 р. Такі поселення називалися слободами і до них швидко залучалися селяни з інших місцевостей. У нашому краю була Феліціалівська Слобода або Голинська (сучасне село Здвижівка). В історичних працях і в церковних метричних книгах того часу селян цього села називали слободцями (жителями слободи). Саме на цей час припадає найбільша кількість переселень польських селян з Центральної Польщі на Бородянщину.

З відновленням села зростали і економічні утиски селян. До цього додалось ще й посилення тиску на православ'я: поляки всіма силами насаджували унію та католицизм. На середину XVIII ст. в Київському воєводстві залишалось всього декілька православних парафій. Насадження поляками уніатської церкви викликало спротив у селян, який інколи призводив до непокори.

Визнання возного про те, що він вручив власникам Бородянського маєтку позов, який вимагає їх до суду в Люблінський трибунал, внаслідок скарги на них уніатського митрополита Лева Кішки та дворянина Станіслава-Казимира Стецького про те, що селяни села Загалці присвоїли собі дзвони та інше майно, яке належить Ушівській уніатській церкві і відмовляються повернути їх. 1720 червня 5 [4, 439].

На Правобережній Україні прокотилася широка хвиля гайдамацько-селянського руху. Хоча вогнище повстань знаходилося на півдні Київщини та Брацлавщини, окремі гайдамацькі загони сміливо робили походи проти шляхти на північ Київщини.

Серед ватажків гайдамацького руху визначне місце посідав Іван Бондаренко – житель села Грузьке, що на Макарівщині. Навесні і влітку 1768 р. він вів боротьбу проти шляхти у наших краях. Його резиденція знаходилась у Макарові, а дія його загону поширювалася до Радомишля та Димера. Підступно схоплений Бондаренко був страчений у Чорнобилі [10, 104].

У 2-й половині XVIII ст. відбувалось подальше розширення магнатських володінь. У 1775 р. на Правобережжі вони становили 82 відсотки всіх поселень. Сталися і певні структурні зміни: поряд із землеробством у магнатських господарствах розвивалося садівництво, тваринництво, різні промисли, що відповідало ринковим потребам.

Проте послаблення центрального уряду, шляхетська анархія, феодално-кріпосницький лад і, як наслідок, постійні вибухи селянських повстань призвели Річ Посполиту до занепаду. Зрештою, в справу втруtilись агресивні сусіди - Росія, Пруссія та Австрія. Внаслідок трьох поділів Польщі наприкінці XVIII ст. Річ Посполита, як держава, перестала існувати. А територія Бородянщини у складі Київської, тепер уже губернії, відійшла до Росії.

Джерела та література

1. Архив Юго-Западной России. Ч. 1, т. 4. К., 1870.
2. Архив Юго-Западной России. Ч. 2, т. 2. К., 1868.
3. Архив Юго-Западной России. Ч. 3, т. 2. К., 1868.
4. Архив Юго-Западной России. Ч. 4, ч. 3. К., 1914.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область / Ф. М. Рудич (голова ред. колегії) та ін. К.: Головна редакція УРЕ, 1971.
6. Максимович М. Собрание сочинений. Т. 1. К., 1876.
7. Клепатський П. Очерки по истории Киевской земли. / Т.1. Одесса, 1912.
8. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864.
9. Там само.
10. Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки. К., 1887.
11. Самійло Величко. Літопис. Т 2. К., 1991.
12. Стецюк К. Народні рухи на Правобережній та Слобідській Україні в 50-70 роках 17 ст. К., 1960.

Дмитро Семко (Київ)

науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Культурно-освітнє життя Київщини на сторінках «Київських єпархіальних відомостей» другої половини XIX – початку XX ст.

Друга половина XIX ст. стала періодом суттєвих перетворень в Російській імперії. В цей період реформування зазнали різні сфери життя суспільства: економічна, суспільна, духовна, культурна. Певна лібералізація пов'язана не лише з особою нового імператора Олександра II – скоріше, вона була вимушеною реакцією на вкрай незадовільний розвиток суспільних інститутів, економіки, національних чинників, що наочно продемонструвала поразка у Кримській війні й процеси, цією поразкою ініційовані (зокрема, поширення серед селянства чуток щодо волі та масові, іноді цілими селами походи у Крим за волею тощо). Крім загальних, характерних для переважної більшості регіонів імперії, українські землі мали й значну кількість специфічних, притаманних лише їм проблем, пов'язаних у тому числі й із становленням та зростанням національної самосвідомості як

в колах ліберально налаштованої інтелігенції, так і серед робітників та селян. Загальні пасажі сучасних російських дослідників, що наголошують на малочисельності проукраїнськи налаштованої інтелігенції та байдужості до національного питання більшість міщан та селян, жодним чином не можуть пояснити поширення українофільської ідеології 1870–1890-х років. Так само видаються анахронізмом спроби розглядати українське питання лише в контексті польського питання, «польської інтриги», реанімовані останнім часом в частині російської історіографії.

Проте поширення національних рухів у різних регіонах імперії вимагало від державної влади проводити узгоджену політику у національному питанні, яка протягом другої половини XIX ст. так і не була остаточно сформована імперською адміністрацією. Антиукраїнські заходи, в тому числі сумнозвісний валуєвський циркуляр та Емський акт, не змогли знищити зростання національної самосвідомості українців, а також зруйнувати культурний розвиток українського народу. Доволі жорстка полеміка з національного питання, яка, не зважаючи на цензурні обмеження, точилася протягом 1860–1870-х рр. на сторінках періодичної преси, свідчить, що ці питання були доволі актуальними для суспільства та досить дражливіми для націоналістично налаштованої російської інтелігенції, завдання якої вона вбачала у нівелюванні будь-яких українофільських тенденцій в суспільстві.

Тому поява у середині XIX ст. в Російській імперії великої кількості періодичних видань, у тому числі й духовних, пов'язана не лише з лібералізацією законодавства щодо періодичних видань та послабленням цензури, а також із спробами маніпулювати свідомістю освічених верств населення та намаганням домінувати у духовній та культурній сферах. Не зважаючи на декларовані мету та завдання духовно-церковної періодики, реальні завдання перед регіональними духовно-церковними виданнями полягали в тотальному поширенні русифікаторських ініціатив та заходів уряду та Синоду в неросійських регіонах імперії та формуванні лояльного ставлення інтелігенції національних окраїн до імперського центру. Проте реалізація цих завдань на місцевому рівні дуже часто зіштовхувалася із місцевим патріотизмом населення, його інтересом до своєї історії та культури.

Формування мережі регіональних церковних періодичних видань Московська патріархія розпочала на початку 1860-х років. Ще в середині 1850-х рр. херсонський архієпископ Інокентій запропонував створити окрему єпархіальну газету на зразок існуючих у більшості губерній імперії «Губернських відомостей». Проте здійснити цей проект судилося наступнику Інокентія – архієпископу Дмитрію (Муратову). Першими на українських землях стали Херсонські єпархіальні відомості, випуск яких розпочався 1860 р. В наступному 1861 р. з'являються «Київські та «Чернігівські», в 1862 – «Подільські», а в 1863 – «Полтавські єпархіальні відомості». В другій половині 1860-х рр. розпочинається видавництво «Волинських», «Харківських» (1867) і «Таврійських єпархіальних відомостей» (1869). Останньою єпархією на українських землях, яка стала видавати свої відомості, стала Катеринославська (1872). Згідно із затвердженням Св. Синодом типовим планом, «Єпархіальні відомості» склалися з двох частин: офіційної та неофіційної. В офіційній частині друкувалися височайші маніфести, розпорядження по духовному відомству, визначення та директиви Святішого Синоду, розпорядження єпархіального керівництва, відомості про призначення та переміщення посадових осіб консисторії тощо. Окрім того, в офіційній частині надавалася інформація про вакансії та публікувалися витяги з річних звітів різних закладів єпархіального управління. Неофіційна частина мала містити в собі пасторські проповіді та повчання, праці святих отців, опис місцевих церковних пам'яток, приклади благочестя тощо. Зауважимо, що підписка на «Єпархіальні відомості» була обов'язковою для усіх церков єпархії. У 1870–1890-х рр. наклад переважної більшості «Єпархіальних відомостей», в тому числі й київських, коливався в межах від 600 до 1000 примірників, більша частина якого розсилалася по підписці.

Перший номер «Київських єпархіальних відомостей» вийшов 1 березня 1861 р. Протягом усього часу свого існування часопис виходив у світ з різною періодичністю. Київські єпархіальні відомості з'явилися в період бурхливого розвитку періодики в Російській імперії.

Видання призначалося переважно для духовенства, проте протягом другої половини XIX ст. було започатковано доволі багато й інших періодичних видань, які були присвячені духовній тематиці. Частина із них, яка не мала підтримки з боку Синоду, видавалася протягом двох-трьох років та припиняла своє існування через брак коштів та відсутність читачького попиту. «Київські єпархіальні відомості» же, маючи державну підтримку, проіснувала майже шістдесят років. Звісно, протягом такого тривалого існування «Відомості» також не були однорідним – якістю та актуальністю їхніх публікацій, колектив авторів, тематика – все це змінювалося як під впливом змін в суспільстві, так і зі зміною редакторів та авторів часопису. Хоча «Київським єпархіальним відомостям» у цьому сенсі повезло – редагували часопис непересічні представники тогочасної наукової еліти та духовенства: М. Сковорцо, П.Г. Лебединцев, О.М. Колосов, І.Г. Малишевський, О.Д. Воронов, П.А. Троцький, М.І. Петров, П.О. Терновський, Ф.І. Титов, які щиро опікувалися тими проблемами, в тому числі й в культурно-освітній сферах, які вони висвітлювали на сторінках свого часопису.

Як зазначає В.Денисенко, «Київські єпархіальні відомості», попри офіційний проросійський тиск, друкували матеріали, які зараз можна класифікувати як українознавчі, неодноразово виступав ініціатором проведення історико-краснзнавчих досліджень (створення історико-парафіяльних літописів), брав активну участь в організації наукових форумів (III археологічний з'їзд) та об'єднань (Церковно-археологічне товариство, Церковно-археологічний музей), пропагував спадщину відомих проповідників українського духовенства, порушував питання поліпшення роботи духовних навчальних закладів [3, с.70].

Культурно-освітній проблематиці на сторінках «Київських єпархіальних відомостей» присвячено досить багато місця. Одним з факторів, що сприяв поширенню даної тематики, було те, що редактори не лише самі отримували освіту у духовних навчальних закладах й були напряму пов'язані із викладацькою діяльністю в Київській духовній академії, семінаріях, але й були обізнані з проблемами початкової та середньої духовної освіти через своїх вихованців, багато з яких працювали в духовних освітніх установах.

Протягом 1860-х – 1890-х років у Російській імперії відбувалося поступове реформування системи духовної освіти, проте в публікаціях на сторінках єпархіальних відомостей дуже обмежено розглядався практично всіх аспектів реформи, яка тривала майже всю другу половину XIX ст., знавала значних коригувань, містила суттєві протиріччя й неузгодженості. Обмеження обговорення різних аспектів реформування духовно-освітніх установ було наслідком закритості цих аспектів від суспільного обговорення як в середовищі духовенства, так і широких верств населення. Особливо закритість системи стала очевидною, коли обер-прокурором Синоду став К.П. Победоносцев.

Однією з найважливіших освітніх проблем стало поширення початкової освіти серед широких верств населення. Низка публікацій «Київських єпархіальних відомостей» висвітлює вкрай незадовільний стан початкової освіти у 1860-х роках [5, 10, 12, 13, 23, 26]. Різні заходи, які уряд запроваджував у цій сфері, не могли суттєво змінити ситуації. Як зазначає К.Нетужилов, лише на початку 1881 р. обер-прокурор Св. Синоду К.П. Победоносцев ініціював в Кабінеті міністрів питання про церковно-приходські школи, які він вважав оптимальними для розповсюдження «правильної й благонадійної в церковному й народному дусі освіти». З ініціативи обер-прокурора було створено Особливу комісію з представників Св. Синоду, Міністерства народної освіти й земських установ, яка протягом короткого часу виробила «Правила про церковно-приходські школи», які були затверджені імператором. Згідно з ними, головна мета церковно-приходських шкіл полягала у розповсюдженні православного вірочення й християнської моралі, а суто освітні завдання були другорядними. Для загальної координації та контролю при Св. Синоді було створено Училищну раду. Оскільки наполегливі спроби К.П. Победоносцева перевести всю початкову освіту у підпорядкування церкви виявилися невдалими (цьому проекту перешкодив міністр народної освіти І.Д. Делянов, наполягаючи на збереженні існуючої системи земських, церковно-приходських шкіл та шкіл, підпорядкованих міністерству народної освіти), обговорення можливих шляхів реформування початкової освіти не стала предметом обговорення на сторінках єпархіальної періодици, в тому числі й «Київських єпархіальних відомостей». Натомість

мість широко висвітлювалися місцеві сюжети – діяльність місцевих парафіяльних шкіл та духовних училищ, їх історія, статистичні дані щодо кількості та побуту учнів, певних аспектів викладання навчальних предметів, способів фінансування закладів тощо.

Порівняно менша кількість публікацій, переважно апологетичного характеру, стосується середньої духовної освіти та діяльності семінарій. Середня ланка духовної освіти протягом другої половини XIX ст. також перебувала у стані довготривалого реформування. У 1867 р. було затверджено новий устав духовних семінарій. Духовно-учбові округи було ліквідовано, адміністративна влада академій над семінаріями й семінарій над духовними училищами скасована. Семінарії з трьохкласних дворічних перетворювалися на шестикласні однорічні. З учбових програм були вилучені медицина й сільське господарство, натомість запроваджено педагогіку. В цілому за перші чотири роки семінаристи повинні були опанувати гімназичний курс з додаванням деяких богословських предметів, останні два роки присвячувалися богословським наукам. Значно більше часу приділялося класичним мовам та математиці. Певні реакційні зміни відбулися у 1884 р., коли було прийнято новий устав й штати духовно-навчальних установ. Новий устав посилив вплив єпархіальних архієреїв в управлінні академіями та семінаріями, в деяких семінаріях відновлено викладання медицини й сільського господарства. Згідно з новим уставом, духовно-освітні заклади православного віросповідання усіх типів ставали всестановими, до них приймалися учні православного віросповідання у віці від 14 до 18 років. Випускники семінарій, що обирали для себе світську службу, отримували чин XIV класу. Публікації «Київських єпархіальних відомостей» присвячені семінарській освіті, містять досить багато фінансових звітів, звітів про пожертви та іншу інформацію фінансового характеру, яка дозволяє прослідкувати матеріальний стан не лише самих семінарій, але й викладачів та вихованців. Оскільки більшість семінаристів в цей період складала казеннокоштині, це робило семінарську освіту привабливою для малозабезпечених представників не лише духовенства, але міщан та селян.

З 1869 р. світські викладачі семінарій почали вважатися державними службовцями. Згодом, 24 жовтня 1876 р. було затверджене «Положення про права та переваги осіб, що служать при духовно-учбових закладах та осіб, що отримали богословські ступені та звання». Це положення зрівняло у правах персонал духовних навчальних закладів з працівниками закладів, підпорядкованих Міністерству народної освіти. Так, викладачам семінарій надавався VIII клас «Табелі про ранги» з наданням наступного чину за службою 4-х роки. Крім того, було затверджено розмір пенсій, інших грошових виплат, а також норма почесних нагород – 45 орденів на всі духовно-освітні заклади, яких раніше співробітники цих закладів не отримували. Крім того, устав 1867 р. передбачав обрання всіх посадовців, а також обрання викладачів педагогічними зборами. Проте ці ліберальні норми було відмінено 1884 р.

На початку XX ст. певна лібералізація духовно-освітніх установ продовжилася. У вересні 1907 р. Св. Синод дозволив вихованцям духовних семінарій по закінченні 4-го класу вступати до світських вищих навчальних закладів, чого не передбачалося в уставі 1884 р.

Однією з тем, які досить часто висвітлювалися на сторінках «Київських єпархіальних відомостей», стала духовна освіта для дівчат [6, 16, 18, 21, 25]. Ідея створення духовних училищ для дівчат із родин духовенства ще на початку 1840-х рр. була запропонована дочкою Миколи I Ольгою Миколаївною. Імператорським указом від 12 серпня 1843 р. у Царському Селі було започатковане зразкове училище для дівчиць духовного звання. До програми училища входили Закон Божий, російська та слов'янська мови, арифметика, малювання, російська історія та географія, короткий курс всесвітньої історії та географії, рукоділля та церковний спів. Навчання тривало шість років, розподілялося на три класи. Безпосередньо керівництво здійснювалося начальницею училища, благочинним й доглядачем будинку. По закінченні училища випускниці отримували не лише дипломи, але й грошову допомогу відповідно до своїх успіхів. Спочатку головним завданням училища була підготовка дружин для священників, проте вже на початку 1870-х рр. актуальною стала проблема підготовки викладацьких кадрів для початкової школи. До програми була додана педагогіка, а випускниці отримали право працювати в якості домашніх вчительок. Проте кількості таких навчальних закладів було явно недостатньо. Від початку 1840-х до

кінця 1850-х рр. в Російській імперії існувало всього чотири такі навчальні заклади: Царськосельське, Ярославське, Казанське та Іркутське училища. В Україні подібних навчальних закладів до початку 1860-х років не було.

Першою спробою створити навчальний заклад для дівчиць духовного звання стало заснування училища при Лебединському жіночому монастирі. Фактично, це була приватна ініціатива ігумені монастиря, що намагалася надати притулок сиротам, та опікуватися їхньою освітою. Кошти на створення училища виділялися із монастирських прибутків та власних статків ігумені, яких було недостатньо для створення повноцінного навчального закладу, тому викладацькі обов'язки спочатку були покладені на двох штатних священників монастиря, а домашні справи та нагляд – на призначених ігуменею монахинь. У 1859 р. митрополит київський і галицький Ісидор відвідав училище і благословив його вихованок. Зауважимо, що через віддаленість від Києва та інших великих міст, нечисленність вихованок (яких у 1861 р. було всього 23) та низька якість викладання, суттєво вплинуло на стан духовної освіти дівчат училище не могло.

Тому започаткування повноцінного духовного училища для дівчат із родин священників стало для українського духовенства на початку 1860-х рр. досить актуальним. Одним із організаторів духовного училища у Києві став Петро Лебединцев. Саме він опікувався збором коштів, пошуком відповідного приміщення, іншими господарськими питаннями. Деякі з цих аспектів детально відображено на сторінках «Київських єпархіальних відомостей». У 1863 р. училище розмістилося у Кловському палаці, який для цього було відремонтовано та перебудовано відповідним чином, що теж було безпосередньою заслугою Петра Лебединцева.

Річні звіти про стан училища, які друкувалися на сторінках «Київських єпархіальних відомостей», містять значний масив статистичних даних щодо кількості вихованок, стану фінансування, викладацького складу а також дозволяють прослідкувати динаміку кількості учениць, зміни в навчальних планах, запровадження нових навчальних дисциплін відповідно у потреб часу.

На початку 1880-х рр. постало питання про заснування у Києві ще одного училища для дівчат із сімей духовенства [9, 14, 17, 19, 20, 22]. Публікації «Київських єпархіальних відомостей» висвітлюють стан полеміки, головним змістом якої став пошук коштів та місця для майбутнього училища. Зауважимо, що необхідність заснування ще одного духовного училища для дівчат не викликала заперечень й коли у липні 1881 р. київському духовенству через своїх благочинних було запропоновано висловитися з цього приводу, полеміку викликала лише пропозиція внести по 100 рублів кожним представником духовенства протягом одного року (або ж по 50 рублів протягом двох років). На початку 1880-х рр. матеріальне становище духовенства порівняно з серединою століття дещо покращилося й такі кошти вже були прийнятними для більшості священників, проте обговорення фінансових аспектів заснування нового училища вилилися у тривалу дискусію. Пропонувалися, наприклад, взяти необхідні кошти у Св. Синоду із зобов'язання повернути їх протягом тривалого часу або ж скликати єпархіальний з'їзд, на якому встановити обов'язкову суму пожертви та навіть подвоїти платню для своєкоштных вихованок існуючого училища з перерахуванням отриманих прибутків на облаштування нового училища тощо. Зрештою, знову ж таки, завдяки, в тому числі й наполегливості Петра Лебединцева, друге духовне училище для дівчиць духовного звання у Києві було відкрите, й сам П.Лебединцев опікувався ним до 1893 р.

Тематиці жіночої духовної освіти присвячено також публікацію про заснування у Ніжині при Введенському дівочому монастирі у 1863 р. з ініціативи чернігівського та ніжинського архієпископа Філарета трьохкласного шестирічного училища для дівчат всіх станів. Програмою передбачалося вивчення Закону Божого, священної історії, граматики, арифметики, російської історії та географії, жіночого рукоділля та практичний догляд за домашнім господарством «в саду, на городі, на кухні та в кладових». Вихованки училища віком від 8 до 14 років, розподілялися на своєкоштных та тих, що жили за рахунок закладу. Плата за своєкоштных вихованок складала 30 рублів сріблом на рік.

Освітня тематика публікації «Київських єпархіальних відомостей» не обмежувалася духовними навчальними закладами. Протягом другої половини XIX ст. тут публікуються

матеріали щодо світських освітніх установ. У тому числі й заснованій у Києві «Колегії Павла Галагана». Колегія, заснована 1871 р. дійсним статським радником Г.П. Галаганом, займала проміжну ланку між чотирма першими класами гімназії та університетом, була всестановою й приймала до себе вихованців не лише православного, але й греко-католицького віросповідання, вихідців з Галичини [25].

Одним з напрямів культурно-освітнього життя у другій половині XIX ст. стало започаткування та поступове розширення мережі недільних шкіл, у тому числі при духовних семінаріях. Із запровадженням у семінаріях курсів педагогіки організація при них недільних шкіл розглядалася в якості майданчика для практичного застосування семінаристами набутих знань та отримання необхідного досвіду викладацької роботи. Взагалі на сторінках «Київських єпархіальних відомостей» недільним школам та освіті для дорослих присвячено доволі багато публікацій від середини 1860-х рр. до початку XX ст. [2].

У 1896 р. змінилася структура управління церковно-приходськими школами. Училищні ради, які наглядали за діяльністю церковно-приходських шкіл, створювалися в єпархіях під головуванням місцевого архієрея та особливих наглядачів, переважно з академічною освітою. Крім того, поступово поширювалася практика училищних з'їздів духовенства єпархії. Діяльність училищних рад та училищних з'їздів широко висвітлювалася на сторінках єпархіальних відомостей. Проте іноді частина матеріалів не лише дублювалася, але й просто передруковувалася іншими церковно-освітніми періодичними виданнями. Так сталося, наприклад, коли з ініціативи митрополита Платона (Городецького) у 1887 р. при Київській єпархіальній педагогічній раді було створено часопис «Церковно-приходська школа», який протягом тривалого часу був взірцем для аналогічних видань в інших єпархіях, проте значно обмежив можливість «Київських єпархіальних відомостей» щодо публікації відповідних матеріалів, не дублюючи їх.

Порівняно незначна кількість публікацій стосується гімназичної освіти, хоча важливі події в царині світської освіти, в тому числі вищої, на сторінках «Відомостей» все ж друкувалися.

Протягом першого десятиріччя існування «Київських єпархіальних відомостей» публікацій, присвячених Київській духовній академії, в них вміщено відносно небагато. Переважна більшість із них стосується святкування п'ятдесятиріччя академії та має чітко визначений панегіричний характер. Інший пласт публікацій містить інформацію щодо магістерських та докторських диспутів в академії. Протягом 1870–1890-х рр. кількість публікацій, присвячених Київській академії, зростає, хоча тематика їх залишається незмінною – це переважно річні звіти по академії, магістерські та докторські диспути, матеріали щодо ревізії 1874 р., яку провів віленський архієпископ Макарій тощо. Така відносно незначна кількість публікацій та вузька тематика частково пояснюється тим, що Київська духовна академія мала власні періодичні видання, які значно ґрунтовніше висвітлювали як наукові здобутки академічної професури, так і проблеми, з якими стикалася академія у своїй діяльності. Інша причина полягала у корпоративній закритості духовних навчальних закладів, які намагалися не виносити на публічний розгляд ані проблеми внутрішнього облаштування академічного життя, ані загальні проблеми духовної освіти. Так само це стосується й проблеми реформ вищої духовної освіти, розпочатих обер-прокурором Св. Синоду Д.Толстим, а також заходів його наступника К.Победоносцева.

Але проблеми діяльності духовних академії стосувалися здебільшого не дисципліни й адміністративного порядку, а навчання та методології викладання в них. Як зазначає А. Вініченко, багатопредметність, відсутність особливої системи підготовки кадрів як для кафедр академії, так і для духовних семінарій, часте переведення викладачів з одного предмета на інший ускладнювало подальшу їх спеціалізацію. Загальнодержавні реформи вимагали перегляду системи кадрової підготовки в духовній освіті. Інспектори духовних освітніх закладів, архієреї у своїх звітах та аналітичних записках наголошували на необхідності посилити педагогічну складову підготовки як в духовних семінаріях, так і безпосередньо в академіях [1, 4].

Розробка університетського статуту 1857–1863 рр. також спонукала до обговорення проблем духовної освіти. Реформа університетської освіти вимагала перегляду становища духовних академії в системі вищої освіти. Важливим фактором реформування духов-

них академій стала безпосередня участь у цьому процесі держави та фінансові важелі, які вона задіяла. Так, декларуючи наміри інвестувати у духовні академії суттєві кошти – 1,5 млн рублів протягом п'яти років, держава в особі обер-прокурора Св. Синоду Д. Толстого наполягала на розширенні ролі білого духовенства в обранні керівництва вищих навчальних закладів та поступовому обмеженні впливу чернецтва у керівництві духовно-освітніх установ. Початком реформи для вищої духовної освіти стало доручення обер-прокурора від 24 січня 1867 р., за яким Конференції усіх чотирьох академій рекомендовано сформувати думки про бажані зміни в їх статуті та облаштуванні. Крім того, явними ставали недоліки духовної освіти після того, як був відкритий доступ випускникам семінарій до світських університетів, що спричинило відтік студентів з духовних академій [1, с.5].

Хоча зміни у вищій духовній освіті виявилися досить суттєвими, аналіз проблем та мета й характер реформ не стали предметом обговорення на сторінках «Київських єпархіальних відомостей», проте публікації річних звітів та змін у професорсько-викладацькому складі Київської духовної академії, а також склад студентів наочно ілюструють, як реалізовувалися запроваджені реформи на місцях, навіть за умови, що частина положень так ніколи й не була втілена в життя.

Таким чином, матеріали «Київських єпархіальних відомостей», присвячені культурно-освітньому життю київської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст., розкривають різноманітні аспекти діяльності не лише духовних освітніх установ, способів їх фінансування, організації навчального процесу, з урахуванням специфічних завдань, які стояли перед духовними навчальними закладами, побуту викладацького складу та вихованців Київської духовної академії, семінарій, духовних училищ, а також висвітлюють окремі питання світської освіти. Крім того, «Київські єпархіальні відомості» містять значну кількість матеріалів, присвячених питанням жіночої духовної освіти, а також питанням початкової освіти в церковно-приходських школах, системі недільних шкіл та освіти для дорослих тощо. Проте корпоративна закритість духовенства, деякі цензурні обмеження та загальна неузгодженість та половинчастість значної кількості запроваджуваних протягом другої половини XIX ст. реформ, у тому числі й в системі духовної освіти, суттєво обмежувала зміст публікацій духовної періодики. Частково цей негативний аспект компенсується унікальністю значної кількості інформації, що містять «Київські єпархіальні відомості» й які неможливо отримати з інших видів джерел.

Джерела та література

1. Вінніченко А.А. Зміни в духовних академіях Російської імперії під час реформ Олександра II 50–60 років XIX ст. // Scientific Journal «Science Rise», 2015. – №6/5(11). – С.4–8.
2. Воскресные школы // Киевские епархиальные ведомости, 1861. – Ч. I, епарх. хроника. – С. 43–44.
3. Денисенко В. Часопис «Киевские Епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861–1918 рр.): Історичний огляд, редактори, систематичний покажчик видання. К., 2006. – 692 с.
4. Заметка и ведомость о числе училищ и учащихся при церквах киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости, 1861. – Ч. I. – С. 38.
5. Заметка и ведомость о числе училищ и учащихся при церквах киевской епархии, // Киевские епархиальные ведомости, 1861. – Ч. VIII. – С. 264–265.
6. Записка об устройстве и составе Киевского училища для девиц духовного звания // Киевские епархиальные ведомости, 1861. – Ч. XVII. – С.508–513.
7. Киевское училище девиц духовного звания // Киевские епархиальные ведомости, 1864. – Ч. V. – С. 140–147.
8. Киселевский Т. Пособия и средства церковно-приходских школ // Киевские епархиальные ведомости, 1863. – Ч. VII. – С. 211–212.
9. Колосовский И. По вопросу о втором женском духовном училище // Киевские епархиальные ведомости, 1881. – Ч. XLIII. – С. 7–8.

10. Крамаренков Л. Заметки о состоянии и нуждах церковно-приходских школ в киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости, 1862. – Ч. X. – С. 360–368.
11. Крыжановский Е. Школы при сельских церквях в киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости, 1861. – Ч. IV. – С. 108–121; Ч. VII. – С. 201–215; Ч. IX. – С. 275–281.
12. Лебединцев П. Г. Открытие первых школ в киевской губернии (заметка на статью Барсова, помещенную в Спб. Ведомостях, 1863), прот. П. Г. Лебединцева // Киевские епархиальные ведомости, 1864. – Ч. XII. – С. 392–401.
13. Лебединцев П. Г. Школы грамотности в Киеве // Киевские епархиальные ведомости, 1861. – Ч. I. – С. 30–33.
14. Мысль об открытии 2-го женского училища для девиц духовного звания // Киевские епархиальные ведомости, 1880. – Ч. XXXV. – С. 1.
15. Нетужилов К. Е. Церковная периодическая печать в России XIX столетия.– СПб.: Изд-во С.–Петербур. университетата, 2007. – 268 с.
16. О состоянии Киевского училища. девиц духовного звания и особого такового же училища при Лебединском женском монастыре, в Чигиринском уезде // Киевские епархиальные ведомости, 1869. – Ч. IV. – С. 167–174.
17. Отзывы духовенства киевской епархии на приглашение к принятию участия в устройстве зданий для 2-го женского духовного училища в Киеве // Киевские епархиальные ведомости, 1881. – Ч. XXXIX. – С. 4–6.
18. Открытие в Киеве училища для девиц духовного звания // Киевские епархиальные ведомости, 1861. – Ч. XII. – С. 503–507.
19. По вопросу об открытии 2-го женскаго училища в м. Романовке // Киевские епархиальные ведомости, 1881. – Ч. XLVII. – С. 7–8.
20. Пожертвования на устройство здания 2-го женского училища в Киеве // Киевские епархиальные ведомости, 1882. – Ч. IV. – С. 80.
21. Программа преподавания предметов в епархиальных женских училищах, с указанием руководств и учебных пособий // Киевские епархиальные ведомости, 1868. – Ч. XXIII. – С. 893–900.
22. Результаты вторичного обсуждения благочинническими съездами вопроса о местности для 2-го женского училища киевской епархии и срок денежных взносов на его открытие // Киевские епархиальные ведомости, 1881. – Ч. LI. – С. 11–12.
23. Сельские школы в киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости, 1863. – Ч. XI. – С. 342–343.
24. С. И. Э. Открытие „Коллегии Павла Галагана» // Киевские епархиальные ведомости, 1872. – Ч. I. – С. 1–1
25. Торжественный акт в Киевском училище девиц духовного звания // Киевские епархиальные ведомости, 1866. – Ч. XIII. – С. 428; 1867. – Ч. XIV. – С. 446.
26. Школы в 1861 г. в киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости, 1862. – Ч. I., епарх. хрон. – С. 32–35.

Ганна Філіпова (Київ)

аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОШК

Кілька штрихів до образу князя О.Д. Меншикова у сприйнятті сучасників

Публічний образ відомого наближеного царя Петра I, князя О.Д. Меншикова в історико-культурному контексті почав складатися ще за його життя. Наприклад, загарбницька діяльність князя у зв'язку зі справами навколо Почепу з острахом міфологізувалася починаючи з актуального для цих подій часу, тобто з 1720-х рр. [14, 323–326; 15, 304–307]. В українському та російському контексті формування сталих сюжетів та мотивів, що ма-

ли стосунок до характеристики Меншикова в народі, прослідковуються певні розбіжності. Їх можна пояснити особливостями національного менталітету та своєрідністю протікання історико-політичних процесів на місцях.

Так, на відміну від російських та європейських реалій, в Україні XVIII ст. був повністю відсутній характерний мотив низького походження Меншикова та нібито його інтимної близькості з Петром I, завдяки якій він зробив блискучу та стрімку кар'єру, а також так довго провадив свої протизаконні справи безкарно [7, 236; 10, 121; 4, 9–33]. Певним, та досить умовним виключенням з окресленої тенденції можна, хіба що, вважати риторику Феофана Прокоповича 1709–1710 рр. – у ряді своїх промов, адресованих Меншикову, він знаходив досить однозначні у сприйнятті сучасників і культурній парадигмі бароко, хоч і позитивно забарвлені паралелі між відносинами Петра і Меншикова й низки біблійних та античних героїв: «Аще бо кого монархи любят, не в суе любят... Иосиф у фараона, Давид у Иоанна, Ванеас у Давида, Ефестнион у Александра – то ныне есть сей Александр у Петра... Аще бо любить главу, любить все тело: любить корень, любить ветви: любить основание, любить все здание» [6, 155]. Цікаво, що саме з наведеними риторичними фігурами перегукується символічний ряд декору портретного бюсту з червоної сосни, що зберігається у Нью-Йоркському музеї Метрополітен і був 2000 р. атрибутований у якості раннього (до 1703 р.) зображення Меншикова [17, 161–177].

Не простежується на українському матеріалі й доволі типова для росіян деталь – ставлення до Меншикова з іронією, як до височки з самих низів суспільства, що компенсує некомпетентність та доволі посередні розумові здібності здирицтвом та нахабністю. Місцевих любителів обговорити з товаришами політичні реалії, судячи з усього, мало цікавили сумнівні особливості сходження Меншикова до вершин влади та могутності. Натомість, у сприйнятті українців його образ набував дещо інфернальних рис, адже ім'я князя досить часто пов'язувалося з усіякою чортівнею, чорною магією тощо. Хоча, деякі відтінки такого ставлення мали місце і на російському тлі: «...богатство де ево не от Бога от Сатаны и от кого де он богат, и тот де от Бога сокрушитца» [9, 32].

Особа Меншикова асоціювалася з нечистою силою й у козацькій старшині. Так, подібна тема спливала на сторінках справи про суд над сотником Баклані Антипом Соколовським. Ще влітку 1712 р., коли у Почепі очікували на прибуття князя, між старостою Семеном Соболевським, котрий пізніше звинуватив Соколовського перед обличчям Меншикова та самим сотником відбувся гучний конфлікт. Соболевський зібрав у своєму домі гостей, і на вечері пили спочатку за здоров'я Меншикова, а потім вже за Скоропадського. Сотника такий порядок обурив, і він зробив Соболевському зауваження. У відповідь останній почав хвалитися, що Меншиков – його головний благодійник, і тримає його у надзвичайній милості. Соколовський припустився різких слів: «У чорта ты был, от чорта ты сюда пришел, а може у того ж чорта и будешь, если за него душу ронишь, такого князя», або ж, згідно показанням свідків: «Где ты был и у какого чорта служил, то буди уверен, что до того ж чорта и пойдешь служить, до своего князя, где и был» [2, арк. 1–5]. Соколовський прозоро натякав опонентів, що з його патроном не все так просто – він чи то має зв'язки з самим чортом, чи то являється нечистим.

У зв'язку з подібними настроями варто згадати судову справу, оброблену та опубліковану в XIX ст. Г. Єсіповим та М. Семевським. Вона стосувалася Данила Афанасовича, попа з села Будищі на Полтавщині, котрий мав репутацію фанатичного прихильника Меншикова, а також резонансу навколо «видіння отця Порфирія». У справі згадані такі характерні деталі, як портрет князя, куплений у Києві, котрий Данило Афанасович повісив у себе вдома, викликавши незадоволення дружини, Марії Леонтіївни, та її подруги, «торгової баби» Афросинії Наумівни.

В цей час, тобто якраз під час ревізійної поїздки Меншикова Україною, розголошу було так зване «видіння отця Порфирія». В січні 1720 р. Порфирій, ієромонах Спаського монастиря в Новгороді-Сверському у релігійному видінні побачив типову барокову «конклюдзію» – чоловічу відрубану голову в оточенні драгунських шабель та розірваних

на шматки людських тіл. Жахнувшись, монах намалював своє видіння для братії прямо на стіні келії. Малюнок почали копіювати та розповсюджувати, а в народі заговорили, що «конклозія» позначає розорення Батурина у 1708 р., і видіння монаха Порфирія прямо пов'язано з прибуттям Меншикова до Гетьманщини задля провадження ревізії розквартированих в Україні кавалерійських полків [16, 165–168].

З часом відголоски цих пліток дійшли до самого князя. Меншиков обурився і наказав арештувати Порфирія і монахів, котрим він повідав про своє видіння – їх доправили до Ніжина, де в той час перебував князь. Та Порфирій на той час вже набув певної популярності серед народу, тому Меншикова безуспішно намагалися задобрити через його свояченицю Варвару Михайлівну Арсенєву. 3 і 4¹ квітня 1720 р. Меншиков особисто допитував Порфирія та монахів того ж монастиря, Ісезекіля та Грицька. Браття ієромонаха відмовилися від показань і твердили, що нічого не знають, а сам Порфирій наполягав на правдивості своїх видінь. За вимогою Меншикова, під страхом смертної кари, він в чергове намалював «конклозію», скріпивши її своїм підписом та додавши до решти копій, зібраних для суду.

Меншиков через кабінет-секретаря О. Макарова повідомив про ці події Петру I, а сам почав вимагати у Чернігівського владика Антонія, щоб Порфирія розстригли задля провадження над ним світського суду, а після відмови Антонія Порфирія було закуто в колодки та відправлено до Петербургу. На ієромонаха звернув увагу Петро I, наказавши П. Толстому продовжувати допити в Тасмній канцелярії. Після перших питань Толстого Порфирія розстригли зі згоди Стефана Яворського, і під мирським іменем Потапа Матвєєва він поступив у розпорядження слідства. Єпископа Антонія також викликали до Петербургу, де він поніс покарання за відмову Римському князю.

Тим часом, одна з копій замальовки видіння потрапила до родини будищанського попа Данила Афанасовича. Дружина попа змалювала зображення з екземпляру ктитора Зубашенка, використавши для цього оборотну сторону портрету Меншикова, знятого зі стіни. І, коли в січні 1721 р. в попівській родині святкували народження дитини, при цьому обговорюючи особу Меншикова, батько Данила Афанасовича серйозно посварився з сином. Перебравши горілки, він почав проголошувати про свою ненависть до князя, і, врешті-решт, спробував зірвати його портрет зі стіни, щоб порвати. Почалася бійка батька з сином, і присутній на святкуванні ктитор Зубашенко заступився за інтереси попа. Він дав нетверезу обіцянку забрати портрет собі, щоб зберегти його, і виконав її.

27 лютого 1722 р. Меншиков дізнався про те, що Порфирія заслали до Соловків на довічне ув'язнення. Тоді ж до нього привели попа Данила: у Зубашенка в той час квартирували російські драгуни, котрі знайшли портрет свого безпосереднього начальника, і побачили дивні замальовки на обороті. Це явище було пояснено з точки зору спроб навести на князя порчу, Зубашенка арештували і відправили до князя Трубецького на допит. Після допиту, де Зубашенко розповів про видіння Порфирія, Трубецької передав його безпосередньо Меншикову. Як не дивно, князь не став карати фігурантів справи, і відпустив їх. Єсіпов вважав, що за них заступилася дружина Меншикова, Дарія Михайлівна [7, 285–306; 11; 12].

Вченими досліджувалися подібні плітки, що курсували щодо Меншикова і в Росії. Так, Є. Анісімов приводить документи, де фіксувалося твердження, що князь зробив Петру «приворот» (разом з Катериною I «обвел кореньем»), а також про те, що Меншиков «мог узнавать мысли человека» [5, 8]. Єсіпов приводив плітки про те, що Меншиков «околдовал царя» [7, 240].

Окрім демонізації образу, характерним для української суспільної думки відносно Меншикова було очікування опали всемогутнього фаворита, смакування подробиць його конфліктів з царем Петром. Базуючись на такого роду очікуваннях, вороги князя іноді домислювали те, чого в реальності не було і не могло бути. Задля ілюстрації знову звернемося до справи Антипа Соколовського.

¹ Тут і далі – дати за старим стилем.

Жителі села Волуїця, виступивши проти сотника, серед іншого, показали, що, приїхавши до них, Соколовський «великими и нечестивыми словами понося его Высококожне-скую светлость... И казал де что и сам Его Светлость де и за караулом лозы трет» [3, арк. 5]. Саме ця фраза, після порівняння могутності Меншикова з силою диявола, стала приводом для звинувачень Соколовського в образі княжої честі. На жаль, встановити значення виразу «лозы трет» не вдалося, проте, загальний контекст слів Соколовського залишається досить прозорим. Мова обвинуваченого про те, що князя було взято під караул недвозначно натякала на чергову сварку Меншикова з Петром через фінансові зловживання. З огляду на згадку імені монарха, цей пасаж був особливо небезпечним.

До вже відомих нам звинувачень на адресу бакланського сотника, в одній чолобитній Гаврила Лукіна, Андрія Гудовича та Богдана Родіонова до Меншикова додавалися й інші, що доволі красномовно репрезентує загальні настрої оригінальних підданих князя: «В прошлом 1722 году в енваре месяце будучи в Почепе Стародубского полку казак Герман Синяковский в квартире господина полковника Давыдова извещал ему полковнику при нас и при многих посторонних людех... поносил много как светлейшего князя: говорил именно что сын его светлости хуже последнего казака. И такими своими словами он фамилию его светлости обесчестил». Герман Синяковский, «цилюрник» з козаків, якщо вірити чолобитникам, і один з адміністраторів на княжій службі, «был скован и к бывшему гетману Скоропадскому за бесчестие его гетманское» [3, арк. 33]. При цьому зазначимо, що такого роду звинувачення в безрідності є досить оригінальним, та стоїть осторожно від заяв про диявольську магію князя. Характерні для російської суспільної думки розмови про темне походження Меншикова в Україні майже не велися – складається враження, що вони були не особливо цікаві народові.

Поряд із цим, особливо підкреслювалася протекція, котру надає Меншикову цар. Це нібито особливо ускладнювало процес боротьби з зазіханнями князя на козацькі землі. Так, козак Яків Білецький боявся їхати до Москви, щоб бити чолом Петру I на князя, що незаконно ув'язнив представників опозиційної козацької старшини, тому що чув від товаришів, що самодержець за скарги на свого улюбленця князя Меншикова ледве не особисто краще доноси́в багатого та засилає до Сибіру [1, арк. 344].

Аналогічним чином сприймали Меншикова його сучасники на території Польщі та Литви. Одне з таких свідчень було зафіксовано наприкінці XVIII ст. у записках ігумена Ореста, що стосувалися історії Могильова. Городяни, що зустрічали князя під час одного з його візитів до міста у березні 1708 р., охарактеризували князя таким чином: «... тогда магистратские члены, видя и слыша, что князь Меншиков человек был злой и на город Могилев немилостив, желая дарами склонить его к милости, ходили к нему с хлебом и солью, с пряным кореньем, с вином и сахаром, отвезли венгерского вина бочку и даровали большой сосуд хрустальный, в серебро оправленный, Гданской работы, стоящий 1000 злотых». Як і під час української ревізії, Меншиков не задовольнився такими підношеннями, і почав вимагати повного утримання для себе та свого почту від Магістрату та жителів міста «от мала до велика» (перелік того, що князь хотів отримати від міщан, займає в записці більше сторінки). У випадку, якщо хоча б один з заявлених видів продуктів не було надано, членів Магістрату хапали, ув'язнювали та катували. «Удивительно, – зазнач Орест. – Как город Могилев возмог снести все вышепрописанные отягощения. Сей проклятый червк, со двором своим квартируя в замке от 14 Марта до 19 Мая 1708 года, точил и подъедал город, ибо на содержание князя Меншикова значительная издержана сумма» [11, 314].

Більш того, ігумен Орест фіксує уявлення міських мешканців про те, що Меншиков, не відчуваючи ніякої вдячності за розкішний прийом, вирішив знищити Могилів, у якості формального приводу навіть убивство моголівськими міщанами російських військових у 1661 р. Князь нібито всіляко намагався схилити до свого наміру царя, і безсоромно повідомляв про це російських офіцерів на якомусь прийомі, де був присутній Б. Шереметев, який почав його відмовляти. Нарешті, хтось з російських офіцерів, шокований жорстокістю та безглуздою мстивістю Меншикова, попередив про можливу розправу жителів Могильова [11, 314–315].

З цієї легендою пов'язана ще одна. Вона розповідає про те, що Меншиков, проживаючи у Могилівському замку, любив ходити на службу до братської церкви (Богоявленського храму однойменного братського монастиря, нині зруйнованого). Одного разу, розмірковуючи на богослужінні про те, як би помститися жителям міста, упав у весь зріст на підлогу і втратив свідомість. Після цього випадку князь перестав ходити до Богоявленської церкви, і відвідував задля присутності на щоденних службах Спаську (яка невдовзі після того згоріла дотла), а жителі міста одноznачно пояснили що історію заступництвом Богородиці, яка не дозволила «вирубити» Могилів. Даний епізод й досі вважається одним з трьох випадків, коли чудотворна ікона Божої Матері Братської врятувала місто від нещастя [11, 315].

Завершуючи невеликий огляд, прорезуємо, що уявлення про постать О. Меншикова у сучасників та подальших поколінь, у фольклорі, мемуаристиці, історичних записках та історіографії виявляються доволі одноznачними та в основному повторюються навколо констатації набору одних і тих само рис. Та бачення особливостей, притаманних цій постаті, все ж різнилося в Україні та Росії, і це підтверджується матеріалами судових справ, які велися через обвинувачення у «непрстойних словах» на адресу царя та членів його родини, представників владної верхівки, аристократії, старшини тощо. Дослідження тих чи інших сюжетів з цього ряду є доволі цікавим та характерним доповненням до студіювання епохи правління Петра I загалом, а також до характеристики відносин тогочасного російського царату та його прибічників з українською державністю.

Джерела та література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 1, спр. 57015–57197.
2. Російський державний архів давніх актів (РДАДА), ф. 198, оп. 1, спр. 161.
3. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 497.
4. Анисимов Е.В. Императорская Россия. СПб.: Издательский дом «Питер», 2008. 672 с.
5. Анисимов Е.В. Русский застеноч. Тайны Тайной канцелярии / Е. Анисимов. М.: «Центрполиграф», 2010. 411 с.
6. Буранок О.М. Русская литература XVIII века. Петровская эпоха. Феофан Прокопович / О. Буранок. М.: Издательство «Флинта», 2013. 352 с.
7. Есипов Г.В. Житнеописание князя А.Д. Меншикова по новооткрытым бумагам / Г. Есипов // Русский архив. Историко-литературный сборник, 1875. Вып. 7. С. 233–247.
8. Есипов Г.В. Тайная канцелярия. Из дел Преображенского приказа и Тайной канцелярии. Книга по печатным изданиям: Г. Есипов. Люди старого века. СПб, 1880., Г. Есипов. Тяжелая память прошлого. СПб., 1885. / Г. Есипов. СПб.: Издательский дом «Аваллонъ», Издательская Группа «Азбука-классика», 2010. 480 с.
9. Мухин О.Н. Перспективы изучения биографии исторической личности в свете применения полидисциплинарной методологии (на примере историко-психологического анализа личности Петра I). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора наук: 07.00.09. / Мухин Олег Николаевич; Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт всеобщей истории Российской академии наук. М., 2015. 645 с.
10. Мухин О.Н. «Царь наш Петр Алексеевич свою царицу постриг, а живет блудно с немками...»: гендерный облик Петра I в контексте эпохи / О. Мухин. // Вестник Томского государственного университета. 2011. № 353.
11. Орест игумен. Записки // Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси. Вильна: Печатня губернского Правления, 1867. Том I. С. 261–361.
12. Семевский М.И. Слово и дело. [Электронный ресурс]: Литература и жизнь. http://dugward.ru/library/semevskiy/semevskiy_slovo_i_delo.html
13. Семевский М.И. Тайная канцелярия при Петре Великом. [Электронный ресурс]: E-Reading. <https://www.e-reading.club/book.php?book=111904>

14. Філіпова Г.В. Пам'ятки на етнічних українських землях, пов'язані з діяльністю князя О.Д. Меншикова / Г. Філіпова. // *Матеріали науково-практичної конференції Всеукраїнський Музейний форум. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 323–326.*
15. Філіпова Г.В. «Стовп з п'ятьма спицями»: українські легенди про князя О.Д. Меншикова та їх пам'яткознавче підгрунття / Г. Філіпова. // *Матеріали конференції «Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності», 6–7 червня 2017. К.: 2017. С. 304–307.*
16. Філіпова Г.В. «Українська ревізія» князя О.Д. Меншикова 1720 р. / Г. Філіпова. // *Сіверщина в історії України. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2017. № 10. С. 165–168.*
17. Koeper W., Nudel M. Unsuspected bust of Alexander Menshikov / W. Koeper, M. Nudel. // *Metropolitan Museum Journal, 2000. V. 35. P. 161–177.*

Марія Фещенко (Київ)

учениця 9 класу Спеціалізованої загальноосвітньої
школи I–III ступенів № 53 Шевченківського району міста Києва,
кандидат в дійсні члени МАН

Політична діяльність Юрія Немирича

Минуло 358 років зі смерті видатного українського діяча XVII ст., політичні дії якого могли змінити хід історії української держави. Актуальність обраної теми полягає у тому, що сьогодні, коли Україні потрібно спрямувати свої міжнародні відносини до союзу з країнами західної Європи, відмежуватися від Росії, саме політична діяльність Юрія Немирича може стати прикладом тієї продуманої на багато років уперед зовнішньої політики.

Основою джерельної бази виступають статті про Юрія Немирича, написані Нічик В., Лоським І., Яковенко Н., Слабошпицьким М., Жук Н., статті, написані про Гадяцьку угоду Будзиновським В.Т., Горобцем В.М., Кулаковським П., Липинським В.К., які дозволяють аналізувати причини та наслідки унії та участь Юрія Немирича у розробці та підписанні цього документу. У роботі також використано працю головного героя «Роздуми про війну з московитами», яка допоможе дізнатися про погляди автора, його аналіз ведення воєн, вказуючи слабкі та сильні сторони конкретного ворога.

Родина Немиричів гербу Клямери належить до старовинної шляхти Київської землі. Зі зміцненням свого фінансового становища Немиричі в першій чверті XVII ст. почали активно скуповувати цілі волості. Немиричі належали до найзаможнішої групи київських землевласників. Зокрема, цей рід поступався лише князям Вишневецьким за кількістю домів, якими ті оволоділи у Київському воєводстві. Всі Немиричі були на початку православними. Але Андрій, дід Юрія, одружився з Хребтовичною, що належала до популярної тоді у Речі Посполитій антитринітарської секти. З її входом до родини розвивається нововірство [7, 120]. Батько Юрія Немирича у 1620 р. зайняв почесний пост підкоморія. Перехід на аріянство зближує Немиричів до західноєвропейської культури. Але стаючи щораз більше європейцями, вони гублять зв'язки з тою українсько-руською стихією, серед якої вони живуть. До проявів цієї стихії, як, наприклад, до козацьких рухів ставляться вони ворожо.

Потяг до наук, поїздки для їх вивчення і засвоєння за кордон були характерними для родини Немиричів. Юрій Немирич навчався спочатку в Ракові, де набув знань у галузі математики, філософії, етики, політики. Професорами в академії були найвидатніші з аріянських проповідників: Криштоф Остерод, Мартін Руар, Андрій Войновський та інші [5, 118]. Вже в Академії Немирич виявляє неабиякі здібності, бо на нього звертає увагу ректор академії Мартін Руар. Після закінчення Академії в 1631 р. Немирич разом з товаришами Суходольським, Чапличем, Любінецьким та іншими, з якими він провів свої юнацькі роки, вирушив у

товаристві свого ментора Андрія Рутковського в подорож до Західної Європи. Згодний Рур дає йому рекомендації до своїх знайомих, у тому числі до дуже відомого на ті часи філософа і політика Гуго Гроція. Йому пощастило побувати в Європі в ті часи, коли Галілей творив підвалини сучасної фізики, Декарт – філософії. Нарешті, з Макиавеллі та іншими політичними письменниками кінця Ренесансу починають набувати громадянських прав суспільні науки. Томас Мор пише свою «Утопію», де зупиняється над питанням організації праці. Альтузій проголошує суверенність індивідууму. Той самий Гроцій кладе у своєму «Праві війни і миру» головні підвалини міжнародного права. Всі ці ідеї знаходять відгук у вразливій душі молодого українського шляхтича. Спостерігаючи його подальшу діяльність, ми бачимо, що політичні питання завжди найбільше цікавили Немирича. Його державний ідеал, який він спочатку хотів здійснити в межах Речі Посполитої, а потім – в Українській Козацькій Державі – ідеал республікансько-федеративної держави типу Голландії або Швейцарії. Саме такий устрій, на його погляд, може забезпечити найбільшу гарантію громадянських свобод і релігійну толерантність [7, 125]. Під час перебування за кордоном Немирич відвідував лекції у Німеччині (вище училище у Лейдені), Голландії (вище училище в Амстердамі), а також в університетах Франції (Сорбонна у Парижі) і Англії (Оксфорд та Кембридж). Всього він був за кордоном 4 роки (1630–1634).

Ще перебуваючи в Парижі, 20-річний Немирич пише листа у формі політичного трактату до свого дядька, київського каштеляна Романа Гойського (1632 р.) «Роздуми про війну з московитами», що й зараз зберігається в бібліотеці Осолінських у Вроцлаві [6, 118]. До написання цього твору його спонукали події, що передували Смоленській війні між Московською державою і Річчю Посполитою (1632–1634). До складу останньої тоді входила Україна. На основі історичних відомостей щодо ведення воєн від античних до сучасних йому часів Немирич викладає практичні поради з підготовки та ведення війни, вказуючи слабкі і сильні сторони конкретного ворога [6, 5]. Іноді надто різкими видаються характеристики образу московитів, подані Ю.Немиричем на кшталт: «мосхи не прагнуть свободи. Як також не відчувають і не уникають неволі, встановленої, буцим-то, Богом і царем» [4, 22] або «Суть же угод, які існують у москві з чужинськими народами, полягає в тому, щоб їх порушувати» [4, 31]. Виступаючи як ревний патріот Речі Посполитої, Юрій Немирич проте при порівнянні її з Голландією робить висновок не на користь Польщі. Він відзначає політичну нестабільність у державі, слабкість дисципліни у війську, нечисленність артилерії, новітньої зброї, обмеженість інженерних служб. Одночасно Немирич віддає належне і ретельно оцінює величезні простори Російської держави (Московії), переважаючи чисельність її збройних сил, спритність дипломатії. Він відзначає також ті сторони суспільного життя Росії, відносно яких Річ Посполита, на його думку, має явні переваги, особливо щодо свободи і прав громадян [4, 119]. «Устрій правління, – говорить Немирич про Російську державу, – подібний до турецького, абсолютний і деспотичний, в якому однак не виникає побоювання бунту» [4, 22]. Цей устрій підтримується численним духовництвом, який князь вельми шанує. «Що ж до молоді, – зауважує Немирич, – то вона не захоплюється вільними студіями, навчена лише похвалам і лестощам князям, з віком звикає до неволі» [4, 23]. Тобто, Юрій Немирич виступав не лише, як ревний антимонархіст, але й як рішучий противник узаконеної державним устроєм тиранії і деспотизму. Свавільля і рабство однаковою мірою суперечили суспільним ідеалам юного республіканця. Виходячи з цих міркувань, Юрій Немирич завжди був противником об'єднання з самодержавною Росією і вважав за краще, щоб Україна залишалася (хоч і на інших умовах) у складі Польщі, яка є республікою, і тому має кращі можливості для забезпечення прав своїх громадян. Серед європейських учених Немирич користувався повагою, про що свідчить виданий йому твір латинською мовою в Амстердамі 1650 р.

У 1634 р. Немирич мусить залишити гостинний Париж. Домашні справи, смерть матері і війни, що їх розпочав король Владислав IV, кличуть його додому [7, 125]. Повернувшись на батьківщину, Немирич займається політичною, військовою, дипломатичною діяльністю. Відданий політичним інтересам Речі Посполитої, він збирає хоругву і на її чолі рушає під

Смоленськ на допомогу Владиславу IV, потім стає на чолі збройних залог на Подолі й над Дніпром. У 1636 р. його обирають депутатом Люблінського трибуналу, а незабаром (всього в 26 років) – київським підкоморієм. У цей час Немирич багато допомагає своїм одновірцям. Щоб знайти притулок соцініанам, Немирич стає пропагандистом їх поглядів у Задніпров'ї, купує там 4709 дворів з населенням до 35 тисяч чоловік, що дорівнювало за розмірами половині Саксонії, і сподівається поселити вигнаних одновірців на цих землях. З метою підготовки цього переселення і його практичної реалізації він відправджує одного з найвидатніших тогочасних соцініанських діячів, свого друга - Андрія Вишоватого [5, 120]. 1648 р. став роковим для Речі Посполитої. Початок Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, смерть короля і безкоролів'я, що настало після цього, страшний розбрат поміж станами – все це не вщувало добра Речі Посполитій. Особливо тяжко було для української соцініанської шляхти. Як соцініани, вони не могли сподіватись знайти порятунку в коронних землях, де панували сзуїти. Єдине, на що вони могли розраховувати, це те, що на польський престол буде обраний хтось більш толерантний для їх віри. Такою особою був Сигізмунд Ракочий, князь Семигородський. Ця кандидатура була бажаною і для козаків [7, 130]. На цьому ґрунті Немирич зустрічається, мабуть вперше, з козацьким гетьманом. Але всі надії на корисний для них результат виборів не здійснились. Старий Ракочий помер, а на польський престол вступив Ян Казимир – колишній монах ордену Сзуїтів. Все тяжче стає для Немирича співжиття з тими державними формами, що панують у Речі Посполитій. Занадто протирічать ці форми тому ідеалові держави, який він собі виробив під час подорожі до Західної Європи. Бажання мати на троні Ракочия – це був засіб, яким Немирич і інші його однодумці хотіли змінити положення, в якому опинилась Річ Посполита. Ця спроба не вдалася. Але Немирич все ще не складає рук. Він захоплює свого колишнього товариша подорожі Андрія Рутковського написати розвідку на тему санації польських фінансів. Він робить заходи до організації оборони краю перед козацькою навалою. У 1648 р. Київський сеймик в Луцьку обирає його генеральним полковником військ, зібраних київською і волинською шляхтою, що боролася з Богданом Хмельницьким. І він на чолі своєї хоругви бере участь у бою під Зборовом. Повернувшись після Зборова додому, Немирич підтримує помірковану політику щодо козаків та бере участь у переговорах з ними. У наступному році київське вєводство знову обирає його своїм послом на сейм 1654 р., на якому він з приводу Жванецького трактату незвичайно гостро виступає проти Короля Яна Казимира і проти політики Речі Посполитої. Врешті, у Червні 1655 р., він був обраний депутатом для заспокоєння України. Цим актом закінчиться його участь в офіційному політичному житті Речі Посполитої [6, 215].

Зневірений остаточно в якихось можливих змінах у Польщі, він змінює свою політичну орієнтацію. Одним із перших серед аріян він переходить на бік шведського короля-протестанта. Малюнок сучасника представляє урочистий акт присяги Юрія Немирича шведському королю Карлу Густаву під Сандомиром 3 вересня 1655 р. При цьому Немирич сподівався отримати від нього обіцяний закон про віротерпимість і рівність всіх сповідань у державі. Він мав надію, що шведи наведуть бажаний спокій і лад в Україні. Але й ці надії не зовсім справдилися. «У пункті про визволення й увільнення України, таку відповідь дав Король шведський: що я не можу воювати ані з Козаками, ані з Московю, бо це мої союзники, хіба вступити з ними в переговори, яким, коли б вони були супротивні, я знав би, що далі робити» [6, 215]. Але переважна частина католицької шляхти і магнатів не підтримала Немирича. Не дивно, що коли він закликав Яна Замойського, військового та державного діяча Корони Речі Посполитої, відкрити браму Замостя перед Карлом-Густавом, той назвав його «закоренілим зрадником» [5, 121]. З погляду вірнопідданого католика, це дійсно мало такий вигляд. Але з погляду аріянина, який не лише заперечував владу католицької знаті, а й критично ставився до світської, королівської влади і державності взагалі, який на перше місце ставив не вірність феодальному созерену, а своїм релігійним переконанням, це не була зрада. Аріянин і соцініанин Немирич вибрав на певний час того короля, який був ближчий йому за вірою і таким же середком в очах католицького населення Речі Посполитої як і він сам [5, 121]. У безпосередній контакт з козаками Немирич входив ще на самому початку повс-

тання, коли разом з Хмельницьким підтримував претензії Ракочія до трону Речі Посполитої. Але чим далі внутрішня політика Хмельницького втрачала свій руйнінський характер, тим самим вороже ставлення до неї з боку консервативного шляхетського елементу уступало місце більш прихильному. Коли ж соціальні відносини в Україні стабілізувалися і Українська Держава стала доконаним фактом, тоді зникли останні перешкоди, що не дозволяли досі цій шляхті визнати над собою гетьманський авторитет [7, 132]. Все це відноситься і до Немирича, тим більше, що служачи у шведів, він постійно був посередником між ними і Гетьманом. Отже, його поява в Чигирині, столиці Війська Запорозького – це логічний наслідок його попередньої діяльності. На службу до Богдана Хмельницького Немирич вступив у 1657 р. Цей крок призводить до ще більших наукових суперечок навколо цієї особистості. Деяких істориків це штовхас до повної негативної оцінки Юрія, хоча при цьому вони називають Немирича винахідливою і відчайдушною людиною. Гетьман радо прийняв Юрія Немирича. У цю фазу його міжнародної політики він хотів забезпечити себе добрими зв'язками з західними державами, у першу чергу - Пруссією, Семигородом і Швецією. А для проведення цих планів ніхто не надався так добре, як Немирич, завдяки тим солідним зв'язкам і знайомствам, які він посідав у всіх згаданих державах. Одночасно йому було надано титул козацького полковника [6, 216].

Недовго Хмельницький користувався послугами Немирича, бо невдовзі після прибуття останнього до Чигирина Великий Гетьман вмирає. Тому весь короткий, але змістовний період діяльності Немирича, як українського політика, припадає на час гетьманування спадкоємця Хмельницького – Виговського. В уряді останнього він одразу займає дуже поважне становище. Він керує всією закордонною політикою України. Навколо уряду Виговського формується оточення прихильників. «Душею цієї партії був найосвіченіший від усіх Юрій Немирич, котрий мав найбільший вплив на гетьмана... Під його впливом Виговський і партія його замислили поєднати Україну з Польщею на федеративних основах, тобто, щоб Україна стала автономною державою...». Часи Виговського-Немирича були zenітом утвердження Гетьманату, піком його бойової та політичної слави. Москва підозрювала, що це Немирич схилив Виговського до союзу з Польщею і Литвою, тож вимагала вислати його з України. У політичних колах Речі Посполитої стало відомо, що Юрій є автором багатьох договорів козаків із поляками і що це саме його ідея зробити федеративний союз із Річчю Посполитою, аби тільки вирватися з обіймів Москви. В Україну продовжують іти листи з Москви з вимогами негайно відіслати геть «німчика» і «лотера», проводиться наполеглива агентурна робота з метою ліквідації Немирича як ворога Москви №1 [8,267-268]. Фізична ліквідація противників руками агентури була звичною практикою для Москви. Наприклад, Богдан Хмельницький несподівано для всіх раптово занедужав і в серпні 1657 р. помер, отруєний, на глибоке переконання біографа Б. Хмельницького Миколи Костомарова, зацікавленим у його смерті московським керівництвом. Москві вдалося посяяти недовіру в частини козаків до Немирича, що спонукало його офіційно прийняти православ'я. Звертає увагу те, що до цього часу відверте аріяństwo Немирича не заважало йому бути довіреною особою Хмельницького і Виговського. Легкість переходу Немирича у «козацьке християństwo», попри його відому принципову позицію у питаннях віри і світогляду, підтверджує висловлені раніше докази того, що козацьке християństwo Богдана Хмельницького та Івана Сірка було різновидом аріяństwa. Тому для Немирича не було проблематичним здійснити перехід до «козацького аріяństwa», тобто, модернізувати форму без зміни внутрішнього змісту. Відверто ворожі дії Москви персонально проти Немирича ще більше активізували його антимосковську дипломатію. Він виступив із «Маніфестом Війська Запорізького до європейських дворів з виявленням мотивів розриву з Москвою», в якому говорилося: «Москва готує нам ярмо неволі, насамперед, внутрішньою громадянською війною... то ми змушені підняти законну оборону та взятися до сусідів із проханням про допомогу для своєї свободи». Цією маніфестацією Юрій Немирич пояснював причини розриву з Москвою.

Москва була занадто чужа для Немирича, і він прекрасно бачив московську тактику поширення хаосу в Україні шляхом підбурювання козацької черні проти старшин. Саме

Юрій Немирич опрацював теорію й концепцію утворення на українських теренах Великого Князівства Руського й за допомогою гетьмана Виговського навіть його проголосив. При співучасті Немирича склався текст Гадяцької угоди і Конституції новоутвореного Великого Князівства Руського (ВКР), в якому Немиричеві запевнив Виговський почесний пост канцлера. «Саме рукою Немирича було написано первісний варіант договору, ухваленого 6 вересня 1658 р. на Раді в Гадячі» [3, 111]. Назва князівства є красномовним підтвердженням того, що Росії тоді ще не існувало – була Московія. Гадяцька угода передбачала: «Україна, тобто землі у воєводствах Чернігівському, Київському і Брацлавському стає вільною і незалежною країною і знов єднається з Королівством Польським і Великим Князівством Литовським під назвою Великого Князівства Руського... під зверхністю короля польського, котрого обирають усі три народи разом; Велике Князівство Руське саме порядкує своїми внутрішніми справами. Найвища законодавча влада належить Раді, котра складається з послів од усієї України». Один із дослідників Гадяцької угоди, В'ячеслав Будзиновський, дав таку характеристику угоди: «Гадяцькі статті доказують, що під цим поглядом наша нація випередила всі інші нації Європи майже на двісті років... Вони є першою ясною і найповнішою національною програмою в Європі» [1, 21–22].

Згідно з Гадяцькими угодами, виконавчу владу і командування військом здійснював гетьман, який обирався довічно й затверджувався королем. Обирали гетьмана козацтво, шляхта та духовенство. Вища законодавча влада належала Національним зборам. Усе діловодство мало вестися руською (староукраїнською) мовою. ВКР мало право створити монетний двір для карбування власної монети. Збройні сили ВКР: 30 тис. реєстрових козаків і 10 тис. постійного найманого війська. Польським військам заборонялося перебувати на території ВКР. У разі воєнних дій, перебуваючи на територіях ВКР, вони переходили під командування гетьмана. Гарантувалися права та привілеї козацтва. На подання гетьмана шор. до ста козаків із кожного полку мали приймати до шляхетського стану. Православні зрівнювалися у правах із католиками. Греко-католицька (уніатська) церква зберігалася лише поза межами ВКР. У сенаті Речі Посполитої мали надати місце православному митрополитові київському і п'ятьом православним єпископам. ВКР мало право на два університети (Києво-Могилянська колегія отримувала такі ж права, як і Краківський університет, а другий вуз мали заснувати в іншому місті), а також відкривати гімназії, колегії (середні навчальні заклади) та друкарні. Землі шляхти, конфісковані після 1648 р., поверталися попереднім власникам. Питання селян та козаків, що вже мешкали на цих ґрунтах, не врегульовувалося. Обумовлювалося лише, що шляхтичам заборонено тримати приватні збройні загони. Саме останній пункт значною мірою пояснює несприйняття Гадяцького договору значною частиною козацтва і старшини. Усього на сейм 1659 р. прибуло 35 козацьких послів. Юрій Немирич як новопризначений канцлер Великого князівства Руського виступив на сеймі Речі Посполитої зі знаменитою промовою, що тоді ж була видана друком, в якій обґрунтовував можливі позитивні наслідки Гадяцької угоди для польського та українського народів. Ю. Немирич мав докласти зусиль, щоб схилити неприхильну до угоди шляхту. Це завдання він намагався реалізувати як виголошенням згаданої промови на сеймі, так і шляхом приватних розмов із послами від різних регіонів Речі Посполитої [3, 111].

Москва не могла пробачити гетьману самостійної політики, спрямованої на відрив України від північного сусіда. Навесні 1659 р. сотисячне московське військо князів Ромодановського, Трубецького та Пожарського перейшло кордон України, руйнуючи й знищуючи все на своєму шляху. Московські війська підійшли до Конотопа, обороною якого керував ніжинський полковник Григорій Гуляницький. У битві під Конотопом 28–29 червня 1659 р. Виговський і Немирич показали себе як видатні тактики і стратеги: московське військо було вщент розбите. Проте ідея Гадяцької унії, теоретично перспективна, не могла бути втіленою в життя, оскільки надто глибокими були міжнаціональні та міжконфесійні розбіжності між Україною та Польщею і надто запізною була спроба погодити їх у мирний спосіб. Уже влітку 1659 р. вибухнула спрямована проти політики уряду Івана Виговського козацьке повстання, очолюване Цецюрою та Золотаренком, котрі звернулися по збройну допомогу до

Москви. Наприкінці липня – на початку серпня в одній із сутічок, що точилися між повстанцями й силами Виговського, загинув Юрій Немирич. Точніше місце його смерті окреслюють на полі між Кобижчею і Свидовцем (тепер Бобровницького р-ну на Чернігівщині). За іншою версією, це сталося під с. Веприком поблизу Гадяча (Полтавська область). Характерно, що загибель Немирича викликала задоволення і в Польщі, і в Москві. Так, у одному з листів-новин, які поширювалися серед польської шляхти, читаємо: «Не допомогло йому те, що став русином». А в Москві з втіхою констатовалося, що нарешті убито «найбільшого злодія і еретика» [8 268–269]. Залишившись без його підтримки, у жовтні цього ж року гетьман Виговський склав повноваження. На закінчення є підстави стверджувати, що Юрій Немирич замикає литовсько-польську добу цієї історії як останній з-поміж тих, хто роздвоювався між батьківщиною-Руссю і батьківщиною-Річчю Посполитою, хто відчував себе сином України і водночас громадянином польсько-литовсько-білорусько-української державної спільності, яка не витримала перевірки часом [8, 271].

Роль Немирича у розвитку тогочасної України, у бурхливих процесах середини XVII ст. так і не була оцінена належним чином. Нині на честь дипломата доби Хмельниччини, у зв'язку з декомунізацією, було перейменовано вулиці у Черняхіві та Овручі Житомирської області. Таким чином, 28 грудня 2015 р. було перейменовано вулицю Кірова у Черняхіві на вулицю Юрія Немирича, пізніше згідно з розпорядженням Овруцького міського голови, було перейменовано вулицю Калініна на честь видатного канцлера Великого Князівства Руського. 7 вересня 2013 р. під час урочистого святкування 470 років від заснування Черняхова й 90 років утворення району відкрито меморіальний історичний об'єкт, присвячений родині Немиричів, котрі чи не найбільшим чином вплинули на формування, розвиток та піднесення Черняхова. Територія фортеці приблизно повторювала обрис сучасного центру Черняхова. На сьогодні збережено і досліджено лише фундамент та залишки веж. Ще у минулому столітті замкові мури виглядали більш цілісно. Існують також і твори мистецтва, які були присвячені Юрію Немиричу. У 2012 р. роман «Немирів ключ» Івана Корсака вийшов друком. У 2015 р. Олена та Тимур Литовченки випустили роман «Фатальна помилка», який присвячується 355-річчю Конотопської битви та 355-м роковинам від дня загибелі Юрія Немирича.

Можна зробити висновок про те, що про Немирича збереглося дуже мало історичних згадок. Про Юрія Немирича знають на місцевому рівні, але він ще не досяг високого рівня вшанування як Хмельницький чи Виговський. Ймовірно, це трапилось, тому що він незручна постать як для польських, так і для українських істориків. Це пов'язано з його неоднозначною позицією, вмінням змінювати політичну орієнтацію.

«Володимир і Ярослав мечем з'єднали усі руські землі в самостійну державу, а українське козацтво під Гадячем вирішило добиватися здійснення повного національного ідеалу – дипломатією, здобуваючи нею поступово повну самостійність» [1, 9].

Своїми дипломатичними діями Юрій Немирич ще 358 років тому намагався запобігти поширенню панування російської влади та руїни, яка панувала після правління Івана Виговського. На жаль, українці тільки зараз розпочинають свій шлях до Європи, де вже утвердилася Польща. Таким чином, зараз поступово мета Немирича втілюється в життя.

У відповідності до поставлених завдань ми прийшли до таких висновків:

– Навчаючись в університетах Європи та спостерігаючи за діяльністю видатних політиків і мислителів, Юрій Немирич знаходить ідеал республікансько-федеративної держави. Таким чином, його політичні дії завжди були спрямовані на забезпечення громадянських свобод і релігійну толерантність. Саме в цьому аспекті біографії Юрія Немирича ми маємо дуже мало відомостей про перебування Немирича за кордоном. Тому виникає потреба у подальшому дослідженні цієї особистості.

– Зміна політичної орієнтації Юрія Немирича на бік шведського короля Карла Густава пояснюється кількома причинами: державні форми Речі Посполитої не відповідали його ідеалові держави, релігії, яку сповідував Юрій Немирич, переслідував польський уряд. Зневірившись в можливих змінах у Польщі, він змінив свою політичну позицію. Після цього Немирич постійно був посередником між Гетьманом Богданом Хмельницьким та

шведським королем. Але надії Немирича про допомогу шведів у наведенні спокою в Україні не справджуються. І як тільки соціальні відносини в Україні стабілізувалися, Юрій Немирич вступає на службу до Богдана Хмельницького.

– Діяльність видатного шляхтича стала політичною платформою для найвидатнішого державного і політичного діяча доби Руїни. Політичний ідеал Івана Мазепи не відходив далеко від ідеалу, закладеного в Гадяцькій угоді і його союз з Карлом XII ґрунтується на майже таких засадах. Як стверджує у своїй праці С.Павленко, батько Івана Мазепи Степан Мазепа, який виконував з І.Виговським дипломатичні місії, мабуть, належав у 1657 р. до найближчих соратників гетьмана, а відтак – і Ю.Немирича. Тож не випадково у 1657 р. 18-річного Івана Мазепу відправляють до голландського міста Девентер. У цьому ж місті вчився раніше і Юрій Немирич [10, 58].

Визначити реальну політичну діяльність складно через важкодоступність і недостатність джерел. У публікаціях подано різну інформацію щодо цієї особистості, тому отримати незангажовану інформацію від джерел дуже складно.

Таким чином, розглядаючи проблему політичної діяльності Юрія Немирича, можна стверджувати про його внесок в історію України, частина якого залишається недослідженою.

У такий складний період в історії нашої держави, ця особистість показала приклад любові до Батьківщини та відданість рідному краю. Але його роль так і не була оцінена належним чином, тому важливим є популяризація цієї теми для подальших досліджень.

Джерела та література

- 1 Будзиновський В.Т. Гадяцькі постулати і Гетьман Виговський. – К., 1907. – 29 с.
- 2 Горобець В.М. Гадяцька унія 1658. – Острог, 2008. – С. 94–116
- 3 Кулаковський П.М. Гадяцька унія 1658. – Острог, 2008. – С.109–125
- 4 Немирич Ю.С. Роздуми про війну з московитами. – К., 2014. – 57 с.
- 5 Нічик В.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. – К.: видавництво Наукова думка. – 1990. – 372 с.
- 6 Липинський В.К. Україна на переломі. – Відень, 1920. – 305 с.
- 7 Лиський І.К. Хроніка2000. – К., 1995. – С.109-135.
- 8 Яковенко Н. Історія України в особах. – К., 1993. – С.265–270.
9. Слабошицький М. Шляхтич Юрій Немирич творив козацьку державу// Урядовий кур'єр. – № 151. - 2013. – 21 серпня. – С.19.
10. Жук Н.В. Юрій Немирич – один із головних творців Гадяцького трактату і його зв'язки з Полтавщиною // Пост Методика. – Полтава, 2008. – С.53–61.

Наталія Буласвська (Київ)

заслужений працівник культури України,
лауреат премії ім. академіка Петра Тронька

Валентина Гоменюк (Київ)

молодший науковий співробітник
Центру пам'ятокознавства НАН України і УТОПСК

Подвижник і меценат української культури Є.Х. Чикаленко та його кийські адреси

Ім'я Євгена Варламійовича Чикаленка (21.XI.1861–20.VI.1929) було відоме на початку ХХ ст. як автора книги «Розмова про сільське господарство. Чорний пар та плодозміни», а також завдячуючи новелі Михайла Коцюбинського² «Intermezzo» (книг було шість). «За ті свої книжечки, – писав Є.Х. Чикаленко, – у своїх «Спогадах», – я одержав пізніше від

² Хворий М.М. Коцюбинський відпочивав влітку 1908 р. у с. Кононівці Пирятинського району на Полтавщині. Кононівським полем, якими володів Є.Х. Чикаленко, і присвячено твір.

сільськогосподарських товариств дві великі срібні і одну золоту медалі; старанням земств-на книги розійшлися в кількості півмільйона примірників» [1, 142].

Постать Євгена Варлампійовича Чикаленка в історії України унікальна – громадський діяч, публіцист, землевласник, теоретик і практик сільського господарства (член Української Центральної Ради (1917), видавець першої української щоденної газети «Рада», самовідданий меценат, коли йшлося про українську справу. Головною ідеєю життя Євгена Чикаленка була Україна (Мал. 1).

Народився Євген Чикаленко у 1861 р. в родині секретаря суду Харлампія Чикаленка, який, вийшовши у відставку, став заможним господарем у Перешорах. Мати його Олена закінчила Одеський французький пансіон, вчила дітей французької мови, а чоловіка з панською зверхністю вважала «мужиком». Це зрештою призвело до розладу подружжя. Панська зверхність до батька ображала Євгена, а тому їздити до матері він не любив. У 1871 р. на сорок другому році життя батько помер від водянки, і Євген перейшов під дядькову опіку. Він був прив'язаний до своєї землі і розмовляв тільки українською мовою. В Перешорах він записав усі колядки та щедрівки і згодом видав їх окремою книжкою під назвою «Триста найкращих українських пісень».

Великий землевласник – Євген Чикаленко випромінював сяйво своєю громадською працею, турбуючись про долю України. Але про це знало вузьке коло людей. Адже така діяльність не висвітлювалась впродовж багатьох років: була під забороною і в період царського режиму, і за радянських часів. Мало що змінилось і в незалежній Україні, хоча нерідко Чикаленкові слова «любити Україну не тільки до глибини душі, але й до глибини кишені» нині на слуху, стали афоризмом.

Отже, це повідомлення, обмежене в основному рамками київських адрес, покликане, до певної міри, розширити знання про яскраву постать в історії, наслідувати благородні діяння.

Але перш за все, хотілося б з'ясувати джерела цього високого патріотизму. Видатний письменник Валерій Шевчук у передмові під заголовком «Нашадок запорожців» до згадуваної книги Є.Х. Чикаленка «Спогади» чітко зазначає: «Від усвідомлення свого історичного коріння і почала сукатися нитка його історичної свідомості» [2, 5]. Передаємо за спогадами самого Чикаленка його родовід: «Дід мій, Годорожій-Чикаленко, родився в кінці XVIII ст. на бувших «вольностях» (землях) запорозьких, в зимівнику на річці Саксагані, в теперішній Катеринославщині [3, 32]. Згодом прабабка «з малими дітьми разом з ріднею, теж Чикаленками, перевезлася на теперішню Херсонщину, де запорожцям відведено було землі між Дністром та Богом...» [4, 32]. А ось ще така характеристика: «Дід мій, як оповідали мені старі перешоряни, був високий, сухий білявий чоловік, всі як пани, так і люди, ставилися до нього з повагою і називали Іваном Михайловичем; він багато років був незмінним церковним старостою (титарем) і раз у раз приходив до церкви у синьому козакому жупані» [5, 37]. Пробудженню національної свідомості Євгена Чикаленка сприяв отой волелюбний дух козацький, котрий жив і в народі, знайомство змалку із звичаями, обрядами, усною творчістю, зокрема піснями, переказами, прислів'ями. А ще у дитячі літа та й пізніше Євгену Чикаленку пошастило на мудрих учителів. Першим був священик В.Лопатинський, який ще чудово співав українські пісні. В Одеському пансіоні: А.А. Андрієвський – довголітній член Одеської Громади, Петро Ніщинський – композитор і перекладач на українську мову творів античних класиків «Антигони» й «Одіссеї», Леонід Смоленський – учитель історії, визначний пропагандист української ідеї.

У «Спогадах» Євген Харлампійович описує хвилюючий випадок, що стався з ним на одному з вечорів на Різдваїні свята: «Тоді у пансіоні зібралось кілька викладачів. Ніщинський грав на роялі. Потім почали співати гуртом. Заспівував Смоленський. Слова пісні були такі: «А вже літ аж двісті, як козак в неволі, понад Дніпром ходить, викликає долі...». Є.Х. Чикаленко пише, що вона на нього зробила незвичайне враження. І найбільше тим, що «Смоленський, цей бог, якому всі поклоняються, співає мовою, за яку мене карали, ганьбили, перекривляли; мовою, якої я почав соромитися, хоча у душі любив, бо нею почав говорити, нею розмовляв з милими моєму серцеві перешорськими хлопчиками-пастушками.

Щось підкотилося мені під горло і раптом я розплакався голосно схлипуючи. Пісня увірвалася, і перелякана пані Соколовська (дружина директора, у сім'ї яких тоді проживав Євген. – авт.), а за нею і Смілянський кинулися до мене і почали розпитувати – що і де у мене болить. Я сказав, що у мене нічого не болить, але не міг пояснити, чому» [6, 71].

Був же той плач від прозріння, що найкращі вчителі знають і поважають його наймильшу, як спів жайворонків у степу, мову. А ще більше – від сильного жалю, що що мову зневажають. Це усвідомлення значущості рідної мови, що з'явилося в дитинстві, залишилось з ним на все життя. Бо ж неспроста у його сім'ї розмовною була українська. А селяни у Перешорах давали гідну відповідь тим перевертням або чиновникам, коли дехто з них насміхався, що вони говорять «мужицьким», «хохляцьким» язиком.

Тоді ж у пансіоні, прочитавши «Тараса Бульбу» М.В. Гоголя, підліток цілими днями не міг ні про що думати, як тільки про запорожців у червоних жупанах і мрії про відновлення козацької України.

Після закінчення Одеського пансіону Євген Чикаленко складає екзамен до Єлисаветградського реального училища. І як подарунок долі, на його життєвому шляху – випадє сидіти поруч з Панасом Тобілевичем, пізніше – видатним українським артистом Саксаганським. У той період він знайомиться з цілою когортою талановитої родини Тобілевичів: із старшим братом Панаса – Миколою, учнем на 2 класи старшим цього навчального закладу який, як відомо, у майбутньому став знаменитістю – артистом Садовським. Тоді ж познайомився з їхньою сестрою Марією, із старшими братами – Михайлом, Петром та Іваном, згодом – уславленим драматургом Карпенком–Карим. Таке оточення благотворно впливало на зацікавленість українськими справами, художньою творчістю і театральним мистецтвом. «В Єлисаветграді тоді я на своєму віку вперше побачив українську виставу, – згадував Є.Чикаленко, – яка зробила на мене враження на все життя: йшла п'єса «Назар Стодоля», з того часу я не пропускав жодної вистави... Але у травні 1876 р. царським указом заборонено було не тільки театральні вистави на українській мові, а навіть концерти, так щоукраїнські пісні, не бажаючи співати по-московському, мусили співати у перекладі на французьку мову» [7, 76]. Такі заборони важким каменем лягли на вразливу Євгенову душу. В його свідомості все настійніше утверджувалась українська ідея і все нестримніше тягло в центр українського життя – у Київ. Але перш ніж потрапити до Києва, довелося пройти шлях впродовж майже 20 років, зустрівши на ньому немало перешкод.

Закінчивши у 1881 р. Єлисаветградське реальне училище, прагнув навчатися у вищій агрономічній школі, але в Україні такої не було. Думалося, якраз випадє нагода їхати до Києва поступати на природничий факультет університету. Проте там йде спіткала невдача й не мала: університетська рада постановила не приймати за свідоцтвами реального училища навіть вільними слухачами. Звісно, настрої вкрай пригнічений. Але пощастило йому познайомитись із світилами української науки – професорами історії Володимиром Антоновичем і композитором Миколою Лисенком.

Зацікавила і праця під час перебування у Києві кілька місяців восени і взимку у «хрестоматійному гуртку»³ та й участь у словарній комісії «Старої Київської Громади»⁴.

Втративши надію здобувати знання у Києві, які йому були так необхідні, за порадою друзів вирішує подати прохання для вступу у Московську Петровсько-Розумовську академію. Поїхав до Москви, але там пробув недовго, тому що почалися студентські заворушення, і академію на невідомий час було зачинено. Окрім того, як з'ясувалося, академія мала бути реорганізована.

Враховуючи такі обставини, він їде до Харкова. «Другого ж дня, – як пише Є.Чикаленко, – я подав ректорові прохання, і він по свідоцтву реальної школи прийняв мене вільним слухачем на природничий факультет, на якому я пробув три роки, охоче і пи-

³ Гуртківці складали матеріал для читанок – хрестоматій для дітей і збиралися у М.Лисенка. Є.Х. Чикаленко переклав тоді з Бремена кілька коротких оповідань про звірів і птахів.

⁴ Комісія впорядковувала словарний матеріал для українсько-російського словника.

Мал. 1. Е.Х. Чикаленко
(21.XII.1861–20.VI.1929)

На рік 1908 **Рада** На рік 1908
Рівні видання третій.
газета політична, економічна і літературна
виходить в Київі що-дня, опрія поволіями
СОСІЗМЕТ УКАЗУ ЗЕМЛІ, РАДА І МІСЦЕ ЖИТТЯ ПРОВІСІІ
РАДА має в Державній Думі і Дер-
жавній Раді кореспондентів
ВЛАСНИХ
УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
в повсякденній і поштовій в Росії:

на	на	на	на	на	на	на	на	на	на
1 рік	11 м.	10 м.	9 м.	8 м.	7 м.	6 м.	5 м.	4 м.	3 м.
6 00	5 70	5 20	4 75	4 25	3 75	3 25	2 75	2 25	1 75

ЗА ГРАНИЦЮ: на рік 11 карб., на півроку 6 карб. 50 коп.,
на 3 міс. 3 карб. 75 коп., на 1 міс. 1 карб.
Щея окремого № 4 коп. За змісту адреси 20 коп.
Безплатний додаток: „Кобзар” Т. Шевченка
(кожен видан).
Адреса редакції і головної контори:
у КИЇВІ, Бродівська-Г.Центральна вулиця, 8,
біля Шолохова Верту.
Редактор М. ПАВЛОВСЬКИЙ. Видавець Е. ЧИКАЛЕНКО.
О нового 1908 року в Київі закладом Українського
видавництва „РАНОМ” друкуватиметься новий
збірник
Українська Муза
Певчотвю авторській,
під редакцією Овенса Новикова,
в 12 випусках; виходитиме 1 числа кожного місяця, починаючи
з січня (каждий). В авторстві укладуть твори всіх українських
авторів. В кожному випуску будуть твори 10 авторів (каждий, не
до 100 слів) в порутках і біографіях поетів, патріотів
і діячів. Збірець буде кожного місяця і кожного до 1000 сл.
Щея кожного окремого випуску 25 м., в окремих 40 коп.;
а в окремих 2 рубі в м. 12 випусків, з окремих 2 в 80 м.
Можна на виплат: 1 руб. варт. і руб. і марта і 60 коп. і
листа (каждий). Твори пошлавть: Київ Київська вулиця 78, Овенса
Новикова. Можна також передплачувати і через „Українську
Книгарню”, Бовківська в.

Мал. 2. 2-га сторінка обкладинки
«Літературно-наукового збірника»
за 1907 р.

Мал. 3. Редакція «Ради», 1910 р. Сидять зліва направо: О. Кузьминський, С. Черкасенко,
Л. Пахаревський, Є. Чикаленко, Г. Шерстюк, С. Єфремов, Ф. Матушевський.
Стоять зліва направо: М. Гехтер, П. Понятенко, М. Вороний, М. Павловський,
П. Гай, П. Сабалдир, С. Васильченко, О. Олесь

льно студіюючи під керіванням лубенського українця, професора агрономії Зайкевича спеціально сільське господарство в усіх його галузях» [8, 96].

Само собою зрозуміло, що Євген Чикаленко, бажаючи прислужитися українським справам, не гаючись, увійшов і до студентської української громади. Відвідував також збори «Старої Громади». Вона була не так чітко сформована, як Київська, але до її кола входили Дмитро Пильчиков – колишній член Кирило-Мефодіївського товариства, Петро Сфименко з дружиною Олександрою, яка в 1906 р. стала професором української історії, та деякі інші відомі громадські діячі.

Через деякий час у Харкові виникає радикальна громада з кількох чоловік, серед яких – і Євген Чикаленко. Діяльність громади будується на драгоманівських принципах: Росія має бути перебудована на федеративних засадах. Не оминається і питання про відродження української нації. Такого вільнодумства влада не терпить. І незабаром члени громади були заарештовані, декотрих вислано до Сибіру. Під нагляд поліції потрапив і 24-річний Євген Чикаленко. Йому заборонено 5 років проживати в таких містах як Харків, Київ, Одеса. У період з 1885 р. по 1890 р. він безвиїзно живе у Перешорах на Херсонщині у родовому маєтку. Тож наводить лад у великому своєму господарстві, особисто нерідко працюючи до знесилення, бо, як зазначає у «Спогадах», «треба раніше всіх вставати і пізніше всіх лягати, цілий день бути на ногах або в їзді на бігунках, ходячи і їздячи по господарству, вдома або по степу» [9, 119]. Це – влітку, а взимку знайомився з науковими дослідженнями вчених у сільському господарстві, щоб дещо запровадити у себе на практиці, аналізував власні експерименти. Надумав також зайнятися громадськими справами – відкрити парафіяльну школу, подарувавши для цього земельну ділянку в центрі села з будинком, у якому була скарбована корчма. Через п'ять років, у селі відкрилась парафіяльна школа. Жителі оволодівали рідною мовою, вчилися господарювати на прикладі свого пана-наставника.

У 90-ті роки, прагнучи надолужити прогапане, невтомно працює над підготовкою до видання серії книг «Розмови про сільське хазяйство» (перша книга) про чорний пар. «Під той час в середині і другій половині 90-х років, – згадує дочка Ганна Чикаленко, – родина «чада й домочадці» жили в атмосфері «чорного пару». Вставали і лягали при столі з самими своїми, чи з гостями, з селянами, з сусідами – панами, чи то з різними агрономічними фахівцями-експертами від земств та ін. Розмова була тільки про чорний пар» [10, 337].

Та найбільше хвилювань, переживань і болю завдавала цензура, яка не дозволяла виходу у світ книги, написаної українською мовою. Кілька років Євген Чикаленко добивався дозволу на її видання – з 1894 по 1897. У передмові до видання книги «Спогади» 1955 р. зазначалось: «Треба було посередництва самого міністра хліборобства і схвалення цілої Ради міністрів, щоб можна було надрукувати невинну, але надзвичайно корисну книжечку про сільське господарство тільки тому, що була ця книжечка написана українською мовою» [11, 26].

Період з 1894 і до кінця 1899 рр. характерний для Євгена Чикаленка тим, що він живе з усією сім'єю в Одесі; влаштовує на навчання старших дітей, вступає до Одеської громади і активно співпрацює з нею. У цій громаді зустрічає колишнього учителя, котрий «закинув у нього зерно свідомості української», Леоніда Смоленського.

В особистому житті його спіткало велике горе: смерть 8-річної дочки. І він як люблячий батько та мудра людина вирішує вшанувати її пам'ять не пам'ятником на могилі, а чимось корисним для громадянства. Вважає, що це може бути книга. З цією метою вносить до редакції часопису «Київська старовина» тисячу карбованців за найкраще написану історію України в одному томі. Так і в сильній скорботі його не оминає думка про Україну.

Живучи в Одесі і буваючи у громадських справах у Києві, Чикаленко переконується, що він більше втягується в український визвольний рух, і, нарешті, захоплюється ним усією душею. Отже, шлях має стелитися на Київ.

Придбавши невеличку земельну ділянку у Кононівці на Полтавщині і прийнявши рішення ліквідувати своє велике господарство у Перешорах, Є.Х. Чикаленко 1900 р., нарешті, з родиною оселяється у Києві, з головою поринувши в українське громадське життя. Опікувався редакцією «Київської старовини», був одним із засновників таємного Товариства Українських

Поступовців і нарешті – видавцем газети «Рада» – єдиної в Російській імперії щоденної громадсько-політичної газети українською мовою. Життя газети стало сенсом життя Євгена Чикаленка. Доленосим для нього виявилось і те, що помешкання, яке він найняв по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (нині – Сакаганського, 91), було поряд з будинками, де проживали сім'ї видатних діячів української культури: Миколи Лисенка, Олени Пчілки, родина Старичьких, Олександра Кониського. «З переїздом нашої родини до Києва з осені 1900 року, – згадує Ганна Чикаленко, – зміст батькового життя щораз більше сповнявся громадськими справами, до господарства на селі він, мабуть, зовсім охолов... новопрیدбаному маєткові в Кононівці, на Полтавщині, він спочатку більше віддавав часу: засадив там молодий сад, наслідком чого, крім смачних яблук та груш, була його «П'ята розмова про сільське хазййство» [12, 348].

Відразу по приїзді до Києва Є.Х. Чикаленко вступає до «Старої Громади». Разом з Олександром Русовим, Миколою Лисенком запропонував словниковій комісії запросити на цю нелегку працю письменника Бориса Грінченка. Словнику Б.Д. Грінченка, як відомо, було присуджено другу премію М.І. Костомарова. Тож і сьогодні ця лексикографічна пам'ятка стає у пригоді багатьом. Приємно зазначити, що до словника доторкалася і рука самого протеже, Є. Чикаленка: він перевіряв і додавав сільськогосподарські та ботанічні слова і давав до них пояснення. Також Чикаленко бере найактивнішу участь у відкритті пам'ятника І.П. Котляревському в Полтаві.

Будинок по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській став місцем проведення з'їздів Загальної Української організації, заснованої 1897 р., куди входило чимало українців з числа Громади. Раніше такі надто відповідальні зібрання відбувалися лише у помешканнях професора Володимира Антоновича, Миколи Лисенка, Михайла Старичького, а з 1900 р. додався ще й будинок Євгена Чикаленка. Під час з'їздів у будинку Чикаленка побували найвизначніші діячі української культури: Михайло Грушевський, Микола Міхновський, Володимир Винниченко, Сергій Єфремов, Олександр Кониський, Михайло Коцюбинський, Іван Стешенко, Петро Стебницький Олександр Лотоцький, Ілля Шраг та інші. Приїждило багато особистостей і у звичайні дні. Гостював також геніальний письменник Іван Франко, на превеликий жаль, будучи вже хворий. Євген Чикаленко усіх радо приймав, а до з'їздів ретельно готувався. Тому його пропозиції часто додавалися до ухвал, сприяли активізації діяльності організації. Зокрема, після загальних зборів 1901 р. збільшилася кількість Громад: крім «Старої» Київської, Одеської, Петербурзької, Чернігівської та Полтавської поступово засновувалися громадів таких міст: Вінниці, Житомирі, Єлисаветграді, Кам'янці, Катеринославі, Катеринодарі, Лубнах, Радивіліві, Ромнах, Умані, Харкові і навіть у Москві. А у Києві зорганізувалося ще близько 10 невеликих громад [13, 226].

На початку 90-х років XIX ст. у Східній Україні почали створюватися перші українські партії. Такі впливи зачепили Безпартійну Українську Організацію. І вже на зібранні 1903 р. доручається їй раді – керівному органу, куди входив і Є.Х. Чикаленко, обміркувати і доповісти наступному з'їзду про проект перетворень Організації у партію. Так, у 1904 р. Безпартійна Загальна Українська Організація перейменовується в партію демократично-ліберального спрямування. Назва її – Українська демократична партія, а очільник – Є.Чикаленко [14, 158].

Але ж з власного досвіду Євген Харлампійович знає про силу друкованого слова, тому прагне ширше залучати до українських справ пресу, талановиті художні твори. Він зустрічається з письменниками, журналістами, відвідує редакції газет і журналів. Найчастіше буває в редакції «Київської старовини», де познайомився з оповіданням Володимира Вінниченка «Краса і сила». Так Євген Харлампійович відкрив видатного письменника, потурбувався, щоб твір був опублікований на сторінках журналу. Автор отримав і гонорар. А вже Чикаленко домовився з редакцією, що за белетристику українською мовою, надруковану у російськомовній «Київській старовині», він буде оплачувати своїми грошми. І слова свого постійно дотримувався. Варто при цьому також додати, що Євген Чикаленко був засновником Літературного фонду допомоги письменників при науковому товаристві ім. Т.Шевченка, «Академічного Дому» у Львові для студентів з Наддніпрянщини, на який дав 25 тисяч карбованців.

А редакція журналу «Київська старовина» знаходилася по вулиці Сакаганського, 60 (по тій вулиці, що й будинок родини Чикаленка; це друга київська адреса, пов'язана з життям великого подвижника і мецената української культури).

Після революції 1905 р. Ємський указ Олександра II від 18 травня 1876 р. був анульований і зняті заборони на українські видання. Отже, Євген Чикаленкоразом з колегами постійно став думати про видання щоденної української газети. Але на цьому шляху їх перестріли такі перепони і труднощі, для подолання яких, як точно визначено у книзі «Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича»⁵, треба було великої праці й жертвності окремих діячів і цілих груп» [15, 159].

Мал. 4. Будинок № 35-а по вул. Рейтарській. Фото В.В. Науменка, 2018 р.

Незважаючи на заборони видавати щоденну радикально-демократичну газету «Громадське слово», місячника «Нове життя» за редакцією С.Сфремова, Євген Харлампійович за участю вченого, підприємця-цукрочара, мецената Василя Федоровича Смиренка та інших соратників домогся, що перша щоденна газета «Громадська Думка» українською мовою на території Російської імперії вийшла у світ. Сталася знаменна подія в житті України. Редакція «Громадської Думки», яку заснував і фінансував Євген Чикаленко, містилася в житловому будинку кінця XIX ст. по вулиці Михайлівській, 10 у квартирі № 10. У будинку по вулиці Малій Житомирській, 16/3, де містилася друкарня, набиралася перша щоденна українська газета з № 1 по № 39.

П'ята адреса, пов'язана з життям Є. Чикаленка, – будинок на тодішній вулиці Трьохсвятительській (нині – Десятинній, 10), де у друкарні ця ж газета друкувалася з № 40 по № 190. А редакція газети «Рада» містилася по вулиці Підвальной, 6 (нині – Ярославів

⁵ Організатором більшості матеріалів був Дмитро Антонович – видатний політичний і громадський діяч передреволюційного часу та доби УНР, дослідник української культури, автор багатьох мистецтвознавчих праць. Іван Дяуба. Вступна стаття.

Вал), біля Золотих воріт (названих будинків наразі не існує, там стоять новобудови). В оголошенні вказується про передплату газети, опубліковане у «Спогадах» (Мал. 2).

Сильно зацікавилася газетою і поліція: тільки за перші 3 місяці було порушено 11 судових справ. 18 серпня 1906 р. редакцію розгромили жандарми. Сергія Єфремова, який у той час виконував обов'язки редактора, та деяких співробітників заарештовано, випускати газету заборонено.

Після цього здавалось, що боротися далі за випуск щоденної газети немає ніяких сил. Але Є.Чикаленко не зупинився: наступницею «Громадської Думки» стала «Рада» і виходила вона впродовж 8-и років – до Першої світової війни 1914 р. (Мал. 3).

Труднощів було чимало. А в один надто сугубий момент з фінансуванням видання у 1907 р. Євген Харлампійович, не задумуючись, продав 200 десятин землі, вніс 10 тисяч карбованців і залагодив справу. А бувало, що для отримання коштів для громадських справ він закладав і власний будинок. А ось як описує цей період у житті батька Ганна Чикаленко: «По революції 1905 р. головним змістом батькового життя стала українська газета: спершу «Громадська Думка», а як ту припинила цензура, то «Рада». Газета, фінансування її, відносини з співробітниками та і інші редакційні справи – оце сповнювало його життя: не вміючи нічого робити наполовину, він цілком віддавався газеті. В залежності від того, як йшла передплата, чи були цензурні кари та конфіскації, як залагодився той чи інший конфлікт у самій редакції або з читачами, чи написав хто з приятелів-юристиків лайливого або підбадьорюючого листа, чи з'явився новий талановитий співробітник –від цього залежав не тільки його настрій, але й здоров'я» [16, 353].

В енциклопедичному виданні «Звід пам'яток історії та культури». Київ: кн. I, ч. II називається ще одна – сьома адреса. Вона на Рейтарській вулиці, яка є «однією з найцінніших пам'яток історії та культури, адже належить до періоду Київської Русі [17, 1047] і входить до «Золотого трикутника», котрий охоплює територію між Десятинною церквою, Золотими та Львівськими воротами. В будинку 35-а по цій вулиці, який належить до пам'яток історії, як і будинок 35-б, у квартирі № 3 у 1908–1911 рр. містилася редакція «Газети» щотижневого видання Київського управління у справах земського господарства. На її сторінках публікувались матеріали з питань сільського господарства, кооперації народної освіти, медицини, ветеринарії та ін. Видання підтримувало діяльність Комітету зі спорудження пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві, вміщувало оголошення про збір коштів для цієї мети. Газета виходила російською мовою, але 27 лютого 1909 р. опублікувала статтю українською мовою Сергія Єфремова «Тарас Шевченко» з біографією поета і художника та закликала підтримати справу спорудження пам'ятника. Ці події привабили Євгена Чикаленка, він став одним з її авторів і часто бував у садибі по вулиці Рейтарській, 35-а і 35-б (Мал. 4).

У Києві є ще й інші адреси, пов'язані з іменем Є.Х. Чикаленка – йому з різних обставин доводилося, змінювати місця проживання. Зокрема, жив він по приїзді до Києва у будинку по Мар'їнсько-Благовіщенській вулиці у № 91, а пізніше – у № 56, жив і по вулиці Караваєвській, 35. Але в цьому дослідженні називаємо лише найважливіші – ті, де найяскравіше виявився хист, талант, мудрість, доброта, жертвовність цього великого патріота. І названі об'єкти варто взяти на державний облік та встановити на них меморіальні дошки.

А взагалі щодо увічнення пам'яті Є.Х. Чикаленка, то воно має бути широким як монументально і в музейних експозиціях, так і засобами кіно, виставкової діяльності, у засобах масової інформації, заснуваннях державних і громадських премій його імені. Адже всі діяння цієї славетної людини – то подвиг.

Добрими помічниками Євгена Харлампійовича у самовідданому служінні українській справі були його діти. Левко обирався членом Української Центральної Ради і працював її секретарем [18, 583]; Петро під час української революції – секретар голови Генерального секретаріату Володимира Винниченка [19, 439]; Ганна – українська громадська діячка, науковець, перекладач [20, 439].

Євген Харлампійович Чикаленко прагнув добра для всіх людей доброї волі на землі, для всіх націй і народностей. І водночас усім серцем переймався долею рідної Вітчизни. Для неї нічого не жалів – ні коштів, ні нажитих статків, ні здоров'я, ні власного життя.

Його остання думка, остання молитва на цій землі – про благо для України. Його останнє передсмертне прохання в госпіталі в Празі після важкої операції: тіло піддати кремації, а попіл вивезти на Україну по її визволенні і там розсипати по полю.

Так Євген Харлампійович Чикаленко всього до останку віддав себе Україні. І маємо дорожити його пам'яттю.

Джерела та література

1. Євген Чикаленко. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2003. – С. 142.
2. Євген Чикаленко. Спогади (1861–1907). – С. 5.
3. Там само. – С. 32.
4. Там само. – С. 32.
5. Там само. – С. 37.
6. Там само. – С. 71.
7. Там само. – С. 76.
8. Там само. – С. 96.
9. Там само. – С. 119.
10. Євген Чикаленко. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання / Ганна Чикаленко. Матеріали для біографії / Євгена Чикаленка. – К.: Темпора, 2003. – С. 337. Далі – спогади Ганни Чикаленко.
11. Євген Чикаленко. Спогади (1861–1907). – С. 26.
12. Спогади. Ганна Чикаленко. – С. 348.
13. Євген Чикаленко. Спогади (1861–1907). – С. 226.
14. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення: навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2002. – С. 158.
15. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Симон Наріжний: Українська преса. – К.: Либідь. – С. 159 (Пам'ятки історичної думки України).
16. Спогади. Ганна Чикаленко. – С. 353.
17. Звід пам'яток історії та культури: Енциклопедичне видання у 28 т. / Київ: Кн. І, ч. II. – К. Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при в-ві «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 1047.
18. Довідник з історії України. – Т. 3 (Р–Я). – К.: Генеза, 1999. – С. 583.
19. Євген Чикаленко. Щоденник (1925–1929). – К.: Темпора, 2016. – С. 439.
20. Там само. – С. 439.

Лариса Рева (Київ)

член-кореспондент Академії Вищої Освіти України,
кандидат філологічних наук,
член Національної Спілки краєзнавців України

Джерела самотності Павла Полуботка

Пізнавати історію України можна й треба не лише за сторінками підручників, але найперше – на дослідженні біографій її творців – явних чи опосередковано втягнутих у історичні події, тих, хто залишив світлий слід в історії, хоча у переважній більшості понад 70 років носили на собі ярлики «ворог народу», «зрадник», «буржуазний націоналіст». Один із таких представників – Павло Полуботок (1660–1724) – державний, політичний і громадський діяч, наказний гетьман Лівобережної України (1722–24). Він увійшов в історію як захисник української державності за часів правління Петра I, меценат, бібліофіл, автор історичної «Кронічки».

Північна війна (1700–1709), в яку було втягнуто і Україну, прогнозовано закінчилася перемогою Росії. Московська політика терором і деморалізацією намагалася розбити українську державу й українське громадянство. Іван Скоропадський після переходу І. Мазепи на бік Карла XII, завдяки своїй лояльності до Росії, був обраний новим гетьманом Лівобережної України (1708–1722). Він хоч і зробив спробу повернути Україні давні права українського народу, але його прохання природно наштовхнулися на жорстоку протидію царя. Згодом українське громадянство почало скупчувати свої сили і готуватися до відсічі московському насильству. Представником цих активних кіл був Павло Полуботок.

Полуботок Павло Леонтійович народився у відомій козацькій родині генерального старшини Леонтія Полуботка. Навчався в Кисво-Могилянській академії. 1706–1722 рр., став полковником Чернігівським. Відомий як особистий ворог І. Мазепи. Після смерті І. Скоропадського став наказним гетьманом, продовжував політику свого попередника. На Генеральній Раді 1708 р. кандидатура П. Полуботка розглядалася як найдостойніша для обрання на гетьманство. Але Петро I, що не довіряв П. Полуботкові, відхилив цю кандидатуру.

П.Л. Полуботок – один із найбагатших українців (мав бл. 3200 дворів). Помер у Петропавлівській в'язниці.

Як і багато його сучасників, опікувався церковними справами, надаючи щедрі дари храмам і монастирям. Прагнув позбавити уряд Петра I приводів для втручання в справи України, П. Полуботок змінив адміністративний устрій держави, провівши реформу, удосконаливши судочинство. Восени 1723 р. Петро I за організацію опозиційної діяльності ув'язнив П. Полуботка, де той і помер. Цар завжди упереджено ставився до знаменитого українця, підозрював його, вважав за особу дуже хитру, з якої "може вийти другий Мазепа".

Чужорідна мова, як і чужорідне ім'я, може негативно позначитися на долі людини, роду, народу. Вона, мова, може слугувати лише як допоміжна. Будучи людиною надзвичайно освіченою, П. Полуботок опікувався не лише знаннями інших мов, збирав книги, плекав свою рідну мову. Його бібліотека була однією з найкращих в Україні. Він цікавився вітчизняною історією, впорядкував стислу історичну "Кронічку" за 1452–1715 роки.

Полтавська битва (1709) відкрила нову фазу в історії України – політичного поглинання її Російською імперією. Справа української політичної автономії була остаточно програма. Вибори гетьмана І. Скоропадського були лише виборами за формою, а насправді це було призначення. Петро I заснував в Глухові генеральну військову канцелярію. Але вирішальне значення мало заснування в Глухові 1722 р. так званої Малоросійської колегії – органу для управління краєм, що скасовував права гетьмана, за яким залишався тільки дорадчий голос.

Після смерті І. Скоропадського, якого доконав маніфест про запровадження колегії, наказним гетьманом було визнано Павла Полуботка, Чернігівського полковника. Він розпочав уперту боротьбу з Малоросійською колегією.

Про всі події, пов'язані з життям та активною діяльністю українського діяча, говориться в "Історії русів" Г. Кониського (1722–24), в якій П. Полуботок постає не бунтарем, а патріотом. Цей погляд відбився наприкінці XVIII–початку XIX ст. у книзі Ж.-Б. Шерера (Париж, 1787) – німця за походженням, що 1760 р. служив у Росії, а згодом – у Франції. Природно, що Шерер цікавився історією козацтва, оскільки на момент скасування автономії України та ліквідування Запорозької Січі, мешкав у Петербурзі. Але його праця – конспективна, negliбока – саме в тому місці, де стосується П. Полуботка. Проте, викладену в "Історії русів" промову П. Полуботка перед царем, він видрукував із версії тих, хто співчував "борцеві" проти Петра I. На жаль, оригінал промови не зберігся. Вірогідно, Г. Кониський склав її сам, від нього її запозичили М. Костомаров, О. Лазаревський та інші історики. Діяльність П. Полуботка знайшла відображення в таких історичних працях: Костомаров Н. Павел Полуботок // Русская старина. – Кн. I, П.–М., 1876; Лазаревский А. Павел Полуботок // Русский архив. – М., 1880; Модзалевский В. Павел Полуботок. – П., 1903; Василенко М. Павло Полуботок // Україна. – № 6. – К., 1925; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба: Праці історично-філософської секції // ЗНТШ. – Т. 170.– Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1960.

Павлові Полуботкові присвячувалися також художні твори: Руданський С. Павло Полуботок // Ватра: Літ. зб. – Львів: Стрий, 1987. – С. 13–20; Барвінський О. Павло Полубо-

ток – наказний гетьман України: Трагедія: У 5 діях. – Львів: Руська бесіда, 1893. – 71 с.; Буревій К. Павло Полуботок: Іст. драма на 5 дій. – Мюнхен: Орлик, 1948.

Я. Шульгін вважав П. Полуботка "закритою особою" в українському житті кінця XVII–початку XVIII ст., видатним урядовцем з козацької старшини, господарем.

Одна із підвалин, на яких стоїть духовність нації – мова. Українська мова є однією з ознак нації, одним із вирішальних чинників національної самобутності великого народу, одним із найвизначніших надбань його духовної культури. Сучасна українська літературна мова успадкувала всі надбання, всі культурні скарби, створені українським народом протягом усього періоду його існування. За лексичним, стильовим багатством наша мова не поступається жодній з європейських мов, а за мелодикою з нашого мовою може зрівнятися хіба що італійська.

Усі етапи розвитку літературної мови в Україні тісно пов'язані між собою. Літературна мова давньої доби засвідчена церковними і науковими текстами, матеріалами приватно-епістолярного характеру, літописами, красним письменством, усною народною творчістю. На основі давніх традицій, мови, побуту, звичаїв у XVI–XVII ст. на всіх етнографічних просторах України почав формуватися новий тип людини, що, попри соціального приниження, шукала виходу з пут національно-економічного поневолення, прагнула розбудувати власну національну культуру [9, 109].

Величезною була потреба в богослужбовій літературі: вона не лише боронила православному віру й загалом християнство, а й надихала український люд на боротьбу, вселяла мужність, віру в те, що ця боротьба – священна. Боротьба ця в політичній сфері зародила козацтво з його повстаннями та війнами за визволення, а в культурній – виявилась національно-просвітнім рухом та полемічним письменством XVI–XVII ст.

Церковно-релігійний, культурно-національний і політико-соціальний рух, що виник як протест проти латино-польського натиску, особливо після Люблінської унії 1569 р., утворив багату літературу богословських трактатів, полемічних творів, церковно-історичних розвідок, послань, літописів, хронік, хронографів. "Автори цих писаннів раз-у-раз мусили для обґрунтування своїх думок і оборони національно-релігійних прав українського народу покликатися на історію, воскресяти історичну традицію про українських великих князів, про колишню державність українську" [3, 16].

Мова усіх цих книг, жанрів – церковнослов'янська, яка використовувалася в Україні як літературна. Ця мова не була регламентована жодним спеціальним документом. Основну роль в її функціонуванні відігравала церква, навколо якої зосереджувалося літературне і культурне життя. Російський вчений О. Шахматов вважав, що ця мова була і усною мовою найкультурніших верств населення. Одночасно виходить ряд книг біблійного кодексу в перекладах на українсько-білоруську мову, що була тоді мовою державною. Таким чином, поряд із традиційною в Україні церковнослов'янською мовою почала вживатися книжна українсько-білоруська мова, яка була також і мовою письменства.

"Церковнослов'янська мова мала особливий престиж як мова сакральна, що своїми засобами і можливостями виразу, за твердженням тодішніх книжників, не поступалася латинській і навіть грецькій" [8, 39], – пише В. Німчук.

"... для українських літераторів слов'янська мова була також класичною мовою – в ній же були всі пам'ятки письменства, богослужбові книги і вся інша літературна спадщина минулих віків, і вони вважали її за свій скарб..." [6, 151].

У добі Бароко засвоєння Ренесансу еволюціонують до національної відміни Бароко – українського або козацького Бароко. Цей стиль був панівним у XVII ст., перейшовши традиційно до XVIII ст., досягнувши своєї вершини в Мазепинській добі наприкінці XVII ст. – на початку XVIII ст., "залишився найяскравішим феноменом нашої національно-культурної творчості у всіх ділянках" [7, 56].

"... Надзвичайно барвиста мова нашого Бароко, увібравши в себе багато латинізмів і полонізмів, а на додаток – латинський синтаксизм, в Козацькій добі наповнюється українським словниством, хоч і не траючи свого бароко-пишного "високого стилю" [7, 56], ця мова існуватиме ще в творах Г. Сковороди, та, "подекуди в "Історії русів" поруч з мовою "низького стилю" – народною мовою. Лише генієві Т. Шевченка в XIX ст. вдалося піднести так звану "народну" мову до височини вповні літературної" [7, 58].

Неординарною постаттю, талановитим публіцистом, найвизначнішим письменником кінця XVI – поч. XVII ст. був Іван Вишенський. За життя І.Вишенського його твори не були друковані, вони розходилися Україною в рукописах, здобуваючи авторів широкою популярності.

Захищаючи слов'янську мову, І.Вишенський писав: "Скажу вам тайну велику, що діявол таку зависть має на слов'янський язик, що ледве живий від гніву і рад би його до рещи погубити і всю боротьбу свою на те двигнув, щоб його обплוגавити і в огиду та ненависть привести".

Рух за відродження й нормалізацію церковнослов'янської мови виявляється в підготовці навчальних посібників.

1574 р. у Львові Іван Федоров видає один із найвидатніших своїх творів – "Буквар" [11], який був першою спробою створення навчального посібника з граматики старослов'янської мови у східнослов'янській редакції, що мав великий вплив на подальший розвиток мовознавства в Україні. 1586 р. виходить "Острозька граMATика", 1596 р. – "Слов'янська граMATика" Л. Зизанія. Його "Буквар", до якого додано "Лексис..." – перший друкований церковнослов'янський український словник.

1616–1619 рр. була опублікована "Слов'янська граMATика" М. Смотрицького.

З початком 30-х років XVII ст. пов'язана діяльність Памви Беринди (50-70-ті рр. XVII ст. – 1632) – лексикографа, друкаря, гравера (працював у Стрятині, Перемишлі, Львові, Києві), поета, педагога. Він – автор українського словника "Лексикон славенороський" (Київ, 1627), що містив близько семи тисяч слів церковнослов'янською мовою з перекладом і поясненням старорукійською. "Лексикон" відіграв значну роль у нормалізації церковнослов'янської та старорукійської мов і використовувався як підручник для вивчення церковно-слов'янської мови у школах XVII–XVIII ст., був джерелом багатьох вітчизняних і зарубіжних словників.

П. Беринда – автор передмов і післямов до ряду лаврських видань та віршів. Уже в перших богослужбових книгах "Триодь пісна", "Триодь цвітна", "Часословець", "Осьмогласник", надрукованих у друкарні Шваймпольта Фюля в 1483–1491 рр. слов'янською мовою, спостерігаються особливості живої української мови.

Проте найбільшого відображення жива мова українського народу знайшла не в писемних пам'ятках XV–XVII ст., а в усній народній творчості [13]. Саме на цей час припадає початок історичного епосу: дум та історичних пісень, появу яких зумовила боротьба за соціальні права проти татар і турецьких яничарів, польських феодалів.

Розвиток міст, становлення українського міщанства, вплив Реформації – спричиняють наближення мови різних жанрів до канцелярської та розмовної.

Серед великої й багатой релігійно-полемічної літератури кінця XVI–поч. XVII ст. є ряд творів, що мають певне значення для української історіографії, для розвитку української літературної мови.

Величезним здобутком української культури козацької доби був переклад 1556–1561 рр. у монастирі с. Пересопниці (на Рівненщині) "Пересопницького Євангелія" – першого з відомих перекладів конфесійного тексту українською писемною мовою.

А 1580–81 рр. в Острозі І.Федоров видрукував знамениту "Острозьку Біблію" – перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою, що належить до найвидатніших пам'яток українського друкарства. У цьому виданні вміщено передмову Костянтина Острозького, два вірша Герасима Смотрицького (на герб князя К.Острозького – перший відомий на сьогодні твір геральдичної поезії та передмову до читача) й післямову І.Федорова. Над текстом "Острозької Біблії" працював П. Беринда.

У правопису, фонетиці, морфології текстів він зберігає середньо-болгарський та східнослов'янський традиційні написання.

"З богословського погляду текст "Острозької Біблії" – великий успіх. Але з літературного вона зафіксувала дальший розрив між церковною (слов'янського) та літературною (напівнародною) мовою" [12, 221].

Багато матеріалу про події українського національного життя наприкінці XVI ст. містить літературна пам'ятка "Пересторога" (1605–1606), автором якої, ймовірно, був вида-

тний діяч Львівського братства Ю. Рогатинець. "Пересторога" – це літературний твір, свого роду політично-релігійний памфлет. Він відзначається "живим оповіданням, в якому додають краси й сили вислову поетичні звороти й гарні порівняння, і гарною, сливе сучасною живою українською мовою" [2, 444].

Яскраву сторінку в історії української культури становить діяльність українського видавця, просвітника, вченого Григорія Балабана, у чернетці – Гедеона (1530—1607). Разом зі своїми родичами він заклад друкарні в Стратині (1603–1606) та Крилосі (1606). У Стратинській друкарні було видано лише дві книги: "Службник" (1604) та "Требник" (1606). У Крилосі – "Євангеліє Учительне". Старанна текстологічна підготовка видань з орієнтацією на грецькі та слов'янські першоджерела, церковнослов'янська мова, художні оздобы, в яких елементи мистецтва органічно поєдналися з українською народною творчістю, зробили ці книги найкращими в історії початкового українського книгодрукування.

Піднесення української культури наприкінці XVI ст. та перших десятиліттях XVII ст. пов'язане в значній мірі з діяльністю братств, які відіграли велику роль у боротьбі українського народу проти національно-релігійного пригноблення.

Найбільш авторитетними і діяльними в Україні були Львівське, Острозьке і Київське братства. Важливу сферу їх діяльності було книгодрукування, яке вони вважали головним у справі просвітництва. Братські школи і друкарні підготували велику кількість передових освічених діячів і видали чимало книг, у тому числі й навчальної літератури.

До кінця XVI – поч. XVII ст. належить діяльність українського церковного і культурного діяча родом із Західної України Єлисея Плетенецького (1550–1624) — учасника Берестейського православного Собору (1596), архієпископа Києво-Печерської лаври (з 1599), засновника Києво-Печерської друкарні, одного із організаторів Києво-Печерського культурного (гуманістичного) гуртка. Є. Плетенецький видав значні твори, переважно богослужбового релігійного змісту ("Часослов", 1617, "Анфологон", 1619, "Службник", 1620 та ін.), до яких писав передмови, а також ряд шкільних підручників. Брав участь у перекладі з грецької на старослов'янську мову і редагував "Анфологон" 1619 р. – перше велике видання Києво-Печерської друкарні Іов Борецький (?–1631), родом із Галичини, викладач, а згодом – ректор Львівської братської школи, ректор Київської братської школи, ігумен Києво-Могилянського монастиря, митрополит Київський і Галицький.

Тоді ж розпочалася діяльність митрополита Ісаїя Копинського (?–1640) родом із Правобережної України, одного із засновників Київської братської школи. Він виступав проти експансії католицизму й уніатства в Україні, був автором полемічних філософських творів. Разом з І. Борецьким та І. Курцевичем він склав 1621 р. "Протестацію", в якій підносилися роль козацтва як захисника національних і соціальних прав українського народу.

Доба козащини позитивно вплинула на розвиток і поширення книговидавничої справи. Просвітництво ширилося всією Україною, виникали цілі культурно-освітні осередки. Україна перетворилася в розвинуту Європейську державу, яка потребувала прогресу в усіх його проявах. Друкарні України випускають різні види богослужбових книг: требників, євангеліїв, октоїхів, орфологонів тощо, зосереджуючись не так на текстах, як на мистецьких оздобах. Але "в ті часи, коли церковне життя й інтереси займали центральний, можна сказати, пункт у людському світогляді, скрізь відродження письменства починається з церковної літератури" [4, 118].

Таким чином, літературна мова козацької держави XVII–поч. XVIII ст. витворюється на церковнослов'янській основі, проте в ній є багато елементів живої народної мови, задієв впливів, зокрема, латинських і польських.

"Церковнослов'янська (славеноруська) мова залишалася у літературному вжитку, в творах філософсько-богословського спрямування, в окремих урочистих церковно-юридичних актах; нею писали послання до інших слов'янських, почасти і до неслов'янських країн. Але поступово навіть окремі літургічні тексти, не кажучи вже про проповіді і богословські трактати, почали перекладати "простою" мовою. Проте церковнослов'янська надалі зберігала престиж як спеціально сакральна"[5, 16–17].

Народна мова, хоч її вживали постійно в урядових актах, у листуванні тощо, мала лише допоміжне значення.

Чернігівщина протягом віків відігравала провідну роль в культурному житті Лівобережної і навіть усієї України. Тут жили і працювали видатні письменники та культурно-церковні діячі К. Гранквіліон-Старовецький, Л. Баранович, І. Гаятовський, І. Максимович, що заснував 1700 р. Чернігівську Колегію.

У розвитку освіти і культури Чернігівщини багато допомогло друкарство. Зокрема, український письменник, церковно-освітній діяч, друкар Кирило-Гранквіліон Старовецький (?–1646) заснував у Чернігівському Єлцькому монастирі друкарню, в якій 1646 р. було надруковано збірник його віршів і статей "Перло многоценное".

Заснування і розвиток постійного друкарства на Лівобережжі стало безперечною заслугою визначного письменника і впливового церковного ієрарха, мудрого дипломата у взаємовідносинах з Росією, Лазаря Барановича (світське ім'я—Лука). Бл. 1675 р. він заснував друкарню в Новгород-Сіверському (перенесена до Чернігова 1679 р.).

Лазар Баранович (бл. 1620⁶-1693 рр.). 1659–1661 – митрополит Лівобережної України, був найпомітнішою постаттю в релігійному, суспільно-літотичному, культурно-освітньому та літературному житті України в другій половині XVII ст. Хоча "перша половина його життя, – як говорив М. Возняк, – оповита заслоною. Не маємо навіть точної дати його народження" [9, Семчишин, с. 109] .

Українське бароко – не таке універсальне явище як бароко Заходу. У ньому ми маємо значну перевагу елементів духовних над світськими. Тенденції стилю бароко яскраво виявилися у теорії складання проповідей чи орацій, засновником якої був Іоанікій Гаятовський – відомий український письменник, громадсько-політичний і культурний діяч. Народився він на початку XVII ст., однак точну дату не встановлено. Навчався в Києво-Могилянській колегії, яку закінчив 1649 р., і був одним із найосвіченіших людей свого часу. 1659 р. став ректором Києво-Могилянської колегії, викладав риторику, гомілетуку або теорію новомодного красномовства. Помер 2 січня 1688 р. і похований в Чернігові. І. Гаятовський був палким проповідником, автором бл. 20. Творів, написаних українською і польською мовами. Майже всі вони були надруковані за життя письменника, а деякі з них перекладалися на російську, румунську та інші мови. Уривки з окремих творів публікувалися в різних хрестоматіях. Автор обстоював засади православ'я, виступав за соціальну справедливість, картаючи жорстокість, образи та знущання правлячої верхівки над простим людом. Причому мова його творів значною мірою наближена до народнорозмовної. "Гаятовський, як людина розуму більш суворого і систематичного, як натура, що менше захоплюється, менш вразлива, ніж натура Барановича, при своїй цілком вагомій залежності від школи і прочитаних книг, виявляє вагому самостійність і систематичність в угрупованні своїх заперечень супротивникам православ'я, і в відношенні упорядкування сирого матеріалу, послідовності доводів та витікаючої звідси ясності думки стоїть до свого антагоніста і супротивника Рутке значно ближче, ніж до свого наставника і керівника Барановича" [10, 137].

1659 р. І. Гаятовський видає свій найвизначніший твір–збірку церковних казань "Ключ розуміння" з теоретичною частиною —"Наука коротка albo спосіб зложеня казаня"—одну з перших наспроб ораторської науки в Україні, перший український підручник з гомілетуки. Книга набула великої популярності не тільки в Україні та Росії, а й далеко за їх межами. Вона неодноразово перевидавалася, постійно доповнюючи свій склад.

Д. Ростовський Туттало (світське ім'я – Данило Тутталеко) народився в родині козацького сотника Сави Туттала в містечку Макарові поблизу Києва. 1662–1665–навчався у Київській Братській Колегії (нині – Києво-Могилянська Академія). З 1668 р. перейшов до чернечого сану. В 1686 р. знову став ігуменом Батуринського монастиря. 1689 р. почав друкувати в Києво-Печерській лаврі "Життя...". 1691 р. в Батурині побудував собі нову келію для спокійнішого писання "Життя святих". 1694 р. прийняв ігуменство монастиря св. Петра й Павла в Глухові, де за три роки закінчив другу й розпочав роботу над третьою частиною "Міней".

До 1701 р. був ігуменом різних мастирів, зокрема, в Батурині, де отримав прихильність гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи. Читав проповіді, і працював над твором сво-

⁶ За іншими джерелами, датою народження є 1596 р.: Chynczewska-Hennel T. Pojednania polsko-ukrainiske w wierszach Lazarza Baranowicza //Kultura staropolska – kultura europejska. Warszawa, 1997. S. 325.

го життя – "Четьми-Мінеями", користуючись фондами бібліотеки Києво-Печерської лаври, де знаходилися книги та рукописи, переклади з грецької житій святих мучеників за Христову віру, але й оригінальні твори часів Київської Русі, твори Нестора, звідки вивчав життя Теодосія Печерського, Бориса та Гліба... В 1702 р. його призначено Ростовським митрополитом, де він розгорнув велику релігійно-освітню діяльність. Тут він заснував школу за зразком своєї рідної Київської колегії.

Д. Туптало – автор проповідей, з яких віднайдено тільки вісім: на неділі 7 і 47 по Великодні, на зелені Свята, Трійцю, Успіння, Різдво Христове, Михайла й "Піраміс" Інокентія Гізеля, проповідь у перші роковини його смерті; повчання, ймовірно, вірші—"Ісусе мій прелюбезний", "Надежду мою в Бозі полагаю", "Ти мій Бог, Ісусе", та ін. "Руно орошене"—книга, що мала успіх ще за життя автора, перевидавалася в Чернігові та Києві шість разів, драми "Комедія на день Рождества Христова" і "Комедія на Успіння Богородиці", але найвизначнішим твором Д. Туптала є фундаментальні "Четы-Мінеї"—життєписи святих, над якими автор працював більше 20-ти років (1683–1705). До кожної з книг Міней Д. Туптало додавав повчання та історичні довідки для підкреслення патріотичної та моралізаторської ідеї. Це все зробило книгу популярною і зноюю не лише в Україні, а й майже у всьому слов'янському світі. Книга неодноразово перевидавалася, що свідчить про те, що праця Д. Туптала відповідала дійсним потребам православного громадянства.

Автор духовних віршів, "Руна орошеного", "Літописця", "Розисуку", "Духовних ліків", "Внутрішньої людини", "Апології" та інших творів, заслуговує на всебічне дослідження свого феномена з боку літературознавців, богословів, істориків, філософів, мистецтвознавців тощо. Діяльність Дмитра Туптала на території України та Росії (Чернігова, Сумщини та Ростова) мають велику духовну потугу і для розв'язання складних, прихованих відповідей на складні питання, які передбачаються у висвітленні не лише складної епохи Бароко, в яку він жив, в Україні та суміжній з нею Росії (на яку Україна завжди мала безперервний вплив). Навіть атласи німецьких картографів, не дають чіткого розмежування територій України та Росії, де волею Всевишнього митрополит Д. Туптало мав приходи.

Д. Туптало, діяльність якого відбувалася на східних землях України—Чернігівщині, Сумщині, а в кінці життя – в Росії, не була позначена "безхмарним" існуванням. Біографи письменника жодним рядком не обмовилися за його політичні погляди. Проте акад. О. Білецький писав: "Щодо ставлення Туптала до реформ Петра I, він [Туптало], проте, не пристав до ворогів реформи, активної участі в церковно-політичній боротьбі не брав..." [1, Білецький, с. 327]. Це твердження можна трактувати так, що, мешкаючи на чужоземній території, в досить похилому віці, він, вболіваючи за рідну землю, занурювався в життя святих, згадуючи Київ, і закінчив їх писання за рік до своєї фізичної смерті.

Не дивлячись на Полтавську катастрофу, на жорстоку, виразно планову ліквідацію імператорською Росією останніх, здавалося б, решток і ознак українського національного життя, закорінена на Києво-Могилянським ґрунті культура українського народу тривала протягом цілого XVIII ст. Центром культури в цій добі залишається Київ із його Києво-Могилянською академією.

Не вдовольняючись традиційними формами минулого—"житіє", "проповідь" письменники виступали в нових жанрах—драми, комедії, поезії... З'являються автори публіцистичних творів—літописці С. Величко, Г. Грабянка, анонімний автор "Історії Русів". Та більшість творів лишалися в рукописах, усній народній творчості. Поширені були міфи, пов'язані з життям та діяльністю П. Полуботка. Літописці подавали його запальну промову, яку він нібито проголосив перед царем, а на його портретах приміщувано слова: "Заступаючись за Отчизну, я не боюсь ні кайданів, ні тюрми, і для мене лучче найгіршою смертю вмерти, як дивитися на загальну загибель моїх земляків" [6, 240].

Правдиві знання – завжди потужний засіб в інформаційній війні з агресором. Дізнаватися більше про себе та наше минуле є прямою необхідністю, аби не наступати на одвічні історичні граблі. І неабияка відповідальність за наше майбутнє лежить, перш за все, на нас самих – у відкриванні щоразу нових сторінок історичних фактів, досліджуючи при цьому видатні чи й замовчувані біографії тих, хто небайдужий був Україні.

Джерела та література

1. Білецький О. Хрестоматія давньої української літератури. К., 1967. С. 327.
2. Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. Кн. I. – Львів, 1992. С. 444.
3. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. К., 1996. С. 16.
4. Єфремов С. Історія українського письменства. К., 1995. С. 118.
5. Ісаєвич Д.Я. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1989. С. 16—17.
6. Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1992. С. 151.
7. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Нью-Йорк, 1954. С. 56.
8. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. К., 1980. С. 39.
9. Семчишин М. Тисяча років української культури. К., 1993. С. 109.
10. Сумцов Н. К истории южно-русской литературы XVII в. X., 1885. С. 137.
11. Так називають дослідники книжку І.Федорова, що не має заголовка, виходячи з її змісту і призначення.
12. Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. Тернопіль, 1994. С. 212.
13. Шевельов Ю. До питання періодизації історії української мови // Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю акад. Ярослава Ісаєвича. Львів, 1998. С. 692.

Тетяна Якубова (Київ)
науковий співробітник

Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
кандидат історичних наук

Матеріали про українське козацтво у виданнях фонду літератури польською мовою відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ.

Фонд літератури польською мовою відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ нараховує 90983 бібліотечних одиниць польської літератури з різних галузей знань. Тривалий час відмічений бібліотечний фонд не досліджувався, а його науковий інформаційний ресурс вважався неактуальним. Польська періодика, польські енциклопедії та наукові історичні праці з фонду літератури містять значну частину історичних відомостей щодо вивчення історії українського козацтва. Дослідження цих польських видань надає можливість представити для української історичної науки унікальні матеріали, які торкаються періоду козацької доби в Україні. Метою статті є надання історичної, бібліографічної інформації щодо польських видань, в яких надруковані матеріали з питань української історії (XVI–XVIIIст.).

У фонді літератури зберігається польський науковий історичний журнал «Kwartalnik Historyczny», заснований у Львові (1887) істориком К. Ліцкім, редактор – О. Семкович. У 1846–1950 рр. журнал видавався у Кракові. З 1950 – у Варшаві.

У десятому щорічнику журналу за 1896 рік надрукована стаття Віктора Чермака «Війна смоленська 1633–1634 років у світлі нових джерел» (Wiktor Czermak. Wojna smoleńska z r 1633 – 4 w swietle nowych źródeł // Kwartalnik Historyczny. – Lwow, 1896 – Rocznik X) [1,733–755].

У статті відмічається, що у Смоленській війні козаки надали Польщі велику послугу прибувши під Смоленськ у вересні 1633 р. Аналізуючи війни, автор статті відзначає, що козаки були матеріалом військовим першої проби, чудовим та талановитим, здатним до пішої служби. Вони заповняли в польських арміях нестачу чисельної та доброї піхоти. Цім пояснювалась їх необхідність для Польщі. Але настав час, коли козаків не стало в польських арміях і коли полякам прийшлося виступити проти них самих. Битви з козаками не були щасливими для польської сторони. Так, у Пилявецький битві (1648 р.) була

відмічена перевага козацтва, за словами автора статті, тих неотесаних, але відважних піших воїнів козаків над польськими вершниками.

У першому томі «Малой енциклопедії» Станіслава Платера надрукована стаття «Хмельницький Богдан», «Chmielnicks (Bogdan)», (Mala encyklopedia polska przerw S.P. Leszno i Gniezna Nakladem i drukiem Ernesta Günthera, 1847 Tom I) з біографічними відомостями про Богдана Хмельницького. Стаття цікава тим, що вона надає польський науковий погляд періоду першої половини XIX ст. щодо біографії Б.Хмельницького.

У статті представлена характеристика ролі особистості гетьмана в історії Польщі та козащини. Відмічено, що від Б.Хмельницького почалася друга епоха в історії козацтва. До Б.Хмельницького козацтво мешкало по обидві сторони Дніпра та знаходилося під владою Польщі, виступало проти турок, татар та боронило поляків від них. При Б. Хмельницькому ці захисники Польщі повернули свої сили проти поляків. У 1648 р. під владу Б. Хмельницького встали козаки та представники української шляхти. У статті відмічено, що Б. Хмельницький увійшов в союз з татарами. Він зі своїми загонами козаків підійшов до Львова та Замостя Ці міста надали Б.Хмельницькому великий викуп. Король Казимир надіслав до Б. Хмельницького своїх послів з пропозиціями примирення. Але Б. Хмельницький не прийняв пропозиції, оскільки хотів визнання свого панування над всією Україною. Після декількох битв з поляками у 1654 р. Б.Хмельницький віддав себе і своїх козаків під владу російського царя. У статті акцентується увага на питанні боротьби за владу в Україні. З польських позицій розцінюється діяльність Б.Хмельницького як гетьмана, який прагнув до самостійності та незалежності від Польщі українських територій [2, 215–216].

У третьому томі «Енциклопедії» Адама Вислицького надрукована стаття «Запорозькі козаки», «Żaporozcy kozacy», (Wislicki Adam. Podreczna encyklopedia powszechna. Część trzecia. – Warszawa: Nakładem Redakcyi Przeglądu Tygodniowego, 1875) У статті відмічено, що поселення козаків малоросійських розташовувалося на низу Дніпра за порогами. Козаки знаходились тут з метою оборони від нападів татар. У другій половині XVII ст. козаки брали участь у походах на територію Польщі. Після завоювань Петра I та Катерини II у 1792 р. козаки перейшли на територію між Кубанню та морем Азовським та стали називатись козаками Чорноморськими [3, 886]

Окремо необхідно відзначити унікальне видання «Енциклопедії Загальної» С. Оргельбранда, яка містить наукові статті щодо історії України (XVI–XX ст.). (Orgelbrand S. Encyklopedia Powszechna. T I–XXVIII. Warszawa, 1857–1868. Польська стаття «Запоріжжя» надрукована у томі XVI «Енциклопедії» С.Оргельбранда, (Żaporoże // S.Orgelbrand Encyklopedia Powszechna. Tom.XVI. –Warszawa 1904) [4, 45]. Стаття цікава дослідникам українського козацтва, оскільки надає топоніми окремих порогів Дніпра та козацьких островів. Запоріжжя було багате рослинним та тваринним світом. Цей край отримав свою назву від положення над нижнім Дніпром та звався «Низом», де з'явилась організована козащина. Осілі тут козаки відрізнялись від інших українських козаків та називались «запорозькими» чи низовими. До періоду козацької доби на Україні відносяться енциклопедичні польськомовні статті: «Україна», (Tom. XV), «Запоріжжя», («Żaporoże», Tom. XVI), «Козаки», («Kozacy», Tom. VIII), «Айдамаки», («Hajdamacy», Tom. VI) [5, 468–469]. В польськомовній «Енциклопедії» представлені статті про українських гетьманів: «Остап Дашкевич», («Daszkiewicz Ostar», Tom.IV.)[6,238–239], «Б.Хмельницький», («Chmielnicki Bohdan», Tom III)[7,484–485], «І.Мазепа», («Mazera», Tom. X)[8,48–49]

У найбільш відомій «Енциклопедії» С.Оргельбранда в десятому томі надрукована стаття «Мазера Ян». У статті відмічено, що Мазепа народився в с. Мазепинці поблизу Білої Церкви. у 1629 р. (за іншими відомостями у 1644 р.). Його батько Стефан мав родовий герб «Курч». Іван Мазепа закінчив школу в Києві та навчався в єзуїтів у Варшаві, був пажем у свиті короля Яна Казимира. Три роки він подорожував за кордоном. Після повернення став покоєвим шляхтичем польського короля та служив у королівській гвардії. У 1663 р. І. Мазепа оселився на Волині, де трапився конфлікт з паном Фальбовським. Після цих подій він залишив Польщу та шукав місце серед козаків задніпровських. У 1683 р. вже був козацьким генеральним осавулом. У 1687 р. після невдалого походу Самойловича до Криму він отримав гетьманську булаву. У польській статті відмічається, що

І.Мазепа, обсіпаний ласками Петра І, гетьманував в Україні. Під час шведської війни у 1708 р. він привів до Карла XII декілька полків козаків та склав йому присягу на вірність. Але І. Мазепа не зумів повести за собою цілу козацьчину. Він взяв участь у Полтавській битві та разом з пораненим Карлом XII у 1709 р. відступав до Бендерів. Довідавшись про це, Петро І вимагав від турецької сторони видати гетьмана. У польській статті відмічено, що І. Мазепа похований у Варниці під Бендерами.

Відомості про життя І. Мазепа поширилися в Європі. Український гетьман став героєм літературних творів: поеми Байрона, роману Булхарина, трагедії Словацького. [8,48–49]

На примірнику енциклопедичного видання досліджено печатки «Бібліотека Міжра-йонного Музея м.Біла Церква», «Бібліотека Музея м.Біла Церква».

Стаття «Chmielnicki Bohdan» в третьому томі «Енциклопедії» С Оргельбранда (Том III, 1898 р.) надає відомості про етапи біографії українського гетьмана [7, 484–485]. У статті розповідається про те, що Б.Хмельницький був гетьманом козащини, якій навчався в Києві, а також у школі сзуйтів в Ярославлі. У битві під Цецорою він потрапив в полон, в якому перебував два роки. У полоні засвоїв турецьку та татарські мови. Повернувшись з полону, він оселився в Суботіві та присвятив час господарству. У статті відмічено, що Б.Хмельницький спостерігав тиск польської шляхти на українських землях. Ці обставини підштовхнули його встати на чолі козацтва та розпочати війну проти Речі Посполитої. Після воєнних подій з поляками Б.Хмельницький віддав козацьчину під сильну руку московського царя Олексія Михайловича. Гетьман помер у 1657 р. та був похований у Суботіві.

У праці «Історія народу польського. Виклад популярний» з передмовою В. Смоленського, яка була видана у Варшаві 1898 р., описується історична ситуація в Україні та Польщі, яка привела до російсько-польської війни 1654–1667 років (Smoleński W. Dzieje narodu polskiego. Wykład popularny na podstawie ostatnich badań naukowych. Z przedmowa W.Smoleńskiego. – Warszawa:drukarnia Granowskiego i Sikorskiego, 1898) [9, 160]. У праці відмічається, що укладений в Переяславі договір призвів до того, що Україна відійшла до царя Олексія Михайловича. Козаки зберегли за собою привілеї і права, надані їм Річчю Посполитою, вільний вибір гетьмана і незалежність київської метрополії від московського патріарха.

У роботі історика І.Добровського «Історія Польська», яка була видана у Варшаві в 1907 р., надається історична характеристика Б.Хмельницького як політика та дипломата напередодні укладення Переяславської угоди (Dąbrowski W. Dzieje Polski.– Warszawa: Wydawnictwo M.Arcata, 1907) [10, 468]. Історик зазначає, що напередодні Переяславської угоди для Б.Хмельницького ситуація була критичною. Взаємини між козацтвом та холопством загрожували вибухом громадянської війни. Річ Посполита ані на крок не відступала від свого наміру знищити козацтво. Туреччина ж не підтримувала Б.Хмельницького. Тому, щоб зберегти козацтво, Б.Хмельницький звернувся до Москви. У 1654 р. було укладено Переяславський договір. За козацтвом залишалися права військової служби та вільного вибору гетьмана.

Польський історик Л.Татомир у праці « Історія польська та народу польського», яка була видана у Варшаві у 1906 р., аналізує та оцінює військовоу та дипломатичну діяльність Б.Хмельницького напередодні Переяславської угоди (Tatomir L. Dzieje Polski i narodu polskiego. – Warszawa, 1906) [11, 448]. Історик вважає, що намагання Б. Хмельницького піти у підданство до Туреччини йшли всупереч настроям більшості козацтва та ускладнили ситуацію. На Україні почалися бунти. З усіх сторін нависла заргоза війни. Така історична ситуація підштовхнула гетьмана до підданства Москві у 1654 р.

Польська історична література зазначеного бібліотечного фонду надає важливу інформацію щодо періоду козацької доби в Україні та залишає значний масив історичних матеріалів для перспективних досліджень.

Джерела та література

1. Czermak W. Wojna smoleńska z r 1633 – 4 w swietle nowych źródeł / Wiktor Czermak // Kwartalnik Historyczny. – Lwow,1896. – Rocznik X. – S.733–755
2. Chmielnicki (Bogdan) // Mała encyklopedia polska przerw S.P.–Leszno i Gniezna

- Nakładem i drukiem Ernesta Günthera, 1847. – Tom. I. – S. 215–216.
3. Zaporozcy kozacy // Wislicki Adam. Podreczna encyklopedia powszechna. Część trzecia.–Warszawa: Nakładem Redakcyi Przeglądu Tygodniowego, 1875. – S. 886.
 4. Zaporozze // S.Orgelbranda. Encyklopedia Powszechna. – Warszawa, 1904. – Tom. XVI.–S. 45.
 5. Hajdamacy // S.Orgelbrand. Encyklopedia Powszechna. – Warszawa, 1900. – Tom. VI. – S. 468 – 469.
 6. Daszkiewicz Ostap // S.Orgelbrand. Encyklopedia Powszechna. – Warszawa, 1890. – Tom. III. – S. 238–239.
 7. Chmielnicki Bohdan // S.Orgelbrand. Encyklopedia Powszechna. – Warszawa, 1898. – Tom. III. – S. 484–485.
 8. Mazepa // S.Orgelbrand. Encyklopedia Powszechna. – Warszawa, 1901. – Tom.X. – S. 48–49.
 9. Smoleński W. Dzieje narodu polskiego. Wykład popularny na podstawie ostatnich badań naukowych. Z przedmowa W.Smoleńskiego /W.Smoleński – Warszawa:drukarnia Granowskiego i Sikorskiego, 1898. – S.160.
 10. Dąbrowski W. Dzieje Polski / W.Dabrowski– Warszawa: Wydawnictwo M.Arcta, 1907. – S.468.
 11. Tatomir L. Dzieje Polski i narodu polskiego / L.Tatomir–Warszawa, 1906. – S.448.

Анастасія Стахурська (Ніжин)
магістрантка II курсу
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

Лялька-мотанка у сучасних музейних колекціях України

Історія ляльки-мотанки багатогранна – оспівана легендами і переказами. Про неї можна дізнатися із фольклорно-етнографічних досліджень, світлин, етнографічних колекцій, казок, історичних праць тощо. Свої функції лялька змінювала: від ритуальної речі до іграшки. Традиційна українська лялька постає оберегом оселі та дитини. Нині ми використовуємо мотанку як оберег, але водночас із старими функціями виникає нова, як окраса дому та дизайнерський витвір. Мотанку відносять до речей декоративно-ужиткового мистецтва, називають хенд-мейдом, тобто виробом ручної роботи. Але попри всі нововведення вона для українців залишається традиційною лялькою. Систематичні наукові дослідження традиційної української ляльки-мотанки почалися з кінця XIX ст.

Тема ляльок-мотанок все більше зацікавлює дослідників. Поштовх до досліджень дали праці Марка Грушевського [1] та Олександра Найдена [2]. Оксана Скляренко [3] започаткувала Центр дослідження української ляльки [4], на базі якого можна проводити дослідження за даною темою. Окремі аспекти функціонування традиційної ляльки-мотанки в українській культурі досліджували Людмила Герус [5], Тетяна Пірус [6], Наталія Заглада [7], Тетяна Лукашенко [8], Ольга Циганок [9], Алла Шушкевич [10], Галина Резніченко [11] та ін. Про дослідження ляльки-мотанки у музейних експозиціях написана стаття й авторки цих рядків [12].

На Полтавщині в селі Опішня існує музей «Лялькова Світлиця». У ньому розміщені мотанки Олени Щербань. У цьому музеї можна не тільки побачити мотанки, але й навчитися виготовляти їх. Майстриня розповідає, що мотати ляльки її навчила бабуся. У музеї також можна переночувати в оточенні ляльок-мотанок [13]. Аналогів такого музею в Україні не існувало, але тепер подібні невеличкі музеї можемо побачити навіть у школах. У селі Криворіжжя, що на Донеччині, створено музей мотанки у школі. Марія Гайдук упродовж семи років збирала ляльки до цього музею. З 2010 р. вона почала виготовляти мотанки, до речі, їх в музеї знаходиться понад тисячі [14]. Не тільки два масштабних музеї, присвячені мотанці, розміщено на території України. Ми можемо похвалитися найстарішими колекціями Марка Грушевського [1] та Олександра Найдена [2]. У поширенні традицій виготовлення ляльки-мотанки сприяють майстер-класи й уроки в школі та дошкільних закладах. У 2015 р. був відкритий міні-музей «Ляльки-мотанки» у Криворізькому дошкільному навчальному закладі. Метою ство-

рення закладу є ознайомлення дошкільнят з історією та традиціями українського народу. У міні-музеї представлено понад 25 ляльок-мотанок. Серед них обрядові ляльки та ляльки-обереги: «Бажаниця», «Утішниця», Трав'яниця», «Подорожниця», «Благополучниця», «Вербниця», «Паска», «Веснянка», «Пеленашка», «Дзвіночок», «Зернушка», «Горобинка», лялечки на доло, на щастя. Експозиція музею поповнилась і дитячими роботами: ляльками-пеленашками, ляльками-кувадками. На теперішній час на базі міні-музею під керівництвом виховательки Тетяни Приходько була організована гурткова робота «Гворча майстерня» з вихованцями групи [15].

Попри таку різноманітність майстер-класів, які розміщені в інтернеті, є безліч охочих зібратися для виготовлення ляльки у музеї, популярним місцем для виставок та майстер-класів стали бібліотеки. Навіть платні майстер-класи, привертають увагу. Так, наприклад, 6 березня 2018 року в музеї «Бойківщина» відбувся майстер-клас Антоніни Андрійченко, його ціна склала 100 гривень [16]. Це менше ціни мотанки в інтернеті, або на базарі, а головне ви виготовите її самі [17]. Виставки проходять у багатьох музеях, але постійними колекціями можуть похвалитися не всі. Музей етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки теж зберігає ляльки-мотанки, які розміщені в етнографічних колекціях. Тернопільський обласний краєзнавчий музей в етнографічному відділі має не тільки рушники, але й мотанку, виготовлену фармацевтом з обласного центру Людмилою Павловою. Дана мотанка має назву «Опілля» [18].

У Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» розміщені мотанки в етнографічному відділі. Наталя Ревега зазначає: «Працівники НІЕЗ «Переяслав» в організації та проведенні масових заходів постійно шукають нові форми та методи використання ляльки-мотанки [19].

У Національному історико-культурному заповіднику «Качанівка» зберігається колекція мотанок В. Дяченко. Майстриня почала створювати ляльки з різних матеріалів ще в дошкільні роки. Захоплювалася різножанровою діяльністю у гуртках народних промислів. Навесні 2004 р. приєдналася до Обухівського осередку майстрів народного мистецтва. З 2008 р. – член Національної спілки майстрів народного мистецтва України, учасник міжнародних, регіональних, всеукраїнських, районних виставок, фестивалів тощо. Ляльки-мотанки виготовляє вузловим методом (без голки) в традиціях середньої Наддніпрянщини [20].

В Івано-Франківському краєзнавчому музеї зберігається колекція мотанок Наталії Данилюк. Щоб виготовити ляльку-мотанку, ця майстриня витрачає близько восьми годин. Працює переважно вночі. Медик за фахом, майстриня – за покликанням. Кожна її лялька індивідуальна та неповторна. Усі ідеї власні й продумані до найменших дрібниць. У них жінка вкладає не тільки позитивну енергію та побажання найкращого, але й свою душу. В її колекції є такі ляльки: циганки, сімейні пари, жінки з немовлям, янголятка, зайчики та навіть «Мати Тереза». Усі виготовлені із натуральних матеріалів: бавовни та шерсті. А для їх оздоблення використані декоративні елементи народного костюма – спідниця, запаска, сорочка, фартушок та хустинка. Загалом, каже майстриня, її лялька така ж, яка була тисячі років тому, хіба що трішки удосконалена [21].

Мотанки також можна побачити, подорожуючи Кам'янець-Подільським. У Кам'янець-Подільському державному історичному музеї на території фортеці існує відділ торгівельний під назвою «Рукотвори», там представлені ляльки Олени Савчук. Також можна замовити майстер-клас з виготовлення мотанки, який проведуть на території фортеці [22]. У галереї мистецтв, подорожуючи далі Кам'янцем, в етнографічному відділі представлені мотанки Наталії Харченко. Її мотанки виконують не тільки оберегову функцію, а навіть можуть забавляти малих дітей. В експозиції у колиці лежить мотанка-брызгальце. Даний музей відрізняється від інших ще однією особливістю: після цікавої екскурсії майстриня дарує запаковані подарунки. Розкривши подарунок, ви отримуйте мотанку або, наприклад, півня, виготовленого з тканини. Майстриня також проводить майстер-класи, зокрема, під час різних святкувань. Вона розповідає, що мотанки виготовляють не тільки жінки, а навіть і чоловіки [23], [12, 488–489].

Мотанки подорожують від музею до музею. Майстрині все більше дивують своїми виставами та фантазією. Попри колекції постійні проводяться безліч виставок у музеях та

інших громадських місцях. Так, у Вінницькому літературно-меморіальному музеї імені Михайла Коцюбинського проходила виставка унікальних ляльок Наталі Покуци. Якщо подивитися на ляльки різних майстринь – всі вони унікальні, адже, безперечно, різні. На виставці було представлено понад 80 ляльок, не кожен може представити таку колекцію [24]. Для когось ляльки – це хобі, а для майстрині, мабуть, невід'ємна частина її життя. Не думайте, що мотанки робити легко. Це тільки для тих, хто не вкладає в них почуття та переживання. Робить кожну ляльку відмінною, а не випускає «штампом» на продаж. Цікаво, що Наталія поділяє свої ляльки на обрядові, оберегові, ігрові, декоративні, сувенірні. Потрібно звернути увагу на декоративні та сувенірні [24]. Такі види ляльок включають до сучасних класифікацій мотанок. Є усталена, найбільш вживана класифікація, яка розділяє ляльки на ритуальні, оберегові, ігрові [25, 5]. З розвитком сучасного лялькарства, з появою нових стилів виготовлення мотанок та використання сучасних аксесуарів, правильно буде включити декоративні та сувенірні. Найкраще дані категорії об'єднати в одну — дизайнерські ляльки. Дизайн — це творчий метод, процес і результат художньо-технічного проектування промислових виробів їхніх комплексів і систем, орієнтований на досягнення найповнішої відповідності створюваних об'єктів і середовища, загалом потребам людини як утилітарних, так і естетичних. Дизайн (англ. *design*) – задум, план, мета, намір, творчий задум, проект і креслення, розрахунок, конструкція, ескіз, малюнок, візерунок, композиція, мистецтво композиції, витвір мистецтва. Дизайн – специфічний ряд проектної діяльності, що об'єднує художньо-предметне мистецтво і науково обґрунтовану інженерну практику у сфері індустріального виробництва. Реалізуючи відображаючу, виховну, пізнавальну, комунікативну, гедоністичну функції дизайну, інтелект використовує всі три типи мислительної діяльності: наочно-діловий, чуттєво-образний, поняттєво-логічний [26]. Майстриня, коли виготовляє мотанку, створює певний образ. Мотанку можна називати дизайнерською лялькою, адже одна з сучасних її функцій – краса оселі. Її ставлять на видне місце, створюють композиції з ляльок, прикрашають ними меблі та стіни. Ляльки навіть у кольоровій гамі створюють до кольору шпалер. Наші мотанки – прикраса не тільки музею, але й будинку.

У 2016 р. у Торчинському історичному музеї проходила виставка Ольги Корельчук. Дана виставка, на противагу виставці Наталії Покуци, була представлена не великою кількістю ляльок. На виставці представлені ляльки з хрестами та з пустими обличчями. Ляльки відповідають подіям календарно-обрядового змісту [27].

У музеї історії міста Хмельницького, також у 2016 р. була розміщена виставка, на якій було багато ляльок-мотанок. Від традиційних з хрестом, пустими обличчями до мотанок з ниток та листків кукурудзи. Незвичні, але дуже красиві ляльки сестер Валентини та Галини Греськової. За подобою, як традиційна мотанка, яку ми звикли бачити, але виготовлена з ниток. Майстрині розповіли цікаву історію: «Лялька, в тому варіанті, в якому вона зараз нами з сестрою зроблена, – нам приснилась, – ділиться пані Галина. – Наші ляльки зроблені згідно із традиціями. В кожній в голові є сувій з льону або іншої натуральної тканини, це символізує безкінечність буття. Сама лялька зроблена з ниток, з елементами вишивки, мережки. Обов'язково в кожній ляльці є вузол щастя. Це потужний оберег!» [28].

У 2017 р. у Радомишльському історико-краснавчому музеї проходила виставка Ольги Ткаченко. Майстриня провела презентацію своїх ляльок та розповіла про історію створення. За її словами: «Скільки існує людство, скільки років цій іграшці, яка повинна була дитину заспокоїти, нагодувати і зберегти» [29]. Метофорична фраза, адже встановити, коли саме з'явилася мотанка, дослідникам не під силу. Існує багато версій, гіпотез, наводяться аргументи, але головне – не має збережених ляльок, а саме, на території України. Єдина стародавня лялька знаходиться в Британському музеї – це римська ганчір'яна набивна лялька, яка була знайдена в Єгипті та збереглася за допомогою сприятливих природних умов [30].

Не тільки музеї створюють виставки ляльок-мотанок та проводять майстер-класи – мотанками зацікавилися і бібліотеки. Люди втрачають інтерес до книги, роль бібліотеки переймає на себе інтернет, але бібліотекари не здаються і зацікавлюють читачів декоративно-ужитковим мистецтвом.

У 2015 р. у читальній залі Наукової бібліотеки КНУКіМ відбувся майстер-клас із виготовлення авторської ляльки-мотанки. Провела майстер-клас Валентина Мірошник для студентів першого та другого курсу. Ігор Комарцінський сазначив, що дані майстер-класи спрямовані на популяризацію самобутніх народних традицій. Майстриня спочатку розповіла про колекцію своєї ляльки та за яких обставин вони були створені. Також була представлена персональна виставка майстрині [31].

Цього року в Ніжині в Центральній бібліотеці проходила виставка Ірини Гузь. Сама майстриня виготовляти почала їх в зв'язку з тим, що цього вимагає навіть шкільна програма. Проте так захопилася їх виготовленням, що з роботи це переросло в хобі. Тепер І. Гузь виготовляє мотанки не тільки в школі, але й вдома. Вона намагається у мотанці використовувати кольорову гаму Сіверщини: на мотанках хрести набувають червоно-чорного забарвлення. Також в одязі використовує вишивку, притаманну цьому регіону. Для себе майстриня виготовила ляльку з рушника – божника, тепер ця лялька оберігає її оселю. Для дітей перед виготовленням ляльки І. Гузь спочатку включає презентацію, яка ознайомлює їх з історією, видами, регіональними особливостями. Дівчаткам та навіть хлопчикам дуже подобається виготовляти ці ляльки. Майстриня робила виставку з учнями у Ніжинському будинку книги, яка сподобалася жителям міста [32, 91 – 101].

У 2016 р. у Волинській обласній бібліотеці для юнацтва проходила виставка робіт Юлії Богданової, та це вже не перша виставка майстрині. Вона розповідає, що її ляльки користуються популярністю та навіть знаходяться в колекції шведського короля Густава [33]. А в обласній бібліотеці в Ужгороді провели майстер-клас Галини Стюфляєвої [34].

У 2017 р. у Житомирській обласній бібліотеці пройшла виставка Оксани Дедюль та Зінаїди Бугайчук. Виготовляли ляльку-мотанку Бряжалъце [35]. Також Житомирщина може похвалитися однією з найбільших ляльок-мотанок. 21 квітня 2016 р. до дня відкриття «Дому української культури» було виготовлено найбільшу ляльку-мотанку, яка виготовлена із збереженням всіх правильних і точних пропорцій і традиційних правил народної творчості. «Ми зафіксували наступні результати: висотка цієї ляльки складає 3 метри 50 сантиметрів», – повідомив представник Книги рекордів України Ігор Підчибий. Також була видана марка із зображенням цієї рекордсменки [36].

А бібліотекари в м. Мена для себе влаштували майстер-клас з виготовлення мотанок. Тепер у читальній залі бібліотеки розміщена експозиція з мотанок. Тепер читачі можуть не тільки читати книги, а й поглядати на ляльок, а кого зацікавлять ці ляльки, в бібліотеці містяться книги О. Тарасової та О. Складенко, які познайомлять з короткою історією творення мотанки, та зазначають, як її виготовляти [32, 91-101].

У Ніжинській аптеці Михайла Лігди, яка є однією з найдавніших будівель Ніжина, теж є експозиція мотанок, які прикрашають кімнату цієї будівлі [32, 91–101].

А нещодавно, 6 березня 2018 р. у Луцькій бібліотеці для юнацтва презентувала персональну виставку Валентина Мішук, також відвідувачі навчилися виготовляти мотанки [37]. 13 березня у бібліотеці Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя була презентована виставка ляльок-мотанок Ірини Гузь та мотанки нашого власного виробництва. Також нами було проведено майстер-клас для студентів та викладачів цього університету й ознайомлено присутніх з цікавою історією створення ляльок та різноманітним їх видів і функцій [38]. Стосовно цієї зустрічі журналістка Валентина Ващенко написала, що всі з великим натхненням здійснили спробу виготовлення ляльки-мотанки самотужки. У такий спосіб для нас відкрилась важлива і цікава сторінка української історії – історії бажань, думок і мрій нашого народу [39].

Отже, народ повинен мати свої традиції, які б виокремлювали його з поміж інших. Лялька-мотанка – один з традиційних видів декоративно-ужиткового мистецтва. Для нас ще досі є загадкою її історія, але ми прагнемо розгадати ці ребуси. Найбільші мотанки внесені до книги рекордів України. Мотанки згадуються на телебаченні, а кількість майстринь зростає з кожним роком, на жаль, ми не можемо встановити їх кількість. Кожна прагне створити щось неповторне, щоб здивувати інших. Ляльки з полотна виготовляють не тільки в Україні, але наші мотанки мають особливість – символічний зміст ляльки, а осо-

бливо хрест на обличчі. Осередком збереження сучасних колекцій є музеї. Цікавляться мотанками бібліотеки, школи, дошкільні заклади, які, власне, переймають роль музеїв. Таких осередків лялькарства, не має сумніву, безліч. І це тільки приклади виставок та майстер-класів, проведених у музеях та бібліотеках, можна говорити про те, що українці почали шанувати свою культуру та відроджують інтерес до неї. Ми повинні цінити традиції нашого народу, в нас мало збереглося старовинних колекцій мотанок, але нам залишається зберегти сучасні здобутки української культури. Час не стоїть на місці», можливо, інтерес до мотанки зникне, але доробок, звичайно, повинен залишитися.

Джерела та література

1. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – Київ: Либідь, 2006. – 256 с.
2. Найден О. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – Київ: Стилос, 2007. – 256 с.
3. Склярєнко О. Славянские куклы-обереги на удачу и женское счастье. – М.: АТС, 2016. – 98 с.
4. Український центр дослідження ляльки: [Електронний ресурс]. – Режим доступ <https://dollstudies.webnode.com.ua/>
5. Герус Л. Українська народна іграшка. – Львів: Балтія-друк – 2004 – 261 с.
6. Пірус Т. Народна лялька – вагомий чинник виховання // Світлиця. – 2011. – №33. – С. 48–51.
7. Заглада Н. Побут селянської дитини // Хрестоматія з українського дитинознавства. – 2011. – С. 156.
8. Лукашенко Т. Українські обереги своїми руками. – Харків: Віват, 2015. – 224 с.
9. Циганок О. Лялька – жертва в купальському обряді українців уманського краю // Хрестоматія з українського дитинознавства. – 2011. – 156 с.
10. Шушкевич А. Лялька-мотанка – українська народна лялька // Трудове навчання в шолі: науково-методичний журнал. – 2011. – №1. – С. 39–42.
11. Резніченко Г. Іграшки мотанки. – Тернопіль: Навчально-методичний посібник. – 2012. – С. 5–58.
12. Стахурська А. Роль і місце ляльки-мотанки в музейних експозиціях України // Сіверщина в історії України: 36. наук. пр. – К.: Глухів, 2017. – Вип. 10. – С. 486–490.
13. Щербань А. 1978 р.н., с. Опішня, кандидат історичних наук, викладач (інтерв'ю записано Стахурською А. 27.02.2016 р., зберігається в архіві автора)
14. На Донеччині відкрився музей ляльки-мотанки: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dn.depo.ua/ukr/dn/na-donechchini-vidkriv-sya-muzej-lyalki-motanki-foto-20170323542216>
15. Міні-музей «Лялька мотанки» - духовний оберег українського народу: [Електронний ресурс]. – Режим доступ: <http://dnz303.dnepredu.com/uk/news-264-2898>.
16. Лекція та майстер-клас – мотанки: [Електронний ресурс]. – Режим доступ: <https://boykivshchynasambir.com.ua/2018/03/01/lekcija-ta-majster-klas-lyalki-motanki>.
17. Купити мотанки в Україні: [Електронний ресурс]. – Режим доступ: https://pelageya.com.ua/product-category/accessoari.podarunki/?gclid=EAIaIQobChMImaaYxZ_z2QIVa_qwYCh1eKgaMEAAAYASAAEgI2W_D_BwE.
18. Музей етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки [Електронний ресурс]. – Світлана Чибарак – 2014. – Режим доступ: <http://eenu.edu.ua/uk/structure/muzej-etnografiyi-volini-ta-polissya-pri-snu-imeni-lesi-ukrayinki>.
19. Ревера Н. Використання ляльки-мотанки у масових заходах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» // Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства / Гол. ред. С.Ю. Зозуля, заст. гол. ред.: О. Б. Коваленко, О. М. Титова, О. Г. Самоїленко. Вип. 18 (21). – Ніжин; К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2014. – С. 154–160.

20. Качанівка: [Електронний ресурс] – Режим доступ: http://www.kachanovka.in.ua/php/vis_20130408_6.php
21. Лялькова Україна: [Електронний ресурс] / Лялькова Україна – Режим доступ: <http://ucfamilymagazine.com/2012/08/03/лялькова-україна/>
22. Савчук О. 1970 р.н., м. Кам'янець-Подільський, майстриня, художник (інтерв'ю записано Стахурською А. 07.02.2017 р., зберігається в архіві автора).
23. Харченко Н. 1969 р.н., м. Кам'янець-Подільський, майстриня (інтерв'ю записано Стахурською А. 07.02.2017 р., зберігається в архіві автора).
24. Унікальні ляльки-мотанки тимчасово поселилися у вінницькому музеї: [Електронний ресурс] – Режим доступ: <http://www.vinnitsa.info/news/unikalni-lyalki-motanki-timchasovo-poselilisya-u-vinnitskomu-muzeyi.html>
25. Тарасова О. Ляльки-мотанки. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2014. – 126 с.
26. Вікіпедія: [Електронний ресурс] – Режим доступ: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%B9%D0%BD>.
27. У Торчинському музеї триває виставка ляльок-мотанок: [Електронний ресурс] – Режим доступ: <http://www.hroniky.com/news/view/6238-u-torchynskommu-muzei-tryvaie-vystavka-lialok-motankok>.
28. Іграшки із соломі, кераміки, текстилю та ляльки-мотанки показали у музеї історії міста: [Електронний ресурс] – Режим доступ: Хмельницького https://ye.ua/kultura/24808_igrashki_iz_solomi_keramiki_tekstilyi_ta_lyalki_motanki_pokazali_u_muzeyi_ist_oryi_mista_Hmelnickogo.html.
29. Етнотаємниці українського жіноцтва: [Електронний ресурс] – Режим доступ: <http://radrajon.zt.gov.ua>.
30. Вікіпедія: Мотанка : [Електронний ресурс] / Вільна енциклопедія. – 7 серпня 2016. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B0>.
31. Лялька щастя для душі: [Електронний ресурс] – Режим доступ: <http://lib.knukim.edu.ua/lyalka-shhastyia-dlya-dushi>.
32. Стахурська А. Ляльки-мотанки Чернігово-Сіверщини // Ніжинська старовина : Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип.22(25) – Ніжин; К.: 2016 р.
33. Лялька-мотанка з Луцька – в колекції шведського короля!: [Електронний ресурс] – Режим доступ: <https://slovovolyni.com/ukr/page-4/43933/>
34. В обласній бібліотеці в Ужгороді провели майстер-клас із виготовлення ляльок-мотанок: [Електронний ресурс] – Режим доступ: <http://zakarpattya.net.ua/News/153559-V-oblasnii-bibliotetsi-v-Uzhhorodi-provely-maister-klas-iz-vyhotovlennia-lialok-motankok-FOTO>.
35. У Житомирі презентують виставку мотанок «Родина лялька»: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.0412.ua/news/1890564>.
36. У Житомирі на відкритті «Дому української культури» встановили рекорд з найбільшої ляльки-мотанки: [Електронний ресурс] – Режим доступ: https://www.zhitomir.info/news_156344.html.
37. У луцькій бібліотеці для юнацтва навчать виготовляти ляльки-мотанки: [Електронний ресурс] – Режим доступ: <http://lutsk.rayon.in.ua/news/59404-u-lutskii-bibliotetsi-dlia-iunatstva-navchat-vigotovlyati-lialki-motanki>.
38. Доторкнутися до дива...: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://library.ndu.edu.ua/index.php/%D1%81%D1%82%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BA%D0%B8-%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD/%D0%B2%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%96%D1%97-%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B8/item/464-%D0%B4%D0%BE%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BA%D0%BD%D1%83%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%8F%D0%B4%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%B2%D0%B0%E2%80%A6>.
39. Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/1717979698226913>.

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Лілія Андрієнко (Київ)
старший науковий співробітник
Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України,
кандидат філологічних наук

Мовне життя Кисво-Могиллянської академії в культурно-історичному контексті Бароко

Заснування у вересні 1632 р. Кисво-Братської колегії, яка об'єднала Київську братську та Лаврську школи, стало для українства знаковою подією, що відіграла важливу роль у консолідації національної еліти й мала визначальний вплив на інтелектуальне й культурно-мистецьке життя тогочасної України. Іван Франко писав, що найголовніше значення новозаснованої колегії полягало в тому, що вона «мала стати захистом православної церкви і південноруської народності, користуючись тією зброєю, якою на них напали воєни, – наукою і освітою» [10, 302].

Щоправда статус академії навчальний заклад отримав згідно з пунктом Гадяцької угоди між Річчю Посполитою й Гетьманщиною аж 1658 р. А частину назви Могиллянська шойно через 20 років після смерті Петра Могили. На честь благодійника Рафаїла Заборовського її називали також Могило-Заборовською, а за часів гетьмана й мецената Івана Мазепи – Могиллянсько-Мазепинською.

Академію було створено за зразком єзуїтських навчальних закладів, що відповідали духові часу і було суголосно із загальноєвропейським культурним процесом, так званому університетським «бумом», що охопив усі країни Європи кінця XVI – початку XVII ст.

Як і в інших колегіях та університетах такого рівня, тут вивчали математику (курси включали алгебру, геометрію, оптику, діоптрику, фізику, гідростатику, гідравліку, архітектуру, механіку, математичну хронологію, арифметику), граматику, риторику, поетику, філософію, теологію, катехизис; навчали теорії музики й співу. Велика увага в колегії приділялася вивченню мов, зокрема грецької, старогребейської, польської, слов'янської та латини, яка була мовою викладання, а задля швидшого опанування заохочувалася як мова неформального спілкування поза стінами академії.

Невимушене полікультурне й полілінгвальне середовище виникало завдяки багатонаціональному складові учнів та викладачів академії. Так, Євгеній (Болховітінов) у короткому нарисі історії Київської академії, який є одним із додатків до книжки «Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии» (1825 р.), писав, що могилянські студенти були «разных состояний и народов» [3]. У цьому контексті варто лише згадати про самого Петра Могилу, який походив із давнього молдавського боярського роду, або ж професора й ректора Інокентія Гізеля, який, за походженням, імовірно, був німцем. Майже всі викладачі й професори академії мали за плечима досвід навчання за кордоном. Згаданий Інокентій Гізел (був ректором 1646-1656 рр.) навчався в Замойській академії та університетах Англії; Варлаам Ясинський (ректор у 1665 р.) навчався в Польщі, а диплом доктора філософії отримав у Чехії; Іоасаф Кроковський (ректор Академії 1693-1697 рр.) після закінчення Київської колегії слухав курс філософії і теології в Римській академії; Стефан Яворський після закінчення Київської колегії слухав курс філософії й теології в Познанській та Віленській академіях.

Мовне життя академії значною мірою відображало непросту й строкату соціолінгвістичну ситуацію, що панувала на українських теренах у XVII ст., а точніше, часі, коли різні сфери суспільного і громадського життя нерідко обслуговували різні мови, через що «мовну норму кожен автор мав створити сам для себе» [12, 129] (Д.Чижевський).

Однак чітка мовознавча концепція Києво-Могилянської академії розставляла пріоритети щодо вибору мов викладання, мов обов'язкових для вивчення, підручників та академічних курсів граматики й риторики, добору текстів для читання і вправ, а також регулювала вживання мов у позаурочний час.

Викладання курсів філософії поетики, риторики й теології провадилося латинською мовою за базовими підручниками, яких, за сьогоденніми даними, налічувалося 183. Найпопулярнішими були: підручник з філософії Інокентія Гізеля “Opus totius philosophiae” – “Твір про всю філософію” (1646-1647 р.) та втрачена нині риторика Лазаря Барановича (1647 р.). Латину вивчали за граматиною Емануїла Альвара “Institutiones linguae latinae”, а з 1763 р. за п'яською граматиною, виданою у Варшаві. Студенти писали латиною офіційні та приватні листи, щоденники, виголошували орації, складали каталоги бібліотек. Спілкування латиною з викладачами і товаришами поза стінами академії заохочувалося, що було прописано в 7 пункті академічної інструкції “Leges academicae docentibus et studentibus observandae” (1734 р.).

Важливо відзначити, що крім інструментального, прикладного аспекту, вивчення латини в академії мало ще й символічне значення, оскільки виразно вказувало на зміну культурного коду: європейську орієнтацію провідного навчального закладу та на подолання одвічного українського роздвоєння “Захід” чи “Схід”, “Рим” чи “Царгород”. Потребу культурної “розгерметизації” українського суспільства обґрунтовував у трактаті “Православное исповѣданіе вѣры, Кафоліческіа и Апостолскіа Цркве Восточныа” Петро Могила: “для руських людей важливо вивчати грецьку й слов'янську мови для потреб віри, але для політичного життя й інших цілей цього недостатньо” (цит. за: 6, 165). Примирення “західних” та “східних” цінностей виписано в трактаті вченого-полеміста Захарії Копистенського “Палінодія” (1621 р.): “И ми, россове, если для наук в краи нѣмецкїи удаемся, не по латинскїи, а по грецкїи розум удаемоя, где як свое власное, Заходним от Греков на час короткїи повереное, отбираемо” [цит. за: 13, 208]. Отже, доводить учений, “латинська мудрість” запозичена в греків, прямих учителів “народів словенських”.

Особливе місце в системі мовних пріоритетів Академії належало церковнослов'янській мові. І.К.Білодід у відомій монографії “Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов” писав: “...викладання в Києво-Могилянській академії... різних дисциплін церковнослов'янською мовою, вивчення її як однієї з основних наук, а також друкування книг цією мовою, вивчення в різних формах української мови підносило значення академії, її авторитет, силу і вплив. Це була наукова й ідеологічна перемога всього слов'янського просвітництва, тому що до мов ученості, які досі панували – грецької, латинської, староврейської, а в східному світі ще й арабської, – додавалася мова церковнослов'янська – слов'янорусська – як виразник культури і як мова науки східнослов'янських, південнослов'янських і всіх інших народів, що нею послуговувалися” [1, 67-68].

Саме наприкінці XVI і в XVII ст. було створено корпус граматичних та лексикографічних праць, як-от: «Грамматіка словенска» та «Лексисъ» (1596 р.) Лаврентія Зизанія, «Лексіконъ славеноросскїи и именъ тълкованіе» (1627, 1653 рр.) Памви Беринди, «Синоніма славеноросская» (2-а половина XVII ст.) Єпифанія Славинецького, і нарешті «Грамматіка словенскія» (1619) М.Смотрицького, яка «дала основу до деякої нормалізації словеноруської мови XVII ст., що стала літературною мовою творів київської школи (І. Гізель, Г. Граб'янка і т. д.), головне в питаннях правопису» [7, 321-327].

У культурному просторі тогочасної України церковнослов'янська мова займала свою важливу нішу: була мовою Святого Письма, літургії, богословських трактатів, агіографічних творів, церковних проповідей. Викладачі та учні академії писали нею привітальні орації та вірші релігійного змісту. Серед найвідоміших: збірки проповідей Лазаря Барановича “Меч духовний” 1666 р. і “Труби словес проповідних” 1674 р.; молитовні вірші-“вінці” Дмитра Туптала та Варлаама Ясинського.

Для письменників цього кола слов'янська мова є “предсладчайшою”, “губокоразумною”, “спасительною”, “плодоноснейшою” “великославною”, “родовитою”, “любезній-

шою”, а також “защнейшою”, “пенктнейшою”, “суптельнійшою” і єдиною, яка здатна якнайточніше відтворювати тексти, написані грецькою мовою, передавати зміст філософських і богословських праць. Вона була мовою прихованих сакральних сенсів, які давали поживу творчій уяві, служили джерелом художньої образності.

Саме тому церковнослов'янська мова у стінах академії була важливою навчальною дисципліною, мовою лектури та поетичних вправ, але аж ніяк не могла бути мовою повсякденного спілкування. І це зрозуміло з кількох причин: по-перше, для більшості слудеїв вона була мовою, яку вони вивчали як іноземну («Церковнослов'янська мова вже настільки трудна, вже так мало її розуміють, що й сама церква українська стає немилію для її власних синів,» – писав у передмові до свого “Лексикона” Памво Беринда), по-друге, вона була мовою високого стилю та високих матерій; і, нарешті, церковнослов'янська мова на українських теренах на всіх рівнях зазнавала впливу живої української, а нерідко й польської стихії, через що отримала назви слов'яноруська, словеноруська (славенська), тобто мала різні редакції та варіанти. Одним із феноменів цього мовного міксу виступала “проста мова”.

Що ж до побутування в академії власне української мови, то достовірних джерел та інформації майже немає. Так, І.К. Білодід стверджує, що “... в Києво-Могилянській академії ... церковнослов'янська і тодішня українська літературна мови посідали почесне місце в історичному плані і провідне в перспективному розвитку”. “Адже, – пише далі дослідник, – у Києво-Могилянській академії, як у науково-теоретичному, так і в практичному (викладання, використання в полеміці, в ораторському мовленні, широкому спілкуванні, в різноманітному друкуванні) планах, здійснювалася паралельна розробка правил певного нормування і церковнослов'янської (слов'яноруської) і староукраїнської, тобто книжної української літературної мови...” [2, 28].

Ця теза має як своїх різких критиків, так і обережних прихильників. І якщо Ірина Фаріон категорично її відкидає, покликаючись на систему освіти академії, зорганізовану за зразком єзуїтських шкіл, у програмах яких не могло знайтися місця для української мови, і відзначає “маргінальний характер староукраїнської (руської) мови в особистісній та внутрішньошкільній комунікації” та її “переважно мимовільну кодифікованість”, [9, 580], то Міхаель Мозер, навпаки, вважає, що українська мова обов'язково мала бути присутня в школах та академії бодай для того, аби пояснювати на початках учням новий матеріал. А це, веде далі учений, зобов'язувало викладачів “... мати певний досвід, щоб на його основі вирішувати, які засоби припускаються в “добрій простій мові”, а які ні” [5, 92].

Зразки доброї української мови знаходимо у гомілетичному трактаті ректора Києво-Могилянської колегії (1657-1669) Іоанкія Гаятовського “Наука, албо Способ зложена казаня”, доданому до збірки проповідей “Ключ розумѣння” (1659, 1663, 1665 рр.), збірці проповідей про чудеса Богородиці “Небо новое” (1665 р.); у збірниках проповідей випускника Києво-Могилянської колегії Антонія Радивиловського “Огородок Богородиці” (1676 р.) та “Вінець Христов” (1688 р.). Українська живомовна стихія панувала в інтермедях до різдвяних та великодніх шкільних драм, які залюбки ставили студенти академії. Призначені для розваги глядачів у перерві між “серйозними” діями, інтермедії донесли до нас цікаві зразки розмовно-побутової мови.

У площині міжособистісної комунікації українська мова в академії, імовірно, конкурувала з польською, яка була обов'язковою для вивчення в Києво-Могилянській академії.

Нагадаємо, що у багатонаціональній Речі Посполитій польська мова була свого роду *lingua franca* і фактично виконувала функцію мови міжетнічного спілкування між носіями різних мов в умовах обмежених соціальних контактів, а “вкупі з новозасвоєною латиною перетворилася на засіб світсько-культурного обігу тоді як церковнослов'янська й надалі обслуговувала сферу сакрального” [14, 300].

Її використовують видатні письменники української літератури “високого стилю”, які творять спільний культурний контекст із польською літературою (Мелетій Смотрицький, Сильвестр Косів, Афанасій Кальнофойський, Лазар Баранович, Іван Величковський);

українські політичні діячі (Богдан Хмельницький, Іван Мазепа) пишуть нею листи й документи; і, нарешті, польська мова також виступає як знаряддя й зброя в релігійній полеміці між католиками й православними щодо реформи календаря, церковної унії з Римом. Усе це дало підстави польському дослідникові А. Брюкнеру посилено акцентувати на впливові польської літератури й культури на українську. Учений стверджував, що українські автори навіть тоді, коли створювали тексти українською мовою, не переставали думати польською: "...вони думали польською, вони прийшли з польських шкіл, запозичували польські праці. Ці пам'ятки справляють дивне враження польським синтаксисом і лексикою, але українськими флексіями і кирилицею..." [15, 579]. І протилежну оцінку явищу дає літературознавець Григорій Грабович: "Вони (письменники, політики – Л.А.) та їхній вербальний зміст ні на йоту не стали від того менш українськими" [4, 137].

Вивчення польської мови в академії продовжувалося до XVIII ст. Іноді багатомовність українців ставала предметом хизування і навіть деякої їхньої зверхності щодо поляків-моноліттів. Підтвердженням цього є, наприклад, слова з вірша Лазаря Барановича "Rusin do polaka coś po polsku gdała" ("Русин до поляка щось по польську балака") із польськомовного збірника "Lutnia Apollinowa", який в перекладі на українську мову звучить так: "Тішся, ляше, що русини // Твою мову цінять нині. Я б радів лиш ляше-брате, // Коли б руську вмів ти знати" [8, 295].

Отже, мовне життя Києво-Могилянської академії є яскравим відображенням найважливіших особливостей мовного життя української еліти доби розквіту бароко, як-то: відкритість до сприйняття і засвоєння культурних надбань світу, мовний і культурний плюралізм, пошук фундаменту для побудови національної ідентичності і водночас жорстка залежність від зовнішніх обставин. Тут ідеться, зокрема, про синодальні укази, затверджені Петром I, згідно з якими українські тексти мали бути уніфіковані з московськими, що фактично означало заборону друку текстів слов'янорусською мовою; обмеження творчої свободи головного осередку українського книгодрукування Печерської друкарні, що спричинило до ситуації, коли українські інтелектуали мимоволі чи з примусу ставали донорами сусідньої держави.

Джерела та література

1. Білодід І.К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. – К.: Наук. думка, 1979. – 199 с.
2. Білодід І.К. Києво-Могилянська академія в мовній ситуації на Україні XVI – XVII ст. // Мовознавство. – 1996. – №6. – С. 20–30.
3. Болховитинов Евгений, митрополит. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии // Болховитинов Евгений, митрополит. Выбранные работы из истории Киева. – К., 1995. – С. 251.
4. Грабович Григорій. Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи // До історії української літератури. (Дослідження, есеї, полеміка). – К.: Критика, 2003. – С. 129-157.
5. Мозер М. Що таке проста мова? // Причинки до історії української мови. – Харків: Харк. істор.-філол. тов-во, – 2008. – С. 75 – 110.
6. Наливайко Д.С. Київські поетики XVII – початку XVIII ст. в контексті європейського літературного процесу // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI – XVIII ст. – К., 1981. – С. 155 – 196.
7. Сімович В. Мова. Історія вивчення і сучасний стан дослідів // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К, 1994, – Т.1. – С. 321-327.
8. Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К.: Наук. думка, 1987. – 607 с.
9. Фаріон І.Д. Суспільний статус староукраїнської (руської мови) у XIV –XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. – Львів.: Видавництво Львівської політехніки, 2015. – 412 с.

10. Франко И. Южнорусская литература // Энциклопедический словарь. Под ред. И.Е. Андриевского. Издатель Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрон, 1904. – Т. 81, с. 302.
11. Хижняк З.І. Кислов-Могилянська академія. – К. 1981. – 174с.
12. Чижевський Д. Порівняльна історія слов'янських літератур: У двох книгах / Пер. з нім. – К.: ВЦ «Академія», 2005. – 288 с.
13. Яковенко Наталя. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття – К.: Laurus, 2012. – 472 с.
14. Яковенко Наталя. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-ге вид., перероблене та розшир. – К.: Крититка, 2006. – 584 с.
15. Brückner. Spory o unię w dawnej literaturze. – Kwartalnik Historyczny, 1896, t. 10, S. 578 – 644.

Аліна Гончаренко (Київ)
молодший науковий співробітник відділу російської мови
Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України,
кандидат філологічних наук

До історії походження назв українських страв

Назви, пов'язані з матеріальною культурою суспільства, є одними з найдавніших і водночас динамічних груп слів, що приховують у собі всі зміни в традиціях і побуті носіїв мови. Важливим джерелом у вивченні такої лексики української мови по праву можна вважати «Енеїду» І. П. Котляревського, яка вже давно визнана своєрідною народознавчою енциклопедією. Письменник не наслідував у всьому свого попередника Вергілія, а лише взяв канву з його тексту, створивши на цій основі цілком самостійний твір, в якому показав українську дійсність XVIII ст. На сюжетній основі поеми І. П. Котляревський змалював життя й побут тогочасного простого люду, козаків та панства, приховавши їх за образами троянців, латинян, олімпійських богів. Таким чином, поява «Енеїди» стала знаковим явищем, що репрезентувало самотність нашого народу. Важливу роль у цьому зіграли не лише порушена проблематика та ідеї твору, а й мова, якою він написаний. Матеріал тексту поеми відбиває народну мову колишньої Гетьманщини, причому не лише селянства і простого козацтва, а й козацької старшини.

Бурлескний стиль твору дозволив показати невичерпні багатства українського народного словника. На сторінках «Енеїди» знаходимо яскраві зразки побутової лексики – безліч назв обрядів та вірувань, ігор і танців, убрань та наїдків. За попередніми підрахунками, в тексті вжито понад 100 лексем на позначення лише кулінарних виробів, що не менше аніж у книзі М. А. Маркевича «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян», виданій у 1860 р. Деякі з таких найменувань сьогодні вийшли з ужитку через втрату позначуваної ними реалії, інші ж побутують і досі. Спробуємо розглянути окремі з них.

Загальнородовими серед кулінарних назв у поемі виступають лексеми *страва* і її варіант *потрава*: «*І страву всякую, без мови, В голодний пхали все куток*» [9, 10]; «*Тут їли рознії потрави*» [9, 13]. Генетично ці іменники є похідними псл. **traviti* 'поїдати, знищувати, трапити', пов'язаного з **trava* 'трава' [4 5, 614]. Первісно слово *страва*, як зауважує О. О. Котляревський, сягало язичницького поховального обряду й позначало поминальний бенкет на місці погребального вогнища. Це старовинне значення воно зберігає у пам'ятках старочеської та старопольської мов XIV – XV ст. [8, 33 – 41]. На східнослов'янських землях така семантика була втрачена, натомість слово набуло нової – 'харчування, продовольство', а в ділових пам'ятках уживалося як назва податку [20 3, 530]. Новим етапом у семантичній історії лексеми *страва* став розвиток значення 'приготовлені для їди продукти харчування', із яким вона вживається у сучасній українській мові [17 9, 746].

Майже всі назви страв представлені в тексті поеми блоками, що відповідають змальованим сценам бенкетування. Уперше такий опис знаходимо в епізоді обіду після бурі на морі:

*«Тут з салом галушки лигали,
Лемішку і куліш глтали...»* [9, 10].

Це звичайна селянська їжа. *Галушки* й сьогодні залишаються одним із традиційних українських наїдків. У писемних джерелах лексема вперше фіксується лише наприкінці XVI ст. як власна назва – *Грицько Галушка* [18 6, 186], що, імовірно, може вказувати на те, що така страва вже була відома в зазначений історичний період. Слово вважають запозиченням із германських мов (нім. *galle, gealla* ‘пухлина на носі коня’ від лат. *galla* ‘наріст’), однак допускається й версія власне праслов’янського походження у зв’язку з давнім коренем **gal-* із загальною семантикою ‘круглий’ (пор. р. *гольш* ‘круглий камінь’, укр. *гал* ‘галявинка’, *галька* ‘круглі камінці’, бр. *галка* ‘кулька’) [4 1, 455]. У сучасній українській мові наявна функціонує зі значенням ‘різані чи рвані шматочки прісного тіста, зварені на воді або молочи’ [17 2, 22].

Словом *лемішка* позначалася їжа з густо запареного борошна, звичайно гречаного. Така страва була настільки простою й дешевою, що в народі навіть виник вислів *шкода і лою на лемішку*, тобто не варто витрачати зусилля на нікчемну справу. У західнопольських говорах так називається їжа, приготовлена для собак [1 1, 280]. Однозначної етимології слово не має. Його походження пов’язують зі слов’янським *леміш* (**lemešь*) ‘рало’ через схожість грудочок тіста і зораної землі (спочатку лемішкою могла називатися земля, зорана за допомогою лемеша). М. Фасмер припускає зв’язок згаданої лексеми з дієсловом *ламати*. Висуваються також менш переконливі гіпотези про запозичення з фінно-угорських (пор. фін. *liemi* ‘бульйон, суп’) чи германських мов (пор. нвн. **Leimmus* ‘густий відвар (вівса тощо)’) [4 3, 220]. Аналізована лексема має й переносне значення. В інших творах І. П. Котляревський так називає нерішучу, безхарактерну людину [17 4, 476].

Густий пшоняний суп звався *куліш*. Історичні словники вперше засвідчують слово у пам’ятках початку XVII ст. як особову назву – *Овдокимо Кулеши* [15 8, 114]. Припускається, що воно є праслов’янським утворенням із суфіксом *-ěšь* від кореня **kul-*, наявного в *кулага* ‘густа страва з борошна’. Щоправда останнім часом усе більше знаходить підтримку версія про походження з угорської мови (пор. уг. *köles* ‘просо’) [4 3, 134]. Куліш і сьогодні є однією з улюблених народних страв, яку готують не лише вдома, а й під час відпочинку на природі. Звідси й інша його розмовна назва – польова каша.

Несподіваних гостей зазвичай пригощали тим, що було під рукою. Нашвидкуруч можна було приготувати гарячу страву під назвою *тетеря*. Так, коли Еней зі своїми товаришами прибав до Карфагену, їх перш за все почастивали саме цією їжею: *«Троянцям всім дали тетері»* [9, 26]. Вона, як зазначається в коментарі до «Енеїди» О. Ф. Ставицького, готувалася з розведеного борошна або товчених сухарів [21, 258]. М. А. Маркевич відзначає й інший спосіб приготування такого наїдку – заправлене рідким гречаним тістом пшоно варилося в горщику [11, 163]. Тетеря була дуже популярною у козацькому побуті, однак із початку XX ст. вона виходить із ужитку. Етимологія слова неясна [4 5, 562]. Можливо припускається, що таку назву страва могла отримати за своєю кольоровою неоднорідністю, що нагадувала пістряве оперення поширених на той час на українських землях птахів тетеруків.

Допливши до Карфагену, Еней і Дідона *«Іли сім’яну макуху, покіль кликнули їх за стіл»* [9, 13]. Запропонований контекст дозволяє думати, що словом *макуха* позначався десерт або легка закуска, яка готувалася із залишків після вичавлення олії з насіння олійних культур. Етимологи вважають, що спочатку так називалися вичавки з маку, а аналізована лексема є похідним утворенням від *мак* [4 3, 369]. В українській мові назва розвинула ще й переносне зневажливе значення – вайлувата, млява, безхарактерна людина [17 4, 604].

За твердженням О. Ф. Ставицького, «наїдки на численних обідах троянців завжди називаються в такому порядку, у якому їх подавали на стіл» [21, 208]. Так, на багатому обіді у Дідони, яку можна ідентифікувати як поміщицю середньої руки, пропонували:

«Свинячу голову до хріну
 І локшину на переміну,
 Потім з підлевою індик;
 На закуску куліш і кашу,
 Лемішку, зубці, пуртю, квашу
 І з маком медовий шулик» [9, 13].

Цей епізод є особливо цікавим із огляду на те, що він виявляє давні дохристиянські мотиви. Як зазначається в коментарі до поеми, свиняча *голова до хріну* була ритуальною стравою. Із неї починали обід, оскільки у слов'ян-язичників дикий кабан вважався священною твариною, котру приносили в жертву верховному богу Перуну. Згодом дику свиню замінила домашня. Таке ж ритуальне значення мала й страва з домашньої птиці, зокрема індика, з якою пов'язаний культ матері-землі [21, 222].

«*Локшину на переміну*» подавали між м'ясними стравами як легшу. Лексема *локшина* позначала виріб із прісного пшеничного тіста у вигляді тонких висушених смужок. Запозичене з тюркських мов (пор. тат., каз. *lakça* 'локшина; дрібні шматки тіста зварені в бульйоні') [4 3, 283], сьогодні слово виступає вже як специфічний український кулінарний термін.

Праслов'янізм **kaša* 'крупя, очищене зерно' найчастіше пов'язують з давнішим псл. **kōs-ja* 'побите, потовчене зерно', однак існує й версія про спорідненість із псл. **kvasъ* та лит. *kōšti* 'цідити' [4 2, 410]. Згодом словом *каша* почали називати їжу, приготовану з різних видів крупи. Така страва була однією з найдавніших і найпоширеніших у меню наших предків і також мала ритуальне значення. На думку В. В. Жайворонка, вона виступала атрибутом ворожіння та заклинання долі, що пов'язано зі старовинним обрядом годування кашею Долі [5, 278]. Символічне значення каші збереглося і в пізніший період. Як обрядову їжу її варили в усі великі календарні та сімейні свята: весілля, христини, поминки, обжинки тощо. Згодом слово *каша* набуло більш загального значення 'бенкет' [20 1, 1201]. Так називали весільне частування і званий обід після христин [15 8, 97; 14 13, 148]. В аналізованому тексті цей іменник у сполученні з дієсловом *варити* реалізує також фразеологічно зв'язану семантику «дати прочухана»: «*Зварю пану Даресу каші*» [9, 30].

*Зубця*м називалася їжа з потовченого ячменю, звареного в молоці з конопляного сімені [11, 133]. Сьогодні ця народна страва, як і лексема, що її позначає, є застарілими. Назва, імовірно, мотивується зовнішньою подібністю за формою і виникла в результаті зближення деєтимологізованої номінації *зубці* 'товчений ячмінь, що вариться в воді і кип'ятиться в конопляній олії' з фонетично близькою назвою *зубці* 'зубки' [4 2, 283].

Характерною для українського народного побуту й кухні було частування з ячної крупи й солодкого квасу - *пуртя*. Слово має балтійське походження і походить від лит. *putrà* 'каша, юшка', лтс. *putra* 'каша' [4 4, 641].

Популярною в давнину була також *кваша*. Так називалася їжа з гречаного, житнього борошна та солоду, подібна до густого киселю. Назва безпосередньо пов'язана з псл. **kvasъ* і мотивована процесом приготування страви. Отриману суміш ставили в тепле місце, щоб забродила, і лише потім варили. У сучасній українській мові слово може набувати переносного значення. Так називають нерішучу, кволу, безхарактерну людину [17 4, 133].

Десертною народною ритуальною стравою, яку готували зазвичай на Маковія, був *шулик* – корж, политий медом із розтертим маком. Праслов'яньке **šulikъ*, утворене від **šultъ*, зводиться до іє. **kseulos*, де корінь **ks-* / *kes-* означає 'різати' [4 6, 487 – 488]. Назва мотивується тим, що тісто для шулика різали або рвали на шматки.

Обід заможнішої частини населення змальовано в наступному епізоді:

«Тут зараз підняли банькети
 Замурмотали, як коти,
 І в кахлях понесли пашкети,
 І киселю їм до сити;
 Гарячю, м'яку бухинку,

*Зразову до рижків печінку,
Гречаний з часником паннух*» [9, 26].

Назва *пашкет* є фонетичним варіантом германізма *paistet*. Не маючи спеціальних форм, заможні селяни готували цю страву в кахлях (керамічних плитках). Як зазначає М. А. Маркевич, кахлю обкладали пшеничним тістом, замішеним з маслом і молоком, додавали гусячі нирки, шматочки м'яса, товчену печінку, закривали краями цього ж тіста і випікали в печі [11, 157].

Кисіль – ще одна з найдавніших українських щоденних страв. Сьогодні так називається драглиста їжа з ягідного, фруктового сиропу, молока тощо з домішкою крохмалю [17 4, 153]. Однак попервах кисіль готувався з вівсяного борошна, яке запарювали окропом. Таке тісто мало добре киснути перед варінням. Саме тому ця страва й отримала назву, яка зводиться до псл. **kysnōti* ‘киснути; (первісно) мокнути’ [4 2, 438]. Зазвичай кисіль подавався з медовою ситою, тобто розведеним водою медом.

Слово *буханка* (*бухінка*) у значенні ‘хлібина’ стало відоме східним слов'янам через польське посередництво з середньовіснійнімецької мови. Первісними були форми з *o* (*боханець, бохінка, бохняк, бохунка*), які пов'язані з свн. *vochenze, fochenz* ‘вид печива, білий хліб’. Форми з *y* у пізніші. Припускається їх виникнення під впливом народноетимологічного зближення з *бухнути* ‘набухати’. Існує й версія власне слов'янського походження цих форм [4 1, 311].

Такий же шлях запозичення пройшла і лексема *пампух* ‘пампушка’, представлена в тексті у фонетичному варіанті *паннух*. Німецьке *Pfannkuchen* ‘оладок, млинець’ (очевидно, дещо видозмінене під впливом слов'янської морфеми *пух-* (пухкий, пухнути)) утворене з основ іменників *Pfanne* ‘сковорода’ і *Kuchen* ‘пиріг, печиво’ [4 4, 271].

Ставлення до їжі в українців на той час було дуже шанобливим. Під час святкових застіл козаки ніколи не дозволяли собі зневажати їжу, а особливо хліб. Так, обідаючи після тривалих походів, троянці все підбирають, «як на вечері косарі». Адже не годилося ставити на стіл чергові найдки, коли в мисках залишалися попередні. Про апетит наших прадідів свідчать і наступні цитати:

*«Вбирали січену капусту,
Шатковану, і огірки
(Хоть се було в час м'ясопусту),
Хрін з квасом, редьку, буряки;
Рябка, тетерю, саламаху —
Як не було — поїли з маху
І всі строцили сухарі,
Що не було, все поз'їдали»* [9, 91];
«Лигав потапці і книші» [9, 188].

Каша з пшона і розтертого в дрібні кульки борошна називалася *рябко*. У коментарі до поеми О. Ф. Ставицький висловлює здогад, що в такому найменуванні вгадується іронічний підтекст – нібито для Рябка [21, 258]. Однак більш імовірним видається припущення Є. Нахліка про те, що така сіро-жовта на колір страва отримала свою назву за аналогією до сіро-рудих домашніх псів-рябків [12, 85]. Інколи *рябко* і *тетеря* розглядаються як синонімічні назви однієї страви.

Полюбили українці також *саламаху*. У Словничку до «Енеїди», складеному М. В. Гоголем, читаємо: *саламаха* – борошно житнє або пшеничне, киплячою водою розведене з додаванням солі і варене доти, поки увариться подібно до густого киселю [2, 499]. Ця страва була досить популярною в давнину, про що свідчить широке поширення слова *саламаха* в діалектному мовленні. Пор.: (зх.поліс.) ‘страва з розтертого на дрібні кульки борошна з водою’, ‘страва з вареної картоплі і пшона’ [1 2, 133], (поліс.) ‘невдало, погано зварена яка-небудь страва з борошна’ [10, 200], ‘приправа з товченого часнику і солі’ [3, 167], (бук.) ‘приправа з товченого часнику і розсолу’, ‘переварена чи розварена їжа’ [16, 474]. Відомі також вирази *товчи на саламаху* зі значенням ‘бити до смерті’ та *зробити саламаху* – ‘роз-

правлятися з кимось, покарати когось'. Походження слова неясне. Його пов'язують з іменниками *сало*, *солод*, гр. *σολυμάτων* 'їжа з ріпи', каз. *салма* 'суп з галушками' [4 5, 167].

Потаницями в часи Котляревського називався підсушений невеликими шматочками хліб, який їли з гарячою рибною юшкою, молоком, водою тощо. Очевидно, таке найменування є похідним утворенням від *потпати* 'тонути', пов'язаного з праслов'янським *topiti* [4 4, 540].

Книші – вид білого хліба змазаний салом або олією. Певної етимології слово не має. Припускається можливість його запозичення з грецької мови (гр. *χυβισα* 'запах і пара жирного печеного м'яса; сало, у яке загорталось жертвоне м'ясо, призначене до спалення') [4 2, 474].

Суто українські страви І. П. Котляревському вдалося представити як надбання Європи. Означення, що супроводжують назви дарів, які цар Латин відрядив Енею, відбивають ледь не всю географію Полтавщини:

*«Латин по царському звичаю
Енею дари одрядив:
Лубенського шмат короваю,
Корито опішнянських слив,
Горіхів київських смажених,
Полтавських пундиків пряжених
І гусячих п'ять кіп ясць,
Рогатого скота з Лип'янки,
Сивухи відер з п'ять Будянки,
Сто решетилівських овець»* [9, 98].

Коровай < **korvaj* – це вид обрядового (звичай весільного) хліба, який підносять на урочистостях і сьогодні. У писемних джерелах назва уперше фіксується з початку XVI ст. [20 1, 1289]. Найбільш імовірним, на думку етимологів, видається походження від псл. **korva* 'корова', зумовлене, очевидно, поширеною у слов'ян подібністю обрядових булочних виробів за формою до корови взагалі чи до її голови з рогами або вимени (пор. р. *корювуйка* 'різдвяний хлібець або коржик', бр. *яловіла* 'коровай', болг. *кравата* 'вид обрядового хліба'), а також тим, що коровай за обрядовою традицією символізує родючість [4 3, 35]. Такий семантичний зв'язок В. В. Жайворонк схильний пояснювати тим, що цей ритуальний священний жертвний хліб здавна заступив м'ясну жертву [5, 306].

Лундики є одним із видів печива, здобні булочки. На думку етимологів, така назва може бути результатом видозміни форми германізму *пудинг*, зближеної із суфіксальним утворенням типу *коржик*, *пряник* [4 4, 633].

Приклади панських обідів також знаходимо в «Енеїді»:

*«І їли бублики, кав'яр;
Був борщ до штундрів з буряками,
А в ющці потрух з галушками,
Потім до соку каплуни;
З отрібки баба, шарпанина,
Печена з часником свинина,
Крохмаль, який ідять пани»* [9, 98].

На позначення рідкої страви фіксується лексема *борщ* < псл. **bъrščь* < **bъrstjь* 'борщівник (ботанічна назва) [4 1, 236]. Імовірно, розвиток семантичної структура слова відбувався за схемою: 'борщівник' < 'юшка з борщівника' < 'юшка з буряка і капусти'. У кінцевому значенні історичні словники вперше фіксують цю назву з XVIII ст. [6 1, 128]. Борщ є однією з головних страв української кухні, що засвідчує безліч народних прислів'їв та приказок із цим словом.

Штундрі – підсмажена з цибулею свинина, відварена разом із буряками у буряковому квасі і заправлена борошном. Лексема є запозиченням із невідомого джерела [4 6, 467].

Ще один різновид рідкої страви – *юшка*. Таким словом часто позначали бідняцьку, убогу страву (звідси фразеологізм *перебиватися з юшки на воду*). Тому коли юшка не бі-

дняцька, як правило, це підкреслюється, як і в запропонованій цитаті – «*А в юшці потрух* (частина нутрошів тварини) *з галушками*». Слово походить від псл. **juxa* [4 6, 527], яке фіксується уже в ранніх давньоруських текстах [20 3, 1630]. Сьогодні під юшкою розуміються різні види супу: м'ясний, картопляний, рибний та ін. [17 11, 617].

Лексема *каплун* запозичена через польське і, далі, старочеське посередництво з середньо-верхньонімецької мови. Спочатку так називали кастрованого півня, якого відгодували на м'ясо. Згодом номінація була перенесена на страву з м'яса такого півня. В окремих діалектах знаходимо й інше тлумачення слова – 'їжа, приготована з хліба, води й солі' [10, 91]. Така назва, вважають етимологи, могла виникнути як іронічне позначення бідної, малопоживної страви (на відміну від високоякісної їжі з каплунів) [4 2, 374]. Однак оскільки у наведених цитаті йдеться про панський обід, вважаємо, що малася на увазі саме м'ясна страва.

Полюбили українці й «з *отрібки бабу*», тобто булку з начинкою з печінки. Праслов'янізм **baba* 'галушка, кругле печиво', очевидно, пов'язаний із давньою основою **bab-* 'надуватися, розбухати, бути кулястим' [4 1, 103]. Отрібкою ж звалася страва з подрібненої печінки. Слово є суфіксальним утворенням від **otro* 'нутро' [4 6, 52].

Шарпаніна є вже застарілою стравою. Зазвичай вона готувалася з борошна та риби [11, 151]. Така назва є, імовірно, звуконаслідувальним утворенням, оскільки рибу заливали тістом, а потім шарпали (розривали) її руками і кидали в окріп.

Українськими стравами із задоволенням ласували олімпійські боги. Це були наїдки, що подавалися на той час на панських столах. Так, на обіді у Зевса:

*«лакомини різні їли,
Буханчики пшеничні білі,
Кислиці, ягоди, коржі
І всякі-разні витребеньки»* [9, 31].

Плоский круглої форми виріб із прісного тіста називався *коржем*. Задовільного етимологічного пояснення слово не має. Автори «Етимологічного словника української мови» вважають, що воно може бути власне східнослов'янським утворенням від **kъrg-* неясного походження [4 3, 17]. На підтвердження цієї думки можемо навести цілий ряд діалектних назв в українській, російській та білоруській мовах: *коржик* (зх.поліс.) 'плоский виріб із прісного тіста' [1 1, 243], *корже* (гуц.) 'кукурудзяний хліб' [13, 83]; *корже* (Калуж., Курск.) 'прісний коржик із пшеничного борошна, часто з салом', (Зап.-Брян.) 'тонкий прісний плескач, спечений на сковороді', 'прісний млинець', *коржён* (Смол.) 'сухар' [14 14, 328 – 329]; бр. *корж* 'прісний плескач' [19 2, 503]. Натомість у решті слов'янських мов такий корінь реалізує іншу семантику (пор. макед. *крже* 'нехрещена дитина', болг. діал. *кържа* 'грязь', словен. *křž* 'кукурудзяний початок; шишка хвойного дерева' тощо).

Праведники в раю –

*«І ласощі все тільки їли,
Сластьони, коржіки, стовці,
Варенички пшеничні, білі,
Пухкі з кав'яром буханці;
Часник, рогіз, паслін, кислиці,
Козельці, терн, глід, полуниця,
Крутії яйця з сирівцем;
І дуже вкусную ясиню,
Якусь німецьку, не тутешню»* [9, 74].

Сластьони були десертною стравою. Так називалися пряжені на маслі або олії пампушки з пшеничного борошна, смажені в олії та обсипані цукром. Слово утворене від *сласть* 'солodka їжа; смак, прянощі; блаженство, насолода', що прийшло в давньоруську мову, а пізніше в українську, з церковнослов'янської і зводиться до псл. **soldъ* 'солодкий' [4 5, 296].

Стовцями називалося печиво циліндричної форми з гречаного борошна. Страва отримала таку назву за своєю формою, що нагадувала стовпчики.

Типовою стравою української традиційної кухні, якою із задоволенням ласували й козаки, були *вареники*. У повсякденному меню селянина вони готувалися нечасто, але були окрасою святкового або недільного стола. Уперше це слово з таким значенням, як зазначає З. Г. Козирева, фіксується саме в «Енеїді» [7]. Щоправда у писемних джерелах лексема *вареник* засвідчується й раніше, наприклад у Торговій книзі (XVI ст.) читаємо: «*А вареникь знати: хоти красеня, ино цѣлое мѣсто свѣтитъ бѣло, какъ і всякой хрусталь*» [20 1, 227]. У запропонованій цитаті назва актуалізує семантику 'дорогий камінь' і не має нічого спільного з назвою страви в українській мові. У текстах XVII ст. слово засвідчене лише як власна назва – *Івань вареник* [18 3, 176], однак цей факт може вказувати на те, що борошняна страва з таким найменуванням уже була відома в цей період. Як кулінарний термін аналізована лексема є суфіксальним віддієслівним утворенням від питомого слова *варити* (псл. **variti*).

Ясиня 'страва з яйця' є суфіксальним дериватом від *яйце* (**ajъce*) [4 6, 540]. Слово відзначається в писемних джерелах із початку XVIII ст.

У запропонованій розвідці розглянуто лише невелику частину назв українських народних страв. Переважно це призабуті на сьогодні кулінарні шедеври, які наші предки із задоволенням «лігали», «літали» «вбирали», а потім ще й «замурмотали, як коти». Більшість із цих найменувань є питомим слов'янськими утвореннями, що пов'язано з побутовою тематичною віднесеністю розглянутої групи слів. Однак не обходиться і без запозичень, насамперед із польської мови, які часто настільки активно входять у повсякденний обіг, що сприймаються як суто українські кулінарні назви.

Джерела та література

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
2. Гоголь Н. В. Полное собрание починений: в 14 томах. М. : Изд-во АН СССР, 1952. Т. 9. 684 с.
3. Гуцульські говірки. Короткий словник / за ред. Я. Закревської. Львів, 1997. 232 с.
4. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. К. : Наук. думка, 1982–2012.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. К. : Вид-во «Довіра», 2006. 703 с.
6. Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. Харків – К. : Державне вид-во України, 1930–1932. Т. 1. Ч. 1–2.
7. Козирева З. Г. «...І з сиром пироги» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kulturamovы.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine32-12.pdf> (дата звернення: 10.03.2018). – Назва з екрану.
8. Котляревский А. А. О погребальных обычаях языческих славян. М. : в Синодальной типографии, 1868. 304 с.
9. Котляревський І. П. Енеїда: Поема. К. : Радянська школа, 1989. 286 с.
10. Лисенко П. С. Словник польських говорів. К. : Наук. думка, 1974. 260 с.
11. Маркевич М. А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссіян. К. : типография И. и А. Давиденко, 1860. 174 с.
12. Нахлік Є. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст – інтертекст – контекст. Л. : Вид-во Львівської політехніки, 2015. 543 с.
13. Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.
14. Словарь русских народных говоров / под ред. Ф. П. Филина, Ф. П. Сороколетова. М.; Ленинград : Наука, 1965–2013. Вып. 1–46.
15. Словарь русского языка XI – XVII вв. : в 29 т. / под ред. С. Г. Бархударова, В. Б. Крысько. М. : Наука, 1975–2008.
16. Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці : Рута, 2005. 688 с.
17. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1970–1980.

18. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / за ред. Д. Г. Гринчишина. Л. : НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994–2013. Вип. 1–16.
19. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. / пад рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. Мн. : Навука і тэхніка, 1979–1986.
20. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам : в 3 т. СПб. : ИОРЯС Имп. АН, 1893–1912.
21. Ставицький О. Ф. Коментар до «Енеїди» Івана Котляревського та його історія // Котляревський І. П. Енеїда: Поема. К. : Радянська школа, 1989. С. 207-284.

Ірина Єфіменко (Київ)

старший науковий співробітник
Інституту української мови НАН України

Назви козацьких поселень Слобожанщини (на матеріалі ойконімів Харківської області)

Від середини XVII ст. унаслідок переселень козацтва з Правобережної України до півночі Московського царства починає формуватися Слобідська Україна, до складу якої повністю входила територія сучасної Харківської області.

У цьому краю з'являються перші міста та слободи, тобто вільні від повинностей поселення із власним самоврядуванням, що й стало причиною для називання його Слобожанщиною. Нові населені пункти розташовувались уздовж річок, часто на місці або поблизу старовинних городищ [11, XXXVI]. Переважну більшість слобожан становили українські козаки – переселенці з Полтавщини, Чернігівщини, Київщини, Поділля, які організували на новому місці проживання військові общини, подібні до військового устрою запорожців. Так, у 50-х рр. XVII ст. на території Слобідської України було створено чотири козацькі полки, два з яких – Харківський та Ізюмський – розміщувались на території нинішньої Харківської області [8, 11].

Козацьке населення краю було представлено двома класами – старшинами та рядовими козаками. Найбільш можливою частиною козацтва були полкові (виборні) козаки, які перебували на військовій службі і становили збройну силу слобідсько-українських полків. Унаслідок пожалувань від російського уряду козацька старшина зосередила в своїх руках значні угіддя. До найбільшій частині козацтва належали підсусідки, які не мали власного земельного наділу і жили в дворах заможних козаків та працювали на них [8, 12].

У середині XVIII ст. козаки були основним прошарком на території Слобідської України, до якого належала половина всього населення краю. Однак, після усунення безпосередньої небезпеки турецько-татарських нападів на землі Російської держави, царський уряд, здійснюючи колонізаторську політику, провів ряд заходів, які скасували самоврядування на Слобожанщині. Зокрема, указом 1765 р. козацьку службу було визнано непотрібною, і всі полки було реорганізовано в регулярні гусарські полки. Різні групи козацького населення (козаки, підпомічники, підсусідки), які після ліквідації слобідських полків було переведено до розряду військових обивателів, згодом стали записуватись у міські стани: купецький або міщанський. А козацьку старшину прирівняно до російського дворянства [11, XXIX-XL; 8, 13].

У пропонованій розвідці розглянуто походження окремих населених пунктів Харківської області, поява яких безпосередньо або опосередковано пов'язана з українським козацтвом. Такі поселення могли засновуватись за різних обставин простими козаками або належати представникам козацької старшини. Відібрані нами ойконіми – різного походження. Серед них, зокрема, є утворення, похідні від імен та прізвищ / прізвищ першо-

поселенців або власників населених пунктів, від назв суміжних водних об'єктів (переважно річок), від онімизованих загальних назв.

Балаклія – місто, райцентр. На території сучасного поселення в 1571 р. за наказом російського уряду було встановлено «сторожову варту» [8, 148; 21, 13; 22]. У 1663 р. на цьому місці оселилися задніпровські переселенці з території сучасної Черкащини на чолі з отаманом Я.С. Чернігівцем, які разом із російськими козаками побудували острофортецю, а через рік – заснували поселення [8, 145; 7, 3; 22]. Після смерті Я.С. Чернігівця поселення перейшло у відання Ізюмського слобідського полку [7, 33]. В історичних джерелах простежується 1779 р. як «Войсковые селеніи Слобода *Балаклія*» [12, 165]; 1864 р. – як «*Ново-Серпуховъ (Балаклея)*», с. при рчч. С'в. Донц'в і Балаклеяк'в» [20, 83].

Ойконім, найімовірніше, перенесений від однойменного населеного пункту *Балаклія* на Черкащині (нині с. Балаклея в Смілянському р-ні). Стара (паралельна) назва *Новий Серпухів* (1817-1891 рр.) з'явилася після того, як у поселенні було розквартировано *Серпухівський Драгунський полк* [8, 148].

Барвінкове – місто, райцентр. Засноване 1653 рр. козаками отамана Війська Запорозького Низового Івана *Барвінка* як зимівник, а з XVIII ст. – як слобода *Барвінкова стінка* на стрімкому березі р. Сухий Торець [8, 201; 23]. У документах фіксується під 1734 р. як «*Барвенково (Ст'вка)* при р. Торц'в» [7, 96]; 1864 р. як «*Барвенкова (Стенка)*, слоб. каз. при рч. Торц'в» [20, 99].

Історична назва – результат лексикалізації словосполучення *Барвінкова стінка*, перший компонент якого мотивований антропонімом *Барвінок* на честь засновника поселення, а другий – географічним терміном *стінка* ‘схил гори, горба, підвищення’, ‘крутий схил гори’, ‘крутий відісний берег’ [17, 187]. Сучасний ойконім виник унаслідок усичення другого компонента попередньої назви та узгодження з номенклатурним терміном *місто*.

Велика Комишув'аха – село в Барвінківському р-ні. Засноване близько 1760 р. декількома сотнями запорізьких козаків на чолі з Іваном Гаражею та Петром Паливодою на річці Великій Комишувасі [8, 218]. Згадується в джерелах під 1770 р. як «*Въ Великой Камышевахъ*» [7, 124]; 1864 р. як «*Великая Камышеваха*, слоб. каз. при рч. Камышеватк'в» [20, 101].

Ойконім – лексико-семантичне утворення від однойменного гідроніма за місцем розташування, пор. *Велика Комишув'аха* – б., п. Береки п. Сіверськ. Дінця п. Дону [16, 86].

Високопілля – село у Валківському р-ні. Засноване в 1670 р. козаком *Хмелем* під назвою *Хмельове* як невеликий козацький сторожовий пост [24; 21, 23]. Уперше згадується в писемних джерелах під 1682 р. як «*Высокополье* на р. Коломак'в» [7, 47]; 1779 р. як «*Изъ Войсковые слободы Высокополье*» [12, 147]; під 1864 р. як: «*Высокополье (Хм'левая)*, слоб. каз. при вершин'в рч. Коломака» [20, 56].

Історична назва мотивована антропонім *Хмель* на честь засновника поселення. Сучасний ойконім – лексикалізація словосполучення *Високе поле*, дооформлене суф. *-ье-*. Назва, очевидно, пов'язана з розташуванням поселення на одній з найвищих точок рельєфу Харківської обл. [24].

Вільшани – селище міського типу в Дергачівському р-ні. Засноване в 1655 р. під назвою *Вільшана* вихідцями з поселення *Вільшани* в колишній Київській губернії (нині Богуславський р-н Київської обл.), що рятувались на Слобожанщині від польсько-шляхетського гніту. На чолі загону переселенців, за переказами, був сотник Семен Ковалевський – преставник багатой козацької старшини. Від кін. XVII ст. – сотенне містечко Харківського слобідського козацького полку [7, 18; 8, 431; 28]). В історичних документах згадується під 1686 р. як «*Въ Ольшанъ*» [7, 431]; під 1785 р. як «... въ слобод'в *Ольшаной* ...» [12, 102]; під 1779 р. як «... местечко *Ольшана* ...», «... Ивана и ... Константина Ковалевских въ ... *Ольшаной*» [12, 143]; під 1864 р. як «*Ольшана*, слоб. каз. при рр. Ольшаной и Осинг'в» [20, 7].

Щодо походження ойконіма можливі дві версії: 1) перенесена назва від однойменного поселення на Київщині; 2) відгідронімне утворення за місцем розташування [1, 34], пор. гідронім *Вільшана* – р., л. Осколо л. Сіверськ. Дінця п. Дону [16, 110].

Вовча́нськ – місто, райцентр. Офіційною датою виникнення поселення вважається 1674 р., коли козак Мартин Старочудний заснував на берегах р. *Вовчі Води* (сучасна *Вовча*) однойменну слободу [15, 130; 25]. Слобода заселялась козаками-переселенцями із Наддніпрянської України – черкасами «з малоросійських і задніпровських міст» [8, 356; 25]. В історичних джерелах простежується під 1674 р. як «*Волчанськ, Волчы Воды*, на р. Волчѣй» [7, 38]; під 1779 р. як «Городъ *Волчанськ*» [12, 143]; під 1864 р. як «*Волчанськ ... При р. Волчѣй*» [20, 2].

Історична назва поселення *Вовчі Води* утворена лексико-семантичним способом від однойменного гідроніма, пор. р. *Вовча* (вар. *Волчѣ, Волчы Воды*) – л. Сіверськ. Дінця п. Дону [16, 113]. Сучасна назва міста *Вовчанськ* виникла шляхом додавання суф. *-ськ* до гідроніма *Вовчанка* – одного з варіантів гідроніма *Вовча* [16, 114].

Грушівѡха – село в Барвінківському р-ні. Засноване в кін. XVII ст. як козацький форпост для захисту від наскоків кримських та ногайських татар. Входило до Ізюмського слобідського козацького полку [8, 218; 21, 31]. Фіксується в джерелах під 1786 р. як «... вь *Грушевахъ ...*» [7, 139]; під 1864 р. як «*Грушевахѡ, слоб. каз. при рч. Берекъ*» [20, 101].

Відгідроніме утворення за місцем розташування, пор. гідронім *Грушевіха* – р., п. Береки п. Сіверськ. Дінця п. Дону [16, 159].

Дворічна – селище міського типу, райцентр. Засноване як слобода близько 1660 р. козаками-переселенцями з Правобережжя в межиріччі р. Осколу та її притоки Нижньої Дворічної [8, 405; 21, 36; 15, 132]. Тривалий час поселення функціонувало як один зі сторожових постів і було підпорядковано спочатку Харківському, а потім Ізюмському полкам [21, 34]. В історичних пам'ятках простежується під 1668 р. як «*Дворѣчная* на р. Осколѣ» [7, 34]; під 1864 р. як «*Дворѣчная, слобода каз. при р. Осколѣ*» [20, 121].

Ойконім мотивований онімізованим прикметником **дворічний* (**дворѣчный*). Назва пов'язана з розташуванням поселення у заплаві двох річок – Осколу та її притоки Нижньої Дворічної.

Зачепілівка – селище міського типу, райцентр. За одними відомостями, виникло в I пол. XVII ст. в результаті запорізької колонізації [8, 435; 15, 135]. За іншими – заснування села припадає на кін. XVII – поч. XVIII ст., коли вихідці з Полтавського полку осіли хуторами по річках Орчику, Берестовій та Орелі [8, 435; 21, 13]. Згадується в писемних джерелах під 1859 р. як «*Зачепиловка, с. каз. при рч. Берестовой*» [19, 101].

Щодо походження ойконіма можливі дві версії: 1) від прізвища одного з перших поселенців – козака *Зачепила* [21, 44; 1, 62]; 2) перенесена назва від однойменного поселення *Зачепілівка* на Полтавщині (нині село в Санжарівському р-ні) [1, 62].

Коза́ча Лопань – селище міського типу в Дергачівському р-ні. Уперше згадується в документах у 60-і рр. XVII ст. як військове поселення *Лопань* оборонців Української лінії¹, розташоване на березі р. Лопань [8, 432; 21, 50]. В історичних джерелах простежується в 1779 р. як «Слобода *Лопань*» [12, 145]; під 1864 р. як «*Лопань, с. каз. при р. Лопани*» [20, 17]; в 1885 р. як «*Козачья Лопань, с. при рч. Лопани*» [4, 21].

Первісна назва – відгідроніме утворення за місцем розташування, пор. гідронім *Лопань* – р., л. Уди п. Сіверськ. Дінця п. Дону [16, 325-326]. Пізніше назву було доповнено диференційним компонентом *Козача* < *козачий*, пор. ст.-укр. *козачий* 'наданий козаку' [3, 188].

Коробочкине – село в Чугуївському р-ні. Засноване в 1745 р. відставними козаками [10, 123]. Фіксується в історичних джерелах під 1835 р.: «вѣ *Коробочкино* при Таганкѣ» [7, 202]; під 1864 р. як «*Коробочкино, с. каз. при рч. Таганкѣ*» [20, 80].

Похідне з суф. *-ин(е)* від антропоніма *Коробочка*. Пор., наприклад, Максим *Коробочка*, козак Борковської сотні Полтавського полку, 1649 р. [14, 421]

Крісине – село в Богодухівському р-ні. Засноване в 1764 р. під назвою *Крисин Яр* задніпровськими українцями на чолі з атаманом Тимофієм *Крисою* [26]. Згадується в писем-

¹ Військово-інженерна система земляних укріплень в 1731-1764 рр. на південному заході Російської імперії. Проходила від Дніпра про р. Орелі та її притоці Берестовій до р. Береки й злиття її з Дінцем.

мних джерелах під 1864 р. як «*Крысины (Крысинъ яръ)*», хут. каз. при протоцкѣ» [20, 37]; під 1885 р. як «*Крысины*, хут. б. г. при рч. Лозовой» [4, 22].

Ойконім мотивований антропонімом *Криса* на честь засновника поселення.

Ліпці – село в Харківському р-ні. Відоме з 1658 р. як сотенне містечко Харківського полку [7, 24; 21, 61]. В історичних пам'ятках засвідчене під 1659 р. як «*Липцы*» [7, 24]; під 1783 р. як «... вь *Липцахъ*» [7, 137]; під 1864 р. як «*Липцы*, слоб. каз. при рр. Липчикѣ и Харьковѣ» [20, 20].

Відгідронімічне утворення за місцем розташування, пор. гідронім *Липець* (вар. *Липцы*) – р., л. Харкова л. Уди п. Сіверськ. Дінця п. Дону [16, 314].

Малінівка – селище міського типу Чугуївського р-ну. Виникло в 1652 р. як військове поселення *Малинова слобода* на лівому березі р. Сіверський Донець. Виконувало роль сторожового пункту на підступах до Чугуєва [10, 175; 926]. Заселене козаками-переселенцями з Лівобережної України та Дону [27]. Згадується в історичних документах під 1660 р. як «*Малиновка ... населена черкасами у Малиновскаго колодца ... находится въ вѣденіе изюмскаго полковника*» [7, 26]; під 1779 р. як «*Войсковые слободы ... Малинова ...*» [12, 142]; під 1864 р. як «*Малиново*, с. каз. при рч. *Малиновкѣ*» [20, 79].

Відгідронімічне утворення за місцем розташування, пор. гідронім *Маліновий* (вар. *Малиновий колодезь, Малиновка*) – р., л. Сіверськ. Дінця п. Дону [16, 349].

Минківка – село у Валківському р-ні. Засноване в 1824 р. на землях Валківських дочільними селянами козацьких родин [5 2001, 18]. У писемних джерелах фіксується під 1864 р. як «*Минковка, слобода каз. при урочище Минкиной балкѣ*» [20, 80].

Ойконім можна тлумачити двояко. По-перше, як відантропонімічне утворення, мотивоване особовим іменем *Минко* [1, 94]. За переказами старожилів, село заснував козак *Мина*, який вибрав місце для оселі у невеличкій балці, що починалася від Муравського шляху [8, 332]. По-друге, як усічену форму місцевого мікротопоніма *Минкина балка* з подальшим граматичним переоформленням його першого компонента.

Охоче – село в Нововодолазькому р-ні. Засноване як сторожове містечко Сумського полку в кін. XVII ст.: «... Населенный наблюдавшими за татарами сторожами сторожевой городокъ ...» [7, 52; 8, 788; 21, 73]. Згадується в документах під 1686 р. як «*Охочая на р. Берестовой*» [7, 38]; під 1747 р. як «*въ Охочей*» [7, 38]; під 1864 р. як «*Охочая (Охочее)*, слоб. каз. ... при рч. Берестовой» [20, 71].

Ойконім мотивований онімизованим прикметником *охочий*, пор. ст.-укр. *охочій* 'вільний, вільнослужбовець. *Охочее войско* – вольниця; наймане військо' [3, 267].

Пересічна – селище міського типу в Дергачівському р-ні. Засноване в 1650 р. оборонцями Української лінії [8, 433; 21, 75]. В історичних пам'ятках згадується під 1650 р. у формі: «... сотеннаго мѣстечка *Пересѣчнаго*» [7, 18]; під 1779 р. як «... Казенные селеніи ... *Пересѣчное*» [12, 139]; під 1864 р. як «*Пересѣчное*, с. каз. при р. Удахѣ» [20, 9].

Похідне від мікротопоніма з першим компонентом *Пересічна* або від онімизованого прикметника *пересічний* 'який пересікається з чим-небудь' [18, IX, 121; 1, 111]. Назва пов'язана з розташуванням поселення на перехресті (пересіченні давніх шляхів) – із Харкова на Суми [13., 2].

Прішиб – село в Балаклійському р-ні. Засноване виходцем з Правобережжя – козацьким сотником Данилом Даниловичем Данилевським [7, 52; 8, 199; 21, 79]. Фіксується в історичних джерелах під 1686 р. як «*Прішибъ* на р. Крайней Балаклейкѣ ... въ вѣденіе изюмскаго полка ...» [7, 52]; під 1779 р. як «*Порутчика Данилевскаго ... Прішибъ ...* изъ Балаклійскаго комисарства» [12, 166]; під 1885 р. як «*Прішибъ*, с. при рч. Балаклейкѣ» [4, 27].

Похідне від онімизованого географічного терміна *прішиб*, пор. укр. діал. *прішиб* 'пристановище, затишне місце; причал' [6, 6, 412], 'яр при крутому повороті річки', 'місце удару течії' [21, 79].

Сенькове – село в Куп'янському р-ні. Засноване в 1685 р. переселенцями з Київщини на чолі з сотником Изюмського слобідського полку *Семеном (Сеньком)* Богуславським при впадінні р. Сеньок в Оскіл [8, 711; 9 77-78]. У писемних джерелах згадується під

1707 р. як «Сеньково на р. Осколь ... населено козаком Сенькою, вслідстві наказнимъ полковникомъ Изюмского полка Семеном Осиповичемъ Богуславскимъ» [7, 71]; 1864 р. як «Сеньковъ (Сеньков), слоб. каз. при рч. Осколь» [20, 17]; під 1885 р. як «Сенькова, слб. при р. Осколь» [4, 32].

Посесив на -ов(е) від чоловічого особового імені Сенько (на честь засновника поселення) [1, 130] або від гідроніма Сеньок (за місцем розташування) [9, 78], пор., Сеньок – р., л. Сенихи п. Оскол л. Сіверськ. Дінця п. Дону [16, 495].

Смородьківка – село в Куп'янському р-ні. Засноване в 1712 р. як козацьке поселення сотником Изюмського слобідського полку Федором Смородським (Смороцьким) [8, 721; 9, 79-80]. У документальних джерелах фіксується під 1773 р. як «сл-а Смородковка» [2, 553]; під 1864 р. як «Смородьковка, д. вл. при колодцахъ» [20, 114].

Назва пов'язана з прізвищем засновника поселення – Смородським [1, 133; 9, 80].

Таранівка – село в Зміївському р-ні. Засноване близько 1685 р. козаками-переселенцями з Правобережжя («черкасами») та російськими служилими людьми на старовинному Муравському шляху [8, 493; 21, 88]. Згадується в історичних документах під 1685 р. як «Тарановка при колодцахъ ...», основана одночасно съ устройствомъ перекопского вала, извѣстна какъ крѣпость» [7, 50]; під 1779 р. як «... Войсковая слобода Тарановка» [12, 147]; під 1864 р. як «Тарановка, слоб. каз. при колодцахъ» [20, 83].

Похідне на -івк(а) від антропоніма Таран. За місцевими переказами – названо на честь козака Тарана, який прийшов з Правобережжя і став першим поселенцем [21, 88].

Джерела та література

1. Абдула Ю.А. Становлення ойконімії Слобожанщини (на матеріалі Харківщини): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Абдула Юлія Анатолівна: Кіровоград, держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 2008. – Т. II: Додатки. – 164 с.
2. Багалеї Д. Очерки из истории колонизации степной окраины московского государства. – Москва: В Университетск. типограф., 1887. – 614 с.
3. Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко [підгот. до вид. В.В. Німчук]. – К.: Наукова думка, 1966. – 422 с.
4. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. III: Губернии Малороссийские и Юго-Западные: [Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская]. – СПб.: Центр. статист. комитет, 1885. – 333 с.
5. Губський П. Слобідська Україна. Село Мельникова. Мельниківська школа 1901-2001: Сільський літопис з фотографіями / П. Губський. – Х.: Провіта, 2001. – 123 с.
6. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / [за ред. О.С. Мельничука]. – К.: Наукова думка, 1982–2012. – Т. I–6.
7. Исторические хронологии Харьковской губернии / [сост. К.П. Щелков]. – [Репр. изд. 1882 г.]. – Х.: Сага, 2010. – 378 с. – ISBN 978-966-2918-31-1
8. Історія міст і сіл УРСР. Харківська область / [гол. ред. кол. П.Т. Тронько]. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1967. – 1002 с.
9. Кукса М. Куп'янщина в потоці історії: історико-краєзнавчий нарис / М. Кукса. – Х.: Гриф, 2000. – 240 с.
10. Мій рідний край Чугуївщина / [ред. кол.: В.В. Лобойченко, І.А. Сторожев, В.В. Коростельов]. – Х.: Золоті сторінки, 2013. – 294 с.
11. Общие сведения о губернии // Списки населенных мест Российской империи / [сост. и изд. Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел]. – СПб.: В типографии Карла Вульфа, 1863. – Т. XLVI: Харьковская губерния. – С. I-XCIII.
12. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / [упоряд. В.І. Піржій, О.І. Гуржій, П.С. Сохань (відп. ред.)]. – К.: Наукова думка, 1991. – 220 с. – ISBN 5-12-002041-0.
13. Пересічне 1635. Село мос, для мене ти єдине! – Х., без м. і р.

14. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту / [підгот. до друку: О.В. Тодійчук (голови. упорядн.), В.В. Страшко, Р.І. Осташ та ін.]. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с. – ISBN 5-12-002042-9
15. Рідний край: Навчальний посібник з народознавства / [за ред. І.Ф. Прокопенка]. – Х.: Основа, 1999. – 582 с.
16. Словник гідронімів України / [ред. колегія: А.П. Непокупний, О.С. Стрижак, К.К. Цілуйко (голова)]. – К.: Наукова думка, 1979. – 780 с.
17. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / [укл.: Т.В. Громко, В.В. Лучик (відп. ред.), Т.І. Поляруш]. – Київ; Кіровоград: РВГПЦ КДПУ, 1999. – 222 с. – ISBN 966-7401-27-8.
18. Словник української мови в 11-т. / [гол. ред. І.К. Білодід]. – К.: Наукова думка, 1978 – Т. IX. – 916 с.
19. Списки населенних мест Российской империи / [сост. и изд. Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел]. – СПб.: В типографии Карла Вульфа, 1862. – Т. XXXIII: Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. – 263 с.
20. Списки населенных мест Российской империи / [сост. и изд. Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел]. – СПб.: В типографии Карла Вульфа, 1863. – Т. XLVI: Харьковская губерния. – 209 с.
21. Топонімічний словник Харківщини / [авт.-упоряд. А.М. Перепаца, А.П. Яреценко; ред. Ф. Онацька]. – Х.: б. в., 1991. – 117 с.
22. [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Балаклія>.
23. [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.org/wiki/Барвінкове>.
24. [електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Высокополье_\(Харьковская_область\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Высокополье_(Харьковская_область)).
25. [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Вовчанськ>.
26. [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Крисине>.
27. [електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Малинівка_\(смт\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Малинівка_(смт)).
28. [електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Ольшаны_\(Харьковская_область\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Ольшаны_(Харьковская_область)).

Олександр Іваненко (Київ)

науковий співробітник

Інституту української мови НАН України,

кандидат філологічних наук

Із кримських етимологій: Кайгадор – Provato – Кийк-Атлама

Нашу увагу привернув населений пункт, назва якого упродовж багатьох віків неодноразово змінювалася – *Кайгадор*, *Кайтохорі*, *Провато*, *Текіс*, *Орджонікідзе* ...

Зазначене поселення розташоване на місі *Кийк-Атлама*, де наприкінці XI ст. знаходився вірменський монастир і фортеця *Кайгадор* [16], а сам мис виступає далеко в акваторію Чорного моря, нагадуючи невеликий півострів площею бл. 6 кв. км. Тут виявлено декілька стоянок людини доби неоліту [17]. У середньовіччі територія поселення, де був генуезький порт, носила назву *Provato*, пізніше – *Кийк-Атлама*. у 1805-1820 рр. в околиці згаданого монастиря існувало селище *Коктебель*. Після відселення жителів в район Кара-Дагу на цьому місці виник *Двуякорный кордон* [15].

Востаннє назву поселення було змінено 1937 р. на *Орджонікідзе*. До того часу окремі його частини називалися *Провальное* і *Двуякорный* (тепер – військмістечко *Двуякорный*) [16]. нині від назви *Кайгадор* / *Кайдагор* лишилася лише назва прилеглих гір, які деякі старожили називають «гори *Катагоры*» [18].

Імовірна первісна назва поселення *Кайгадор* засвідчена у варіантах: *Кайдагор*, *Кайтохори*, *Катагор*. Також у середньовічних джерелах збереглася назва *Кайгадорські ворота* (у Кафі). У списках виселених Катериною II у XVIII ст. християнських сіл згадано *Катагор*. У назадов'ї серед депортованих громад кримських греків є вихідці з села *Катагор* (деякі з них передають його назву як *Кайтохори*, *Хайтохори*) [18]. Також на території Кафи (Феодосії) засвідчена фортеця *Хайоц-Берд* [20, с. 73 або 2] – із першим компонентом цієї назви деякі дослідники пов'язують походження ойконіма *Кайгадор* (див. нижче).

У доступних нам історичних джерелах засвідчені такі згадки поселення:

XI–XVI ст. *Двуякорная долина* носила назву *Кимчак*. тут було родове гніздо племені *кангли* [15];

1332-1440 італ. *Provato* [12, с. 378];

1350-1355 [в італійських документах]: назва затоки *Текік* [17];

1449 ad hostium *Caihadoris* – при воротах *Кайгадорських* [13, с. 700];

1778 *Катагорь* [19, с. 3; 14, фотокопія 3];

1783 [деревня] *Текія* Ширинського кадиліка Кефінського каймаканства [4, с. 57];

1836 *Текіэ* [5, арк. 2];

1837 «... при *Двуякорной баттареъ*» [6, с. 29];

1837 «... при *Двуякорномъ кордонъ*» [6, с. 20];

1837 «... и развалины армянских церквей Карадагской и при *Двуякорномъ кордонъ*, в долине *Текіи* ...» [6, с. 80];

1837 «... отъ мыса *Кішкь-Атламі* (близь Феодосіи) до мыса Айя-Буруна (близь Ласпи)» [6, с. 225];

1864 *Текіе* при фонтанъ Феодосійського пов. [8, с. 100];

1902 *Текіе* Салинської вол. Феодосійського пов. [7, с. 144].

1913-1914 *Ляла-Текін* – *Двуякорная* [17];

1926 *Двуякорный* Феодосійського р-ну [9, с. 357];

1937 *Орджоникидзе* [16].

Наведені назви (з варіантами) потребують певних історико-лінгвістичних коментарів.

Передусім, слід відзначити, що нині назви *Двуякорный* і *Текіе / Текіэ* вживаються на позначення однієї з частин Кайгадору, розташованої в долині, яка в різний час носила обидві ці назви. З італійських джерел випливає, що *Текіе / Текіэ* – попередня назва бухти *Двуякорная* [17]. При цьому показово, що спочатку вірменська назва *Кайгадор*, а згодом і татарська *Текіе / Текіэ*, уживалися на позначення монастиря, розташованого саме в долині. Тоді як інший ойконім – *Provato* – мав позначати іншу частину поселення, пов'язану з портом.

Пропоновані далі пояснення ойконіма-комполита *Кайгадор / Кайдагор* нерозривно пов'язані з історією самого поселення.

1. *Кайдагор* – це територія Карантина у Феодосії, так званий вірменський квартал. На думку кримської дослідниці А. Наумової, «*Кайдагор* згадується лише одного разу в «Статуті Кафи» 1449 р. як *Кайдагорські ворота*». Далі дослідниця вказує на той факт, що «*Кайдагор* вірменською – *Хайгодзор* – *Вірменська долина*. Так називалася місцевість у провінції Ані, де першопредок вірмен *Гайк* поселив свій народ. Там же вірмени звели фортецю *Хайоц берд*, буквально – вірменська фортеця. Тож переселившись з Ані до Кафи, вірмени перенесли й святі для себе назви» [15]. Справді, у першоджерелі, на яке покликається А. Наумова, згадується область *Хайоц-дзор*, названа на честь героя й великого предка вірмен на ім'я *Хайк*, а країна, названа на його честь, – *Хайкх* [11, с. 23].

Наведені факти в цілому задовільно пояснюють історію назви *Кайдагор*. Водночас, із лінгвістичного погляду не зовсім коректне твердження про те, що *Кайдагор* згадується лише як *Кайдагорські ворота*: засвідчена в історичному джерелі староіталійська назва (ad) hostium *Caihadoris* – прикметник, який вказує на зв'язок із певним географічним об'єктом під назвою **Caihador(i)*. Проте сам об'єкт із такою назвою в зазначеному джерелі прямо не згадано.

Появу назви *Кайгадор* можна пояснювати двоюко: 1) вірменськими переселеннями на таврійські землі було перенесено назву долини, від якої може походити ойконім *Кайгадор*; 2) вірменськими переселеннями було перенесено ойконім, похідний від назви долини. Щодо словотвірної аналогії пор. назви вірменських міст: *Ванадзор*, *Ехеднадзор*, *Цахкадзор* [21], другий компонент яких означає 'долина'. Утім, беручи до уваги той факт, що ороніми часто виступали як основа для назви поселення, ми віддаємо перевагу першій із двох версій. Окрім того, внутрішня форма оронімів *Provato* більше пасує саме ороб'єктам – урвищу, крутій горі чи мису, ніж розташованим біля них населеним пунктам (пояснення обох назв див. нижче). Отже, аналізований ойконім – незалежно від його етимології – має походити від однойменного ороніма (*Хайгодзор* чи *Кайтохорі* відповідно).

Не до кінця зрозумілим лишається інше питання: вірменська назва *Кайгадор* первісна чи, навпаки, – результат заміни ранішої грецької назви (напр., *Кайтохорі*) співзвучною вірменською *Хайгодзор*? Адже вірменські поселення в Криму засвідчені лише від VII ст. н. е., тоді як перші грецькі поселення датовані VII-VI ст. до н. е. Саме від цього залежить тлумачення грецьких форм.

2. У будь-якому разі, грецьку форму *Кайтохорі* (навіть, якщо вона лише результат переосмислення на грецькому ґрунті вірменського топоніма) можна пов'язувати з лексикою на зразок: 1) д.-гр. *κατ' ὄρος*, дор. *κατ' ὄρος* 'який звисає, спадає' [2, I, с. 923] на позначення місцевості, де розташовувалося поселення, або ж узвишшя, де містився порт; 2) д.-гр. *κάτω* I '(згори) вниз', 'під', 'навпроти'; *κάτω* II 'униз' [2, I, с. 880] + *-ὄρος* 'гора' із первісною семантикою: спуск із гір; поселення, розташоване під горами або навпроти гір; 3) д.-гр. *κάτω* I '(згори) вниз', 'під', 'навпроти' + *ὄρος* 'кордон, межа', 'межі, рамки' [2, I, с. 880, 1195] із приблизною семантикою *'поселення за межами хори'.

3. З огляду на те, що у середньовіччі на території поселення існувала монастирська фортеця вірмен-католиків, деякі дослідники виводять топонім *Кайдагор* від спотвореного вірменського імені *Хачатур* (Хреститель). Можливо, саме так називали фортецю місцеві вірмени в XIV ст. [18].

На наш погляд, версія сумнівна, оскільки, в разі походження назви *Кайдагор*, *Хайгадор* від *Хачатур*, без будь-якого задовільного пояснення лишаються фонетика й словотвір ойконіма.

4. Історик Е. Петрова назву *Кайгадор* вважає калькою з латини, проте своє припущення не аргументує: «справжній, неперекладаний у даній формі, термін відбиває спотворену з часом середньовічну латину, тоді як первісно ці (Кайгадорські) ворота могли називатися Мисливськими». Ці ворота вели на північний захід від Кафи й містилися поряд із фонтаном Айвазовського на території сучасної Феодосії [18].

Версія непереконлива, оскільки єдине відоме нам слово з мисливською семантикою і при тому дуже віддалено співзвучне з топонімом *Кайдагор*, *Кайтохорі*, – лат. *cothurnus* 'високе грецьке взуття на товстій підошві, котурн; мисливський чобіт' [3, с. 267].

5. Ойконім *Provato* може походити від:

1) сер.-гр. *πρόβατος* [prouvato(s)] 'зручний для виступу вперед' [12, с. 378];

2) сер.-гр. *πρόβατό(ν)* [prouvato(n)] 'виступ' – пор. турецьку кальку *Киш-атлама* 'козиный виступ' у Халкедоні [12, с. 378];

3) італ. *provato* 'випробуваний, перевірений' [12, с. 378]. творці топоніма, найімовірніше, ромеї, проте участь італійців також не відкидається, оскільки можливе італійське переосмислення топоніма;

4) д.-гр. *πρόβατο* 'вівця, баран' [1, с. 102];

5) лат. *probata* 'вівці', запозичене з грецької [3, с. 812].

6. Ойконім *Провальня* – похідне від однойменної назви бухти. Остання, своєю чергою, – результат переоформлення на слов'янському ґрунті за доп. прикметника рос. *провальный*, *-оє* старої назви *Provato*.

7. Ойконім *Двуякорный* – похідне від однойменної назви бухти, в основі якої – онімизований прикметник рос. *двуякорный*, *-оє*. Назва бухти *Двуякорная* пов'язана з тією обставиною, що в ній розташовувалися дві якрні стоянки [15].

7. Ороніми *Текія*, *Текіэ* мотивовані к.-тат. *tekiye* ‘текіє, монастир деревішів’ [1, с. 217]. У нашому випадку цим словом позначався вірменський монастир у Кайгадорі.

8. Ойконім *Куйк-Атлама* походить від назви однойменного мису, пов’язаної з к.-тат. *kiyik* ‘дикий’, ‘дика коза’, тат. *geyik* ‘олень’ + *atlama* ‘стрибок’ [1, сс. 160, 116] = ‘дикої кози / оленя стрибок’. Татарська назва частково калькує попередню греко-італійську назву *Provato*, яку на пізньому етапі її існування було переосмислено у зв’язку з лексикою на зразок д.-гр. *πρόβατον* ‘свійська тварина’, ‘дрібна худоба (вівці й кози)’, ‘вівця, баран’ [2, II, с. 1373]. Тоді як первісно назву мису варто пов’язувати з сер.-гр. *πρόβατος* ‘зручний для виступу, *πρόβατό(ν)* ‘виступ’ і далі – з д.-гр. *πρόβαίω* ‘іти вперед’, ‘висувати, виставляти’, ‘виступати, виходити’, ‘просуватися вперед’ [2, II, с. 1372]. Імовірно, певний час у місцевому мовному середовищі співіснували два пояснення назви *Provato* – і як ‘виступ’, і як ‘баран, вівця’. Саме другий варіант, що виник іще на грецькому ґрунті як народноетимологічний, і був калькований прийшлим татарським населенням.

За іншою версією, назва мису *Куйк-Атлама* походить від к.-тат. *кьатлама* ‘страва з листкового тіста’ – за аналогією до шаруватих урвищ мису [16]. На наш погляд, ця версія хибна, оскільки суперечить описаній вище типології номінації географічного об’єкта.

9. назву *Орджонікідзе* поселення отримало від прізвища радянського наркома важкої промисловості Серго Орджонікідзе, який помер 1937 р.

* * * * *

Відновити докладно історію назв досліджуваного населеного пункту, за браком історичних відомостей, можна лише частково – від початку II тис. н. е., коли тут виникає вірменське поселення *Кайгадор* і храм. Чи становить ця назва результат адаптації якоїсь попередньої грецької або іншої (напр., сарматської, індоарійської) назви – невідомо. Також невідомо, чи існував до появи вірменського ороніма аналогічний грецький оронім, який міг адаптувати раніший сарматський або індоарійський топонім. Припускаючи існування такого топоніма (ороніма) можна лише досить умовно, відновлюючи гіпотетичну гібридну назву на зразок: індоарійський етнонім **kaita- / *keta* (пор. *Coitae, Cetae* – плем’я сарматів?), *Κοίται* – етнонім [10, с. 244]) + д.-гр. -*όρος* ‘гора’, + *όρος* ‘кордон, межа’, ‘межі, рамки’ [2, I, с. 1195] = ‘гора / земля племені *каймо*’.

Отже, з певністю можна лише констатувати, що назву бухти і поселення *Provato* певною мірою було кальковано на татарському мовному ґрунті як *Куйк-Атлама*, а назва долини *Кайгадор* на татарському ґрунті отримала назву *Текіє* (обитель), оскільки в цій долині стояв вірменський монастир.

Відзначене у статті неповне калькування первісних грецької чи латинської географічних назв засобами кримсько-татарської мови відбиває процеси, характерні в цілому для топонімії Криму, засвідчуючи в такий спосіб зміни в етнічному складі цієї території.

Джерела та література

1. Бушаков В.А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. – К., 2003. – 226 с.
2. Дворецкий И.Х. Древнегреческо-русский словарь. – М.: ГИИНС, 1958. – Т. I-II.
3. Дворецкий И.Х. латинско-русский словарь. – М.: Рус. яз., 1976. – 1088 с.
4. Камеральное описание Крыма 1784 года. Продолжение: Ведомость, какие именно состоят в Крымском полуострове каймаканствы, кто именно в котором каймаканом состоит, сколько в каждом каймаканстве кадыльков, а во всяком кадыльке сколько деревень. Декабря 17-го дня 1783-го года // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1888. – № 6. – С. 36-63.
5. Карта Южного Крыма, принадлежащая к Крымскому сборнику Петра Кеппена. Издана по распоряжению Г-на Новороссийского и Бессарабского Генерал-губернатора графа М.С. Воронцова. – Ст.-Петербург, 1836 года. Лист 2.
6. Кеппен П. Крымский сборник. О древностях Южного берега Крыма и гор таврических. – Спб., 1837. – 412 с.

7. Памятная книжка Таврической губернии на 1902 год. – Симферополь, 1902. – 516 с.
8. Список населенных мест Российской империи, составленные и изданные Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. 41. Таврическая губерния. – СПб, 1865. – 138 с.
9. Список населенных пунктов Крымской АССР по Всесоюзной переписи 17 декабря 1926 года. – Симферополь: Крымское центральное статистическое управление, 1927 // Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783–1998 гг. / Справочник. – Симферополь: Таврия-Плюс, 1999. – Приложение 15 (с. 307-395).
10. Трубочев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. М.: Наука, 1999. – 320 с.
11. Хоренаци, Мовсес. История Армении/ Пер. с древнеарм. языка, введение и примечания Г. Саркисяна. – Ереван: Айастан, 1990. – 291 с.
12. Шапошников А.К. Словарь древнейшей ономастики Таврического полуострова // Топонимика Крыма 2011: Сб. статей / сост. Ю.А. Беляев. – Симферополь: Универсум, 2011. – С. 275-442.
13. Юриевич В. Устав для генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году. Латинский текст с переводом и примечаниями // ЗООИД, 1863. –Т. V. – С. 629-837.

Електронні ресурси

14. Азовские греки // [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.azovgreeks.com/library.cfm?articleId=183>
15. История поселка Орджоникидзе. Исправление ошибок // Прошлое и настоящее / [электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://vladko2008.livejournal.com/5138.html>.
16. Орджоникидзе (Крым) // [электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Орджоникидзе_\(Крым\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Орджоникидзе_(Крым)).
17. Справка из истории об Орджоникидзе // [электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ordjon.com/index.php?page=history_ord.
18. Топонимика: про «зурбаган» и *кайдагор* // [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://travel.org.ua/forums/viewtopic.php?t=44399>.
19. Чернов Э.А. Ведомость А.В. Суворова о выведенных христианах из Крымского ханства в Российскую империю, от 18.09.1778 г. (РГВИА, ф. ВУА, д.208, л.276-278. Переписано с копий) // [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.azovgreeks.com/gendb/rus/pdf/Chernoff19.pdf>.
20. Шапошников А.К. Ономастика армянского происхождения из средневековой Сугдаи // Исследования по арменистике в Украине. Выпуск 1. – Симферополь: «Феникс», 2008. – С. 73–74. [электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.academia.edu/23704594/Ономастика_армянского_происхождения_из_средневековой_Сугдаи_Исследования_по_арменистике_в_Украине_Выпуск_1_Симферополь_Феникс_2008_200_с._с._73_74.
21. Армянское Бюро путешествий. населенные пункты армении // [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.atb.am/ru/armenia/city>.

Олеся Лазаренко (Франкфурт-на-Одери)
Європейський Університет Віадрана

Літературні студії доби Козацтва у науковому доробку Вікторії Петрівни Колосової (до 95-річчя від дня народження)

Цього року в серпні минає 95 років від дня народження знаної і відданої дослідниці давньої української літератури і авторки ваговитих наукових праць на цій ниві, колишньої співробітниці відділу української доживотної літератури (згодом – давньої україн-

ської літератури) Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, кандидата філологічних наук, ветерана праці Вікторії Петрівни Колосової (1923–2010).

Майбутній літературознавець народилася в родині агронома Петра Івановича Водолажського (1892–1955) й Антоніни Михайлівни Гневишової-Водолажської (1888–1966) у м. Бар Вінницької області. Середню освіту Вікторія Петрівна здобула у м. Києві, останній шкільний дзвоник пролунав для неї в 1941 р., тоді їй виповнилося сімнадцять. Перші роки війни вона разом із батьками перебувала в окупованому Києві, а після визволення міста вступила в 1944 р. на навчання до Київського державного університету (КДУ) ім. Т.Г. Шевченка, який закінчила у 1948 р., отримавши диплом із відзнакою: «Філологія і студії над мовою виявилися тією ділянкою, в якій Вікторія Колосова відкрила свій дивовижний талант археографа і коментаторки, дивовижні і задрісні для історика знання українського минулого XVII–XVIII століть» [1, 358].

Вже у студентські часи Вікторія Петрівна проявила серйозний інтерес до вивчення східнослов'янської давньої літератури. В особистому архіві, який після її смерті було передано до відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, зберігається рекомендація-характеристика для вступу в аспірантуру КДУ дійсного члена Наукового студентського товариства (НСТ) Водолажської В.П., звідки ми дізнаємося про низку її дослідницьких досягнень на той час. Це і доповіді на студентських конференціях «Вчення Ломоносова про три стилі в російській літературі», «Повість про Фрола Скобєєва» (визнані найкращими і відзначені преміями), праяв відповідального редактора над «Збірником студентських наукових робіт» і «Вісником NST», участь в організації і проведенні конференцій: «Президія NST вважає, що в особі тов. Водолажської наукове студентське товариство має одного з кращих своїх членів, який виявив здібності до самостійної наукової роботи і тому рекомендує тов. Водолажську, яка успішно закінчила курс навчання в Університеті, до вступу до аспірантури Київського Державного Університету ім. Т. Г. Шевченка. Підписи: Проректор КДУ по науковій роботі Підоплічко, Науковий керівник NST по секції гуманітарних наук Серг. Маслов, Голова Президії NST В. Чугайов»².

Не підлягає сумніву, що важливий і вирішальний вплив на вибір Вікторією Петрівною такого цікавого і поважного напрямку у своїх подальших студіях мав відомий український літературознавець, професор, член-кореспондент Сергій Маслов [Див.: 2, 204–205], чий підпис ми можемо відчитати на згаданому вище документі. На той час він очолював відділ давніх української і російської літератур бібліотеки АН УРСР, очолював відділ давньої української літератури в Інституті літератури, займався викладацькою діяльністю в різних вищих та середніх навчальних закладах Києва, зокрема в КДУ. В особистій книгозбірні В.П. Колосової зберігався автограф Сергія Івановича на посібнику українського вченого-економіста Г.К. Воблія «Організація роботи наукового керівника (методика і техніка)» (К.: Вид-во АН УРСР, 1947): «Дорогой ученице Виктории Петровне Водолажской на добрую память о занятиях старой русской литературой в К.Г.У. 24 марта 1947. Серг. Маслов». Ймовірно, цей напис і дарунок було передано Вікторії Петрівні після чергової студентської конференції, в якій вона брала активну участь.

До аспірантури В.П. Колосова вступила, однак аж за майже 10 років у 1957 р. [2, 192]. За сімейними обставинами вона змушена була на певний час відмовитися від своїх наукових пошуків, однак не від творчої діяльності. Шлюб із випускником історичного факультету археологічного відділення Колосовим Юрієм Георгійовичем (вони були знайомі ще до війни – навчалися в одній школі), народження донечки ніби відтягли на певний момент наступну зустріч Вікторії Петрівни із такою милою їй душі і серцю давньою літературою, однак зовсім не заважали їй творчо розвиватися і удосконалюватися як редактору і журналісту видання «Блокнот агітатора».

² З архіву В. П. Колосової, що зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Усі подальші цитовані документи також походять з цього архіву.

Ось яку характеристику надала редакція згаданого вище журналу, де протягом 1950–1957 рр. працювала Вікторія Петрівна, щодо її вступу до аспірантури в Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР: «*За час роботи в редакції тов. Колосова оволоділа кваліфікацією журналіста, в «Блокноті агітатора» було надруковано ряд написаних нею статей. Тов. Колосова виявила здібності до організації і літературно-стилістичної обробки матеріалів, добре володіє як українською, так і російською мовами, є кваліфікованим перекладачем, творчо підходить до перекладів. Редактор журналу «Блокнот агітатора» /підпис/ М. Карпов. 24 серпня 1957 р.».*

Закінчивши у 1960 р. аспірантські студії під керівництвом академіка Олександра Білецького, вона залишилася на посаді молодшого наукового співробітника Відділу історії української дожовтневої літератури. Її кандидатська розвідка, захищена у 1962 р., була присвячена давній літературі кінця XVII – початку XVIII ст., а героєм наукового дослідження став віршописець і збирач народних прислів'їв Климентій Зіновійв. Таким чином, В.П. Колосова стала продовжувачкою наукових традицій, започаткованих знаменитими літературознавцями В.П. Перетцем і його учнем, який сам став згодом вчителем для наступних поколінь фахівців з галузі української літературної старожитності, а саме: С.І. Масловим.

Монографія Вікторії Петрівни Колосової «Климентій Зіновійв. Життя і творчість» побачила світ у Києві в 1964 р. і могла би стати чи не останнім пунктом реалізації дослідницьких стремлень свого автора. Можемо полічити – від закінчення університету до захисту дисертації минуло чотиринадцять років, а це немалий час для усвідомлення та осмислення свого місця в культурній і науковій реальності. Вільно було і зупинитися, однак цей шлях був не для полум'яної за вдачею Вікторії Петрівни.

Працелюбність, цікавість, бажання розвиватися і творити, готовність до кропіткої роботи – все це допомогло фахівцю-словеснику після стількох років відірваності від академічного середовища «віднайти» і знайти себе у тому науковому і життєвому просторі, до якого вона себе готувала ще зі студентської лави.

Ніби віддаючи данину своїм наставникам Сергію Маслову і Олександру Білецькому³, які обидва належно і високо оцінили наукові прагнення Вікторії Петрівни в літературознавчій царині, вона написала розділи про давню українську поезію у I-му томі «Історії української літератури» (К., 1967), підготувала до друку разом з І.П. Чепігіною твори Климентія Зіновійва (К., 1971)⁴, пізніше систематизувала і опублікувала твори Івана Величковського (у співавторстві з В. І. Кречотнем; К., 1972)⁵, а також виступила упорядником збірника «Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст.» (теж у співавторстві з В.І. Кречотнем; К., 1978). Згодом, як свідчить копія з особистого архіву «Характеристики, виданої для призначення В.П. Колосової на посаду старшого наукового співробітника за конкурсом по Відділу історії української дожовтневої літератури» Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР від 17 лютого 1971 р., Вікторія Петрівна «*завершила у співавторстві з Л. С. Махновцем та В.І. Кречотнем працю над дослідженням – «Художність давньої української літератури», де їй належить розділ про поезію (близько 7 аркушів)».*

Колега Вікторії Петрівни у дослідженнях української словесності Олекса Мишанич згадує про той час, як у 1963 р. після закриття відділу давньої української літератури було сформовано групу із чотирьох науковців – Л. Махновця, В. Кречотня, В. Колосової і О. Мишанича, на яких було покладено обов'язок укласти 1-ий том і частину 2-го згаданої вище «Історії української літератури» у 8-ми томах, яка і донині не втратила свого значення [2, 193-

³ В одному з документів В. П. Колосова пише про себе, готуючи автобіографію чи характеристику: «Досліджуючи українську літературу XIII – XVIII ст., керувалася настановами Івана Франка – вченого-медієвіста, а також науковими засадами її безпосередніх учителів – М.К. Гудзія, С. І. Маслова, О.А. Назаревського і О.І. Білецького» (зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України).

⁴ Книга «Климентій Зіновійв. Вірші. Привістії посполиті» (К.: Наук. думка, 1971. – 391с.) знайшла відгук і в середовищі науковців української діаспори. Див.: рецензію проф. Мічиганського Університету Івана-Павла Химки у часописі «Український історик». – № 1-2 (37-38). Рік X. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1973. – С. 152-153.

⁵ Див., зокрема, рецензію проф. Дмитра Чижевського в „Archiv fuer das Studium der neueren Sprachen und Literaturen”. – Braunschweig. – 1974. – Bd. 211. – S. 248-249.

194]. Саме тоді вченими була написана цікава і ґрунтовна праця, що, враховуючи здобутки попередніх «Історій» кінця XIX–поч. XX ст., представила розвиток української літератури як «єдиний літературний процес на всіх українських землях»: «У ній опрацьовано всі відомі літературні тексти, простежено розвиток жанрів, розмежовано оригінальні і перекладну літературу» [Там само, 193]. У 1979 р. відділ давньої української літератури було відновлено на чолі із В. Микитасем, де В.П. Колосова успішно продовжила свої дослідження.

Уміння працювати зі стародавніми рукописами допомогло також Вікторії Петрівні у підготовці до друку 29, 30, 39 і 40 томів творів Івана Франка, що свого часу входило до її робочих планів у стінах Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка.

Не можна оминати ще однієї сторінки наукової діяльності пані Вікторії Колосової, а саме: апробація власних наукових напрацювань і здобутків. Перелік вітчизняних і міжнародних заходів, в яких брала участь дослідниця-медієвіст, є надзвичайно багатим і представницьким – це і симпозиуми з питань східнослов'янської лексикографії (Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН України) та книгознавства (Музей книги, Центральна наукова бібліотека ім. В. Вернадського), Нарбутівські читання, львівські Федорівські семінари і читання, конференція «Слов'янські культури і світовий культурний процес» (Мінськ, 1982), IX Міжнародний з'їзд славистів (Київ, 1983), українсько-американський симпозиум «Давня українська література і становлення нової української літератури» (Київ, 1988), міжнародна наукова конференція «Слов'яни: єдність і розмаїття» (Мінськ, 1990) та ін.

З виходом на пенсію Вікторія Петрівна не припиняє дослідницької роботи, щорічно продовжує виступати на міжнародних конференціях, симпозиумах, круглих столах, друкуватися в Україні, Білорусії, Росії, Польщі. Так, скажімо, у 1992 р. у Мюнхені в Українському вільному університеті прозвучала доповідь В.П. Колосової на тему: «Перша церковнослов'янська друкована Біблія в Україні («Острозька Біблія»)»⁶.

Окремо варто згадати активну участь В. П. Колосової в міжнародній науково-практичній конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби», яку щорічно організовує і проводить Товариство охорони пам'яток України [3]. Тут Вікторія Петрівна виступала, представляючи теми про письменників доби козаччини Павла Лютковича, Ісаїя з Кам'янця-Подільського, Мелетія Смотрицького [Див.: Список праць].

У цій невеличкій статті хотілося б згадати ще про кілька пристрастей Вікторії Петрівни – любов до листування і любов до книжки. До нас дійшло багато епістолій, нотаток і листівок, адресованих їй з різних місцин – не тільки України і Росії, а також Польщі, Німеччини, Америки, Аргентини. Серед дописувачів Вікторії Петрівни був, зокрема, і польський історик-медієвіст, професор Генрик Булгак, і російський історик, доктор історичних наук, професор Ленінградського університету Руслан Григорович Скринніков.

Цінні відомості можна було почерпнути також із книгозбірні В. П. Колосової, тематикою якої була переважно давня українська література і яку вона постійно і запевнято комплектувала. Для нас особисто – це ще одне джерело пізнати духовний світ Вікторії Петрівни, зрозуміти причинки її невтомної наукової активності і дивовижної працездатності до останніх років свого життя.

Додаток

Список вибраних праць Вікторії Петрівни Колосової

1. Колосова В. У рукописному архіві Капніста [з дод. листа В. В. Капніста до В. А. Жуківського] // Рад. літературознавство. – 1958. – № 3. – С. 92–95.
2. До вивчення творчості Климентія Зіновієва // Рад. літературознавство. – К., 1961. – № 4. – С. 80–91.

⁶ Виписка із чорновиків автобіографії чи характеристики, писаними рукою В. П. Колосової; зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України.

3. Жанрова природа віршів Климента Зіновієва // Рад. літературознавство. – К., 1962. – № 5. – С. 85–89.
4. Прислів'я та приказки у віршах Климента Зіновієва // Народна творчість та етнографія. – Кн. 2 (жовтень–грудень). – К., 1962. – С. 112–116.
5. Поетика творів Климента Зіновієва // Питання літератури. – 1963. – С. 88–131.
6. Климента Зіновієва. Життя і творчість – К.: Наук. думка, 1964. – 204 с.
7. Кризь обрії сторіч [До 200 років від дня смерті М. В. Ломоносова] // Літературна Україна. – 1965. – 16 квітня. – С. 3.
8. Климента – український поет XVII століття. – Канада. Українське життя. – 1965.
9. Віршова література [друга половина XVI – перша половина XVIII ст.] // Історія української літератури у восьми томах – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – С. 294–325.
10. Віршова література [друга половина XVII – перша половина XVIII ст.] // Історія української літератури у восьми томах – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – С. 425–461.
11. Ювілей вченого–педагога [До 80–річчя з дня народного професора О. А. Назаревського] // Рад. літературознавство. – 1968. – № 2. – С. 95.
12. 450 років білоруського книгодрукування // Друг читача, 1969. – 1 квітня.
13. Перетц В. М. (До 100–річчя з дня народження) // Українська мова і література в школі. – 1970. – № 1. – С. 88.
14. Ювілейна сесія на честь В. М. Перетца // Рад. літературознавство. – 1971. – № 1. – С. 96.
15. У співавторстві із Чепігою І. П.: Визначна пам'ятка українського письменства // У кн.: Зіновій Климента. Вірші. Приповісті посполиті. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 5–27.
16. У співавторстві із Кречетом В. І.: До питання про життя і творчість Івана Величковського. Вступна стаття, підготовка тексту та коментарі [разом з С. І. Масловим] // У кн.: Величковський І. Твори. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 16–36.
17. Функции стихотворений в композиции украинских старопечатных книг конца XVI – первой половины XVII в. // «Книга и социальный прогресс». Пятая Всесоюзная научная конференция по проблемам книговедения. Секция национальной книги. Тезисы докладов (10–12 апреля 1984 г.). – М., 1984. – С. 56.
18. До 350–річчя «Лексикона Павла Беринди. [Науковий симпозіум на тему: «Питання східнослов'янської лексикографії XI – XVII ст., Запоріжжя, жовтень, 1977 р.] // Рад. літературознавство. – 1977. – № 12. – С. 89–90.
19. Герасим Смотрицький як поет // В кн.: Теорія і історія літератури. – К., 1985. – С. 194–203.
20. Федорівські читання–85 // Рад. літературознавство. – 1986. – № 5. – С. 78–80.
21. Кирилло–мефодієвські традиції в українських виданнях XVI століття // Славяне: Азбука і мнѡгастайнасць. Міжнародная канферэнцыя 24 – 27 мая 1990. Секцыя 1. Кірыла–Мяфодзіеўскія традыцыі і развіццё нацыянальных моў славян. Тезісы дакладаў і паведамленняў. – Мінск, 1990. – С. 57.
22. Львівський «Апостол» Івана Федорова і «Житіє» Константина–Кирила філософа (до проблеми «Духовність українського народу») // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4–5 травня 1992 р.). – К.–Львів, 1992. – С. 32–34.
23. Твір Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб Петра Сагайдачного» // Історія українського середньовіччя: Козацька доба. Збірник наук. праць у 2-х част. (На пошану історика, лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка О. М. Апанович). – К., 1995. – Частина друга. – С. 107–123.
24. Козацтво кінця XVII – початку XVIII ст. очима поета–сучасника // Нові дослідження козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 207–211.
26. Павло Люткович – письменник, педагог, мандрівний видавець–друкар доби козащини в Україні // Нові дослідження козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 241–244.

27. До проблеми: духовне життя України другої половини XVI ст. Ісайі Кам'янчанин // Нові дослідження козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 290–296.
28. Невідомий автограф Мелетія Смотрицького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13.

Джерела та література

1. Вікторія Колосова (10 серпня 1923 – 16 березня) // Україна Модерна. – № 5 (16). – 2010. – С. 357–358.
2. Мишанич Олекса. На переломі. Літературознавчі статті і дослідження. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 437 с.
3. Титова О. Вікторія Петрівна Колосова (10 серпня 1923 – 16 березня 2010) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 555–556.

Тетяна Марченко (Київ)

старший науковий співробітник відділу слов'янських мов
Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України,
кандидат філологічних наук

Назви спадків в українській мові (за матеріалами пам'яток XIV–XVIII ст.)

Назви спадків в українській мові належать до загальнослов'янського мовного лексикону, вони відображають систему майнових відносин, що існували на попередніх етапах суспільного розвитку й ґрунтувалися на давньому звичаєвому праві, на правових засадах держав епохи Середньовіччя, Польсько-Литовського періоду та Козацької доби. Ці назви зафіксовані в пам'ятках давньоруськоукраїнської, середньоукраїнської мови, серед яких судові, урядові акти, що походять з різних теренів тогочасних державних утворень. Унаслідок наукового опрацювання писемних пам'яток відповідний лексичний матеріал представлено в історичних словниках [3; 6; 7], в діалектних словниках, спеціальних монографіях та інших працях. Підтверджені документально, лексичні матеріали української мови відіграють ключову роль в процесі реконструкції словникового складу праслов'янської мови [9; 10].

У праслов'янській мові назви спадків утворювалися від іменникових основ за допомогою суфіксів **-ina* (**babina*, **dědina* **oťčina*), **-izna* (**babizna* **bratrizna*, **dědizna*, **materizna*, **oťčizna*). Утворення з суфіксом *-izna* мають вторинний характер, вони постали на ґрунті форм з суфіксом *-ina* [9: 4, 226]. Суфікси **-ovina* (**bratovina*, **dědovina*) **-ovizna* (**bratovizna*, **bratovizna*, **dědovizna*) утворилися унаслідок перерозкладу твірної ад'єктивної основи та сполучення суфікса **-ov-* з **-ina*, **-izna*. У діалектах праслов'янської мови виникли окремі форми з суфіксом **-bščina*, що утворився внаслідок перерозкладу основи твірного прикметника (напр. **dědovъskъ*) та альтернативі приголосних при поєднанні суфіксів *-ъskъ* та *-ina*: сх. **dědovъščina*, зах. і півн. **materъščina*. Твірними у назвах спадків виступали переважно основи найменувань кровних родичів набувача спадку – **baba*, **mati*, **bratъ*, **dědъ* 'старший чоловік, який посідав поважне місце в родині; батьків або материн батько, дід; діал. вуйко, стрій, тесть; предок, родоначальник'. Праслов'янські назви спадків **babina* 'спадок від баби', півн. діал. **babizna* 'тс.', півн. діал. **bratovina* 'спадок від брата', півд. діал. **bratovizna*, зах. діал. **bratrizna*, **bratovizna* 'тс.', **dědina* 'спадок, масток (звичайно земля), отриманий від діда, від предків, спадкове родове майно', півн. діал. **dědizna*, зах. і півд. діал. **dědovina*, зах. діал.

**dědovizna*, сх. діал. **dědovъščina* 'тс.', півд. і сх. діал. **dědnina*, **materizna*, **matervъščina*, **otъčina*, **otъčizna* реконструйовано на підставі лексичних одиниць, зафіксованих у різних за жанрами й стилями пам'ятках, у ранніх лексикографічних джерелах; особливу цінність у процесі реконструкції прадавньої лексики має діалектний матеріал, який за формальними й семантичними ознаками засвідчує природний розвиток мов і дає можливість відтворити лексичні одиниці в їхніх первинних формах.

Суспільні трансформації минулих століть суттєво змінили природу родинних стосунків, структуру й зміст майнових зв'язків, тому в сучасній українській мові назви спадків переважно є застарілими й зберігаються в мовній практиці головню завдяки вживанню в текстах класичної художньої літератури. Слово *спадок* (майно і т. ін., що переходить від його власника до іншого), утворене від похідного префіксального дієслова *спасти* 'припасти, дістатися', виступає також у формі множини *спадки*, споріднене з тотожними за значенням одиницями *спадщина* та діал. *спадківщина* [2: 4, 310]: „Што все вчынилъ держанемъ в себе мѣтъ отчизною, куллею и спадкомъ” (Луцьк, 1562 р.) [3: 2, 341]; „По смерті батька Макар став повновладним хазяїном хутора і всіх багатств, що перейшли йому в спадок” (П. Кочура); „Коли три сини старійшини Анта ділили між собою спадщину, середульший син Сварг недаремно взяв собі всяку кузнъ” (С. Скляренко); з цим же значенням іноді вживається слово *нащадок* [2: 6, 500]: „Один змалку працює, у праці і помира, і дітям в нащадок зоставля одну тільки гірку працю” (М. Кропивницький) [5: 2, 651].

На позначення спадків в українській мові відомі слова, утворені від назв кровних родичів: *батьківщина*, *материзна*, *дідівщина*, *дідизна*, *бабизна*, заст. *прадідівщина*, заст. *отчина* (*отчизна*), діал. *вітчівщина*, діал. *вітчизнина* 'земля, успадкована по батькові', *сестризна*, *братовизна*, від назв інших членів родини: *вітчимівщина*, *сверківщина*, *тецизна*, *тестівщина*, а також абстрагована назва *предківщина*. Вони утворилися від основ іменників та окремих відповідних прикметників за допомогою суфікса -ина або похідних від нього формантів -чина, -щина, -изна, -овизна, -изнина. Сучасні словники подають такий лексичний матеріал, здебільшого, як свідчення процесів історичних змін у складі лексичної системи, що тісно пов'язані зі змінами, викликаними суспільним розвитком: „Яким згинув... Його батьківщина й материзна тепер у мене, – це більша частина нашої мастку” (Б. Грінченко); „Оця десятина землі.. дісталась йому від батька. То була дідизна, прадідизна, може” (М. Коцюбинський); „Василько схопився з місця: – Не треба, Даниле, не хочу я сам. Будемо разом.. Хай буде наша отчина спільна” (А. Хижняк) [5: 2, 651]; „Кидають отчизну і свою дідизну: свої пасіки й левади” [4: 3, 77].

У пам'ятках XIV–XV ст. назви спадків виступають у різноманітних фонетичних, фонетико-морфологічних і правописних варіантах; це пояснюється відсутністю у той час загального мовного стандарту, формування якого тривало довго і є об'єктивною ознакою становлення кожної слов'янської мови: *дѣдина*, *дѣдина*, *дѣднина*, *дѣдинина*, *дидизна*, *дидизна*, *дѣдизна*, *дѣдична*; *материзна*; *отчина*, *отчизна*, *отнина*, *вотчина*; *прадѣдина*, *пратотчина*: „При томъ всю(м)ъ застоною И мѣти хочоу какъ Продьковѣ Єго заживали штобъ И оунъ тоє о(т)чи(з)ни И дидизни Своє заживалъ” (Прилуки, 1459 р.); „Я Степанъ Кунацьковичъ, вызнаю самъ на себе симъ моимъ... листомъ...котрею имене отчина и дѣдина моя на имя Кольнятичи, было въ заставѣ у пана Василя Семашковича въ чотърнадцати копахъ грошей” (Луцьк, 1449 р.); „продаль есмъ дѣдину и отъчиною свою” (Острог, 1458 р.); „а даю и дала есми...зятю нашому пану Стецьку Шицикину...мужа своего дидину и отчину, селце имя Ставокъ” (Володимир, 1471 р.) [6: 1, 299–300]; „И далей била нам чолом и жедала нас, абыхмо ей дали и позволили имене на име Любчо пана сей прадѣдину и дѣдину и отчину по сей животе отдати и записати прироженомъ своимъ, кому бы она хотела” (Луцьк, 1487); „тѣмъ ми...далі і потвердил(и) есми ємоу оу нашихъ земл(и) село єго, пратніна на имѣ Корчєцій” (Путна, 1457 р.) [6: 2, 224].

У пізніших пам'ятках XVI–XVIII ст. зберігається фонетичне, морфологічне й правописне різноманіття одиниць на позначення спадщини, спадку й права на отримання чогось у спадщину. Похідні утворення від основи *д'жд*, *дед* з суфіксом -нина: *д'ждина* 'спадщина по дідові, дідизна': „И тѣж д'ждил есмо княза Андреа... Санкгуикувичаз невѣсткою его..., съ съномъ се со княземъ Андреем... отчизною и д'ждиною их” (1502 р.) *дедина* 'земельна власність, маєток, володіння': „суд земскии... на вѣласнии кгрунтъ котеленскии пересхал берегом над самую Черетяною..., поминаючи вѣси кгрунтъ и дедины двохъ сѣлы чужихъ” (1644 р.) [7: 8, 252]; з суфіксом -изна: *д'ждизна*, *дедизна* 'спадщина по дідові, дідизна, дідівщина': „А потом отецъ архимандритъ поведиль: же дей то не великая речъ: мни а не тебе не дедизна, але церкви Божей прислушаеть” (1539 р.) [7: 8, 251]; „А що ест д'ждизны на мене припадаюча част тую тыж братъ мосмъ гаврилию отдаю” (1594 р.) [7: 8, 251]. з суфіксом -овизна: *д'ждовизна* 'спадщина по дідові': Иван зезнал иже с а ему досыт оучинило з д'ждовизны (1572 р.) [7: 2, 4]; „снова голубкови... зезнали доброволне... будучи добрыми розумы иже продали ролю або очизну свою илмиеви брату своесму за деватдесат злот... ктурым с а оучинила зупелна заплама што и сами зезнали... и выписали так з д'ждовизны” (1575 р.) [7: 9, 4]; з суфіксом -нина *д'жднина*, *дадина* 'тс.': „мы стѣфан восвода... знамситѡ чиним... иже тоти истиннии наши слѣды... прїдоша пр'жд нами... разд'ждили промеж собою свои правїи отнины и д'жднини” (1520 р.); „Срмонах гаврилїе... продал своа правая отнина и дадина” (1591 р.) [7: 9, 4]. Виявлено похідні, утворені за допомогою суфіксів -ство, -цтво та їхніх варіантів *д'ждицтво*, *д'ждиство*, *д'ждицтво*, *д'ждицьство*, *д'ждичство*, *д'ждѣцтво*, *дедицтво*, *дедицтво*, *дедицьтво*, *дедичество*, *дедичство*, *дедыцьтво*, *дидитство*: „мы продали есмо... имѣне свое отчизное... со всем правом и власностью и д'ждиством” (1542 р.); „кды бы штец ихъ а живота своего оякое дедичество мель право и не доконавши ѡмьр, тогды дети... долгъ отца своег повинни платити” (1566 р.) „я... вырекаюся... дедичства своего доходити” (1588 р.) [7: 8, 252-253].

Зафіксовано назви спадків, утворені від основ іменників *баба*, *мати* з суфіксом -изна: *бабизна* 'спадщина по бабі', *материзна*, *материзна* 'спадок після матері': „дошла нас вѣдомост же... тые имена не розд'ждные, на которых... себе близкост материзны и бабизны правом приржонымъ быти мѣнять” (1573 р.) [7: 2, 4]; „иван зезнал иже с а ему досыт оучинило з д'ждовизны бабизны из очизны з материзны части тоѣ” (1572 р.) [7: 2, 4]; „Татияна, насерба Холявчына, доходячи близкостю материзны своее, на Мариш Холявчысе, второй малжонце по смерту матки своее” [3: 2, 422–423].

Від основи іменника *отець* існували назви спадків, утворені за допомогою суфікса -нина – *отнина*: „мы... дам слѣѣ наисмд... три словес... съ млини на том потоцѣ что их праваа отнина и д'жднина” (1622 р.) [7: 9, 4]; та за допомогою суфікса -изна – *отчизна*: „и мы с а того гораздѣ достаточне довѣдали, штож то ест тые имѣна праваа отчизна и д'ждина княза... Астрозского” (1511 р.) [7: 8, 252]; „Продали есмо князо Андрею... половицѣ Миркова, отчизнѣ и дедизнѣ нашѣ” (1539 р.) [7: 8, 251]; „Которая часть мнѣ ся застала отъ брати моее рожное, въ ровному д'жду, въ Павловичохъ и въ Уймицы, треяя часть отчизнѣ и д'ждизны моее” (1550 р.) [7: 8, 251]; „Што на моего пасинка отчизны его при мнѣ было, коли матку его брал, теѣ отдаю короу и волѣ” [3: 2, 74].

У староукраїнській мові вживалися назви спадків, утворені від основи прикметника *отцев-* за участі суфікса -щина: *отцевщина* 'спадок після батька': „Если бы мѣгъ Гдѣ Богъ изъ неволѣ бисурманской Пылипа, брата его [Демченка] старшого, маєт часть зоставит отцевщинѣ и оному” [3: 2, 73]; значення володіння спадком присутне також у похідних *отчизный* 'рідний; родовий': „Отчизное село” [3: 2, 74] та *отчистый* 'успадкований; предківський': „Жлуктенко слушний доводѣ на тое даль, же его были отчистые овци” [3: 2, 74];

значення слова *отчичь* 'поміщик' Є. Тимченко подає як імовірне: „*Сыновъ ихъ звано патрици, то есть отчичи*” [3: 2, 74]. Учений, без сумніву, був знайомий з матеріалами словника В.Дала (*отчич* 'син і родовий спадкоємець свого батька' [1, 599]), але схилився до значення 'землевласник', яке, очевидно, розвинулося на основі первинного 'спадкоємець свого батька'. У словниках сучасної мови слово *вотчина*, утворене за допомогою суфікса -ина, подається як історичне – у Давній Русі, а згодом в Україні та в Російській державі до XVIII ст. феодальна земельна власність, яку можна було заповідати, продавати тощо”: „*Про себе розказував, що він є поміщик, що у нього вотчина*” (Г. Квітка-Основ'яненко) [8: 1, 745].

Від основи прикметника *батьков-/батьків-* утворено похідні з суфіксом -щина (ст. -щина): *батковщина* 'спадок від батька': „*Казалисмо записат [дворь] дитяти небожчика Грицка, яко батковщину*” [3: 1, 44].

Від назв спадків були утворені прикметники *д'їдизный, д'їдинный, дедизный* зі значенням 'успадкований від дідів, предків, дідизний, дідичний': „*я прокоп михайлович хренцицки авнаимую сим моимъ листомъ, што которыи плац и двор в замку луцком по зиситю съ сего свта отца нашего на нас всех братью рожною яко нашъ влосныи отчизныи и дедизныи за правомъ нашимъ прирожномъ спало и пришло*” (1577 р.) [7: 8, 251]; „*На то пан Прежовскии поведилъ, иж... готов есми з доводом своимъ границы зъчистые з стародавныи отчизныи и дедизныи аказат*” (1584 р.) [7: 8, 251]; прикметник *бабизный* 'успадкований від баби': „*сторона зась поводова вси тые добра воле жалобы своеи на позвахъ положонос, бабизныи быти твердила, а такого делу николи быти не прызнавала*” (1555 р.) [7: 2, 4]; *имене бабизное*: 'масток, успадкований від баби': „*напротивъко того в'ѣна, выправы еи, оный весь посагъ... запысую ей и уицаю на третей части в'ѣхъ именьи моихъ отчизныхъ и бабизныхъ*” (1580 р.) [7: 13, 115] пов'язане зі значенням слова *материзна* похідне утворення *материстый* 'материнський': „*Им'ѣнья отчизныи або материстые въ великомъ князствѣ*” [3: 2, 423].

Зі значенням спадкового майна в пам'ятках вживається словосполучення, у складі якого іменник *им'ѣне* і прикметник, який вказує на особу, від якої набута спадщина:

им'ѣне (имене, именье) д'їдизное (дедичное, д'їдинное), дедизное именье 'успадкований від діда (від предків) масток': „*Мы... сами по своей доброй воли продали есмо им'ѣне наше отчизное и д'їдизное*” (1533 р.) [7: 13, 114]; „*Я... з жоною мою... продали есмо... дедизного именьа нашего Круничъ третю часть*” [7: 13, 115];

им'ѣне (имене, именье) отчичное, отчизное, отъчичное, отчистое, отчинное 'успадкований по батьковій масток': „*Янъ Яцъкович Теслуговский, ... продасть есми имене свое отчичное*” (1505 р.) [7: 13, 116]; „*Я... дарую... дочце моей милой... им'ѣнья мои отчизныи*” (1570 р.) [7: 13, 116];

им'ѣне (имене, именье, именье, им'ѣнье) материзное (материстое, материзное, матчиное) 'успадкований по матері масток': „*а къ томд'им'ѣна ес материстыи по ней есми взя... которыи по матце сй пришили*” (1522 р.) [7: 13, 116]; „*которая бы девка без воли отцовского и матчиное ишла замуже таковая откладывает от посагд от именья отчизного и материзного*” (1566 р.) [7: 13, 116]; „*листь на именья мои материстые... в него и тепер есть*” (1573 р.) [7: 13, 116].

На основі назв спадків у вигляді земельних мастків розвинулися значення поселень, територій: *додіна* 'село': „*Піде Марта, піде на другу дедину*” [4: 1, 374], це можна спостерігати у похідних *дідінець* 'двір': „*А взяв я її за рученьку, взяв я її за обі, запровадив чрез дідінець до покою к собі*” [4: 1, 388]; діал. *дзідзінок* 'двір', а також найменування власників, набувачів спадщини: *дідич* 'поміщик, володар': „*Коли хочеш дідичем на Україні сидіти, то перше всього вези сюди огненну бронь да сип замочок кругом будинків*”; „*Оттам стояв дворець красний, а в ньому розкоші, там жив дідич дуже добрий – все роздає гроші*” [4: 1, 388], *дідичка* 'поміщиця, полодарка' [4: 1, 388].

Назви спадків в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, склалися на світоглядних антитезах свій–чужий, моє–чуже, власне–спільне. Звичаєве право давніх слов'ян забезпечувало можливість передачі майнових прав від покоління до покоління і було основою сталого суспільного розвитку. Проаналізований мовний матеріал засвідчує різне за кількістю наповнення похідних утворень від назв осіб, найактивнішими виступають твірні основи слів *дод*, *отець*. Це вказує на певні особливості набуття спадків у давніх спільнотах. Правописні, фонетичні та морфологічні риси опрацьованої лексики демонструють шляхи становлення мовного стандарту сучасної української мови.

Джерела та література

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 тт. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – Т. 2. – 672 с.
2. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Т. 1–6. – К.: Наук. думка, 1982–2012.
3. Є. Тимченко. Матеріали до словника писемної та книжної мови XV – XVIII ст.: У 2-х книгах / Підготували до видання В.В. Німчук та Г.І. Лиса. – Київ – Нью-Йорк, 2002–2003.
4. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах / НАН України, Ін-т української мови. – К.: Наук. думка, 1996–1997.
5. Словник синонімів української мови: В 2 т./ А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – Т. 2 (О–Я). – К.: Наук. думка, 2000.– 960 с.
6. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У двох томах. – К.: Наук. думка, 1977–1978.
7. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Випуск 1–13. – Львів, 1994–2008.
8. Словник української мови: В 11 тт. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
9. Етимологический словарь: Праслав. лексич. фонд / Под ред. О. Н. Трубочёва, А. Ф. Журавлёва. – Вып.1–38. –М.: Наука, 1974–2012.
10. Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego: T. I–VIII. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974–2001.

Лілія Москаленко (Київ)

старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України,
кандидат філологічних наук

Сотенна старшина в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683–1750 рр.)

Історики, археографи, мовознавці протягом останнього часу активно досліджують формування збройних сил України, козацької еліти Гетьманщини, а також унормування назв військових посад і чинів [2].

Матеріали «Актив (протоколів) Полтавського полкового суду» (1683–1750 рр.) (далі – «Актив») [1], що містять значний за обсягом і досить потужний та різноплановий за евристичною цінністю лексичний матеріал, послужили поштовхом для пропонованої увазі читача розвідки. Її об'єктом стали відомості про сотенну старшину Полтавського полку; предметом – назви звань і посад сотенної старшини, а також власні імена представників

сотенної старшини; метою—систематизація назв звань і посад сотенної старшини Полтавського полку, уточнення її персонального складу в хронології.

Сотенна старшина почала формуватися з часу поділу полків на сотні, що, як військові формування, виникли ще в XVI ст., але як адміністративні одиниці сформувалися десь між 1616 і 1620 рр. У 1618 р. вже згадуються сотенні підрозділи в Гадячі, Кропивні, Лубнах, Миргороді, Переяславі, Полтаві та Прилуках. Скасування сотенної старшини було пов'язане з ліквідацією урядом Російської імперії залишків автономії на українських землях.

Сотенна старшина (разом із полковою старшиною) складала адміністративне й військове керівництво козацького війська—старшину козацьку, яка здійснювала управління полком та його підрозділами як у мирний час, так і в час військових походів. В охопленний пам'яткою період (1683–1750 рр.) козаки Полтавського полку брали активну участь в антифеодальних виступах 1687, 1689 і 1691 рр., в Азовських походах 1695–1696 рр., а під час II Азовського походу несли караульну службу на Муравському шляху, що вів до Азова. Під час Північної війни 1701 р. 1,5 тисячі козаків Полтавського полку І. Іскри вели «малу війну в Ліфляндії» та під проводом Д. Апостола брали участь у битві під Ерестфромом. 1702 р. здобували Нотебург. Із весни 1708 р. Полтавський козацький полк перебував на Дону для придушення повстання К. Булавіна. Переважна частина козаків Полтавського полку, повернувшись із донського походу, брала участь у Полтавській битві. Більшість полчан, за документами, які дійшли до нашого часу, підтримували І. Мазепу. Полтавський полк брав також участь у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр.

Сотенна старшина—збірна назва представників військової та цивільної адміністрації, які керували військово-територіальною одиницею козацького війська—сотнею. Сотенна старшина була організована за зразком полкової, повторюючи в масштабах сотні її склад та обов'язки. Сотенна старшина відповідала за складання реєстрів (компутів) козаків сотні, відала сотенною артилерією (якщо така була в наявності), організовувала озброєння, спорядження й мобілізацію сотенних козаків до походу, а також повинна була забезпечити захист населення від татарських нападів. Склад сотенної старшини дещо відрізнявся від складу полкової старшини: у її складі, на відміну від полкової старшини, не було судді. Функції судді виконував сотник [3]. На чолі сотенної старшини стояв сотник, а до її складу належали: сотенний отаман, сотенний осавул (або сотенні осавули), його помічник(и)—осавулець (чи осавульці), сотенний хорунжий і сотенний писар. Кожен із них виконував чітко окреслене коло обов'язків.

Коло членів старшини (як полкової й сотенної, так і міської), за матеріалами «Актив» окреслюється нечітко, без вказівки на неповний чи змішаний її склад, майже не диференціюється:

1) до складу старшини полкової, крім членів полкової старшини (обозного й писаря полкового), відносять членів міської (городової) влади (війта й бурмістра): *с притомностю старшині полкової: Василя Серка, обозного, Григорія Стефановича, писаря подк'с пехотного, его м'єсти пана Петра Кож'євского, Григорія Василюевича, войта, Семена Литиенка, б'срмістр' 127 зв. (28.07.1961; 01.08.1691);*

2) до складу старшини міської (городової), крім войта й бурмістра, за матеріалами пам'ятки, належать представники сотенної старшини (сотник і отаман): *При насъ, старшинъ городової б'цлицкої: Іванъ Сакънъ, сотникъ, Андр'ѣю Марченъкъ, атаманъ городовом[ш]ъ, Тимошъ Добраненъкъ, войтъ, Микит'ъ Шимъченъкъ, б'срмістр' 68 (11.01.1690).*

⁷ Підкресленням позначасмо виносні літери.

⁸ В ілюстративному матеріалі у квадратних дужках подаємо відновлений нами текст, що відсутній у пам'ятці з різних причин.

ков'ю и *срѣдъ* городовиѣ *отдасть*: старшинъ полковоѣ – двор, за мѣстомъ *столичѣ*, з хатою, а на *вртѣ* городовиѣ *подтавскѣй* – пчоль двадцѣтѣро и четверо и двѣ парѣ волон 99 (14.09.1690; 29.09.1690); *Того* начиннѣ не повинен *нихто* ани з власти *полковоѣ*, ани з старшини *мѣскоѣ* на свою потребу забирати под *винами* и *карацемъ* 260 (04.04.1706); *Предъ* насъ, ныжэйменованнью старшынъ *подковью* и *городовью* *подтавскью*, *стащивы* <...> *Лаврентій Ныкитогъ*, *обозній* *подковей* *подтавскѣй*, *Льска* *Старыцкѣй*, *атаманъ* *подтавскѣй*, *Кырыло* *Иваногъ*, *войтъ* *подтавскѣй* 242 зв. (06.09.1725).

У досліджуваній пам'ятці номен на позначення сотенної старшини формують розгалужену структурно-семантичну групу.

Однокомпонентна назва *старшина* (*стѣршинѣ*) 243 (27.09.1728) є загальною (спільною) назвою сотенної старшини Полтавського полку (як тієї, що перебувала в Полтаві (*старшина* (*старшина*) 97 (14.09.1690; 29.09.1690), *старшини* 97 (14.09.1690; 29.09.1690), так і тієї, що перебувала за її межами в сотенних містечках *старшина* 97 зв. (14.09.1690).

Поширюючись локативними, посесивними й темпоральними конкретизаторами, ця назва ставала дво- і трикомпонентною.

Локативну семантику у двокомпонентних назви старшини сотенної передають означення-конкретизатори, утворені від власної назви полкового міста, а також від власних назв сотенних містечок: *старшинъ* *подтавскоѣ* 102 (13.10.1690) (< *Полтава*), *старшина* *кишѣнската* 14 зв. (17.09.1684) (< *Кишинка*); з *старшиною* *новосанъжаровскою* 75 (04.04.1690) (< *Новий Санжаров*); *о* *старшині* *старосанъжаровскоѣ* 83 зв. (29.05.1690) (< *Старий Санжаров*). Інколи замість означення, похідного від назви сотенного містечка, в «Актах» використано прикметник *тамошній*, значення якого конкретизує контекст: *бѣднью* *сиротъ* в *Новомъ* *Санѣжаровѣ* *предъ* *дѣховецствомъ* и *предъ* *старшиною* *тамошнюю* *нещадно* *бито* 28 зв. (07.12.1687); *Процикъ*, *бывши* в *Резицеловцѣ* з *старшиною* *тамошнюю* 37 зв. (25.08.1688). Узагальнено локативну семантику прямо чи опосередковано передають також означення, похідні від назви типу населеного пункту, у якому перебувала старшинська адміністрація: *город* 'місто', 'містечко': *старшинъ* *городовоѣ* 71 (10.02.1690), *городовоѣ* *старшинъ* 97 зв. (14.09.1690).

Локативно-посесивну семантику опосередковано передають похідні від назви органу станового міщанського самоврядування й суду (*майстрат* 'магістрат'), який розташовувався в полковому місті: *старшинъ* *майстратовоѣ* 68 зв. (11.01.1690, а також похідні від назви військової частини (*полк*), підрозділами якої керувала сотенна старшина: *старшини* *полковоѣ* 127 зв. (28.07.1961; 01.08.1691).

Локативно-посесивну семантику в трикомпонентних номінативних словосполученнях передають означальні компоненти, похідні від словосполучення *полк* *Полтавскѣй*: *о* *старшини* *полковоѣ* *подтавскоѣ* 205 (19.12.1699), а також словосполучень, утворених поєднанням загальної назви типу населеного пункту (*город*) та його власної назви: *старшинъ* *городовоѣ* *полтавскоѣ* 103 (13.10.1690) (< *город* *Полтава*), *старшинъ* *городовоѣ* *бѣлицкоѣ* 68 (11.01.1690) (< *город* *Білики*).

У разі потреби (для розгляду кримінальних чи майнових справ) склад старшини (сотенної полкової полтавської чи сотенної старшини інших містечок і сіл) міг формуватися за наказом вищого полкового керівництва. Така старшина мала назву *наказної* старшини, а назви звань або посад сотника і членів старшини відповідно були поширені означенням *наказний*: *предъ* *наказною* *старшиною* *нишо* *подковою* <...> *вишадировали* *били* *декретъ* и *избавили* *Дмитра* *по* *сѣдѣ* *наказной* *старшини* *нишѣ* *золотихъ* *стѣ* *грошѣ* 71 (10.02.1690).

Сотник – військове звання особи, яка керувала сотнею–військовою й адміністративно-територіальною одиницею. Отже, сотник був водночас і військовим начальником своєї сотні як бойової одиниці, і головою адміністрації сотні як адміністративно-територіальної частини України з її населенням. Під час національно-визвольної війни

під проводом Б. Хмельницького (1648–1657 рр.) посада сотника була виборною. Сотник обирався на козацькій сотенній раді й затверджувався полковою радою чи радою генеральної старшини. Із 1687 р. сотника призначав полковник або гетьман, у 1734–1750 рр. – Генеральна військова канцелярія. На території сотні сотник здійснював військову, адміністративну й судову владу. Як голова сотенного суду, сотник розглядав цивільні й незначні кримінальні справи, а також разом із старшиною визначав покарання: *Приточиласта справа такага, иже в селѣ Комаревцѣ, създѣ Бѣлицкого, ожадалостъ было на тамошньому чоловѣкъѣ комаревском, Дѣмкъ, лобѣръѣ, злодейство, за которое оиъ одинѣсъ карност оѣд сотника и старшины* 29 (08.01.1688).

В «Актах» номени на позначення сотника формують розгалужену структурно-семантичну групу, до якої належать номени різної структури, а також відмінного семантичного наповнення.

Однокомпонентна назва цієї посади *сотник* (*сотникъ*) позначає сотників усіх сотень Полтавського полку незалежно від їхньої дислокації (і тих, що дислокувалися в Полтаві, і тих, що дислокувалися в сотенних містечках) 5 (18.01.1684), 5 (22.01.1684), 7 зв. (26.11.1683), 20 зв. (1684), 68 (11.01.1690), 69 зв. (14.02.1690), 77 (27.04.1690), 76 (15.05.1690), 87 зв. (06.06.1690), 93 зв. (29.08.1690).

Поширюючись означеннями-конкретизаторами з локативною, посесивною чи темпоральною семантикою, назви цієї посади при позначенні сотників сотень Полтавського полку, які розташовувалися в полковому місті й сотенних містечках, що були територіально-адміністративними центрами відповідної сотні, ставали дво- і трикомпонентними.

Локативну (локативно-посесивну) семантику в досліджуваній пам'ятці передають означення-конкретизатори, утворені від власної назви полкового міста, у якому дислокувалося дві полкові сотні: *сотник полтавский* 202 зв. (03.11.1699) (< *Полтава*; Полтавська сотня), а також від власних назв сотенних містечок: *сотник бѣлицкий* 12 (31.07.1684), 23 (14.10.1684) (< *Бѣлицы*; Білицька сотня); *сотники зѣньковские* 55 зв. (05.07.1689) (< *Зѣньковъ*; Зіньківська сотня); *сотник кереберданский* 3 зв. (23.09.1683), *сотник кереберданский* 21 (06.11.1684) (< *Кереберда*; Керебердянська (Келебердянська) сотня); *сотника кишѣнско[о]* 147 зв. (24.07.1693) (< *Кишѣнка*; Кишенська сотня); *сотником[ъ] маяцкимъ* 67 (17.12.1689) (< *Маячка*; Маяцька сотня); *сотникъ новосанджаровский* 8 зв. (18.06.1684) (< *Новий Санджаров*; Новосанжарівська сотня); *орлицкий сотникъ* 20 зв. (1684) (< *Орель*, *Оріль* чи *Орлик*; Орлянська (Орлицька) сотня); *сотни[к] переволочанс[кий]* 129 (01.08.1691) (< *Переволочна*; Переволочинська (Переволочанська) сотня); *сотник решетилевский* 12 зв. (14.08.1684) (< *Решетилевка*; Решетилівська сотня); *сотником [сокологѣрскимъ]* 93 зв. (29.08.1690) (< *Соколя Гора*; Сокологурська сотня). Інколи перед стрижневим компонентом таких номінативних словосполучень засвідчено лексему *пань*, що, очевидно, є польським впливом: *оѣд пана сотника царичанского* 15 (10.10.1684) (*Царичанка*; Царичанська сотня).

Локативно-посесивну семантику у двокомпонентних номінативних словосполученнях передають і означення-конкретизатори, утворені від назви військової частини, до складу якої належала сотня (*полк*): *сотника полковоз[о]* 44 зв. (17.07.1688), *сотникови полковомѣ* 47 (15.12.1688), *сотникѣ полковоз[о]* 54 зв. (05.07.1689), *сотникомъ полковимъ* 110 (07.12.1690).

У трикомпонентних номінативних словосполученнях локативно-посесивну семантику передають означення, похідні від словосполучення *полк Полтавский: сотникъ полковій под.* 244 (12.08.1726), а також похідні від словосполучень, опорні компоненти яких є загальними назвами органів місцевої виконавчої влади, а означальні-похідними від власних назв населених пунктів, де ці органи знаходяться: *сотника вродѣ ршетилевского* (< *врод Ршетилевки*) 78 (15.05.1690).

У разі потреби (для розгляду кримінальних або майнових справ) сотник сотенної старшини Полтавського полку, що перебувала в Полтаві, чи сотенної старшини сотенних містечок, міг призначатися наказом вищого керівництва. Такий сотник мав назву *наказного (приказного) сотника*, тобто назва його посади була поширена означеннями *наказний* або *приказний*: *приказний сотник* 14 (17.09.1684), *сотником наказним* 142 (20.09.1693). Означення в таких номінативних словосполученнях опосередковано передають темпоральну семантику (можливо, нетривалість перебування на посаді).

Поширюючись локативними означеннями, похідними від назв міст або містечок, у яких наказний (приказний) сотник очолював сотенну старшину, такі номінативні словосполучення стають трикомпонентними і передають локативно-посесивно-темпоральну семантику: *сотником наказним керебердянськ[им]* 185 (11, 21.10.1698), *сотника́ на́казного кобеляцького* 165 (23.10.1695), *сотникъ наказный новосанджаровский* 23 зв. (08.03.1685), *приказный сотникъ старосанджаровский* 14 (17.09.1684), *сотникъ наказный старосанджаровский* 83 (29.05.1690), *наказный сотни[к] переволочанс[кий]* 129 (01.08.1691), *сотника рещетилевского наказного* 12 зв. (19.08.1684).

Сотниками сотень Полтавського полку, що дислокувалися в Полтаві, були: *Петро Яковенко (Петро)* 44 зв. (17.07.1688), 47 (15.12.1688); *Іван (Іван) Левенець* 54 зв. (05.07.1689), 110 (07.12.1690); *Іван (Іван) Черняченко* 202 зв. (03.11.1699); *Димитрій Самарський* 244 (12.08.1726).

Сотниками сотень Полтавського полку, що розміщувалися в сотенних містечках були: *Федор Шені́л (Федір Шені́ль)* 12 (31.07.1684), 23 (14.10.1684) та *Іван (Іван) Сакун* 68 (11.01.1690) (Білицька сотня); *Педан Хоменко* 6 зв. (25.11.1684) (Будиська (Великобудиська) сотня); *Ілля (Іляш) Павлович і Фома Григорієвич* 55 зв. (05.07.1689) (Зіньківська сотня); *Стефан Дорошевич (Дорошевич, Стефан)* 3 зв. (23.09.1683), 5 (18.01.1684), 5 (22.01.1684), 21 (06.11.1684), 25 (19.07.1687), 25 зв. (19.07.1687), 26 (19.07.1687), 26 зв. (19.07.1687), 27 (01.12.1687) (Келебердянська (Келебердянська) сотня); *Василь Харсіка* 147 зв. (24.07.1693) (Кишенська сотня); *Іван Кереберда* 67 (17.12.1689), 87 зв. (06.06.1690) (Маяцька сотня); *Федор Сухомлин (Федор)* 225 (14.09.1701), 225 зв. (19.09.1701), 226 (14.09.1701) (Нехворощанська сотня); *Яков Мелещенко* 8 зв. (18.06.1684) (Новосанжарівська сотня); *Єсиф Завадуский (Яско Завадуский)* 69 зв. (14.02.1690), 77 (27.04.1690), 76 (15.05.1690), 78 (15.05.1690) та *Єсиф Опара* 12 зв. (14.08.1684) (Решетилівська сотня); *Штепа Григорієвич* 93 зв. (29.08.1690) (Сокологурська сотня).

Наказними сотниками сотень Полтавського полку, які розміщувалися в сотенних містечках, були: *Радко Коваленко* 165 (23.10.1695) (Кобеляцька сотня); *Роман Подустий* 185 (11, 21.10.1698) (Керебердянська (Келебердянська) сотня); *Семен Деревяно* 12 зв. (19.08.1684) (Решетилівська сотня); *Семен Безкровний* 129 (01.08.1691), *Степан Бутенко* 142 (20.09.1693) (Переволочинська (Переволочанська) сотня); *Гаврило Мураховський* 14 (17.09.1684); *Григор Іванович* 23 зв. (08.03.1685) та *Никифор Мазан* 83 (29.05.1690) (Старосанжарівська сотня); *Петро Зімниченко* 50 (03.05.1689) (Царичанська сотня).

У тексті пам'ятки є інформація про колишніх сотників: *пань Федоръ Схломлинъ, бѣвшій сотникъ нехвероский* 225 (14.09.1701), 225 зв. (19.09.1701), 226 (14.09.1701) (Нехворощанська сотня).

Сотенний отаман був першою особою після сотника, урядовав разом із ним у сотенній канцелярії, видав матеріальним забезпеченням сотні, керував обозом і артилерією (*арматою*), якщо така була, під час відсутності сотника виконував його обов'язки, а в походах був його помічником.

В «Актах» номени на позначення сотенного отамана формують розгалужену структурно-семантичну групу. Для номінації посади отамана в досліджуваній пам'ятці зафіксовано номени різної структури.

Однокомпонентна назва цієї посади позначає отаманів усіх сотень Полтавського полку (як тих, що дислокувалися в Полтаві, так і тих, що дислокувалися в сотенних містечках,

а також отаманів сіл, що належали до певної сотні: *атаман* 6 зв. (25.11.1684) (Полтава); 29 (08.01.1688) (Білики); 65 (12.11.1689), 142 (20.09.1693) (Нові Санжари); 52 зв. (03.06.1689), 67 (17.12.1689), 87 зв. (06.06.1690) (Івонченці); 65 (12.11.1689) (Стасі).

Поширюючись локативними, посесивними й темпоральними конкретизаторами, назви цієї посади при позначенні отаманів сотень Полтавського полку, які розташовувалися в полковому місті чи сотенних містечках, що були територіально-адміністративними центрами відповідної сотні, а також отаманів сіл, що належали до певної сотні, ставали дво- і трикомпонентними.

Локативну семантику у двокомпонентних назвах сотенних отаманів, які перебували в полковому місті чи сотенних містечках, передають означення-конкретизатори, що утворені від назви типу населеного пункту, у якому знаходився центр сотні (*город*): *атамана городового* 173 зв. (01.03.1697) (Полтава); *атаманъ городовий* 55 зв. (08.06.1689) (Зіньків), *атамана городового* 147 зв. [24.07.1693; 26.07.1693] (Кишеньки), а також від власної назви полкового міста, у якому дислокувалося сотні Полтавського полку: *полтавский атаманъ* 245 зв. (15.08.1740), *атаманъ полтавский* 242 зв. [06.09.1725] (< *Полтава*), а також від власних назв сотенних міст або містечок: *атаманъ новосанджаровский* 23 зв. (08.03.1685) (< *Нові Санжари*); *атаманъ старосанджаровский* 14 (17.09.1684) (< *Старі Санжари*).

У двокомпонентних назвах отаманів, що перебували в належних до певної сотні селах, локативну семантику передають означення-конкретизатори, що утворені від назви типу населеного пункту (*село*): *атаман сѣлский* 16 зв. (06.10.1684) (Нижні Млини); *атаманъ сѣлский* 22 (27.10.1684) (Диканька), а також від власних назв населених пунктів, які належали до певних сотень Полтавського полку: *атаманъ брусѣлский* 47 (15.12.1688) (< *Брусія*); *атаманомъ кѣжжѣланьскимъ* 64 зв. (11.11.1690) (< *Кѣжжѣли*); *атаманомъ диканскимъ* 44 зв. (17.07.1688), *атаманъ диканский* 7 (20.07.1684) (< *Диканка*); *атаманъ іваишкский* 33 зв. (21.05.1688), 122 (15.05.1691), 123 зв. (15.05.1691) (< *Іваики*); *атаманомъ івончинскимъ* 52 (08.06.1689), 53 (08.06.1689), 157 (22.07.1694), *атаманъ ивончинский* 71 зв. (10.02.1690) (< *Івончинці*); *атаманъ жѣковский* 39 зв. (25.08.1688), 52 (08.06.1689) (< *Жуки*); *атамана мачѣского* 48 зв. (25.04.1689), 66 (18.11.1689), 117 (22.02.1691) (< *Мачухи*); *атаманъ павленський* 9 зв. (08.07.1684), 10 зв. (08.07.1684) (< *Павленки*); *атамана петровского* 131 зв. (09.02.1692) (< *Петровка*); *атаманъ пушкарский* 201 (28.09.1699) (< *Пушкарівка*); *атаман[а] стасовского* 65 (12.11.1689) (< *Стасі*); *атаманъ тахтауловский* 9 зв. (08.07.1684), 10 зв. (08.07.1684) (< *Тахтаулове*). Означальні компоненти таких номінативних словосполучень можуть ситуативно набувати додаткових семантичних відтінків, зокрема ієрархічно-локативних: *атамана городового*; *полтавский атаманъ* – *атаманъ новосанджаровский*; *атаманъ старосанджаровский* – *атаманъ сѣлский*; *атаманъ павленський*.

Локативну семантику в трикомпонентних назвах цієї посади передають означальні компоненти, що утворені від словосполучення, що складається з назви типу населеного пункту та його власної назви: *атаманомъ городовимъ полтавскимъ* (< *город Полтава*) 171 зв. (22.09.1696).

У разі потреби (для розгляду кримінальних чи майнових справ) отаман старшини сотенної полкової полтавської чи сотенної старшини інших містечок і сіл міг призначатися для виконання визначених обов'язків в інших населених пунктах. Такий отаман мав назву *наказного отамана*, тобто назва його посади була поширена означеннями *наказний: атамана наказного* 31 зв. (09.04.1688; 25.04.1688), *атаманомъ наказнымъ* 218 (28.07.1700).

Це номінативне словосполучення могло ставати трикомпонентним, уточнюючись означальними локативними конкретизаторами, похідними від назви типу населеного пункту (*город*): *атамана городового наказного* 24 (05.05.1686), *атаманомъ городовимъ наказнымъ* 185 (29.06.1698); власної назви населеного пункту (*Полтава*): *наказнымъ атаманомъ полтавскимъ*, а також чотирикомпонентним, поширюючись означальним ком-

понентом, похідним від словосполучення, що складається із загальної назви типу населеного пункту і його власної назви (*город Полтава*): *наказного атамана[а] городового подтавского* 234 (01.12.1702; 18.12.1702).

У пам'ятці засвідчено також багатокомпонентні номінативні словосполучення для позначення посади сотника. Такі назви зафіксовані в тексті пам'ятки, де є інформація про колишніх отаманів, зокрема Василя Личенка: *Василем Личенком, на той час бившого атамана ивоньчиньского* 63 зв. (02.11.1689); Олексія Руденка: *на Алезѣѣ Руденка, що атамана на той час бѣвѣ* 52 зв. (03.06.1689); *Алезѣѣ Руденко, атаман на той час бѣвѣшиѣ* 53 (08.06.1689) (Івонченці) і Гавриша Григорієвича: *Гавришова Григорієвичова, на той час атамана стасовского* 65 (12.11.1689).

Тимчасовість (вимушеність) виконання обов'язків отамана могла передаватися описово: *Андреемъ Нащинскимъ, атаманомъ городовымъ подтавскимъ, од его милости пана Павла Семеновича, подковника войска ихъ црского пресвѣтлого величества запорожского подтавского, для ныжсывраженной sprawy жслалим* 12 зв. (14.08.1684; 19.08.1684).

Отаманами Полтави були: *Андрій Нащинский*: 2 (07.09.1683), 3 зв. (23.09.1683), 8 (18.06.1684), 9 зв. (08.07.1684), 15 (06.10.1684), 18 (06.09.1684), 21 зв. (27.10.1684), 35 (06.08.1688), 40 зв. (02.08.1688), 41 зв. (03.09.1688), 42 зв. (15.09.1688), 43 зв. (10.12.1688), 46 зв. (15.12.1688), 48 (26.02.1689), 51 зв. (11.05.1689), 52 (08.06.1689), 54 зв. (05.07.1689), 58 (28.07.1689), 62 (25.10.1689), 63 (29.10.1689), 64 зв. (11.11.1690), 65 (12.11.1689), 66 (18.11.1689), 72 (10.02.1690), 124 (10.12.1688), 239 (18.03.1684); *Василь Бундученко (Василь)* 25 (19.07.1687), 37 зв. (25.08.1688); *Василь Самарский* 246 (14.04.1740), 246 зв. (26.06.1740), 247 (??.08.1740); *Іван (Іван, Іван) Красноперич* 27 зв. (07.12.1687), 29 зв. (28.01.1688), 32 (25.04.1688), 33 (18.??1688), 33 зв. (21.05.1688), 40 (02.08.1688), 67 (17.12.1689), 72 зв. (13.03.1690), 80 зв. (31.03.1691), 81 (31.03.1691), 166 (10.11.1695), 166 зв. (20.12.1695), 169 зв. (15.05.1696), 170 (05.06.1694), 171 зв. (22.09.1696), 173 зв. (01.03.1697), 174 зв. (16.04.1697), 176 зв. (27.09.1697), 177 зв. (04.12.1697), 178 зв. (08.12.1697), 182 (05.03.1698), 182 зв. (05.03.1698), 261 зв. (29.04.1697); *Ілія Волховский* 245 зв. (15.08.1740), 247 зв. (??.08.1740); *Лука Старицкий* 243 (06.09.1725), 243 зв. (27.09.1728), 244 (12.08.1726), 244 зв. (04.11.1731), 248 (27.06.1734); *Микита Михайленко (Микита Михайличенко, Микита Михайлович, Никита Михайлович Флякга)* 140 (19.06.1693), 140 зв. (15.09.1693), 141 зв. (02.10.1693), 145 (29.01.1694), 146 (02.03.1694), 147 (24.07.1693), 157 (22.07.1694), 222 зв. (12.09.1701), 225 (14.09.1701), 235 зв. (06.03.[1702]??), 226 зв. (03.11.1704), 231 зв. (01.12.1702), 241 зв. (25.03.1705), 236 (10.03.1705); *Ничипор Жорновенко (Ничипор Жорновий, Ничипор)* 74 зв. (04.04.1690), 80 (11.04.1690), 80 (16.05.1690), 83 (29.05.1690), 85 (03.06.1690), 86 зв. (03.06.1690), 89 (05.07.1690), 89 зв. (05.07.1690), 91 (23.07.1690), 92 зв. (23.04.1690), 95 зв. (14.09.1690), 100 (03.10.1690), 102 (13.10.1690), 104 (18.10.1690), 106 зв. (20.10.1690), 109 зв. (21.12.1690), 111 (10.01.1698), 239 зв. (03.12.1690), 240 (12, 4.12.1690); *Петро Яковенко* 1 (02.03.1691), 80 зв. (31.03.1691), 114 (07.02.1691), 115 зв. (21.02.1691), 116 зв. (22.02.1691), 117 зв. (12.02.1691), 118 зв. (23.02.1691), 119 зв. (02.03.1691), 120 зв. (07.05.1691), 126 (08.07.1691), 127 зв. (01.08.1691), 130 (16.12.1691), 131 (09.02.1692), 136 зв. (14.03.1692), 137 зв. (20.03.1692); *Степан Фирінка (Степан Фиринча, Степан Фирінча, Стефан Фирінка, Стефан Фиринча, Стефан Фирінча, Фиринц)* 184 зв. (11.10.1698), 186 зв. (28.10.1698), 188 зв. (10.11.1698), 190 зв. (12.03.1699), 191 зв. (01.05.1699), 196 (07.07.1699), 197 зв. (28.07.1699), 198 зв. (28.07.1699), 204 (20.09.1699), 200 (28.09.1699), 202 (03.11.1699), 189 зв. (17.02.1699), 193 (21.03.1699), 194 (20.05.1699), 163 (23.05.1699), 206 (15.01.1700), 207 (18.01.1700), 208 (26.02.1700), 210 (27.02.1700), 213 (01.03.1700), 213 зв. (09.05.1700), 215 (21.05.1700).

Отаманами сотенних містечок були: *Іван Кондратович* 29 (08.01.1688); *Анорій Марченко* 68 (11.01.1690) (Білики); *Дмитро Захарченко* 6 зв. (25.11.1684); *Черничий* 202 (03.11.1699) (Будища (Великі Будища)); *Павел Ваценко* 55 зв. (08.06.1689) (Зіньків); *Васко*

Набок (Васко Набока, Васко) 5 (18.01.1684), 5 (22.01.1684) (Келеберда (Кереберда); *Прокоп Долгорукий* 147 зв. (07.07.1693) (Кишеньки); *Петро Захаріяшенко* 165 (23.10.1695) (Кобеляки (Кобиляки)); *Іван Лучанченко* 67 (17.12.1689), 87 зв. (06.06.1690) (Маячка); *Война (Іов Война)* 23 зв. (08.03.1685); *Грицько Іванович* 142 (20.09.1693) (Нові Санжари); *Василь Селс(у)гей* 129 (01.08.1691) (Переволочна); *Іван Сененко (Іван)* 69 зв. (14.02.1690), 76 (15.05.1690), 77 (27.04.1690), 78 (15.05.1690); *Павел Шалда* 12 зв. (14.08.1684); *Тарас Бунчученко* 158 зв. (10.08.1694), 160 зв. (24.10.1694); *Іван (Іван) Федорович* 180 зв. (28.07.1698), 181 (28.07.1698) (Решетилівка); *Ярема Жалізняк (Ярема)* 93 зв. (29.08.1690) (Соколя Гора); *Данило Тимошенко* 14 (17.09.1684); *Іван Стефанович* 163 (23.05.1699) (Старі Санжари); *Матвій Ону́пченко* 50 (03.05.1689) (Царичанка).

Отаманами сільськими були: *Григорій* 47 (15.12.1688) (Брусія); *Іван Малаш* 64 зв. (11.11.1690) (Гожули); *Яким Баясний* 7 (20.07.1684) та *Іван Задорожний* 44 зв. (17.07.1688) (Диканька); *Іван Пустовар* 71 зв. (10.02.1690); *Костя Баско (Баско, Бачко, Костя Бачко)* 39 зв. (25.08.1688), 52 (08.06.1689) (Жуки); *Іван Пушкаренко* (21.05.1688); *Іван Кириченко (Іван Кириченко, Іван Кириченко)*, *Іван* 122 (15.05.1691), 122 зв. (15.05.1691), 123 (15.05.1691), 123 зв. (15.05.1691) (Івашки); *Іван Лащенко* 52 (08.06.1689), 52 зв. (03.06.1689), 53 (08.06.1689) та *Олексій Руденко (Алексій Руденко)* 52 зв. (03.06.1689), 53 (08.06.1689), 71 зв. (10.02.1690), 157 (22.07.1694) (Івонченці); *Клим Логвиненко* 48 зв. (25.04.1689) та *Грицун Росошенко* 66 (18.11.1689) (Мачухи); *Феско Бублик* 16 зв. (06.10.1684) (Нижні Млини); *Корній* 9 зв. (08.07.1684), 10 зв. (08.07.1684) (Павленки); *Гаврило Ничипоренко* 131 зв. (09.02.1692) (Петрівка); *Іван Рябушенко* 201 (28.09.1699) (Пушкарівка); *Гавриш Григорисевич (Гавриш)* 65 (12.11.1689), 65 зв. (12.11.1689) (Стасі); *Демко Панютенко* 9 зв. (08.07.1684), 10 зв. (08.07.1684) (Тахтаулове).

Наказними отаманами полтавськими були: *Андрій Націнський* 12 зв. (19.08.1684); *Миколай Стефанович (Николай Стефанович, Миколай Стефанович)* 24 (05.05.1686), 60 (04.09.1689), 69 зв. (14.02.1690); *Проккоп Святоха* 122 (15.05.1691); *Ничипор (Ничипор Жорновенко, Ничипор Жорновий)* 172 зв. (15.10.1696); *Іван (Іван, Іван) Насвіт* 218 (28.07.1700), 220 (10.09.1700); *Богдан (Богдан) Іришнка* 234 (18.12.1702).

Наказними отаманами сотених містечок були: *Лукаш Дорошевич* 185 (29.06.1698) (Келеберда); *Тимко Яреценко* 88 (14.06.1690), *Ярема Жалізняк (Ярема)* 31 зв. (09.04.1688) (Полтава).

Із інших населених пунктів засвідчено інформацію про наказного отамана *Василя Котляра* 7 зв. (26.11.1683) (Сокільня (?)). (Переконливо цей населений пункт не вдалося ідентифікувати.—Л.М.)

У тексті пам'ятки є інформація про колишнього отамана с. Кишеньки *Степана Расцого (Москаля, Москаля) (Степана, Стефана Москаля, Расцого, Москаля, Москаля)* 147, 147 зв., 148, 148 зв., 149, 149 зв., 150, 152, 153, 153 зв., 154, 154 зв., 155, 155 зв., 156, 156 зв. (24.07.1693) (Кишеньська сотня).

Сотенний асаула був помічником сотника у військових справах. Він складав списки козаків сотні, керував їхньою строювою та бойовою підготовкою, контролював спорядження й забезпечення, наглядав за дотриманням порядку й дисципліни.

У досліджуваній пам'ятці однокомпонентна назва цієї посади нерідко використовується автономно: *асауломъ* 43 (15.09.1688), *асауль* 193 зв. (21.03.1699), однак значно частіше такі номенні входять до складу дво- і трикомпонентних атрибутивних конструкцій.

Атрибутивна частина номінативних словосполучень різної структури має локативно-посесивну семантику. У двокомпонентних номінативних словосполученнях що семантику передає означальна частина, похідна від лексеми *полк: асауль подковий* 248 зв. (01.07.1734), а також від лексеми *армата* 'артилерія': *арматний асауль* 193 зв. (21.03.1699). У трикомпонентних номінативних словосполученнях локативно-посесивну семантику передає означальна частина, похідна від словосполучення *полк Полтавський* або *Полтавський полк: асаула подкового подтавского* 244 (04.11.1731), *подтавского пол-*

кового асаула 248 (27.06.1734). У чотирикомпонентних номінативних словосполученнях це семантику передає означальна частина, утворена від словосполучення *арматний полк Полтавський: асаула арматного полку Подтавского* 147 (24.07.1693).

Для номінації посади осавула сотенного містечка Царичанка в пам'ятці засвідчено також описову конструкцію з означальним компонентом, який має локативно-посесивну семантику: *асауломъ того жъ города Царичанки* 100 (03.10.1690)

В «Актах» є інформація лише про двох осавулів сотень Полтавського полку: *Леска* 145 (29.01.1694) (Полтава); і *Матвія* 100 (03.10.1690), 100 зв. (03.10.1690) (Царичанка).

Осаули мали помічників – *підосавулів*, або *осавульців*.

Для номінації цієї посади використано тільки однослівні назви, утворені суфіксальним чи префіксальним способами від лексеми *асаул*: *асаулець* 176 (16.04.1697), *подасаулодо* 129 (01.08.1691). Інколи назва посади осавульця конкретизувалася означальним компонентом із темпоральною чи посесивною семантикою: *Леска, бувишого подасаулодо* 129 (01.08.1691) (Полтава), *зъ ѡсавульцѣмъ своїмъ, Гваномъ Попенкомъ* 9 зв. (08.07.1684) (Тахтаулове), *зъ ѡсавульцѣмъ своїмъ, Хоמוю* 10 зв. (08.07.1684) (Павленки).

Осаульцями сотень Полтавського полку, що дислокувалися в Полтаві, були *Панас Зеленский* 176 (16.04.1697) і *Леско* 129 зв. (01.08.1691), 145 (29.01.1694). У пам'ятці є інформація про осавульця Решетилівської сотні: *Іван Отченаш* 13 (19.08.1684) (Решетилівка).

Осаульцями сіл, що належали до сотень Полтавського полку, були: *Сахно* 157 зв. (22.07.1694) (Івонченці); *Панас Зеленский* 176 (16.04.1697) (Мильці); *Хома* 9 зв. (08.07.1684) (Павленки); *Олихвѣр Бей* (*Бей, Олихвѣр*) 132 (16.02.1692), 132 зв. (16.02.1692), 133 (16.02.1692) (Петрівка) та *Іван Попенко* 9 зв. (08.07.1684) (Тахтаулове).

Сотенний хорунжий завідував прапором сотні, а також відповідав за музику сотні. Для номінації цієї посади в досліджуваній пам'ятці зафіксовано однокомпонентні й трикомпонентні номени. Однокомпонентні назви посади хорунжого часто, очевидно, під польським впливом, використано в поєднанні з лексемою *пан*: *пнъ хорунжий* 119 зв. (02.03.1691), *хорѣжого пна* 177 зв. (04.12.1697). Однак частіше такі номени входять до складу трикомпонентних номінативних конструкцій, у яких означальні частини, утворені від словосполучень *Полтавська сотня* і *наша сотня*, мають локативно-посесивну семантику: *хорѣжого сотенного полтавского* 196 зв. (07.07.1699), *хорѣжого нашего сотницкого* 8 зв. (18.06.1684).

У пам'ятці є інформація про двох сотенних хорунжих. Це сотенний хорунжий однієї із сотень Полтавського полку *Дмитро Самарский* 196 зв. (07.07.1699) (Полтава) та сотенні хорунжі двох сотенних містечок: *Роман Юсченко* (*Юсченко*) 8 зв. (18.06.1684) (Нові Санжари) та *Клим* 177 зв. (04.12.1697) (Старі Санжари).

Сотенний писар провадив канцелярію сотні. Номени на позначення посади писаря формують розгалужену структурно-семантичну групу. Для номінації цієї посади в досліджуваній пам'ятці зафіксовано номени різної структури (одно-, дво- і багатоконпонентні) і семантичного наповнення (з локативними, посесивними й темпоральними конкретизаторами).

Однокомпонентна назва цієї посади (*писар*) досить часто фіксується як автономна: *писар* 194 (21.03.1699).

У двокомпонентних назвах цієї посади означальні компоненти, що утворені від назви типу населеного пункту, у якому знаходився центр сотні, назви військового підрозділу, власної назви полкового міста чи сотенного містечка, мають локативно-посесивну семантику: *писаръ городовой* 239 (18.03.1684) (< *город*): *писара подкового* 160 зв. (24.10.1694) (< *полк*); *писаръ подтавский* 191 зв. (01.05.1699) (< *Полтава*), *писара решетилловского* 77 (27.04.1690) (< *Решетилівка*).

У трикомпонентних номінативних словосполученнях означальні компоненти, що утворені від словосполучень *місто* (*город*) *Полтава*, *полк* *Полтавський*, *магістрат* *пол-*

тавський, полтавський суд, полк піхотний, мають локативно-посесивну семантику: *писар м'єський полтавський* 156 зв. (24.07.1693), *писарь городовий полтавський* 238 (10.03.1705); *писар полковий полтавський* 200 (28.09.1699), 244 зв. (02.11.1731), 238 зв. (14.06.1723), 243 зв. (27.09.1728); *полковий полтавський писарь* 245 зв. (15.08.1740), 246 (14.04.1740), 246 зв. (26.06.1740), 247 зв. ([?]08.1740); *писар т. полтавского* 214 зв. (16.05.1700); *полтавський судовий писар* 248 зв. (01.07.1734); *писара подк'єп'ѣхотного* 127 зв. (01.08.1691).

Для позначення особи, яка виконувала обов'язки писаря одноразово чи тимчасово, у пам'ятці засвідчено описову конструкцію: *за писара суда полкового полтавского правлящій* 246 (14.04.1740).

Писарями сотень Полтавського полку, що розташувалися в Полтаві, були: *Александр (Александр) Чуйкевич (Чуйкевич)* 160 зв. (24.10.1694), 200 (28.09.1699); *Андрій Руновський* 244 зв. (02.11.1731), 246 (14.04.1740), 246 зв. (26.06.1740), 245 зв. (15.08.1740), 247 зв. ([?]08.1740); *Василь Понорський* 87 зв. (06.06.1690), 194 (21.03.1699); *Василь Тимофіїв* 248 зв. (01.07.1734); *Григорій Богаєвський* 238 зв. (14.06.1723), 243 зв. (27.09.1728); *Іван (Іван) Черняк (Черняк)* 131 (16.02.1692), 136 зв. (14.03.1692); *Петро Іванович* 239 (18.03.1684); *Роман Лозинський* 156 зв. (24.07.1693), 171 (05.06.1694), 162 зв. (24.10.1694), 166 зв. (10.11.1695), 167 зв. (20.12.1695), 169 (14.02.1696), 173 (15.10.1696), 174 зв. (01.03.1697), 177 (27.09.1697), 178 зв. (04.12.1697), 182 (05.03.1698), 184 зв. (05.03.1698), 186 зв. (11.10.1698), 188 зв. (27.10.1698), 187 (28.10.1698), 191 зв. (01.05.1699), 163 зв. (23.05.1699), 214 зв. (16.05.1700), 222 (10.09.1700), 225 (12.09.1701), 226 зв. (19.09.1701), 242 (25.03.1705); *Стефан Нерода* 238 (10.03.1705).

Писарями сотень Полтавського полку, що дислокувалися в сотенних містечках, були: *Григорій (Марченко) Маркович* 77 (27.04.1690) (*Решетилівка*; Решетилівська сотня); *Павел Іванович Мокисевський* 94 зв. (29.08.1690) (*Соколя Гора*; Соколюрська сотня).

Сподіваємося, що здійснена систематизація назв звань і посад сотенної старшини, уточнення її персонального складу в хронології, допоможе простежити історію творення назв звань, посад і чинів українського козацького війська, уточнити родовід представників сотенної старшини.

Джерела та література

1. *Акти* (протоколи) Полтавського полкового суду. – Т. 39.2. – Актіві книги Полтавського полкового суду (2 частина) з архіву Лазаревського зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського під шифром І-55257 (*Акти* (протоколи) Полтавського полкового суду. – Т. 39.2. – 3-29049–Ш). – С. 19–275.
2. *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. / АН Української РСР. Інститут історії.–К.: Наукова думка, 1969. – 224 с.; *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К., 2010. – 792 с.; *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. – Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2008. – 452 с.; *Кривошея Ір.І.* Неурядова старшина Полтавського полку в другій половині XVII–першій третині XVIII ст. Гілея (науковий вісник). – № 52. – 2011. – С. 216–236; *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина: абетка генеральної старшини (1648–1783 рр.) Гілея (науковий вісник). – № 21. – 2009; *Малий* словник історії України / Відповідальний редактор Валерій Смолій. – К.: Либідь, 1997.
3. *Заруба В.М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. / В. М. Заруба.–Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – С. 14; *Плецький С.Ф.* Сотенна старшина / С. Ф. Плецький Українське козацтво: Мала енциклопедія.–Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 461; *Путро О.І.* Сотенна старшина Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9 : Прил.–С. – С. 716.

Ярослав Матвійшин (Київ)
професор Міжнародної академії Сан-Маріно,
кандидат фізико-математичних наук

Тетяна Якубова (Київ)
науковий співробітник
Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського,
кандидат історичних наук

Розмаїта діяльність козакофіла Вацлава Жевуського (1785-1831)

Козакофілство Вацлава Северина Жевуського (1785-1831, *далі* – ВЖ) давно привернуло увагу науковців. Його першими біографами були Л. Семєньський (Siemieński; 1807-1877) та М. Манн (Mann; 1826-1873). Найновішими й узагальнюючими є праці В. Окаринського ([1] та ін.). Фундаментальним дослідженням стала докторська дисертація Ф. Кучери (Kucera) [2]. В. Волковський досліджує вплив польської інтелігенції на розвиток *української школи польського романтизму*, «яка піднімала теми з історії та культури України, створила романтичний міф України та козацтва як вільного героїчного краю і стану» [3]. В. Цитович звернув, зокрема, увагу на відомий з XIV ст. український топонім *Саврань* та його сирійський аналог Sawran (де знаходилася «штаб-квартира» ВЖ) недалеко від міста Алеппо, два поселення пов'язані з «дещо містичним» життям і діяльністю ВЖ¹⁰. Основні етапи творення міту навколо постаті ВЖ висвітлив головні Я. Островський (Ostrowski) [5]. Досить детальний опис подорожей ВЖ, його захопленн конярством та його кореспонденції, що зберігається у Відділі рукописів Львівської бібліотеки ім. В. Стефаника (*дали* - РВ ЛННБ), подала О. Козинкевич [6]. Деякі дані про життя та діяльність ВЖ, з увагою на архівні матеріали, можна знайти в [7 - 9].

Вацлав (Венцеслав) Северин Жевуський (15.XII.1785 - 14.05.1831), магнат, знавець коней, мандрівник-орієнталіст, учасник повстання 1830-31 рр., відомий в літературі як емір Тад\ж\ель Фахр абд ель-Нішаан¹¹, - надзвичайно цікава постать першої треті XIX ст. [9]. Він народився у Львові і був сином останнього польного коронного гетьмана Северина та Констанції з Любомирських. Після третього розділу Речі Посполитої (*дали* – РП) він разом з ним опинився у Відні, де отримав спочатку домашню освіту, а потім - досить солідну в Терезіанумі. 1802 р. він став кавалером Мальтійського ордена [10].

Серйозні студії ВЖ розпочав, отже, в Терезіанській восній академії у Відні. Потяг юнака до східознавства розвинув (1797) своїми розповідями і власними публікаціями його вчений вуйко Ян Потоцький, що саме повернувся з подорожей до Стамбулу, Єгипту, Тунісу та Марокко, а, головне, познайомив ВЖ з орієнталістами Юліусом Кляпротом, який досліджував історію переселення народів Сходу¹², та з бароном Йозефом Гаммером фон Пургшталль¹³. Невдовзі учень став їх колегою, зосібна суттєво підсобив останньому, допомагаючи у виданні першого в Європі східознавчого журналу «Копальні Сходу»¹⁴ [15], де він публікував й власні праці [16 - 18] та ін. Турецької та арабської мов ВЖ-ого у Відні навчав сирієць Антун Аріда (чи Арда, Antun Arida), автор підручника граматики арабської мови і тлумач при турецькому посольстві.

¹⁰ «Можливо, - виснує автор, - що саме цей збіг назв, серед іншого, дав Вацлаву підстави вважати козаків нащадками арабських племен» [4, 94].

¹¹ Сам він підписувався, переважно, як Tag-el Faher (корона слави) Abd el Nischaane (слуга знаку) Emir et Scheick des Arabes Bédouins des déserts du Nejed en Arabie (або [...] des arabes bédouins Anazéhs, додаючи інколи ще «de l'Abouache de la Montagne de Schamma»). Biblioteka Narodowa w Warszawie (*dani* - BNW), ms 5678. - F. 49. - № 113. Він відомий також під псевдонімами та криптонімами, зокрема: Abu Assad, Arsiyan Emir, Tadz ul Fehr, le Comte W. S. R. hrabia WSW, W. R. та ін.

¹² Відділ колекцій (*дали* - ВК) НБУВ посідає його дві публікації: [11 та 12].

¹³ Віденський орієнталіст Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856) автор «Redeküste Persien» (Wien, 1818), досить часто цитує ВЖ, особливо східні рукописи з його колекції, у т.ч. у передмові до перекладу (який він присвятив ВЖ) останньої частини з турецького рукопису Гаджі Халфа [14]. У ВК НБУВ є його монографія [13] (*цифр*: 1894-434), присвячена історії кримських ханів.

¹⁴ Як видно з латинського титулу, маються на увазі *Джерела знань про Близький Схід*. Починаючи з другого тому, на титулі значиться прізвище ВЖ: "Auf Veranstaltung des Herrn Grafen Wenceslaus Rzewuski" = "Sous les auspices de M. le comte Wenceslas Rzewuski".

Відслуживши інженером мінних справ в австрійській армії, ВЖ повертається (у чині підпоручика) 1811 р., відразу після смерті свого батька, в родинний маєток у Саврані на Брацлавщині (Балтського повіту). Війна його більше не цікавить і він відмовляється очолити сформований полк, що мав виступити проти Наполеона, як того вимагав від нього російський цар. Натомість він перейнявся ідеями просвітництва, зосібна Ж.Ж. Руссо, займається філантропомством та просвітництвом. Після знайомства з Т. Чацьким, стає меценатом місцевого шкільництва, фінансово підтримує Вищу Волинську гімназію (*dani* - ВВГ), бере участь у публічних екзаменах у ній, для яких укладає «Питання до розв'язання» [19], що стосуються граматики, історії, географії та астрономії. Одночасно він продовжує цікавитися історією і політикою Порти і думки про подорож на романтичний арабський Схід його не полишають. Черговим поштовхом для реалізації цієї мрії стала його зустріч (1811) у маєтку своєї сестри, графині Потоцької (Jeroslawa Potocka) в Дашові, з турецьким адміралом Раміз-пашею (Ramiz), учасником походу Наполеона в Єгипет, що проживав тоді в Миколаєві. Розмовляли вони, як пише ВЖ, турецькою мовою. Раміз полюбив його як сина і розповідав йому охоче про свою батьківщину, свою воєнну діяльність, про арабських копей, а також демонстрував своє знання східних мов і нарешті, запросив його до себе в Миколаїв.

Конярство було улюбленою справою всього життя ВЖ, зокрема він займався розведенням арабських коней. 1815 р. він виступив перед учасниками післявоєнного Віденського конгресу з проектом збагачення європейського конярства шляхом введення домішки деяким породам коней арабської крові. Одночасно він, навіть, запропонував Олександру I та його сестрі Кароліні, королеві Вюртемберзькій (та її чоловікові), спровадити коней чистої крові з Аравії, на що короновані особи охоче погодились [5, 194]. **Подорож на Схід** ВЖ розпочав у середині 1817 р., разом зі своїм лікарем Костянтином Хотинецьким, котрий виконував ще функції його секретаря¹⁵, козаком Соколом та декількома слугами. Вони вирушили з Саврані, через Балкани, до Стамбула¹⁶, де ВЖ налагодив тісні стосунки з російським послом Г.О. Строгановим¹⁷, а також з французьким – де Рів'є (de Rivier) та іспанським – Гавасом (Navas). Банкір Дауц (Даутц, Dautz) відкрив йому кредит і дозволив, щоб на його ім'я поступали для нього гроші з Польщі та України. На початку січня 1818 р. Жевуський залишив на п'ять місяців Стамбул, відпливши під російським прапором до Труполісу (Tarabulus) в тодішній Сирії, щоб «звідати Близький Схід». У травні того ж р. він знову опиняється в Стамбулі, щоб налагодити свої фінансові справи і лише в січні 1819 р. повертається до Сирії. Там він поселяється в Алеппо, де у відведеному палаці влаштовує в європейському дусі досить успішний літературно-соціальний салон. Звідти він доїжджає до Дамаску та Александретти (Aleksandretta), відвідує руїни Пальміри.. Час від часу він навідується в інші частини Османської імперії, зокрема в описану ним Кілікію (Cilicia), заселену вірменами, у нанесений ним на кілька картках пахалик Ітчїл'ль (Pachalik d'Itchil), «заселений Туркменами і Курдами» тощо. Ще частіше він вибирається вглиб країни для закупки коней у бедуїнів. Без сумніву, він не забуває про своє вимріяне стадо племінних арабських коней¹⁸. Закупивши понад сто коней «когейланів» і відчувши знову фінансові труднощі, він переганяє свій табун через гори Таурус та Малу Азію і повертається в Стамбул.

На Сході, впродовж 1818-20 рр., ВЖ користує з нагоди, щоб ґрунтовно ознайомитися з релігією, культурою і звичаями народів Сирії, Лівану, Палестини та Іраку. Він бере участь у деяких

¹⁵ Титул доктора К. Хотинецький (Chotyński) отримав 1813 р. у Відні. Його рукою написана значна кількість документів у справах ВЖ.

¹⁶ У Стамбулі ВЖ найняв ще вірменина Хаджі Стефана (Гарі; Hagi Stefan) та драгомана Мігірідича (Migiridicz), до яких згодом в Алеппо (Халеб; Haleb) доєднав араба-християнина Мордо (Mordo).

¹⁷ Строганов допоміг йому налагодити контакти з грецьким банкіром Апостолом Папі (Пара), котрий у майбутньому позичив йому 20 000 піастрів яраз перед від'їздом із Стамбула до Одеси. У Стамбулі саме тоді залишилися ті колекції Жевуського, які він переправив туди з Алеппо.

¹⁸ У «Розрізнених спостереженнях» він занотував і загальні роздуми про «тварин перед появою людей» та вплив імперії людей на тваринний світ». РВ ЛННБ, ф. 5, оп. 1, спр. 3813, арк. 114-116.

святках і навіть в кількох конфліктах між бедуїнськими кочовими племенами¹⁹, виконую певні дипломатичні місії серед них, часом секретні²⁰. Бедуїни величають його титулом *Tadž-El-Fehr* («сувінчаний славою») і від них, зі свого боку, він почав переймати певні звичаї, які у майбутньому культивував в Україні, поряд з козацькими. Разом з тим, він не забуває про власну вигоду і виношує ідею заснувати свою «Колонію²¹» чи «Великий склад» (*entrepot*) в Ітчілі, щоб мати можливість контролювати вигідний тамтешній торговельний шлях.

ВЖ виступав проти турецького поневолення народів, як в Україні, так і поза її межами. Він підтримував прагнення греків²² та албанців до волі, картаючи османів у своїй поезії, став учасником боротьби місцевого населення в Алеппо. Революцію в Алеппо очолив приятель ВЖ-ого Хасан (Hassan Kaszy), котрий часто відвідував його *літературний салон*²³, разом з арабським поетом Насрі-Фраболі (*Nasri-Fraboli*), прихильником повсталих, який недовгоблудила турецька влада міста, та іншими представниками місцевої та «європейської інтелігенції»²⁴. Під час повстання, що почалося ввечері 22 жовтня 1819 р., Жебуський, що прибув до Алеппо в кінці вересня, очолив облогу цитаделі, де сховалися залишки турецького гарнізону. Після придушення повстання Гуршид-паша (*Hurszyd*) звинуватив його в тому, що він брав у ньому участь, в результаті чого він змушений був утікати з міста і добиратися з великими труднощами до Стамбулу. Про своє бачення революції в Алеппо його інформує 7.02.1820 зі Стамбула Жан ван Мазейк, додаючи два досить докладних описи²⁵ подій 1819 - поч. 1820 рр. Про події на Сході, деякої своєї пригоди ВЖ дописував до періодичних видань у Варшаві, Вільно і в Західній Європі, які й після його смерті друкували фрагменти з його творів, вірші, окремі листи, біографічні відомості тощо.

Варшавська французькомовна рукописна збірка ВЖ «Про коней і походження їх чистих східних рас²⁶» привернула нині пильну увагу дослідників. Перша частина збірки містить описи побаченого ВЖ-им в Османській імперії, переважно на Аравійському півострові. Саме друга частина відповідає назві збірки. Остання ж (Апендикс, *dali* – рук. 5678А) – містить надзвичайно цікавий ілюстративний матеріал, що включає понад 250 ілюстрацій, переважно кольорових, а саме карти, плани, ноти, портрети, етнографічні та релігійні рисунки²⁷, а також різноманітні начерки. Вони свідчать про зацікавленість їх ав-

¹⁹ Рисунок з Жебуським на коні, за яким «гоняться арабські бедуїни Ібн-Хеддаля, в Тель-ель-Сердег (*Serdgiéh*)». BNW, рук. 5678А, арк. 35. – № 55.

²⁰ «Карта таємної мандрівки Таг Ель-Фахера [...] з Емірами Фаресом (*Fares*) і Насером (*Nasser*) до племен Туркменів»: «*Carte du Voyage Secret de Tag el Faher Abd el-Nichâne Emir et Scheik des Arabes de Nejd, avec les Emirs Fares et Nasser, chez les tribus Turcmens. /.../ Asie Mineure*», де нанесено, зокрібно, *Pachalic Ichil*, показано червоною лінією маршрут ВЖ, а також зліва, внизу зроблена така «Примітка: Я тут додержуюся карти Арроусміта (*Atrowsmith*), на якій допущено кілька помилок (*qui presente quelques fautes*). Точна карта, виготовлена Еміром «Жебуським», поміщена далі» /.../. BNW, рук. 5678А, арк. 156.

²¹ «[...] où je voulois faire une Colonie». BNW, рук. 5678, арк. 34. – № 42.

²² «Це - Турки, геленської свободи вороги», - / нараз почувся голос варті, тут же дзвони загули. [...] / Турки давних наручників захистити вжиток хочуть: / Важких ланцюгів, греки ж розірвати окуви хочуть. (Пер. Я.М.). РВ ЛННБ, ф. 5, спр. 3613, оп. 1, арк. 100-113 зв.

²³ Підпис ВЖ до свого кольорового рисунку двору й самого палацу підтверджує гіпотезу про такий салон: «Інтер'єр палацу Бостан Ель-Кетаб (*Boston el Ketab, Bastan-el-Ketab*) в Алеппо, видленого еміру Хуршид-пашею (*Hurschid*), і названий «Гюлістан» (*Gulistan, Gulistan*), з причини літературних занять, на *Quai du Kaik*». BNW, рук. 5678 А. – Арк. 37. – № 70. Назву цього палацу ВЖ наніс і на кольоровий план Алеппо та його околиць, накреслений ним за власними «вмірами на місцевості» (BNW, рук. 5678А, арк. 62. – № 168).

²⁴ Серед них був французький консул Константин Гюї (*Guys*) та його драгоман Карден (*Cardin*). Останній писав вірші, цікавився історією Сходу та займався місцевою археологією і до речі, підмовляв Жебуського, котрому подавав свій рукописний начерк «*Revolution d'Alep, Novembre, Decembre 1819, Janvier 1820*», - описати свої мандрівки.

²⁵ РВ ЛННБ, ф. 5, спр. 3613, оп. 1, арк. 64. – BNW, рук. 5678А, арк. 163-165. Жебуський надав йому допомогу, про що свідчать Гаспар Теста (*Chevalier/ Testa*) в своєму листі від 20.09.1822 із Стамбула, надісланому на адресу графа в Кузьмін (*Cusmin*) на Поділлі (т.с., арк. 166-166 зв.). Документи Мазейка арабською, вірменською та французькою мовами зберігаються в Державному архіві в Гаазі (ARA. - *Legatie Turkije*. - № 1266).

²⁶ «*Sur les Chevaux orientaux et provenant de Races orientales par le Comte Wenceslas Sevérin Rzewuski, ci-devant officier de la Cavalerie, membre de plusieurs Académies et connu chez les Arabes Bedouins sous le nom de l'Emir Tage-el-Faher Abd-el-nichâne*». – BNW, рук. 5678.

²⁷ «Турок, який стежить за полями та луками [...]». BNW, рук. 5678А, арк. 37. – № 62; Турок-профет. Т.с. - F. 38. – № 72; «Дама з Алеппо і Сирії». Т.с. – F. 40. – № 87/1; Вершник Курд з Кара-лагу. Пастух-Туркмен. Т.с. – № 88.

тора давнього воєнної історією Греції, Порту і Сходу, географією, картографією, геологією²⁸, кліматологією²⁹, механікою, астрономією, ботанікою³⁰.

Автор *Збірки* не тільки досить детально описує події, пов'язані з його мандрями та фінансові справи, але подає місцями певні відомості про себе, нерідко надумані й честолюбні³¹. Збірка містить також частину кореспонденції ВЖ, суттєвим доповненням якої є низка листів з РВ ЛННБ, що зберігаються там у його цікавих «Матеріалах з часів подорожі до Туреччини і країн арабського Сходу в 1817-20».

Кореспонденція ВЖ у РВ ЛННБ охоплює за змістом різноманітні сфери діяльності вченого. Значна кількість збережених там листів торкається опису історії розведення та особливостей арабських коней, їх тренуванню та догляду за ними, а також домовленостям про їх продаж чи перепродаж, транспортування, переважно, з Аравії через Туреччину, Францію, Угорщину та ін. країни, про труднощі³² при закупівлі та можливості їх доставки через Одесу, подорожі по Османській імперії та сусідніх країнах, а також окремі поезії та фрагменти етнографічних спостережень. Серед чернеток листів зберігаються його різнометні автобіографічні «Меморіали», записки, виписки, поетичні проби (РВ ЛННБ, ф. 5, оп. 1, спр. 3613, арк. 28-30, 126.). Там же зберігається лист ВЖ польською мовою від 19.08.1823 з Саврані до «коханого Томаша» Падури, поета, співця козаччини і популяризатора українського фольклору, в якому адресант повідомляє про надану йому (Падури) фінансову допомогу, а також запрошує його до свого маєтку в Саврані, де йому «приготовано покой» і де його чекають пыльні «нові справи» (т.с., №2619).

У РВ ЛННБ та в згаданій варшавській збірці зберігається кореспонденція ВЖ з польським королем, королем Вільгельмом та королевою Катериною Вюртенберзькими, австрійським консулом в Алеппо³³; з п. Дантаном³⁴ (Dantan); з агентом загального консульства Франції та Італії в Єгипті Асселеном де Шервії³⁵ (Jean-Louis Asselin de Cherville; 1772-

²⁸ "Переріз Аравії, що ілюструє пористість скель; і яруси печер. Скеля роздута вулканічними вогнями. ". BNW, рук. 5678A, арк. 46. – № 106; Арк. 145.- Pl. 5. «Les Profils 4) de l'Arabie». Жевуський спостерігав за станом побережжя (alterissements et empiettements) Олександретської затоки, поглинутого морем, наносячи на карті стародавні обриси бепера. Т.с. – Арк. 74. – № 205; Арк. 113 (карта № 2: l'empietement de la Mer vers Issus).

²⁹ «Карті для демонстрації концентрації тепла та вологих парів під час Південних вітрів», одна для регіону Кілікії, інша – Месопотамії. BNW, рук. 5678A. – Арк. 117. «Профіль трьох кліматів Страбона» нанесено на історичні карті, що відповідає нинішнім територіям Іраку, Ірану і Афганістану. Т.с., рук. 5678A, арк. 115. Звернено увагу (і пояснено за допомогою рисунка) на деякі атмосферні явища. Т.с. – Арк. 154. Поетичні роздуми про вплив вітру знаходимо в його «Подорожі до Пальміри [18]». Твір написано 20.08.1819 в Алеппо. Автор декілька раз згадає тут нині втрачені «Секретні мемуари про східні справи», а також пише про тодішні невдоволення в Аравії.

³⁰ ВЖ фінансово підтримував дослідження ботаніка А. Анджейовського, котрий восени 1819 р., повертаючись у Кременець з чергової експедиції, відвідав Константию Жевуську в її староконстантинівському замку, де вручив їй письмовий звіт про результати своєї виправи і обговорив питання про майбутню наукову подорож, яка, однак, не була зреалізована із-за браку фінансів у його меценатів. У ВК НБУВ мається його «Nauka wyrazów botanicznych» [21], що містить почайський екслібрис частково чорним чорнилом, а частково надрукований: «Z biblioteki szkolnej Poczyjowskiej № 3».

³¹ «Я пробіг всю скелясту і пусту Аравії, вишир і вздовж. [...] Я визнаний еміром і шейхом у тринадцяти поколіннях будуйнів, і я використовую всі прерогативи, прикриті до цієї гідності. Тому я можу сказати, що в пустелі я відчуваю себе, ніби я був би в моїй рідній країні. Докладне ознайомлення з мовою та місцевими звичаями завжди було великою підмогою у моїх подорожах в Аравії - послужать вони мені і в моїх майбутніх мандрях. Їжджу на коні і володію списом, як справжній бедуїн; моє міне здоров'я не піддається впливу ні спеки, ні зміни клімату. Я не боюся труднощів і втомі, ніяка небезпека не в стані мене застрашити [...]» (пер. Я.М.).

³² Бо Арабі зимою «переміщаються на Схід», тобто в Східну пустелю. РВ ЛННБ, ф. 5, оп. 1, спр. 3613, арк. 80-80 зв. У листі (15/27.02.1820) до барона Сербозі (Serbosie), Жевуський пише, що закупівля коней «стає все важчою з дня на день і може стати навіть неможливою» (т.с., спр. 3613/II, скани 7-9). Пор. також листа ВЖ до нього від 18.01.1821 (т.с., арк. 17 та 26 'копія') про труднощі, пов'язані з ризикою для свого здоров'я і навіть життя, під час придбання ним табуну (harras) «славних» коней Нежди (Nejdis).

³³ Він просить консула (11.02.1821) передати інструкції та автентичні документи про свій будинок в Одесі в руки п. Вальба (G.G. Walb), пруського консула в Одесі (т.с., оп. 1, спр. 3613, арк. 18). Будинок в Одесі, як це видно з *Pro memoria* ВЖ-о, знаходився у досить плачевному стані.

³⁴ У листі від 10.04.1820 Дантан, повідомляючи ВЖ про підготовку коней для перевезення на кораблі капітана Beut'a до Марсело, додає, що він збирається вручити банкіру Дауцу деякі колекційні матеріали ВЖ (т.с., арк. 44 зв. – 45).

³⁵ Асселен пише 12.05.1814 ВЖ-у у Відень про власні знахідки і про наявні у нього «численні Купфчін пам'ятки [...] та фрагменти тексту з Корану на шквірі Газелі, що належать до перших століть Ісламізму», а також про рукопис «двохсотрічної давності» творів Сааді (Kulliat Sâdi; Saady), «серед яких деякі, прозові і віршові, ніколи не згадувалися в Європі» (т.с., арк. 35-36), пропонуючи адресату опублікувати відомості про них у [81]. Разом з тим, він цікавиться думкою графа про переклад байки Езопа «Ворона і Лисиця» Саадом та Ляфонтеном. У листах від 18.05.1814 та 1.XI.1814 Ассе-

1822), перекладачем «Книги чисел» («Le livre des Nombres») на абисинську мову, автором опису своєї подорожі до єгипетських пірамід та зауважень до «Тисячу і однієї ночі»; з орієнталісткою леді Естер Люція Стенгоуп, відомою в Аравії під іменем Естер-Ангел (Ester Malek), про яку ВЖ писав 1825 р. [22].

Протягом останніх дванадцяти років свого життя ВЖ листувався з Олександром Ланжероном³⁶ (Langeron), згодом одеським губернатором; графом де Віттом (Witt) з Тульчина; Руфалем Піччйото, російським консулом з Алеппо; бароном Григорієм Олександровичем Строгановим, російським послом у Стамбулі (1820-22); графом Карлом Васильовичем Нессельродом (Karl Robert von Nesselrode), російським дипломатом і міністром закордонних справ та ін. Низку листів ВЖ згадано в [10].

ВЖ проявив певний талант вченого, був невтомним мандрівником, непересічним орієнталістом, виконавцем цікавих етюдів-зарисовок³⁷ та вправним картографом-аматором, а також перекладачем³⁸, поетом, музикантом.

Картографічне уміння ВЖ проявив при укладанні мап і планів тих країн, історією яких він цікавився і тих місцевостей, які він відвідав. Він показував Рамізу дві виготовлені ним карти, одна з яких відображала хід наполеонівської кампанії в Єгипті, а інша – Османську імперію. Остання була накреслена ним для [15] на основі мапи Рідля (Riedl) та придбаного ним і нині втраченого рукопису географа Гаджі Халфа (Hadži Chalfa) [23, 3]. Власне, останню частину його рукопису з колекції ВЖ і видав 1812 р. Гаммер [14]. Як видно з назви карти «Європейська Туреччина або півострів між Савою, Дунаєм та Середземним морем³⁹», сам Рідль опирався на твір Гаджі Халфа⁴⁰ і свою мапу присвятив ВЖ.

Імітатор Клапрота, ВЖ, перебуваючи в Лівані, накреслив декілька мап, на яких наніс шляхи міграцій давніх народів, зокрема арабів з Аравії до західних берегів Африки⁴¹ (через північний Єгипет до Алжиру). Низку карт та планів, «виконаних на місцевості⁴²», ВЖ присвячує територіям, заселеним арабськими бедуїнами Османської імперії, відмічаючи на них власні маршрути та місця свого перебування⁴³. Варшавська збірка містить як плани окремих поселень⁴⁴, так й географічних регіонів⁴⁵. На деяких мапах нанесено торговельні дороги, історичні маршрути, а також шлях караванів пелеренів до Мекки⁴⁶.

ден знову повертається до питання про рукописні твори Сааді (т.с., арк. 36 зв., 37-43).

³⁶ Граф Ланжерон, повідомляючи ВЖ з Одеси 2.08.1821 «про поразку турецького флоту, побитого двічі» (т.с., арк. 60) та про прибуття вечером попереднього дня в Одесу Строганова на своєму військовому кораблі (Brik militaire), пересилає йому діловий лист від графа Нессельрода.

³⁷ Темати його зарисовок з природи стують, зокрема, сцени з життя бедуїнів, їх музикальні інструменти, буденні та виступні речі, навколишня природа, безперечно улюблені ним коні тощо.

³⁸ ВЖ переклав, напр., «Марію» Антонія Мальчевського (Malczewski) французькою мовою про що інформував «Kurier Polski» (1829, № 25).

³⁹ Carte de la Turquie Européenne ou de la Presqu'île entre le Save, le Danube et la Méditerranée. Generalcharte Von Rumeli Nebst Morea Und Bosna: Nach Allen Vorhandenen Ortsbestimmungen, Seecharten, Reisen, Aufnahmen, Nachrichten Und Dem Geographischen Werke Des Hadschi Chalfa Kritisch Bearbeitet Und Gezeichnet; (gewidmet) Wenzeslaus Severin Rzewusky / Von J. Riedl. Gestochen von Carl Stein. - Wien-Pesth-Berlin, 1812. Мільорит, бл. 1:1 900 000, 60x53 см.

⁴⁰ Гаджі Халфа, у свою чергу, цитує космографію Schems-ed-Din Mohammed de Damas (Dimasqui, Schems-ed Din Abou-Abdallah Mohammed Ibn Abi Thaleb, Sofi / de Raboué) з XIV ст.

⁴¹ «Carte indiquant les Migrations des arabes avec leur chevaux de Race Nejdî, vers l'Afrique, suivant Leon l'Africain, et autres auteurs orientaux». BNW, рук. 5678A, арк. 158 (Pl.14).

⁴² «Fait sur les lieux» (BNW, рук. 5678A, арк. 121), «Levé en vue sur les lieux» (т.с., арк. 119 (з позначенням місця, де написав свою «Подорож [...] в Сирію і Єгипет [...]» французький історик К. Ф. Вольней\ «Wolney»; Volney), автор «Роздумів про війну турок і росіян», 1788).

⁴³ «Géographie Bedouine de L'Arabie». El Schamaliéh et ses parties. BNW, рук. 5678A., арк. 140/1; «Itinéraire de Tag-el-Faher \...». Т.с., арк. 141/2; «Carte des Tribus arabes Bédouine recueillée sur les Lieux par Tag-el- Faher Abd el Nischane Emir et Scheik des arabes Bédouins Anazéh des Deserts du Neged»). Т.с., арк. 147/6 та ін. Одна з його тематичних карт показує розподіл «рас благородних азіатських коней» в Аравії: «Position des Races des chevaux Nobles asiatiques» sur la carte d'Arabie, avec les noms des chevaux. Т.с., арк. 148/7. Тоді ж ним було накреслено дві мапи турецької Каппадокії (Carradocia). Т.с., арк. 143/3.

⁴⁴ «Plan de Haufah». BNW, рук. 5678A, арк. 69. – №198.

⁴⁵ Напр., Карта Близького Сходу. BNW, рук 5678A, арк. 31, № 34; арк. 118.

⁴⁶ Про відвідання ним забороненої християнам Мекки свідчать його плани і рисунки. Т.с., арк. 30, № 25; арк. 33, № 52; арк. 41, № 94; № 65; арк. 46, № 101-103; арк. 49, № 113; арк. 72, № 204 та ін.

Цікавою є його *Карта частини Чукурової рівнини* (Czukurouwa), з «мірилом Алеппо, виготовлена скоріше для французів, ніж для тубільців»⁴⁷.

До історії картографії слов'ян у його варшавському манускрипті належить рукописний план⁴⁸ переходу через Балкани в районі Шипки, укладений за вимірами на місцевості в 1817 р. Незавершеною залишилася тематична «Карта міст і доріг Північної Італії»⁴⁹. Низка історичних карт пов'язана із зацікавленістю ВЖ воєнною історією⁵⁰, зокрема використанням коней у війнах та поширення певних їх рас у Греції⁵¹ (за Страбонем).

Відомості, що стосуються механіки, знаходимо, зокрема, в згаданому Варшавському рукописі. Подаючи чіткі «рисунок-ідеї» для виготовлення форми і передбачення траєкторії лету ракет (BNW, рук. 5678A, арк. 128-131), ВЖ розглядає окремо і питання міцності металевих брусків в залежності від їх форми та роду матеріалу, обіцяє підготувати пізніше «обгрунтований мемуар», де «буде розвинуто \розрахунок й спосіб\ застосування ракет (fusées) проти Кавалерії» (т.с., арк. 130). ВЖ звертає увагу на конструкцію мостів, котрих зображення дуже акуратно нанесено ним на карти. Солідний кам'яний міст через р. Оронту (Orontes; Assi ce) на карті "Внутрішньої частини гірського ланцюга Лівану [...]» має дві підпори (три арки) (т.с., арк. 56, №143, 144). На іншій мапі масмо приклад п'ятиарочного моста (т.с., арк. 74, № 206). Деякі мости зведені із значним підвищенням посередині, щоб утруднити перехід через них ворога й тим самим полегшити їх захист (т.с., арк. 57, № 145). У листі до Гаммера (1809) [20, 248], він, посилаючись на середньовічний твір, пише про склад, силу дії та використання пороху, відомого арабам з часів хрестових походів.

Знання з астрономії ВЖ використовував й на практиці, як про це свідчать виконані ним рисунки для пояснення явища рівнодення (т.с., арк. 155; еквінокс). Там же бачимо два рисунки «Ізольованої колони посередині долини Беква (Bequa) між Баальбеком і Раасель Кадім (Raas el Kadim)», яку ВЖ вважав «центром Зодіаку» (т.с., арк. 31, 38). Один з його кореспондентів цікавився його думкою про свою «систему» щодо ролі небесних тіл (у першу чергу, Сонця, Місяця та Полярної зорі) у період перших трьох міграцій людей, що вийшли «з великого плато Тартарі»⁵².

Поza увагою ВЖ не залишилася обсерваторія при ВВГ. Він знає про багату Королівську бібліотеку й колекцію астрономічних інструментів, закуплених Чацьким 1805 р. для цього усього закладу. Бібліотека ВЖ у Саврані посилає «Історію давньої і сучасної астрономії» Жана Сильвена Байї⁵³ [24].

Захоплення ВЖ музикою викликає неменший подив. Уже 1803 р. він присвячує своїй матері мелодію⁵⁴, написану ним до «Цірцеї» (Circé), однієї з поезій в «Кантатах» французького ліричного поета Жана-Батіста Руссо (1671-1741). З музичних творів, написаних ВЖ, чи не найважливішим є його «Реквієм на смерть Тадеуша Чацького» («Requiem na zgon Tadeusza Czackiego»), виданий декілька раз у Відні [25, 206]. Він написав також музику до «Історичних співів» (Śpiewy historyczny) Немцевича (J.U. Niemcewicz) [10].

Повернувшись⁵⁵ 1821 р. на рідне Поділля, Жевуський жив переважно у власному маєтку в Саврані, де він розмістив привезені ним колекції природничих зразків, етнографічних

⁴⁷ Т.с., арк. 69, №199.

⁴⁸ «Le Passage du Balkan De Ruszczuk par Le Balkan de Chipka». Reconnaissance de 1817. Т.с., арк. 138.

⁴⁹ «Carte de ville et chemins de l'Italie nord». Т.с., арк. 160.

⁵⁰ Carte de l'Empire Ottoman (з частиною Єгипту), «Bellum Asiaticum Alexandri Magni. Secundum Qⁱ Curtium». Т.с., арк. 112. Інша історична карта (без назви) охоплює нинішній Ірак, Іран, частини Туркменії та Афганістану, з Перською затокою. Мапа містить написи ВЖ-а, нанесені у тих місцях, де міг зупинятися Цезар. Т.с., арк. 114.

⁵¹ «La Grèce Equestre d'après Strabon», на якій ВЖ зробив помітку: «Страбон нічого не каже про «східних» коней провінції Epirus, бо вони туди були завезені турками лише після завоювання ними краю в 1460 р. при Мехмеді II Завойовнику». BNW, рук. 5678A, арк. 116-117.

⁵² РВ ЛННБ, ф. 5, спр. 3613, оп. 1, арк. 56-57.

⁵³ ВК НБУВ посідає його Mémoires d'un témoin de la révolution .../ (Мемуари свідка революції). Т. I-III. – Paris, 1804.

⁵⁴ Circé. Cantate de J.B. Rousseau mise en musique, dedykowana matce w roku 1803; рукопис в Курницькій бібліотеці (Biblioteka Kórnicka), sygn. 1147.

⁵⁵ Із Стамбула. «Звідти я відправився,- пише він у листі до шевальє Саламона (Salamon), - в мою країну». РВ ЛННБ, ф. 5, оп. 1, спр. 1, арк. 20 зв.

об'єктів, книг і арабських рукописів⁵⁶, у т.ч. нот музики бедуїнської та їх пісень, які він імпретував і переклав французькою мовою. Згадана варшавська збірка ВЖ містить зокрема дві сторінки нотного запису, разом з докладним описом техніки і способу виконання мелодії бедуїнів, а також рисунки кількох музичних інструментів і групи музикантів [8].

У Саврані ВЖ продовжував займатися музикою, граючи на торбані⁵⁷, заснував школу⁵⁸ бандуристів, лірників і кобзарів. Декілька версій його грецьких та арабських мелодій було видано посмертно у Польщі 1855-56 рр. [26]. Йому випала нагода співати дуєтом з славною італійською примадонною (коловратурне сопрано) Анжелікою Каталани (Catalani; 1780 -12.06.1849) під час її публічного концерту в Кременці, котра виступала до цього у Варшаві (куди прибула 21.XI.1819) та Львові, а після Кременця - у Вільно і Кракові (1819-20) [9]. Разом з поетом і композитором Тимком Падурою, савранським католицьким ксьондзом і кам'янецьким каноніком Яном Комарницьким (Komarnicki) та віденським торбаністом Грицьком (Григором) Відортом (*Grzegorz Widort*, 1764–1834), ВЖ заснував у Саврані хор та капелу торбаністів-бандуристів і сам почав писати українські думи (з яких деякі вважаються народними). «Спілкувався він тепер винятково українською мовою, й останньою його любов'ю була українська селянка» [4, 94].

Під час своїх подорожей по Європі та Близькому Сході ВЖ зібрав значну колекцію орієнталістичних книг, рукописів (серед яких можливо манускрипт Корану з перших віків ісламу [10]), нот, зброї, фаяок, одягу тощо. Одним з важливих місць її розміщення став його масток у Саврані на півдні Поділля. По смерті бунтівника-власника царська урядовці конфіскували одну з його бібліотек, а саме в Саврані. «**Реєстр книгам, знайденим в Савранському мастку** Вацлава Жевуського» дає загальну уяву про різномістовність однієї з колекцій вченого⁵⁹, конфіскованої росіянами в травні 1835 р. Він охоплює назви 149 творів, з яких 9 – рукописні. Серед названих книг є праці **історичні**, **географісторичні** (про Іллірію, Далмацію, Персію та Єгипет); **релігійні**; **філологічні**, а саме підручники та розмовники з мов арабської, турецької⁶⁰, іспанської та італійської (для тих, хто знає французьку); **літературні** (5 томів Ж.Ж. Руссо з посмертного паризького видання 1819 р.; пасторальна драма «Амінта» Т. Тассо, як додаток до «Вибору італійських пісень»⁶¹, 1741); **природничі**, а саме з **математики**⁶², **історії астрономії** ([24]), **фізики** («Про походження магнітних сил» П'єра Прево \Prevost\, 1788) та **винахідництва** (\Fulton, Robert\ «De la Machine infernale maritime [...] de l'anglais par E. Nunez de Taboada, à Paris, 1812»); **географічні** (двотомне амстердамське видання Страбона 1707 р.; посібник Філіппа Кловєра \Chuvèr\ та Петра Бертія \Bertius\ 1701 р.); двотомна «Давня і історична географія Л.В. (par L.V.⁶³) 1807 р.; курс Конрада Мальт-Бруна⁶⁴; «Фізична географія морів Чорного, внутрішнього в Африці та Середземного» Адольфа Дюро-де-Лямалля, видана

⁵⁶ Частина рукописів з Підгір'єць та Відня зберігається в Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі. Згідно з твердженням Гаммера, у вступі до його «Geschichte der Redekünste Persiens» (Wien, 1818), найважливішими «трьома орієнталістичними зібраннями у Відні» були Східнознавча царська академія, відділ Царської \Двірєвої\ бібліотеки та колекція \пана графа фон Жевуського\ (с. 6, пр.1).

⁵⁷ Як мешканець він допомагав торбаністу Григору Відорту (Gregor Vidort).

⁵⁸ До неї належав Т. Падура (1801–71). РВ ЛННБ, ф. 5, оп. 1, спр. 1, арк. 270.

⁵⁹ Фотокопію цього рукописного кількомовного *Реєстру* опублікував Юзеф Воляковський [27]. Про деякі з них уже згадувалося в [7] та [9].

⁶⁰ 80. Grammaire **Turque** ou Méthode courte et facile pour apprendre la Langue Turque, avec un Recueil des Noms, des Verbes, et des Maniers de parler le plus nécessaires à sçavoir, avec plusieurs dialogues familiers. – Constantinople, 1730. Примірник ВК НБУВ, що походить з Королівської бібліотеки (на що вказує кременецький шифр ВВГ - Regia VI¹, 189¹), містить овальну печатку «Бібліотеки університету св. Володимира».

⁶¹ Scelta di Canzoni musicali, coll'Aggiunta dell'Aminta, favola boscareccia [boschetereccia] di *Torquato Tasso*. – [Lipsia], 1741.

⁶² Французьке видання «Початків» Евкліда 1778 р. П.Р. Дешалля \Dechalles\ та Ж. Озанам \Ozanam\; «Математичні та фізичні розваги» Озанам, 1770, 4 т.

⁶³ Точніше Л.В.Д.М. Мова йде про посібник з атласом «Géographie ancienne et historique, composée d'après les cartes de d'Anville» (2 vol. - Paris) Барентена де Моншалья (Barentin de Montchal). Друге видання – 1823.

⁶⁴ «135. Précis de Géographie universelle [...], et d'une Théorie générale de la Géographie, Mathématique, physique et politique». Без вказівки автора та року видання. Під цією назвою було видано курс *Conrad Malte-Brun*'а в роках 1810 (6 vol.), 1812, 1826, 1828 та ін. Ймовірно, що йдеться про вид. 1810 чи 1812 pp.

1807 р. в Парижі з двома картами⁶⁵ Жана-Ніколя Бюаша (Buache de La Neuville), одна з яких відображає зміни в зображенні Чорного моря; про *подорожі в східні країни* («Voyages du J. Albert de Mandelslo à Leide \...\ 2 vol.»; двотомна «Подорож с'єра Поля Люки [...] з Реляцією про заворушення, що мали місце в Османській імперії»⁶⁶ \ в 1703 р., 1714»; тритомні «Подорожі Алі Бея Ель Аб'б'ассі (Ali Bey El Ab'b'assi) в Африці та Азії впродовж 1803-07 рр.», видані в Парижі 1815 р. «разом з Атласом в 4°»; двотомні «Історичні, політичні та географічні мемуари подорожей графа Люї-Франсуа Феррера-Совбефа, здійснених у Туреччину, Персію і Аравію, з 1782 до 1789; зі спостереженнями за релігією, звичаями, характерами і торгівлею цих трьох Націй. (На додаток – дуже точні подробиці про війну Порти з двома імперськими дворами, Австрії та Росії; розташування трьох армій, і результати їх кампаній»⁶⁷, 1790)»; про **восьму** тактику та стратегію (Pensées sur la Tactique et Stratégie, [...] par le marquis de Silva, officier dans l'état Major de l'armée du Roi de Sardaigne Turin 1778), а також два видання *промов* (1736-61 рр.) та кореспонденції подільського воєводи В. Жевуського⁶⁸, діда ВЖ. Щодо рукописів, то в офіційному листі від 27.08.1832 до Міністра фінансів мова йде про переправку з України в Росію арабських манускриптів⁶⁹ під № 144-146 та старофранцузького під №149 з 1403 р. [7; 9].

Джерела та література

1. Окаринський В. Козакофільство як українсько-польська неконформістська субкультура першої третини XIX століття // *Oriens Aliter: Časopis pro kulturu a dějiny střední a východní Evropy*, 1.- Praha, 2015.- S. 50–72.
2. Kucera F. Waclaw „Emir” Rzewuski (1784-1831): podróżnik i żołnierz. Praca doktorska / Kucera. – Poznań, 2016.
3. Волковський В. Польські витоки українського націоналізму: польське українофільство XIX ст. <http://uamoderna.com/md/volkovsky-nationalism> О.Л. Оpubліковано 25.03.2018.
4. Цитович Володимир. Україна Проспера Горського (до 200-річчя з дня народження художника) с.85 -102 // *Студії мистецтвознавчі: Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво*. Чис. 1/2 (41/42) / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2013. – 188 с.
5. Ostrowski, J.K. Waclaw Rzewuski w literaturze i sztuce – prawda i legenda // *Orient i orientalizm w sztuce. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kraków, grudzień 1983.* - Warszawa, 1986. - S. 193-219.

⁶⁵ «Géographie Physique de la Mer Noire, de l'intérieure de l'Afrique et de la Méditerranée, par A. Dureau de La Malle, fils, accompagnée de deux Cartes dressées par J.N. Buache [...]» – Paris, 1807».

⁶⁶ Lucas P. Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant, contenant la description de la Perse, avec une Relation des troubles arrivés dans l'Empire Ottoman. – Paris, 1714.

⁶⁷ Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du Comte de Ferrieres-Sauveboeuf \...\

⁶⁸ «Mowy i Listy J.P. ... / *Waclawa Rzewuskiego*. Woiewody Podolskiego H.P.K.» [zbrane przez S. R. S. D. G. M. W. K. I. K. Mei. – Poznań: W Drukarni J.K. Mei Poznańskie, 1761]. Одна з промов відноситься до часу призначення В. Жевуського командантом Кам'яни-Подільського.

⁶⁹ Згідно зі списком: «144. Арабський Манускрипт на Пергаменті в folio, в красній Сафіян оправний; 145. Арабський Манускрипт на Пергаменті в бумажному переплеті; 146. Арабських Манускриптів на Пергаменті, в чорній колке – 3 і в красній – 2. 147. Traité de fortifications deuxième parties en Manuscrit 1714; 148. Ordre de Bataille de l'armée du Roy Commandée par M. le Marechal duc de Luxembourg François Henri de Montmorency-Bouteville; 1628-95) au Camp de C... le 15 mai, 1691 en Manuscrit in grand Folio; 149. Manuscrit en vieux français, lettres gothiques et d'orées de l'année 1403 in quarto». У тому ж списку ще значаться «Чотири промови Ціцерона проти Кателіни і «різні карти та плани» [87, 184]. Відомо, що частина східних рукописів були в мастках ВЖ у російських володіннях. Саме про деякі з них йде мова в Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la Bibliothèque Impériale publique de St.-Petersbourg (St.-Petersbourg, 1852, in-4°), а саме про 9 рукописів (арабські і персидські), котрі були конфісковані в мастках ВЖ, але без точної вказівки звідки саме. Точніші дані про ці рукописи містять «амітки, написані М. Френом» (Ch.M. Fraehn; 1782-1851) впродовж головно, 1819-1851 рр., якими скористали лише часково редактори згаданого каталогу, у т.ч. орієнталіст Дорн (J.A.V. Dorn; 1803-1881): Verzeichniss einiger ehemals dem Grafen Wenceslaw Rzewuski gehörigen, jetzt auf der kaiserl. öffentlichen Bibliothek zu St. Petersburg befindlichen orientalischen Handschriften, vom Akademiker Ch.M. Fraehn-BNFr.) N.a.f. 21092. - F. 185-192. Нумерація рукописів у Френа і Дорна не однозначна: рукопис «Тисячу однієї ночі» в каталозі значиться під чотирма позиціями, у той час як в описі 1832 р. він охоплений сімома. У каталозі бракує посилання на персько-турецький рукопис шейха Аттара саме з бібліотеки ВЖ «Scheich Attar's berühmtes Pend-nameh /.../ mit dem türkischen Commentar Schemy's», згаданий Френом під № 4 та 9. Cf. [24, 4 і 5].

6. Козинкевич О. Він хотів змінити світ (Підгорецький замок та його засновник) [Електронний ресурс].- Режим доступу (*далі* - EP) history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/57.pdf. - С. 308-318.
7. Матвійшин Я. Давня Туреччина за матеріалами Л. Набеляка, В. Жевуського, К. Тишковського та Г. Волконського. EP https://www.academia.edu/34723751/Matvijishyn_Jaroslav_Turka_imperio_laui_materialoj_de_L.Nabielak_W_Rzewuski-emir_K_Tyszkowski_kaj_H.Volkonskyj.docx [30.09.2017] 54 с., 30.09.2017. (*Скорочений варіант у зб.* Україна – Європа – Схід: Проблеми та перспективи сучасної гуманітаристики. Матеріали Міжн. наукової конференції до 90-річчя від дня народження Ярослава Дашкевича 13–14 грудня 2016 р. (в редакції)).
8. Матвійшин Я. (*модератор*). Ілюстрації до статті Waclaw Rzewuski emir. EP: Illustrations. <https://plus.google.com/u/0/collection/>, 104 світлин.
9. Matvijishyn Ya, Yakubova T. W. Rzewuski-emir (1785-1831). EP <https://www.academia.edu/s/4c518ffcbd/matvijishyn-ya-yakubova-n-wrzewuski-emir-1785-1831docx/>.
10. Kieniewicz S. Rzewuski Waclaw Seweryn // *Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992. – Tom 34/2. – *Zeszyt* 141. – S. 180—183.
11. Klaproth Juliusz. *Unbang*. - Berlin, 1814. ВК НБУВ: 1838/601.
12. Klaproth Juliusz. *Beschreibung*. - Berlin, 1814. ВК НБУВ: 1838/602.
13. Hammer-Purgstall. *Geschichte der Chan der Krim*. - Wien, 1856. ВК НБУВ: 1894-434; з штампом Київського у-ту св. Володимира.
14. Rumeli und Bosna, geographisch beschrieben von Mustafa ben Abdalla Hadschi Chalfa, aus Türkischen übersetzt von Joseph von Hammer. – Wien, 1812.
15. *Fundgruben des Orients. Mines d'Orient. Fontes Rerum Orientalium*”. Т. I-VI, 1809-1820. Назва подана також арабськими літерами.
16. Rzewuski, Waclaw. *Notice sur les chevaux arabes // Mines de l'Orient*. Т. 5. - Vienne, 1816, s. 49-59. Німецький переклад: Wien, 1816
17. Rzewuski W. *Sur l'introduction du sang oriental des chevaux d'Europe // Mines de l'Orient*. Т. 5. – Wien, 1816. - S. 333-345. Німецький переклад: Wien, 1816; скорочений польський – «*Konie arabskie*» (з „*Revue de Paris*”) // *Rozmaitości*. № 28. – Lwów, 1832.
18. Rzewuski W. *Voyage à Palmire ou Tadmor dans le désert, avec une courte recherche sur le vent du désert Sanciel, avec une carte (Haleb, 20 sierpnia 1819) // Mines de l'Orient*. Т. 6. – Wien, 1818 (фактично - 1820).
19. Rzewuski W. *Pytania do rozwiązania, Krzemieniec 1813*, («oprac. dla Liceum Krzemienieckiego, dot. historii, geografii, astronomii i gramatyki»).
20. Rzewuski W. *Extrait d'une lettre de M. le comte Rzewuski à M. de Hammer // Fundgruben des Orients*. Т. 1. - 1809. – P. 248.
21. Andrzejowski A. *Nauka wyrazów botanicznych /.../*. – Nakładem i drukiem N. Glücksberga, księgarza i topografa królewskiego Uniwersytetu i Liceum Wołyńskiego, 1825.
22. Rzewuski W. *Wiadomość o Lady Ester Łycya Stanhope, znanej w Arabii pod imieniem Ester Małek (Ester Anloł), Przez Polaka podróżującego i wslawionego w Arabii pod imieniem Tag el Facher Abo [sic] el Niszán, Emira i Szeika Arabów Bedutnów Anazeyskich w pustyni Neźdu // Astrea*, 1825, № 1, s. 23 - 29. *Передруковано: *Rozmaitości*. № 18. - Lwów, 1825.
23. Birkenmajer A. *Rękopisy orientalne emira Waclawa Rzewuskiego w Bibliotece Publicznej w Petersburgu*, - Kraków, 1924.
24. Bailly J.-S. *Histoire de l'astronomie ancienne et moderne / Jean Sylvain Bailly*. – Paris, 1805.
25. Bykowski, P.J. *Mirza Tadz el-Faher // Trzy epizody z dawnego życia szlacheckiego: /.../*. - Warszawa, 1879.
26. Mann M. *Podróż na Wschód*. Т. 3. – Kraków, 1855.
27. Wojakowski Jó.J. *Księgozbiory Eustaszego Kajetana Sapichy (1797-1860) i Waclawa Seweryna Rzewuskiego (1785-1831) // Polskie dziedzictwo kulturalne. Ser. B. Wspólne dziedzictwo*. – Warszawa, 1996. – S. 161-185.

28. Inglot M. Legenda Emira. // Dziedzictwo powstania listopadowego w literaturze polskiej. - Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1986.
29. Juszczyk J. Polskie Kozaki z województwa podolskiego pod dowództwem Wacława Rzewuskiego, byłego arabskiego emira w roku 1831 // Broń i barwa, 1934.- №5, z.1. - S. 93-95.
30. Kapliński Leon. Emir Rzewuski, Poznań 1881 (sed ne 1881). Примірник Б-ки ЛНУ (181957 II) містить наклеєний ex-libris: «B-ka du Prince W.C. Czartoryski» (z daru X. Adama Czartoryskiego).
31. Reychman J. Od fascynacji Wschodem do secret service // Twórczość. – 1969. - № 9. – S. 38–44.
32. /Rzewuski W./ Sur les chevaux orientaux et provenant de races orientales, par le C/om/te Wenceslas Séverin Rzewuski, ci-devant officier de cavalerie, membre de plusieurs Académie /.../. BNW. - Rkp IV 5678.
33. Sarga M. Orientalisme et rousseauisme: la représentation des Bédouins d'Arabie par un voyageur polonais, le comte W. Rzewuski // Revue d'histoire moderne et contemporaine, 45–2, 1998. – P. 343–356.
34. Siemiński L. Wacław Rzewuski i przygody jego w Arabii opowiedziane z pism pozostałych po nim.- Kraków, 1870.
35. Antoni J., Dr. /Rolle, Antoni J./ Opowiadania. Serya IV, t. I. – Warszawa: nakł. Gebethnera i Wolffa, 1884. – S. 159–253. ВК НБУВ: 13 пол (2 В 1059/4.1 (= // Wybór pism. T. 3. - Kraków, 1966).

Галина Радкевич (Київ)

молодший науковий співробітник
Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

Географічний простір українських народних дум та історичних пісень

Українські народні думи та історичні пісні належать до унікальних пам'яток світової епічної традиційної культури. На їх значимості як національної ознаки української народної культури ще 1892 р. зауважив І.Франко: «Справді лицарським духом дихає також новий богатирський епос, який у той час, між 1560 і 1648 роками, виріс у степах запорозьких. Чудові думи про Самійла Кішку, про бурю на Чорному морі, про втечу трьох братів з Азова, про Марусю Богуславку тощо – це ті безсмертні пам'ятки ще першого етапу в розвитку козацтва, які створені генієм самого народу, і які назавжди будуть предметом гордості українського народу» [8, 714].

«Власні географічні назви України налічують невизначену кількість одиниць у лексичній системі української мови, але їх повного переліку досі не укладено і в такому обсязі не стандартизовано на державному рівні» [4, 6].

Саме ономастична лексика найбільш чітко окреслює час і простір, в якому розгортається дія, зображує певну історичну добу. Завдяки географічним назвам літературна розповідь набуває життєвої достовірності, документальної точності, досконалості обрамлення художньо-історичних просторових меж твору. «Топоніми вносять в літературний твір динамізм, рухомість, надають художньої гнучкості, фіксують розширення поля діяльності персонажа» [3, 253]. «Топоназви створюють реальний фон для розвитку сюжету, композиції, локалізують місце дії, допомагають окреслити контури художнього простору, зображеного в творі» [7, 88].

Проте сьогодні існують лише поодинокі розвідки з питань функціонування топонімів в українському народному героїчному епосі – народних думах та історичних піснях, «де оніми, крім виконання своєї основної функції – локативної темпоральної, є носіями значної культурної історичної інформації» [5, 55].

Дослідницький інтерес до географічних назв зріс лише з другої половини ХХ ст. З'явилися роботи вчених-філологів, присвячені питанням класифікації та поетиці топонімів: А.В. Суперанська, В.А. Ніконов, О.М. Попова, В.М. Михайлов, Ю.А. Карпенко, С.Ю. Мотигіна, А.А. Нікольський та ін.

Дотепер українська фольклористика послуговувалася найновішою публікацією «Українських народних дум» в упорядкуванні К. Грушевської (К., 1927. – Т.1; К., 1931. – Т. 2. В 2009 р. вийшла геніальна праця Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України «Українські народні думи» в п'яти томах, яка як найповніше репрезентує твори думового епосу від перших записів, відомих упорядникам на час підготовки корпусу, і до фіксації у другій половині ХХ ст., врахувавши специфіку історико-культурного розвитку жанру, еволюцію епічної та виконавської традицій, особливості збирацької роботи, едиційну практику ХІХ - початку ХХІ ст.

Підґрунтям систематизації матеріалів п'ятитомного зводу дум є сюжетно-тематичний принцип класифікації в поєднанні з хронологічним. Ці принципи послідовно втілено майже в трьох десятках збірок українського пісенного і прозового фольклору академічної серії «Українська народна творчість», що дозволяє репрезентувати еволюцію народної епічної традиції, детермінованої історією України, соціально-побутовими умовами, специфікою розвитку культури загалом.

Актуальність даного дослідження зумовлена недостатньою вивченістю географічного простору народних дум та історичних пісень.

Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб визначити репертуар топонімів у думах та історичних піснях, а також встановити на цій основі території, на яких розгорталися події, зображені в них.

Об'єктом дослідження послужили топоніми українських народних дум та історичних пісень, що увійшли до збірки героїчного епосу «Думи раннього козацького періоду», Т. 1 збірки «Українські народні думи» у 5 томах, упорядник Грица С., К., 2009, і відбивають історичні реалії століття, військові походи козаків та простір їхнього буття. Думи – ліро-епічні твори української усної словесності про події з життя козаків ХVІ – ХVІІ ст. Протилежно до всіх українських народних пісень, яких співали всі, важкі до виконання думи співали тільки професійні виконавці. Їх називали бандуристами, кобзарями або лірниками, залежно від інструменту, на якому вони собі підігрували під час співу.

В «Етимологічному словнику української мови» зазначено, що слово “дума” (“роздум, гадка; народна ліро-епічна пісня) “здебільшого вважається запозиченням з германських мов; джерело запозичення докладно невідоме”, зіставляється готське “суд, слава”, давньоверхньонімецьке, давньоанглійське (англосаксонське) “гадання; думка; збори”; “досить переконливо пов'язується також” із праслов'янським “дму, дую” (порівняймо польське: гордість, пиха; болгарське: слово, мова) [1, 144–145]. Отже, лексема “дума” вбирає в себе чимало конотацій, у традиційній усній культурі та фольклористичі застосовується на позначення окремого жанру творчості.

За змістом думи поділяються на два цикли. До першого, хронологічно давнішого, циклу належать думи про боротьбу з татарами і турками; серед них дослідники виділяють такі групи:

Думи-плачі про турецьку неволю («Плач невільника», «Плач невільників на каторзі», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Сокіл» та ін.

Думи про лицарську смерть козака («Іван Коновченко», «Хведір Безрідний» «Самарський брати», «Смерть козака в долині Кодими; «Сірчиха» й Сірченки»).

– Думи про щасливе урятування козаків з неволі, перемогу над ворогом, про повернення з воєнного походу і поділ здобичі (Самійло Кішка», «Олексій Попович», «Козак Нетяга», «Розмова Дніпра з Дунаєм», «Отаман Матяш»). Всі ці думи, оспівуючи боротьбу з мусульманським світом, звеличують безіменних героїв, змальовують події і постаті, типові для козацької доби. Групи дум у збірці протиставлені не тільки тематично, але й характером згадуваних топонімів.

– До найстарішої верстви також належать думи без історичної тематики, думи побутово-моралістичного характеру («Про вдову і трьох синів», «Повернення сина з чужини», «Про брата й сестру»). В них на перший план виступає ідея роду: рід – єдиний опікун людини, людина гине, утративши зв'язок із родом.

– До другого циклу належать думи, які народилися у ході Визвольної війни українського народу другої половини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького. Вони поділяються на такі групи:

– Думи, в яких ідеться про певні історичні події («Корсунська перемога», «Повстання після Білоцерківського миру», «Похід у Молдавію».

– Про події з життя Б. Хмельницького («Хмельницький та Барабаш», «Смерть Богдана Хмельницького»).

– Про сподвижників Хмельницького (Іван Богун»)

– Про економічно-соціальні проблеми («Про орендарів», «Ганжа Андибер»).

Історичні пісні, так само як і думи, образно змальовують історичне минуле українського народу, а своїм змістом охоплюють події від XVI ст. до найновіших часів. В них знайшли відображення всі перипетії вітчизняної історії, вони розкрили перед світом кращі риси характеру наших людей: їхню працьовитість, безмежну відданість батьківщині, волелюбність, мужність і стійкість у боротьбі проти соціального і національного гніту. Характерною особливістю історичних пісень є відсутність міфологічних образів, надприродних сил. Тут діють реальні люди – представники певної історичної епохи, відображаються реальні події. Творцями і поширювачами пісень цього жанру були Козарі, які в народній уяві також стали героями тієї неспокоїної доби. Народ їх любив і підтримував, а гнобителі боялись їхніх справедливих слів і за це їх переслідували.

Тематичні групи українських історичних пісень:

– про боротьбу з турецько-татарськими нападниками;

– про визвольну боротьбу українського народу під проводом Б. Хмельницького;

– про стихійні селянські повстання та їх героїв.

Запорозька Січ – це один з тих світових феноменів, над яким замислювались і який намагалися з'ясувати багато поколінь дослідників. Запорозьких козаків – святих лицарів, захисників Вітчизни – оспівав народ у своїх думах, піснях, легендах.

Цікавим фрагментом українських народних дум та історичних пісень є ономастична лексика, саме топоніми дозволяють вивчити простір козацького буття. Кобзарі, лірники чи автори пісень у виборі топонімів завжди орієнтувалися на відомі топоніми, місцевість, де вони зростали і живуть. Так, географічне місцезнаходження автора впливає на його просторові уявлення. В текстах народних дум та історичних пісень представлені такі **хороніми** – назви великих територій, назви країн і областей: Україна,

Русь, Польща, Туреччина, Рим, Канада (макротопоніми), Крим, Галичина, Карпати,

Буковина, Волощина, Слобожанщина, Поділля, Грабська земля, Кубань, Сибір;

Немало в текстах народних дум та історичних пісень фіксується **ойконіми** – назви поселень, які можна розбити на групи: **полісоніми** – назви міст, міських поселень: Київ, Канів, Січ, Кефа (Феодосія), Запоріжжя, Азов (Озов), Луг, Великий Луг, Богуслав, Батурин, Трипіль, Біла Церква, Вінниця, Харків, Жовті Води, Трапезонт, Єлисавет, Киля, Полтава, Корсунь, Переяслав, город Черкас (Черкаси), Суботов, Стеблев, Пирятин-город, Сорока, Сорочинці, Келеберд, Кемберда, Глухов, Немиров, Хотин, Чернівці, Крилов, Миргород, город Леса, Лебедин, Кодак, Очаків, Чуднов, Козлов, Ізмаїл, Браїлов, Дніпро-Славута, Чигирин, Січава, Прилуки, Дашев, Перемишль, Санжаров, Немирів, Жеботин, Умань, Жванець, Львів, Кременчук, Берестечке, Карлівка (Україна); Царигород, Царград (історизми), Тавань-город (Турція); Москва, Ростов, Ребезов, Таганрог, Севрск (Росія); Варшава (Польща); Варна (Болгарія); і **комоніми** – назви сільських поселень: Жовті Піски, Хотия, Яруга, Жванці, Солобківці, Золотий Брід, Грузьке, Вербівиці, Владижен, Бишів, Кушійовка, Базилівці, Тутбай, Озеряни, Маршевка, Путилов, Сторожинець, Віжниця.

Рідше зустрічаються в думових текстах **дромоніми** – назви доріг, шляхів: шлях Килимський, Кримський шлях; Ордіїнський шлях, Муравський шлях, Поле Килимське, Довге

Поле; **ороніми** – назви елементів рельєфу: гори Карпати, долина Черкень, Кейнарська долина; **гідроніми** – назви водних об'єктів: **потамоніми** – назви річок: Дніпро, Дніпророславута, Хортиця, Лиман-ріка, Вісла, Случа, Прут, Рось, Синоха, Луг Базалуг, Ріг, Алгіра (Салгіра), Буг, Таїлик-ріка, Ташлик-ріка, Дін, Дунай, гирло Дунайське, Самарка (Самара); **пелагоніми** – назви морів: Чорне море; **інсулоніми** – назви островів: Тендров острів; **урбаноніми** – назви міських об'єктів: Гард – турецька фортеця.

Як свідчить наведений перелік, топонімікон у контексті українського народного героїчного епосу разом з антропонімами та іншими власними назвами є дійовим засобом побудови локально темпоральної домінанти, чітким показником історичного часу, що охоплює період героїчного минулого – боротьбу проти іноземних завойовників – турків, татар, поляків у XIV – XVII ст. В основі сюжету більшості дум та історичних пісень лежать справжні історичні факти, що зумовлює використання відповідного локального, темпорального фону.

Топонімічні лексеми завжди мають свої очевидні або приховані художні мотивації, прямі або непрямі натяки, що розкриваються в літературній композиції тексту і за його межами» [7, 83]. Саме ці асоціації співвідносяться з народними думами та історичними піснями.

Історичний фон їм досить вдало надають хронологічно марковані топоніми: Цариград (Цареград, Царигород) – Константинополь, Кефа- Феодосія (місто в Криму; лежить на бер. Феодосійської затоки, відоме з 2-ої пол. VI ст. до н.е., як Феодосія з 1784 р. на місці давн. Кафы [2, 189]); Крилов – сучасний Новогеоргіївськ (у гирла річки Тясмин); Кайнарська долина – давня назва низини при впадінні річки Савранка в Південний Буг; земля Грабська – арабська земля; Тавань – у XVII ст. – місто і переправа Херсонської області; город Кемберда – сьогодні село на Полтавщині; Жванець – тепер Кам'янець-Подільський р-н., Хмельницької області; Яруга – нині село Кам'янець-Подільського р-ну на Хмельниччині; Вербівці – нині село Муроване на Вінничині; Владичен – село Ладижин на Вінничині; Гард – у XVII–XVIII ст. – турецька фортеця на Південному Бузі; Кримський шлях, Ординський шлях, Килимський шлях, Муравський шлях – географічні об'єкти, що мали у свій час стратегічне значення. Водночас відтінку історизму, легендарності надають оповідні відповідні лексеми, представлені складними топонімами (означення і прикладка): город Азов (Озов), город Богуслав, город Козлов, Кефа-город, город Січ, Січ-матір, Луг- батько, город Цагиград, (Цариград-город), город Браїлов, город Трапезонт, город Килія, город Корсунь, город Чигирин, город Суботов, Москва-город, Таїлик-ріка, Лиман-ріка, річка Буг, річка Самарка, Дніпророславута, Тендров-остров.

Особливість використання топонімів у народних думах та історичних піснях, крім кількісного показника, є топонімна «насиченість» - відношення кількості топонімів до кількості лексичних одиниць в одному творі. Наприклад, у думі «Самійло Кішка» використано 13 топонімів, на 60 лексем, що становить 37 відсотків, «Плач невольників» - 8, «Олексій Попович» - 4, 5 – паралельних варіантів: Арабська земля (Агарська земля, Арянська земля, Біларанська земля, Гаранська земля, Градська земля); «Буря на Чорному морі» - 4 і 5 паралельних варіантів; «Маруся Богуславка» – 4; «Федір Безродний» - 4; «Отаман Матяш Старий» - 4; «Сокіл і Соколя» - 2; «Хмельницький та Барабаш» - 7; «Перемога Корсунська» - 6.

Пісенну тональність утворюють також фонетичні варіанти паралелі пелагоніма в думі «Самійло Кішка» Чорне море - Чорнес море, Чорнос море, що вживається 10 раз при описі звільнення козаків з турецького неволі і перемоги над турками.

В історичних піснях найбільша кількість топонімів спостерігається у піснях: «Не дивуйтеся, добрі люди» - 6; «Ой з города з Немирова» - 7; «Ой хотів же та пан Супрун» - 4; «Ой як пішли козаченьки» - 2; «Ой закурила, затопила сирими дровами» - 4; «У Глухові у городі» - 3; «Ой як крикнув же та козак Сірко» - 2; «У селі Грузькому жила вдова Бондариha» - 6; «Максим Козак Залізник» - 3; «В одно врем'я під Єлисаветом» - 3 та ін.

Частотність слововживання топонімів у народних думках та історичних піснях переважають над частотністю вживання антропонімів. Найпродуктивнішими є топоніми: Чорне море, Дніпро, город Січ, Дніпро-Славути, Грабська земля, Луг Базалуг, річка Синюха, Москва-город, город Чигирин, м. Біла Церква, м. Київ, м. Берестечко, річка Самара та ін. Кожен топонім, уживаний в думках, іменує певний (такий, що реально існував чи існує) географічний об'єкт. І в творах цього жанру народнопоетичної творчості на перше місце ставляться географічні об'єкти, а чи не сам по собі слова-топоніми. Наприклад, функціонування в думі «Плач невольника в турецькій неволі» назв пристань Козловська, місто Царгород, Червоне море, Чорне море слугує називанню об'єктів, котрі мають надзвичайну вагу для правильного, точного й повного розуміння оповіді: в XV-XVII ст. в Козлові (на Козловській пристані) був великий турецький базар, на якому продавали невольників; Царгород – турецьке місто; Червоне море та Чорне море асоціювалося із чужиною (отже, неволею) – з арабською та турецькою землею – таким чином, знаючи це, не важко зрозуміти, чому бідний невольник згадує ці назви:

Те не знатиме отець, либонь матір,
Чи у пристані Козловської,
Чи у городі Царьграді на базарі,
Будуть ушкали, турки-яничари набігати,
За Червоне море у арабську землю запродати...

У іншому випадку стає зрозумілим, чому саме топонім Кодима долина виносить у заголовок думи: Смерть козака в долині Кодими. Відомо із історичних джерел, що в Кодимій долині дуже часто проходили сутички із татарськими завойовниками. Тому саме це місце заслуговує на особливу увагу, яку так відчайдушно проклінає козак простріляний, порубаний, що перший раз тут коня вороного «втеряв», другий раз – товариша серцевого, а третій раз – сам голову козацькою покладає. При цьому топонім Кодима долина набуває символічного значення й виступає синонімом до поняття смерть.

Знаючи, що місто Килія - це місто, розташоване в Одеській області, яку в 1484р. захопила Туреччина й побудувала там укріплення – свій опорний пункт в гирлі Дунаю, стає зрозумілим, чому Ой десь, ой десь за Килимом-городом козаченько гуляє, А із Килима-города татарин поглядає [6, 72]. Фактично, цим самим вказується на місце сутичок. А текст думи Козак Голота, часто фіксує топонім Килія, засвідчує значущість цього топографічного об'єкта як військового укріплення для тодішнього розгортання подій.

Традиційною функцією топонімів у народних думках та історичних піснях вважаємо хронотопну. Топоніми не тільки вказують на час або якусь подію, а й виступають виразниками ідей автора, мають більш широкий екстенціонал, часто є ідеологемами (Москва, Туреччина, Польща, Рим, Сибір). Москва, Туреччина, Польща в думках виступають знаками загарбницькими щодо України, нагадують про роки неволі в турецьких в'язницях. Топонім Сибір символізує жахи заслання, насильницького відчуження українців від Батьківщини. Вінниця, Харків нагадують про масові знищення людей під час повстань. Рим, Канада символізують напрями сучасної світової політики.

Топоніми виконують функцію історизмів (Батурич, Поділля, Трипілля) чи стають символами історичних подій (Полтава, Жовті Води).

Виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що географічний простір українських дум та історичних пісень виконує важливу функцію у відображенні історичного минулого, нерідко набуваючи при цьому символічного звучання.

Джерела та література

1. Етимологічний словник української мови: у 7 т. – К., 1985. – С. 144, 145.
2. Этимологический словарь русского языка, М. Фасмер, 1-ое изд. 1964-1973 гг. – С.189.

3. Лукаш Л.П., Актуальні питання української онотопоніміки [Текст]: монографія/ Г.П. Лукаш. – Донецький нац. ун-т. Донецьк: Промінь, 2011, 447 с. – С.253.
4. Лучик В.В. «Nota Bene! Етимологічний словник топонімів України», 2016.
5. Немировська О.Ф. «Ономастичні реалії як фактор історичного часу і простору (на матеріалі українського народного героїчного епосу)». // Записки з ономастики: Зб. наук. праць. - № 10, Одеса, 2007. – С.55.
6. Українські народні думи у п'яти томах. Думи раннього козацького періоду, упорядник Грица С., Т. 1, К., 2009.
7. Фоянкова О.И. Имя собственное в художественном тексте. – Л.: ЛГУ, 1990 – 103 с. – С. 83, 88.
8. Franko I. Charakterystyka literatury ruskiej wieku// Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1892. - P.714.

Юрій Осінчук (Львів)

науковий співробітник відділу української мови
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
кандидат філологічних наук

Апостол Апракос повний (Бибельський Апостол)

Найціннішим і найбільшим скарбом в Україні є численні бібліотечні колекції писемних пам'яток і книг (рукописних, друкованих), які “є матеріальними свідченнями писемної культури, духовності українського та інших слов'янських народів, їх мови, літератури, мистецтва, світського та церковного права” [7, III].

Серед релігійних рукописних пам'яток XIV ст., зокрема Часослова, Луцького Євангелія, Путнянського Євангелія, Полікарпового Євангелія 1307 р., Верковичевого Євангелія важливим для вивчення історії української мови є Бибельський Апостол [1, 20; 13, 41; 3, 74].

Апостол апракос повний (Бибельський Апостол) зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України (Шифр: НТШ-І 801) [5, 11–12]. Бибельський Апостол (далі – БА) – пам'ятка церковнослов'янської мови, з багатьма особливостями південно-західних українських говірок того часу [4, т. I, 122].

Про пам'ятку дізналися на початку ХХ ст., яка була власністю українського мовознавця Петра Копка. У 1924 р. Апостол купило Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові від жительки Перемишля Софії Копко, родички дослідника пам'ятки – філолога Петра Копка [6, 380]. До бібліотеки потрапив Апостол 1940 р. у складі рукописної колекції Наукового товариства імені Т. Шевченка [8, 91].

Пам'ятку Бибельський Апостол назвали за назвою села Библо¹, де вона перебувала. Любашенко В. зауважує, що Апостол потрапив у с. Библо “з якогось василіанського монастиря: ним могли бути Лаврівський чи Добромильський монастирі або інша обитель, яка, за церковним переданням, існувала у межах сучасного села Нове Місто” [8, 91].

Бибельський Апостол – пергаментна книга розміром 27–28,6 x 21,8–22, написана уставом на 36 зв. аркушах; на сторонці текст розташований у два стовпці по 23–25 рядків, поле тексту – 22–24 x 17–18 [5, 11]. Збережений фрагмент Апостола містить 75 плетінчастих ініціалів, з елементами рослинного орнаменту, кіноварні; заголовки та заголовні літери кіноварні [5, 11].

Оправа книги 1940 р., виготовлена у Львові майстром інтролігатором О.А. Семковичем²: 30 x 23 x 2,5, дошки зі зовнішніми скосами на кантах у світло-коричневій шкірі з орнаментально-геометричним тисненням; пришито по три захисні аркуші [5, 11].

¹ Библо – село в Україні, у Старосамбірському районі Львівської області. Назва *Библо*, на думку М. Худаша, виникає семантично від *ОН Бибель*. Первісне значення ‘НП, у якому проживає (або яким володіє) *Бибель*’. Походження *ОН Бибель* неясне [17, 30].

² Семкович Олександр (17.VI.1885–?) – консерватор, художник-інтролігатор, бібліофіл. Перед війною був пов'язаний із санатійним Обозем Zjednoczenia Narodowego; був науковим співробітником Львівської бібліотеки АН УРСР (тепер Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка), великим знавцем Міцкевича; у січні 1940 р. подарував бібліотеці власну колекцію першодруків Міцкевича. Брав активну участь у масових заходах бібліотеки. Після арешту пропав безвісти у передвоєнному ліхольті [11, 382; 400].

За змістом пам'ятка – це апракос, тобто Апостол, поділений на зачала, що розміщені в ньому відповідно до порядку їх читання на богослужіннях літургійного року [12, 24]. Бибельський Апостол – це апракос повний, що містить зачала для щоденних читань на всі дні літургійного року. На жаль, “початок і кінець книги втрачені, верхній правий кут першого аркуша обірваний із частковою втраатою тексту двох перших рядків; поля арк. 1–10 частково пошкоджені гризунами; арк. 22, 24, 34 містять дірки, які переписувач книги під час копіювання тексту обходив; є також дірки на полях арк. 4, 7, 9, 10, 22, 27; на більшій частині аркушів – плями від вологи та бруду” [2].

Збережений текст нині починається кінцем 11 вірша 5-тої глави Першого послання до коринтян апостола Павла: [11. *]єти. 12. что во ликъѣ ѣсть да вѣмѣшииагъ соудити не оуноуѣрнииагъ ли оучо соудите (I Кор. V, 11–12). Зауважмо, що ці вірші входять до читання, яке читають в понеділок 7-го тижня після П'ятидесятниці. Повне читання в цей день включає текст: I Кор. V, 9 – VI, 11.

Обривається текст словами 22 вірша 4-тої глави Послання до ефесян апостола Павла (арк. 36 зв.): ѿвръщѣи нагъ по первоу житю ветхѣаго убѣка. ра[...] (Еф. IV, 22). Не зрозуміло, чому цей 22 вірш із Послання до ефесян увійшов до читання в суботу 17-го тижня після П'ятидесятниці (I Кор. XIV, 20–25). Окрім того, перед ним до 23 вірша (I Кор. XIV, 23) в досліджуваному Апостолі додано теж текст 20 і 21 віршів із Послання до ефесян: аще во снии доутеа вси въ црѣкѣ в коуѣк и вси глѣте язъци и в лихѣиманѣ. въ же нѣете познаи хѣ. аще нѣкци оучо слышали въете ъ нѣмъ. навуени такоже ѣсть истина ѡ ісѣ. (арк. 36 зв.). Пор. текст цих віршів у виданні Христоніпольського Апостола XII ст.: 20. Въ же не тако наоучиете сѣ Хѣа, 21. аще и оучо слышасте, ѡ неимъже наоучиете сѣ, тако ѣсть истина ѡ Ісѣ, 22. (Ѹтложити вагъ по первоу житию ветхѣаго убѣка (Еф. IV, 20–22) [19, 194].

Значної уваги БА присвятив П. Копко, який підготував рукопис до друку [18]. Дослідник відніс Апостол до галицько-волинських пам'яток. П. Копко, зіставивши БА з іншими пам'ятками (зокрема, Галицьким Євангелієм 1144 р., Добриловим Євангелієм 1164 р., Холмським Євангелієм кін. XIII ст., Волинським, Типографським № 6 і № 7 Євангеліями тощо), він визнав найбільшу подібність Апостола до Галицького Євангелія 126–1301 рр. [8, 91]. До галицько-волинських пам'яток досліджуваний рукопис відносили І. Свенціцький [13, 41], П. Бузок [1, 20], М. Дурново [3, 74] та ін.

П. Копко зауважив, що “текст Апостола належить до того часу, коли однозначно можна говорити про перехід напівголосних у голосні повного звучання як про доконаний факт. Ідеться про першу половину, а власне, про початок XIV ст.” [18, 2]. Отже, у пам'ятці широко відбито вокалізацію зредукованих ѣ та ѥ у сильній позиції: ѣ → о, ѥ → е: миденець глѣхъ 9, не въ мерзѣсти плотънѣи 3 зв., плоть наша 19 (пор.: плъти 34 зв.), конецъ воудеть 24, невѣренъ 36 зв., кровью 33 (пор.: кръви 5 зв.). Це добре відображено у прийменниках і префіксах: возвагъ гѣ 2, ѣсть возванъ 2, во вѣхъ васъ 10 зв., со вѣѣни ваи 14, во оутрѣахъ 18, ка тлѣ 18 зв. Однак, як залишки традиції, у кореневих складах редуковані ѣ та ѥ ще іноді вживаються [18, 2]; напр.: жинънѣагъ 1, печаль же плъти прииоучъ 2 зв., вагъ въздложю 3, хвалоу мою истъщити 4 зв., ѣсть мьзда 4 зв., не вѣтчи... помъслъникоагъ 5, кръстѣще за мертвѣна 12.

У переписувачів давніх текстів була традиція писати ѣ, ѥ після приголосних у кінці слова чи рядка, внаслідок чого визначалася позиція приголосних щодо твердості/м'якості. Дотримуючись цього правила, писар БА ставив ѣ, ѥ у тих випадках (ці графеми стоять виключно в кінці рядків), де їх немає в старослов'янських відповідниках: съ//лоуѣащѣи коуѣнромъ 1, ражъ//дизатисѣ 1 зв., ѣсгъ//мгы сиани 4, писанъ не черъ//нилоуъ 15 зв., помъшъ//лмѣте ѡ секе 22 зв., посгъ//лоушъствѣоуѣ во вагъ 30, азъ съ//ггышавъ 33 зв.

У БА вжито кореневу форму скерв- (є>ь) відповідно до старослов'янського скръв-: ѡ вѣкѣ скерви вашѣи 13, аще во скервиагъ 13, паки скервьѣ 27 зв., скервъ во вагъ творю 28, приѣмѣа скервъ ѿ мене 28, що є вагомим аргументом на користь того, що пам'ятки, у яких

цей корінь засвідчено, переписувачі відтворювали не просто зі східнослов'янських, а з південних східнослов'янських протографів [9, 10; 18, 4].

Вживання ж на місці праслов'янської сполуки *dj свідчить про те, що текст Апостола переписано зі східнослов'янського протографа: *прихожю к вамъ* 25 зв., *надежю ймамъ* 4, *надежю ймоуше* 23, *вижю ко како й книги си* 19, *соужю же себе* 27 зв., *да оугажають на бл҃гоѣ* 4, *дзъ всегда веѣаъ вѣгажаю* 6, *тѣаже ноужа повиноватиса* 7, *вѣра надежа любѣ вольше сиухъ* 9 зв., *осоужѣньѣ вамъ ѣсть* 1, *самн са възг҃ражаютье* 9 зв., *такоже прѣже писахъ вамъ* 35.

Спорадично фіксуємо східнослов'янський *ч* < *tj: в *чюжѣхъ* *трюдѣхъ* 22, в *чюжѣнь* *управлѣнь* 22.

На східнослов'янське походження протографа вказує початковий *оу-* замість старослов'янського *ю:* *паднячъ й пыѣаъ й оутро оуиремъ* 12, *оутрѣньннй понавляютьса днѣ* 16 зв., *оуниъ ѣсть* 29 зв.

У досліджуваній пам'ятці помічено значну кількість прикладів із *ь* перед йотованими замість *и*, які, на думку В. Німука, «відбивають живе мовлення» [9, 10]: *л҃каныъ* 1 зв., *бл҃говѣстованыа* 16, *павлѣныа* 16 зв., *везаконьѣ* 18 зв., *скончаныѣ* 21, *шоружьѣ* 22 зв., *причастьѣ* 29, *въ ѡснованыа* 35 зв. Написання із *ь* на місці *и* в сполуках *-иа*, *-нио*, *-ни*, *-ни* – характерна риса галицько-волинських пам'яток [18, 7].

В Апостолі широко представлений вторинний, так званий новий *ѣ*, на місці етимологічного [e] у новозакритих складах [13, 45]. Мовознавець П. Копко виділяє значну кількість випадків з «галицько-волинським *ѣ*» [18, 4–6]; напр.: у відмінкових формах на *-еньѣ* (*похоужѣныа* 1, *осоужѣньѣ* 1, *оуѣньѣ* 5, *калѣньѣ* 11 зв., *стѣдѣньѣ* 12 зв., *оутѣшѣныа* 13, *терѣньѣ* 13, *свѣдѣныа* 13 зв., *исоужѣньѣ* 14 зв., *помышлѣныа* 15, *слоужѣньѣ* 16, *знамѣньѣ* 17), у словах на *-тель* (*мьститѣль* 7, *казатѣль* 29 зв.), у формах місц. від. од. ч. і с. родів займенників *и*, *сь*, *всь* (*ѡ сѣмъ* 7 зв., в *нѣмъ* 14, *во веѣмъ* 15, *ѡ нѣмъ* 21, *ѡ веѣмъ* 23 зв.) тощо. Написання слів з новим ятем – це суто українська риса, яка була притаманна багатьом давнім галицько-волинським пам'яткам [15, 51].

Характерними для БА є написання і замість *ѣ* [18, 6]: *видѣньѣ ймамъ* 3 зв., *видѣти* *что* 3 зв., *въ лирѣ* 3 зв., *за невидѣныа* 36, *й лише по присѣкваныѣ въ прѣсѣкваныѣ* 16 зв.

Важливою фонетичною рисою давньоукраїнських пам'яток є перехід *чы* в *и* після *г*, *к*, *х*, що задокументовано в досліджуваному Апостолі [18, 8]: *ѡ злий погнѣшоа* 5, *стражелънъ й скитаельсѣ са* 14, *й верхнй надежи своѣй причащаютьса надежею* 17, *тако й книги си* 19, *помышляють паки в себе* 22 зв., *иногни сльзалай* 28, *аки посрамала васъ* 23.

Галицько-волинською особливістю БА П. Копко називає вживання подвійного *и* (*изийдохъ въ макидоньѣ* 15, *да прийдетъ ко лирѣ* 13, *хотѣхъ прийти к вамъ* 13 зв., *прийдоуть со мною* 22), зазначаючи, що «початком цього вживання може бути прийменник *при*» [18, 8].

З-поміж інших галицько-волинських рис, які в пам'ятці не засвідчені масово, дослідник П. Копко виділяє такі: *ю* на місці *и* у словоформах *достоеньѣ* (*иже нѣсмь достоеньѣ нарицатиса айль* 20 зв.) та *поельѣ* (*паки взийдохъ во иѣрлѣмъ с варнавою. поельѣ съ совою тита* 26 зв.); пор. в Христіанопільському Апостолі: *иже нѣсмь достоинъ нарицати са айлаъ* [19, 158]; *пакы възидохъ во нерѣлѣмъ съ варнавою, и поимъ съ совою тита* [19, 181]. Слово *достоеньѣ* документують канонічні галицько-волинські пам'ятки XII–XIV ст. [дет. див: 16].

В Апостолі зафіксовано вторинний *ѣ* у заперечній частці не перед словами, у початкових складах яких зникли *ь*, *ъ* у слабкій позиції (у тому числі з анлаутним і < *jъ): *мертвийнѣ нѣ вѣстаноуть* 12, *нѣ мьститиса* 12, *ѡ частинѣ сторужаю си* 14 зв., *нѣ ймамъ власти гаси* 16 зв., *нѣ смѣемъ ко приложити са* 23, *нѣ створи зла* 26, *нѣ свершаютье* 32, *да нѣ щеть* 33 зв., *но нѣ оумершьявляемъ* 34 зв., *нѣ смѣю продаати* 15, *тако же нѣ ймаъ* 21.

У пам'ятці після шиплячих та свистячого ц, зокрема у флексіях, вживаються йотовані голосні: вксіи моужію 2, плачущеса і радощіщеса 2 зв., не то сіло вагь вьзложю 3, надежю ймаиць 4, положю кльов'кестованье 4 зв., к лицу 9, да ингы наоучю 10 зв., хоцю пать словеса оумоль своїль глати 10 зв., макгыдольныо прохожю 12 зв., вижю во тако і книги си 19, в южєхху трюд'дехху 23, вьєть по лицу 24, не ищю во вашихху 25, прихожю к вагь 25 зв., бпачю линогы 25 зв., нгыиць пишо 25 зв., на мою дшо 27 зв. Пор. ще: ю після у (кождо во своі вечерю вараметь 6 зв.) [18, 9].

Спостережено заміну оу на в (ў), а також в на оу: не оуоутрннигы ли оуто соудите 1, а не себе вьгажати кождо вагь ближнемоу да оугажаєть на влгоє 4, азъ ієсла поулвова 7 зв., азъ пауль оужьникъ ієть х'єъ 35 [18, 9].

У БА виявлено сплутування ч і є, яке, зокрема, Г. Півторак пояснює не лише впливом церковнослов'янської традиції, а й відзеркаленням відповідних діалектних рис [10, 117]. Наприклад, є замість ч зафіксовано у відмінкових формах слова т'чло, які утворені за допомогою суфікса -ес-: ѿ телесе 8 зв., вь телеси 8 зв.; у займ. 2-ої ос. од. себе, теке у давальному і місцевому відмінках: сами вь себе соудите 6 зв., гр'єхху себе приємлють 7, в'їий во слоуга ієсть теке вь влгоєу, помышляють паки в себе 22 зв. [18, 6].

Зафіксовано кілька випадків вживання и на місці ч: аще кто лииитьса вид'єти (<в'д'єти 'знати, розуміти') 3 зв., вєлю же вагь вид'єти 6, не вєлю же вагь не вид'єти 8, присп'єванью вь прксп'єванье 16 зв., припиранье не ѿзовоучиьхху вагь 31 зв. Окрім цього, виявлено ч на місці и: аще ли ерлино ієсть стр'єнса 6, в южєхху трюд'дехху 23 (у цьому випадку, напевно, відбувся вплив наступного слова) [18, 6].

Копко П. виділяє форму сотона (да не влазнить вагь сотона 1 зв.; да не б'равлени в'д'єте ѿ сотонгы 14 зв.–15; сотона пр'єв'єражаєтьса 23 зв.) із «староруським о замість чужого а» [18, 9]. Однак В. Німчук відзначає, що ця форма є єдиною і в старослов'янських текстах, отже в пам'ятках відбивається давній узус, а не специфічне окання [9, 26; див. ще: 14, т. IV, 144].

Іменник даръ (з давньою основою на -*ї) у місцевому відмінку однини має закінчення -к, замість -оу: ваг'д'єть же в'єбля ѿ н'є іспов'єдан'єль ієго даръ 22–22 зв. (вплив іменників -*б-основ) [18, 10]; пор. інший випадок: ієлю же вьхуан'є сл'їга по дароу вл'їти в'єбля 35.

Іменники твердої групи з основою на -*б в давальному відмінкові однини на місці флексії -оу містять закінчення -ови (вплив іменників з основою на -*ї): не в'єтєє ли тако єтій соудать лирови 1, в'єсоиць кладоуть а не в'євои 5 зв., аврамови же б'єк'єчан'єсьм дарова б'є 29. Іменники м'якої групи замість закінчення -ю мають –єви: такоже і жена моужєви 1 зв. [18, 10]. У давніх південних говорах Русі закінчення -ови, -єви активно функціювали. Вони (у модифікованому варіанті -ові, -єві) стали нормативними в сучасній українській мові.

Прикметникові і дієприкметникові форми чоловічого роду однини в давальному відмінку мають стягнені флексії -оуц, -єуц: недостаточномоу лишшыю дасть частъ 8 зв.–9, вижнемоу да оугажаєть 4, вл'д'ать авлающємоу 15, не живоуть себе н'є оумершємоу за вса і в'єкр'єщємоу 17 зв.–18, хоуджжєстоу лєстномоу 36.

Живомовними є форми давально-місцевого відмінків зворотного займенника сов'к (никоторый же во ѿ сов'к живєть 11, си во сов'к противитєса 32) [18, 10].

У БА дієслова в 3-ій особі однини та множини теперішнього часу закінчуються виключно на -ть (пор. стсл. -т'ь): соудъ приємлетъ 1, ієже можець рас'соудити 1, т'чломь не с'євад'єтєть 1зв., аще пр'євоудоуть 1 зв., тако волить жити 2, ієже хоцєть да творить 3, не б'єтавить вагь 5, не тр'єквоють того 8 зв. [18, 10].

Отже, цінність досліджуваного рукопису для українського історика мови і діалектолога полягає в тому, що в ньому зафіксовано окремі живомовні риси, притаманні галицько-волинським пам'яткам від найдавнішого часу, які характеризують українську мову як окрему лінгвальну систему.

Джерела та література

1. Бузук П. Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика. Морфологія / Павло Бузук; [фотопередрук з післясловом Олекси Горбача]. – Мюнхен, 1985. – 130 с.
2. Дзьобан О. Апостол Бибельський (Апостол, Апракос, Бибельський Апостол) [Електронний ресурс] / Олександр Дзьобан // Енциклопедія Наукового товариства ім. Шевченка. – Режим доступу: http://encyclopedia.com.ua/search_articles.php?id=111.
3. Дурново Н.Н. Введение в историю русского языка / Н.Н. Дурново. – Москва: «Наука», 1969. – 296 с.
4. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович. – Львів, 1993. – Т. I. – 400 с.
5. Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. – Т. 1: XI–XVI ст. / Уклад.: М.М. Кольбук (голов. ред.), Т.М. Гуцаленко, О.О. Дзьобан, І.Я. Патер, І.Р. Сус, Г.В. Чуба; Передм. М.М. Кольбук; Уклад. наук.-довідк. апарату: М.М. Кольбук, Я.П. Сенік; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2007. – XLVI s., 522 с., 24 кол.іл.
6. Кольбук М. Збірка кириличних рукописних книг бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка у Львові: історія формування та сучасний стан / М. Кольбук // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. – 2013. – № 5. – С. 365–393.
7. Кольбук М. Передмова / Марія Кольбук // Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. – Т. 1: XI–XVI ст. / Уклад.: М.М. Кольбук (голов. ред.), Т.М. Гуцаленко, О.О. Дзьобан, І.Я. Патер, І.Р. Сус, Г.В. Чуба; Передм. М.М. Кольбук; Уклад. наук.-довідк. апарату: М.М. Кольбук, Я.П. Сенік; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2007. – С. III–XX.
8. Любашенко В. Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII–XIV століть: спроба узагальнення (закінчення) / Вікторія Любашенко // Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 73–115.
9. Німчук В.В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови / В.В. Німчук // Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури / Відп. ред. В.В. Німчук. – Київ, 2001. – С. 4–38.
10. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис) / Г.П. Півторак. – Київ, 1988. – 280 с.
11. Пономаренко М. Початки видавничої діяльності Львівської філії бібліотеки АН УРСР (1940–1941) / Марта Пономаренко // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. – 2009, – № 1. – С. 378–404.
12. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології / Наталя Пуряєва. – Львів: «Свічадо», 2001. – 156 с.
13. Свенціцький І. Нариси з історії української мови / І. Свенціцький. – Львів, 1920. – 100 с.
14. Словарь старославянского языка. Репр. изд.: В 4 т. – Санкт-Петербург, 2006. – Т. 4.
15. Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка / Предисл. В.К. Журавлева и И.В. Журавлева. Изд. 5-е, стереотипное. – Москва: Едиториал УРСС, 2005. – 328 с.
16. Соболевский А.И. Очерки изъ истории русскаго языка. Часть 1-я / А. Соболевский. – Киевъ, 1884. 156 с.
17. Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від апелятивних антропонімів) / Михайло Худаш. – Львів: Національна академія наук України Інститут народознавства, 2004. – 536 с.
18. Apostolus Bybliensis saec. XIV. Grammaticisch-kritisch analysiert / Von Dr. Peter Kopko // Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. – Wien, 1912. — Bd. 55, Teil 1, S. 1–103.
19. Kažuňiacki Amilianus. Actus epistolaegue Apostolorum paleoslovenice. Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII-o scripti [Електронний ресурс]. – Vindobonae, 1896. – Режим доступу: <http://ksana-k.ru/?p=1498>.

Ніна Яценко (Київ)
старший науковий співробітник
відділу граматики та наукової термінології
Інституту української мови НАН України,
кандидат філологічних наук

Козацька термінологія у романі Миколи Вінграновського «Северин Наливайко»

«Ми на Україні хворі Україною, На Україні в пошуках її...». Скільки вже років збігло з того 1966-го, коли Микола Вінграновський написав ці поетичні рядки. Та головне, як болісно вражає цитована поезія «Остання сповідь Северина Наливайка» наше сьогоднішнє світосприйняття. Захоплює і сам роман «Северин Наливайко» – «поезія найвищої прози». В останні роки Микола Вінграновський писав свій найголовніший прозовий твір – роман про свого улюбленого героя української історії. То були щасливі миті творчого самоздійснення, які народили унікальний, дивовижний твір. «Це не даність історії, це магія історії, міф історії, – сказав про роман «Северин Наливайко» друг М. Вінграновського Іван Дзюба. Цей твір, породжений великою любов'ю до України і великим болем за Україну, забрав усього Миколу Вінграновського – вичерпував його емоційно, змушував до келійного усамітнення, втішав і засмучував, бо письменникові здавалося, що Северин Наливайко забрав його усього, вичерпав усі душевні сили. Зате який великий твір постав [3, 992].

Цілком закономірно, що особливу увагу мовознавців привертає сам ідіостиль письменника, зокрема козацька термінологія, яку використовує М. Вінграновський. Серед численних тематичних груп лексики, що їх вичленуємо в романі М. Вінграновського «Северин Наливайко», розглянемо лексико-тематичну групу «назви суб'єктів військової діяльності». У ній виокремлюємо дві основні підгрупи: «назви осіб за належністю до суспільних класів» і «назви осіб за видом діяльності».

Одна з найактивніших одиниць у тематичній підгрупі «назви осіб за належністю до суспільних класів» – *козак* (*козак*). Частотність вживання дозволяє виділити її з-поміж інших одиниць названого вище номінативного ряду, зокрема у сполученні з різними означеннями, що виконують роль прикладок: *Ті ж козаки-сторожка, що стерегли татар під голодом і скелями, тепер, татарами зв'язані, лежали на спинах і животах, і ніт виїдав їм очі* [2, 146]; *Окрім козаків-запорожців і козаків-зимівчан, іще є одна козацька порода. І вона, ця порода, не живе ні на Січі, ні по зимівниках. Це – козаки-самітники, або ж відлюдьки* [2, 24]; *Поруч із кіньми, зі сну обнімаючи їх за шиї, на свитах і сіряках, підмостивши під голови сідла, хропли козаки-вершники, а козаки-ніхотинці обводили табір суцільним ровом* [2, 361]. Покажемо щодо змалювання розшарування козацтва є означення *ресстровий*: *Бо хоча Лобода та його чотири тисячі ресстрових козаків були привілейовані, на відміну від козаків Запорізької Січі, мали тунти, луки, ліси, води, мали сукно і золоті з казни польського короля, та навіть сліпий і той би побачив, як Польща з ксьондозами і єзуїтами підминала Україну під себе* [2, 306]. У сучасних лексикографічних джерелах словосполучення *ресстрові козаки* – ‘козаки, що в XVI – першій половині XVII ст. перебували на службі в польського короля’ [1, 438]; *З двома сотнями ресстровців Лобода кинувся Жбурові на підмогу* [2, 359].

З-поміж вживаних у романі лексем заслугоує на увагу лексема *низовики*, що в сучасній українській мові вживається як історизм зі значенням ‘запорізький козак із низов'я Дніпра’: *А де ж поділися низовики-комишники?* [2, 224]; *Низовики-чорноморці свого кошового через те й не винили* [2, 232] (*комишник* заст. ‘розбійник, що ховався в очеретах і комишах пониззя Дніпра’; *чорноморець* ‘чорноморський козак’).

Означення, які Микола Вінграновський вживає щодо назв осіб, мають різне функціональне навантаження. У тематичній підгрупі лексики «назви осіб за належністю до суспі-

льних класів» вони вказують на національну чи регіональну ідентичність: **Татарський хан Газі-Гірей ніч ковтав слину: хто кого, хто візьме гору – польський гетьман Станіслав Жолкевський чи український – Северин Наливайко?** [2, 13]; **Від шляху, де вже іржало і чвакало, збрязкувало зброєю й перехоплювалося озвірілими голосами, перед Жолкевським з'явилися ті, кого він чекав: слуцький староста князь Ієронім Ходкевич, брацлавський воевода князь Януш Збаражський та староста Юрій Струс, підстароста білоцерківський князь Булига Курцевич, мозильовський полковник Буйвіда, пан Станіславський і капітан німецьких ландскнехтів та пікінерів Вернер. Полковник найманої мадярської кінноти Лепшень і паволоцький князь Кирик Ружинський вже були тут, біля нього.** [2, 348-349]; **Чи він занедужав, чи зволікало-боялось з примороженими вухами військо, чи, може, литовський князь сподівався від короля королівських гусарів?** [2, 326].

Знаковим у романі «Северин Наливайко» є змалювання козацьких чинів і посад у контексті: **А старшина у запорозьких козаків така: найвище у них стоїть кошовий отаман. Після кошового хто? Військовий суддя, військовий писар, військовий осавул і тридцять вісім курінних отаманів. Кошового, суддю, писаря й осавула козаки обирають на один рік. Як вибрали козаки кошового отамана, то з того дня вони не те що слухаються його у всьому, а його слово чи півслова для кожного козака і війська – закон із законів. На морі кошовий може наказати викинути неслухняного козака з чайки у воду – і того викидають. Під час походу на землі – прив'язати винного за шию мотузом до воза в обозі – і його прив'язують і тягнуть. Коли ж тихо і козаки не воюють, кошовий отаман править усіма козацькими землями – Січчю, а також зимівниками й бордюгами. Кошовий тильно тримає око на інших народах і землях та на їхніх володарях: він мусить знати чи ввадувати, хто з них про що думає чи може подумати; хто з них куди іде чи може піти; хто з ним хоче з ким і проти кого вступити в союз чи об'єднатися; він приймає і посилає послив; він стежить за козацькою зброєю, харчами і що в козаків на умі і на душі...** [2, 26].

У парадигмі назв «військові чини козацької доби» виокремлюємо підгрупу лексики «військові посади деяких іноземних армій» **Ходкевича та Буйвіди – тисяча гайдуків** [2, 349]; **І власних, моїх десять тисяч жовнірів, драгунів та гусарів** [2, 349]; **Вдосвіта, що ледь сіріло, на рівний, відкритий дах білого з ракушняка будинку очаківського коменданта Нузетогли піднявся капітан очаківської охорони – кабуджі-баши гайдуків** До кімнатки, сіпаючи роздвосною заячою губою, зазирнув **язиджі – прудкенький на ноги й веселий на очі ханський писар** [2, 257]; **Вони розбалакалися, і все кінчилося тим, що Кошачевич і язиджі вийшли з кімнатки, обминули салердар-аги – зросносців хана, що ввесь час зазирали в вікна, перейшли засипаний білим піском верхній двір, крадькома зайшли за мечет і полізли у дерезу** [2, 258]. Вносить елементи контрасту в цю парадигму і підгрупа «ватажки військових козацьких одиниць»: **А десятник чи сотник тебе спитає: був у тебе, приміром, Іване, як прийшов до Наливайка, кінч чи не було?** [2, 126]. **Його джура Семен Оливка віданяв від намету розбухану сірому, що в одну душу вимасала гетьмана** [2, 126].

Змістове й прагматичне навантаження назв осіб за функційними обов'язками в романі М. Вінграновського умотивоване тим, що вони допомагають читачеві відтворити і зрозуміти колорит козацької доби: **Військовий суддя – охоронець звичаїв і ладу, що прийшли на Запорізьку Січ з України. І судить він просто, чесно й правдиво, й ніколи не було, щоб козаки на суддю коли нарікали** [2, 26]; **Військовий осавул стежить за життям не лише на самій Запорізькій Січі, а й на всіх її землях. Він слідкує за рішенням кошового й судді, чи козаки виконують їх. Він тильнує за харчами для війська. А коли козаки у поході, військовий осавул попереду – на чолі козацької розвідки. Він стежить за боєм. Він охороняє послив, чи приїдуть на Запоріжжя, хоч би звідки і від кого вони були** [2, 27]; **Військовий писар веде листування з володарями інших країн і земель від імені Запорізького Війська, й шанування йому від козаків особливе. Військових писарів козаки, як правило, не переоби-**

рають. Вони у них довго, аж поки самі не попросяться на відпочинок... [2, 27]; **Курінні отамани** вже стоять кожен біля свого куреня і держать також з горіха чи груші, оправлені з боків сріблом, налиці – знаки курінних отаманів (на Військовій Раді) [2, 28]; **Наливайкові чатові** вже сповістили про все у табір: з табору понад туманом, не гаючись, заскакали шаблі! [2, 346]; **Татарські вартові** на сандалах і на плотах заметушились біля невеличків і загорлали у хвилі до нукерів [2, 227].

До тематичної підгрупи лексики «назви осіб за професійною належністю» зараховуємо номінації **коваль** ‘той, хто куванням обробляє метал, виготовляє металеві предмети’; **зброяр** ‘той, хто виготовляє зброю’; **тесля** ‘той, хто займається грубою обробкою деревини, спорудженням дерев’яних будівель, виготовленням дерев’яних меблів і т. ін.’; **рибалка** ‘риболов’; **конопас** ‘кінський пастух’; **гармаш** ‘артилерист’; **чинбар** ‘той, хто чинить, обробляє шкіри’; **смоляр** ‘той, хто займається смолокурінням’; **кухар** ‘той, хто займається приготуванням їжі’; **молодик** ‘наймит, робітник у Запорозькій Січі в XVI-XVIII століттях’; **січовик** ‘козак Запорозької Січі’; **священик** ‘служитель культу православної церкви, за саном середній між дяконом і єпископом’; **трунар** ‘той, хто майструє труни’; **барабанищик** ‘той, хто вибиває на барабані такт, сигнали, а також музикант; який грає на барабані в оркестрі’; **довбиш** ‘важлива особа на Січі, мав право ударами в литаври збирати козаків на січовий майдан на раду’; **пушкар** ‘майстер, який виготовляв і обслуговував гармати; гармаш’. Наприклад: *Не помічалося ні ковалів, ні зброярів, теслів, рибалок і конопасів, гармашів, чинбарів, смолярів, кухарів, ні старих козаків-січовиків, ні козаків-молодиків, ні козаків-школярів з шаблями за поясами і з гусячими перами поза вухами, навіть січового священика Луки не було!* [2, 236]. *Чи січові трунарі про неї забули, чи, може, щось інше трапилось, та хай там що, а домовина в траві перед Наливайком лежала* [2, 239]. *Ззаду, за ландскнехтами, готувалися барабанички з барабанами для команд під час бою* [2, 16]. *В цей час під гудіння церковних дзвонів б’є велика січова гармата і довбиші б’ють у литаври* [2, 27]. *Насамперед тим, що він, як і Наливайко, був неперевершеним пушкарем* [2, 306].

Активні в романі «Северин Наливайко» також номінації **дозорець** ‘той, хто перебуває в дозорі’; застаріле: ‘наглядач’ і **стражник** ‘той, хто стереже, охороняє що-небудь’: *Не помітивши тих, кого треба, дозорці з їжджали з могил і поспішали до інших* [2, 290]; *Наливайко встигав повсюди: скупав у Росі стражників...* [2, 355]. Отже, обидві лексеми **дозорець/стражник** – співвідносні, стилістично рівнозначні. Всі зазначені назви професій конкретизують рід діяльності осіб, що належали до представників Запорозької Січі.

Проведений розгляд назв військових осіб, засвідчених у романі Миколи Вінграновського «Северин Наливайко», становить значний науковий інтерес як матеріал для вивчення історії літературної мови доби козацтва. «Слову Миколи Вінграновського Час не зашкодить. Благословенне слово поета і його народу безсмертне – перед ним простелилася дорога у вічність» [3, 993].

Джерела та література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. гол. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1400 с.
2. Вінграновський М. С. Северин Наливайко: Роман: Для ст. шк. віку / [Передмова І. М. Дзюби; Худож. оформл. А. Т. Добролежі]. К.: Веселка, 1996. 366 с.: іл. / Золоті ворота/.
3. Микола Жулинський. Українська література: твори: учням, студентам, учителям / Микола Жулинський. К.: Либідь, 2011. 1152 с., іл.
4. Словник української мови / кер. В. В. Німчук та ін. / відп. ред. В. В. Жайворонок. К.: ВЦ «Просвіта», 2016. 1320 с.

Василь Яцій (Київ)

науковий співробітник

відділу історії української мови та ономастики

Інституту української мови НАН України,

кандидат філологічних наук

До походження українських антропонімів (на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”). XII^{*1}

Необхідність і важливість досліджень, насамперед, історичного українського антропонімікону для історико-етимологічних студій національного іменника в цілому досі важко переоцінити. На щастя, сучасна ономастична наука має нині великі й безмежні можливості для поступу вперед у дослідницькому плані, оскільки вона (ономастика) володіє багаточислими пропріальними фондами як історичних архівних матеріалів, у яких є фіксація давніх особових найменувань українців (і не тільки!), так і новішими даними сучасного антропонімного фактажу. Тому введення до наукового обігу нових чи то лінгвістичних, чи то етимологічних, чи історико-етимологічних розвідок про особові назви українців, яке допоможе дослідникам у майбутньому пролити світло на самотність, традиційність та притаманну для українського іменника характерну особливості тощо, заслуговує, на наші переконання, підвищеної уваги як з боку ономастів, так і знавців культури українського народу загалом.

Мета пропонованого дослідження – лінгвістичний аналіз козацьких антропонімів, зокрема: Сенько *Даргаїло* (Кропивнянський полк); Степань *Драба* (Переяславський полк); Гриценко *Кресяк* (Миргородський полк) та Івань *Криволиць* (Полтавський полк).

^{*1} Продовження. Початок див.: До походження українських антропонімів (на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових статей / Ред. колегія: І.П. Бондаренко, Г.Ю. Івакін, Г.В. Самойленко, Д.Я. Телегін (відп. ред.), Р.В. Терпиловський та ін. – К.: Науково-дослідний центр “Часи козацькі”, 2009. – Вип. 18. – С. 330–335 (I); До походження українських антропонімів (на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”). II // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць / Ред. колегія: І.П. Бондаренко, Г.Ю. Івакін, Г.В. Самойленко, Д.Я. Телегін (відп. ред.), Р.В. Терпиловський та ін. – К.: Науково-дослідний центр “Часи козацькі”, 2010. – Вип. 19. – С. 398–400 (II); З історії українських антропонімів (на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”) // Культура слова / Ред. колегія: С.Я. Єрмоленко (відп. ред.), К.Г. Городенська, П.Ю. Гриценко, Г.М. Сота, І.Г. Матвіяс та ін. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – Вип. 73. – С. 121–126 (III); До походження українських антропонімів (на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”). IV // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць / Ред. колегія: О.М. Титова (відп. ред.), І.П. Бондаренко, Г.Ю. Івакін, Г.В. Самойленко, Р.В. Терпиловський та ін. – К.: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПШ, 2011. – Вип. 20. – Ч. II. – С. 63–68 (IV); До походження українських антропонімів (на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”). V // Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини: Збірник наукових праць / Ред. колегія: Л.М. Полога (гол. ред.), К.Г. Городенська, П.Ю. Гриценко, В.В. Жайворонок, А.К. Мойсінко та ін. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр “Візаві”, 2011. – Вип. 1. – С. 323–331 (V); До походження українських антропонімів (на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”). VI // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць / Ред. колегія: О.М. Титова (відп. ред.), С.О. Біляєва, Л.І. Виноградська, Г.Ю. Івакін, В.О. Константинов та ін. – К.: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПШ, 2012. – Вип. 21. – Ч. I. – С. 260–266 (VI); До походження українських антропонімів (на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”). VII // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць / Ред. колегія: О.М. Титова (відп. ред.), С.О. Біляєва, Л.І. Виноградська, Г.Ю. Івакін, В.О. Константинов та ін. – К.: Нікополь: СІДД Фельдман О.О., 2013. – Вип. 22. – Ч. II. – С. 197–203 (VII); До походження українських антропонімів (на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”). VIII // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць / Ред. колегія: О.М. Титова (відп. ред.), С.О. Біляєва, Л.І. Виноградська, Г.Ю. Івакін, В.О. Константинов та ін. – К.: Ніжин: ТОВ “ВІО-поліграфісти”, 2014. – Вип. 23. – С. 470–476 (VIII); До походження українських антропонімів (на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”). IX // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць / Ред. колегія: О.М. Титова (відп. ред.), С.О. Біляєва, Л.І. Виноградська, Г.Ю. Івакін, В.О. Константинов та ін. – К.: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПШ, 2015. – Вип. 24. – С. 428–435 (IX); До походження українських антропонімів (на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”). X // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць / Ред. колегія: О.М. Титова (відп. ред.), С.О. Біляєва, Л.І. Виноградська, Г.Ю. Івакін, В.О. Константинов та ін. – К.: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПШ, 2016. – Вип. 25. – С. 515–521 (X); До походження українських антропонімів (на матеріалі “Реєстру Війська Запорозького 1649 року”). XI // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць / Ред. колегія: О.М. Титова (відп. ред.), С.О. Біляєва, Л.І. Виноградська, В.М. Гоменок, Г.Ю. Івакін та ін. – К.: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПШ, 2017. – Вип. 26. – С. 483–489 (XI).

Отже, нижче в алфавітному порядку здійснено описово-етимологічні ескізи вищевказаних особових найменувань.

Власну особову назву реєстрового козака **Сенько Даргайло**, писемно задокументовану в списках Кропивнянського полку Чорнушинської сотні [12, 363], вважаємо за доцільне етимологізувати в такій типологічно семантичній групі слов'янських антропонімів, як: пол. *Dargac, Dargacz, Dargaj, Dargas, Dargel* і под. [22 I, 126]. Відзначимо, що це етимологічно непряста особова назва. Разом з тим зауважимо, що відомий польський дослідник Казимир Римут констатує, що аналізована особова назва могла утворитися за допомогою слова *darga* 'дорога' або ж від особових імен типу *Dargorad* чи номена *darga* 'вудка' [22 I, 126].

На наш погляд, вірогідні дві версії пояснення розглядуваного антропоніма *Даргайло*:

1. Назву можна кваліфікувати як лексико-семантичне утворення від аналогічного апелятива **даргайло*. Стосовно ж етимології цього твірного слова, то, без сумніву, це суфіксальний дериват, утворений від дієслівної основи *даргати*, потенційність існування якого підтверджує рос. діал. (смоленськ.) *даргáть* 'роздирати' [13 7, 273]. Якщо таке припущення вважати правильним, то стає очевидним, що особове прізвище *Даргайло* (первісно це було, найімовірніше, прізвище) мотивувала яскрава ознака його першоносія *'той, хто рве, роздирає, шматує, шарпає що-небудь'. На підтвердження ймовірності запропонованого пояснення структури й семантики наведеного антропоніма *Даргайло* вказують засвідчені типологічно споріднені особові назви, як: укр. *Смикун* ~ *смикати*, *Шамота* ~ *шамотатися*, *Шматко*, *Шматько* ~ *шматати* / *шматувати* [11 2, 981, 1185, 1213], рос. *Торгачев* (у Томськ. обл. Росії), *Торганов* (у Пермськ. обл. Росії) ~ *торгати*, *Шамотеев* (у Воронежськ. обл. Росії) ~ *шамотатися*, блр. *Сипайло* (у Могильовськ. обл. Білорусі) ~ *сипати* [6] і под.

2. Аналізований антропонім можна пояснювати ще й як суфіксальний дериват з формантом *-a(i)l-o* від непоширеного особового імені *Дар(-a)*, потенційність чого передбачає зокрема сучасне польське прізвище *Darga* [22 I, 126].

Як підтверджує фактичний матеріал, власна особова назва *Даргайло* доволі продуктивна і в ойконімотворенні. Про це свідчить відповідний топонімikon: рос. *Дарга* – назва населеного пункту в колишній Астраханській губ., *Дарганов* – ойконім у колишній Донській обл. Росії, *Даргейки*, *Даргелево* – назви поселень у колишній Могильовській та Вітебській губ. Білорусі [21 II, 654–655] тощо.

Реєстровий антропонім **Степань Драба** документально засвідчений у козацьких списках Переяславського полку Гельмязівської сотні [12, 329]. На наш погляд, для другого компонента зазначеної антропонімoформули очевидний парадигматичний варіант на *-a* від первісної форми *Драб*. Уважаємо важливим наголосити, що в слов'янському антропоніміконі такий спосіб творення (т. б. парадигматичні онімні деривати) прізвищ (особових назв) досить-таки продуктивний. Для підтвердження цих пояснень доцільно навести низку аналогічних пар онімних словоформ: *Бем* / *Бéма*, *Бец* / *Бéца*, *Брух* / *Бру́ха*, *Іванус* / *Івану́са*, *Нéрод* / *Нерóда*, *Пік* / *Пі́ка*, *Скоморóк* / *Скоморóка* і под. – сучасні українські прізвища [11 1, 50, 58, 103, 411; 2, 736, 826, 969]. Повернімося до твірного найменування *Драб*. Уважаємо доцільним відзначити, що ця назва відобразилася зокрема в ряді таких особових найменувань, як-от: ст.-укр. *Щастный Драбъ* [17, 229], *Драбикъ Федько* (: «Федко Драбикъ»), 1599–1625 рр. [1 I/11, 8], укр., блр. *Драб*, (похідних) *Драбéнко*, *Драбик*, *Драбич*, *Драбчу́к* – прізвища [11 1, 327; 2, 135], ст.-пол. *Drab*, 1472 р.; (похідних) пол. *Drabal*, *Drabalo*, *Drabczyk*, 1634 р. [22 I, 145] тощо. Етимологію зазначеного антропоніма зводимо до засвідчених у доступних лексикографічних джерелах апелятивів, наприклад, укр. *драб* (заст.) 'озброєний слуга, піхотинець' [5 1, 203], 'бідняк; жебрак; негідник, волоцюга' [4 2, 118]. Уважаємо цікавим, що упорядники "Етимологічного словника української мови" схильні констатувати, що номен *драб* походить з польської мови, на що вказує пол. *drab* 'нероба, волоцюга', стар. 'піший солдат; слуга'. Стосовно останнього, автори словника припускають, що слово *drab* виникло в результаті скорочення форми чеськ. (стар.) *drabant* 'солдат особистої охорони шляхтича', що, таким чином, зводиться, у свою чергу, до нім. *Drabánt*, *Trabánt* 'т. с.', етимологічно

неясного [4 2, 118]. Як бачимо з запропонованого апелятивного матеріалу, зазначені номени відображають переважно негативні семанти, які стосуються перш за все людини-носія цього лексичного значення, а саме: негідника, волоцюги, нероби, жebraка та ін.

Розглядувана в цьому дослідженні власна особова назва *Драба*, наскільки відомо з матеріалу, зібраному з лінгвістичних та довідкових джерел, має паралелі в слов'янському ойконіміконі, пор., наприклад, (зокрема, з суфіксами *-ів* та *-ів-к-а*) укр. *Драбів*, *Драбове-Барятинське*, *Драбівка*, *Драбівці* – сучасні назви поселень у Черкаській обл. [16, 381, 383, 385] тощо.

Власна особова назва **Гриценько Кресяк** занесена писарем до реєстру Миргородського полку Ромонської сотні [12, 395]. Другий компонент у наведеній антропонімоформулі *Кресяк* варто, на наш погляд, кваліфікувати як дериват із суфіксом *-'ак*, в основі якого – первинне *Крес*. На нашу думку, правильним буде таке пояснення особової назви: *Кресяк* – це син *Креса*. Для переконливості сказаного вважаємо доцільним додати такі типологічно споріднені українські прізвища, як-от: *Бухтяк*, *Крицяк*, *Син'як*, *Хицяк*, *Чеберяк* і под. [11 1, 120, 543; 2, 956, 1123, 1157].

На потенційність саме такого тлумачення чітко вказують засвідчені у доступних нам лексикографічних джерелах споріднені особові назви, зокрема слов'янський композит *Кресомысл* (< апелятива *кресомысл* 'той, хто думає про воскресення, запалювання') [7, 54], (парадигматичне) укр. *Креса* – прізвище емігранта в США [20, 225], (похідне на *-ан*) *Кресан* [8, 444], *Кресань* < *Крес* [18, 147], ст.-пол. *Krzes*, *Krzesa*, 1388 р. ~ дієсловом *krzesać*, а також ст.-пол. *Krzesaj*, *Krzesak*, *Krzesek*, 1388 р.; пол. *Krzesko*, 1695 р. і под. [22 I, 475]. Без сумніву, в основі антропоніма *Крес* лежить дієслово *кресати*, семантику якого мовознавці зводять до загального значення 'кресати; викресувати вогонь, іскри; сікти, бити, грукати, рубати; полоти (картоплю, кукурудзу і под.)', пор. ще ст.-укр. *кресати* 'висікати вогонь' (лексема, датована XVII ст.) [19 12, 125]; сюди ж можна додати низку споріднених дієслівних дериватів із інших слов'янських регіонів, зокрема: рос. діал. (брянськ., воронезьк., курськ., тамбовськ. тощо) *кресать* 'висікати вогонь огнем із кременю', блр. *красціць* 'висікати вогонь', діал. *красціць* 'т. с.', ст.-пол. *krzosać* 'висікати іскру, вдаряти', пол. *krzesać* 'т. с.', діал. *kšesać* 'висікати іскри за допомогою удару молотка об кремень', словін. *křosac* 'висікати іскри; розщеплювати, тесати', чеськ. *křesati* 'сікти; висікати іскри', а також діал. *křesat*, *křesat* 'тесати', словц. *Kresat* 'тесати; висікати іскри' і под. [19 12, 124–125], які укладачі "Етимологічного словника української мови" слушно зводять до первісного **kresati* (або ж **kres*). Як зазначають дослідники, подальша генеза цих лексем непевна, оскільки нині існує чимало найрізноманітніших припущень щодо цього, хоча й із належними цілком переконливими аргументами таких тверджень, а саме: одні етимологи пов'язують наведені вище деривати з псл. **krasa* 'краса', інші – зіставляють її з лексемою *kremy* (або *kremene*) 'кремень', *kremšati* і зводять до і.-с. (*s*)*ker-* 'різати, відтинати' (польський учений Ф. Славський); другі – вважають результатом контамінації слів *česati* і **kremy* (польський лінгвіст Я. Отребський); ще одні намагаються пов'язати це слово з грецьк. κτήκω 'ткацький станок' (німецький дослідник А. Бещенбергер). Проте, як зазначають укладачі ЕСУМа, наведені вище версії поясненя все одно непереконливі [4 3, 85–86]. Водночас мовознавці відзначають, що поки немає достатніх підстав зближувати первинні деривати **kresati* (або ж **kres*) з лит. *krōšnis* 'піч', латв. *krāšns* 'т. с.' (російські мовознавці П.Ф. Фортунатов, В.М. Топоров, хорватський лінгвіст П. Скок) та лит. *krešėti*, *krešti* 'запікатися, згортатися (про молоко)' (учений А. Матценауер), як і з чеськ. *křestiti* 'обрубувати гілля; каструвати', лит. *sklepti* 'різати, тесати, стригти' (чеський мовознавець В. Махек). Докладніше про це непросте явище описано в: [4 3, 85–86]. З перелічених значень стає очевидним, що першою формою прізвища (спочатку – прізвиська!) *Крес* могла характеризувати семантика, безпосередньо пов'язана з видом його діяльності. На наш погляд, таке неординарне прізвисько могли прищепити тій людині, яка найкраще вміла роздобути, викресати іскру, вогонь ударом молотка об кремень або ж витесати чи висікти що-небудь. На перспективність такої етимологічної версії вказують і споріднені зафіксовані антропоніми *Крёмін*, *Кресай*, *Тёсла*, *Теслюк*, *Тесляк* та ін. [11 1, 537; 2, 1047].

Назву запорозького козака **Иванъ Криловецъ** було записано у свій час до рядів Полтавського полку Кобеляцької сотні [12, 415].

Щодо етимологічного аналізу структури оніма *Криловецъ*, то вважаємо можливими два альтернативні шляхи:

1. З одного боку, пропонуване прізвище можна розглядати як онімний дериват, утворений за допомогою суфікса *-ець* (*-ець*) від первинного антропоніма *Крилов*² < *Крило* (< **krydlo*³; 19 13, 70) + формант належності *-ов* (> *-ів*), який, важливо відзначити, засвідчений у доступних нам лексикографічних джерелах, а саме: укр. *Крило* [9], похідні (з патронімічними суфіксами *-енк-о* та *-ов*) *Криленко*, *Крилов* [3, 119], рос. *Крылов* [15], блр. *Крылоў* [10, 477], ст.-пол. *Kryldar*, 1461 р. [24 III, 156], пол. *Kryło*, *Kryłow* [22 I, 471] та ін.

2. З іншої сторони, цілком правильним буде пояснення наведеного вище прізвища як похідного утворення, яке постало від відповідної назви населеного пункту, на що може вказувати наявний у назві суфікс. Адже відомо, що не тільки антропоніми на *-ськ-ий* могли утворюватися від найменувань населених пунктів, бо таке відтопонімне походження можуть мати водночас і деривати з формантом *-ець*. Сказане можна аргументувати великою кількістю наступних ономастичних прикладів, зокрема: *Дулібець* < ойконіма *Дуліби* (Вл., Лв., Рв., Тр.); *Жуковець* < ойконіма *Жукив* (Ів.-Фр., Лв., См., Тр., Хм.); *Заславець* < ойконіма *Заслав* (Білорусь); *Піркавець* < антропоніма *Піркавець* < ойконіма *Пірківка* (Хрк.); *Порубець* < ойконімів *Поруб* (Вл.), *Поруби* (Лв.) [11 I, 342, 367, 390; 2, 828, 851], пол. *Krzydlowska* [23 V, 341] < ойконімів *Крилів* (2; Рв.), *Крилівка* (2; Жт.) [16, 104, 116, 287, 289] та ін.

У запропонованій розвідці розглянуто такі козацькі назви, як *Сенько Даргайло*, *Степанъ Драба*, *Гриценъко Кресяк*, *Иванъ Криловецъ*, встановлено словотвірні моделі, за якими утворилися зазначені антропоніми, визначено їхні твірні основи, з'ясовано доантропонімну семантику цих номенів.

Джерела та література

1. Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов [...] – Киев: Типография Г.Т. Корчакъ-Новицкаго; Типография Императорскаго Университета св. Владимира Акц. О-ва печ. и изд. дѣла Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, 1859–1914. – Ч. I–VIII.
2. Бирьла М.В. Беларуская антрапанімія. 2: Прозвішчы, утворанья ад апелятыўнай лексікі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 506 с.
3. Горпинич В.О., Корнієнко І.А. Прізвища Дніпровського Припоріжжя (словник). – Дніпропетровськ: Пороги, 2003. – 272 с.
4. Етимологічний словник української мови: У 7-и т. / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
5. Желехівський С., Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Львів: З друкарні товариства ім. Шевченка, 1886. – Т. 1–2.
6. Жертвы политического террора в СССР. Режим доступу: <http://lists.memo.ru>
7. Казаков В.С. Именослов: Словарь славянских имен и прозвищ. – 4-е изд. – М.; Калуга: Русская правда, 2002. – 239 с.
8. Книга пам'яті України: Львівська область: У 4-х т. / Ред. колегія: М.В. Косів, Ю.В. Зима, Я.С. Лялька, В.М. Савчак (гол. ред.) та ін. – Львів: Вид. центр "Пам'ять", 1995. – Т. 1. – 536 с.
9. Ономастична картотека Інституту української мови НАН України.

² На підтвердження саме такого пояснення додамо ще відповідні структурно-семантичні антропонімні аналоги, як: *Бабєць*, *Гришковець*, *Климець*, *Марковець*, *Яківець*, *Якубєць* [11 I, 16, 254, 472, 654; 2, 1246, 1247] та багато ін.

³ Утворення, мотивоване дієсловом *крити* 'крити, накривати, укривати', 'приховувати' [14 II, 307] < **kriti* [19 13, 71–72].

10. Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Лоеўскага раёна / Рэд. калегія: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2000. – 592 с.
11. Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ. – Львів: ТОВ “Простір-М”, 2007. – Т. 1–2.
12. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту / Підгот. до друку: О.В. Тодійчук (гол. упор.), В.В. Страшко, Р.І. Остащ, Р.В. Майборода. – К.: Наук. думка, 1995. – 592 с.
13. Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина, Ф.П. Сороколетова, С.А. Мызникова. – М.; Л., С.-Петербург: Наука, 1965–. – Вып. 1–.
14. Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. – К.: Наук. думка, 1907–1909. – Т. 1 – 4.
15. Тверская земля в военной истории России. Книга памяти. Режим доступа: <http://www.history.tver.ru>.
16. Україна: Адміністративно-територіальний устрій (станом на 1 січня 2012 р.) / Відп. ред. Г.П. Скопченко; Упоряд. В.І. Гапогченко. – К.: Парламентське видавництво, 2012. – 784 с.
17. Худаш М.Л. З історії української антропонімії: Монографія. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.
18. Чорнобильська трагедія: 20 років болю, страждань, сподівань / Автор-упоряд. С. Красильников. – К.: ВАТ “Поліграфкнига”, 2006. – 192 с.
19. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974–. – Вып. 1–.
20. Holutiak-Hallick S.P. Jr. Dictionary of Ukrainian Surnames in the United States. – Georgia: Slavic Onomastic Research Group, 1994. – 493 s.
21. Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. – Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1962–1980. – Bd I–X.
22. Rymut K. Nazwiska polaków: Słownik historyczno-etymologiczny. – Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, 1999–2001. – Т. I–II.
23. Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych / Wyd. K. Rymut. – Kraków: PAN, 1992–1994. – Т. I–X.
24. Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. W. Taszyckiego. – Wrocław etc.: Wydwo Polskiej Akademii Nauk, 1965–1985. – Т. I–VII.

ТЮРКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Світлана Біляєва (Київ)

провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України
професор УДПУ, доктор історичних наук

Олена Фіалко (Київ)

старший науковий співробітник Інституту археології НАН України,
кандидат історичних наук

Вироби зі скла з Османських фортець Північного Причорномор'я

Вироби зі скла складають численну, різноманітну за функціональним призначенням та типологічною характеристикою частину колекцій матеріальної культури Османських фортець Північного Причорномор'я. Серед найкраще досліджених, репрезентованих представницькими колекціями артефактів особливе місце належить двом ключовим форпостам Дністровського та Дніпровського регіонів – фортецям Аккерман та Очаків. На сьогодні це багатотисячні колекції, отримані за час археологічних досліджень цих пам'яток. На превеликий жаль, знахідки верхніх дворів Аккерманської фортеці майже не введені до наукового обігу. Завдяки роботам Південної Середньовічної експедиції ІА НАН України у Нижньому дворі фортеці колекція артефактів з цієї території репрезентована у загальному огляді матеріальної культури Османського часу [1] та в серії окремих публікацій. Стосовно матеріалів Очакова відзначимо, що зараз вже є можливість цілісного аналізу матеріалів, отриманих за час досліджень фортеці, які тривали з початку 90-х рр. ХХ ст. (з певними перервами) до 2003 р. включно, в той час як на інших ділянках історичного міста роботи (також з перервами) продовжувалися до 2013 р. Варто відзначити, що якщо в Аккермані наші дослідження проводились лише на просторах фортеці (Нижній двір та частина рову), то в Очакові роботи охоплювали і територію самого міста, і фортифікації, і деякі ділянки навколо історичного міста. Загальний перелік та риси колекції виробів із скла також були представлені в авторських статтях та монографіях. Проте ці колекції потребують подальших досліджень щодо функціонального призначення виробів, їх типології, декоративних деталей. Відкритим залишається і питання центрів виготовлення виробів і шляхів їх надходження. Важливе значення має і порівняльна характеристика двох колекцій за кількісним співвідношенням окремих категорій знахідок, їх асортиментом та іншими показниками. Тому вважаємо за необхідне зупинитися саме на основних характеристиках та особливостях колекцій Аккерманської та Очаківської фортець.

Колекція з ділянок Аккерманської фортеці, що досліджувалася Південною Середньовічною експедицією ІА НАНУ, нараховує близько 900 знахідок, більшість з яких співвідноситься із *територією Нижнього двору*, площа якого дорівнює 1,5 га (Рис. 1). Загальна площа розкопок у Нижньому дворі охоплює понад 400 м². До неї відносяться будинки лазні, барбакан, як частина нижньої фортифікаційної лінії, вимощена камінням частина двору між ними та зачищена зовнішня ділянка попід стіною.

Основна маса виробів належить до двох споруд різного функціонального призначення і різної історії існування: барбакану та лазні. З огляду на хронологію, більш раннім є комплекс нижньої оборонної лінії з барбаканом, зведення якої відноситься до періоду Молдавського князівства, тобто до 1484 р. – часу захоплення фортеці турецьким султаном Баязидом II. При цьому за часів Османів барбакан зазнав суттєвих змін, перебудов та перепланування приміщень, розбудови і функціонування вежі, зведення оборонного комплексу бастионів у відповідності до вимог доби артилерії [2, 350–355]. У цілому з **об'єктом «барбакан»** (Рис. 2) пов'язано близько 400 фрагментів різноманітних скляних виробів. У приміщеннях, що належать до ранніх періодів існування барбакану (глибина 1,7–2,2 м), знайдено понад 250 фрагментів, ще 120 уламків знайдено на території навколо стін барба-

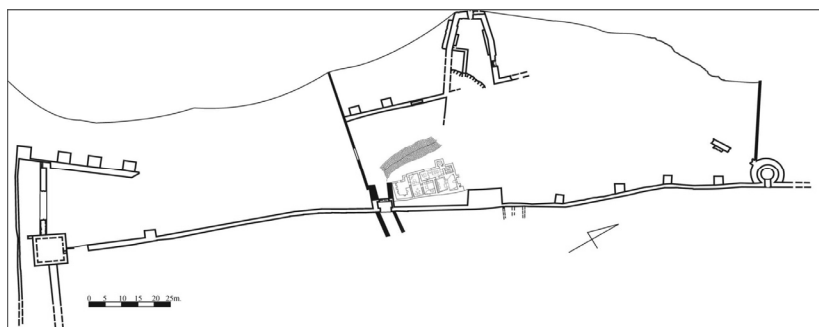

Рис. 1. Нижній двір Аккерманської фортеці. Схематичний план.

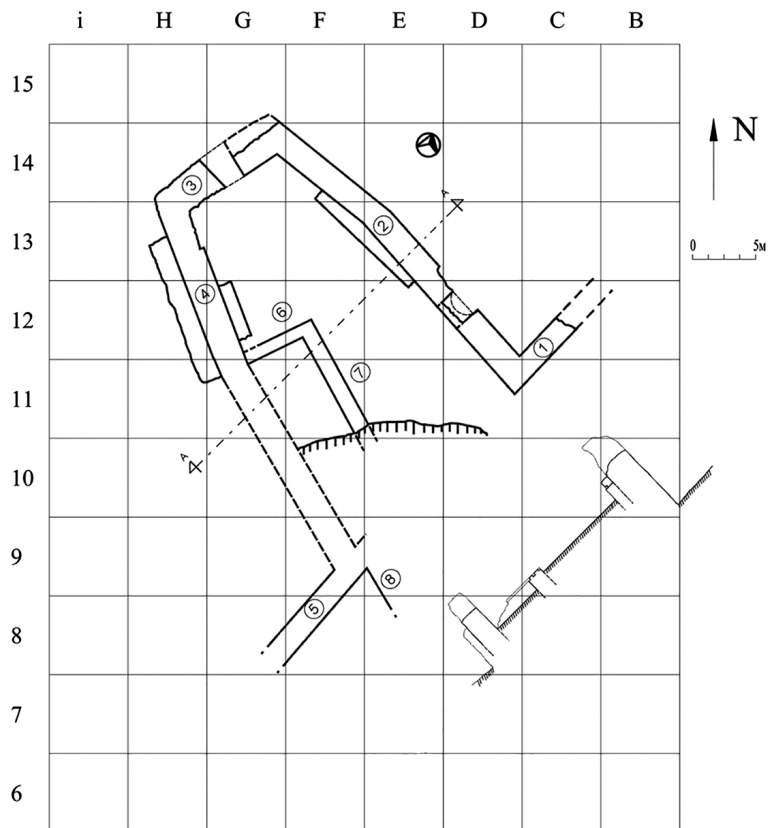

Рис. 2. Аккерманська фортеця. План Барбакану.

кану і 30 уламків походить із записку барбакану відвалами розкопів з Верхніх дворів фортеці. У культурному шарі, що відноситься до найбільш раннього періоду (61 фрагмент), знайдено 10 уламків віконниць, 13 уламків посуду, два фрагменти гранат, а решта належить елементам прикрас (намистини різної форми та бісер). Особливе зацікавлення викликає амулет із зображенням «ока від наврочу» (Рис. 3). У приміщеннях №1 та №2 барбакану найбільш чисельними категоріями знахідок були уламки посуду (Рис. 4) та віконниці. Слід відмітити, що у приміщенні №1 також знайдено доволі багато фрагментів гранат (11 екз.), що, правдоподібно, потрапили у приміщення та зруйнували його саме внаслідок військового нападу з боку лиману (Рис. 5). У культурному шарі навколо стін барбакану зафіксовано доволі багато уламків віконниць (27 екземплярів), що походять, вірогідно, від вікон у стінах приміщень. Чисельним також є фрагменти посуду (65 екз.) та гранат (8 екз.), які залишилися внаслідок військових дій. Типологічний аналіз колекції посуду з барбакану засвідчує, що переважну частину предметів зроблено з прозорого скла без кольору або зеленого кольору різних відтінків. За формальними ознаками – це посуд для рідини (штофи, глеки, піали, філіжанки), флакони для ліків. Багато уламків, переважно, чашок та піалоподібних посудин, зроблені з молочного скла. Невеликою кількістю репрезентований посуд з блакитним розписом та різнобарвними смужками (Рис. 6).

Прикраси представлені вставками у каблучки, намистинами різної форми, розміру та кольору, зокрема бісером, браслетами.

Крім того, під час досліджень *ділянок рову* були зустрінуті окремі вироби зі скла. При цьому є і деякі особливості у складі знахідок. Так, тут взагалі немає віконниць. На ділянці поблизу Центральних воріт знайдений уламок скляного браслету XII–XIII ст. бірюзового кольору, прикрашений темно-червоними та світло-жовтими смужками, та уламки різного посуду.

На *ділянці біля везі Пушкіна* (південно-західний бік фортеці) також знайдені уламки посуду: фрагмент глеки зі скла вишневого кольору, уламок штофу зеленого прозорого скла, уламок штофу з блакитного скла, уламок покришки, ніжка та стінки бокалів з тонкого прозорого безкольорового скла. Тут же була знайдена скляна граната.

Склад скляних виробів з іншої великої споруди Нижнього двору – *османської лазні* доречно відрізняється від колекції з барбакану. Лазня побудована пізніше ніж рання оригінальна частина барбакану молдавського часу, а саме: наприкінці XV- на початку XVI ст. З 500 уламків скляних виробів переважна більшість належить віконницям (понад 450 фрагментів) (Рис. 7). Така кількість пояснюється конструктивними особливостями лазні, основні функціональні приміщення якої освітлювалися за допомогою маленьких віконець округлої форми на даху. Крім віконниць знайдений ще *віконний блок* із рештками обмозки з вапнякового розчину, у який було вставлене прозоре безколірне пласке скло. Від нього зберігся невеличкий уламок? (Рис. 8). По колу його оправу помітні дві борозни для кріплення цієї деталі у віконну раму. Можливо, цей блок належить до більш пізнього часу.

Решта знахідок представлена уламками скляного посуду та прикрасами. Це каблучка зі скла, вставки у каблучки та намистина. Слід відзначити, що прикраси та уламки посуду знайдені у технічному приміщенні лазні та навколо неї. На вимостці між лазнею та барбаканом знайдена віконниця та намистина бірюзового кольору.

Отже, скляні вироби з Нижнього двору та рову Аккерманської фортеці презентують кілька видів виробів, які пов'язані із: 1. архітектурно-будівельною справою (віконне скло); 2. зброєю (гранати); 3. кухонним посудом для зберігання сипучих продуктів та рідини; 4. столовим посудом (піали, чашки, стакани, келихи та ін.); 5. медичним посудом (аптекарьські флакони); 6. прикрасами (каблучки та вставки у каблучки, намистини, підвіски, браслети). Серед останніх деякі каблучки могли належати чоловікам, що засвідчено у портретах султанів та мініатюрах [3, 409]. Намиста та браслети відносяться до жіночих прикрас, що перегукуються із свідченнями про торгівлю невольниками в Аккермані та перебуванням невольниць у Нижньому дворі, який ще мав назву Портовий двір, і куди приходили кораблі, що відзначено на мапах і планах. Саме тут могли тримати невольників і невольниць для подальшого відправлення на невольничий ринок у Кафу або інші невольничі ринки Османської імперії.

Рис. 4. Фрагменти скляних посудин.

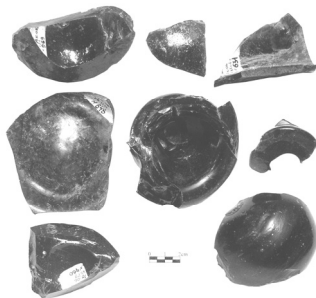

Рис. 5. Уламки скляних гранат.

Рис. 6. Уламки посудин з молочного скла з поліхромним розписом.

Рис. 7. Віконниці з османської лазні.

Рис. 3. Барбакан. Скляної амулет «око від наврочу».

Рис. 8. Віконний блок з османської лазні.

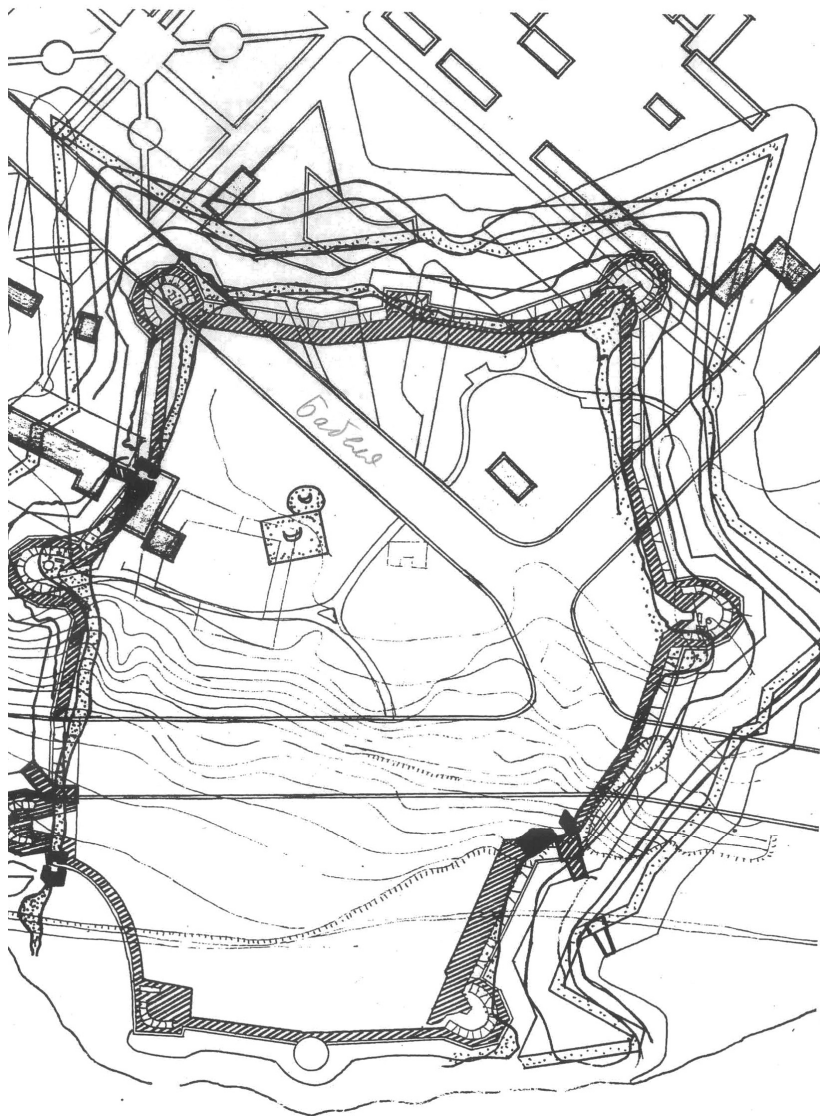

Рис. 9. Очаківська фортеця. План.

У межах Очаківської фортеці (Рис. 9) площа розкопок охоплювала незначну частину її території від південно-західної стіни, що була зафіксована під час розкопок. Це так звана *Стара фортеця*, тобто найбільш давня частина, де Менглі Гірей будував своє містечко у 1492 р., що підтверджено знахідками матеріалів XIV–XV ст., зокрема кераміки сграфіто in

situ. Розкоп загальною площею близько 250 м² був орієнтований у північному напрямку, в бік Дніпро-Бугського лиману. Здійсненню більш масштабних робіт заважала сучасна забудова міста. У хронологічному відношенні культурні нашарування датуються значним

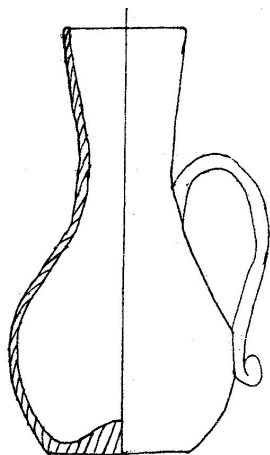

Рис. 10. Глек з молочного скла.

проміжком часу: золотоординським періодом (XIV–XV ст.) та османським (початок XVI - кінець XVIII ст.). У цілому у колекції близько 140 уламків виробів. Переважна більшість знахідок репрезентує посуд для рідини (штофи, бутилі, глеки). Штофи та бутилі зроблені, переважно, з зеленого, зелено-брунатного та брунатного скла. Крім того, досить часто зустрічаються аптечні флакони з прозорого безкольорового скла. Віконниць знайдено до десятка фрагментів, що свідчить про відсутність на даній ділянці будівель, яким було потрібне таке освітлення. Інтерес представляє глек з молочного скла з ручкою, на якій збереглися сліди золочення (Рис. 10). З прикрас знайдено окремі намистини, переважно різних відтінків зеленого кольору (Рис. 11). Важливу ланку досліджень в Очакові склали розкопки *міста* – фоксбургру, що був оточений валами. Це ділянка житлових кварталів, будинків суспільно-побутового призначення, до яких відносились залишки лазні, майстерень, крамниць тощо. За характером знахідки дещо відрізняються від тих, що походять з території фортеці, зокрема і кількістю виробів зі скла. Проте в цілому знахідок небагато. Здійснені і розкопки на інших ділянках в межах історичного міста.

Таким чином, дослідження Османських фортець Аккермана та Очакова засвідчили наявність виробів зі скла, що різняться за призначенням та типами. За цими ознаками обидві пам'ятки мають спільні риси, але Аккерманська фортеця репрезентує надзвичайно велику кількість знахідок та різноманіття матеріалів. Слід відзначити і такі специфічні риси колекції як наявність великої кількості віконниць, що слугували для освітлення лазні в Аккермані, а також фрагментів скляних гранат, які розірвалися, на ділянці барбакану та навколо нього. Ці знахідки є безпосередніми доказами ворожих атак на фортецю. Разом із типом і характером оборонних споруд фортеці на різних етапах її існування, знахідками ядер, решток бомб, а також кулями, уламки гранат висвітлюють певну частину військової історії Аккерману.

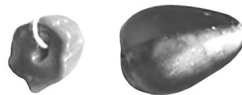

Рис. 11. Очаків.
Намистини з зеленого скла.

Джерела та література

1. Біляєва, С. О. 2012. Слов'янські та тюркські світи в Україні. Київ: Університет «Україна». – 524 с.
2. Біляєва, С. О., Мартинюк-Медвецька, А. М., Присяжний, К. В. 2008. Історичний розвиток барбакану Портового двору Аккерманської фортеці за результатами археологічно-архітектурних досліджень у 2006-2007 роках. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні – К., 2017. – С. 350–355.
3. Türk miniature sanatı. 1993. Başlangıcından Bugüne Türk sanatı. Ankara. – P. 408–420.

Сергій Пивоваров (Київ)
заступник генерального директора з наукової роботи
Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника,
доктор історичних наук, професор
Віталій Калініченко (Чернівці)
асистент кафедри історії стародавнього світу,
середніх віків та музеєзнавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,
кандидат історичних наук
Микола Львів (Чернівці)
асистент кафедри історії стародавнього світу,
середніх віків та музеєзнавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,
кандидат історичних наук,

Чорнильниці-каламари з матеріалів досліджень Хотинської фортеці

Хотинська фортеця характеризується вагомим науковим значенням та дослідницьким потенціалом не тільки як історико-архітектурна, але й археологічна пам'ятка. На її території присутні культурні нашарування різних періодів функціонування укріплень на даному місці (X–XIX ст.), а також значно давніших епох (кам'яна доба, енеоліт), які впродовж останніх років регулярно досліджуються. За увесь період археологічного вивчення фортеці було знайдено надзвичайно велику кількість виробів, які часто є показовими та еталонними.

Серед найважливіших, інформативних та досить рідкісних знахідок на території Хотинської фортеці за увесь період її вивчення особливу увагу привертають елементи чорнильниць-каламарів, які, за археологічними дослідженнями на пам'ятках XVII–XVIII ст., нам невідомі. Чорнильниці мали різноманітні форми й часто були мистецькими витворами. Вони виготовлялися з металу (бронзи чи срібла), скла, кераміки тощо. Каламарі були стаціонарними і похідними [9]. Перші з них являли собою посудини для чорнила різного кольору зі спільною кришечкою. Похідні ж каламарі представлені футляром для пер і спеціальним відділенням для чорнила. Подібні каламарі підв'язувалися до пояса чи закладалися за нього. Щоб чорнило не виливалося й не висохло, каламар мав кришечку або пробку, як правило, з різною орнаментациєю. Перший тип каламарів вважався одним із козацьких клейнодів, символом влади військового писаря, що під час ради займав місце поряд з іншими старшинами. Другий тип – похідний, отримав широкий вжиток у Центральній та Південно-Східній Європі в XVII–XIX ст. До другого типу каламарів відносяться також чорнильниці з Хотинської фортеці, які складаються лише з однієї частини – корпусу. Пенал у каламарів з Хотина втрачений. Відзначимо, що історіографічна база досліджуваної проблеми є незначною, оскільки археологічних знахідок чорнильниць або їх деталей виявлено обмаль [7, 222–224], що ускладнює датування й етнічну приналежність. Натомість чорнильниці-каламари відомі в матеріалах музейних колекцій на території Європи і є важливим джерелом інтерпретації та, як наслідок, реконструкції подібних ужитково-мистецьких витворів. У музеях України ідентичні екземпляри каламарів відомі в Острозі та Києві. Метою даної розвідки є введення до наукового обігу 2 фрагментів чорнильниць-каламарів, здійснення їх датування та приналежності.

Перша чорнильниця-каламар (Рис. 1, 1) була знайдена у 2016 р. в траншеї № 1 у південній частині Нової фортеці, східніше Бендерських воріт, між валом і брукованою дорогою. Вона пошкоджена, виготовлена з бронзи. Чорнильниця має біконічний корпус із закритою овальною кришкою та відсутнім дном (Рис. 1, 1). На одній з бокових площин присутній отвір, де кріпився металевий пенал для пер. Конструктивно-морфологічні параметри виробу наступні: висота – 4,9 см, найбільша ширина – 4,3 см, діаметр отвору – 2,1×1 см. Привертає увагу орнаментация зверху кришки, яка закривала чорнильницю.

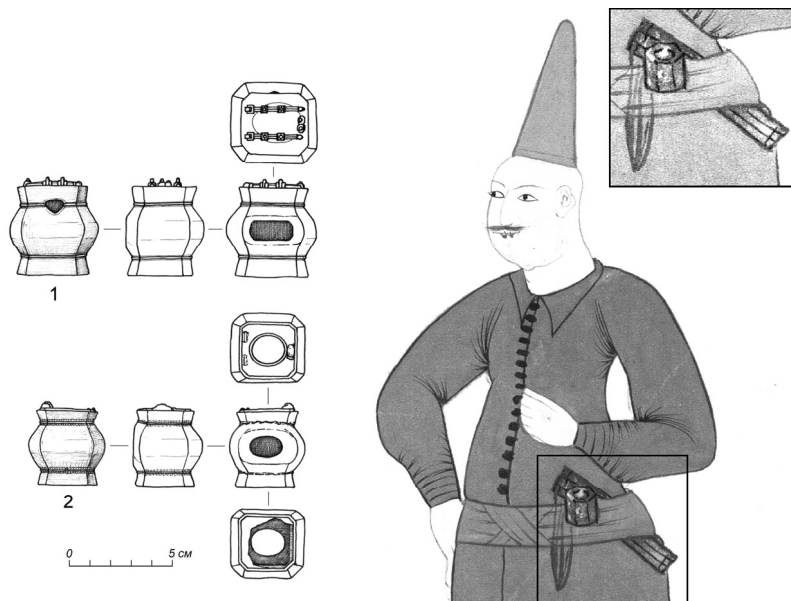

Рис. 1. Чорнильниці-каламарі з Хотинської фортеці.

Рис. 2. Зображення дефтердара з чорнильницею-каламарем із турецького рукопису XVII ст. (Національна бібліотека Польщі)

Друга чорнильниця-каламар (Рис. 1, 2) за видово-стилістичними особливостями схожна до попередньої, виявлена серед підйомного матеріалу на правому березі р. Дністра в районі фортеці. Вона також виготовлена з бронзи, пошкоджена (відсутня кришечка та дно виробу). Вона має менші розміри, аніж попередня чорнильниця-каламар, а також гравірований орнамент на звуженнях-перегинах біконічного корпусу. На одній з бокових площин присутній отвір, де кріпився металевий пенал для пер. Конструктивно-морфологічні параметри виробу наступні: висота – 4,2 см, найбільша ширина – 4,7 см, діаметр отвору – 1,6×1 см.

Супровідний матеріал, поряд з яким була виявлена перша чорнильниця, дозволяє точніше датувати подібного типу знахідки. Керамічний матеріал як кухонний, так і столовий, відноситься до XVIII ст. Столовий посуд представлений також фрагментованими чашами-піалами із напівфаянсу та фарфору. Перші, з огляду на характерні клейма на деннях у вигляді шестипроменевої розетки, а також характерний рослинний поліхромний розпис, виготовлялися переважно в м. Кютахія. Серед других виділяються високоякісні

вироби із вишуканим розписом [1, 172–174]. Так, наявність на одному із денечь вручну написаного кобальтом клейма у вигляді двох перехрещених мечів із восьмипроменевою зіркою під ними вказує на мейсенський фарфор. Такі клейма датуються в межах 1773–1814 рр. (чи 1774–1815 рр.) та характерні для періоду Марколіні. Варто однак враховувати, що подібні сині підполівні клейма із шестипроменевою розеткою наносилися на імітації саксонських виробів протягом 80–90-х років XVIII ст. на фабриці Франца Гарднера в Росії [1, 174]. З культурних нашарувань першої траншеї походять також фрагменти скляних посудин, серед яких розпізнаються «ямпулька», флакон із якісного темно-синього скла, дзвоникоподібний келих тощо. Останній різновид скляного посуду на території Хотинського замку пов'язується Ю.В. Мисько із польською присутністю [4, 96–103], хоча, ймовірно, період його вжитку заходив і в межі XVIII ст.

Тут же зафіксовано невелике скупчення кахель, серед яких попередньо виділено безрамчасті лицеві виповнюючі та пояскові коробчасті. На кахлях нанесено рослинні мотиви, зокрема, у вигляді розеток, листків і, що особливо цікаво, тюльпанів. Вони поширюються в турецькому декорі з 30–40-х років XVI ст. і стають особливо популярними в «епоху тюльпанів» за правління Ахмеда III (1718–1730 рр.) [3]. До керамічних виробів відносяться також численні курильні трубки, переважно з пролискованою поверхнею та з багатим штампованим орнаментом. На тулійках, рідше на дні чашечок люльок відтиснуті клейма у вигляді арабських ієрогліфів у круглomu чи видовженому полі або стилізованих зображень птахів, що, судячи з попередніх досліджень, є характерним для турецьких виробів [5]. На нижній частині однієї з тулійок присутня петелька для підвішування. Такі деталі відомі, наприклад, на екземплярах з Чигирини [6, 172–173, мал. I, 6] та Румли [10, 50, fig. 3: 27–28].

Значною кількістю представлені вироби із заліза. Це численні гарматні боеприпаси різних калібрів: ядра, бомби, кніпелі. З артилерією пов'язаний розрядник із двома по спіралі закрученими стержнями та кованою втулкою. До предметів озброєння відноситься також конічний вток. Серед виробів із чорного металу також присутні фрагменти казана, залізний кручений гак із петлею для парного запрягу, ручне свердло, молоток із хрестоподібним «клеймом» на боковій площині тощо. Подібні речі є особливо характерними для пам'яток XVIII ст. Залізні казани, наприклад, відомі з Самарі-Богородицької фортеці [1, 176; 2, 86, рис. 43].

Із тютюнопалінням пов'язаний, ймовірно, виточений із кістки трубчастий виріб, який міг слугувати муфтою складного мундштука. Подібні трубки зображені на багатьох гравюрах XVII–XIX ст. Деякі знахідки з цього ж відкритого комплексу дозволяють припустити, що подібні складні вироби могли виготовлятися на місці.

Співставлення різних категорій знахідок дозволяє попередньо датувати чорнильніці-каламари у межах XVIII ст. і пов'язувати із часом перебування турецької адміністрації у Хотинській фортеці [1, 175]. Факт знахідки першої чорнильніці-каламари у південній частині Нової фортеці, східніше Бендерських воріт не випадковий, що пов'язано, очевидно, з розміщенням у цій частині фортеці палацу дефтердара – державного чиновника, який відав фінансовими справами та канцелярією. На розміщення цього палацу вказує турецьке джерело 1740 р., в якому подається опис будівель, котрі знаходяться в Новій фортеці [80, 135–154]. Очевидно, подібного типу чорнильніці-каламари належали турецьким чиновникам. Відомі подібного типу знахідки також і на іконографічних джерелах (Рис. 2).

Таким чином, під час археологічних досліджень в Хотинській фортеці було виявлено дві знахідки чорнильніць-каламарів, які датуються у межах XVIII ст. і пов'язані з часом перебування турецької адміністрації у Хотинській фортеці.

Джерела та література

1. Буйновська Є., Ільків М. Археологічні дослідження Хотинської фортеці у 2016 р. // Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII століття (до 395-річчя Хотинської війни 1621р.) / Матер. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 12 жовтня 2016 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2016. – С. 170–178.

2. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. Каталог старожитностей пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 108 с.
3. Миллер Ю. Искусство Турции. – М.-Л.: Искусство, 1965. – 168 с.
4. Мисько Ю. Археологічні свідчення польської присутності на території Хотинської фортеці // Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 р.): Матер. Міжнар. наук.практ. конф. (м. Хотин, 8 листопада 2013 р.). – Хотин: ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2013. – С. 96–103.
5. Мисько Ю., Галенко О. Клейма на турецьких лопляках з Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 454–460.
6. Пискун О. Люльки XVII-XVIII століть з колекції музею Богдана Хмельницького у Чигирині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2014. – Вип. 23. – С. 171–177.
7. Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993. – 304 с.
8. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. – М.: Ин-т Востоковедения, 1964. – Т. 1. – С. 135–154.
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: В 3-х томах. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.
10. Vincenz A. Ottoman clay tobacco pipes from Rumla // Atiqot. – 2011. – Vol. 67. – P. 43–53.

Ольга Яшная (с.Опишне Полтавской области)
старший научный сотрудник
отдела современной художественной керамики

Национального музея-заповедника украинского гончарства в Опишном,
кандидат исторических наук

История реставрации кровли Большой ханской мечети (Биюк Хан-Джами) в г. Бахчисарай

Вопрос варварской реставрации комплекса Ханского дворца в г. Бахчисарай уже не раз поднимался в средствах массовой информации и социальных сетях [12; 13]. В последнее время в центре внимания находится Биюк Хан-Джами (Большая ханская мечеть), где выполняются так называемые «ремонтно-реставрационные» работы, откровенно разрушающие памятник архитектуры. Были сняты черепичная кровля мечети, распилены деревянные балки. Деревянный сейсмопояс по проекту заменили на железобетонный, а вместо аутентичной черепицы типа «татарка» предполагается уложить сделанную по другой технологии и существенно отличающуюся внешне испанскую черепицу [11].

Данное обстоятельство заставляет провести экскурс в историю реставрации кровли Биюк Хан-Джами, охарактеризовать технологию производства черепицы типа «татарка», показать нецелесообразность действий и некомпетентность проектировщиков, которые приняли решение заменить всю кровлю мечети далеким от «татарки» новоделом.

Большая Ханская мечеть – одно из первых сооружений г. Бахчисарай, основанного в 30-е гг. XVI в. В хронике Сахиба I Герая при описании строительства новой столицы Крымского ханства говорится следующее: «около дворца хан приказал построить великолепную мечеть» [2].

В середине XVII в. турецкий путешественник Эвлия Челеби упоминает ее как соборную мечеть Сахиб Герай-хана [10, 105].

В 1736 г. во время войны Крымского ханства с Российской империей Бахчисарай был взят войсками фельдмаршала Кристофа Миниха, который приказал сжечь ханскую столицу и дворец. Перед этим, однако, он дал капитану Манштейну поручение сделать описание дворца (оно сохранилось до наших дней), и лишь после этого ханскую рези-

Рис. 1. Черепица типа «татарка» с кровли Бююк Хан-Джами.

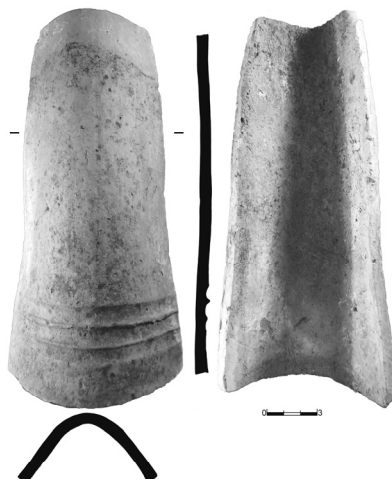

Рис. 2. Черепица типа «татарка» с кровли Бююк Хан-Джами

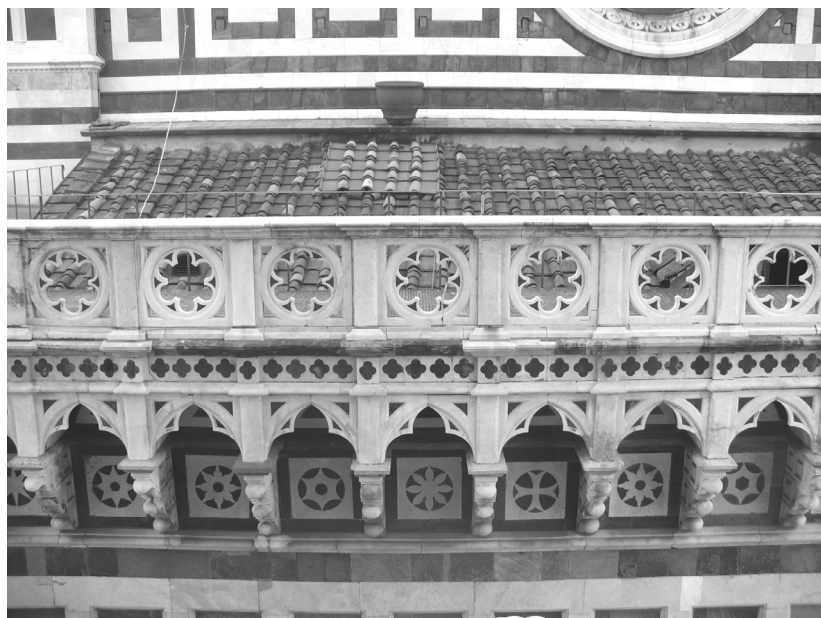

Рис. 3. Пример укладки черепицы типа «татарка». Комплекс Бахчисарайского дворца.

Рис. 4. Черепица типа «татарка» с клеймом из старой части Бахчисарая.

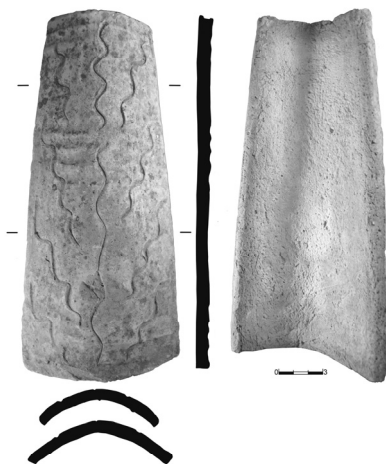

Рис. 6. Черепица типа «татарка» с граффити «змеи» из бани Сары-Гюзель.

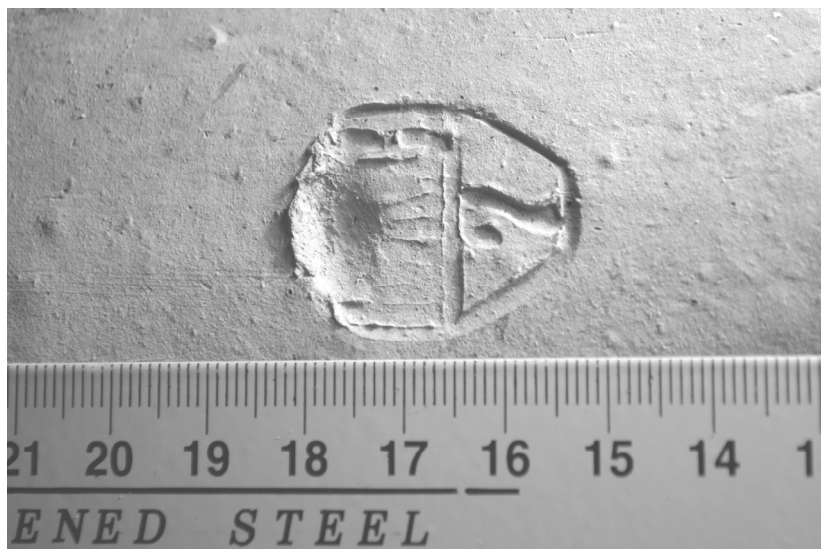

Рис. 5. Клеймо на черепице типа «татарка» из старой части Бахчисарая.

денцию подожгли [1, 68]. Пожар уничтожил большую часть строений, после чего начался новый период в истории дворца.

После ухода русских войск Миниха (1736 г.) и Ласси (1737 г.) из Константинополя для восстановления дворца были присланы архитекторы и художники, доставлены строительные материалы. Восстановление началось при хане Селямет-Гирее (1737–1743 гг.), о чем свидетельствует надпись на каменной плите, которая вмонтирована над центральным входом в Ханскую мечеть со стороны речной набережной. В ней говорится, что хан «построил» («binaqladı»), а не «отремонтировал» мечеть. Однако, данная ситуация связана, вероятнее всего с тем, что пожар почти полностью уничтожил здание, за исключением каменного остова. Оно было восстановлено Селяметом II Гераем уже в новом облике [2]. Таким образом, согласно надписи, первая реставрация Биюк Хан-Джами произошла в 1740 г. [9, 258]. Именно тогда мечеть была покрыта черепицей типа «татарка», которая до недавнего времени была частью ее кровли.

Следующие ремонтные работы по восстановлению крыши относятся к 70-м гг. XVIII в. и были проделаны перед посещением Бахчисарая императрицей Екатериной II [5, 28–29].

20-30-е гг. XIX в. датируется новый этап ремонтно-строительных работ, затронувших кровлю Биюк Хан-Джами. Они были приурочены к приезду в Крым российского императора Александра II и осуществлялись под руководством архитектора И.Ф. Колодина. Он писал, что предполагалось перебрать пол, потолок с балками и дощатой подшивкой, а также крышу [8, 82].

В 90-е гг. XIX в. был вновь поднят вопрос о ремонте Ханского дворца, который включал в себя перестройку минаретов Биюк Хан-Джами [7, 14].

В 1909 и 1912 гг. при осмотре мечети и прилегающих к ней галерей инженером Садовским было обнаружено, что крыша во многих местах протекает, черепица побита, обрешетка и стропила подгнили, висящий деревянный зонтик над главным входом, крытый черепицей обвис и грозил падением. К 1914 г. были проделаны работы по частичной замене черепицы над галереями, а над входом в мечеть был установлен временный деревянный навес [7, 14–15].

В 1917 г. на базе Ханского дворца был учрежден Национальный музей крымских татар. Памятником стало уделяться большее внимание. В результате деятельности директора дворца-музея У. Боданинского в 1923–1924 гг. на Биюк Хан-Джами была переложена черепица на крыше, укреплены все двери и окна [7, 15].

Следующие ремонтно-восстановительные работы по перекладке черепичной кровли Большой Ханской мечети произошли в 50-е и 60-е гг. XX в. [4, 97, 100; 6, 241].

Все описанные выше перекладки кровли происходили с использованием черепицы типа «татарка», которую производили с рубежа XV/XVI до середины XX вв. В этой связи, необходимо акцентировать особое внимание на технологические приемы производства черепицы типа «татарка» исходя из структуры черепка и морфологических характеристик.

К сожалению, специальных работ, посвященных данной черепице фактически нет. Существует исследование И.Р. Гусач и Д.А. Моисеева, которое опубликовано в виде небольших тезисов доклада конференции, где описывается технология производства данного вида изделий. Отметим, что указанная работа базируется на материалах комплекса Бахчисарайского дворца и турецкой крепости Азак (г. Азов, Ростовская область, РФ) [3].

Черепицу типа «татарка» изготавливали следующим способом. Использовали деревянную рамку, которую клали на плоскую поверхность. Далее туда бросали абсорбент. Потом мастер закладывал глиняную формовочную массу и разминал ее, обмакивал руки в глинистый раствор (шликер) и затирал поверхность руками для того, чтобы она стала гладкой. Далее он перетаскивал заготовку на полуцилиндрическую форму, которая придавала черепице дугу, и на этой форме нес в сушилку. После просушки изделие обжигали. Внешняя поверхность черепицы после обжига получалась гладкой, а внутренняя – шероховатой. Очень похожую технологию изготовления черепицы использовали на Сицилии в середине XX в., что можно увидеть в минифильме, снятом в 1951 г. [14].

В результате получилось изделие полпрямоугольной (ближе к трапецевидной) формы, которое изгибалось в средней части, тем самым образуя дугу. Форма изгиба – полуцилинд-

рическая либо клиновидная со слегка отогнутым левым краем, что говорит о технологии производства. По всей видимости, мастер скидывал заготовку на шаблон слева направо. Для «татарки» также характерно изменение высоты дуги от верхнего края к нижнему: сверху дуга меньше, чем снизу. Часто в нижней части изделий встречаются 2–3 перпендикулярные линии, сделанные руками, так называемые пальцевые промазки (рис. 1–2). С помощью валиков, обрабатываемых в результате пальцевых промазок, черепица крепилась на глиняную подстилку крыши и формировала фактуру кровли (рис. 3). Иногда татарка покрывалась ангобом либо глазурью как с лицевой стороны (характерно для Биюк Хан-Джами), так и с тыльной. Отдельно отметим наличие на черепице клейм (рис. 4–5) и граффити со змеями (рис. 6). Подобные изделия были найдены на кровле самой старой постройки дворцового комплекса – бани Сары Гюзель (рис. 6). Что означают эти орнаменты, какова их семантика – еще предстоит выяснить. Что касается клейм, то это в целом уникальное явление на средневековой черепице. Они нуждаются в особом учете и последующих исследованиях. «Татарка» с клеймами была обнаружена на территории старого Бахчисарая (рис. 4–5), откуда брали черепицу для реставрации Бахчисарайского дворцового комплекса в конце XIX–XX вв. Изделия с граффити и клеймами были приведены в связи с тем, что на Биюк Хан-Джами могли быть аналогичные формы с орнаментом, однако после «ремонтных работ» 2017–2018 гг. информация об этом безвозвратно утеряна.

И.Р. Гусач и Д.М. Моисеев определили технологические особенности в производстве черепицы типа «татарка», которые позволяют разделить ее выпуск на несколько хронологических периодов. Основными хроноиндикаторами являются линейные размеры черепицы и величина градуса верхнего правого угла. Линейные размеры «татарки», в частности, ее длина, согласно наблюдениям исследователей, изменялась в сторону уменьшения – от 46–48 (самая длинная около 67 см) – в XVI в. до 33 см – в начале XX в. Вторым существенным признаком в датировке является градус верхнего правого угла черепицы типа «татарка», величина которого с течением времени увеличивалась от практически прямого (93°) – в XVI в. до тупого угла (110 – 112°) в XIX–XX вв. [3, 17].

Важной особенностью черепицы типа «татарка» являются цвет и структура ее черепка. Цвет черепка изделий колеблется от светло-красного до почти коричневого, структура – плотная либо рыхлая с примесью извести, дресвы, мелких и крупных железистых частиц.

Особенности структуры черепка и технологии изготовления изделий указывают на несколько центров производства, которые пока не обнаружены. Вероятнее всего, они располагались в пределах понтийского региона, так как вряд ли черепицу для кровли и ремонтных работ везли откуда-то издалека. Один из таких центров производства, предположительно, находился в Крыму (есть свидетельства, что один из центров был обнаружен недалеко от пос. Любимовка на р. Каче, однако эта информация не опубликована). Для восстановлений кровли Биюк Хан-Джами в XVIII – начале XX вв. черепицу могли специально заказывать. Ремонтные работы XX в., вероятно, происходили с использованием черепицы из разрушенных сооружений старой части Бахчисарая, которые уже не подлежали восстановлению.

Таким образом, анализ черепицы типа «татарка», снятой с Биюк Хан-Джами, с ее предварительной нумеровкой может дать ценные сведения о периодах реставрации мечети (какие участки кровли памятника, в какое время ремонтировались). Кроме того, столь обширный в большей части небитый материал и его характеристика с изучением граффити и клейм может помочь реконструировать керамическое производство в Крыму и за его пределами, дать сведения о социальных, торговых и политических контактах населения полуострова в XVI – начале XX вв. Не использование этого материала приведет к потере целого пласта культуры полиэтничного населения Крыма периода позднего средневековья – нового времени.

Существенные различия в технологии изготовления, качественных характеристиках и размерах, отсутствие глазури на черепичной кровле в случае укладки черепицы испанского производства приведут к потере аутентичности памятника национальной культуры Биюк Хан-Джами.

В заключении отметим, что правильным решением в противоаварийных работах на кровле Большой Ханской мечети было бы: 1) нумеровка черепицы типа «татарка» перед демон-

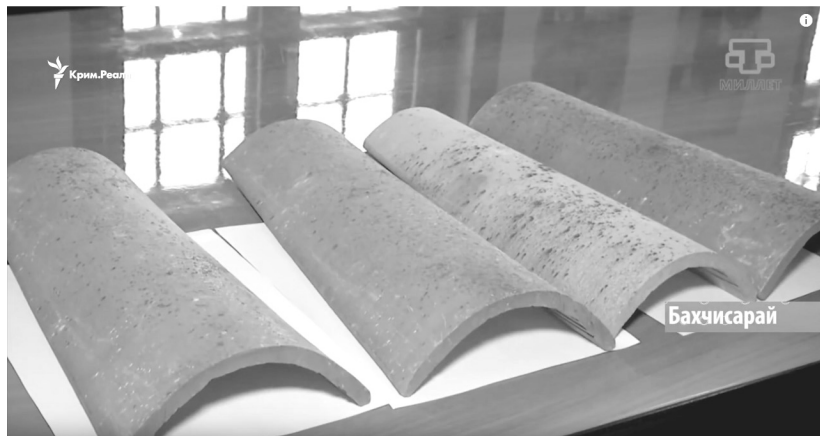

Рис. 7. Черепица испанского производства фирмы TEJAS BORJA в Бахчисарайском историко-культурном музее-заповеднике (скриншот из видео Крым.Реалиі).

Рис. 8. Черепица испанского производства фирмы TEJAS BORJA (скриншот из видео Крым.Реалиі).

тажем; 2) проведение научного исследования для реконструкции исторических событий, связанных с ремонтно-восстановительными работами в XVIII–XX вв.; 3) анализ степени сохранности черепицы типа татарка и отбор изделий, которые можно использовать в качестве кровельного материала; 4) отбор музейных предметов с граффити и клеймами для передачи в фонды музеев, как особо ценных; 5) возобновление утраченных деталей при помощи черепицы, сделанной по технологии, аналогичной производству черепицы типа «татарка».

Источники и литература

1. Гайворонский О. Страна Крым. Крымское ханство в лицах и событиях. Книга 1. Симферополь: Доля, 2004.

2. Гайворонский О. Хансарай. Часть 1: Большая Ханская мечеть [Электронный ресурс] // Avdet. 07.01.2016а. Вып. 1. Режим доступа: <https://avdet.org/ru/2016/01/07/hansaraj-chast-1-bolshaya-hanskaya-mechet/>.
3. Гусач И.Р., Моисеев Д.А. Технология производства крымской черепицы-«татарки» в Позднесредневековое и Новое время: предварительные выводы // В Бахчисарайские научные чтения памяти Е. В. Веймарна. К 100-летию Бахчисарайского музея: тезисы докладов и сообщений. Бахчисарай. 2017. С. 16–18.
4. Османов Э.Э. Ремонтно-реставрационные работы в архитектурном комплексе Хансарая в 1944–1990 // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: «Исторические науки». 2013. Т.26(65). №2. С. 96–111.
5. Османов Э.Э. Бинок Хан-Джами (Бахчисарайская Ханская мечеть) // Современная научная мысль. 2014. №4. С. 26–37.
6. Османов Э.Э. Реставрационные работы в комплексе построек Ханского дворца в 1960–1964 гг. // Крымское историческое обозрение. 2014а. №2. С. 218–230.
7. Османов Э.Э. Мечети старого Бахчисарая: к истории ремонтно-реставрационных работ // Современная научная мысль. 2015. №4. С. 12–27.
8. Османов Э.Э. Мечети Бахчисарая в XIX – начале XX вв. (по материалам Государственного архива Республики Крым) // Современная научная мысль. 2016. №2. С. 79–89.
9. Сергеева О. И. Памятники архитектуры и градостроительства [Электронный ресурс] // Матеріали до тому «Звід пам'яток історії та культури України. Автономна Республіка Крим». Електрон. дан. К. 2015. С. 232–268. Режим доступа: http://history.org.ua/LiberUA/MatZvidKrym_2015/MatZvidKrym_2015.pdf.
10. Эвлия Челеби. Книга путешественный: турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666–1667 гг.) / пер. с осман. яз. и комм. Е. В. Бахревского. Симферополь, 2008.
11. Ханский дворец в Крыму: уничтожение под прикрытием реставрации [Электронный ресурс] // YouTube.ua. 27.12.2017. Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=cBhNtYnwLwY>.
12. Crimean Tatars. Видео. [Электронный ресурс]. 07.02.2018. Режим доступа: https://www.facebook.com/crimeantatars.club/videos/1072358882912041/?hc_ref=ARRSPLqRdZ5jWU-7VjBGy53klD-KNSCD3AFrguepeFfxXz0OrbchtW9wcvCM-m5h1y4.
13. Crimean Tatars. Видео [Электронный ресурс]. 15.02.2018. Режим доступа: https://www.facebook.com/crimeantatars.club/videos/1077256885755574/?hc_ref=ARTCu8WRPsX6dezPhPrHByMefCO4mJMEfmXtPLZu3RWoSSxRVFJJP4IZV4yEj5P8mE&pnref=story.
14. Produzione di tegole e mattoni nel Campidano di Oristano 1951 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=Zvus5bKre2U>.
15. VEEA premium clay tiles. Официальный сайт. Режим доступа: <https://www.ceramicaverea.com/en/barrel-roof-tile>.

Валида Пашаева (Эрзурум)

профессор кафедры текстиля и моделирования
одежды факультета искусства Атаюркского университета,
кандидат технических наук

Следы древней культуры ткачества на исторической территории Азербайджана (до нашей эры)

Выявление образцов текстиля при археологических раскопках происходит очень редко. Для сохранения текстильных материалов под землей требуются особые условия: или «консервация» во льду, или же жаркий сухой климат. Именно в местах с такими усло-

виями археологи находят древние образцы текстиля. В Азербайджане, где нет таких климатических условий, выявление хорошо сохранившихся образцов древнего текстиля при раскопках нереально. Но некоторые археологические находки (наконечники веретён, каменные, костяные, глиняные пряслица, следы тканей на поверхности глиняных сосудов, иглы, киргиды, гребешки, каменные грузила для натягивания основных нитей, остатки нитей и грубых тканей и т. д.), обнаруженные в таких древних местах поселения как Кюльтепе, Бабадериш, Узерликтепе, Иланлытепе, Лейлатепе и т. д., относящихся к неолитическому периоду, указывают на древнюю историю ткачества на этой земле [18, 29-30; 1, 41, 44-45, 223; 10, 410-11; 19, 24 и т. д.].

При раскопках в поселении Кюльтепе I в Нахчывани (село Кюльтепе Бабекского района Азербайджана, в 8 км к северо-востоку от Нахчывани, на берегу реки Нахчыванчай) в погребениях, обнаруженных в первом нижнем слое на глубине 17–21 м (IV тысячелетие до н. э.) были найдены остатки истлевшей циновки из тростника или грубой ткани, сотканной из растительных волокон. По всей видимости, покойник был захоронен завернутым [1, 41, 44–45]. Во всех культурных слоях этого поселения были обнаружены глиняные или костяные пряслица, изготовленные из эпифизов крупных рогатых животных. При этом число пряслиц, обнаруженных в верхних слоях, было намного больше, чем в нижних, что указывает на сравнительное развитие ткачества в последующие периоды. На основании найденных материалов и аналогии, а также общего развития производительных сил общества и материальной культуры автор делает вывод о том, что уже в период неолита и ранней бронзы здесь пользовались примитивным ткацким станком и достигли определённого уровня развития ткачества [1, 223]. На это указывают и остатки тканей, обнаруженные здесь [2, 149]. Но, к сожалению, эти находки не были тщательно исследованы.

На древнем поселении Ходжахан эпохи неолита, расположенного недалеко от села Ашагы Эюблу Тавузского района Азербайджана, было найдено большое количество глиняных конусообразных пряслиц с хорошо отполированной поверхностью [7]. В ходе археологических работ в междуречье Гуручай и Кёнделенчай на юго-восточных подножьях Малого Кавказа в культурных слоях, относящихся к началу эпохи бронзы, были обнаружены костяные пряслица [23, 30]. Из таких древних поселений как Кюльтепе II, Гызылбурун, Гаракопектепе, Гюнештепе, Узерликтепе и т. п. также обнаружены многочисленные костяные и глиняные прясла, что указывает на широкое распространение прядения на территории Азербайджана в эпоху неолита и бронзы [2, 149]. Пряслица служили для усиления момента вращения веретён [11, 482–483]. Прясла закреплялись стержнем, продетым сквозь веретена. Различный вес пряслиц, возможно, указывает на некоторую их специализацию: лёгкие изделия могли использоваться для получения тонких нитей из менее прочных материалов, а массивные — для выделки толстых нитей [17, 70].

Среди находок эпохи неолита и ранней бронзы, обнаруженных во время археологических раскопок в Мингечауре, имеются пряслица, грузила и остатки ткани [25, 84–85; 7, табл. XLV]. Здесь среди костяного инвентаря из поселения неолитического периода было обнаружено и пряслице, сходное с теми, которые были найдены в Кюльтепе [3, 32-33]. Из курганных и грунтовых погребений эпохи бронзы были обнаружены глиняные прясла, небольшие фрагменты тканей, обрывки ниток, верёвок, жгутов, отпечатки тканей на бронзовых предметах [3, 152; т. XLV, 1-3, т. XLVII], бронзовые иглы [3, 77; рис. 67, ж] и т. п. Найденные глиняные и каменные прясла диаметром 3–4 см имели разнообразную (дискообразную, округлую или конусообразную) форму, сквозное отверстие в центре диаметром не больше 0,5 см (Рис. 1), что указывало на то, что местное население продолжало пользоваться ручными веретёнами. В качестве сырья для пряжи они использовали лен, овечью шерсть и, возможно, козий пух. По мнению палеоботаника В.А. Петрова, этот лен являлся разновидностью дикого льна, произрастающего и в настоящее время в предгорьях Малого Кавказа, в том числе на территории Мингечаура [14, 82; 15, 3–4]. Исследование нитей показало, что они изготавливались различной толщины и как правой, так и левой крутки. Из этих нитей свивались шнуры и верёвки, ос-

татки которых были обнаружены в курганах II, IV, в погребениях № 18, 63 и т. д. [3, 152]. Из тех же нитей изготавливались ткани (Рис. 2). Ткани из шерсти и льна имели одинаковое переплетение, при этом нить утка пропущена через одну или две основных нитей. Плотность нитей по основе и по утку являясь приблизительно одинаковой, составляет 13-20 нитей в льняных и 12-17 нитей в шерстяных тканях на 1 см. В некоторых обрывках тканей оказались кромки, которые имеют более сложный тип переплетения. А ткани с более сложными переплетениями среди находок не обнаружены. Химический анализ тканей показал, что льняные ткани окрашиванию не подверглись. Все они имели натуральный белый или серый цвет. А обрывки шерстяных тканей имели следы какой-то окраски. К сожалению, цвета окраски и состав красителей не были установлены [3, 153].

Эти находки показывают, что население Азербайджана в III тысячелетии до н. э. зани-

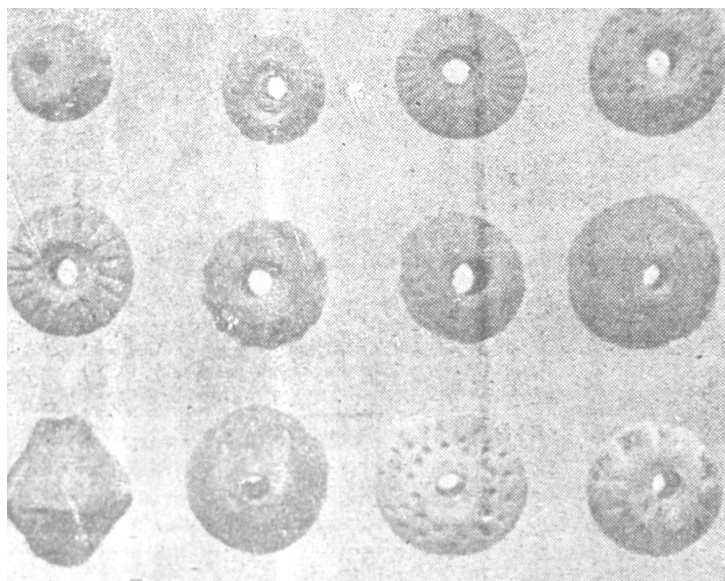

Рис. 1. Каменные и глиняные пряслица различной формы, обнаруженные в Мингечауре. (Vahidov R. M.)

малось ткачеством, а может быть, и вышиванием. Интересно, что в одном из исследованных погребений (Вп №11) во II кургане, вокруг черепа погребенной было найдено большое количество бус и, по мнению археологов, они остались от головного убора, на которой были нашиты [3, 103]. Мнение археологов могут подтвердить находки из другого погребения (Вп № 9) из того же кургана, в котором череп женщины опоясывала бронзовая лента, на обломке которой сохранился обрывок грубой ткани, и около черепа были найдены пастовые, сердоликовые и бронзовые бусы [3, 103]. Костяные и бронзовые иглы, проколки и шилья, обнаруженные в поселениях Кюльтепе II, Гъзылбурун, Узерликтепе и т. д. [2, 150], тоже позволяют предполагать о широком распространении ткачества и вышивания на территории Азербайджана в эпоху бронзы. Предполагается, что найденные по всему Кавказу костяные проколки служили для работы по мягкому волокнистому материалу [4, 258]. Ими натягивали нити основы при ткачестве, что подтверждается этнографическими материалами [12, 199].

Об одежде людей этого периода, о типах одежды (чуха – тип верхней длинной мужской одежды, джораб – носки, гуршаг – опояска из длинного широкого куска материи, дар шалвар – узкие брюки, чарыг – обувь типа лаптей, чекме – сапоги, папаг – шапка и т. д.) и даже об их цвете дают информацию глиняные мужские фигурки, а также изображения мужчин и женщин на полихромно-расписных кувшинах из Гызыльвенка [2, 149].

В древнем поселении Лейлатепе в Агдамском районе (на северо-западе села Эйвазлы), которое датируется концом эпохи неолита, при раскопках были обнаружены тонкостенные керамические сосуды чёрного цвета, на «розовой подкладке», т. е. на внутренней поверхности которых были следы от ткани [19, 24]. Так называемая «мешочная керамика» впервые на юге бывшего СССР была найдена в курганах Ханкенди – другого города Карабаха [6, 15; 19–20], которые также относятся к эпохе неолита. Эти керамические изделия изготовлены с помощью тканевых мешочков и поэтому на их поверхности сохранились следы от ткани [19, таб. 12]. Из собранных только в одном кургане (в кургане № 103) обломков керамики было реставрировано семь сосудов. Но, к сожалению, ткани, с помощью которых они изготовлялись, тщательно не исследованы. Из этих курганов были обнаружены также костяные пряслица [6, 17]. К этому же времени относится «мешочная керамика» из археологического памятника в окрестностях Киликдага в Гёк-гёльском районе [5, 27–40].

Обломки «мешочной керамики» более раннего периода были обнаружены на холме Хаджи Фируз тепе при раскопках вокруг озера Урму в Южном Азербайджане [21, 16]. На поверхности этой керамики тоже были сохранены следы ткани. Предметы, найденные здесь, в том числе и керамический материал, руководителем экспедиции Р. Дайсоном датированы VI – V тысячелетиями до н. э. на основе радиоуглеродного анализа и сравнительного анализа с материалами, обнаруженными на территориях соседних стран. А на Пишделитепе, расположенного вокруг того же озера, было найдено керамическое веретено, датированное серединой IV тысячелетия до н. э. [21, 16].

На холме Гасанлы, расположенном к югу от озера Урму, при раскопках были найдены остатки одежды, которые датируются XII–IX столетиями до н. э. [20, 21]. Химический анализ этих находок выявил, что часть из них изготовлена из кожи, а другая часть всё же изготовлена из ткани (Рис. 3). Обугленные остатки текстиля были отреставрированы и исследованы сотрудником отдела текстиля Королевского музея Онтарио Х.Б. Бернемом, который установил, что эти ткани полотняного переплетения сделаны из пряжи, изготовленной из шерсти и козьего пуха с применением чесания и прядения. Отмечается, что в большей части найденных тканей нити утка, имея большую плотность в ткани, покрывают нити основы. Поверхности некоторых образцов покрыты ворсами или бахромой. В одном образце ворсы являются петлеобразными и при изготовлении этой ткани использована та же техника, которая до этого была известна только из коптских тканей. В некоторых случаях длина ворса достигает до 3 см. В одном из найденных образцов был сохранен шов, соединяющий концы отрезка. А другой образец был окрашен в красный цвет. Среди находок были также клубки пряжи. Кроме этого, при раскопках была обнаружена серебряная посуда, на ржавой поверхности которой имелись чёткие следы ткани [20, 25].

Об уровне ткачества на этой территории кроме этих остатков ткани свидетельствуют также некоторые письменные источники. Например, в одном из них говорится о том, что в IX веке до н. э. II Ашшурнарипал в качестве дани с населения страны Замуа (с начала I тысячелетия до н. э. территории на юге озера Урму назывались Замуа, что считается местным названием, принадлежащим одному из племён Луллубу [21, 34]) вместе с золотом, серебром, скотом, табунами и т. д. взял также одежду из ярко окрашенной шерстяной ткани [24, 153-154]. Интересно, что в хрониках, отражающих походы этого же государя в другие места, везде перечисляется, что было взято с населения в качестве дани и в этих записях очень редко встречаются ткани или одежда.

Привлекает внимание тот факт, что среди одежды, взятой у населения, живущего вокруг озера Урму, нет льняной одежды и это подтверждается также материалами археологических раскопок. Так, среди остатков текстиля из этой территории лён не встречается.

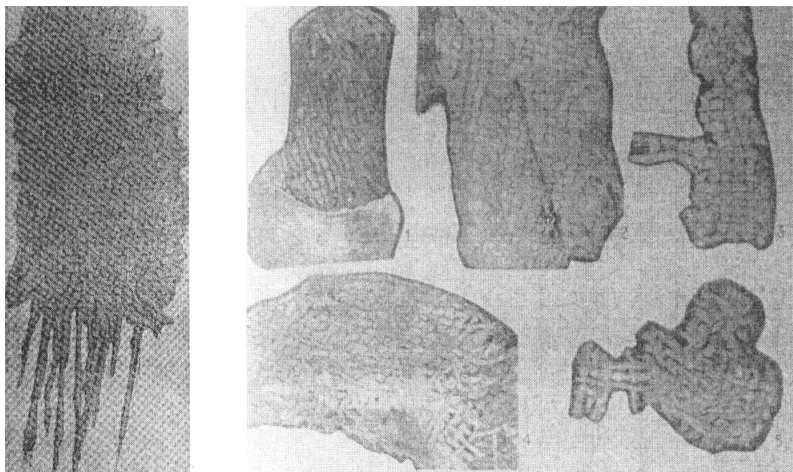

Рис. 2. Фрагменты ткани эпохи бронзы из Мингечаура. (Асланов Г. М. и др.)

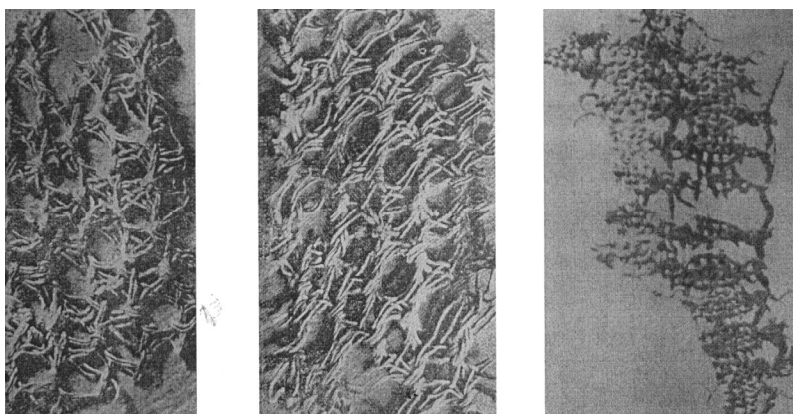

Рис. 3. Образцы ткани из холма Гасанлы (Южн. Азербайджан, XII-IX вв. до н. э.). (R. H. Dyson)

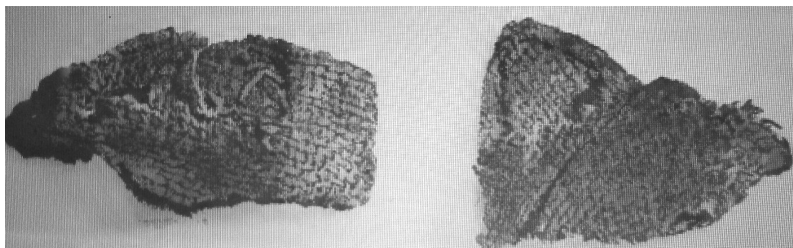

Рис. 4. Ажурные ткани из Мингечаура (II-I вв. до н. э.). (Голубкина Т. И.)

Анализ этих остатков выявил, что кроме шерсти и козьего пуха в некоторых образцах использована пряжа, изготовленная из дубяных волокон [20, 22]. Но по утверждению специалистов, это не лён и они придают преимуществу вероятности использования конопли. Пряжа из этих волокон в основном использована в тканях полотняного переплетения с преимущественно уточными нитями на поверхности. Но, по крайней мере, два образца использованы как нитки для наизывания бус. Из этой пряжи также ткали пояса. Кроме этого, из некоторых растений свивали верёвку [20, 22].

Руководитель раскопок Р. Дайсон, жалея о том, что найденные ткани не дают никакой информации о ткацком станке, на основании обнаруженных глиняных и каменных грузил для ткацкого станка предполагает, что здесь применяли вертикальный ткацкий станок [20, 21]. Эти грузила подвешивались на концы основных нитей на этих станках. Надо отметить: несмотря на то, что раскопки доказывали высокий уровень культуры племён, живущих на этих землях, американский учёный предполагает, что ткацкий станок могли привести сюда индо-европейские племена, появившиеся здесь приблизительно в то же время, обосновывая своё предположение тем, что в этот же период греки и жители Центральной Европы пользовались таким же типом ткацкого станка. Его предположение само по себе отвергается глиняной фигуркой коня (30 x 22 x 11,5 см), обнаруженной в Маку и датированной II тысячелетием до н. э. [8, 10], на котором была красиво декорированная попона с изображениями охотничьей собаки, джейрана и птицы, а также с растительными узорами. Изображение на данной фигурке такого изделия говорит о наличии здесь коврового ткачества высокого уровня и значить, о том, что люди, живущие на этой территории, давно занимались этим делом и пользовались ткацким станком.

Так как ткацкие станки обычно изготавливались из дерева, которое не сохраняется при климатических условиях, существующих в Азербайджане, при раскопках древних поселений на территории Азербайджана его части не встречаются. Но другие находки позволяют прийти к выводу об его использовании древними жителями Азербайджана. Например, обнаруженные в поселениях Кюльтепе II и Узерликтепе костяные орудия – гребни, многозубчатые предметы и остроконечные инструменты из оленьего рога, по мнению специалистов, использовались на ткацких станках [2, 149]. В поселении Узерликтепе наряду с многочисленными пряслицами была обнаружена костяная поделка в форме четырёхпалой человеческой руки, имеющая большое центральное и маленькие боковые сквозные отверстия. На основании следов сработанности этого предмета специалисты считают его гребнем для прибивания утка на примитивном вертикальном ткацком станке и по их мнению, гребень насаживался на длинную рукоятку, которая не сохранилась [10, 410].

При раскопках в поселении Гаратепе на территории Бейлаганского района из культурного слоя, относящегося к VI–VI столетиям до н. э., тоже были найдены орудия для ткачества [22, 59]. А на археологическом памятнике Сарытепе на территории Газахского района приблизительно того же периода были обнаружены костяные пряслица [22, 62].

Для истории ткачества в Азербайджане большой интерес представляют находки из кувшинного погребения 4 в Мингечауре, раскопанного в 1936 г. [4, 259]. Погребение девочки-подростка было интересно тем, что на ней сохранилась одежда. «На ней были, по видимому, красные кожаные башмаки и такой же пояс, матерчатые шаровары, схваченные у щиколоток бронзовыми браслетами по 11 на каждой ноге. Поверх шаровар юбка, а выше талии – кофта, сохранились следы чего-то вроде кружевного плетения» [13]. Кусочки ткани и «кружев» хорошо сохранились около браслетов. Они были исследованы специалистами Ленинградского отделения Института археологии АН СССР. В результате исследования дано заключение о том, что они изготовлены из льняных волокон. Одна из тканей, изготовленная с использованием одной системы основы и двух систем утка, по типу переплетения занимает промежуточное место между тканями и плетёными тканями [4, рис. 1–3]. Другая ткань, тоже выработанная с использованием одной системы основы и двух систем утка, имеет переплетение, являющееся сочетанием газового и полотняного

переплетений [4, рис. 4-5]. В этой ткани плотность нитей по основе составляет 16–24 нитей, по утку – 12–16 одинарных и 2 нити скрученных в два сложения на 1 см. И основная, и уточная пряжа изготовлены с правой круткой, а при изготовлении скрученной уточной нити в два сложения использована левая крутка. По мнению специалистов, обе эти ажурные ткани, имеющие сложный узор, являются шедевром ткацкого искусства (рис. 4). Ажурные ткани имеют сложную технологию выработки и требуют дополнительных приспособлений к ткацкому станку, таких как ажур-ремизки, добавочная основа и т. д. Датированы они II–I вв. до н. э. По технологии изготовления эти ткани имеют близкие аналоги среди китайских шелковых тканей, древнейшие из которых датируются V в. до н. э. из алтайской коллекции скифов [16, 80]. Мингечаурские ткани ближе всего к газовым тканям из Ноин-Ула и Ильмовой Пади [9, 70, рис. 3], которые имеют сложное ажурное переплетение. Вместе с тем, местное происхождение этих льняных тканей не вызывает сомнения.

Наряду с этими ажурными тканями были найдены и простая тонкая льняная ткань полотняного переплетения, более грубое полотно с ковровым плетением и два куса вышивки, изготовленные разными техниками [4, 258–259]. Все они вместе наглядно показывают уровень ткачества в Азербайджане на рубеже нашей эры. Использование больше двух систем нитей для достижения сложного ажурного переплетения, скрученных нитей и т. д. говорит о многовековом опыте ткачества. Естественно, что сложные ткани могли вырабатываться только на более развитом ткацком станке и наши предки владели умением работать на этой сложной технике. Кроме того, эти ажурные ткани, вся одежда девочки из кувшинного погребения показывают также на художественные вкусы обитателей древнего Азербайджана.

Все вышеперечисленные находки археологов на земле Азербайджана являются доказательством того, что наши предки ещё с эпохи энеолита были знакомы с текстилем, с техникой и принципом прядения, владели ремеслом ткачества. Живя на земле с такой прекрасной природой, имея природные условия для приобретения нужного сырья, имея достаточного опыта и вкуса, жители Азербайджана использовали все эти возможности для развития и техники ткачества, и своих умений и навыков, и постепенно ремесло превратилось в искусство.

Источники и литература

1. Абибуллаев О. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. – Баку: Элм, 1982. – 265 с.
2. Алиев В. Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. – Баку: Элм, 1991. – 256 с.
3. Асланов Г. М., Ваидов Р. М., Ионе Г. И. Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы). – Баку: Из-во АН Азерб. ССР, 1959. – 189 с.
4. Голубкина Т. И. Ажурные ткани из кувшинного погребения Мингечаура // Советская Археология. – № 3. – Москва: Из-во АН СССР, 1971. – С. 257-263.
5. Гуммель Я. И. Памятники древности в окрестностях Киликдага // Изв. АЗФАН. – № 2. – Баку: Из-во АЗФАН СССР, 1941. – С. 27–40.
6. Гуммель Я. И. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана // КСИИМК. – Вып. XX. – Москва: Из-во АН СССР, 1948. – С. 15–28.
7. Гусейнов М. М. Керамические изделия из древнего поселения Ходжахан // Археолог – <http://arxeoloq.az/?p=742> (25.12.2015).
8. Керимов Л. Г. Азербайджанский ковер. Т. II. – Баку: Гянджлик, 1983. – 279 с.
9. Кононов В. Н. Технологическая характеристика тканей из могил Ильмовой пади // Советская Археология. – Вып. VIII. – Москва: Из-во АН СССР, 1946. – С. 69-72.
10. Кушнарева К. Х. Поселения эпохи бронзы на холме Узерликтепе около Агдама // МИА СССР. – № 67. Москва-Ленинград: Из-во АН СССР, 1959. – С. 387–430.
11. Лебедева Н. И. Прядение и ткачество восточных славян в XIX — начале XX в. // Труды Института Этнографии. – Вып. 31. – Москва, 1956. – С. 459–540.

12. Мунчаев Р. М., Смирнов К. Ф. Памятники эпохи бронзы в Дагестане (Курганная группа у ст. Манас) // Советская Археология. – Вып. XXVI. – Москва: Из-во АН СССР, 1956. – С. 167–203.
13. Пахомов Э. А. Мингечаурское кувшинное погребение // «Бакинский рабочий». – 14 февраля 1937 г.
14. Петров В. А. Этноботаника Нагорного Карабаха. – Баку: Из-во АзФАН СССР, 1940. – 167 с.
15. Петров В. А. О растительных остатках Мингечаура. – Стенограмма доклада, прочитанного на Отделении общественных наук АН Азеоб. ССР, 4 мая 1949 г.
16. Руденко С. И. Древнейшие в мире художественные ковры и ткани из оледенелых курганов Горного Алтая. – Москва: Искусство, 1968. – 136 с.
17. Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III–V вв. – Киев: Наукова Думка, 1984. – 124 с.
18. Azərbaycan tarixi (Z. M. Bünyadov və Y. B. Yusifovun redaktəsi ilə). I c. – Bakı: Azərnaşr, 1994. – 680 s.
19. Сəфəров Н. Ф. Azərbaycan е. ə. IV minilliyin axırı –I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin materialları əsasında). – Bakı: Elm, 2000. – 187 s.
20. Dyson R. H. Sciences Meet in Ancient Hasanlu, Natural History // The Journal of the American Museum of Natural History. – Vol. LXXIII. – New York, October 1964. – Pp. 16–25.
21. Qaşqay S. M. Manna dövləti. – Bakı: Azərnaşr, 1993. – 107 s.
22. Göyüşov R. B. Azərbaycan arxeologiyası. – Bakı: İşiq, 1986. – 186 s.
23. İsmayılov Q. S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. – Bakı: Elm, 1981. – 64 s.
24. Luckenbill D. D. Ancient Records of Assuria and Babylonia. Vol. I. – Chicago: The University of Chicago Press, 1926. – 313 pp.
25. Vahidov R. M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə (Arxeoloji qazıntı materialları əsasında). – Bakı: AzSSR EA, 1961. – 161 s.

Віёла Казаніна (Мінск)
аспірант кафедры беларускай
і сусветнай мастацкай культуры БДУКМ,
магістр мастацтвазнаўства

Апісанне артэфактаў матэрыяльнай культуры казакаў у беларускім познетрадыцыйным фальклоры

У 1648 годзе ў Брэст-Літоўску за «посылане якіхсь лістоў і пороху до козаков» Багдана Хмяльніцкага прадстаўнікамі каралеўскай гвардыі Рэчы Паспалітай і гайдукамі мясцовага ваяводы Андэя Масальскага быў зняволены і расстраляны Апанас Філіповіч [4, 341]. Ён з'яўляўся грамадскім і рэлігійным дзеячам, бліскуча адораным пісьменнікам, публіцыстам, паэтам і кампазітарам эпохі ранняга барока на Беларусі [7, 76], пазней вядомым як Святы Апанас Берасцейскі. Усё жыццё Апанас Філіповіч актыўна выступаў супраць палітыкі асіміляцыі і паланізацыі беларусаў і ўкраінцаў, якую праводзіў польскі кароль Уладзіслаў IV Ваза (1595–1648), і яго сейм, як і іх папярэднікі – швэцыя і рэлігійныя магнаты Рэчы Паспалітай XVI–XVII стагоддзяў. Менавіта берасцейц Апанас Філіповіч пакінуў адны з першых у пісьмовай літаратуры Беларусі ўзгаданні пра казакаў, змаганне з якімі Рэчы Паспалітай ён характарызаваў як «...з козакамі ўнутраную вайну непатрэбную» [4, 338]. У беларускай жа літаратуры вуснай – народных песнях, казках, легендах, паданнях, прыслоўях, часам, бытуточных дагэтуль, – казакі і іх матэрыяльная культура ўзгадваюцца надзвычай рэгулярна і маляўніча, асабліва ў творах фальклору познетрадыцыйнага.

Познетрадиційний фольклор (так звана «познетрадиційна класика песень») беларусаў складаецца з такіх жанраў як песні казацка-сялянскай сацыяльнай лірыкі; чумацкія, батрацкія і рэкруцкія песні; песні-канты. Усе яны маюць шчыльную сувязь з архаічным раннетрадиційным вусным мастацтвам Беларусі (аснова якога – каляндарная і сямейная абраднасць мясцовых землярабаў [3, 3]), але сфарміраваліся значна пазней за яго. Некаторыя з песень познетрадиційнай фольклорнай класікі пачалі выконвацца беларусамі ў XVI стагоддзі (песні-канты пад уплывам ідэй і культуры Рэфармацыі); частка – у XVII стагоддзі (песні казацка-сялянскай сацыяльнай лірыкі пад уплывам тагачасных сялянскіх і казацкіх паўстанняў і войнаў); а большасць – у канцы XVIII стагоддзя (рэкруцкія – пад уплывам увядзення Расій на тэрыторыю Беларусі рэкруцкіх набораў пасля падзелу Рэчы Паспалітай, чумацкія і батрацкія пасля адмены прыгону ў 1861 годзе). Таму канчаткова познетрадиційная класіка вылучылася ў асобную групу з канца XVIII–сярэдняй XIX стагоддзяў.

Форма і змест песень гэтай групы фольклору беларусаў – мастацкі і этнакультурны дакумент эпохі. Яны відавочна падпалі пад моцны ўплыў заходнееўрапейскага прафесійнага мастацтва (беларускія канты), украінскага фольклору (казацка-сялянскай сацыяльнай лірыка, чумацкія і батрацкія песні беларусаў) ды расійскай вуснай народнай творчасці (рэкруцкія песні). Як і раннетрадиційная класіка песень, познетрадиційны фольклор беларусаў – ускосная, але даволі важная і досыць інфарматыўная крыніца для вывучэння розных аспектаў культуры апісаных у ім народаў, этнасаў і сацыяльных груп. Па іх змесце можна даведацца аб культуры не толькі светапогляднай ды паводзіннай, але – і аб культуры матэрыяльнай. Казакі, іх паводзіны, маёмасць, вопратка і узбраенне перыядычна ўзгадваюцца ў асобных познетрадиційных фольклорных тэкстах беларусаў. Асабліва шмат звестак пра іх – у песнях казацка-сялянскай сацыяльнай лірыкі, што заўважна нават з назвы песень гэтага раздзела вуснай народнай творчасці беларускага народа.

Спецыяльных даследаванняў апісання помнікаў матэрыяльнай культуры казакаў у фольклору беларусаў дагэтуль не праводзілася. Таму, для дасягнення мэты артыкула – *ахарактарызаваць спецыфіку прадстаўлення артэфактаў матэрыяльнай культуры казакаў у беларускім познетрадиційным фольклору* – першапачаткова было неабходна акрэсліць агульныя вектары даследавання і аб'ём матэрыялу, які неабходна для дасягнення мэты прааналізаваць. У выніку даследаванне праводзілася ў наступных напрамках: аналіз сацыяльна-гістарычных абставін, якія абумовілі з'яўленне казакаў на беларускіх тэрыторыях; аналіз характару крыніц, якія прадстаўляюць казакаў у помніках фольклору беларусаў; аналіз зместу фольклорных помнікаў Беларусі, якія апісваюць матэрыяльную культуру казакаў.

Беларусь XVI–XVII стагоддзяў не мела аб'ектыўных сацыяльна-гістарычных, эканамічных і геапалітычных абставін для з'яўлення аўтахтонных (мясцовых па паходжанні) супольнасцей, падобных на казацкія суполкі Украіны. Яна была даволі шчыльна заселена шматнацыянальным насельніцтвам, пакрыта сеткай гарадоў, мястэчкаў і вёсак (мал. 1), не мела, як Украіна, малазаселеных вялікіх стэпавых прастораў, якія нікім рэгулярна не пільнаваліся і, такім чынам, пакідалі патэнцыял для засялення самаарганізаванымі і вольналюбівымі суполкамі незалежных ваяроў, якія не толькі бараніліся ад варажана наваколя, але і наладжвалі набегі на суседзяў. Украіна XVI–XVII стагоддзяў мела надзвычай развітую казацкую субкультуру, адлюстраваную ў вуснай народнай творчасці ўкраінцаў і ў іх тагачасных і пазнейшых творах выяўленага мастацтва (мал. 2). «Імпарт» казацтва з Украіны, які меў месца ў тагачасных беларускіх землях, быў невыпадковы і абумоўлены «...супярэчлівымі гістарычнымі абставінамі складвання беларускай народнасці, яе мовы і культуры ва ўмовах адсутнасці нацыянальнай дзяржаўнасці. Асабліва абвастраецца становішча напрыканцы гэтага перыяду – у XVI–XVII стагоддзях» [5, 24]. Невыпалкова, што ў вольналюбівых казакаў Украіны XVI–XVII стагоддзяў на беларускіх землях было шмат аднадумцаў і спачучваючых, перадусім сярод тых, хто прагнуў волі і вызвалення ад прыгнёту, асіміляцыі і паланізацыі.

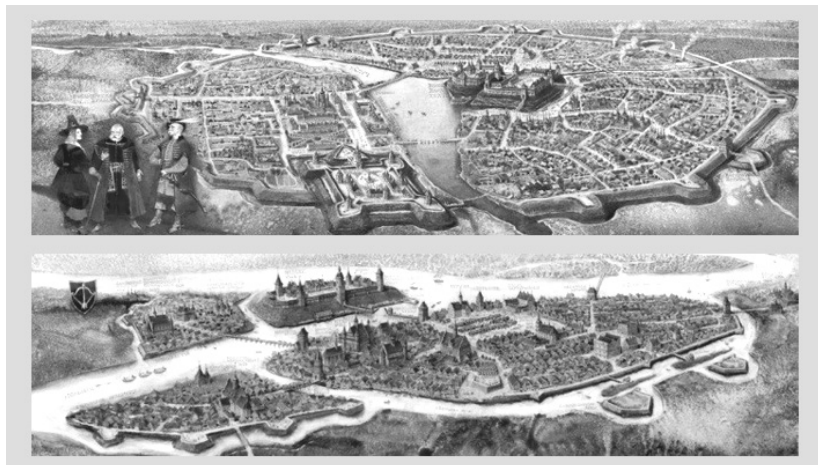
Трэба адзначыць, што з усіх тагачасных сацыяльна-этнічных груп Вялікага княства Літоўскага найбольш прыгнечанымі і пазбаўленымі правоў былі пераважна праваслаўныя беларускамоўныя прыгонныя сяляне, якія апрацоўвалі зямлю, якая з'яўлялася ўласнасцю буйных і дробных феодалаў (магнатаў, шляхты і клірыкаў княства). З канца XV стагоддзя магнаты Беларусі «...атрымалі шырокую магчымасць прадаваць сельскагаспадарчыя прадукты, асабліва зерне на заходнеўрапейскіх рынках. Колькасць дарагога панскага адзення, ювелірных упрыгожанняў, прысмакаў і іншага багацця залежыла ў першую чаргу ад прададзенага зерня» [9, 33]. Дасціпнасць каласальнага прыбытку ад землеўладання і спадарожнай яму раскошы вымагала шалёную прагу да моцнай сялянскай эксплуатацыі, якую ўсё больш апалчаныя і дыстанцыраваныя ад свайго народа магнатскія фаміліі Беларусі XV–XVII стагоддзяў, фактычна, бескантрольна праводзілі на ўласных землях. А актыўна дапамагалі ім гэта рабіць падначаленыя ім прадстаўнікі дробнай ваенізаванай шляхты, наёмныя эканомы ды ўпраўляючыя магнатскіх маёнткаў, замкаў, палацаў і фальваркаў, судовыя улады ды каталіцкія і ўніяцкія клірыкі Вялікага княства Літоўскага – пераважна гарадское і местачковае досыць заможнае насельніцтва.

Сяляне ж беларускіх земляў XVI–XVII стагоддзяў былі амаль пазбаўлены чалавечай годнасці і правоў. У канцы XVI стагоддзя трэцім Статутам Вялікага княства Літоўскага (1588), падрыхтаваным канцлерам княства Астафіям Валовічам (1520–1587) і падканцлерам Львом Сапегам (1557–1633), усталёўваецца дваццацігадовытэрмін вышуку збеглых сялян землеўладальнікамі і, фактычна, канчаткова замацоўваецца поўная ўлада феодалаў княства над жыццём і смерцю сваіх прыгонных. У выніку прыняцця Брэсцкай царкоўнай уніі па ініцыятыве біскупа берасцейскага і ўладзімірскага Іпацыя Пацея і біскупа луцкага Кірылы Тарлецкага (1596) да сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту, які цярпелі беларусы ў феадальнай Рэчы Паспалітай, далучаецца прыгнёт рэлігійны. Уніяй была моцна абмежавана ў сваіх правах праваслаўная рэлігія (большасць вернікаў якой у тагачаснай Беларусі былі сялянамі) ды знішчаны толькі-толькі з'явіўшыся парасткі пратэстантызму, які змог бы аб'яднаць нацыю і паменшыць сацыяльную напругу на землях Беларусі. Пераважна прапольскі і пракаталіцкі настроеныя магнаты Рэчы Паспалітай паслядоўна праводзілі антыбеларускую палітыку цягам стагоддзяў. Такім чынам, праз больш чым сто гадоў пасля апошняга Статута ВКЛ і Брэсцкай уніі ў 1697 годзе канчаткова выціскаецца з ужытку ў судзе і дзяржаўных установах Рэчы Паспалітай беларуская мова, і з гэтага года польскі сейм забараняе ўжываць беларускую мову ў дзяржаўных дакументах.

На беларускіх землях XVI–XVII стагоддзяў пастаянна ўзмацнялася сацыяльная, эканамічная і нацыянальна-рэлігійная няроўнасць, што не магло не выклікаць нарастаючы сацыяльны пратэст значных частак грамадства як у вёсцы, так і ў горадзе. Пра вялікія тагачасныя сацыяльныя, эканамічныя і рэлігійныя праблемы адкрыта выказваліся не толькі сяляне і рамеснікі, але адукаваныя і заможныя грамадзяне Вялікага княства Літоўскага. Украінска-беларускі філолаг і раннебарочны пісьменнік, выпускнік філасофскага факультэта Віленскай езуіцкай акадэміі, архімандрыт Дзерманскага кляштару Мялет Сматрыцкі (1578–1633) у сваім польскамоўным творы «*Θρηνος toi est Lamenti edyney S. Powszechney Apostolskiewy Wschodniy Cerkwie*» («Трэнас, альбо плач усходняй царквы»), надрукаваным у 1610 годзе ў Вільні, акрамя рэлігійнай палемікі жорстка ставіць праблему «...дэнацыяналізацыі і акаталічвання мясцовай знаці. Гэты небяспечны для народа і радзімы працэс пачынаў ахопліваць і паглынаць не толькі феадальныя вярхі, але і значную частку служылай шляхты і нават мяшчанства» [4, 318]. Ігумен берасцейскі Апанас Філіповіч (Святы Апанас Берасцейскі) скардзіўся на парушэнні правоў праваслаўных вернікаў з боку канцлера Альбрэхта Станіслава Радзівіла і падканцлера Марцыяна Трызны нават з трыбуны палаты сенатараў варшаўскага вальнага сейма, а караля Уладзіслава IV папярэджаў, што за няўважлівасць да праблем народа «...дознаете запевне гневу божого» [4, 334]. Простыя прыгнечаныя людзі Беларусі не выкарыстоўвалі палеміку, а моўчы браліся за зброю. А людзей «падпрыгнётам» у той час была большая палова мясцовага насельніцтва. Барацьба большасці

беларускага народа супраць сацыяльнага, эканамічнага і нацыянальнага прыгнёту адзначылася перш за ўсёш матлікімі ўзброенымі выступамі сялян і гарадскіх рамеснікаў XVI–XVII стагоддзяў – вельмі часта насамрэч масавымі выступамі, якія ператвараліся з шэрагу выпадкаў у моцныя народныя паўстанні. Мясцовыя па паходжанні паўстанні надзвычай жорстка і вельмі хутка падаўляліся магнатамі, паколькі сяляне і рамеснікі не маглі на роўных супраць стаяць добра ўзброенай і спрактыкаванай у войнах шляхце ды прафесійным наёмным войскам Радзівілаў, Сапег і іншых магнатскіх родаў Беларусі.

Але, калі супраць магнатаў выступалі дасведчаныя і спрактыкаваныя ваяры – украінскія казакі, – да якіх далучаліся сяляне і рамеснікі Беларусі, спыніць барацьбу большасці народа за свае правы магнатам было ўжо даволі цяжка. Да 1590 года адносіцца выступленне казачых атрадаў Мацюшы і Голага ў раёне Быхава, сумесны напад іх на

Мал. 1. Рэканструкцыя панарамы Слуцка (уверсе) і Брэст-Літоўска (унізе), XVI–XVII стагоддзі

Быхаўскі замак ды захоп горада Быхава. Неўзабаве на Беларусь перакінулася адно з найбольш значных сялянска-казачкіх паўстанняў на Украіне пад кіраўніцтвам Севярына Налівайкі (1560–1597). Як адзначаюць беларускія даследчыкі: «...атрад яго з'явіўся на тэрыторыі Беларусі ў лістападзе 1595 года, маючы ў сваім складзе тысячу чалавек украінскіх сялян і казакаў. У кароткі час паўстанне ахапіла раёны Слуцка, Магілёва, Быхава, Рэчыцы, Пінска. Адначасова з атрадамі Севярына Налівайкі (мал. 3) у Беларусі дзейнічалі казацка-сялянскія атрады Савулы і Панчохі. У студзені 1596 года Налівайка сышоў на Украіну і звёў з сабой больш за тысячу чалавек беларускіх сялян і гараджан, якія ўліліся ў яго атрад цягам барацьбы з мясцовай шляхтай (разам – больш за дзве тысячы чалавек)» [5, 22]. Менавіта падзеі канца XVI стагоддзя ў сумежжы Беларусі і Украіны заклалі перадумовы да шэрагу сацыяльных канфліктаў і катастроф, але, адначасова, яскравых і драматычных гістарычных падзей, якія «абрынуліся» на беларускія землі ў XVII стагоддзі, калі тут дзейнічаў казацка-сялянскі атрад Марціна Небабы (мал. 3) і іншых казачкіх палкоўнікаў.

«Сацыяльныя выбухі» XVI стагоддзя, на жаль, не навучылі магнатаў Беларусі больш уважлівым і людскім адносінам да свайго народа ў XVII стагоддзі. Аб інтэнсіўнай эксплуатацыі, прыгнёце, галечы, татальным бяспраў'і тагачасных беларускіх сялян захавалася шмат сведчанняў людзей, якія такія праявы назіралі. Усе яны сыходзіліся на тым, што няма, відаць, на свеце людзей больш шматпакутных, бедных і пазбаўленых

правоў, чым сяляне Беларусі XVII стагоддзя. Даследчыкі адзначаюць, што ў XVII стагоддзі «...шыбеніцы сталі звычайнай прыналежнасцю магнэцкіх двароў – феодалі на што мог забіць, павесіць селяніна. Адною з распаўсюджаных форм барацьбы сялян супраць прыгнёту сталі ўцёкі ад пана на тэрыторыю Украіны, у прыдняпроўскія стэпы, «на ніз», як гаварылі тады. Шырокі ўдзел беларускіх сялян у стварэнні Запарожскай Сечы не выклікае сумнення ў даследчыкаў. Выхадцы з Беларусі былі і сярод казацкай старшыні – бліжэйшага акружэння гетмана» [9, 33]. Украінскі гісторык польскага паходжання Вячаслаў Ліпінскі сцвярджаў, што «...казацкія палкоўнікі Бутрым, Грамыка, Ждановіч, Нячай, Хведаровіч з'яўляліся па паходжанні беларусамі. Ён выказаў меркаванне, што бацька Багдана Хмяльніцкага, як і блізкі папчечнік Хмяльніцкага Ян Сакалоўскі, перасяліўся на Украіну з Беларусі. Прозвішчы казакаў, якія былі ўнесены ў рэестр 1649 года, сведчаць, што сярод іх было шмат выхадцаў з-пад Пінска, Турава, Мазыра, Брагіна, Магілёва, Слуцка, Навагрудка, Лоева, Чэрыкава, Мсціслава, Бялыніч і інш. Беларускія сяляне і гарадская бедната склалі ядро казацкіх атрадаў, якія пасылаў на Беларусь Хмяльніцкі. К канцу 1648 года паўстанні ахавілі значную частку тэрыторыі Беларусі, прыблізна па лініі Брэст – Слонім – Навагрудак – Мінск – Беразіно» [9, 34]. Працяглыя напружаныя і драматычныя падзеі тых часоў пакінулі моцны, дагэтуль адчувальны адбтак у мастацтве вуснай традыцыі беларусаў – у беларускім фальклору.

Казацкім, рэкруцкім, антыпрыгонніцкім песням беларусаў прысвечаны асобны том акадэмічнага фальклорнага зводу «Беларуская народная творчасць» з назвай «Сацыяльна-бытавыя песні». Сама серыя, якую рыхтавалі і выдавалі навукоўцы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, сёння ўключае каля 60 тамоў (якія друкаваліся з 1970 па 2007 гады) і з'яўляецца адным з найбольш аўтарытэтных фальклорных зводаў Беларусі. У томе «Сацыяльна-бытавыя песні» [8] прэзентаваны найбольш характэрныя ўзоры мясцовых тэкстаў казацкіх, рэкруцкіх, антыпрыгонніцкіх песень. Паводле гэтага тома, усяго з 1846 па 1984 гады на тэрыторыі Беларусі было запісана і надрукавана 342 вартыя ўвагі даследчыкаў сацыяльна-бытавыя песні беларусаў. З іх 185 – казацкіх. Гэтыя песні запісваў, апрацоўваў і публікаваў бліскучы шэраг славянскіх фалькларыстаў. Сярод іх – пераважна польскамоўныя і рускамоўныя збіральнікі фальклору эпохі беларускага «літвінізму» XIX стагоддзя, калі самавызначэнне беларусаў як нацыі «шукала выйсце» з-за імперскіх кратаў: Ян Чачот (1796–1847), Аскар Кольберг (1814–1890), Зінаіда Радчанка (1839–1916), Міхал Федэроўскі (1853–1923) і Еўдакім Раманаў (1855–1922); а таксама фалькларысты часоў БНР і БССР Мітрафан Доўнар-Запольскі (1867–1934), Максім Гарэцкі (1893–1938), Язэп Здановіч (1898–1951); прадстаўнікі мастацтвазнаўства незалежнай сувярэннай Рэспублікі Беларусь Ніл Гілевіч (1931–2016), Уладзімір Рагавіч (1938–2005), нашы сучасніцы Галіна Таўлай (нарадзілася ў 1946 годзе) і Тамара Варфаламеева (нарадзілася ў 1944 годзе).

У цікавых і змястоўных помніках познетрадыцыйнага фальклору Беларусі часам даволі складана правесці дакладную «інфармацыйна-ідэнтыфікацыйную мяжу» паміж узгаданымі ў тэкстах а) казакамі-змагарамі супраць магнатаў Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай; б) украінскімі казакамі з далучанымі да іх беларусамі ў змаганні супраць царызму; в) беларускімі жаўнерамі, забранымі ў Рэсію (паколькі на службе ў царызма XIX–XX стагоддзяў таксама былі «казакі»). Паводле тэкстаў песень беларусаў, акрамя апісанняў казацка-сялянскіх паўстанняў у Рэчы Паспалітай XVI–XVII стагоддзя, з аднаго боку, назіраецца відавочна сур'ёзнае супрацьстаянне «казакі» [8, 72, 83, 150, 151, 153], запарожскія казакі, запарожскае войска [8, 237] ↔ рэкруты і жаўнеры» (расійскай царскай арміі), што адпавядае канцу XVIII стагоддзя, калі Запарожская Сеч пасля жорсткага супрацьстаяння была зачынена маніфэстам імператрыцы Кацярыны II. Але, з другога боку, паводле некаторых тэкстаў – часам менавіта казакі забіраюць беларускіх сялян у рэкруты «наехалі казачэнькі рэкрутаў браць» [8, 65, 81, 156], што, відаць, дагэтуль ужо XIX стагоддзя, калі на службе ў рускага царызма былі казакі з-пад Арэнбургу, Краснадара, Прыуралля (т.зв. яйцкія казакі).

Сярод геаграфічных лакацый, у межах якіх дзейнічаюць казакі, у беларускім познетрадыцыйным фальклору ўзгадваюцца даволі вялізныя ўкраінска-беларуска-польскія абшары: ваколіцы Кіева Чорнева і Магілёва, [8, 66, 67], Беластоку [8, 229], Варшавы [8, 235]. Неаднаразова ўзгадваюцца ў фальклорных тэкстах ваенныя дзеянні казачтва супраць туркаў: «На турэцкія дарожанкі / Панясеш свае ножанкі / Панясеш свае плечкі / На турэцкія мечкі» [8, 76, 77, 81, 135]. Ёсць інфармацыя нават пра ўдзел беларусаў у вайне 1812 года, прычым, у тэкстах дакладна дыферэнцыруюцца а) французы; б) польска-літоўскія войскі (якія фактычна змагаліся на баку Напалеона за незалежнасць Вялікага княства Літоўскага супраць Расійскай імперыі); в) рускія імперскія войскі: «У Белымстоку на Бярозе / Стаіць войска расійскае, / А другое – паляцкае, / А трэцяе – французскае» [8, 134].

Пра буйныя маштабы ваенных аперацый казачтва на землях Беларусі сведчыць тое, што ў фальклорных крыніцах апавяданне ідзе пра даволі вялікую колькасць казакоў. У тэкстах неаднаразова ўзгадана: сем палкоў казакаў [8, 202], сотня казакоў з камандзірам [8, 232], ватага казакоў: «У паход за казакамі / Волю здабываць... / Збіралісь ватагамі... / Што цвет, малайцы, эй!» [8, 230, 231, 232]. Натуральна, што матэрыяльнае забеспячэнне буйных ваенных аперацый з вялікай колькасцю казакоў таксама павінна была быць даволі маштабнае, што знайшло адлюстраванне не толькі ў фальклору, але і ў выяўленчым мастацтве земляў былой Рэчы Паспалітай нават пазней, на мяжы XIX–XX стагоддзяў. Прыкладам тут могуць быць эпічныя палотны таленавітага польскага мастака Юзафа Брандта (1841–1915) [10], дзе падрабязна і ўважліва прамалёваны дэталі вопраткі, амуніцыі, зброі казакоў, іх музычныя інструменты, характэрныя рухі і пастаці, убранне коней, транспартныя сродкі казачых табараў і ватаг (мал. 4). А таксама ў калекцыях антыкварных збораў Беларусі дагэтуль трапляюцца цікавыя экзemplары, звязаныя з адлюстраваннем казачкага побыту (мал. 5).

Тое, што ў большасці песень і аповедаў беларускага познетрадыцыйнага фальклору гаворка ідзе менавіта пра барацьбу беларускіх сялян і найбяднейшых гараджан у саюзе з казачтвам супраць магнатаў Рэчы Паспалітай і іх падначаленых, якія сялянства прыгнталі, сведчаць прыклады з тэкстаў, калі мэта наступу казакаў – шляхецкія і магнанскія маёнткі, якія ў выніку «агнём запяляюць» [8, 232]. Як вядома, у час змагання на Беларусі з уладамі і войскамі Рэчы Паспалітай казакі бралі штурмам не толькі маёнткі і замкі шляхты, але і буйныя, добра ўмацаваныя гарады.

Сумесная барацьба ўкраінскіх казакаў і беларусаў, якія былі да іх далучаны, за самавызначэнне ды супраць асіміляцыі – сведчанне пошукаў самаідэнтыфікацыі нашых народаў, а не проста спроба «перакінуцца з-пад Польшчы – пад Расію». Пры жаданні міра і справядлівасці ўсім народам, якое ўскосна праходзіць праз познетрадыцыйны фальклорныя тэксты беларусаў, пра тое, што рускія (калі праўляюць агрэсію і непавагу) часам успрымаліся як ворагі, сведчыць выраз «маскалі»: «З войска маскалі ступаюць» [8, 155]. А ваюры, ад імя і пра якіх апавядаюцца сюжэты фальклорных крыніц, часам узгаданы, як «рыцары»: «Ах, пайшла сястра бітым гасцінцам / да й спатыкае трох рыцарыў: / – Ці не бачылі майго брацейкі?» [8, 167].

У любым творы еўрапейскага мастацтва зухаваты ваю без каханай жанчыны не ваю, і фальклорныя тэксты беларусаў тут не выключэнне. Паводле айчынных песень, казачка-сялянскай вольніцы казак заўжды памятае і марыць пра сваё каханне, клапаціцца, збірае падарункі (каралі, золата, чаравічкі, пярсцёнкі) для сустрэчы са сваімі жанчынамі. Пры першай небяспецы для каханай казак адразу гатовы да яе «ехаць, каня гнаці, каб живу застаці» [6, 378]. У якасці прыгожых і разумных жонак ці каханых казака ў познетрадыцыйных тэкстах называюцца жыхаркі Падоллі [8, 174] ці Вальні [8, 191, 194], – сумежных з беларускімі тэрыторыямі рэгіёнаў Украіны. У беларускіх песнях пра каханне, прапетых ад імя жанчын, казакі вельмі часта ўзгадваюцца не інакш, як «казача-сардэнька» [6, 266], «любю казачэнька» [6, 368], «мілы з Украіны» [6, 380] ды нават «мілы з Украіначкі» [6, 381]. Увогуле, у спецыяльным томе «Песніпракаханне» [6] айчыннага фальклорнага зводу «Беларуская народная творчасць» казакі ўзгаданы амаль у дзесятай частцы песень.

Казак у беларускіх песнях абавязкова паўстае як падкрэслена заможна, стыльова іўрачыста апраунты дыпа ўсіх прывілах вядзення ваенных дзеянняў, узброены вершнік-ваяр. Ён едзе на моцным жывым і спыртным кані з добрым убраннем, стапабачца дзюўчатам і жанчынам, умее прыгожа і якасна адпачыць і павесяліцца. Разам з тым, казак не баіцца загінуць за сваю справу – апекаванне над прыгнечанымі і барацьба з несправядліваасцю.

У большасці тэкстаў фальклорных крыніц беларусаў назіраецца наступная заканамернасць: калі сітуацыя, у якой казак узгаданы, станоўчая (ён паспяхова перамагае сваіх ворагаў, наведвае родных, заляцаецца да дзяўчат і жанчын), яго конь вараны ці «чорны» [8, 165]. Бялая грыва звычайна надае вараному каню звышнатуральныя якасці. Напрыклад, здольнасць прадбачання і валоданне чалавечым маўленнем [8, 165]. Хаця ў фальклоры беларусаў няма містычнага вобраза казака Мамая, характэрнага для ўкраінскага мастацтва, сітуацыя, у якой беларусы апісвалі ў сваіх песнях казакаў вельмі часта надзвычайная, амаль чароўная, бо казацкі конь размаўляе са сваім гаспадаром (як і казак з канём), перадае яго словы бацькам і каханым, карацей, паводзіць сябе як зачараваная казачная істота. Сівы конь узгадваецца ў трагічнай, звязанай са смерцю казака, сітуацыяй: «Ой, на горцы агонь гарыць, / А ў даліне казак ляжыць, / На купінку галоўкаю, / Накруў Вочкі муроўкаю»; «Там у полі полі яліна стаіць, / А пад той ялінаю ўбіты ляжыць, / А над тым убітым сівы конь стаіць» [8, 178, 179, 181], роўна, як і белы: «... коню, мой бялосенькі» [8, 179].

Як у раннетрадыцыйным, так і ў познетрадыцыйным фальклоры, веданне чалавекам законаў камунікацыі са звярамі і птушкамі – вельмі часта сведчанне статусу культурнага героя, істоты двойной (чалавечай і зверхчалавечай) прыроды. У беларускіх фальклорных тэкстах часам апісваецца выпадак, калі казак-вершнік трымае на руцэ сокала: «У левай руцэ сокал сядзіць» [8, 190]. Казацкі сокал звычайна сівага колеру [8, 201]. Магчыма таму, што птушка – вядомы ў мастацтве вобраз «медзятара» (пасрэдніка) паміж рознымі светамі: гэтым і іншым; белым светам і светам цемры (чорным). Адсюль і сівы, шэры (мешаны з белага і чорнага кампанентаў) колер птушынага пер’я казацкага сокала. Ускоснае пацверджанне гэтаму – тэксты, дзе, часам, сокал гаворыць, зносіцца з казакам і яго роднымі [8, 197, 198].

Сярод надзвычай частага пункта дыслакацыі казака – карчма: «Да ў канец, канец мосту калінава / Да ляжыць галава дваранянінава, / А на той галаве карчомка стаіць, / А ў той карчомцы тры казакі пьюць» [8, 160, 187, 188, 193], дзе ён адпачывае, абменьваецца думкамі са сваімі сябрамі-казакамі і проста са знаёмымі і суразмоўцамі. Як вядома, мастацкае і сацыяльна-культурнае значэнне карчмы ў традыцыйнай культуры Беларусі – значна больш маштабнае, чым проста пітная ўстанова. Пра гэта пісалі вопытныя і ўважлівыя расійскія даследчыкі, напрыклад, Міхаіл Без-Карніловіч, параўноўваючы карчму беларусаў і расійскі кабак: «Карчма вь Белорусіи – ...место отдыха ...совета, брани и плясок ...танцуют под скрипку, а чаще под свой народный инструмент Дуду» [1, 26]. Сапраўды, у карчму беларусы прыходзілі на сустрэчу са свецкім (не культавым) мастацтвам, для абмеркавання пытанняў гаспадаркі і сямейнага жыцця, а прысутнасць у карчме ўводзіла чалавека ў мясцовую якасную супольнасць. Таму казак у беларускай карчме не з’яўляецца аматарам п’янства, а прыняты ў «кола зносін» мясцовай супольнасці чалавек.

Трэба адзначыць, што значная частка казацкіх фальклорных сюжэтаў мае падкрэслена трагічны аспект: барацьба з ворагамі – справа небяспечная і часта вядзе казака да смерці. Таму сітуацыя, калі казак ляжыць у полі і, паміраючы, развітваецца з блізкамі ў сваіх думках, – стандартная для многіх фальклорных крыніц Беларусі: «У чыстым поле каліна стаіць... / Пад калінаю казак убіт ляжыць, / Над казаком сівы конь стаіць, Капытом сячэ, ваду дастае» [8, 189, 208]. У іх, побач з трагізмам сітуацыі, звычайна прысутнічае перакананне ў тым, што справа казака «правая», што ён не спрачаецца з лёсам і не шкадуе пра свой выбар лёсу. Думкі казака перад смерцю звязаны з будучыняй яго каханай, дзяцей, бацькоў, да якіх ён імкнецца даслаць праз сваіх саратнікаў ці каня зычэнні долі ці, нават, сваю спадчыну і весткі, якія павінны супакоіць родных: «Бяжы да

Мал. 2. Казак-бандурист на карціне невядомага аўтара, пачатак XIX стагоддзя

Мал. 3. Казакі ў мастацтве XVII стагоддзя: партрэт Севярына Налівайкі (злева) і выява палка Марціна Небабы ў Гомелі, 1649 год (справа)

Мал. 4. Серыя карцін польскага мастака Юзэфа Брандта (1841–1915) з выявамі казакаў, 1867–1910 гг.

дарожкаю... / Прыбязьжыш ты да вароцейкаў... / Ці не выйдзе маці мая... / Будзе пытаці свайго сына... / Умей, кося, адказаціся. / Не кажы ты, што я ўбіт ляжу, / Кажы, кося, – ажаніўся, / Край Дунаю да пасяліўся» [8, 174, 186, 189].

Прыгожая і дарагая, якасная вопратка – адна з прыкмет казака, найбольш рэгулярна падкрэсленая ў беларускіх тэкстах. Негледзячы на складаны лёс, звычайна, казак у фальклорных апавядках і песнях беларусаў выглядае прэзентабельна. Ён – «малады-казак,-удалы» [8, 139], у добрай фізічнай форме, мае густы чуб [8, 136], багату і прыгожую шапку з чырвоным верхам, якая «...што мак расцвітае» [8, 231]. Яго кашуля – не з шэрага нябеленага льну, у які штодзённа апраналіся сяляне, а з тонкага белага палатна: «Рубашачка вісіць / Тонка-бела» [8, 202, 206]. Часам яна выраблена нават з шоўку: «Налажылі на казака / Шаўкову сарочку» [8, 233, 234], што, па сялянскім мерках, – нявіданая раскоша. Бывае казацкая кашуля і чырвонай [8, 236]. І белая палатная, і чырвоная шоўкавая кашулі казака ў песнях беларусаў выглядаюць урачыста, звычайна аздоблены вышыўкай «Налажылі на казака / вышыту сарочку» [8, 77, 236]. Гэта – прыкмета святочнага і рытуальнага адзення ў традыцыйнай культуры ўсходніх славян.

Вывераны арыгінальны стыль адзення і адрознасць казака ад звычайных сялян заўважна пры першым поглядзе на сілуэт, абрысы яго фігуры, колеравую гаму постаці. Паводле ўзгадванняў у фальклорных крыніцах Беларусі, – казак, як правіла, апрануты не ў самаробную вясковую верхнюю нефарбаваную вопратку «някідкіх» натуральных (белага, шэрага) колераў, а ў дарагу і прыгожа пафарбаваную: у зялёны жупан [8, 136, 160], сінюю сукню [8, 232] ці блакітны жупан ці свету: «...у жупане галубенькім» [6, 300]. Давяршае ансамбль верхняй вопраткі адметны абутак: боты з жоўтай скуры [6, 300], а не сырамятныя шнураваныя пасталы ці мазаныя дзэгцем чорныя сялянскія боты. Заможнасць казакоў падкрэсліваюць і аксэсуары іх строяў. Сярод рэчаў казацкага абиходу – шаўковая хустка «кітайка-платок» [8, 189, 208], чырвоная шаўковая хустка [8, 207], прыгожы чырвоны шыўкавы пояс: «Чырвоная кітайкаю / Лічанька накрыта» [6, 300]. Ён мае залатыя пярэсценкі: «Тры залатых персні» [8, 226]. Беларускія сяляне ў штодзённым побыце, ды і ў побыце святочным, не карысталіся такімі рэчамі.

Казакі мелі грошы як для разлікаў і гандлю, так і для задавальнення сваіх асабістых прыхільнасцей і звычак. Прыкмета незалежнага, не звязанага з падпарадкаваннем панам і шляхце ды працай на іх, прыватнага побыту казака – тое, што ён волна і часта паліць сваю «люльку-ццюцонку» ці: «Курыць трубку табаку» [8, 133, 227, 237], – часам багата аздобленую. Ён – заможны чалавек з уласнымі налічнымі сродкамі: мае «грошы ў шкатулцы» [8, 204], ці (што сведчыць пра вялікую заможнасць нават багачце казака), – у значна больш вялікай па памерах, чым шкатулка, «скрыні» [8, 232].

Кашт добрай шаблі, нават не аздобленай срэбрам ці золатам, у XVI–XVII стагоддзях дасягаў памераў гадавога жалавання вайскоўца, а булатны клінок з залатай насечкай каштаваў цэлае састаянне [2]. Шабля, этымалогія паходжання назвы якой звязана з гаворкамі і мовамі шэрагу народаў Еўразіі [11, 137], часам перадавалася як спадчына ў раду ваяроў. Шабля і іншыя прылады барацьбы і прафесійнай прыналежнасці да ваеннай супольнасці казака паводле беларускіх тэкстаў – багата і па-мастачку аздоблены каштоўнымі металамі. Ён узброены: ўпрыгожанай золатам зброяй: «Ой, на ём зброя, / Да ўсё залатая» [8, 231], – вострай шабляй [8, 134, 136, 138, 141, 165], ці нават мячом [8, 195, 231], з якога пераможна капае кроў [8, 233, 235]; парухавым ружжом [8, 141, 225, 226]. Трэба адзначыць, што колоча-сякучая зброя (меч, шабля, шпага) – паказчык высокага сацыяльнага статусу яе ўладальніка: у тагачаснай Еўропе іх мелі права насіць толькі прыналежаўшы да шляхты, дваранства, баярства і магнатэрыі асобы – нашчадкі радоў воінаў і лідэраў еўрапейскай супольнасці і роўныя ім па статусе прафесійнай вайскоўцы. Канстатацыя ў беларускім фальклоры фактаў, што казакі маюць лепшую на той час (XVI–XVII стагоддзе) якасную і вельмі дарагу зброю – сцвярджае разумення аўтарамі і носьбітамі фальклору здольнасці казацтва змагацца «на роўных» з любым праціўнікам ды любым войскам.

Мал. 5. Побыт казакаў у выявах на паштоўках пачатку ХХ стагоддзя
(прыватны збор аўтара)

Тое, што казак як правіла мае час на самадасканаленне, заняткі мастацтвам, сцвяржае шэраг фальклорных тэкстаў беларускіх песень, апісваючых стаўленне казакаў да мастацтва. Паводле апошніх, ён ці сам валодае музычнымі інструментамі, ці наймае музыкаў, якія імі валодаюць, ражком і трубой: «Зайгралі ў ражок. / Як ішлі мы пад гару, / Зайгралі ў трубу» [8, 143], [8, 143], – скрыпкай і дудкай [8, 66, 67, 68, 136, 160], бандураю [6, 268], барабанам [8, 66, 67, 145].

Стандартнае ўбранне асноўнага транспартнага сродка вольнага ваяра – хуткага каня – таксама сведчанне паспяховасці і заможнасці казакаў ва ўяўленнях беларусаў. Конь казака ў

песенных апісаннях ходзіць пад аздобленым золатам сядлом: «А ў Кіеве-горадзе / Станавіліся / Залатыя сёдлачкі / Папыліліся» [8, 65, 74, 75, 79, 139, 140, 160], – сядлом з шоўкавай вышыўкай [8, 179] і шоўкавай папругай [8, 145] ды залатымі вуззіламі [6, 300]. Такое ўбранне для сваіх коней маглі сабе дазволіць на беларускіх землях XVI–XVII стагоддзяў толькі прывілежаваныя групы грамадства, прыгнятальнікі сялян, – магнаты і шляхта. Тое, што казакі мелі магчымасць убіраць сваіх коней на роўных з магнатамі і шляхтай ці мець ад іх трафеі – сведчанне разумення носьбітамі фальклору (сялянамі) казакаў як роўных па магчымасцям і патэнцыялу супраціўнікаў шляхецка-магнацкага прыгнёту.

Варта падкрэсліць, што спецыфіка прадстаўлення артэфектаў матэрыяльнай культуры казакаў у беларускім познетрадыцыйным фальклору сведчыць пра наступныя акалічнасці: а) сацыяльна-гістарычныя абставіны, якія абумовілі з’яўленне казакаў на беларускіх тэрыторыях, абумоўлены пошукам самавызначэння і самаідэнтыфікацыі беларусаў і ўкраінцаў ва ўмовах спробаў асіміліраваць і замацаваць прыгнёт нашых народаў з боку магнатаў Рэчы Паспалітай; б) крыніцы, прадстаўляючыя казакаў і артэфекты іх матэрыяльнай культуры у помніках фальклору беларусаў – перадусім сацыяльна-бытавыя песні і, у меншай ступені, песні пра каханне і іншыя жанры познетрадыцыйнага фальклору, за рэдкім выключэннем апісваючыя гістарычныя падзеі на беларускіх тэрыторыях XVI–XVII стагоддзяў; в) фальклорныя помнікі Беларусі, апісваючыя казацкую матэрыяльную культуру (з акцэнтацый яе мастацкай і эстэтычнай каштоўнасці і прывабнасці), блізкія па сваім светаадчуванні да замацавання за казакам статусу культурнага героя, засяроджаннага на апекаванні прыгнечанымі ды на барацьбе з несправядлівасцю.

Крыніцы і літаратура

1. Без-Корнилович М. Исторические сведения о примечательных местах в Белоруссии: справочное издание факсимильного типа. – Минск : Алвит, 1995. – 320 с.
2. Волков В. Русская рать: испытание смутой. Мятэжи і войны начала XVII столетия. – М. : Прометей, 2017. – 340 с.
3. Калацэй В. Каляндарная і працоўная раннетрадыцыйная класіка песень Беларускага Паазер’я і Паўднёвай Аўкштайтэй // Весті Міжнароднай акадэміі вывучэння нацыянальных меншасцей: нацыянальныя меншасці на Беларусі і ў свеце. – Брэст, 1997. – № 2. – С. 3–4.
4. Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры / рэд. калегія : В.Барысенка і інш. – Т. 1. З старажытных часоў да канца XVIII ст. – Минск : Навука і тэхніка, 1968. – 448 с.
5. Мухаринская Л. Белорусская народная песня. Историческое развитие (Очерки) / ред. З. Можейко. – Минск : Наука и техника, 1997. – 216 с.
6. Песніпракаханне / уклад., сістэматызацыя тэкстаў, уступ. артыкул і камент. І. Цішчанкі ; уклад. муз. часткі С. Нісневіч; рэд. А. Фядосік, Г. Цітовіч. – Минск : Навука і тэхніка, 1978. – 616 с.
7. Саверчанка І. Старажытная паэзія Беларусі: XVI–першая палова XVII ст. / рэд. А. Мальдзіс. – Минск : Навука і тэхніка, 1992. – 254 с.
8. Сацыяльна-бытавыя песні / уклад., сістэматызацыя тэкстаў, уступ. артыкул і камент. І. Цішчанкі, В.Скідана; уклад. муз. часткі Г. Таўлай; рэд. А. Фядосік. – Минск : Навука і тэхніка, 1987. – 488 с.
9. Таўлай Г. Мелодыка песень з сацыяльна-бытавымі сюжэтамі // Сацыяльна-бытавыя песні / уклад., сістэматызацыя тэкстаў, уступ. артыкул і камент. І. Цішчанкі, В.Скідана; уклад. муз. часткі Г. Таўлай; рэд. А. Фядосік. – Минск : Навука і тэхніка, 1987. – С. 22–40.
10. Brandt, Josef von (1841–1915), Painter // *Benezit Dictionary of Artists*. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – P. 88–96.
11. Stachowski M. The origin of the European word for sabre // *Studia Etymologica Cracoviensia*. – vol. 9. – Krakow: Jagiellonian University Press, 2004. – P. 133–141.

Андрій Федорук (Чернівці)
доцент кафедри історії України
факультету історії, політології та міжнародних відносин
Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича,
кандидат історичних наук

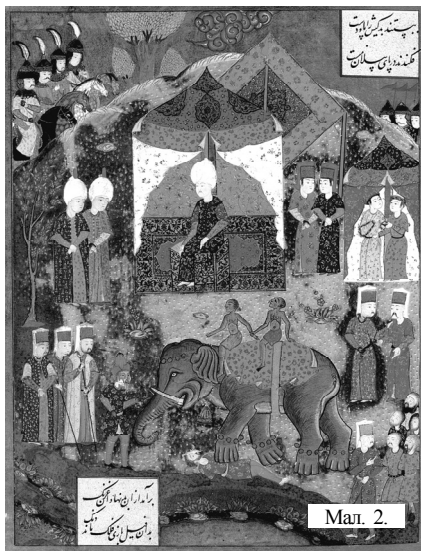
Походження, чисельність та організаційна структура підрозділів бойових слонів Османа II у Хотинській війні 1621 р.

Хотин увійшов у європейську історію як місце численних бойових зіткнень, з яких найбільше відбулося у 1621 р., і через свою тривалість (з 2 вересня по 9 жовтня 1621 р.) закарбувалася в пам'яті сучасників під назвою «Хотинська війна». Проте головною прикметою останньої стало те, що під час неї у розпорядженні турецького султана Османа II був невеликий військовий підрозділ бойових слонів. Щодо обставин появи цих великих тварин для війни на озброєнні османців перед Хотинським походом, то відомості про це в актових документах між собою майже не різняться, оскільки усі вони походять, в основному, з польських розвідувальних повідомлень зі Стамбула. Наприклад, якийсь з королівських шпигунів орієнтовно наприкінці квітня 1621 р., спостерігаючи за вступом турецьких військових частин з султанської столиці, зазначив, що серед них важко було не помітити 4-х великих слонів, яких «подарував перський король» [1, 178]. У донесенні інших польських розвідників, що датується часом до вересня 1621 р., в якому також зазначаються великі за чисельністю сили Османа, але чітко вказуються тільки «чотири слони у війську тому, котрих надіслав перський король» [2, 2]. Як бачимо, в обох вказаних рапортах польських шпигунів повідомляється про те, що бойових слонів османці отримали з Сефевідського Ірану, а конкретніше – від самого «перського короля». Під останнім мається на увазі іранський шах Аббас I (Мал. 1), який у 1603 – 1612 і 1616 – 1618 рр. успішно воював з Османською імперією. Саме його за вдалу реформаторську і воєнну діяльність пізніше прозвали «Великим» [21, 272-276; 19, 181-187]. Відомо, що 26 вересня 1618 р. турецький султан уклав Марандський (Серавський) мирний договір з перським правителем, внаслідок котрого від останнього Осман II отримав у подарунок, як моральну компенсацію за територіальні втрати після невдалої для нього війни, указаних бойових слонів [29, 25, 90-96]. До Ірану цих великих тварин для потреб війни традиційно, як і в сиву давнину, поставляли з Індії. Крім того, відомо, що перський шах Аббас у 1595, 1605 – 1606 і 1622 – 1623 рр. зі змінним успіхом воював з імперією Великих Моголів за економічно і стратегічно важливе місце Кандагар [18, 430, 460; 23, 227-228, 240; 24, 102-108]. Тому слони у досліджуваній період могли потрапити до сефевідської армії також як військові трофеї, або – подарунки монгольських падишахів внаслідок укладення мирних договорів [26, 63].

Однак слід відзначити, що існують певні розбіжності стосовно появи османської елфантерії у запеклих боях під Хотином між повідомленнями документальних та наративних джерел. Зокрема, турецький хроніст Мустафа Наїма говорить, що «п'ятого дня названого місяця (25 червня. – А. Ф.), проминувши Балкани із повенярнями через перешкоди та болота, цього разу навіть привели [до війська] чотирьох дужих слонів» [7, 63]. Отже, він стверджує, що останні з'явилися у складі армії султана Османа лише тоді, коли вона підходила до берегів Дунаю. Це відбулося, на його думку, тому, що «верблюди, які переносили султанське шатро по місцях із частими повенями, знесилилися, то що службу поклали на отих слонів» [7, 63]. Проте ці твердження турецького хроніста не витримують жодної критики у порівнянні з повідомленнями польських розвідників. Бойові слони перебували на озброєнні османців від часу їхнього вступу зі Стамбула, просто вони тоді виконували в їхній армії різноманітні військові функції. За одними повідомленнями вони несли «намети, кожний із яких призначено для 15 осіб» [1, 178], за іншими – були «навантажені барабанами» [7, 63]. До того ж, Наїма не міг говорити про останніх як про подарунок іранського шаха Аббаса I че-

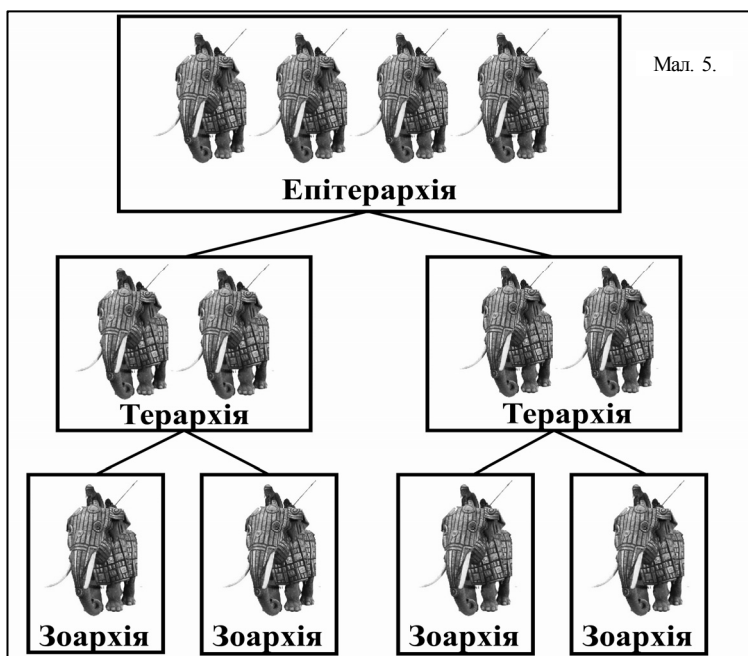

*Mafagatē Cyro nocuere, Scythique Darōs:
Turca tibi nocuit, sed Scythia cepit, ABAS.*

Мал. 4.

рез своє негативне ставлення до нього, уважаючи його підлим «Невдячником», який «знову постарався укласти [з Османами] вічний мир» [7, 52].

Відомо також, що визначена кількість цих великих тварин утримувалася в турецькій столиці ще в XVI – на початку XVII ст. у султанському звіринці, де за них відповідали спеціально призначені службовці – «мірахур» та його помічник, «молодший мірахур». В їхньому відомості було і відповідне спорядження для верблюдів й слонів – візки та паланкіни як у середній палату османського правителя, так і за його воротами [20, 93]. У 1540 р. відділ для обслуговування тварин під керівництвом «мірахура» нараховував 2800 осіб, а на початок XVII ст. він уже значно чисельно збільшився і становив до 4322 слуг. У 1547 р. в окремих турецьких провінціях вже існувала споріднена служба, до якої було залучено кілька тисяч осіб, що займалися доглядом за пасовиськами та утриманням тяглових і верхових тварин. До неї входила поряд з різними слугами конюшенні (конюхи?), шорники, ковалі, ветеринари та погоничі [20, 93]. Так, у місті Едірне в означений період існувала навіть така нижча службова посада як «кішлак еміні», котрий відповідав за умови утримання і якість харчування слонів [27, 120]. Це вказує на те, що в Османській імперії була завбачливо організована ціла відповідна інфраструктура для утримання елефантерії в провінціях. Мабуть, така служба була створена і в Белграді, після його захоплення османцями в серпні 1521 р. Там за свідченням відповідних зображень, у середині XVI ст., турецький султан Сулейман I, якого згодом прозвали «Пишним», провів жорстокі страти військовополонених за допомогою слонів (Мал. 2). Подібні звістки у нарративних джерелах фіксуємо і пізніше. Зокрема, Мустафа Наїма розповідає про те, що вже перебуваючи на Дунаї з армією, Осман II, у свою чергу, також організував аналогічні жакливі страти захопленням на морі в полон запорожцям, під час яких «дехто особисто розстріляв стрілами козаків, тих, хто виявився відступниками – роздерли на шматки, а ще дехто позабивали, розтоптавши слонами (курсив мій. – А. Ф.)» [7, 65]. В іншому турецькому нарративному джерелі, яке називається «Газанаме», також про це говориться, що деякі вищеназваних бранців страчували «на березі річки, де їхні тіла були розтопані ногами роздратованих слонів» [10, 501].

Стосовно виду тварин, з яких складалася османська елефантерія під Хотиним у 1621 р., то в писемних джерелах знаходимо про це конкретну інформацію тільки у Я. Собеського, який повідомляв, що «кровожерний молодий тиран (султан Осман. – А. Ф.) привів чотирьох слонів, щоб показати свою могутність і нажахати польське військо африканськими чудовиськами» [5, 67; 11, 22]. Як бачимо, сеймовий комісар у своїх мемуарах говорить, що бойові слони турків належали до африканського виду. Проте відомості з актових документів і свідчення зображувальних матеріалів повністю цьому суперечать. З рапортів польських шпигунів видно, що подаровані іранським шахом тварини були, скоріше за все, азійського виду, оскільки, як вже згадувалося вище, перси ще з часів Ахеменідів й Сасанідів завжди отримували слонів з Індії [14, 324–325; 15, 136; 17, 164–168]. Підтвердженням цього є також зображення цих великих тварин на гравюрі «Війна Польщі з Туреччиною 1621 року», яку виконав художник Якоб Лауро у 1624 р. на замовлення Римської курії, тобто майже по живих слідах цієї визначної історичної події [30, 108–109]. Автор цієї гравюри, схематично зображуючи театр бойових дій, намагався відтворити головні деталі, щоб його панорама Хотинської війни в основних моментах відповідала життєвим реаліям. Зокрема, художник на лівому березі Дністра поряд з верблюдами зобразив і слонів (Мал. 3), яких мали турки в ході цього військового походу. Безумовно, що саме зображення на гравюрі є надто схематичним, щоб чітко встановити, до якого виду належали тварини з османської елефантерії, проте короткі й невеликі вуха та невисокий, у порівнянні з верблюдами, важкий тулуб говорить про азійський вид цих слонів. Значно більш чітко останню ознаку в будові тіла, характерну саме для цього виду тварин, видно на фрагменті картини, присвяченій запеклим боям під Хотиним, відомого фламандського художника Пітера Снаєрса, який з 1628 р., перебуваючи при дворі Габсбургів, виконав її, по суті, на основі опублікованого варіанту гравюри Лауро [25, 63]. На полотні баталіст показав на задньому плані від османської артилерійської бата-

реї слонів та верблюдів (Мал. 4), що спокійно пасуться на лівому березі вищезазваної річки. Зображені на картині слони за своїми морфологічними ознаками повністю відповідають азіатському виду цих великих тварин.

Що ж до кількості й спорядження слонів, які входили до складу елефантерії в армії султана Османа II, то у наявних писемних джерелах, а також зображувальних матеріалах можна знайти досить суперечливі дані про чисельність цих великих тварин та необхідні цінні відомості, які стосуються їхнього різного функціонального еквіпування у період Хотинського походу. Приміром, утікач із турецької неволі шляхтич Юрій Вороцький у розташуваннях польсько-литовського війська 16 липня 1621 р. свідчив: «слонів чотири, що нині носять намети, а перебравшись через Дунай ті чотири слони мають носити напнуте на них турецьке шатро і повсякчас [будуть до цього] готові, і вдень, і вночі» [4, 226]. Натомість, шляхтич Ян Чаплінський у своєму листі до Єжи Радзімінського від 1 жовтня 1621 р. писав, що «верблюдів, буйволів у війську неприятельському велика сила, але слонів є 8» [9, 215]. А в «Подорожніх замітках» Симеона Лехаці, які датуються приблизно другою чвертю XVII ст., про цих тварин на озброєнні турків взагалі просто говориться, що у «[війську] Османа були і слони», без жодного зазначення їхньої кількості [6, 255]. Такі розбіжності у повідомленнях сучасників Хотинської війни 1621 р. можна, з одного боку, пояснити різною їхньою поінформованістю, а з іншого – станом збереженості самого актового документу чи наративного джерела. Найбільше довіри з наведених свідчень заслуговують дані Вороцького, котрий сам на власні очі бачив цих великих тварин у султанській армії, до того ж, вони знаходять підтвердження у донесеннях й інших очевидців, що частково вже наводилися вище. Лист Чаплінського дійшов до нас у копії, тому важко стверджувати, яке саме число слонів фігурувало в його оригіналі, можливо, у ньому воно було зовсім іншим. Цей шляхтич також був активним учасником заплеклих боїв під Хотином, тому бачив діяльність османської елефантерії на власні очі, бо подає стосовно неї й інші цінні відомості, про які будемо говорити в наступних публікаціях з цієї проблематики. Щодо записів Симеона, то незважаючи на те, що факти, подані ним, часто є перекрученими, відсутнє точне їх датування, місяцями порушується хронологічна послідовність викладу подій, вони усе ж мають певну цінність як свідчення, якщо не завжди очевидця, то в усякому випадку – сучасника, котрий висвітлює окремі цінні деталі зазначених бойових дій. Отже, можна говорити, що в елефантерії армії Османа II налічувалося всього чотири азіатських бойових слони, які турецький султан отримав у подарунок від перського шаха Аббаса в листопаді 1620 р. Саме ця цифра прийняла також сучасна історіографія [29, 96; 22, 76, 234].

Проте зазначене число цих великих тварин означало не тільки їхній кількісний показник, що перебував на озброєнні в османців, воно, мабуть, відображало і стан чисельності окремих слонових підрозділів, з яких складався такий екзотичний рід військ як елефантерія. Так, ще у давньоіндійському політичному й економічному трактаті «Архашастра», котрий приписують брахману Каутільї, говориться, що на 1 слона приходилося 15 піхотинців або 5 вершників [3, 423]. Отже, ця сукупність воїнів на чолі з бойовим слоном становила у військовій організації Давньої Індії окрему тактичну одиницю. Проте в елліністичний час, коли елефантерія потрапила також й на європейські терени, її внутрішня організація зазнала докорінних змін [13, 169–170; 28, 236–237; 12, 99]. За повідомленням «Тактики» давньогрецького мислителя Асклепідота: «при слонах начальник одного слона називається «зоарх», двох же – «терарх», а з'єднання – «терархія», «епітерарх» же – [начальник] чотирьох [слонів], а з'єднання – «епітерархія», «ларх» же [начальник] восьми [слонів], а шістнадцяти – «елефантарх», «керарх» же – [очоловав з'єднання] із тридцяти двох [слонів], а [начальник їх] подвійного числа – «фалангарх» і [їх] з'єднання назвуть одноіменно кожному начальству» [8, 21]. З наведеної цитати античного філософа видно, що елефантерія в арміях великих елліністичних держав отримала струнку внутрішню організацію, яка робила її більш зручною в управлінні у воєнних умовах. Далі, після деякої перерви, вона, частково зберігаючи елліністичні особливості у поєднанні з індійськими традиціями, знову появилася в арміях Са-

сандського Ірану [14, 317–362; 15, 135–147]. Після арабського завоювання цей екзотичний рід військ більше майже не використовувався персами на війні. Пізні згадки про слонів на озброєнні останніх – цих великих тварин, які в давнину традиційно уважалися «царськими», – переслідували не стільки військову мету, скільки повинні були продемонструвати високий статус влади правителя, котрий у такий спосіб нагадував усьому Сефевідському Ірану та сусіднім народам про державну велич персів [16, 44]. Чи наслідувалися при цьому щодо елефантерії традиції часів Сасанідів, невідомо, але вказане число цих великих тварин для війни говорить про певне відлуння давньої внутрішньої організації слонових підрозділів у складі сефевідської армії. То можна припустити, що іранський шах Аббас I подарував молодому турецькому султану цілу «епітерархію» бойових слонів, яка, у свою чергу, складалася з двох «герархій» та чотирьох «зоархій» (Мал. 5).

Отже, невеликий підрозділ елефантерії, який був у розпорядженні Османа II під час Хотинської війни, мав перське походження і складався з азійського, а не африканського виду слонів, як про це стверджують деякі сучасники цієї вікопомної події. Кількість слонів була порівняно невеликою, більшість повідомлень документальних та нарративних джерел вказують, що у султана було всього чотири таких великих тварини, які склали окремий військовий підрозділ. Чисельність останнього дає підстави припустити, що він мав достатньо чітку і пропорційну внутрішню організацію, починаючи від одного слона як нижчої тактичної ланки («зоархії») і до усіх чотирьох, котрі разом склали окремий взвод («епітерархію») у складі такого екзотичного роду війська як елефантерія. Усі ці дані уже опосередковано говорять про можливе бовіве використання османцями цих великих тварин у війні 1621 р.

Джерела та література

1. Ordo wyjazdu cesarza tureckiego z Konstantynopola, 1621 r. // Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie. – Rkps. 111. – S. 177–179.
2. Relacja NN dla NN donosząca o przygotowaniach tureckich do rozprawy z Rzptą, m.in. informacje koniuszego kor. [Krzysztofa Zbaraskiego] o organizacji i sile wojsk tureckich // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Radziwiłłów. – Dział II. – Suplement. – Sygn. 354 (1). – S. 1–2.
3. Архашастра или наука политики / Пер. с санскр. В. И. Кальянова. – М.;Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 796 с.
4. Жерела до історії України-Руси: У 16-ти т. – Львів: Накл. НТШ, 1908. – Т. 8. Матеріали до історії української козащини по р. 1631. – 407 с.
5. История Хотинского похода Якова Собеского (1621) / Пер. с пол. К. Мельника // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под ред. В. Антоновича. – К.: Тип-я К. Новицкого, 1896. – Вып. II. (Первая половина XVII ст.). – С. 40–126.
6. Лехаці Симеон. Путевые заметки / Пер. М. О. Дарбиняна. – М.: Наука, 1965. – 322 с.
7. Наїма Мустафа. Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну) / Пер. осман.-тур. О. Галенка та О. Кульчинського. – К.: Вид-во Жу-панського, 2016. – 288 с.
8. Нефедкин А. К. Асклепидот. Тактическое искусство // Para Bellum. Военно-исторический журнал. – 2004. – № 2 (22). – С. 5–36.
9. Kopia listu od pana Czaplńskiego do Jerzego Radziwińskiego 1 Octobris z obozu pisanego (Chocim 1621) // Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów. – Warszawa: Panstw. Inst. Wydawniczy, 1959. – S. 208–218.
10. Ostapchuk V. An Ottoman *Ğazânâme* on \square alif Paša's Naval Campaign against the Cossacks (1621) // Harvard Ukrainian Studies. – 1990. – Vol. 14. – No 3/4 (December). – P. 482–521.
11. Sobieski J. Pamiętnik wojny chocimskiej / Przełoz. Wł. Syrokomla. – Petersburg: Nakł. B. M. Wolffa, 1854. – IV, XXII, 78, IV s.
12. Абакумов А. А. Боевые слоны в истории эллинистического мира (последняя треть IV – II вв. до н. э.). Монография. – М.: ООО Издательство «Книга», 2012. – 116 с.

13. Арманди П. Д. Военная история слонов с древнейших времен и до изобретения огнестрельного оружия, с критическими замечаниями относительно нескольких наиболее знаменитых воинских деяний древних. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2011. – 384 с.
14. Банников А. В. Эпоха боевых слонов (от Александра Великого до падения персидского царства Сасанидов). – СПб.: Евразия, 2012. – 480 с.
15. Банников А. В., Попов А. А. Боевые слоны в Античности и раннем Средневековье. – СПб.: Изд-во СПбГУКИ, 2013. – 168 с.
16. Горелик М. В. Шагающие крепости // Вокруг света. – 1976. – № 1. – С. 42–44.
17. Дмитриев В. А. «Персы получают их из Индии», или почему парфяне не использовали боевых слонов? // Метаморфозы истории. – Псков: ПГУ, 2013. – № 4. – С. 153–172.
18. История Индии в средние века / Отв. ред. Л. Б. Алаев, К. А. Антонова, К. З. Ашрафян. – М.: Наука, 1968. – 728 с.
19. История Ирана / Отв. ред. М. С. Иванов. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – 488 с.
20. Инаджик Г. Османська імперія: Класична доба 1300 – 1600. – К.: Критика, 1998. – 286 с.
21. Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. В., Беленицкий А. М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. – 392 с.
22. Сас П. М. Хотинська війна 1621 р. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2012. – 526 с.
23. Синха Н. К., Банерджи А. Ч. История Индии. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1954. – 440 с.
24. Фарзалиев А. М., Мамедова Р. М. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 2004. – 228 с.
25. Федорук А. Хотинська битва 1621 року. – Чернівці: Золоті литаври, 2010. – 76 с.
26. Farrokh K. Iran at War 1500 – 1988. – Oxford: Osprey Publishing, 2011. – 482 p.
27. Mikhail A. The Animal in Ottoman Egypt. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 336 p.
28. Scullard H. H. The Elephant in the Greek and Roman World. – Ithaca; New York: Cornell University Press, 1974. – 288 p.
29. Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej (1621 r.). – Lwów: Nakł. ks. Seyfartha i Czajkowskiego, 1889. – 238 s.
30. Żygułski Jun Zd. Sławne bitwy w sztuce. – Warszawa: Pagina, 1996. – 224 s.

Денис Позняков (Хотин)
науковий співробітник ДІАЗ «Хотинська фортеця»

Османські військові підрозділи на території Хотинської нахії у XVIII–XIX ст. : структура, чисельність, дислокація, символіка

Актуальність питання перебування османських військових формувань на території сучасної України зумовлена недостатнім рівнем дослідження даної проблематики як у радянській, так і в сучасній історичній вітчизняній науці. Це пояснюється тим, що в радянський час османістика, як галузь історичної науки, не отримувала належної уваги. Османські джерела з історії України, що були відомі науковцям, у силу різних причин розглядались однобоко крізь призму марксистсько-ленінської ідеології, де негативним фактором (експлуаторами) виступали турки-османи, що нещадно пригнічували, експлуатували слов'ян. Проте зі здобуттям незалежності, османістика отримала можливість, залучаючи вже раніше відомі, так і нові джерела, по-новому розглянути історію українських земель, які перебували під владою Високої Порти.

Військова присутність османських султанів на українських землях розпочинається ще з XVст. У той час південь України (Кримське Ханство) та Буджак потрапляють під війсь-

ково-політичний вплив османів, який вони максимально намагались розширити протягом XVI–XVII ст. Османи намагались контролювати ключові геостратегічні точки на українських землях, де вони споруджували нові фортеці або модернізували уже існуючі.

Проте, після підписання Карловицького мирного договору, який завершив Велику турецьку війну, Османська імперія від політики розширення кордонів переходить до політики їхньої консервації. Втрата Кам'янець-Подільського змусила османів формувати нову стратегічну опору на своїх північно-західних кордонах. Турки обрали Хотин, який майже на сто років став одним із ключових пунктів у стратегічній лінії фортець Очаків – Бендери – Хотин [14, 105]. З 1713 по 1718 рр. османи навколо Хотинського замку зводять Нову бастионну фортецю. Саме в цей період турки створюють військово-адміністративну одиницю навколо Хотина – нахіє, до якої увійшли навколишні села, що були відкріплені від Молдавського

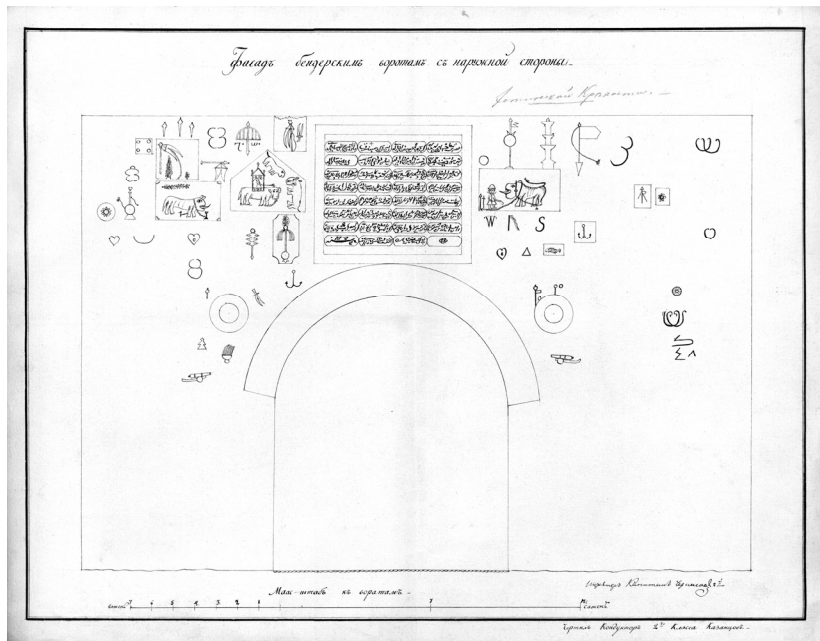

Рис. 1. Фасад Бендерських (Стамбульських) воріт Хотинської фортеці з яничарською символікою.

князівства [6, 40]. Території цієї, по суті особливої, військової зони, де розміщуються військові підрозділи османської імперії, підпорядковувались напряму османському уряду. Про важливість нового оборонного пункту свідчать османські джерела, зокрема, лист султана Ахмеда III до кримського хана Каплан Гірая, де вказується потреба у проведенні якісних фортифікаційних робіт у Хотині: «Поважний кримський правителю, безпосередній нащадок ханського роду Каплан Гірай хане! Всі звернення, надіслані до мого палацу, були обговорені та оцінені належним чином, після чого Ви повинні знати про це. У зв'язку з відбудовою Хотинської фортеці та виконанням фортифікаційних робіт у наших тамтешніх прикордонних регіонах раніше з мого палацу були відправлені мною доручення відповідальним особам [міста-фортеці Хотина]. Наш головнокомандувач переможною армією, розташованою в околицях Хотина, візир Абді-паша, з яким треба об'єднатися чи бути в союзі (нехай йому допомагає Господь Всевишній), звертався до нас. Також з'явився ваш представник у нашому

палаці з повідомленням та прихильністю. Отже, нашим султанським диваном прийнято рішення виділити для зазначеної мети 2 000 (дві тисячі) золота з тугрою» [6, 41].

Для посилення присутності османи перекидають сто тисяч переселенців, військові підрозділи з різних куточків імперії [2, 49]. Про присутність османських загонів у населених

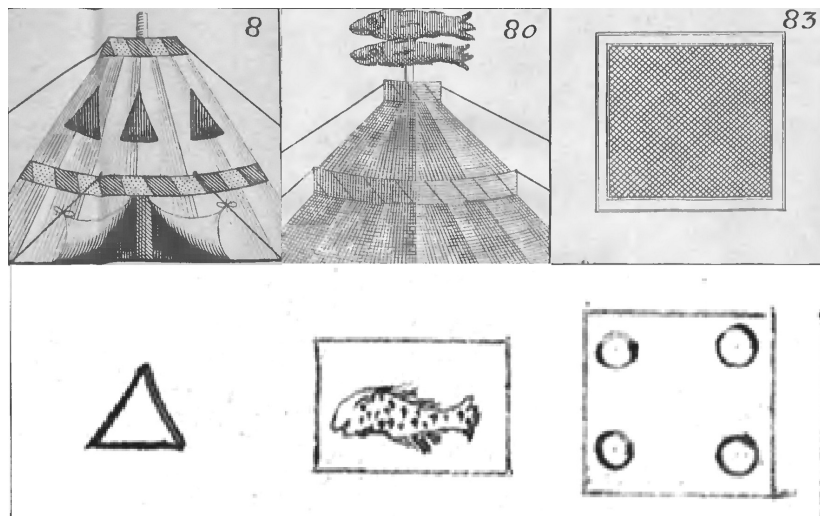

Рис. 2. Символіка орт джемаат, що дислокувались в Хотині (зверху орти джемаат за Луїджи Фернандо Марсілі, знизу символи на фасаді Стамбульських воріт).

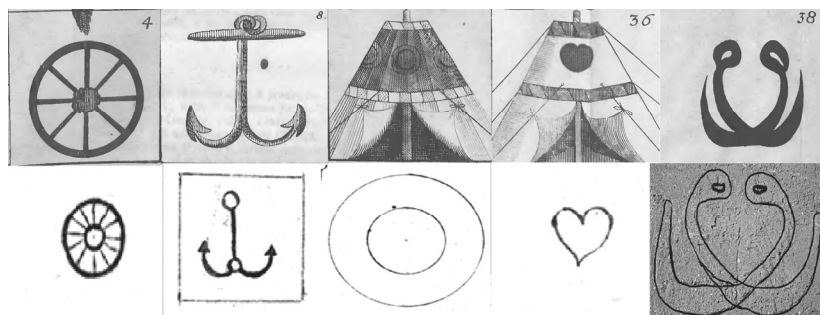

Рис.3 Символіка орт бьолок, що дислокувались в Хотині (зверху орти бьолок за Луїджи Фернандо Марсілі, знизу символи на фасаді Стамбульських воріт (окрім останньої). Символ двох змій 38 бьолок (знизу) представленні на Тімішоарських воротах фортеці (прорисовка автора).

пунктах тогочасної Хотинської нахії свідчать географічна та лінгвістична інформація. Одне з передмість Хотина в османський час називалось Румла – «Румелія» – «римська земля» – європейська частина Османської імперії. Села, які містять стару назву «Кишла» – «kisla» – «казарма», село Анадоли – «Anadolu» – «Анатолія» – азійська частина османської імперії, слова «kazan» – «казан» – «відро» – «котел»; «çesme» – «чешме» – вода / джерело

ло по сьогодні використовуються місцевими жителями, які не підозрюють, що вони мають осmano-тюркське походження.

Згідно з даними картографічними, іконографічними, писемними джерелами, ми можемо виокремити військову структуру гарнізону Хотинської фортеці та самої нахіє.

Протягом XVIII – поч. XIX ст. в Хотині дислокувались: яничарські орти (піхота), представники корпусу джебеджі (зброярів), артилеристи (топчу), хумбараджі (гренадери, солдати фортечної артилерії), генюлліяни, сипахи (провінційна квалерія) та липканський корпус татар.

Яничари. Яничарська піхота Османської імперії (оджак) виступала елітним регулярним корпусом, який у XV–XVII ст. наводив жах на всю Європу. Яничари вирізнялись суворістю дисципліною, високими бойовими якостями, хоробрістю тощо. Вони ділились на 101 орту джемаат, 61 орту бьолок та 34 секбан. Проте варто відзначити, що на момент розміщення яничарських підрозділів на території Хотинської нахіє яничарська бойова машина перебувала в глибокому занепаді. Хоча вона ще епізодично могла показати свою колишню міць (Прутська поразка російської армії).

Для яничарського гарнізону фортеці було споруджено 5–6 казарм, що розташовувались у північній частині бастионної фортеці [3, 35]. У різні періоди в Хотині було до 18 казарм (включно з яничарськими) [14, 121].

З писемних джерел ми можемо дізнатись, що у 1715–1718 рр. на території нахіє дислокувались 25 орта джемаатта 61 орта бьолок. Так, з «Копії дефтера з переліком сіл, жителі, яких розбіглися через вторгнення московитів або через зимування раніше в цьому краї військ кийського воеводи і шведського короля, або повторного завоювання і які передані особам призначеними по наказу теперішнього хотинського мухафіза Мехмед-паші для контролю за їх доходами» (далі Дефтер) ми бачимо, що офіцери яничарських підрозділів отримали у своє підпорядкування села Колініче та Вездовиче. Крім того, агам яничарів довірили с. Черлена, Гіневіч, Отаче, представник аги (кетхуда) однієї з яничарських орт отримав с. Хордова [10, 144-148]. Загалом 6 населених пунктів.

Про перебування яничарів в Хотині також свідчать інші писемні джерела, де згадуються їхні казарми як основа гарнізону Хотинської фортеці [9, 138].

Інформацію про яничарські орти, які базувались у Хотині та його окрузі, ми можемо також дізнатись з символіки, яку вони залишили на стінах фортеці. Кожна яничарська орта мала свій стяг, намет та символ, який їх вирізняв. В яничарській символіці домінують геометричні фігури, різноманітні тварини (слон, верблюд, риба, птахи, дракон, собака), меч Зульф'ікар тощо [23, 255–261; 24].

Завдяки вирізбленим символам на стінах фортеці ми можемо дізнатись, які з них несли службу в Хотинській фортеці. Значна частина цих символів сьогодні «засмічена» або знищена, але ті, що залишилися, надають їх (на жаль, невечерний) перелік. Певною мірою, в ідентифікації яничарських орт нам допоможе іконографічне джерело «Фасад Бендерських ворот» (надане автору Маріанною Шлапак), на якому ми можемо бачити символи яничарських орт, замальовані російським військовим Казанцовим на початку XIX ст. (Рис. 1).

На графіті зображені слон з паланкіном, «меч Аль» – Зульф'ікар, бунчук зі стрілою, кальян, колесо, розетка, гребінь, мінарет, туги різноманітних видів, якір, тигр на ланцюгу поряд з пальмовою гілкою, тигр на ланцюгу поряд з військовим прапором з бунчуками, гармати, мінарет, серця, арбалет зі стрілою, різноманітні геометричні фігури (концентричні кола, квадрати, трикутники), квіти, кипарис, глечик, змії, птахи, риби, арабські літери та цифри тощо. Причому деякі символи повторюються. Крім того, символіка збереглася й на Тімішоарській брамі фортеці, де представлені дві з'єднані змії, бунчук, арабські цифри та літери, споруда, що дуже нагадує мечеть, стріла. Зазначену символіку можна порівняти з іконографічною інформацією Луїджи Фернандо Марсілії опублікованою у 1732 р. у праці «L'Etat Militaire De L'Empire Ottoman, Ses Progrès Et Sa Décadence» [23]. Причому ми порівнюємо лише ту символіку, що повністю співпадає.

Згідно з порівняльним аналізом зображень, ми можемо стверджувати про дислокацію в Хотині та його окрузі (у різні періоди) наступних яничарських орт: Джемаат – 8 (трикут-

ник), 25 (прямокутник), 80 (риба), 83 (квадрат) (Рис. 2). Бюлюк – 4 (колесо), 8 (якір), 9 (концентричні кола), 36 (серце), 38 (дві змії) (Рис. 3).

Варто відзначити, графіка меча Зульф'ікар присутня також у символах таких орт як джемаат 3, 7, 35, 36, 39, 51, 100, 40 орти бюлюк. Слон присутній у 43, 79 джемаат. Мінарет – 6, 77 джемаат, 11, 28, 30 орт бюлюк. Гармати 16, 18, джемаат. Кипарис 11 джемаат, 19 бюлюк. Але провести їхню точну ідентифікацію практично неможливо.

У 1718 р. р. в Хотинській нахіє одночасно дислокувалось дві орти яничарів, 25 джемаат та 61 бюлюк. Чисельність орти варіювалась (максимально становила 500 вояків). Загальна чисельність орт становила 196. У середині XVIII ст. чисельність яничар становила 113400 вояків, але лише менше половини з них були солдатами [16, 11]. Звідси можемо розрахувати середню кількість солдатів в орті, яка склала 290 солдатів. Отже, кількість яничарів в Хотині могла складати від 580 до 1000 солдатів. Ці дані підтверджуються умовами капітуляції Хотинської фортеці 1806 р. [18, 89].

Джебеджи. Успіх яничарського оджаку на полі битви, чи під час оборони фортець у бою значною мірою залежав від діяльності ще одного підрозділу османського війська – джебеджи. Джебеджи були одним і з найважливіших допоміжних підрозділів в яничарському оджаці [16, 61]. Джебеджи – зброярі, що займалися виготовленням та ремонтом зброї, яка видавалась яничарам. Оджак джебеджи був створений відразу після виникнення яничарського війська. Він комплектувався аджемі огланами, які спочатку проходили службу в Джебхане (зброярські майстерні в Стамбулі), де власне й відбувалось їх знайомство з процесом виготовлення та ремонту зброї, і після кількох років навчання вони могли бути зараховані до корпусу джебеджи [15, 224].

До основних військових обов'язків джебеджи відносилось: технічне обслуговування, ремонт озброєння яничарів, зберігання зброї в спеціальних арсеналах, транспортування військового реманенту, запасів зброї, супровід та охорона усієї військової амуніції до театру бойових дій. Особливо ретельно джебеджи слідували за справністю стрілецької зброї та достатньою кількістю набобів до неї. Ще одна функція джебеджи – забезпечення зброєю тих яничарів, які проходили залогову службу в прикордонних фортецях, для чого у визначених місцях облаштовувались склади, яким опікувались уповноважені джебеджи офіцери [5, 313].

Всі значні гарнізони мали по декілька військових джебеджи [16, 61]. Про перебування, представників корпусу джебеджи в Хотині у 1718–1728 рр. розповідає канцелярист (капіт) Ібрагім Хамді-ефенді, який засвідчує розташування в цитаделі фортеці казарм джебеджи та жила джебеджибаші [9, 138; 20, 499]. Саме старий молдавський замок XV ст. був перетворений туркамина арсенал, де здійснювали свої прямі функції джебеджи [14, 110]. Крім казарм, які були відведені для джебеджи, в замку, в їхньому відомстві перебували порохові льохи та цейхгауз.

Топчу. Хотинська фортеця, як один із найпотужніших оборонних форпостів Османської імперії, мала значний артилерійський парк. Так, у 1739 р. він складав 157 гармат та 22 мортири [13, 166], у 1769 р. – 171 гармат та 23 мортири [22, 9], у 1788 р. – 153 гармати 14 мортир [17, 178], у 1806 р. – 162 гармати [18, 89]. Проте очевидно, що не всі гармати одночасно розміщувались на фортечних стінах та ретраншементі передмістя. Аналіз аксонометрії Хотинської фортеці 1769 р. (Рис. 4) та «План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туазів навколо, знятий після взяття цього плацдарму у 1769 р.» / «Plan de la Forteresse de Choczimen Moldavie, avec le sen viron de 300 toises a la ron de le veaprs la prise decette placeen 1769» (Рис. 5) показує, що одночасно на фортечних мурах можна було розмістити до 50 гармат та до 60 гармат на семи бастионах. Для обслуги артилерійського парку фортеця мала численний підрозділ артилеристів (топчу). Поряд Стамбульської брами фортеці для них спорудили комплекс казарм, які османи називали *Torçuve Toparabacı Kışlakları* / Казарми (для зимування) артилерії та артилеристів [20, 501; 9, 139]. Топчу ділились за спеціалізацією – майстрів з відливання гармат і власне артилеристів, які брали безпосередню участь у бойових діях [5, 311]. Власне оджаку топчу у XVIII ст. чисельністю близько 5 тисяч [5, 311], не вистачило б на комплектацію фортечних гарнізонів. Тому доукомплектація топчу відбува-

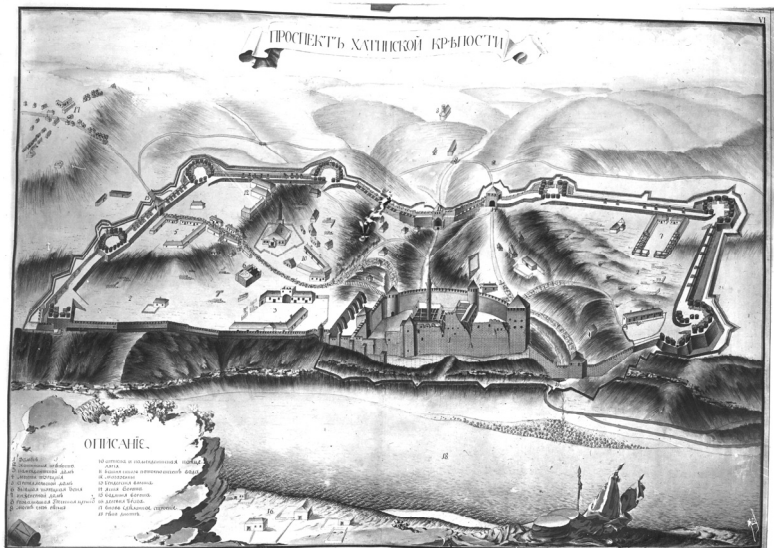

Рис. 4. Аксонометрія Хотинської фортеці 1769 року.

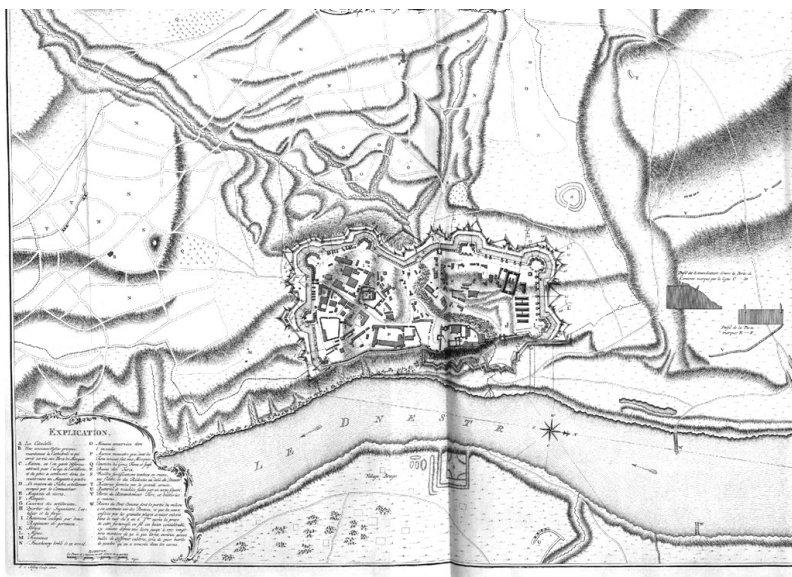

Рис. 5. «План фортеці Хотин у Молдавії, з околицями до 300 туаів навколо, знятий після взяття цього плацдарму 1769 р.» / «Plandela Forteresse de Choczimen Moldavie, avec lesen vironns de 300 toises a la ronde levee aprs la prise de cette placeen 1769».

лась за рахунок місцевих тімаріотів – сйрлі-кулу [5, 312]. Чисельність топчу фортечної артилерії та Хотина визначити надзвичайно важко. При цьому необхідно спиратись на ті дані, що артилерійський розрахунок складався з 4–6 топчу (і більше). Звідси оптимальною цифрою топчу може слугувати 440–660 топчу та місцевих артилеристів.

Хумбараджи. Для посилення фортечних гарнізонів турки активно використовували ще один вид війська, який можна було одночасно віднести як до піхоти, так і до артилерії – хумбараджи [16, 17; 10, 146]. Вояки корпусу поділялись на дві частини: утримувачів платні за службу та тімаріотів [5, 315].

Саме останні служили у фортецях. Пристуність хумбараджи у Хотинській нахії фіксується в Дефтері, де зазначається, що с. Шебутинка в 1716 р. було довірене хумбараджи-баші Ель-хадж Мехмеду [10, 146]. На озброєнні цього підрозділу знаходились металеві бронзові, чугунні гранати, тому нерідко їх називали бомбардирами або гренадерами. Перебування вояків хумбараджи в Хотині підтверджується археологічними відомостями. Так, під час щорічних розкопок археологи часто знаходять уламки скляних ручних гармат, які могли використовуватись як в піхотному бою, так і при обороні фортеці [4, 59].

Кіннота. Кіннота османської армії на території нахії складалась з наступних видів: кавалерії сипагів, легкої кавалерії генюлліян, татарської кінноти липок.

Сипагі (сипахи)– воїни двох категорій феодального війська Османської держави. Поділялись на улуфелісипагі – сипагі, воїни придворного кавалерійського війська, що отримували платню та тимари сипагі – воїни кавалерійського феодального ополчення, володарі ленів (зеамети, тимари) і у відповідності від доходів із цих ленів, зобов'язані були виходити в похід і виставляти визначену кількість вершників –джебелю і гуляям. Володарі дрібних тимарів самі йшли в похід в якості джебелю [1, 75–76]. Сипагі складали основу провінційної кінноти. До їх функцій у мирний час відносилось збирання податків. Крім того, часто сипахів залучали до інженерних робіт: риття окопів, траншей. Так, є свідчення, що забезпечення обороноздатності ровів фортеці та ретраншементу, їх розчистка у Хотині була покладена на сипагів [14, 112]. Їхня присутність також фіксується в 8 населених пунктах нахії [10, 148].

Генюлліян. Кіннота даного виду формувалась з добровольців християн та турків, які несли службу у фортецях. Перебувала на утримуванні місцевих податків. Генюлліян формувались як загони швидкого реагування та стримування наступу противника, поки основні сили місцевих гарнізонів будуть концентруватись [19, 227]. По своєму статусу – це фактично була кінна міліція (ополчення). Генюлліяни поділялись на правих та лівих. На території Хотинської нахії фіксується перебування представників цих збройних загонів в 14 населених пунктах [10, 144–146].

На окрему увагу заслуговує дислокація у селах навколо Хотина татарської кінноти липок. Ця кіннота сформувалась на території Речі Посполитої з нащадків воїнів хана Тохтамиша, який осів на території Великого Князівства Литовського після розгрому Золотої Орди військами еміра Самарканда Тимурленга. Липки 300 р. служили у війську Речі Посполитої, формували окремі хоругви. Проте, починаючи з кінця XVII ст., вони мігрують до Османської імперії. Причиною цього стало наростання релігійної нетерпимості, затримка платні за службу. Переходи липок на бік Османської імперії тривали протягом усього XVIII ст. Татари-липки компактно селились в Хотинській нахії, утворювали цілі квартали в містах, заселяли спустошені села після Прутського походу, засновували нові.

Про перебування татар-липок в Хотині та його окрузі є численні відомості. Так, в Атласі Ібрагім Хамді-ефенді згадує 6000 тисяч татар-липок (воїни з сім'ями), що жили в с. Атаки, де вони мали свою мечеть [9, 139–141]. У Дефтері згадується перелік з семи сіл, які були довірені липкам: Лобатнешни, Моложина, Шерол, Істанані, Гремешти, Копожешти, Сербічени [10, 143]. Про липок свідчить картографічний матеріал, де відзначені татарські селища [21]. Крім того, про липок згадував гетьман Пилип Орлик, перебуваючи в Хотині [8, 66]. У культурному плані-липки були носіями шляхетської культури Речі Посполитої, хоча сповідували іслам. У військовому плані-липки виступали легкою стрілецькою кіннотою, яка мала стрімкими ударами та відступами стримувати ворога, а у разі успіху переслідувати його рештки. Також липки мали й свою артилерію [8, 66].

Стамбульська і Тімішоарська башти містять також дві групи вирізьблених на їхніх стінах арабських цифр. Перша (Стамбульська брама) група цифри 4 та 8, друга (Тімішоарська брама) 1 та 8. Їх поєднує символ, що присутній над ними. Він надзвичайно схожий на стилізовану арабську літеру «*u*», що у сучасній турецькій мові передає звук «*u*». Проте подальші пошуки семантичного значення даного символу показали, що це одна із складових тамги-тотемуогузького племені бегдили, що проживали на території Анатолії та Сирії [26]. Бегдили брали активну участь у військових кампаніях османів в Європі та Персії. Також є відомості, що під час військових операцій під Хотиним у 1769 р. російські війська піддавались постійним нападам 5000 анатолійської кінноти [12, 36]. Арабські цифри 1 і 8, 4 і 8, можуть позначати нумерацію 18 та 48 бьолоків анатолійської кінноти племені бегдили (Рис. 6).

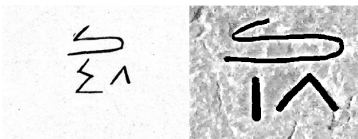

Рис. 6 Ліворуч – позначення 48 бьолока анатолійської кінноти племені бегдили на фасаді Стамбульських воріт. Праворуч позначення 18 бьолока анатолійської кінноти племені бегдили на стіні Тімішоарських воріт.

У різні періоди XVIII ст. чисельність османських підрозділів унахії варіювалось. Так, в 1739 р. чисельність гарнізону Хотина оцінювався російськими військовими у 10000 тисяч [13, 165], у 1769 р. – 20000 тисяч [12, 36]. Під час облоги Хотина союзним австро-російським корпусом його командувач принц Йосиф Кобург-Заафельд оцінив гарнізон у 7000 солдатів [25, 202]. У самій фортеці можна було розмістити 800 чоловік. За умовами капітуляції Хотинської фортеці у 1806 р. зафіксовано 1300 вояків (500 яничарів, 500 яничарів-ямаків, 300 кінних воїнів) та декілька тисяч озброєних турків у навколишніх селах [18, 89]. На нашу думку, тут слід вирізняти такі поняття як гарнізон фортеці, гарнізон міста (включав фортечний гарнізон) та військові формування нахії в цілому. Саме місто Хотин мало зовнішню лінію укріплень, окрім фортечних мурів. Також слід відмітити, що сама фортеця – це неправильний прямокутник (1200 x 250 метрів), площею близько 20 гектарів. Фізично розмістити кількість вояків чисельністю 10000–20000 тисяч тут просто неможливо. З наведених даних можна оцінити постійний гарнізон фортеці у 800–1300 солдатів. При обороні укріплень самого міста 7000–10000 тисяч. Загальна кількість військ в самій нахії 20000 тисяч. Під час бойових дій, як правило, до Хотинської нахії турки передислоковували великий контингент чисельністю до 80000 тисяч солдатів [7, 17].

Отже, протягом XVIII – XIX ст. Хотин являвся потужним оборонним форпостом Османської імперії в стратегічній лінії фортець, що прикривали балканські провінції. Гарнізон фортеці, міста, нахії в цілому відображав структуру армії Османської імперії: від регулярних піхотних формувань яничарів (орт), артилерійських допоміжних частин, до регулярної та нерегулярної кінноти. Разом з тим, Хотинський гарнізон отримав з цієї структури усі позитивні і негативні якості османського війська. Серед перерахованих військових підрозділів найбільшою боєздатністю відзначались яничари та татари-липки.

Джерела та література

1. Живачівський А. Походження і закріплення військово-ленної тимарної системи в Османській державі // Схід, 2010. - № 2 (102). –С. 72–77.
2. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. –Хотин, 2011. –128 с.
3. Позняков Д. В. Ідентифікація та локалізація військово-адміністративних об'єктів Хотина та фортеці за рукописними планами XVIII ст. // Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Середнього Подністров'я у Середні віки та Новий час / Матеріали наук. -практ. конф. (м. Хотин, 29 вересня 2017 р.). 2017. –С. 19–39.

4. Сергій Пивоваров, Микола Ільків. Попередні результати археологічних досліджень Хотинської фортеці у 2014 р. // Хотинщина в контексті воєнного протистояння Росії, Австрії і Туреччини у XVIII ст. (до 275 річниці Ставчанської битви) / Матер. наук. - практ. конф. (м. Хотин, 12 вересня 2014 р.). – Кам'янець-Подільський, 2015. –100 с.
5. Срібняк І. Кінні, артилерійські та спеціальні підрозділи капикулу в Османській армії // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки, 2011. Вип. 17. –С. 306–317.
6. Туранли Ф. Г. Відомості з історії України періоду Пруцької війни в османсько-турецьких архівних документах // Східний світ, 2016. - № 1. –С. 36 – 46.
7. Богданович М. И. Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турции. СПб, 1852. - 310 с.
8. Грибовский В. В. Якуб Рудзевич на службе Крымскому ханству // Средневековые тюрко-татарские государства, 2017. - № 9. –С. 65–77.
9. Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. Том 1. – Москва, 1964. –С. 131–161.
10. Димитров С. Турецкие документы о состоянии Хотинской округи (нахие) в первой половине XVIII века // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. Том 2. –Москва, 1969. –С. 140–160.
11. Комплекс сооружений крепости XIII–XVIII вв. Памятник архитектуры Яские ворота XVIII в. Том III. Историческая справка и Иконографический материал. К. : Украинский специальный научно-реставрационный проектный институт «УКРПРОЕКТРЕСТАВРАЦИЯ» 1980 / ДІАЗ «Хотинська фортеця», Ф. 1. –72 с.
12. Лацинский А. С. Хронология русской военной истории. Хронологический указатель войн, сражений и дел, в которых участвовали русские войска от Петра I до новейшего времени. –СПб, 1891. – 291 с.
13. Манштейн Х. Г. Записки Манштейна о России. 1727-1744. - СПб, 1875. –399 с.
14. Махир Айдын. Крепости Турецкой империи // Русский Сборник: Исследования по истории России. Т. XXI. – Москва, 2017. – С. 101–124.
15. Мебде-и Канун-и Йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса) / Изд. текста, пер. с тур. , коммент. и указ. И. Е. Петросян. – М., 1987. – 356 с.
16. Николе Д. «Янычары». –М. , 2004. –71 с.
17. Петров А. Н. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. 1787-1791 гг. Том I. –СПб, 1880. –300 с.
18. Петров А. Н. Война России с Турцией 1806-1812 гг. Том I. –СПб, 1885. – 431 с.
19. Эвлия Челеби. Книга путешествия, вып. 1. – М. , 1961. – С. 277.
20. Bıyık, Ömer. «Osmanlı-Rushududun dabirkale XVIII. Yüzyılda Hotın». Tarih İnceleme-leri DergisiXXIX / 2, 2014. –S. 489–513.
21. Cartevon Chotim und der umliegendenegend 1788. T. E. von Trattnem // Universitätsbibliothek Bern. URL:http://biblio.unibe.ch/web-apps/maps/zoomify.php?col=ryh&pic=Ryh_6513_18_B.
22. Jacob van der Schley. Guerre entre la Russieet la Turquie 1769. –Paris, 1830. –15 с.
23. Luigi FerdinandoMarsili. L'état militaire de l'Empire Ottoman, ses progrès et sadé cadence. A laHaye. Pierre Gosse. – Amsterdam, 1732.
24. Mahmoud Chevket Pacha. L'organisation de l'armée ottomane (depuis sacréation jus qu'ànos jours). Première partie de puis 1326 jus qu'à 1826, avec 247 gravures coloriées. Istanbul Maktab Harbiyah Matbaasi, 1907. URL: <http://www.turquie-culture.fr/pages/histoire/anecdotes-recits/uniformes-ottomans-gravures-1907.html>.
25. Prinz Friedrich Josiasvon Coburg-Saalfeld, Herzog zu Sachsen, k. k. und des heil. Römischen Reiches Feldmarschall. 2 Bände (Berlin 1859). – P. 532.
26. Tarihturk lerde baslar. Türk tarihine ıskıtutan motifler: tamga... (lar). URL: <https://tarihturklerdebaslar.wordpress.com/2011/11/08/turk-tarihine-ıskıtutan-motifler-tamga-lar>.

Тарас Ковалець (Чернівці)
асистент кафедри історії України
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,
кандидат історичних наук

Маловідомі козацькі й татарські конфесати із часів Жванецької кампанії 1653 року

Жванецькій кампанії незабаром виповниться 365 років. Цей етап Хмельниччини вже доволі ґрунтовно досліджений у працях представників української (наприклад, Михайла Грушевського, Миколи Костомарова, Валерія Степанкова) та польської історіографії (як от Людвіка Кубалі, Даруша Мілевського, Томаша Чешельського). Існує також велика кількість археографічних публікацій, у яких побачили світ джерела різного типу – діаріуси, кореспонденція, звіти-реляції, реєстри, фінансові документи, наративні записи.

Усе ж певні виміри цієї кампанії вересня–грудня 1653 року, зважаючи на те, що згаданий корпус джерел становлять документи загалом із польського боку, досліджені доволі побіжно. Зокрема, важко без залучення нових джерел відтворити не тільки збір і просування козацького й татарського війська до Жванця, а й мотиви й настрої, що панували в таборях союзників, їх спроби підняти мораль у своїх рядах на тлі непоправної трагедії в родині Хмельницьких, розвалу козацько-молдавського союзу, намагань внести корективи у тактичні й стратегічні побудови в умовах зими, що наближалася, тощо.

Чимало нової інформації про перебіг Жванецької кампанії містять віднайдені нами у львівських архівосховищах дві групи козацьких і татарських конфесат, тобто протоколів допиту коронними жовнірами полонених вояків супротивника¹. Перша з поданих у додатках до цієї статті група конфесат від татарських язиків (док. № 1) уже публікувалась за іншою копією в одному з нових українських археографічних зібрань [2, с. 100–102]. Все ж укладачам цього збірника, вірогідно, через погану збереженість джерела не вдалося прочитати його текст (особливо власні назви) на належному рівні, що закономірно зумовило невисоку якість уміщеного перекладу.

Нам пощастило виявити набагато краще збережену версію цих конфесат [1, арк. 95зв–97], тому вдалося доцільним звернутися ще раз до вказаного джерела і републікувати його в рамках пропонованої статті. Інша група звітів (див. док. № 2) [1, арк. 97–97зв], отримана під час допитів українських козаків (наскільки вдалося перевірити у справжніх археографічних та історіографічних «хашах», якими є в історичній науці Хмельниччина), досі не публікувалась.

Татарські та козацькі конфесати, а також офіційні звіти (т. зв. «авізи») з початкового етапу Жванецької кампанії дійшли до нас майже всуціль без точних датувань, тому встановити час появи запропонованих читачеві в додатках документів було доволі складно. Усе ж повторюваність певних свідчень у кількох джерелах дозволила запропонувати певну хронологію в датуванні записів.

До 29 жовтня у коронного штабу, схоже, не було язиків із козацького і татарського військ, котрі неквапом просувалися в напрямку Жванця. 20 жовтня шляхтич Барановський писав у листі до іншого шляхтича, що, якщо вірити авізам із польського табору, там не диспонували майже ніякою інформацією про чисельність та пересування військ супротивника [5, с. 691]. Перше авізо, яке свідчить про те, що цей вакуум було подолано, датоване 4-м листопада – на це вказує вже перше його речення: *«нарешті ми отримали про ворога достовірне повідомлення»*. Сталося так після того, як ротмістр Єжи Рушиц (Jerzy Ruszczyc) і «п. Шуловський» («р. Szulowski»), поєднавши сили своїх підрозділів, пішли за Дністер, за Могилів (Подільський) і там захопили *«добрих язиків татар»* [5, с. 695].

¹ Окремі документи такого типу з досліджуваної кампанії вже були видані українським істориком Юрієм Мищиком [3, с. 28–29]

Незабаром у черговому авізо (у збірнику Якуба Міхаловського воно чомусь датоване «близько 3 листопада», хоч з'явилося однозначно пізніше) підсумовується «здобито» коронного війська: перелічується ціла група язиків татарських і козацьких, приведених об'єднаними загонами Рушица та Шуловського, а також рейтарами короля й угорцями «п. Шемберка» [5, с. 694].

Указану групу склали троє козаків і п'ятеро татар, причому, судячи з короткого перекладу добутих даних, у віднайдених нами конфесатах ідеться саме про цих осіб: козак наводять дані про чисельність свого війська («якого є 20 тисяч на Деревчині під Шаргородом»), а багато козаків «повмирало через епідемію»), татари мовлять про те, що пішли з Криму «півтора місяці тому», річку «Буг у полях, а не у волості переходили» тощо [5, с. 694–695].

Зіставляючи це з повідомленнями про дні, коли язики дісталися до рук жовніврів, стає зрозуміло, що перша група була захоплена в полон «у середу», 29 жовтня (див. док. № 1, де йдеться про татар Оскабеля, Ксука та Кочабея), а друга – усі козакі і один татарин Генестій² – «у п'ятницю», 31 жовтня. Також можна означити достовірну дату складання конфесат козацьких язиків – оскільки у них згадується, що «вже тиждень буде у цю п'ятницю» [7 листопада. – Т.К.], як їх захоплено», то сам документ мав з'явитися між 3 і 6 листопада. Щодо татарських конфесат, вони, вірогідно, були складені раніше, між 29 жовтня і 4 листопада³ – днем, коли в авізо було зафіксовано появу цих перших язиків.

Базуючись на цій інформації, можна розрахувати вихід окремих великих чат із татарського табору, уточнити хронологію просування козацького і татарського військ. Звіти ці проливають також світло на структуру командного складу загонів ординців, вагання і невпевненість хана, підтверджують його незацікавленість зміцненням Війська Запорозького і тиск на нього з боку Блискучої Порти.

Звісно, до аналізу змісту конфесат потрібно підходити дуже обережно, оскільки частина зізнань катованих людей, попри досвід і вміння тих, хто вів допит, можуть виявитися свідомо чи несвідомо перекрученими або й геть неправдивими. Усе ж опубліковані документи містять чимало правдоподібних свідчень із цікавими, а подекуди й унікальними вказівками на те, чим жили козакі й татари в умовах суспільних потрясінь у Речі Посполитій осені 1653 року, зокрема тими, котрі стосуються настроїв народних мас, які після міграцій на схід за козацькими полками поступово поверталися «до різних міст, сподіваючись на мир», певних кіл козацтва, втомленого майже безперервною п'ятирічною війною й такого, що вже без колишнього запалу збиралося під хоругви Хмельницького, іноді погоджуючись навіть віддавати своїх коней татарам, щоб не йти до війська, або тихцем відлучатися, дезертирувати з козацьких загонів (як, наприклад, учинив Грицько з Лисянки), тактичних модернізацій у повстанців (зокрема, переформування артилерії, яка у Жванецькій кампанії, напевно, для збільшення руйнівної та деморалізуючої сили вперше була зібрана в один парк і придана винятково гетьману. Нескладно зауважити, що у конфесатах також відсутні свідчення про голод чи навіть невелику нестачу провізії в козацькому війську, від чого дуже потерпало військо коронне. Допитувані навели окреслення підстав перебування татарського війська при Хмельницькому, яке фактично було «затягнене», тобто найняте гетьманом і служило за певні кошти, неукраїнський ясир і т.д. Цікаво також, що провізію в козацьких містах татарам видавали за «картки хана» – вірогідно, писемні розписки, видані ханською канцелярією.

* * * * *

У додатках наводимо тексти досліджуваних конфесат (козацьких першодруків) із перекладом їх українською мовою та відповідним науковим апаратом. Підготовка публікації джерел здійснена на принципах, викладених в іншому нашому виданні [2, с. 38–40].

² Його конфесату вже було опубліковано у кількох виданнях [зокрема, тут: 5, с. 697].

³ У «Джерелах...» цей документ, за припущеннями упорядників, датований 19 жовтня, хоч підстави такого датування незрозумілі.

Для зручності використано також умовні скорочення: ЖКМ / КЖМ – Jego Królewska Miłość / Król Jego Miłość (ЙЖКМ / КЖМ – його королівська милість / король його милість).

Документи

№ 1

Конфесати татар, взятих у полон коронним військом⁴. [Околиці Жванця], [між 29 жовтня і 4 листопада] 1653 р.

/9536/ Essachai Tatarzyn [z] Aslan Murzy ludzi, że ze wsi Jatischorat, 6 dni, jako wyszedł z wojska, z kosza samego, w którym chan jest z ordą i z Kozakami blisko kosza stojącymi. W polach, a nie we włości Boh orda przechodziła. Miasta i miejscza nie umie nazwać, gdzie wojska stoją, tylko że chodu stąd dni 6.

/96/ Nie swawolnie, ale z umysłu od chana dla języków 4ch murzów wyprawilo się przezwiskiem Karabej, Assan murza, brat jego, trzeci ich że brat Murat, czwarty nahajski byli, wybrani i o dwu koń.

Orda wszystka wyszła, oprócz sołtan gałgi, [on] w Krymie został. Dlatego w tak późny czas wyszli z Krymu, że konie mieli chude i przyjsć się im na wojnę nie chciało, aż za usilnymi Chmielnickiego prośbami i częstymi prośbami dał się chan pociągnąć.

Umysł chański był pod Soczawę [iść], ale o śmierci Tymoszkowej usłyszawszy i wzięciu Soczawy, już tu do Rusi obraca, posławszy podjazd pod Soczawę, który się był jeszcze nie wrócił.

Od cesarza tureckiego przez czausza przyniesiony taki emir: «bracie chanie i sołtani, proszę was, abyście i pod Soczawę, i do Rusi, i do Polski Kozakom na pomoc nie chodzili»; na co chan odpowiedział: «jeżeli Polacy skarbów soczawskich odstąpią, tedy nie pójdę do Rusi na wojnę». Tenże czausz poszedł na podjazd z Tatarami pod Soczawę.

Chan umyślił się prędko wrócić do Krymu, chcąc zostawić Bajrak sołtana przy Chmielnickim, ale jeszcze ta mowa nie była skończona.

O zemknięciu ordy wojskom КЖМ jeszcze nie było skończonej rady, aż po przyjsciu Kozaków z podjazdu miał się znieść chan z Chmielnickim. Wiedzieli jednak o bytności w wojsku ЖКМ i ta ich w tamtej Ukrainie zatrzymała. Koni więcej chudych, niż wypasłych mają, mianowicie u tych [Tatarów], co byli o Świątkach w Rusi, u Karabejowych⁵ ludzi tam tylko wypasłe konie.

[Kozacki] tabor o pół mili stał od kosza, ale [w ogóle jest] więcej Tatarów, niż Kozaków, z których Chmielnicki i pułkownicy radzą, aby szli wszyscy pod wojsko polskie spólnie, na co się chan ociągał i głową trząsał na te ich radę.

Drugi nahajski [Tatarzyn] z ludzi sołtan murzy

Wzięty we środę nad Dniestrem, gdy dla żywności z kosza wypadli, przezwiskiem **Oskabel**. Czwarty dzień, jako wyszedł z kosza, gdzie sam chan stoi i tabor kozacki, to jest pod Szarogrodem, ale w mieście nie godzi się bywać Tatarom.

Sołtan jeden tylko (nie wie który) w Krymie został. Sefer Kazy aga⁶ jest na zaciągu u Chmielnickiego, który słał do chana po dziesięć razy, [żeby Tatarzy] wyszli z Krymu. Twierdzi, że to nad wojska ЖКМ */9636/* nie przyjdą, żeby chan nie uciekał tak, jako spod Beresteczka.

Dobruckiej ordy nie masz, tylko przy krymskiej, nahajskiej, budzackiej i biłohrodzka zapewne jest, rozumiejąc, że [Tatarów] jest tak wiele, jako było na pierwszych wojnach. Nie dłużej mają się bawić, tylko póki tego miesiąca staje, i więcej trwać nie mogą nad ten czas zamierzony, gdyż się Kałmuków bardzo boją. Jasseru ruskiego zakazano brać i Tatarów obwieszono, co nad zakaz czynili i jasser wiedli. Kożuchów nie ma nic orda, konie nie chude jeszcze po ten czas, bo siłę żywności przynoszą.

⁴ Оригінальна назва: *Confessata tatarskie*.

⁵ В оригіналі помилково: *Kajabejowych*.

⁶ Сефер-Казі-ага – один із найвпливовіших тогочасних діячів Кримського ханства, візир ханів Іслам-Герая III (у т. ч. ще під час діяльності його як кагги-султана) та Мехмед-Герая IV. Прихильник сильної влади хана і порозуміння з Річчю Посполитою.

О tym wiedzą, że wojska, co były pod Soczawą, skupiły się do JKM. O soczawskich obłężcach jeszcze nie wiedzieli. Boh rzekę brodami przechodzili. Z miast żywności do kosza dają za kartkami hańskimi. Kozaków mniej niż Tatarów, i połowicy ich nie masz, co przedtem bywali. O tym i znowu twierdzi na swoją szyję, że tu orda nie przyjdzie wszystka, okrom podjazdów. Tych języków, co wzięli w ziemi wołoskiej, nie widział, tylko słyszał, że przywieziono kilkanaście człowieka.

Trzeciego Tatarzyna poskusa,

który umie nieźle po polsku, jest z ludzi Kamammett murzy, przewiskiem **Ksuk**, wzięty we środek pod Jaroszowem, gdy na czatę dla żywności chodzili. Powiada, że z chanem musieli wszyscy wynieść z Krymu na zaciąg tak Chmielnickiego, jako i Wasila, hospodara.

Stoi kosz pod Szarogrodem i Ozarnicami. Nie wie i tego głosu nie było, aby w tym tu miejscu chan miał się puszczać. Jasseru jeszcze nie biorą i nie mają go. Wzięli byli Nahajcy jedno miasteczko, ale chan kazał kilku Tatarów ściąć, że nad zakaz domyślali się tego dobywania.

Umysł chański pierwszy był [iść] pod Soczawę, teraz tu za namową Chmielnickiego obrócił. Wasil pospołu stawa z Chmielnickim, nie ma przy sobie więcej nad 100 koni Wołochów. O zgubię Tymoszka dopiero się dowiedzieli pod Szarogrodem. Kazano ordzie brać chleb na tydzień, drugim na cały miesiąc, bo się w Rusi długo nie mogą bawić dla Kałmuków.

Czwarty przewiskiem Koczaby z Oczakowa

Od ludzi Subana, starszego swego, w tenże dzień wzięty, o chanie, że jest, twierdzą, i wszystkie ordy, i Czerkiesów coś niewiele. Kozackie wojska⁷ blisko wojska [tatarskiego] stoją, te niewielkie być, powiada. Powiada, że chan tęskni bardzo, już by [na]zad powrócił, ale Chmielnicki prosi, żeby jeszcze wytrwał który czas. Powiada, że Chmielnicki i chan nie mają tu woli przyjść pod wojska JKM, widząc, że ma wielką siłę, ale niechaj /97/ [wojsko koronne] tu przyjdzie, wtedy będziemy się z sobą bić.

Kamammett murza, przyszedłszy z podjazdu, powiedział, że KJM pod Chocimiem stoi z wojskiem wielkim. Od Porty były listy do chana, ale nie słyszał, o czym pisane. Wasil jest przy Chmielnickim, ale nie słyhać, aby go miano do Wołoch prowadzić. O Kozakach soczawskich słyszał w wojsku, ale ich nie widział. Półtora miesiąca, jako chan z Krymu wyszedł, zrazu pilno pośpieszał, a jako od baszy sylistryjskiego listy przyszły, [dalej] powoli postępował chan. Zimować w ziemi wołoskiej i ruskiej nie może, a choćby chciał, ordy poszłyby od niego.

Переклад

Есахай, татарин із людей Аслан-мурзи, із села Ятїхорат⁸, 6 днів, як залишив військо, свій кіш⁹, у якому перебувають хан із ордою та козаками, котрі стоять близько від коша. В полях, а не на волості¹⁰ Буг¹¹ орда переходила. Міста і місця не вміє назвати, де військо стоять, тільки що ходу звідти днів 6.

Не свавільно, а сплановано за язиками хан вислав 4-х мурзів, яких звати Кара-бей¹², Ассан-мурза, брат його, третій їх же брат Мурат, четвертий ногайський був, вибрані із двома кінями [на кожного вояка].

Орда вийшла вся, крім султан-калги¹³, [єї] у Криму залишився. Тому в так пізній час вийшли з Криму, що коні мали худі і йти на війну їм не хотілося, однак через наполегливі та часті прохання Хмельницького хан усе ж рушив.

Задумом хана було [їти] під Сучаву, але, почувши про смерть Тимоша та взяття Сучави¹⁴, вже сюди на Русь повертає, пославши чату¹⁵ під Сучаву, яка ще не повернулася.

⁷ В оригіналі: *wojsko*.

⁸ Невстановлений топографічний об'єкт.

⁹ Назва табору на постой в татар і козаків.

¹⁰ Мається на увазі не в заселених районах.

¹¹ Мається на увазі ріка Західний Буг.

¹² Карач-бей – один із татарських мурзів, прихильник співпраці з козаками, учасник кампаній 1654 р. на боці Війська Запорозького, учасник кримського посольства до гетьмана Івана Виговського 1658 року, на 1660 р. керівник перекопської орди та командувач татарського корпусу, який пішов походом на Запорожжя.

¹³ Султан-калга (*крим. falğa-sultan*) – друга посада в ієрархії Кримського ханства. Калга займався різноманітними питаннями, пов'язаними з військом і державним управлінням, та був спадкоємцем хана на випадок його несподіваної смерті.

¹⁴ Під час облоги Сучави Тиміш Хмельницький був поранений пострілом із гармати та невдовзі помер. Через місяць завзятої оборони козаки почесно капітулювали й 10 жовтня відійшли в Україну.

Від турецького султана чауш приніс такий наказ: «брате хане і султани, прошу вас, щоб ви ані до Сучави, ні на Русь, ні в Польщу козакам на допомогу не ходили»; на що хан відповів: «якщо поляки відмовляться від сучаських скарбів¹⁶, тоді не піду на Русь війною». Цей же чауш пішов на чату з татарами під Сучаву.

Хан задумав незадовго повернутися до Криму, маючи намір залишити Байрак-султана при Хмельницькому, але обговорення [?] цього ще не закінчилося.

Про ближчий підхід орди до військ КИМ ще не було остаточного рішення, аж після приходу козаків із чати хан мав почати переговори з Хмельницьким. Знали, однак, про перебування у війську ЙКМ, і воно їх в тій Україні затримало. Коней більше худих, ніж випасених мають, а саме у тих [тамар], котрі були на Зелені Свята на Русі, там тільки у людей Карай-бея випасені коні.

[Козацький] табір за півмилі став від коша, але [загалом є] більше татар, ніж козаків, у яких Хмельницький і полковники радять, щоб усі йшли до польського війська разом, із чим хан зволікав і головою крутив на цю їх пораду.

Другий ногайський [тамарин] із людей султан-мурзи

Захоплений у середу над Дністром, коли за провізією із коша вийшли, звати його **Оскабель**. Четвертий день, як покинув кіш, де сам хан стоїть і козацький табір, тобто під Шаргородом¹⁷, але в місті татарам не годиться бувати.

Султан тільки один (не знає, який) залишився в Криму. Сефер-Кази-ага затягнений¹⁸ Хмельницьким, котрий послав до хана разів десять, [і]оць тамару] вийшли з Криму. Стверджує, що на війська ЙКМ не будуть іти, щоби хан не втік так, як з-під Берестечка.

Добрудзьської орди немає, тільки разом із Кримською, Нагайською, Буджацькою, вірогідно, є і Білгородська. Вважає, що [тамар] є так багато, як було на перших війнах. Мають бути не довше, тільки поки цей місяць мине, а більше цього визначеного часу бути не можуть, бо дуже бояться калмиків¹⁹. Руський ясир²⁰ заборонено брати і повішено татар, котрі заборону порушили і вели ясир. Кожухів орда не має зовсім, коні на цей час ще не худі, бо приносять силу фуражу.

Про те знають, що війська, які були під Сучавою²¹, зібралися до ЙКМ. Про тих, хто був в облозі у Сучаві²², ще не знали. Ріку Буг переходили бродами. З міст провізією до коша дають за картками хана. Козаків менше, ніж татар, і половини їх нема, як раніше бувало. Про це знову твердить, клянучись головою, що сюди орда не прийде вся, тільки чати. Тих язиків, котрих взяли у Волощині, не бачив, тільки чув, що привезено кільканадцять осіб.

Конфесата третього татарина,

який уміє непогано по-польськи, є з людей Камамет-мурзи, звати його **Ксук**, захоплений у середу під Ярошевим²³, коли на чату за провізією ходили. Розповідає, що із ханом мусили вийти з Криму на затяг як Хмельницького, так і Василя, господаря²⁴.

¹⁵ Чата – кінний загін із розвідувально-диверсійними функціями, а також саме ведення розвідувально-диверсійної діяльності.

¹⁶ За повідомленнями тогочасних документів, у сучаському замку зберігався якийсь скарб, захоплений після відступу козаків у жовтні польськими загонами, котрі допомогли волоському господареві Матею Басарабу в великому князіві семігородському Гюргі II Ракоці здобути це місто [див.: 2, с. 102, 105, 108].

¹⁷ Тогочасне містечко з фортецею. Нині районний центр Вінницької області.

¹⁸ Поняття «ясир» (пол. «zasiąg») у тогочасній практиці Речі Посполитої та козацької держави означало укладення домовленостей із військовими командувачами, які зобов'язувалися приводити до наймача певну кількість війська на службу.

¹⁹ Стосунки між Калмицькою ордою (заселяла Поволжя та Північний Кавказ) і Кримським ханством складалися у той час доволі драматично. Окремі клани калмиків періодично визнавали зверхність Іслам-Герая III та брали участь у його спільних із Військом Запорозьким кампаніях проти Речі Посполитої, то займалися грабунками кримських і ногайських стад. Так було і восени 1653 р., коли пішла чутка про близький похід калмиків у Причорномор'я, який, зрештою, і відбувся з важкими наслідками для Кримської і Ногайської орди.

²⁰ Тобто бранців-українців.

²¹ Маються на увазі допоміжні коронні загопи.

²² Тобто козаків Тимоша Хмельницького.

²³ Яришів – село тогочасного Шаргородського ключа, нині село Могилів-Подільського району Вінницької області.

²⁴ Василе Лупу (рум. *Vasile Lupu*) – молдавський господар (із перервами у 1634–1653 рр.), сват Б. Хмельницького, тестя Т. Хмельницького.

Стоїть кіш під Шаргородом і Озерницями²⁵. Не знає, і такого голосу не було, щоб тут, у ці місця [?]²⁶, хан мав пускатися. Ясиру ще не беруть і не мають його. Взяли були ногайці одне містечко, але хан наказав стратити кількох татар²⁷, котрі, попри заборону, задумали це захоплення.

Першим задумом хана було [ітми] під Сучаву, тепер сюди за намовою Хмельницького повернув. Василь тримається разом із Хмельницьким, не має при собі більше, ніж 100 кінних волохів. Про загибель Тимоша довідалися тільки під Шаргородом. Наказано орді брати хліба на тиждень, іншим на цілий місяць, бо в Русі довго не можуть затримуватися через калмиків.

Четвертий на ім'я Кочабій із Очакова

Від людей Субана²⁸, свого старшого, того ж дня взятий, про хана, що є він, твердять, і всі орди, і шось небагато черкесів. Козацькі війська близько від [татарського] війська стоять, ці, як кажуть, мають бути невеликі. Розповідає, що хан дуже тужить, уже б назад повернув, але Хмельницький просить, щоб ще почекав якийсь час. Каже, що Хмельницький і хан не хочуть сюди йти, до військ ЙКМ, бачачи, що має велику силу, але якщо [коронне військо] сюди приїде, то будемо між собою битися.

Камамет-мурза²⁹, прийшовши із чати, розповів, що КІМ під Хотиним стоїть із великим військом. Із Порти³⁰ були листи до хана, але не чув, про що у них писалося. Василь перебуває при Хмельницькому, але не чути, щоб його мали вести у Волощину. Про козаків із Сучави чув у війську, але їх не бачив. Півтора місяці, як хан із Криму пішов, спочатку дуже поспішав, а як від силістрійського паші³¹ прийшли листи, то [дали] поволи йшов хан. Зимувати у землі волоській та руській не може, а якщо б і хотів, орди пішли б від нього.

№ 2

Конфесати козаків, захоплених коронним військом³².

[Околиці Жванця], [між 3 і 6 листопада] 1653 р.

/97/ Wasil Jaremenko, syn setnika winnickiego, pytany odpowiedział: «zem nie był w wojsku, doma bawiłem się w Winnicy na futorze». Już tydzień, jak ich wzięto, w piątek dzisiejszy.

Chmielnicki stanął z wojskiem na Derepczynie. Wojska, tak między sobą głoszą Kozacy, że ma [ja] 100 tys. wszystkiego, tak Kozaków, jako i Tatarów, to jest Kozaków 40 tys., a Tatarów 60 tys. Drudzy [Kozacy] nie chcieli do jego wojska iść, tym [Chmielnicki] pobrał konie, które pierwszym Tatarom porozdawał.

Tabor jest przy nim na dziesięć wosieden [?]³³. Armatę ma z sobą wiele, ile sztuk nie wie. Przedtem armata była³⁴ osobno u pułkowników, ale teraz u żadnego jej nie masz, oprócz tej u Chmielnickiego. Kto jest nad armatą starszy, nie wie.

Chan blisko Chmielnickiego stoi. Tak między sobą głoszą, że się powadził z Chmielnickim i chciał z ordą powrócić, dlatego do miasta ukraińnych uniwersał posłał, aby miasta dobrze opatrzyli, żeby ich orda nie rabowała, to słyszał od kumańskich kupców. Z jasyrem, że wielka część Tatarów do Krymu poszła, powiada, a ten jasyr różnie brali na Wołyniu, Polesiu i Ukrainie.

²⁵ Невстановлений топографічний об'єкт, вірогідно, село біля Шаргороду.

²⁶ Можливо, йдеться про те, що не вирішено, чи наближатися татарам до розташування коронного війська.

²⁷ Поняття «сіаць» передбачало, що страта відбулася через декапітацію.

²⁸ Субан-Казі-ага – один із татарських командувачів, учасник татарських посольств до Хмельницького у 1655–1656 рр.

²⁹ Камамет-мурза – один із татарських командувачів, учасник татарських посольств до Хмельницького, учасник походу на Україну гетьмана Степана Опарі 1665 року.

³⁰ Тобто Османської імперії, офіційною назвою якої була Блискуча (Осяйна) Порта.

³¹ Вірогідно, йдеться про Сіауш-пашу, достойника Порти, який у той час координував українсько-турецькі стосунки.

³² Оригінальна назва: *Confessata więźniów przywiedzionych przez pana Jasnoburskiego*.

³³ Незрозуміле слово чи кілька слів. За контекстом, мало би бути «воjska», тобто йшлося про табір, розрахований на 10 тис. вояків. Вірогідно, тут помилка копіїста.

³⁴ В оригіналі перед цим словом закреслено «ние».

Chmielnicki umyślnie się był puścił pod Soczawę.

O KJM i wojsku, że jest pod Kamieńcem, wie Chmielnicki, jeśli [on] tu ma iść /9736/ z wojskiem swoim i ordą, nie wie. O starym gospodarze, gdzieby był, nie wie.

O zadnieprskim wojsku tak naszym, jako i Chmielnickiego, nic nie wie, ani słyszał. O wojsku, co z Soczawy wyszło, nic nie wie, gdzie się obrócił[o].

O Tatarach, wiele ich dla języka chodziło i w który kraj, nie wie.

Dziś dzień dziewiąty, jak Chmielnicki stanął na Derepczyni.

[Odkąd] chan do niego przyszedł – niedziel 2 minęło.

Tak udaje, żeby wszyscy radzi zaniechali wojny, oprócz samych starych Kozaków i tych, którzy stronę Chmielnickiego trzymają.

Zalóg poblížej tu nie masz, a za Kałnikiem tu też w Szarogrodzie jest, ale tylko kilkanaście koni, ta zaloga tylko po krajach i to nie w każdym mieście. Od samej Winnicy począwszy, wszędzie jest dosyć pasznic i na zimę siali, to też powiada, że z Ukrainy siła się ludzi powracało do różnych miast w nadzieję pokoju, i do Winnicy, że ich ze 200 przyszło mieszczan i przedmieszczan.

Хрыцько з Лесіанкі, idąc z Tymoszkem do Wołoch z Ukrainy, pozostał w Winnicy, gdzie teraz pojmany zeznał to, co i pierwszy, to tylko przydał, że wojska kozackiego nie masz nad 20 tys.

Сідор Зарудзія pod Międzybożem leżący też powiedział, co i pierwszy, zgadza się z tym wtórym, powieścią, że Kozaków nie więcej 20 tys., bo siła ich pomarło powietrzem, a drudzy nie chcą iść na wojnę.

Переклад

Василь Яременко³⁵, син вінницького сотника, допитаний, відповів: «я не був у війську, вдома перебував, у Вінниці на хуторі». Вже тиждень буде у цю п'ятницю, як їх захоплено.

Хмельницький став з військом у Дереччині³⁶. Війська, як між собою заявляють козаки, мають 100 тис. усього, як козаків, так і татар, тобто козаків 40 тис., а татар 60 тис. Інші [козаки] не хотіли до його війська йти, у тих [Хмельницький] позабирав коней, яких поздавав першим татарам.

Табір є при ньому на десять [...] ³⁷. Гармат має із собою багато, скільки штук, не знає. Перед цим гармати бували окремо у полковників, але тепер у жодного її нема, крім тих, що у Хмельницького. Хто є над гарматами старший, не знає.

Хан близько біля Хмельницького стоїть. Так між собою говорять, що посварився з Хмельницьким і хотів з ордою повернутися, тому до українських міст послав універсал, щоб міста добре забезпечили, щоб їх орда не грабувала, це чув від степових³⁸ купців. Каже, що велика частина татар до Криму пішла з ясиром, а цей ясир по різному брали на Волині, Поліссі та Україні.

Хмельницький навмисно рушив під Сучаву.

Про КЙМ та військо, що воно під Кам'янцем, Хмельницький знає, а чи [він] сюди має йти з військом своїм і ордою, не знає. Про минулого господаря, де б він був, не знає.

Про задніпровське військо як наше, так і Хмельницького, нічого не знає, ані не чув. Про військо, яке із Сучави вийшло, нічого не знає, куди пішло.

Про татар, як багато їх за язиком ходило і в який край, не знає.

Сьогодні дев'ятий день, як Хмельницький став у Дереччині.

[Відколи] хан до нього прийшов, минуло 2 тижні.

Так удає, начебто всі раді закінчити війну, крім старинних козаків і тих, котрі на боці Хмельницького.

³⁵ Вірогідно, йдеться про сина вінницького сотника Яреми Урошевича [6, с. 22].

³⁶ Дереччин – у той час село роду Потоцьких, нині село Шаргородського району Вінницької області.

³⁷ Фрагмент незрозумілий. Див. примітку 33.

³⁸ Дослівно: половецьких.

Залог тут поблизу нема, а за Кальником³⁹ тут у Шаргороді є, але тільки кільканадцять кіннотників, ця залога тільки по краях і не в кожному місті. Від самої Вінниці почавши, всюди досить орної землі і на зиму сіяли, також розповідає, що з України сила людей повернулася до різних міст, сподіваючись на мир, і що до Вінниці їх прийшло зо 200, міщан і передміщан.

Грицько з Лисянки⁴⁰, йдучи з Тимошем до Волощини з України, залишився у Вінниці, де тепер спійманий, дав ті ж свідчення, що і перший, тільки додав, що козацького війська нема більше за 20 тис.

Сидір Зарудя, який перебував під Меджибіжом⁴¹, те ж розповів, що й перший, погоджується з оповіданням другого, що козаків не більше 20 тис., бо сила їх померла від епідемії, а інші не хочуть на війну.

Джерела та література

1. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника. – Ф. 4. Колекція документів і матеріалів бібліотеки Баворовських у м. Львові. – Оп. 1. – Спр. 274. Miscellanea 1602–1658. – 115 арк.
2. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. Ю. Мицик. – К., 2013. – Т. 2. – 424 с.
3. Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців: (Документи протоколи (конфесати) періоду гетьманства Б. Хмельницького) // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 15–35.
4. Проект «Україна». Козацьке повстання 1630 року: документи і матеріали / упоряд. Т. Ковалець. – Харків, 2017. – 352 с.
5. Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego, kasztelana bieckiego księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – 856 s.
6. Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К., 2010. – 791 с.

³⁹ Кальник – тогочасне містечко, центр Кальницького полку, нині село Іллінецького району Вінницької області.

⁴⁰ Лисянка – тогочасне містечко Київського воєводства, нині селище міського типу, районний центр Черкаської області.

⁴¹ Меджибіж – тогочасне місто Подільського воєводства, нині селище міського типу Лепитівського району Хмельницької області.

ГІПОТЕЗИ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Юрій Ковальський (Миколаїв)
кратзнавець, видавництво «Ясла»

Руси і козаки

Проблема військово-землеробських і військово-торгових спільнот в історії суспільств є актуальною [1]. Зрештою, ці питання стосуються нашого цивілізаційного місця у світі [2]. На сьогодні існує той критичний багаж історичних відомостей, який дозволяє зробити порівняльний аналіз для можливих узагальнень. У радянські часи ці питання знаходились під ідеологічним табу спрощеної класової теорії суспільства, в яку козацтво, як соціальна складова, ніяк не вписувалось. Загальна історична картина соціальних станів виглядає як складною, драматичною і такою, яка не зводиться до простих схем.

Якщо про козаків писемні джерела збереглися, то історія русів є темною з причин мізерності збереженої інформації. Найбільш цікавий історіографічний аналіз понять «Русь» і «руси» знаходимо в публікації [3]. Автор розвиває так звану торгову теорію утворення Русі і будує історичну модель як не суперечну існуючим джерелам. У висновках книги торгова теорія декларується як найбільш ймовірна з локалізацією на північ – норманська гіпотеза. «Торгова кампанія, якою була початкова Русь перетворилася в Християнську державу» – такими словами закінчується книга. З таким висновком можна посперечатися. Чи може бути торгово-логістичний фактор головним в державотворенні? Установлений погляд в історичній науці стверджує становлення Київської Русі як європейської держави, як військово-торгового форпосту осілого населення проти азійської кочової експансії [4]. Тобто, Русь стала елементом механізму регіональної безпеки Візантії і Європи. Водночас такої висновок є парадоксальним як проблема «курки і яйця». Історик Кузьмін А.Г. якось визначив відмінність язичництва від Християнства: бо перше направлено всередину племені, а друге – зовні. Двовір'я таким чином складалося з племінних вірувань і міжплемінного візантійського Християнського вірування. З плином часу торгіві міжплемінні зв'язки переростали в відносини з центром, якому платилася данина. В козацькі часи феномен двовір'я на Україні був представлений зовнішнім католицизмом і внутрішнім православ'ям. Але з часом між ними загострилася боротьба за право бути зовнішнім. Фактично Православ'ю під владою Польщею випала не легка участь язичництва в часи Русі.

Конфесійний конфлікт у козацькі часи і християнізаційні рухи при становленні Київської Русі вказують на спільний фактор впливу на історичний процес релігійної свідомості. Одночасно знаходять своє вирішення торгово-економічні і політичні інтереси. Відзначимо, що в зміні віри Яремою Вишневецьким і Володимиром Великим помітна роль політичної і торгово-економічної доцільності. При цьому на Задніпрянщині Вишневецький піклувався за православних, а при Володимирі на Русі зберігалось двовір'я. Саме при Вишневецькому виникає ініціатива відновлення Десятинної церкви, збудованої Володимиром.

Не зовсім виправдовує себе категоричність трактування назви «Русь» як етноніма, що стала самоназвою народу. Для прикладу, в часи Хмельниччини українське населення, яке називалося русинами, втратило свою самоназву внаслідок тотального окозачування. Русинів почали називати козаками, а назва Русь остаточно перекочувала на північ. У документах кінця XVI – початку XVII ст. фігурувала назва Козацька Україна. Це унікальний історичний феномен добровільного відказу від своєї національної ідентичності. Тобто, козаки і Русь можуть мати споріднене походження – не етнічне, а станове.

Мета. Чи є продуктивним застосовувати козацьку аналогію до древніх русів? Попередня оцінка такої можливості і є предметом даної статті. В умовах дефіциту історичних свідочств про древні епохи можливі методологічні помилки: перебільшене оперування поняттям кла-

си; етнос і народ як суб'єкт історії т.і. Метод аналогій дасть можливість прослідкувати спільні історичні закономірності епох або виявити нові інтерпретації відомих фактів [5].

Козацтво. Активний хронологічний проміжок на Україні – до 300 років (XVI – XVIII віки). Формувалось під впливом двох процесів: 1. Військово-стратегічне прикордонне формування на стику з кочовими ордами; 2. Міграція населення на схід з причин економічного і релігійного тиску на землях під владою Польщі.

Русь. Активний хронологічний проміжок на Україні – до 1300 років (IV – XVII віки). Формується в умовах міграції слов'янських племен на схід під тиском інших народів (географічна смуга від Померанії до північної Італії) і на північ від Дунаю. Хронологічно це часи після Великого переселення народів. Європу заселяють нові народи, а слов'янські племена розсіюються на схід, південь і північ. Крім того, Римська імперія приймає Християнство і це спричиняє згнітливий тиск. Русь несе східним слов'янам цивілізаційні досягнення Європи. Вони займають вільні території, сприятливі для занять землеробством і торгівлею (це стосується і Нормандії, і Скандинавії).

Але цей рух на схід, як цивілізаційне європейське явище, почався раніше, ще з троянських часів. Фронт міграції протягнувся з берегів Балтики до Середземного і Чорного морів. Однією зі складових була грецька колонізація Надчорномор'я. Галати в III віці до н.е. переселяються в область Карпат і залишають голштатську археологічну культуру. Теперішні галичани зберегли етнічну назву «русини». Таким чином, греко-римський світ і германська спільність зіткнулися зі слов'янською цивілізаційною складовою. Однак саме ураган Великого переселення народів призвів до піку розсіянь як автохтонів, так і прийдешніх етносів. Формувалась і відповідна ідеологія вільної людини, вільного суспільства.

Скіфські, сарматські, гунські рухи зі сходу йшли назустріч міграційним рухам з заходу. Так в слов'янському цивілізаційному середовищі утворився розділ на східних слов'ян і західних. Це зумовило надзвичайно динамічну історію, постійну політичну багатовекторність, проблему схід-захід. У кожній слов'янській державі існує поділ на західну і східну ментальність. Дуже часто треті сторони використовують цей фактор у своїх цілях. З такої історичної реальності виникає відповідна ідеологія – страждання, гибелі і відновлення.

Соціальна слов'янська дихотомія – материнський етнос і мобільна його пара є фундаментальною ознакою нашого народу. Відносини між ними демонструє культ Богоматері в козаків (спасіння Цареграда іконою Богоматері при осаді русами). При цьому мобільний етнос може бути як причиною соціального прогресу, так і причиною катастрофи. Автор «Слова о полку Ігоревім» порівнював уособиці князів, які сприяли монголо-татарському нападу, з конфліктом у готські часи і вторгненням гунів. Для більшості слов'янських народів ці форми існування, між цивілізаційними центрами і варварським світом, закінчилися з новітньою історією (руси, роси, руги, рутени та інші). На Україні козацтво існувало до XVIII ст. У Росії на кордоні з Кавказом і середньою Азією автентичне козацтво зберігалось до XX ст. Українське козацтво зникло під імперським тиском і політичним маніпулюванням. У Росії козацький стан був репресований більшовицькою владою.

Залучення зовнішнього чинника. Із наявних історичних свідчень на теренах України ми спостерігаємо чотири прецеденти зародження нового соціального стану: скіфський, готський, русь і часи козаччини. Козацький стан у своїй масі виник майже стихійно, не сформувавши свою соціальну нішу і політичне місце в міжнародному просторі – проблема Г'єтєрманату і С'січі [6]. Історія Скіла [1] у скіфські часи характеризується торговою, релігійною і культурною колізією. Як Володимир і Вишневецький, Скіл змінює віру, але він за це платить життям. Конфлікт готів з антами і росомонами відокремлює слов'ян від германців, а жертвами конфлікту стають слов'янські вожді. При цьому у всіх чотирьох прецедентах одна зі сторін залучає зовнішнього союзника – дунайські царства (одріси і галати), гунів, варягів і татар. Характерно, що союзи зі сходом завжди закінчуються катастрофами для цивілізаційних центрів, як то: гунська навала, половецькі набіги т. і.

Работоргівля. Найголовніший політ-економічний конфлікт козацьких часів і Русі був пов'язаний із соціальним гнітом. Слов'янське, половецьке чи хозарське населення на око-

лицях імперій було одночасно і об'єктом, і суб'єктом работоргівлі. Однак руси ще вільно володіли торгівлею на відміну від козацтва. Напівколоніальне положення етнічної території навколо імперій, яке межувало зі станом Дикого поля для полювання на рабів, змушувало шукати компроміси, реформуватися. Часто це супроводжувалось розривом з минулим, відказом від своєї історичної пам'яті. У козацькі часи роль Візантії, як духовної і політичної метрополії Русі, виконувала Річ Посполита. Однак руси підтримали реформаторську місію Володимира Великого і народилась держава. І навпаки, козацтво стало головним противником реформ Вишневецького, що призвело до фіналу державницької традиції Київської Русі.

Соціальна дихотомія впливала і на мовне середовище. Мобільний соціальний прошарок формував свою мову на зразок мови офенів (торговців). Вчені спорять за пріоритет древності однієї з слов'янських мов і чи мала мова русів якусь окрему лінгвістичну основу. Мови всіх слов'янських племен називалися на діалект такої мобільної групи населення. Це обумовлювало двомовність народу, яка складалася з мови місцевої і міжплемінної.

Найдревніші військо-землеробські стани займалися заробітчанням, торгівлею, економікою, релігійним проповідництвом і військовою справою. З часом ці соціальні функції перейшли до інституцій материнського соціуму. Це спричинило до виродження стану за відсутності так званого «соціального наказу». На кінець XVII ст. в козаків залишилася лише військова функція. «Об'явлені русско-турецкого міра 1713 года имело решающее для запорожцев значение» – писав Д.І. Яворницький, – не тільки в перспективах автономії, а і як підстава для свого існування в якості військового стану. Саме цей момент слід вважати початком фактичної ліквідації козацтва, хоча формальне це відбулося пізніше. Описуючи перипетії підписання договору Яворницький нарікав: «Деньги творят чудеса».

Проблеми міфологізації історії. По відношенню русів у літописі з'явилась суперечлива норманська теорія походження, а по відношенню до козаків – хазарська в конституції Орлика. Вчені відмічають штучність сконструйованих подій і в готський час.

Висновки. З аналогії історії русів і козаків вдається прослідити тенденцію, що нові історичні соціальні стани виникали і складалися з вільного слов'янського населення, яке в силу торгових, економічних і політичних обставин займало нові території, освоювала водні і сухопутні торгові шляхи, формувала надплемінну культуру з мовним, релігійним, діловим і військовим середовищем. Такі процеси входили в протиріччя і конфлікти з іншими соціальними чи етнічними групами за право самостійного розвитку. Таким чином, козацтво може розглядатися як феномен, що виникав в історії України під іншими назвами в сприятливих для цього умовах географічного, торгово-економічного і політичного характеру. Виважене використання аналогії між історичними епохами козацтва і русів є цілком прийнятним. Спільним для епох є міграційний фактор з заходу на схід до межі з кочовими народами. Це означає, що козацька Україна розділилася на два політичні табори: один був помірний і відновлював організм суспільства через традицію Русі, а інший був радикальний і відновлювався заново як козацтво.

Джерела та література

1. Ковальський Ю.В. Витоки станового військово-землеробського населення на території України. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. пр. – Київ: УТОПІК, 2017. – Вип. 26. – С. 409–411.
2. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа. – Киев: Лыбедь, 1990. – 400 с.
3. Толочко А.П. Очерки начальной руси. – Киев; Санкт-Петербург: Лауру, 2015. – 336 с.
4. Толочко П.П. Древняя Русь. – Киев: Изд. Наукова думка, 1987. – 247 с.
5. Ковальський Ю.В. Порівняння походів проти кочівників в 1185-1187 і в 1687 роках. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. пр. – Київ: УТОПІК, 2016. – Вип. 25. – С. 548–553.
6. Ковальський Ю.В. Про третій том «Історії запорізьких козаків» Д.І. Яворницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. пр. – Київ: УТОПІК, 2015. – Вип. 24. – С. 318–323.

Анатолій Петровський (Південноукраїнськ)
краснавець

Невідома Січ

Відновлення історичної пам'яті потребує багатьох зусиль і часу. Серед найменш висвітлених тем в історичній літературі є життя запорожців перших років в Очаківській області після знищення царським військом Запорозької Січі в 1775 р. Дуже замало писемних свідчень відносно піднятої теми. Головним чином, про проживання запорожців за Дунаєм у цей період ми дізнаємось від Скальковського, Кондратовича, Короленка. Але вони зовсім обходять увагою проживання запорожців в Очаківській області. У своєму оповіданні «Шукання страченої волі (1776–1828)» А. Кашенко писав: «Увесь край, що року 1775 посіли запорожці, був дуже спустошений під час останньої війни, а татари з нього або повтікали за Дунай, або передалися на російську сторону і були загнані у Ногайські та Кубанські степи. Через те запорожцям було тепер тут велике привілля. Чутка про те привілля хутко досягла Запорожжя й України, бо запорожці, рибальчи по Бугові, мали щоденні зносини із своїми товаришами, котрі лишилися на російській стороні, і от за Буг посунули втікачі вже невеликими купками й поодинокі, як із Запорожжя, так і з України, рятуючись од панщини. Декому щастило рятуватись сюди навіть з жінками і дітьми, і вони осідали тут на вільних землях, будуючи собі землянки й хати». Але він помилявся, що... «тільки після дозволу султана вони розійшлися з під Аккерману ватагами понад Бугом, своєю одвічною рікою». Він зовсім не врахував події, які відбулися в Гарду напередодні знищення Запорозької Січі в квітні 1775 р., і куди подівались старі, жінки, діти, рибалки з гардового лову, лисичники, полковник із загоном запорожців в Паланці, що на Гардовому перевозі збирали мито.

За часів Нової Січі і приходом в Запорозькі Вольності російського війська з феодално-кріпацькими відносинами в Низовому війську почалось розширення за майновою ознакою. Більшість серед запорозької старшини завела собі зимівники, де в господарюванні використовувала наймитів. Тому, коли знищена була Запорозька Січ, більшість старшини Війська залишилась в межиріччі Бугу та Дніпра при своїх зимівниках. Землями Війська почала опікуватись управа під проводом полковника Норова. Колишні запорозькі землі були поділені на повіті. З старшини призначено очільниками повітів: Новоселицького – Сидора Білого; Калімуського – Бершауського; Перевозького – Шульгу; Личківського – Чернявського; Гардового – Побігайла; Самарського перевозу – Легкоступа. Але в 1776 р. управління повітами передавалось російським офіцерам. За наказом Новоросійської військової канцелярії було доручено Норову скласти список старшин. Для перевірки лояльності запорозької старшини було створено суд. При підтвердженні лояльності за наказом Потьомкіна старшин звільняли з рангами офіцерів армії. Коли до суду на 16 квітня 1776 р. викликали гардового полковника Івана Сухіну, він утік за Буг до Тилігулу. Видано наказ продати його зимівник [1].

П. А. Іванов з даного приводу пише, що бувший запорозький полковник Сухіна в 1777 р. (мабуть, все ж 1776 р.) перебрався в Очаківський степ до Тилігулу з усіма своїми стадами та людьми при ньому, попередньо спаливши свій зимівник по Бугу [2].

Хоча дві останні інформації доповнюють одна іншу, але потребують свого пояснення. Оскільки існує поселення Гард II, Іван Сухіна бувший гардовий полковник, його зимівник коло Бугу через втечу хотіли продати, йому довелося повертатись з-за Бугу, щоб спалити свій зимівник. Викликає недовіру, що він не знав про існування поселення запорожців Гард II на правобережжі Бугу. І як він був оперативно інформований в далекому Тилігулі про майбутній продаж свого зимівника.

Згідно з масивом відомих документів, більшість втікачів осіла на Тилігулі та Березані, тобто, в степу за Очаковом. Тилігуло-березанська партія запорожців формувалась з дніпровських козаків, серед яких в останні часи існування Січі відбувалось значне розширення за майновим станом. Від Дніпра (Січі та дніпрових зимівників) відстань була знач-

на. В Очаківський, не знайомий для більшості степ, добирались козаки з острогами і повільно збирались там розрізнені гурти.

Інша ситуація виникла в Побужжі. Протягом довготривалого часу, як в доволі відірваній від Січі паланці та її центрі Гарду, вплив січової старшини на внутрішнє життя був достатньо обмежений. Документи свідчать, що загін січовиків на чолі з полковником приходив в Гард до його перевозу тільки на літній період, щоб отримувати до січової скарбниці митний збір з Гардового перевозу. Між представниками Січі та місцевими завжди були не прості відносини. На відміну від дніпровських, головним чином приватних ловів, гард забивала собі артіль. Гардівничий управляв ловом, а аргати його загачували, або забивали, а вже потім здійснювали в ньому вилов риби. Та й торговельна партія Гарда, лисичники, добувачі солі та гайдамаки, теж входили у артіль, шупальця якої і досі науковцями не визначені. Торговельні війни з сврейським торговельним кланом польської України майже не досліджувались. Після нападу російського війська на Гард, місцеве населення рятувалось за рікою. Тим більше, дослідники неодноразово відмічали, що тікаючи від кріпацтва та релігійних утисків значна кількість населення з польської України в часи Нової Січі тікала за Буг в Очаківський степ [3]. Так що запорожці Гарда II в середині 1775 р. опинилися на півночі Очаківського степу поміж українських поселень.

Мал. 1. Захисний вал перед поселенням запорожців

Мал. 2. Місце козацької землянки на городищі перед поселенням запорожців

Локалізувати Гард II складності не доставило, оскільки захисний земляний вал навколо нового поселення запорожців чітко прослідковується, сліди від землянок козаків виразні, на поверхні чітко окреслені ряди вулиць, на яких знаходились землянки та курені. Пам'ятними для автора цих рядків з далекого дитинства є поодинокі жителі цього поселення, які ще проживали в землянках.

Значна площа городища пояснює численність козаків, які тут розміщувались. Сформувався господарське життя в цьому поселенні. Отже місцеве населення зимівника не пішло вглиб Очаківського степу, а влаштувало поселення біля колишнього дому після свого вигнання. Цікаво сприймати інформацію Скальковського, який в своїй книзі про історію Нової Січі за 1841 р. зізнається, що про місцеве населення свідочств не збереглося, тому що *запорозькі відомості* в цій частині зовсім стіли. Маються на увазі документи Архіву Запорозької Січі [4]. А в перевиданні 1994 р. він інформує, що Гард знаходився, де на порогах бузької рибалки неподалік с. Богданівка [5]. Тобто він був не знайомий з планом де Боксета від 1742 р. [6], тому не зміг точно локалізувати цей зимівник. Але він був дружній з М.М.Кир'яковим (молодшим) і, мабуть, був у гостях у його маєтку в селі Богданівка (Гардове), оскільки в захопленні описує чарівні красиви скелі, островів та порогів ріки [7]. З його публікацій випливає, що він не визначився, де був Запорозький Гард.

Авторський колектив Т. XIV «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» на початку XX ст., описуючи місцезнаходження Гарду, доносять, що навпроти містечка Костянтинівка знаходяться Богданівські пороги. Тут, як відомо з переказів, в XVIII ст. існувало запорозьке місто, неодноразово згадуване в різноманітних документах [8]. Звідси теж виходить, що Гард знаходився з правого боку ріки. Виникає питання про який Гард у них йшлося.

Гавриїл, посилавчись на сина отамана Бузьких козаків Петра Скаржинського, згадує, що поселення Скаржинкупереназвали в Трикрати через те, що запорожці тричі розорили його [9]. Враховуючи, що на березі Південного Бугу віднайдено лише одне городище (Гард II), з якого оперативно могли здійснюватись такі рейди, виходить, що після втечі колишній гардовий полковник Іван Сухіна подався туди.

Коли все більше почало надходити повідомлень та траплялись рейдів біглих запорожців в російську зону, влада захвилювалась. Почали шукати винних. Граф Румянцев звертався до Прозоровського за поясненнями, яким чином за Буг втекла така велика кількість запорожців, якщо значна кількість війська охороняли кордон. Прозоровський в рапорті Румянцеву від 24 серпня 1776 р. пояснював, що кордони по Бугу погано охоронялись, коли запорожці через цю ріку перебрались в Очаківський степ у великій кількості. Тим самим він вину покладав на генерала Текелі, в зоні відповідальності якого знаходилась охорона кордонів [10]. Вони не враховували, що в охороні кордону по Бугу були задіяні підрозділи Бузьких козаків, з яких частина складалась із місцевих запорожців, що дозволяло втікачам з запорозьких земель безперешкодно долати ріку Буг, тим більше, що вони відмінно знали місцевість та броди (див. «Історія Бузького козацького війська»). Тільки через рік після ліквідації Січі з'являються перші документи про великі партії запорожців в Очаківському степу, це свідчить про відсутність ефективної розвідки з нафаршированого російськими військами нижнього межиріччя Дніпра та Бугу.

Треба згадати, що при ліквідації Січі генералом П.А.Текелі, генерал-поручик О.О. Прозоровський здійснював загальне керівництво. Вхорив і загін під команду полковника Зєрева (Луцупа), який робив зачистку території Запорожжя біля Гарду [11]. Досить значне місце селення зимівника, головна фундація торговельної партії на Запорожжі, партія личників, суттєва риболовецька флота і табушки переїшли за річку. Можемо визначити, що напад російських підрозділів на Гард виявився несподіваним, так як жителі зимівника не змогли вчасно розібрати перехід через пороги на Гардовий острів, де знаходилась їх церква, що не дало можливість забрати святі ікони і коштовності в цій церкві [12].

У своєму дослідженні «Буго-Дністровська Запорозька Січ» Ігор Спачинков аналізує розвідки авторів про події 1775-1789 рр. в Бузько-Дністровському регіоні та надає свої оцінки авторам і подіям. Представлена ним мапа О. Рябіна-Скляревського подає Гард як один з важливіших центрів регіону запорозької колонізації цього краю [13].

Князь Прозоровський під виглядом купців посилав в Очаківський степ у розвідку бувших запорожців Григорія Кривецького та Семена Кислицького. В своєму рапорті № 115 від 29 грудня 1776 р. вони доносять Прозоровському, що вони побували в Очаківській стороні, де проживають колишні запорожці сіромахи, і підмовляли тих запорожців повернутись в рідні місця, де ті раніш проживали. Коли вони прибули в Очаків і показали каймакану коменданта Кінбурнського білет, що вони їдуть закупати в степу звірів, а на ловах рибу, то він їх прийняв добре і велів квартиру відвести. А так як агенти піші були, то дозволив коня найняти. Розвідники побували на Тилігулі, Березані над морем та лиманом, де запорожці мають свої оселі в землянках, а також в місті Очаків, де козаки перебувають у наймах. Ще минулої весни вони поміж себе обрали полковником козака Ігнатуру. Але вони його не застали, так як той поїхав до жида в Волощину по гроші за рибу, яку вони раніше поставили. Ці козаки призивали козаків в Тилігул, і агітували від імені Прозоровського повертатись в Росію і бачили бажання багатьох пристати на їх агітацію, але хотіли дочекатись повернення Ігнатури [14].

П.Іванов описує (справа № 131 архіву Генштабу), що наприкінці 1776 р. запорожці сконцентрували сили біля 7 тис. козаків, щоб напасти на новозаведені села по Бугу арна-

утів, ново вербованих козаків та ново-сербські слободи, але не наважились без згоди Очаківського паші. Але він собі ж протирічить, надаючи від вересня 1776 р. вони зайнялись гайдамацтвом та нападом на нові російські поселення над Бугом I в них гетьманом Григорій (справа № 133) [15].

Це ж той час, коли тричі палили Скаржинку (Трикрати). Якраз ця сила і дії так сполошили Потьомкіна та царицю, а не якісь химерні донесення про появу запорожців в Очаківському степу. Така сконцентрована кількість пропонувала якийсь табір-Січ. Недарма П.Іванов шукав місцезнаходження Січі в ці роки. Нагнавши війська в запорозький степ царат підступно з легкістю заволодів Січчю своїх військових союзників. У царської влади склалася ілюзія, що вони розчавили запорожців. Але удари запорожців з-за Бугу викликали в стані Потьомкіна шок. Він розгублений в листах звертався до Катерини II про ситуацію, з військовим фіаско [16].

Особливу стурбованість російського уряду викликав прийом Туреччиноюзапорожських утікачів. За відомостями, які надійшли в 1776 р. до полковника Репнінського, султанський уряд у зв'язку з поселенням запорожців в Очаківській області, схильний розглядати їх як своїх підданих, у зв'язку з чим має намір збирати з них подушну подать і дозволив їм обрати собі старшину – якогось полковника Гната ("Ігнатуру") [17].

Потьомкіна з Катериною II військові колонізаційні плани на Півдні виявились під загрозою. За інформацією Кашенка управителем ханської землі був гетьман Григорій, який влаштував форпости на кордоні з ПольськоюУкраїною та колонізованим Запоріжжям. Іванов підтверджує дану інформацію і додає, що ставить форпости по корону з Польщею і влаштує роз'їзди [18].

Якщо запорожці-втікачі з Подніпров'я бажали тікати якнайдалі від ворожої присутності, то запорожці Гарда укріплювались на кордоні, щоб воювати з ворогом за власну землю. Підтвердженням служить Рапорт №84 кінбурнського команданта артилерії капітана Мартинова полковнику Репнінському від 12 листопада 1776 р., де підпоручик Ачкасов доповів, що бувших запорожців від Бендер до Дунаю біля 10000 осіб і між них чутки, що російські війська будуть зумувати в Очаківі. А також рапорт № 102 того ж кінбурнського команданта артилерії капітана Мартинова полковнику Репнінському від 12 грудня 1776 р., де за донесенням від вахмістра Грека колишні запорожці чисельністю до 7-ми тис. осіб мають намір йти в Ново-Сербію для руйнувань слобід [19]. У другому випадку йдеться якраз про контингент з дислокацією над Бугом.

В 1777 р. турки тримали запорожців на готові біля російських кордонів. Вони здійснювали роз'їзди вздовж Бугу до самого Катерининського шанцю (Ольвіополь) [20].

В рапорті №205 кн. Прозоровського гр. Румянцеву-Задунайському від 19 червня 1777 р. пояснюється, що необхідно послати агентів в Балту і інші місця на вербувати охотників до 5 тис. вершників це важливо для успіху [21]. З листа російського посла в Туреччині А.Стахісва – гр. М Паніну від 17 вересня 1778 р. знаходимо, що хан уступив султану землі між Дністром та Бугом по польські кордони. [22]

Російські розвідники Д. Тимковський і К.Мошенський побували в травні 1778 р. між Бугом та Дністром, оповідали правителю Словянської та Херсонської провінцій І.М. Сінельникову, що запорожці над Бугом,у Березані та над Дністром при рибних ловах свос місце мають. Хотіли обрати отаманом Гната Натуру, але він загинув, а Іван Сухіна відбув в монастир Молдавії і там помер [23]. До достовірності рапорту виникають питання, так як полковник Сухіна в Молдавії не помер, та й з 1778 р. до 1779 р. отаманом був Гнат (Ігнатура).

До осені 1778 р. питання про політичне положення колишніх запорожців, що розташовувалися в турецьких межах, було вирішене султанським урядом офіційно. Їм було обіцяно: виділення землі в урочищі Кучургани на лівому березі Дністра між Бендерами й Аккерманом, де передбачалося побудувати Січ, а також провіант,зброя і коні. Кошовим отаманом султан призначив полковника Ігнатія зі званням бунчужного паші 30 серпня 1778 р. в Очаківі у замку паші були приведені до присяги султанові козацькі старшини біля 100 осіб запорожців, що знаходились в місті [24].

У Кашенка та Іванова фігурує ім'я отамана Григорій, у рапорті Д. Тимковського – Ігнат Натура, від Григоровича В.І. – Гнат (Ігнатура). В документах тієї пори фігурують два отамана забубзьких запорожців: Гната Натури (Ігатури) та полковника Грицька (Григорія). Потребує пояснення природа гуртування запорожців біля двох центрів впливу. Якщо проаналізувати наміри і місія пов'язані з цими постатями виявляється, що Григорій прив'язаний до регіону над Бугом, тоді як Ігнатура пов'язується з приморським угрупованням запорожців біля Тилігулу та Березані. Під час переслідування арнаутів Ігнатура загинув. Це дало привід кошовим бачити, якраз лідера запорожців біля Бугу.

Щоб майбутні військові потуги російського війська були результативними, царський уряд звернувся до дипломатичної тактики. Перш за все намагалися повернути запорожців двома шляхами: перший – направили своїх емісарів умовляти запорожців повернутись до Запорожжя; другий – через дипломатичні канали пробували схилити турецьку владу видавати російській владі її підданих. Але турки не вважали Запорозькі землі російськими і звідси запорожців підданими царату. Турецька влада заявляла, що вона виявляє гостинність запорожцям і не бачить в цьому укриття злочинців [25].

А тим паче запорожці після віроломного знищення Січі остаточно зрозуміли, що царська влада і феодално-кріпосницький лад, який вона несе, головний ворог волелюбних лицарів степу. Тому тактика царської дипломатії не спрацювала. Крім Порти у Росії несподівано з'явився досвідчений в боях, відважний і мобільний ворог.

Надходила настигливі претензії представників Потьомкіна в Очакові щодо запорожці, агенти доповідали про зникнення запорожців з околиць Очакова, а в Тилігулі та Березані залишилось не більше 1 тис. осіб [26]. Виникає логічна здогадка, що вони десь сконцентрувались.

Для шантажу турецького уряду при підготовці проекту угоди російською стороною пропонувалось прив'язати питання виселення з Криму християнського населення, головним чином вірмен та греків, з видачею запорожців [27]. Це обурило султана. Турецький уряд з цього питання виразив свій протест.

За ордером № 232 гр. Румянцевим від 25 липня 1778 р. генералу Суворову він пояснював, щоб заспокоїти ханський уряд, вони під виглядом спасіння християн від турок, через можливе вторгнення в Крим робили це переселення. А ми його робимо, щоб помститись туркам за те, що прихистили в себе біглих запорожців. В листі гр. Румянцева (№250) від 5 серпня 1778 р. А.Д.Костянтинову, радить заспокоїти хана та уряд, що переселення християн вигідно для них. І пояснювати їм, що християни переселяються не з тиску на них, а за їх проханням притулку, перед загрозою можливої помсти турків, якщо ті ввійдуть до Криму. Але все це через те, що турки прийняли у себе наших християн-запорожців. У листі графа Румянцева (№281) від 2 вересня Шахин-Гирей-хану йдеться, що Російська імперія не слідувала прикладу турків, які наших єдиновірних підданих запорожців зазвали до себе і прихистили. А наша цариця дозволила на прохання християн їх переселення. Рапортом № 298 від 18 вересня 1778 р. О.Суворов доповідав О. Румянцеву, що переселення християн з Криму завер-

Мал. 3. Місце укріплення поселення Гард II

шено. В Азовську губернію переселено 31098 осіб [28]. Спочатку їх розмістили в степу біля сучасної Каховки. Щоб вони не змогли повернутись в Крим, Суворов дав команду війську супроводу нікого не випускати з цього місця. Скільки їх вижило за зиму і скільки перебралось до Азовського узбережжя суха статистика колонізаторів мовчить.

Ця дика історія депортації і знищення мирного населення показала звірячу сутність та підле нутро російського імперіалізму в тому, щоб хоч якийсь дошкулити турецькому султану Абдул-Гаміду I, який, при шаленій тиск російської дипломатії, не видав запорожців на розправу російському війську. Він добре розумів, якщо відважні воїни не підсилять ворога, то будуть в пригоді під час майбутньої війни, запах якої висів в повітрі. Сучасні російські медіа вигадують міфи про жест доброї волі і свого благодійництва братам-християнам. Безсумнівно, була якась невеличка кількість переселенців, що пристала на пропаганду заляканого росіянами митрополита Ігнатія, але їх віра після супроводу озброєного російського війська швидко розвіялась. Деякі новітні українські науковці, під впливом російських авторів, шукають виправдання хижачьких дій російської колонізації, називають економічні чинники, додаючи сюди політику царату по заселенню Новоросії іноземними колоністами, зовсім відкидаючи можливість депортації. Але вільне переселення не відбувається під дулами військового супроводу. До того ж дані автори, аналізуючи військово-політичну ситуацію навколо Криму, розглядають її відірвано від всіх чинників відношень Росії та Туреччини, виключаючи з аналізу події навколо Очаківської області. В їх висновках зовсім не фігурує кількість населення, яке загинуло в наслідок такого переселення. І на останок. Приводячи посилання на першоджерела, їм необхідно читати зміст цих джерел, де російські чини не приховують мотивів своїх диких рішень [29].

Катерина II дипломатичними зусиллями примушує для перемов турецький двір. У султанському палаці Айнали Кавак на березі Боспору 10 (21) березня 1779 р. підписується конвенція, де в статті V (3) йдеться, що турецька сторона відведе запорожців на територію Туреччини подалі від Чорного моря, якщо вони не повернуться під руку царіці [30].

Тим часом козаки продовжували облаштовуватися в Очаківській області і Бессарабії. 16 квітні 1779 р. О. Стахів повідомляв, що запорозький кошовий веде в Константинополь з реїс-ефенді (головою уряду) перемови, у результаті яких . Натому ж боці Дністра їм дана одна розорена фортеця, що вони полагодили її, хочуть для загородження відведених їм місць в Очаківській області (Хаджибей, Ацидери, Янікополоні). Вони збираються посилити захищеність відведених для поселення місць в Очаківській обл. Від 22 липня II 1779 р О. Стахів доповідав Катерині, що Очаківський паша оголосив козацьким старшинам фірман султана та маніфест Катерини II. Запорожці від повернення в Росію відмовились [31].

Перехід декількох тисяч вправних воїнів до лав ворога не міг не визвати у царіці і її головного помічника в ділі закріплення наново одержаних територій на Півдні – Потьомкіна, бажання повернути знову цих воїнів. Через чотири роки після руйнування Січі 5 травня з'явився маніфест Катерини II з амністією запорожцям і запрошенням їх повернутись до Росії. Через ігнорування козаками цього запрошення, 27 квітня 1780 р. слідує другий маніфест [32]. Але і його проігнорували запорожці. За провину запорожці мали лиш те, що рятувались з власної землі від знищення та закріпачення, коли російське військо зруйнувало Січ та окупувала їх територію.

На той час кошовим запорожців був козак за ім'ям Грицько. Він разом з 38 курінними отаманами і писарем в серпні 1779 році відправився з Аккерману в Царгород. Султан подарував кошовому ятагана в золотих піхвах, оздобленого коштовним камінням, який згодом, разом з булавою, стає символом влади новообраного кошового. Крім цього, йому було надано права двобунчужного паші. Так як в цей період султаном був Абдул-Гамід I (1774-1789), кошовий отаман запорожців Грицько отримав від російських вояків прізвисько Абдула. Військо отримало клейноди: булаву, бунчук, печатку та корогву, з одного боку якої був зображений золотий хрест на білому полі, з іншого – на чорному полі срібний місяць. Корогва була посвячена Царгородським патріархом [33].

Князь Потьомкін ордером № 6 від 7.05.1781 р. наказує новоросійському генерал-майору Язикову відправити один козацький полк для підсилення кордонів по річці Буг та Кінбурнський косі. [34] Отже бачимо, що на кордоні біля Гарда II йшло жорстоке протистояння.

В грудні 1781 р. розвідники доповідали, що починаючи від турецького міста, що стоїть за Дністром Белгорода до Дністра і вгору від нього за Бендери на Балту й звідки до польського кордону р. Кодимою і по Буг до Очакова, а від нього до Білгорода, усі степи віддані запорожцям на заведення нової Січі, які свою ослість зайняти мають і будуватися в гирлі Дністра. За даними на березень 1782 р. тут нараховувалося 8 тисяч козаків, які мешкають у виритих землянках, їжу ж мають рибальством [35].

В ордерах князя Потьомкіна знаходимо: від 7.05.1781р. ордер № 6 – Новоросійському генерал-майору Язикову відрядити один козацький полк для посилення кордонів по річці Буг. Та Кінбурнський косі; від 15.12.1782 р. - губернатору Язикову надати відомості про лісні угіддя в Новоросійській губ. і терміновому складанні мапи та доставити мені, з ретельним описом; від 13.07.1783 р. - генерал-майору Петерсону з числа зброї, яка зберігається в фортеці Єлисавети від роззброєння запорожців, відібрати найкращу та терміново надіслати до Херсону [36].

Як бачимо, на Бузькому кордоні йшло інтенсивне протистояння, Потьомкін стягував сили до кордону. Погане знання місцевості заставляло російське командування до термінового складання мап. В російському війську виявляється нестача зброї, яка надходить з російських збройних заводів. Головнокомандувач надає команду терміново надіслати зброю з Єлисаветграду, яка там збереглася від середини 1775 р., коли роззброювали запорожців після ліквідації Січі.

У зв'язку з початком війни турецький уряд у жовтні 1787 р. оголосив козакам мобілізацію. З стислих документів тієї пори стає відомо, що запорожці разом з турками приймали участь в десанті до Балаклави. В одній з чисельних атак, які влаштовували запорожці з-за Бугу, кошовий Грицько Абдула був смертельно поранений. Новим отаманом був обраний козак, відомий за прізвиськом Гардовий, який був кошовим до кінця війни [37]. Знову ж таки автори неодноразово фіксують таке ім'я кошового, яке засвідчує, що Гард II був головним центром опору запорожців тієї буремної пори.

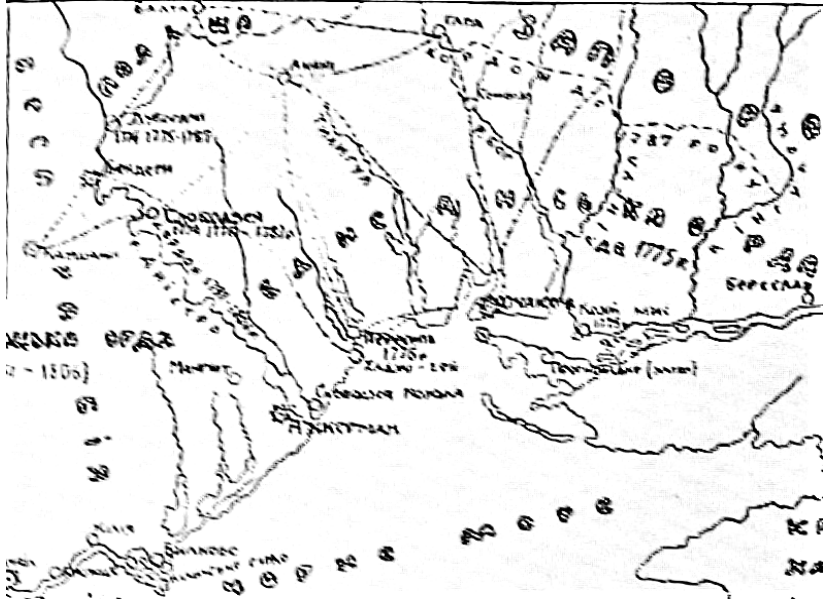
Рапорт О.Суворова від 25 січня 1788 р. Г. Потьомкіну з Кінбурна. Повідомляє, що запорожці тепер в Тузлі за 12 верст від Очакова мають свій Кош, булаву та три прапори. Зібрані з-за Дунаю та інших місць. В них кошовий за прізвиськом Гардовий, яким козаки задоволені [38]. Попередній рапорт О. Суворова Г. Потьомкіну від 21 грудня 1787 р. № 330 з Кінбурна прояснює ситуацію. Під час нападу на Єгерський корпус біля Бугу та захвату в полон єгерів, їх кошового було поранено, і він помер. Обрано іншого, ім'я не відомо. Серед зібраних на війну запорожців в Тузлі, частина прибула з-за Дунаю, частина прийшла з рибних ловів на Бугу [39]. Цей рапорт потребує свого пояснення. Якраз навпроти Гарду II стояли підрозділи Єгерського козачого корпусу, яким командував М.Кутузов. З Гарду II була здійснена атака, під час якої були взяті в полон єгері. Кошовий був смертельно поранений. Замість нього обрали нового кошового. В Гарду знаходився найбільший рибний лов способом гарду. З цього лову та з поселення Гард II, а також з-за Дунаю прибули в Тузлі запорожці для війни проти Росії. Отаман з Гарда очолив з'єднання запорожців. Як бачимо, театр військових дій розвертався приморській частині, тому і штаб об'єднаних сил розмістили в Тузлі, поближе до фронту.

Матеріали А.Кашенка, якими оперуємося в даному дослідженні, не завжди забезпечені посиланнями на джерела, якими користувався автор. Але авторитетні дослідники висвітлення цієї теми не піддають ці матеріали критичним зауваженням.

П.А.Іванов, який в своєму дослідженні про забутих козаків інформує, хоча в турецького султана вони мали виборних отаманів, але все одно такого єдиного центру, як Січ в Росії, вони не створили. Автор з своїми аргументами відмітає наявність єдиного центру за Дунаєм [40]. Він, раб самодержавної імперії, не спромігся уяснити, ще задовго до появи російського війська в українських землях, на Запорозьких Вольностях жили вільні запорожці до самого знищення Запорозької Січі. Про яку російську землю раб імперії вів мову.

Інформація доносить, що в 1790 р. Військо Чорноморських козаків разом з родинами почало переселятися на береги Дністра. Тобто десь в 1790 р. запорожці з Гарда II пішли на Дунай. Як відбувався цей схід, історія мовчить про що подію. В поселенні залишилися старики, жінки та діти.

Попри інформацію в Т. XIV. «Новороссия и Крым. // Россия. Полное географическое описание нашего отечества», що назва запорозького міста Гард неодноразово згадується в різноманітних документах XVIII ст., знайти згадки про нього достатньо складно. Мабуть, по якійсь причині інформацію про нього приховано. Але в листі О.Г.Потьомкіну від правителя Таврійської обл. В.В.Каховського в 1791 р. згадується про його бажання переселити арнаутів в Костянтинівку при Запорозькому Гарду [41]. Як бачимо, десь біля 1790 р. Гард перейменували в

Мал. 4. О. Рябін-Скляревський. Витяг з мапи «Запорізької колонізація 1775-1828 рр.»

Костянтинівку, якраз на ім'я того А.Д.Костянтинова, що будучи російським повіреним у 1778 р. при ханові в Криму він разом з О.В.Суворовим брав активну участь в депортації християн. Щодо арнаутів, то російське керівництво опікувалось підсиленням військовим контингентом поселення, яке повсякденно знаходилося в протистоянні з жителями Гарда II.

В завойованому Північному Причорномор'ї було неспокійно. Йшло постійне збільшення чисельності задунайського козацтва з числа місцевих біженців. Царський уряд проводить депортацію черкасів на Дон і до Північного Кавказу. Так, у 1795 р., на Дон було депортовано 912 сімей, які були приписані до Махинської, Кагальницької, Мегетинської та Єгорлицької задонських станиць [42]. Цілком можливо, що дана інформація стосувалася і жителів Гарда II. Як потім формулювала офіційна пропаганда і про колоніальні історики, що сама операція передислокації приблизно 13-тисячного війська і великої кількості сімей є видатною подією в міграційних процесах.

Перехід головних військових підрозділів запорожців спочатку за Дністер, а потім в гирло Дунаю, залишив населення нового Гарду без суттєвої підтримки. Це змусило запорожців забирати свої сім'ї від Бугу до Задунайської Січі. Гард II занепадає. Якщо військо влашту-

вало своє житло в Січі, то сімейні запорожці неподалік організували своє поселення Райя. Рибалки черкали, пристосовуючись до природних особливостей дельти Дунаю, влаштовують там нову модифікацію гарду, але, вже на турецький лад, гардівничий отримує назву гардаржарій. Так як на його заклик козаки не прореагували, генерал-губернатор Новоросії посилає за Дунай вихідця зимівника Вербове Бого-Гардової паланки Сидора Білого домовитися з запорожцями про повернення в рідні краї. Йому на військовій раді запорожці дали відповідь, що їм спочатку повинні повернути військові клейноди, споконвічні землі запорожців, пограбовану військову скарбницю і січову церкву, та визволити з кріпацтва і в'язниць весь запорозький люд. На той час, за даними тільки Олександрівського та Катеринославського повітів, у 116 панів кріпаками нараховувалось 3735 запорожців і при них 2156 душ жіночої статі та ще колишніх запорозьких підданців 3650 [43].

Площа городища Гарду II, видимі напрямки від минулих вулиць кварталів козацьких землянок говорять про розміщення тут значного війська. Не могла російська влада бути без інформації про це поселення. Єдиним поясненням може слугувати, що інформацію не вигідну для блискучої історії підкорення Півдня непереможним та легендарним російським військом сховали в секретних архівах. Тільки так можемо пояснити інформацію в "Россия. Полное географическое описание нашего отечества (Т. XIV). Доказом, що частина документів тих часів прихована, може служити такий приклад. В 1989-1990 рр., коли відбувалась санітарно-епідеміологічна зачистка території, що повинна була відійти під затоплення водами майбутнього водосховища Південно-Українського енергокомплексу, для команди, яка виконувала це завдання і проводила зачистку території масових розстрілів євреїв на території в зоні майбутнього затоплення, була дана команда зачистки території, що не підпадала навіть під підтоплення. Навіть старожили села Богданівки не пам'ятали, що на місці зачистки колись було кладовище. По дорозі на рибалку мені довелося бути випадковим свідком, як команда відкривала дубові домовини з стлілими прахами запорожців, похованими зі зброєю. Виходить, у відповідних органах СРСР були необхідні документи, які точно вказали місце і характерні ознаки пошуку. Не залучення до розкопів науковців-археологів дає привід визначитись, що головним мотивом розкопів було знищення історичної пам'ятки і історичної пам'яті українців. В ті часи виросла популярність РУХУ на Україні, тому під прикриттям і здійснювались такі специфічні діяння. Описані аргументи дають підстави вважати, що якраз городище Гарду II і було місцем останньої Січі на українських землях.

Цариця роздавала нові завоювання своїм наблизеним. За рескриптом Катерини II земля між Бугом, Дністром та польським кордоном, яка отримала назву Очаківська область, приєднана до Катеринославського намісництва. Левова доля цих земель, біля 824000 десятин, роздана російським поміщикам та молдавським боярам [44].

Щоб викреслити з історії назви поселень, пов'язані з козацтвом, цариця надавала їм нові назви. Так Хаджибей отримав назву Одеса, Запорозький Гард отримав назву Костянтинівка, Орлик – Катерининський шанець (потім Ольвіополь), зимівник Соколи – Вознесенськ. Землі навколо нового Гарду за одними 1790 році дісталися одному з чисельних коханців імператриці герцогу Жулю де Поліньяку [45].

Але для обробки родючих причорноморських чорноземів необхідна була рабська сила. Тому в цей спустошений край за наказом графа Платона Зубова з центральної України для поміщиків переселяють 20 тисяч казенних селян [46].

Виразенням свого протесту щодо рабських порядків в тогочасній Росії козацьке населення Новоросії масово тікає за Дунай. Новоросійський губернатор Е. І. Рішельє від 14 червня 1807 р. писав командуючому Молдавською армією І. І. Міхельсону, що переселення за Дунай набирає масовий характер і нерідко переходить в збройні сутички з земською поліцією [47].

Проїшло багато років з тієї пори. Впродовж тривалого часу жителі с. Богданівки (колишній новий Гард II) продовжували неоголошену війну з жителями поселення Костянтинівки, багато з яких були нащадками Молдавського полку. Ніхто не рахував, скільки

було жертв тієї війни за минулі роки. Особливо жорстокі побоїща відбувались між поселеннями, коли річку сковувала крига. І владі коштувало значних зусиль, щоб у 60-х роках минулого століття припинити це протистояння. Маховик пропаганди Російської імперії формував історичну думку поколінь, що в благодатний пустинний причорноморський край, силою звільнивши його від поганої Турецької імперії, вони принесли сюди культуру і процвітання. Можемо назвати вищою ступеню цінності і демагогії таку фальсифікацію. Спочатку використали у війні проти турків місцеве населення, потім знищували його, щоб забрати собі землі аборигенів. Залишки цього населення депортували, а опісля збагачувались шляхом використання рабської праці залучених з Малоросії кріпаків, називаючи це варварство просуванням в регіон Північного Причорномор'я цивілізаційних процесів. Мабуть, такі пояснення влаштовують частину українського суспільства тому, що час зміни історичних назв місцевих поселень гучно святкується, як час їх виникнення, а головним винуватцям такої трагічної історії краю встановлюють пам'ятники.

Наскільки вдало представлено матеріал, який своїм трагізмом хвилює автора багато років, судити читачу. Аналіз переважної більшості авторів та документів при підготовці цієї розвідки засвідчує їхню підтримку колоніальним здобуткам агресивної політики Російської імперії, де більшість інформації зовсім не показують драматизм життя місцевого населення, яке під загрозою цілковитого знищення набагато чисельнішої військової машини, забезпеченої зброєю і продовольством потужної феодальної країни, піднялись зі зброєю в руках за свою волю та землю. Залишається відкритим, чи прийде той час, коли дозріє українське суспільство встановити хоча пам'ятний знак на городищі Гарду II. З огляду російської агресії на Українську державу в цивілізованих суспільствах на такому місці свідомі його члени створили б національний меморіал.

Джерела та література

1. Архів Запорозької Січі (опис матеріалів). – К., 1931. - С. 144-145.
2. Иванов П.А. К истории запорожцев после уничтожения Сечи... – С.29.
3. Сапожников И.В., Сапожников Г.В. Запорожские и Черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. – Одесса, 1998. - С.16-17.
4. Скальковский А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1841. - С. 31.
5. Скальковский А.О. История Новой Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 53.
6. Де Боксет. План Запорожского Гарда // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. IV. – Одесса, 1858. – Литогр. лист XI.
7. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. I. – Одесса, 1850. - С. 95.
8. Семёнов-Тяншанский В.П. Новороссия и Крым // Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т. XIV. – СПб., 1910. - С. 526.
9. Гавриил А. X. и Т. Хронологическо-историческое описание церквей губернии Херсонской // ЗООИД. Т.II (отделение второе). – Одесса, 1848. - С. 155; Семёнов-Тяншанский В.П. Новороссия и Крым... - С. 527.
10. Иванов П.А. К истории запорожцев после уничтожения Сечи... – С.24-25.
11. Скальковский А.О. История Новой Січі, або останнього Коша... - С. 554-555.
12. Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Ч.II. – Екатеринослав, 1880. – С. 339; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. I. – К., 1990. – С. 280.
13. Сапожников І. Буго-Дністровська Січ (1775-1788 рр.) // Хаджибей-Одеса та українське козацтво. Т.III. – Одеса, 1999. – С. 48,50-52.
14. Дубровин Н. Присоединение Крыма к России (1775-1777 гг.). Т.I – СПб., 1885. – С. 217-218.
15. Иванов П.А. К истории запорожцев после уничтожения Сечи... – С.27-28.

16. Екатерина II и Г.А.Потёмкин. Личная переписка 1769-1791 / изд. подг. В.С. Лопатин. - М.,1997. - С. 110.
17. Бачинський Анатолій. Задунайська Січ і Росія: Остання четверть XVIII ст. // Чорноморська минувшина. Вин. I. – Одеса, 2006. - С. 107.
18. Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове: Оповідання – Дніпропетровськ, 1991. - С.313; Иванов П.А. К истории запорожцев после уничтожения Сечи... – С.27.
19. Дубровин Н. Присоединение Крыма к России... – С. 142, 179.
20. Иванов П.А. К истории запорожцев после уничтожения Сечи... – С. 32-33.
21. Дубровин Н. Присоединение Крыма к России... – С. 712.
22. Там само. – Т. II - С. 687.
23. Рапорт капітана Д. Тимковського і військового товариша К. Мошенського коменданту м. Покровська І. Синельникову // Хаджибей-Одеса та українське козацтво. Т.III. – Одеса, 1999. – С. 74-75.
24. Дубровин Н. Присоединение Крыма к России... -С. 455,478, 669-701.
25. Рапорт капітана Д. Тимковського і військового товариша К. Мошенського коменданту м. Покровська І. Синельникову // Хаджибей-Одеса та українське козацтво. Т. III. – Одеса, 1999. – С. 74-75.
26. Бачинський Анатолій. Задунайська Січ і Росія: Остання четверть XVIII ст. // Чорноморська минувшина. Вип. I – Одеса, 2006. - С. 107-108.
27. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир: его подготовка и заключение. – М., 1955. – С. 328.
28. Дубровин Н. Присоединение Крыма к России... - С. 595, 619, 685, 710.
29. Гедько А.В. Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р. // Український історичний журнал № 1, К., 2001. – С. 77-82.
30. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. – М., 1955. – С. 363.
31. Дубровин Н.Ф. Присоединение Крыма к России. – С.166, 271-272.
32. Загоровский Е.А. Военная колонизация Новороссии при Потёмкине. – Одесса, 1913. –С. 17.
33. Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 212, 213.
34. Материалы для истории губернского города Херсона. Ораера князя Потёмкина // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. X. – Одесса. - С. 325.
35. Бачинський Анатолій. Задунайська Січ і Росія: Остання четверть XVIII ст. // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2006. - С. 110.
36. Материалы для истории города Херсона. // Записки Одесскогообществаистории и древностей. – Одесса, 1879. – Т.ХI. – С.325,327,332.
37. Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... – С.326,327.
38. II-78. Рапорт генерал-поручика О. Суворова до князя Г. Потьомкіна // Хаджибей-Одеса та українське козацтво. Т.III. – Одеса, 1999. – С. 99.
39. II-75. Рапорт генерал-поручика О. Суворова о князя Г. Потьомкіна // Там само – С.98.
40. Иванов П.А. К истории запорожцев после уничтожения Сечи... – С. 39.
41. Письма правителя Таврической области Василия Васильевича Коховского правителю канцелярии В.С. Попову, для оклада его светлости Григорию Александровичу Потёмкину-Таврическому. Т. X. – Одесса, 1877. – С. 360.
42. Ауский С. Казаки. Особое сословие. – М., 2002. - С.85, 426.
43. Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке... – С.319,321.
44. Мурзакевич Н.О присоединении к России Очаковской земли и об её заселении. // Одеський вестник. - № 43. - 1836. - С.503-506.
45. Скальковский А.О. История Новой Сечи, або останнього Коша... – С. 571.
46. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1731-1823. Ч.1. – Одесса, 1836. – С.243.
47. РДВІА, ф. Ма, оп. 165, спр. зв.31, арк. 8-9, 30-35.

Олена Титова (Київ)
директор Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК,
кандидат історичних наук, доцент

Актуальні проблеми охорони культурної спадщини України та роль наукової громадськості в їхньому вирішенні

Культурна спадщина є матеріальним свідченням історії, традицій, надбавь людства. Нерухомість та рухомість культурної спадщини – це закарбована у відповідних об'єктах і предметах пам'ять народу, тому її вивчення та збереження повинні займати одне з провідних місць у культурній і освітньо-виховній політиці держави, особливо такої як Україна, що пройшла складний і часто трагічний історичний шлях до отримання дійсної незалежності.

Останніми роками високі чиновники Міністерства культури України декларують наміри реформування сфери охорони культурної спадщини через розробку концепцій, проєктів змін і доповнень до профільних законів, нормативних документів, пам'яткоохоронної системи. Певні успіхи у цьому процесі вже спостерігаються, однак говорити про створення справді дієвої державної політики у сфері культурної спадщини ще зарано.

Радою Європи 2018 рік проголошено роком культурної спадщини. Указу Президента України щодо присудження до цієї ініціативи нашої держави нема, хоча відповідне подання Мінкульту, підтримане Кабінетом Міністрів, з'явилося ще восени 2017 року. 18 квітня 2018 року – у міжнародний та вітчизняний День пам'яток і пам'ятних місць – у Верховній Раді України було проведено Парламентські слухання на тему «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні». До участі у слуханнях були залучені провідні фахівці пам'яткоохоронної сфери – науковці, чиновники з Києва та регіонів, представники громадськості. Обговорили актуальні питання, запропонували своє бачення їхнього вирішення. За результатами заходу прийняли рішення і передали пропозиції до Кабінету Міністрів. Головна ідея цих пропозицій – створення Національного агентства України з питань охорони культурної спадщини, внесення змін до законодавчої бази.

Вказаним Парламентським слуханням передувала велика підготовча робота, проведена, зокрема, й науковою громадськістю – відбувалися серії семінарів, дискусійних панелей. Ці питання обговорювалися на інших фахових зібраннях, наприклад, на науково-практичних конференціях.

На кількох засіданнях дискусійної панелі «Рік культурної спадщини Європи до уваги Українського парламенту», організованих групою фахівців на чолі з мистецтвознавцем О. Рутковською, за підтримки ГО «Українське товариство охорони пам'яток історії та культури» (далі – УТОПІК) і Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, зазначалася необхідність докорінної зміни системи управління сфери, підвищення рівня компетенції управлінців, запровадження дієвої системи реалізації державної політики в охороні культурної спадщини, опрацювання змін і доповнень законодавчо-нормативних документів, узгодження положень різних діючих норм, правил, удосконалення процедури обліку об'єктів культурної спадщини, введення прозорого обігу всієї архітектурно-містобудівельної, дозвільної документації, підготовки кваліфікованих кадрів-пам'яткознавців, популяризації культурного надбання із залученням широкої громадськості. Напрацьовані на даних засіданнях пропозиції були передані УТОПІК до Верховної Ради України з проханням врахувати їх у рішеннях Парламентських слухань.

У пропозиціях УТОПІК були також враховані деякі зауваження учасників XXVII Міжнародної науково-практичної конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні?». У першу чергу, стосовно проблем збереження пам'яток археологічної спадщини. Зазначалося, що у зв'язку з майбутньою приватизацією сільськогосподарських земель треба передбачити у законодавчій базі експертизу земель, що підлягають приватизації, а також запровадити систему оцінки земельних ділянок, де знаходяться пам'ятки

(об'єкти) археологічної спадщини. З цією метою необхідно розробити і запровадити у практику пам'яткоохоронної діяльності археологічну карту України із визначенням територій і зон охорони пам'яток (об'єктів) археологічної спадщини. Власне, підготовкою наукового підгрунтя вказаної карти наразі активно займаються науковці Інституту археології НАН України (зокрема, стосовно об'єктів пізньосередньовічного та ранньомодерного часу під керівництвом член-кореспондента НАН України, доктора історичних наук О. Моці).

Більшість учасників конференції підтримало вимогу щодо відновлення у профільних законах статей стосовно проведення наукової археологічної експертизи всіх (а не тільки історико-культурного значення) земель, на яких плануються будь-які перетворення. Пропонувалося розробити і затвердити Кадастр пам'яток України, залучити органи місцевого самоврядування до контролю за збереженням його складових. Науковці висловили впевненість, що покращенню пам'яткоохоронної справи сприятиме прийняття Державної програми збереження пам'яток культурної спадщини з виділенням фінансування на заходи щодо дослідження та охорони пам'яток історії та культури з державного та місцевих бюджетів. Велике занепокоєння фахівців викликає незаконна діяльність мародерів-копачів (так званих «чорних археологів»), що за допомогою детекторного пошуку на замовлення дилерів приватних колекціонерів знищують безцінну археологічну спадщину, позбавляючи пам'ятки наукової інформативності, а музеї – артефактів. Врегулювання даної проблеми є однією з найактуальніших серед необхідних змін до профільних законів.

Звичайно, головні теми доповідей і повідомлень конференції стосувалися різних аспектів проблем козацької доби, однак багато піднятих питань має значення й для інших типів і видів культурної спадщини. Подальшого обговорення вимагають питання щодо можливості співпраці з колекціонерами; поширення застосування методів неруйнівної археології у дослідженнях; доцільності використання тих чи інших джерел в реконструкціях; актуальності та доречності архітектурних реконструкцій (наприклад, історико-археологічного і туристично-екскурсійного комплексу «Микитинська Запорозька Січ»); важливості введення до соціо-гуманітарного простору пам'яток археології через їх музеєфікацію; необхідності системної реставрації знахідок.

Учасники конференції пропонували відновити Державну програму розвитку козацтва (попередня була прийнята у 2009 році) із окремо виділеним напрямом - виявлення, вивчення, збереження та увічнення пам'яток і пам'ятних місць Українського козацтва. Піднімалися і питання щодо охорони і увічнення окремих об'єктів культурної спадщини, зокрема: збереження пам'ятки національного значення «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького» чи встановлення пам'ятного знаку на гіпотетичному місці зустрічі Б.Хмельницького і керівника повстанського загону Стефана Гірича в листопаді 1648 року. Ці пропозиції також було передано до Комітету Верховної Ради з культури і духовності.

Думаємо, навіть кілька згаданих нами заходів, пов'язаних з підготовкою пропозицій до Парламентських слухань стосовно культурної спадщини, засвідчують необхідність залучення фахової громадськості до постановки і вирішення актуальних проблем сфери.

Наукове видання

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ

Збірник наукових праць

Випуск 27

Упорядкування

О.М. Титова

Редагування

В.М. Гоменюк

Відповідальний за випуск

О.М. Титова

За достовірність фактів, посилань, приміток,
коментарів відповідає автор (автори) публікації

Підписано до друку 12.06.2018 р.
Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 26,97.
Обл.-вид. арк. 50,67. Наклад 100 прим.
Зам. № 1564.

Видавець

Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.)
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19, м. Київ, 010015, Україна
m-center@ukr.net, тел./ф.: (044)280-64-69

Виготовлювач

ПП Лисенко М.М.

16600, м. Ніжин Чернігівської обл., вул. Шевченка, 20,
тел. +380(4631)90995

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.